

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞİRAZ ŞEHRİ (1256 - 1335)

(DOKTORA TEZİ)

Türker UYGUR

ŞANLIURFA – 2019

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞİRAZ ŞEHRİ (1256 - 1335)

(DOKTORA TEZİ)

Türker UYGUR

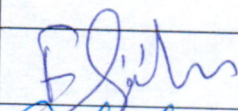
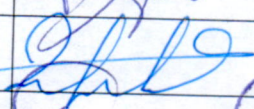
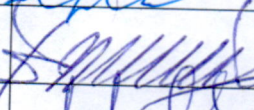
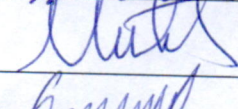
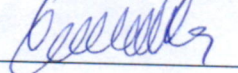
Danışman Doç. Dr. Erkan GÖKSU

ŞANLIURFA – 2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Tarih Anabilim Dalı 115268104 numaralı Türker UYGUR'un hazırladığı "İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)" konulu **doktora tezi** ile ilgili tez savunması, 17/06/2019 tarihinde, saat 14:00'te yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

17/06/ 2019

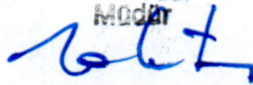
Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Doç. Dr. Erkan GÖKSU	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ	Kabul	
Üye	Doç. Dr. Mustafa UYAR	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ	Kabul	

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

24.07/2019

Prof. Dr. Şeyket ÖKTEN

Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı: Türker UYGUR
Öğrenci Numarası: 115268104
Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Doktora
Başlık: İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri
(1256-1335)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Doktora Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 422 sayfalık kısmına ilişkin, 03/05/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

07/05/2019

Türker Uygur

Yukarıda yer alan raporun ve beyanım doğruluğunu onaylarım. 07/05/2019

Doc. Dr. Erkan Göksu

ÖZET

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞİRÂZ ŞEHİRİ (1256 - 1335)

UYGUR, Türker

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Erkan GÖKSU

Mayıs, 2019, 468 sayfa

Bu çalışmanın konusu İlhanlılar döneminde Şîrâz'ın siyâsî, iktisâdî, sosyal ve kültürel yapısının ana kaynaklar doğrultusunda araştırılarak ortaya çıkartılmasıdır. Tarih boyunca Şîrâz'ın önemi izah edilerek şehir tarihi çalışmalarına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu kapsamda İlhanlıların İran topraklarında hüküm sürdüğü dönem olan 1256- 1335 tarihleri arasında cereyan eden olaylarda Şîrâz'ın rolü belirlenmiştir.

Genel olarak kronolojik safhalara dikkat edilerek jeopolitik öneminin tespit edilebilmesi için Şîrâz'ın kuruluşundan beri geçirdiği safhalar yazılmış, özel olarak ise İlhanlılar dönemi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kapsamda Moğolların şehir tarihindeki yerini izah etmesi açısından hâkimiyet mücadelelerine değinilmiş ve Moğol idare geleneğinin dayandığı temel dinamikler açıklanmıştır. İlhanlıların gerek İslam öncesi dönemi gerek İslam sonrası döneminde Şîrâz'ın geçirdiği dönüşümle birlikte Ortaçağ İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden biri haline gelmesi ve İslam medeniyetine katkıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şîrâz, Fars Bölgesi, İran, Moğol, İlhanlılar, Şehir Tarihi

ABSTRACT

THE CITY OF SHIRAZ DURING ILKHANID ERA (1256 - 1335)

UYGUR, Türker

Ph. D. Dissertation

Department of History

Advisor: Asso. Prof. Dr. Erkan GÖKSU

May, 2019, 468 pages

The subject of this study is to reveal the political, economic, social, and cultural structure of Shiraz during the Ilkhanid era in accordance with the primary sources. It is aimed at contributing to the city history studies by explaining the significance of Shiraz throughout time. Within this scope, the role of Shiraz in the events taking place between 1256 and 1335 when the Ilkhanids ruled the Iranian domain was determined.

Generally, the phases Shiraz went through were documented in order to determine its geopolitical significance by paying special attention to the chronological stages. In particular, the Ilkhanid era was documented in great detail. In this context, power struggles were discussed in order to explain the role of the Mongols in the history of the city and the basic dynamics upon which the Mongol administrative tradition is based were defined. Moreover, Shiraz's becoming one of the most significant centers for the Medieval Islamic civilization after the transformation it went through during both the Ilkhanids' pre-Islam period and post-Islam period and its contribution to the Islamic civilization were discussed.

Key Words: Shiraz, Persian Region, Iran, Mongolian, İlkhans, City History

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞİRAZ ŞEHİRİ (1256- 1335)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	X
EKLER LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1
Tezin Konusu	1
Tezin Amacı	1
Sınırlılıklar	2
Tezin Zaman Açısından Sınırlandırılması	2
Tezin Mekân Açısından Sınırlandırılması	2
Araştırma Yöntemi	3
Kaynak Tanıtımı	4
Farsça Kaynaklar	4
Arapça Kaynaklar	11
Süryânî ve Ermenî Kaynakları	12
Coğrâfi Eserler ve Seyahatnâmeler	13
Fars Eyaletinin Konumu ve Coğrâfi Özellikleri	14
Şîrâz Şehrinin Coğrâfi Konumu ve Fizikî Özellikleri	24

BİRİNCİ BÖLÜM
İLHANLILARDAN ÖNCE ŞİRÂZ'IN SİYÂSÎ TARİHİ

1.1. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE ŞİRÂZ	28
1.2. SASANÎ TOPRAKLARININ İSLAM ORDULARI TARAFINDAN FETHEDİLMESİ VE İSLAMİYET'İN FARS TOPRAKLARINA GİRİŞİ	34
1.2.1. Hz. Muhammed (SAV)'in Fars Halkını İslam'a Daveti	34
1.2.2. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Döneminde Fars Topraklarına Yapılan Seferler	35
1.2.3. Sâsânîlerin Yıkılışı ve Fars Bölgesinin Fethi	56
1.2.4. Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Fars Bölgesi	59
1.3. EMEVİLER ZAMANINDA FARS TOPRAKLARI VE ŞİRÂZ ŞEHRİNİN KURULUŞU	68
1.3.1. Emevîlerin Fars Toprakları Üzerindeki Hâkimiyet Mücadelesi	68
1.3.2. Şîrâz Şehrinin Kuruluşu	74
1.3.3. Emevîlerin Son Yıllarında Fars Toprakları ve Şîrâz Şehri	77
1.4. ABBASİLER ZAMANINDA FARS BÖLGESİ VE ŞİRÂZ ŞEHRİ	85
1.4.1. Tâhirîler Ailesinin Fars Bölgesine Hâkim Olması	90
1.4.2. Saffarîler Zamanında Şîrâz ve Fars Bölgesi	93
1.4.3. Büveyhîlerin Şîrâz'a Hâkim Olması	119
1.5. SELÇUKLULAR ZAMANINDA ŞİRÂZ	147
1.6. SALGURLULAR ZAMANINDA ŞİRÂZ	170

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞİRÂZ'DA GELİŞEN SİYÂSÎ OLAYLAR

2.1. MOĞOL İSTİLASI ZAMANINDA FARS EYALETİ VE ŞİRÂZ	190
2.2. İLHANLILARIN İRAN TOPRAKLARINDA HÜKÜMET KURMASI	194
2.3. İLHANLILAR ZAMANINDA FARS BÖLGESİ VE ŞİRÂZ	209
2.3.1. Hülâgu Han Zamanında Şîrâz	209
2.3.2. Abaka Han Zamanında Şîrâz	220
2.3.3. Ahmet Teküdar Han Zamanında Şîrâz	229
2.3.4. Argun Han Zamanında Şîrâz	235
2.3.5. Geyhatu ve Baydu Hanlar Zamanında Şîrâz	245
2.3.6. Gazan Han Zamanında Şîrâz	252
2.3.7. Olcaytu Han Zamanında Şîrâz	259
2.3.8. Ebu Said Bahadır Han Zamanında Şîrâz	263
2.3.9. İlhanlılar Devleti'nin Dağılma Sürecinde Şîrâz	273

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI ZAMANINDA ŞİRÂZ'IN İKTİSÂDÎ VE SOSYAL YAPISI

3.1.ŞİRÂZ'DA İKTİSÂDÎ HAYAT	290
3.1.1. Tarım ve Hayvancılık	291
3.1.2. Sanayi ve Ticaret	299
3.1.3. Vergiler	310
3.1.4. Paralar	319
3.2. ŞİRÂZ'IN SOSYAL YAPISI	325

3.2.1. Şîrâz'ın Etnik Yapısı	325
3.2.2. Şîrâz'da Şehir Hayatı	329
3.3. ŞÎRÂZ ŞEHRİNDE DİNİ YAPILANMA	338
3.3.1. Müslümanlar	338
3.3.2. Şîrâz'da Yaygın Olan İslam Mezhepleri	350
3.3.3. Gayri Müslimler	354

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞÎRÂZ'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL GELİŞMELER

4.1. ŞÎRÂZ'DA İLMÎ HAYAT	364
4.1.1. Şer'î İlimler	367
4.1.2. Aklî İlimler	369
4.1.3. Edebî İlimler	375
4.2. ŞÎRÂZ'DA YETİŞEN ÂLİM, MUTASAVVIF VE EDEBİYATÇILAR	378
4.2.1. Kadı Cemâleddîn Ebu Bekr b. Yusuf b. Ebi Na'im el-Mısrî (?- ö.653/1255)	378
4.2.2. Şihâbeddîn Fazlullâh Tûrbiştî (?-ö.661/1262-1263)	379
4.2.3. el-İslamü's-Said İzzeddîn Mevdûd b. Muhammed b. Mu'ineddîn Mahmûd el-Müştehir Zerkûb el-Şîrâzî (d. 563/1167-ö.663/1264-1265	379
4.2.4. Fakîh Sâ'ineddîn Hüseyin b. Muhammed b. Selmân (?-ö.664/1265-1266)	380
4.2.5. Kadı Mecdeddîn İsmail b. Mükerrerem el-Fâlî (?-ö.666-/1268)	381
4.2.6. Şeyh Necibüddîn el-Mille ve'd-din Ali b. Bozkuş (d.594/1197-1198 – ö.678/1279-1280)	381

4.2.7. Kadı Beyzâvî (?- ö.685/1286)	382
4.2.8. Emîr Asıleddîn Abdullâh b. Ali b. Ebi'l Mesâhin b. Sa'd b. Mehdî el-Alevî el-Muhammedî (?-ö.685/1286-1287)	383
4.2.9. Kutbuddîn-i Şîrâzî (d.634/1236-ö.710/1311)	383
4.2.10. Sadreddîn Ebu'l-Me'âlî el-Muzaffer b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Rûzbihân b. Tâhir el-'Umerî el-'Adavî (?-ö.688/1289)	387
4.2.11. Mecd-i Hemger (d.607/1210-ö.686/1287)	388
4.2.12. Sa'dî Şîrâzî (?-ö.691/1292)	389
4.2.13. Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlullâh-i Şîrâzî (Vassâfî'l-Hadrâ) (d.663/1265-ö.734/1334)	392
4.2.14. Hâcû-yi Kirmânî (d.689/1290-ö.750/1349)	395
4.2.15. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî (?-ö.789/1387-1388)	397
4.2.16. Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (d.680/1280-ö.756/1355)	399
4.2.17. Ubeyd-i Zâkânî (?-ö.772/1370)	401
4.3. ŞÎRÂZ'DA İMAR FAALİYETLERİ	402
SONUÇ	410
KAYNAKÇA	416
EKLER	

KISALTMALAR

AÜDTFC	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
DEÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö	Milattan Önce
Nşr.	Neşr eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	Tercüme
TÜRKLAD	Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi
Vd.	Ve devamı
Vdgr.	Ve diğerleri

EKLER LİSTESİ

- EK-1.** İran'ın en eski yerleşim birimi olarak gösterilen Fars bölgesi ek s.1
- EK-2.** İslam Fetihlerinin başladığı dönemde İran toprakları ve Fars bölgesi ek s.2
- EK-3.** Saffarîler Zamanında Fars bölgesi ve Şîrâz ek s.3
- EK-4.** X. yüzyılda Fars Bölgesi ve şehirleri ek s.4
- EK-5.** Şîrâz'a giriş kapıları ve mahalleleri ek s.5
- EK-6.** Şîrâz'ın kuzeybatısında nehir kenarında bulunan bahçelerden bir
Manzara ek s.6
- EK-7.** Büveyhîler Zamanında Fars Bölgesi ve Şîrâz
- EK-8.** Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın öldüğü yıl (485-1092) Büyük Selçuklu
İmparatorluğu sınırları ek s.7
- EK-9** Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yıkılışının ardından İran toprakları ve Fars
Bölgesi ek s.8
- EK-10.** 608-609/1212 yılı itibariyle dünyanın en önemli ticaret merkezleri ve ticaret
yolları ek s.9
- EK-11.** Moğolların Batı Seferlerinin güzergâhlarını gösteren harita ve İlhanlı
hâkimiyet bölgeleri ek s.10
- EK-12.** 746-747/1346 yılı dünyanın önemli kentleri ve ticaret yolları ek s.11
- EK-13.** Şîrâz'ın şehir kapılarına dair örnekler ek s.12
- EK.14.** Gazan Han tarafından Fars'ı idare etmesi için görevlendirilen Emîr
Hurkudak'ın Şîrâz'a girişini anlatan minyatür ek s.13
- EK-15.** Salgurlu Atabegi Ebu Bekr b. Sa'd'ın kızı ve son Salgurlu Atabegi Abiş
Hatun'un kardeşi Bibi Salgom'un mezarı ek s.14
- EK-16.** Döneminin en meşhur şairi Sa'dî-î Şîrâzî'nin türbesinin çeşitli dönemlerdeki
görünüşü ek s.15
- EK.17.** Ebu Said Bahadır Han'ın 730/1330 yılında Şîrâz'a gönderilen yarlığ ek s.16
- EK-18.** İlhanlılar zamanına ait Şîrâz darphânesinde basılan para örnekleri ek s.17

GİRİŞ

Tezin Konusu

Tezin konusu Ortaçağ İnan ve Moğol tarihi açısından büyük öneme sahip olan Şîrâz şehrinin İlhanlılar zamanındaki siyâsî, ekonomik ve kültürel durumudur. Bu çerçevede Şîrâz şehrinin kuruluşu, İslam öncesi ve sonrası dönemlerde bölgeye hâkim olan devletlerin bölgedeki faaliyetleri anlatılarak, tezimizin ana konusu olan İlhanlılar dönemi Şîrâz hakkında bilgiler verilmiştir. Cengiz Han'ın torunu Hülâgu tarafından kurulan İlhanlılar Devleti'nin bölgeye hâkim olmasıyla başlayan ve İlhanlı Devleti'nin son bulduğu döneme kadar geçen sürede bölgede yaşanan olaylar ve değişen durumlar analiz edilmeye çalışılmıştır.

Tezin Amacı

İlhanlılar döneminde Şîrâz şehrinin bölgede oynadığı siyâsî, iktisâdî ve kültürel rolün belirlenmesi bu tezin amacını oluşturmaktadır. Araştırdığımız dönemde bölgedeki mutlak güç olarak görünen İlhanlılar hakkında çok çeşitli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, özelde Şîrâz şehri hakkında ülkemizde şimdiye kadar müstakil bir araştırmaya ulaşılamamış olması bu alanda bir boşluk olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışmayla, İnan ve Moğol tarihinde önemli bir yere sahip olan Şîrâz şehri ve bu şehrin İlhanlıların hüküm sürdüğü döneminin aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Sınırlılıklar

Tezin Zaman Açısından Sınırlandırılması

İlhanlılar Devleti Cengiz Han'ın torunu Hülâgu tarafından, merkezi Tebriz olmak üzere Azerbaycan'da kurulan bir Moğol Devleti'dir. 639/1241 yılında Ögeday Han'ın ölümünden sonra Moğolların başına geçen Mengü Han, 650/1252-1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgu'yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu topraklarına düzenlenecek seferler ve bu toprakların idaresi için görevlendirdi. Moğol idare geleneği ve sınırların genişliğinden dolayı belki de zorunlu olarak yapılan bu görevlendirmeye Moğol ülkesinin batısına doğru sefere çıkan Hülâgu, ordusuyla birlikte bugünkü İran ve Irak topraklarına tamamen hâkim olduktan sonra Tebriz merkezli olarak kendi devletini kurdu. İlhanlılar adıyla bilinen bu devlet, her ne kadar bağımsız bir devlet gibi hareket etse de 694/1295 yılına kadar merkezdeki büyük Moğol Hanlığına bağlı olarak hareket etmeye devam etmiştir. İlhanlılar Devleti 694/1295 yılında Gazan Han'ın başa geçmesiyle birlikte resmen bağımsızlığını ilan etmiş fakat bağımsız bir devlet olarak varlığı çok uzun süreli olmamıştır. İlhanlıların son resmi sultanı olarak gösterilen Ebu Said Bahadır Han'ın 736/1335 yılında ölümüyle de devlet fiilen sonra ermiş ve idare yerel Moğol kabilelerinin eline geçmiştir. Bu nedenle bu çalışma da zaman sınırlamasında Hülâgu Han'ın devletini kurduğu 650/1253 yılı ile Ebu Said Bahadır Han'ın öldüğü 736/1335 yılları arasındaki zaman dilimi temel alınmıştır.

Tezin Mekân Açısından Sınırlandırılması

Emevîler tarafından Pers ve Sâsânî kalıntılarının bulunduğu bölgeye kurulan Şîrâz şehri, eyalet idare merkezinin de bu şehre taşınmasının ardından sadece Fars eyaletinin değil neredeyse bütün İran topraklarının en cazip yaşama merkezlerinden birine dönüşmüştür. Şîrâz'ın jeopolitik konum olarak Fars eyaletindeki diğer şehirlere ulaşmak için bir geçiş noktasında bulunması, göç ve ticaret yolları üzerindeki bir

kavşak konumunda olması ve Basra Körfezi'nde bulunan liman şehirlerine yakın bir şehir olması tarihinin her döneminde canlı bir şehir olmasını sağlamıştır. Ayrıca Şîrâz'ın Ortaçağ'da neredeyse bütün Orta Asya ve Yakındoğu'yu derinden etkileyen Moğol istilasından en az zararla kurtulan şehirlerden biri olması da burayı önemli kılan diğer bir önemli faktör olmuştur. Bütün bu etkenler çalışmamızın mekânsal sınırı olarak Şîrâz şehrini seçmemize sebep olmuştur.

Araştırma Yöntemi

Öncelikle İlhanlılar zamanında Şîrâz şehri ile ilgili olarak yapılmış bir tez çalışmasının tespiti ve varsa içerikleri hakkında bilgi sahibi olmak adına araştırmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda Yüksek Öğretim Kurumu'nun Ulusal Tez Merkezi, Turkologischer Anzeiger ve Index Islamicus gibi uluslararası tez veri merkezlerinde bulunan veri tabanları taranmış ancak çalışma konumuz ile ilgili her herhangi bir yüksek lisans ve doktora çalışması olup olmadığına bakılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda İlhanlılar zamanında Şîrâz ile ilgili herhangi bir müstakil tez çalışmasına rastlanılamamıştır.

Çalışmamızda Şîrâz şehrinin İlhanlılar zamanından önceki durumu hakkında bilgi sahibi olmak için şehrin kurulduğu bölgenin tarihi coğrafyası ve şehrin kuruluşu incelenmiş ve literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda konu ile ilgili olarak yazılmış olan Arapça ve Farsça kaynaklar, orijinalinden neşredilen nüshaları veya bu nüshalardan yapılan çevirilerden yararlanılarak incelenmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Yaklaşık olarak beş yüzyıllık bir zaman dilimini kapsayan dönemde Şîrâz'ı ve Fars bölgesini hâkimiyet altına alan yerel hânedânlar, devletler ve imparatorlukların Şîrâz'daki faaliyetleri hakkındaki değerlendirmeler çalışmamızın ilk bölümü olarak belirlenmiştir. Ardından Moğol istilasıyla başlayan süreçte İran topraklarında Tebriz merkezli olarak kurulan İlhanlı devleti ve Fars bölgesindeki faaliyetleri ile alakalı ana kaynaklar belirlenerek bu kaynaklar üzerinden incelendi. Genel itibari ile Arapça ve Farsça olan bu kaynakların gerek çevirisi yapılarak ve gerekse çevirisi olanların konumuzla ilgili bölümleri incelenerek çalışmamıza dâhil edildi. Ayrı bir başlıkta tanıtımını yapacağımız bu kaynakların

incelenmesinin ardından konumuzla ilgili yerli ve yabancı tetkik eserler ile araştırma eserleri incelenerek değerlendirmeleri yapılmıştır. Son olarak Fars bölgesinde İlhanlılar zamanında gerçekleşen siyâsî olayların yanı sıra şehrin ekonomik sosyal ve kültürel durumu hakkında bilgiler edinebilmek adına incelemeler yapılmıştır.

Kaynak Tanıtımı

İlhanlılar zamanında Şîrâz ile ilgili yapmış olduğumuz çalışmamızı hazırlarken kullandığımız kaynakları, bölge hakkında bilgi veren eserlerin kronolojik sıralamasına bağlı kalmadan kaynağın türüne ve yazılış diline göre tasnif etmeyi uygun gördük. Çalıştığımız bölgenin İran coğrafyası olması sebebiyle de önceliğimiz Farsça kaynaklar olmuştur. Konu ile ilgili birincil kaynakları Farsça kaynaklar, Arapça kaynaklar, Süryânî ve Ermenî kaynakları olmak üzere üç gruba ayırdık. Farsça kaynakların orijinalinden neşredilen nüshalarının çevirisi tarafımızca yapılmış ve bu çeviriler üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Çevirisi olan Farsça kaynaklar ise bizim yaptığımız çeviriler ile karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır. Farsça kaynakların dışında Arapça, Süryânîce ve Ermenîce gibi diğer dillerde yazılan kaynak eserler ise dilimize yapılan tercüme eserler üzerinden incelenmiştir.

Farsça Kaynaklar

İlhanlıların kuruluş dönemi bürokrat asıllı tarihçilerinden Alaaddîn Ata Melik Cüveynî, genç yaşında gösterdiği yetenekleri sayesinde Moğolların İran valisi Emîr Argun'un kâtibi olmuş ve 641-654/ 1243-1256 yılları arasında Argun ile birlikte defalarca Karakorum'a gitmiştir. Bu sayede Moğolların tarihi ve gelenekleri hakkında geniş bilgi sahibi olan Cüveynî, 654/1256 yılında Hülâgu'nun İran topraklarına gelişiyile birlikte onun hizmetine girdi ve bir daha da yanından ayrılmamıştır. Hülâgu ile birlikte Alamut Kalesi ve Bağdâd Seferi gibi önemli seferlere bizzat katılan Cüveynî'nin meşhur *Tarih-i Cihângüşâ* adlı eseri, İran topraklarında kurulan yeni Moğol Devleti'nin kuruluş yılları ve İran'daki faaliyetlerinin anlaşılması bakımından

oldukça önemli bir eserdir. Çalışmamız açısından ise İlhanlılar Devleti'nin kuruluş yıllarında Fars bölgesi ve Şîrâz'daki siyâsî gelişmeleri incelemek açısından önemlidir. Moğol ve İran tarihi konusunda kendisinden sonra yazılacak birçok esere de kaynaklık eden bu eserin 1988 yılında Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe çevirisi çalışmamızda kullanılmıştır¹.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî (ö.718/1318)'nin *Camiü't-Tevârih* adlı eseri çalışmamızda kullandığımız diğer bir Farsça ana kaynaktır. Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Reşîdüddîn, otuz yaşında Müslüman olmuş ve hekim olarak girdiği İlhanlı sarayında Gazan Han döneminde zekâsı ve yetenekleri sayesinde vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Bu görevine Olcaytu Han döneminde de devam eden Reşîdüddîn, Ebu Said Han tarafından Olcaytu Han'ı zehirlediği gerekçesiyle idam edilmiştir. Bütün dünyada meşhur olan ve üç cilt olarak kaleme aldığı eserinin ilk cildinde Cengiz Han devrinden Gazan Han'ın ölümüne kadar olan Moğol tarihi hakkından bilgiler verilirken ikinci cildinde umumi bir dünya tarihi ile Olcaytu Han dönemlerini anlatır. Üçüncü ve son cildi ise coğrâfi bir zeyl olarak kaleme alınmıştır. Fakat kaynakların belirttiğine göre bu cilt Reşîdüddîn'in idamından sonra yağmalanan eşyalarının arasında kaybolmuş ve günümüze ulaşamamıştır. Esasen eserini tek cilt olarak yazmayı planlayan ve Gazan Han'a ithaf etmek için yazan Reşîdüddîn, Gazan Han'ın ölümüyle birlikte eserini Olcaytu Han'a sunmuştur. Bu eseri takdirle karşılayan Olcaytu, eserin kendi adına ithaf edilmesini kabul etmemiştir. Bunun için de eserin *Tarih-i Mübarek-i Gazan* ismiyle anılmasını ve kendi adına da yeni bir umumi tarih yazmasını emretmiştir. Bunun üzerine *Tarih-i Âlem* adıyla umumi bir tarih kitabı kaleme alan Reşîdüddîn, bu iki cildi birleştirerek eserine *Camiü't-Tevârih* adını vermiştir². Çalışmamız açısından bu eser, İlhanlılar zamanı için Şîrâz şehrinin siyâsî, sosyal ve kültürel durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu bakımdan çalışmamızın ana kaynaklarının da başında gelmektedir.

¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998).

² Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Cami'ü-Tevârih ve Fazlullâh Reşîdüddîn" *Bellekten*, 1/1, (1937):167-170; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35:19-21; Zeki Velidi Togan, "Reşîdüddîn", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 9:706vd.

Camiü't-Tevârih'in İlhanlılardan bahseden bölümleri Quatremère ve Karl Jahn tarafından çeşitli yıllarda yayınlanmış olmakla beraber bu kısımlar ülkemizde İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Ayrıca Selçuklular ile ilgili bölümleri de Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından çevirisi yapılarak yayınlanmıştır. Biz de çalışmamızda orijinal yazmalardan neşredilerek hazırlanan nüshalardan yapılan bu çevirileri kullanarak yararlandık³.

İlhanlılar zamanı Şîrâz şehri için en önemli kaynak olan hiç şüphesiz Şihâbeddîn Abdullâh b. Fazlullâh Şîrâzî'nin *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr* adlı eseridir. Abdullâh b. Fazlullâh Şîrâzî, Olcaytu Han'ın kendisine verdiği "*Vassâfî'l-Hadrâ*" ve bunun kısaltılmışı olan "*Vassâf*" lakabı ile tanınır. Babası Fazlullâh, İlhanlıların Fars bölgesi amillerinden biriydi. Gençliğini ve eğitim sürecini Moğol hâkimiyeti altında Şîrâz'da geçiren Vassâf, eğitimini tamamladıktan sonra Moğol emîri Tagacar'ın naibi Sadreddîn Ahmed Zencanî'nin hizmetine girerek babası gibi İlhanlı sarayında divan yöneticiliği yapmaya başlamıştır. İlmi ve zekâsı sayesinde çok kısa bir süre içerisinde sarayda sivirmeyi ve Vezir Reşîdüddîn'in de dikkatini çekmeyi başarmıştır. Reşîdüddîn'in meşhur dünya tarihini yazarken yardım aldığı kişilerden biri olan Vassâf'ın tarihçilik anlayışı daha çok Ata Melik Cüveynî'nin anlayışına dayanıyordu. 697/1298 yılından itibaren Cüveynî'nin meşhur eseri *Tarih-i Cihânguşâ*'ya bir zeyl yazmak amacıyla ünlü eseri olan ve "Arazilerin Pay Edilmesi ve Asırların Geri Sürülmesi" anlamına gelen *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr*'ı yazmaya başlayan Vassâf, eserini kademe kademe tamamlamıştır. 656-728/1258-1328 yılları arasında Moğolların İran ve Türkistân'daki faaliyetleri hakkında bilgi veren Vassâf, bu eserin ilk üç cildini Gazan Han'a 702/1303 yılında Fırat kenarında Ane şehrinde mola verdiği sırada takdim etti. Eserin dördüncü cildini ise 712/1313 yılında Sultaniye'de Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına geçen Olcaytu'ya takdim etti.

³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), Reşîdü'd-din Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, 2. Baskı, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011).

Vassâf, eserini 728/1328 yılına kadar geçen sürede İlhanlıların yaşadığı siyâsî olayları ekleyerek tamamladı.⁴

Vassâf, kendisini İslam tarihçileri arasında çok önemli bir konuma yükseltecek olan eserinde İlhanlı siyâsî tarihinin yanı sıra Fars eyaletinin siyâsî, idari ve iktisâdî durumu hakkında da önemli bilgiler verir. Vassâf, her ne kadar İlhanlı sarayında bürokrat olarak görev yapmış olsa da Reşîdüddîn gibi üst düzey bir görevde olmadığı için eserini yazarken daha tarafsız kalabilmiş ve bazı önemli noktalarda ondan farklı düşündüğünü ifade etmiştir. Bu açıdan eser gerek Reşîdüddîn'in verdiği bilgilerin kontrolünün sağlanması ve gerekse ondaki eksik noktaların tamamlanması bakımından büyük önem taşıyan bir eserdir. Diğer taraftan Reşîdüddîn'e ve diğer İran tarih yazıcılarına göre görülmemiş derecede süslü bir üslup ile kaleme alınan eserdeki Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca birçok terim metnin anlaşılmasını oldukça güçleştirmektedir. Orijinal nüshasının ve ondan neşredilen nüshalarının dili çok ağır olduğu için çalışmalarımızda Abdül Muhammed Âyeti tarafından sadeleştirilerek neşredilen *Tahrir-i Tarih-i Vassâf* adlı eseri kullandık⁵.

Çalışmamız için diğer bir önemli Farsça kaynak ise Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî'nin kaleme aldığı *Şîrâznâme* adlı eseridir. Zerkûb, bir dönem Fars'ın çeşitli bölgelerine seyahatler yaptıktan sonra Bağdâd'a yerleşti ve bir süre orada yaşadı. Burada tanıştığı ve sonradan arkadaş olduğu kişilerden biri ile Bağdâd ve Şîrâz'ın üstünlüğü konusunda tartışmaya giren Zerkûb, arkadaşının Bağdâd'ı konu alan bir kitabı söylediklerinin ispatı için gösterince o da bu kitabın aynısını Şîrâz üzerine yazmaya karar verdi. Zerkûb'un 744/1343-1344 yılında tamamladığı eseri Büveyhîler döneminden itibaren kendi yaşadığı döneme kadar Şîrâz'a ve Fars bölgesine hâkim olan devletlerin tarihi ile Şîrâz'da gömülü olan zamanın meşhur âlimleri ve mutasavvıfları hakkında bilgiler içerir. Çalışmamız açısından gerek İlhanlılar'dan önceki dönem ve gerekse İlhanlılar döneminde Şîrâz'ın siyâsî, sosyal, iktisâdî ve kültürel durumu hakkında bilgiler edinmek açısından oldukça önemlidir. Çalışmamızda bu eserin Behmen Kermi tarafından neşredilen nüshası

⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Bellekten*, LXX/258, (Ağustos 2006), 501-502; Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:558; Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 13:232.

⁵ Abdül Muhammed Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, (Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i, 1346)

Muhammed Cevâd Ciddi tarafından neşredilen nüshası ile karşılaştırılarak kullanılmıştır⁶.

Hamdullâh b. Ebu Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfi-i Kazvîni (ö.750/1350), İran'da İlhanlılar zamanında yetişen tarihçilerin sonuncusu olarak gösterilir. Eserlerini yazdığı dönemde İlhanlı tahtında oturan Ebu Said Bahadır Han'ın İlhanlıları çöküş ve dağılma dönemlerine sürüklemesine şahit olan müellif, İlhanlı sarayında yaşanan kanlı entrikalara da şahit olmuş fakat bu olaylara eserlerinde yer vermekten çekinmiştir. Bu dönemde müellif tarafından biri coğrafya ikisi tarih olmak üzere yazılan üç eser, *Nuzhetü'l-Kulûb*, *Tarih-i Güzîde* ve *Zafernâme* adlarını taşır. Bu eserlerden coğrafya alanında yazılmış olan ve "Kalplerin Hoşnutluğu" manasına gelen *Nuzhetü'l-Kulûb*, toplamda üç makaleden oluşur. İran ve İran'a komşu olan ülkelerin coğrafi bilgilerinin yanı sıra bu ülkelerin halkı, örf ve adetleri, lehçeleri hakkında da değerli bilgiler verir. Bunun yanı sıra İlhanlı maliyesi, vilayet, kaza ve nahiye teşkilatı, bunlara bağlı köyler, yollar ve mesafeler hakkında resmi vesikalara dayanarak oluşturulmuştur. Müstevfi'nin 740/1339 yılında tamamladığı bu eser kendisinden önce yazılan coğrafya eserlerinden faydalanılarak oluşturulmuştur⁷. Bu eserin bizim çalışmamızda da kullanılan nüshası, G. Le Strange tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte neşredilmiş, 1915 ve 1919 yıllarında Leyden'de yayınlanmıştır⁸. Çalışmamız açısından da bu eser Fars bölgesi ve Şîrâz'ın coğrafi özellikleri hakkında bilgi edinmemiz için önemli katkılar sağlamıştır.

Müstevfi'nin *Camiü't-Tevârih* esas alarak yazdığı *Tarih-i Güzîde* adlı eser, yazarın belirttiğine göre birçok önemli tarih kitabının incelenmesiyle ve onların özeti çıkartılarak oluşturulmuştur. Peygamberler ve filozoflar tarihi, eski İran tarihi, Peygamberler ve halifeler tarihi, İslam devrindeki eski İran ve Turan sülaleleri, Moğollar tarihi, âlimlerin ve şairlerin biyografileri, Kazvin şehri tarihi ve topografyası bölümlerinden oluşur. Çalışmamızın hemen hemen her bölümünde yararlandığımız bu

⁶ Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Nşr. Behmen Kerîmî (Tahran: 1305-1310); Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Nşr. Muhammed Cevâd Ciddi: İhsanullâh Şükrullâhî (Tahran:1389)

⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 1. Baskı, (İstanbul: İsar Yayınları, 1998), 241-242; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, 1. Baskı, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 310-311; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006), 94.

⁸ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nuzhetü'l-Kulûb*, Edited by G. Le Strange, (London: Cambridge University Press, 1915).

eserin ilk nüshası E. Brown tarafından 1910 yılında Gibb Memorial serileri arasında tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır⁹. Bizim de çalışmalarımızda kullandığımız neşri ise ilk olarak Abdu'l-Hüseyn Nevaî tarafından 1944 yılında Tahran'da yayınlanmıştır¹⁰.

İlhanlılarda Olcaytu Han döneminde sarayda görevli memurlardan biri olduğu tahmin edilen Ebu'l Kasım Abdullâh b. Muhammed el-Kaşanî, yaşadığı dönemin ihtiraslı ve entrikalı birçok olayına şahitlik etmiştir. Reşîdüddîn'e *Camiü't-Tevârih*'i yazmasına yardım ettiği düşünülen kişilerden biri olan el-Kaşanî, *Tarih-i Olcaytu* adıyla bilinen *Tarih-i Pâdişâh-ı Saîd Gıyâseddîn Olcaytu Sultan Muhammed* adlı kendi eserini de *Camiü't-Tevârih*'e zeyli şeklinde kaleme almıştır. Olcaytu Han dönemi olaylarını anlatan bu eser bir tarih kitabı olmaktan çok günlük şeklinde yazılmış olması sebebiyle Olcaytu dönemi siyâsî olayları ile birlikte dönemin sosyal ve kültürel hayatı hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Müellifin Olcaytu Han döneminde yazmaya başladığı bu eser, ancak oğlu Ebu Said Bahadır Han zamanında tamamlanabilmiştir. Çalışmamıza Olcaytu Han dönemi Şîrâz ve Fars bölgesi olaylarının incelenmesi açısından büyük katkı sağlamıştır¹¹. Eserin 1992 yılında Derya Örs tarafından yüksek lisan tezi olarak sunulan Türkçe çevirisi çalışmamızda kullanılmıştır¹².

Hâfız Ebrû olarak bilinen Şihâbüddîn Abdullâh b. Lütfullâh b. Abdırreşîd-i Bihdâdîni-yi Hâfi, Muzafferîlerin emîri Şâhrûh tarafından *Mesâlik'ül-memâlik ve Suverü'l-ekalim* adlı coğrafya kitabının benzerini yazmakla görevlendirilince bu konuda daha önce yazılmış olan coğrafya kitaplarını inceleyerek iki ciltten oluşan *Coğrafya-yı Hâfız Ebrû* adlı eserini meydana getirdi. Bu eserin çalışmamız içinde büyük öneme sahip olan ilk cildinde ülkeler, denizler, ırmaklar ve dağlardan bahsedildikten sonra Fars ve Kirmân bölgelerinin tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır. İkinci cildinde ise Horasân ve şehirleri hakkında bilgi vermesinin ardından Horasân'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra 823/1420 yılına kadarki tarihi

⁹ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*,312-318; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 240; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 78.

¹⁰ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevaî, (Tahran: Emîr Kebir Yayınları, 1339).

¹¹ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*,303-304; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 78.

¹² Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, çev. Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992).

anlatılmaktadır¹³. Eserin Sadık Seccadî tarafından İran’da üç cilt olarak yayınlanan neşri çalışmamızda kullanılmıştır¹⁴

İbn Belhî tarafından kaleme alınan ve Fars tarihi coğrafyasından bahseden en önemli kaynaklardan biri olarak gösterilen *Farsnâme*, Büyük Selçuklular döneminden günümüze kadar ulaşan en eski eserlerden biridir. Belhî’nin Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar’a ithaf ettiği bu eser, Fars bölgesinin coğrafi yapısı ve siyâsî tarihinin yanı sıra içerdiği, sosyal, ekonomik ve kültürel bilgilerle sonradan yazılan birçok esere kaynaklık etmiştir¹⁵. Bu eserin G. Le Strange ve R.A. Nicholson tarafından orijinal nüshalarından yapılan neşri çalışmamızda kullanılmıştır¹⁶.

Kadı Minhâceddîn Ebu Ömer Osman b. Sirâceddîn Cüzcanî (ö.661/1252)’nin, *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eseri çalışmamızda kullandığımız bir diğer Farsça kaynaktır. Umumi bir İslam tarihi şeklinde kaleme alınan bu eserin Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar dönemlerine ait kayıtları Erkan Göksu, Moğol istilası ve sonrasında İlhanlıların Bağdâd Seferi sonrasında kadarki kayıtları ise Mustafa Uyar tarafından tercüme edilerek yayınlanmıştır¹⁷.

Muhammed b. Ali Süleyman er-Râvendî tarafından yazılan *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* adlı eser Büyük Selçukluların ve devamında Irak Selçuklularının Fars bölgesi ve Şîrâz’daki faaliyetleri hakkında bilgi verir. Ahmed Ateş tarafından yapılan Türkçe tercümesinden Selçukluların Fars bölgesi ve Şîrâz’daki faaliyetleri hakkında incelemeler yapılırken yararlanılmıştır¹⁸.

Müellifi tespit edilemeyen eserlerden biri olan *Tarih-i Sistân*, şehrin kuruluşundan 725/1324-1325 yıllarına kadar olan dönemlerinin siyâsî, sosyal, iktisadî ve kültürel yapısı ile birlikte coğrafi özellikleri hakkında bilgiler içerir. Sistân tarihi

¹³ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 242; Komisyon, “Hâfız Ebrû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15:89-90.

¹⁴ Şehabeddîn Abdullâh b. Lutfullâh b. Abdürreşid Hâfız-ı Ebrû, *Cografyâ-yı Hâfız-ı Ebrû I-III*, (Tahran: Ayine-i Miras, 1375/1999).

¹⁵ Söylemez “Kitap Tahlili”, 486-496; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 92.

¹⁶ İbn Belhî, *Farsnâme*, Edited by G. Le Strange, R. A. Nicholson (London: Cambridge University Press, 1921).

¹⁷ Minhâc-i Sirâc el-Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Terc. Erkan Göksu, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015); Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2016).

¹⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).

hakkındaki en eski ana kaynak olan bu eser, İlhanlılar'dan önce Şîrâz'ın dolayısıyla Fars eyaletinin Abbâsîler, Saffarîler ve Büveyhîler hâkimiyeti altında olduğu dönemler hakkında önemli bilgiler içerir. Bu eser Muhammed Tâki Bahar ve Melik Şuara Bahar tarafından neşredildikten sonra Milton Gold tarafından 1970 yılında İngilizce'ye ve Vural Öztürk tarafından 2018 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir. Biz de çalışmamızda Tâki Bahar neşri ile Vural Öztürk'ün çevirisini karşılaştırmalı olarak kullandık¹⁹.

Arapça Kaynaklar

Çalışmamızda kullandığımız Arapça kaynakların ilki İbnü'l Esir, Ali b. Muhammed tarafından kaleme alınmış *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserdir. Ana hatlarıyla siyâsî-askeri İslam tarihi olarak oldukça kapsamlı bir ana kaynak olan bu eser peygamberler tarihi ile başlar ve 628/1231 yılı sonuna kadar cereyan etmiş olayları anlatır. İlk tam neşri 1851 ve 1876 yıllarında Tomberg tarafından Paris'te yapılan bu eser, on üç cilt olarak yayınlanmıştır. Sonradan dünyanın birçok yerinde çeşitli neşirleri yapılan ve bizimde çalışmamızda kullandığımız bu eserin Türkçe çevirisi ise Abdülkerim Özeyd'in tarafından on iki cilt olarak yapılmıştır²⁰.

Tarihçi ve hadisçi olarak tanınan Ebu'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesir (ö.774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseri çalışmamızda yararlandığımız diğer bir Arapça kaynaktır. Yazarın kendisinden sonraki nesillere armağan olarak bıraktığı eseri on ciltten oluşan genel bir dünya tarihidir. Yaratılıştan başlayarak 738/1357 yılının sonuna kadar gelişen olayları anlatır. Bizim de istifade ettiğimiz Türkçe çevirisi 1994 yılında Mehmet Keskin tarafından yapılmıştır²¹.

Soyunun Hz. Ömer vasıtasıyla Kureyş kabilesinin kollarından Benî Adî b. Kâ'b'a ulaştığı rivayet edilen Cüneyd-i Şîrâzî, Şîrâz'ın birçok âlim ve vaiz yetiştiren

¹⁹ *Tarih-i Sîstân*, Neşr ve tash. Melik Şuara Bahar, (Tahran: 1344); *Tarih-i Sîstân*, Terc. Vural Öztürk, 1. Baskı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018).

²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih I-XII*, çev. Abdülkerim Özeyd'in ve dğr. 1. Baskı, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985).

²¹ Ebu'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, 1. Baskı, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994).

tanınmış bir ailesine mensuptur. Hayatı boyunca Şîrâz'dan neredeyse hiç ayrılmayan Cüneyd-i Şîrâzî'nin 791/1389 yılında tamamladığı meşhur eseri *Şeddü'l-izâr fi haddi'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr* adlı eseri kısaca *Şeddü'l-izâr* adıyla bilinir. Yazar tarafından Arapça olarak kaleme alınan bu eser sonradan oğlu İsa tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Şîrâz'da metfun üç yüz on beş ünlü kişinin hal tercümelerini ihtiva eden bu eser Şîrâz'daki mezarların yerlerini gösteren bir kılavuz niteliğini taşır²². Çalışmamızda da kullandığımız neşri Muhammed Kazvinî ve Abbâs İkbâl tarafından yayımlanmıştır²³.

Süryânî ve Ermenî Kaynakları

Tam adı Ebu'l-Farac Cemâlü'd-din İbn Şemmas Tacu'd-din Harun İbn Tuma olan müellif, Malatya yakınlarındaki İbrâ Köyü'ndendir. Bu sebeple veya aslen Yahudi olmasından dolayı İbnü'l-İbrî (İbrâli'nin oğlu-İbrânî'nin oğlu) lakabıyla tanınır. Süryânîler kendisine Bar İbrâyâ, Batılılar ise Barhebraeus derler. Daha çocuk yaşlarda iken Süryânîce, Arapça ve Yunanca öğrenen Ebu'l-Farac, ilerleyen yaşlarında felsefe ve hukuk tahsili gördü. Çalışmamızda da kullandığımız iki önemli eseri vardır. Bunlardan ilki olan ve *Ebu'l-Farac Tarihi* adıyla bilinen eserinde, Hz. Peygamber döneminden Abbâsî halifeliğinin yıkılışına kadar İslâm tarihi, Selçuklular, İsmailîler, Haçlılar, Hârezmşâhlar ve Moğollar hakkında bilgi nakledilmektedir. Müellifin VII./XIII. yüzyılda cereyan eden hadiselerle dair verdiği bilgiler olayların birçoğuna şahit olması sebebiyle önemlidir²⁴. Birçok dile tercüme edilen bu eser Türkçeye de Ömer Rıza Doğrul tarafından çevrilmiştir²⁵.

Ebu'l-Farac'ın çalışmamızda kullandığımız diğer bir eseri de *Tarih-u muhtasarü'd-düvel* adlı eserdir. Bu eser müellifin, Süryânîce umumi tarihinin bizzat

²² Orhan Bilgin, "Cüneyd-i Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8:125.

²³ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 106; Muinüddin Ebu'l-Kasım Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr fi Hattî'l-Evzâr an Zevârî'l-Mezâr*, Tahsis ve Tahşiye: Muhammed Kazvinî ve Abbâs İkbâl, (Tahran: İntişarat-ı Novid, 1344).

²⁴ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21:92-94.

²⁵ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987).

kendisi tarafından yapılan Arapça muhtasarıdır. Ebu'l-Farac bu eseri, hayatının son yıllarında Merâgalı âlim ve Arap asilzâdelerinin ricası üzerine kaleme almıştır. Bu eserin Moğollara ait bölümü M. Şerafeddin Yaltkaya tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir²⁶.

Aknerli Grigor diye bilinen Ermenî yazara ait olan ve Moğol tarihine ait Ermenîce yazılan kaynaklardan biri olan eseri her ne kadar *Moğol Tarihi* adıyla tercüme edilmişse de eserin gerçek adı *Okçu Milletini Tarihi*'dir. Eserin ilk bölümlerinin derleme şeklinde yazılması bu eserin Grigor'a ait özgün bir eser olmadığı düşüncesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fakat özellikle son bölümlerde anlatılan olayların birebir şahit olanların ağzından ya da yazarın kendi gözlemlerinden aktarması bu düşüncelerin boşa çıkmasını sağlamıştır. Bu eser, hacmi küçük olmasına rağmen özellikle Moğol İstilasından sonraki sürece dair önemli bilgiler içermektedir. Türkçe tercümesi Hrand Andreasyan, tarafından yapılmıştır²⁷.

Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler

X. yüzyıl coğrafyacılarından olan Nusaybinli Ebu'l Kasım İbn Havkal (ö.367/977)'in *Sûrat el-Arz* yani "Yerin Haritası" adlı coğrafya eseri yazılış itibari ile seyahatnâme gibi gözlemlere dayanan bir eserdir. Bu eser aynı zamanda İslam dünyasının ilk tam coğrafya eserlerinden biri olarak bilinir. İlk olarak dünyanın genel durumu hakkında bilgi vererek başlayan eser, dünyanın şekli ve büyüklüğünü de konu alır. Önce Arabistan'dan başlayarak doğudaki ve batıdaki bütün İslam ülkelerine değinir. Şîrâz'ın İlhanlı hâkimiyetinden önceki dönemleri hakkında oldukça kıymetli bilgilere sahip olan bu eser, coğrafi bilgilerin yanı sıra bölgenin kısa tarih, iktisâdî ve sosyal durumu, gelenek ve görenekleri hakkında da bilgiler verir. 1873 yılında Leyden'de yapılan baskısı esas alınarak yapılan Türkçe çevirisi Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilerek *10. Asırda İslam Coğrafyası* adıyla yayınlanmıştır²⁸.

²⁶ Ebu'l Ferec İbnü'l İbrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, (İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası, 1941).

²⁷ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand Andreasyan, (İstanbul: İstanbul Yalçın Matbaası, 1954)

²⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Terc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014).

el-Mukaddesi olarak bilinen Ebu Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr'in (ö.390/1000) günümüze ulaşan tek eseri olan *Ahsenü't-Takâsîm fî ma'rifeti'l-akâlîm* ismini taşır. Yazarın “biz sadece gördüklerimizi yazdık, duyduklarımızı naklettik” demesinden anlaşılacağı üzere gözleme ve rivayetlere dayanarak kaleme aldığı bu eser, yazarın İslam coğrafyasında gezip gördüğü yerler hakkında bilgiler verir. Yazarın bazı konularda birileri ile tartışmış gibi bir üslup kullanması bazı bölümlerin gereğinden fazla uzun olmasına sebep olmuştur. Çalışmamız açısından yazarın Fars bölgesini ziyareti ve Şîrâz hakkındaki görüşleri şehrin coğrâfi, sosyal, ekonomik ve kültürel alt yapısının değerlendirilmesi konusunda kıymetli bilgiler verir. Ahsen Batur tarafından İki ayrı versiyonu da incelenerek oluşturulan Türkçe tercümesi *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)* adıyla 2015 yılında yayınlanmıştır²⁹.

Belazurî'nin *Fütûhu'l- Buldân*³⁰, Ebu Muhammed İbn Battûta Tancî'nin asıl adı *Rihle-Tuhfetü'n-Nuzzar fî Garâibü'l-Emsâr ve 'Acâibü'l-Efsâr* olan ama daha çok *İbn Battûta Seyahatnâmesi*³¹ olarak bilinen eseri, Ebu'l İshak el-Farisî el-İstahrî'nin *Sûretü'l-Arz* veya *Mesâlikü'l-Memâlik*³² diye adlandırılan eseri çalışmamızda kullandığımız diğer coğrafya ve seyahatname türü eserlerdir.

Fars Eyaletinin Konumu ve Coğrâfi Özellikleri

Tarihi çağların başlangıcından bu yana bulunduğu coğrâfi konum ve sahip olduğu stratejik önemi sebebiyle birçok medeniyetin dikkatini çeken İran coğrafyası fizikî ve beşerî coğrafya bakımından iki kategoriye ayrılır. Bunlardan birincisi yazın oturulan serdsîr/yaylak diye adlandırılan serin ve yüksek alanlar, diğeri ise kışın oturulan ve germsîr/kışlak diye adlandırılan alçak ve sıcak alanlardır. İran

²⁹ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)* Çeviri ve Notlar, D. Ahsen Batur, 1. Baskı, (İstanbul Selenge Yayınları, 2015).

³⁰ el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, 1. Baskı, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002).

³¹ Ebu Abdullâh Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II*, Çeviri-İnceleme ve Notlar, A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000).

³² İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*. çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015).

coğrafyasındaki şehirler, köyler ve kasabaların tamamına yakını bu iki tür arazinin ortasındaki dağ eteklerine kurulmuştur³³.

Bugünkü idari teşkilatta İran devletinin yedinci eyaleti olan Fars kuzey-batıda Hûzistân, kuzey-doğuda Isfahân, doğuda Kirmân ve batı ile güney-batıdan ise Basra körfezi ile çevrilidir. Fars 50° - 55' doğu boylamları, 26° - 31' kuzey enlemleri arasında yer alır³⁴. Zerkûb-i Şîrâzî, Fars'ın sınırlarını Ceyhun Irmağı'ndan Fırat Nehri'ne kadar olan bölge olarak tanımlamış ve bu sınırların İslamiyet'in ortaya çıkışıyla birlikte bölgede meydana gelen değişikliklerle bu sınırlarda değişikliklerin olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra Fars bölgesinin genişliğini 150 fersah'a³⁵ 150 fersah olarak göstermiştir³⁶. İbn Belhî yazmış olduğu *Farsnâme* adlı eserinde Fars eyaletinin beş büyük şehre sahip olduğunu ve bu şehirlerin hepsinin birer pâdişâh tarafından inşâ ettirildiğini yazmıştır. Bu şehirler Şehr-i İstahr, Şehr-i Darebcird, Şehr-i Erdeşîr, Şehr-i Kubâd ve Şehr-i Şâpûr'dur³⁷. Zerkûb-i Şîrâzî ve İbn Havkal gibi müellifler de bu bilgiler doğrultusunda Fars eyaletinin beş yerleşim bölgesine ayrıldığını ve bunların "Hurre ya da Kûre" olarak adlandırıldığını yazmışlardır. Ayrıca İbn Havkal bu yerleşim bölgelerinin hepsinin dağlarının bulunduğu, bu bölgeler içerisinde yer alan şehirlerin birçoğunun mutlak sınırlarının olmadığını köy, kasaba ve belde şeklinde "Zem" adı verilen uzantılarının olduğunu kaydetmiştir³⁸. Guy Le Strange ise bu idari taksimatın Sâsânî İmparatorluğu zamanında başladığını ve sonrasında Arapların bölgeyi fethi ile birlikte onlardan aldığı mirası Moğolların zamanına kadar devam

³³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 229; John Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, (Seattle: University of Washington Press, 2004), 3-4; Bernard Hourcade, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22:392.

³⁴ Cevâd Hey'et, "Fars", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:174.

³⁵ Kuzey İran lehçelerindeki bir şekilden Arapça'ya geçmiş bir tabir olup, genelde İran'da kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. 1 Fersah İran'da atın normal yürüyüşle 1 saatte gittiği mesafenin karşılığı yani 6,23 km yapmaktadır. Arap fersahı ise "fersah-ı tûlî", "fersah-ı sathî ve fersah-ı cismi" olmak üzere üçe ayrılır. Bunlardan fersah-ı tûlî, 3 mile yani 5,985 km'ye denk gelmektedir. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:412; C.L. Huart, "Fersah", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 4:574.

³⁶ Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Nşr. Behmen Kerîmî (Tahran: 1305-1310), 15.

³⁷ İbn Belhî, *Farsnâme*, Edited by G. Le Strange, R. A. Nicholson (London: Cambridge University Press, 1921), 121; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 15.

³⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 213-214, Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 15.

ettirdiklerini belirtmiştir³⁹. Fars eyaletini oluşturan Hurreler; Erdeşîr-Hurre, Sâbûr veya Şâpûr-Hurre, Errecân (Şehr-i Kubâd) Hurre, İstahr Hurre, Darebcird Hurre olarak adlandırılmıştır⁴⁰.

Erdeşîr-Hurre'nin başlıca yerleşim yeri ve baş şehri Şîrâz'dır⁴¹. Bununla birlikte Cûr (Fîrûzâbâd) ve Sîrâf gibi diğer iki önemli şehre sahiptir. Zerkûb'a göre, eski zamanlarda Cûr sonradan da Fîrûzâbâd olarak bilinen şehrin adı, Fars'a ait en eski kitap ve lugatlarda "Mah veya Cûr" olarak geçmekteydi ve Kiyaniyan⁴² Hânedânlığı zamanında büyük ve mamur bir şehir olarak biliniyordu⁴³. Strange'e göre ise Cûr adı Farsça "mezar" manasına gelip Gûr olarak telaffuz edilir ve Emîr'in Gûr'da yani "mezarda" ikamet ettiğini söyletecek kadar buraya gelmeyi seven Büveyhî Sultanı Adududdevle'nin nedimleri tarafında uğursuz kabul edilirdi. Cûr'un adı bundan dolayı "Talihli İkametgâh" manasına gelen Fîrûzâbâd şeklinde yeniden adlandırılmış olup, günümüzde de bu isim kullanılmaktadır⁴⁴. Nakledilenlere göre Büyük İskender, bu bölgeyi fethetmeye geldiği zaman Fîrûzâbâd çok mamur ve güzel bir şehirdi. İskender burayı almak için şehri çevreleyen dağlardan akan bir nehrin yönünü değiştirerek nehrin suyunun şehrin içine dolmasını sağlamış, etrafı dağlarla çevrili olan şehirdeki bu nehir suları şehrin ortasında toplanmış ve dışarıya akacak hiçbir yol olmadığından binlerce kişi bu suda boğulmuştur. Bu kadar çok uğraşmasına rağmen İskender bu şehri fethetmeyi başaramamıştır. Aradan hayli zaman geçtikten sonra Erdeşîr b. Babek⁴⁵ Fars eyaletinin sultanı olmuş ve Fîrûzâbâd şehrini yeniden inşâ etmeye karar

³⁹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, 1. Baskı, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 313.

⁴⁰ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm) Çeviri ve Notlar*, D. Ahsen Batur, 1. Baskı, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 437-441; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nuzhetü'l-Kulûb*, Edited by G. Le Strange, (London: Cambridge University Press, 1915), 113; İbn Belhî, *Farsnâme*, 121; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 15-16; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 213-214; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri* 313-314; Cevâd Hey'et, "Fars", 12:175; Huart, "Fars", 4:470.

⁴¹ Şîrâz ile ilgili olarak detaylı bilgi verileceğinden bu kısımda Erdeşîr Hurre'ne ait diğer merkezler üzerinde durulacaktır. Bkz. s.37.

⁴² İran millî tarihinin ikinci büyük safhası olarak adlandırılan dönemdir. Hânedânın kurucusu olarak kabul edilen Keykubad b. Zab'dan sonra gelen dokuz hükümdar ile birlikte toplamda yedi yüz otuz sekiz yıl boyunca İran'ı hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. İbn Belhî, *Farsnâme*, 14,46-58; Rıza Kurtuluş, "Keyânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25:346.

⁴³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 18.

⁴⁴ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 323; İbn Belhî, *Farsnâme*, 60-61.

⁴⁵ Roma İmparatoru Septimius Severus'un Mezopotamya'yı işgal ettiği yıllarda mahalli bir idareci olan Babek'in Fars bölgesinde neredeyse bütün şehirleri birleştirerek bağımsızlığını ilan eden Babek b.

vermiştir. Öncelikle açılan suyuolları ile şehri tamamen yutan suları boşaltarak şehrin tekrar ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yeni düzenleme ile daire şeklinde inşâ edilen bu şehrin geçmişteki gibi bir felakete maruz kalmaması için de yaptırılan su kemerleri ile birlikte birtakım önlemler almıştır. Daha sonra bu şehrin orta noktasına çok uzun ve geniş bir sütun dikilmiştir. Bu sütuna “İran Sütunu” da denilmiş ve bu sütunun tepesine bir saray inşâ edilmiştir. Dağın tepesinden gelen nehir suyunun şehirden bir fersah daha yüksekte bulunan saraya kanallar vasıtasıyla ulaştırılması sağlanmıştır. Öyle ki bu saray zamanla Fars eyaletinin en muhteşem ve görkemli yapılarından biri olmuştur⁴⁶.

Nakledilenlere göre IV/X. yüzyılda İran Körfezi’nin başlıca ticaret merkezi olan, büyüklük ve ihtişamda neredeyse Şîrâz ile eşit seviyede olan Sîrâf liman şehri, bu bölgenin diğer bir önemli yerleşim merkezidir. Hatta Sîrâf tacirlerinin Fars’ın en zengin kişileri oldukları söylenir⁴⁷. İbn Havkal bu tacirlerin zenginliğini anlatırken tüccarlardan birinin yanındaki mallar dışında, elindeki paranın üçte birinin 1 milyon dinar olduğuna şahit olduğunu yazmıştır. Ayrıca yine kendi zamanında daha zenginine ve itibarlısına rastlamadığını Ramist adlı bir tüccarın Kâbe’nin gümüşten olan su oluğunu alıp onun yerine altından yeni bir oluk yaptırdığını, bununla da yetinmeyip Kâbe’yi paha biçilmez bir Çin ipeğiyle örttüğünü nakletmiştir⁴⁸. Fars eyaletinin ana limanı olarak bilinen bu şehrin etrafında neredeyse hiç bahçe yoktu. Meyve ve diğer ürünler Semîrân denilen büyük bir kalenin bulunduğu Cemm’deki dağlardan getirilirdi. Mukaddesi, Sîrâf’ın ticari bakımdan Basra ile yarışacak düzeyde olduğunu ve evlerinin dönemin en güzeli olduğunu, fakat 367/977 yılında meydana gelen ve yedi gün süren bir depremle kısmen tahrip olduğunu ve Büveyhî hânedânın yıkılmasıyla birlikte de harap olmaya başladığını yazmıştır⁴⁹.

Sâsân’ın küçük oğludur. Otuz yıl boyunca İranlı diğer taifelerle mücadele ederek Fars’ı tek bir bölge haline getirdi ve on dört yıl iki ay saltanat sürdürdükten sonra öldü. İbn Belhî, *Farsnâme*, 19, 61; Esko, Naskali, “Sâsânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36:174.

⁴⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 18-19; İbn Belhî, *Farsnâme*, 137-138.

⁴⁷ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 325-326; İbn Belhî, *Farsnâme*, 136-137; Ahmet Altungök, Taner Yıldırım, “Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*, 2/2, (2014), 14-16.

⁴⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 225-226.

⁴⁹ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 443; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 326.

Sâbûr veya Şâpûr-Hurre, kelimesinin aslı Şâhpûr (hükümdarın oğlu) olup Arapçaya Şâbûr/Sâbûr şeklinde geçmiştir⁵⁰. Bu bölge diğer Hurreler arasında en küçük olanıdır. Yerleşim merkezleri Şâpûr nehri ve kollarına ait havzada yer alan şehirlerdir. İlk zamanlarda “Neşâpûr ya da Beşâpûr” olarak adlandırılan Şâpûr şehrini bazı rivayetlerde efsanevi kral Tehmures’in kurduğunu söylene de Büyük İskender’in bu şehri yıkması üzerine Sâsânî İmparatoru Şâpûr bin Erdeşîr tarafından yeniden inşa edilmiş ve buranın adına Şâpûr denilmeye başlanmıştır⁵¹. Şehrin yakınlarındaki Nişabûr dağında ya da yakınlarındaki harabelerde bulunduğu tahmin edilen bir mağarada Kral Şâpûr’un muazzam bir heykelinin olduğu düşünülmektedir. Strange’in Mustevfi’den naklettiğine göre bazıları bu heykelin bir tılsım olduğuna inanırken, bazıları da Tanrının taşta çevirdiği bir adam olduğuna inanmıştır. Hatta bazı kralların bu heykeli ziyaret edip ona hürmet gösterdikleri dahi olmuştur⁵². Şîrâzî, aynı mağarada yaklaşık on metre uzunluğunda bir duvar oymasının da yer aldığını söylemektedir. Bir dönem bu mağara hakkında çeşitli söylentiler ortaya atılarak meşhur edilmeye çalışılmıştır. Özellikle halkın bir kısmı arasında bu mağaranın büyülü olduğu ve cinlerin yaşadığına dair hikâyeler anlatılmakla birlikte bu hikâyelerin hepsi asılsız çıkmıştır⁵³.

Şâpûr Hurre, Şâpûr’un yakınlarında bulunan Nevbendecân ve Kâzerûn gibi Şâpûr’dan daha büyük şehirlere de sahiptir. Kâzerûn için Şîrâzî, Tehmures’in bu şehri rahipleri için kurduğu ve buraya “*Noverd*” adını verdiğini söyler. Daha sonra Şâpûr Şâh zamanında da Kâzerûn şehri Beşâpûr dâhil edilmiştir. Hatta Cirre, Hişt, Kemerec, Gandecan veya Deşt-i Barin nahiyelerinin de Şâpûr’a dâhil edildiğini belirterek bunların dışında aynı bölgede yer alan Nevbendecân ve Şeb-i Bevvân adlı nahiyelerin varlığından bahseder. Kâzerûn ve etrafındaki nahiyelerin yeşillikler ve ormanlarla kaplı olması, havasının ve suyunun çok temiz olması burayı dönemin pâdişâhları için bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu pâdişâhlar piknik yapmak ve avlanmak için bu bölgeyi çok sık kullanmıştır. Fakat nakledilenlere göre Şebânkâreliler’in Kerzubiler

⁵⁰ Esko, Naskali, “Şâpûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38:346; V. F. Büchner, “Şâpûr”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11:338; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 330.

⁵¹ İbn Belhî’ye göre ise bu bölgenin asıl ismi “Beşavbûr”dur. Fakat yeni telaffuzlar ile birlikte değişerek önce “Bişâbûr” olmuş, daha sonrada da başındaki “Bi” eki kaldırılarak sadece Şâbûr” diye yazılmaya başlanmıştır. İbn Belhî, *Farsnâme*, 141-142.

⁵² İbn Belhî, *Farsnâme*, 141-142; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 330-331.

⁵³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 19.

koluna mensup olan Ebu Sa'd bin Muhammed zamanında önce Kâzerûn şehrini yıkmış ve bu şehir üzerinden Nevbendecân tarafına doğru ilerlemişti. Ardından da büyük bir askeri kuvvet ile girilen Nevbendecân bölgesini yerle bir etmişti. Şehir ateşe verildikten sonra bütün binalar yakılmış ve sağlam hiçbir bina bırakılmamıştır. Hatta camiye de ateşe vererek ağaçları bile yerlerinden sökmüşlerdir. Bu olaylardan sonra Nevbendecân şehri uzun süre harabe olarak kaldı ve uzun yıllar sadece hayvanlar yaşadı⁵⁴. Emîr Celâleddîn Çavlı, Fars eyaletine gelip hâkimiyetini ilan ettikten sonra büyük bir ordu hazırlayarak Ebu Sa'd üzerine sefere çıktı. Önce Kâzerûn üzerine yürüdü ve burayı ele geçirdi. Ebu Sa'd'ı da çekilmiş olduğu kalede iki yıl muhasara altında tuttuktan sonra önce sulh yoluyla hayatta kalmasına izin vermesine rağmen taşkınlıklarına devam etmesi üzerine öldürmüştü ve bölgede sükûneti sağlamak adına önemli bir adım atmıştır. Daha sonra Kâzerûn ve Nevbendecân olmak üzere zarar gören bütün şehirler tekrar mamur ve müreffeh bir şehir haline getirilmeye başlandı⁵⁵. Aynı şekilde Strange de Kâzerûn şehrinin Şâpûr ve ona bağlı şehirlerin harap hale geldiği IV./X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şâpûr bölgesinin en önemli kasabası olduğunu belirtmiştir⁵⁶.

Errecân (Şehr-i Kubâd) Hurreşi, Fars'ın beş bölgesinden en batıdaki olup başlıca kasabası Bihbahan'ın 1 fersah uzağına düşer. Şehr-i Kubâd olarak da bilinen bu şehir nakledilenlere göre, Enuşîrvân'ın babası Kubad b. Firuz tarafından kurulmuş ve onun zayıfladığı zamanda da yıkılmıştır. Fars ile Hûzistân arasındaki sınır olarak kabul edilen Tâb Nehri (Âb-ı Argun) boyunda yer alan muteber kale ve şehirleri bulunmaktadır⁵⁷. Bunlar Tenbuz Kalesi, Dej Kilab, Feramerz Kalesi, Mehirvan ya da Mihriban (Bendermahi), Zidan (Şehr-i Zidan), Şirin Su (Âb-ı Şirin) ve Dirab olup hemen hepsinin VIII/XIV. yüzyıl başında halkın çoğunluğunun Argân ya da Arhan olarak da bildiği yerin civarında bulunmaktadır⁵⁸.

⁵⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 19; İbn Belhî, *Farsnâme*, 145; Büchner, “Şâpûr”, 335-336; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 2. Baskı (Ankara: TTK Yayınları, 1991) 12.

⁵⁵ İbn Belhî, *Farsnâme*, 142; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 19; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 12.

⁵⁶ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 334.

⁵⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 20; İbn Belhî, *Farsnâme*, 148; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 337; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 216-217.

⁵⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 20; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 337.

Kaynaklar bu bölgenin IV/X. yüzyıldaki kayıtlara göre hurma bahçeleri ve zeytin ağaçlıkları ile meşhur güzel bir yer olduğunu söylerken geceleri emirle kapatılan altı kapısı olduğundan bahseder. Bunlar Ahvâz kapısı, Rîşehr kapısı, Şîrâz kapısı, Rusâfe kapısı, Meydan kapısı ve son olarak da Bâbü'l- Keyyâlîn veya “Tartıcılar Kapısı” olarak belirtmiştir. Camisi ve çarşısı gayet ihtişamlı olan bu şehrin Hûzistân’a giden ana yol üzerindeki Tâb Nehri’nin iki yakasını birbirine bağlayan iki meşhur taş köprüsü bulunmaktadır. Bu köprülerin kalıntıları günümüzde de mevcuttur. Bu köprülerden ilki, Emevî hânedânı zamanında Irak Valisi Haccâc’ın Deylemlî bir hekimi tarafından inşâ ettirildiği söylenen ve boyu 80 adım kadar olan Kantara Sekân Köprüsü’dür. Bu köprünün yüksekliği için “*Sancak taşıyan bir deve süvarisinin kilit taşı altından rahatça geçebileceği kadar yüksek*” ifadeleri kullanılmıştır. İkincisi ise, Sâsânî kralları zamanında yaptırılan ve Kantaru’l-Kisrevîye veya “Keyhüsrevler’in Köprüsü” adıyla bilinen taş köprünün uzunluğu 3.000 arşından fazladır⁵⁹.

İstahr Hurresi, Fars eyaletinin en geniş ve en çok şehri nahiyeleri ile birlikte bünyesinde bulunduran bölgesidir. Fars’ın bütün kuzey bölümünü neredeyse tamamen işgal eden ve nakledilenlere göre büyük çöl hududu boyunda uzanan komşu kasaba ve arazilerle birlikte Yezd’in de bir kısmını içine alan Pulvar Vadisi’nde yer almaktadır. Bölgenin başşehri, Rumların Persapolis dedikleri Sâsânî kasabası, yani Arapların İstahr diye adlandırdıkları yerdir⁶⁰. Asıl şekli Pehlevî dilindeki şekliyle “Stahr”dır. Kelimenin “İstahr” şekli sadece yeni Farsça’da mevcuttur. Kelime genellikle “İstahar” veya “Sitahar” şeklinde kullanılmıştır. İran müelliflerinin açıklamalarına göre, bu şehrin adı “Stahr” yani “küçük göl” kelimesinden gelmektedir. Fakat yapılan son araştırmalar ile bu ismin “Stahra” yani “kuvvetli-sağlam” kelimesinden türediği ve “müstahkem yer” manasında olduğu kabul edilmiştir⁶¹.

Minorsky *Hudûdü'l-Âlem* de burayı Sâsânî krallarının ikamet etmiş olduğu eski ve büyük bir şehir olarak gösterir. Ayrıca buradaki eski binalar, nakışlar ve resimler bulunduğunu belirterek Süleyman Camisi adı verilen harika binaların

⁵⁹ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 438,441; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 337-338; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 216-217.

⁶⁰ İbn Belhî, *Farsnâme*, 121-122; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 343.

⁶¹ M. Streck, “İstahr”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5/2:1128-1129; Recep Uslu, “İstahr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23:202.

bulduğunu yazmıştır⁶². İstahrî ve İbn Havkal da İstahr şehrinin orta büyüklükte ve genişliğinin 1 mil kadar olduğunu naklederken, burasının Fars bölgesinin en eski ve en meşhur şehri olduğunu fakat daha sonra harabeye döndüğünü kaydetmiştir⁶³. Şîrâzî ise, bu şehrin genişliğinin 55 Fersah olup Keyûmers⁶⁴ tarafından kurulduğunu yazmıştır. İstahr Kalesinin de Pişdâdiyan⁶⁵ Hânedânı zamanında inşâ edildiğini ve büyük önem taşıdığını belirtmiştir. Azadûdevle zamanında bu kaleye 1.440 gez⁶⁶ yani yaklaşık olarak 1.500 metre uzunluğunda ve 70 adım derinliğinde bir havuz yaptırmıştır. Bu havuz için “1.000 kişi bir yıl boyunca bu havuzdan su içse dahi havuzun suyunda sadece bir adım boyu kadar azalma ancak olur” denilmiştir⁶⁷. Strange ise bu kalenin şehrin kuzey batısındaki tepelerde “İstahr’ın Dostu” manasındaki İstahr Yâr Kalesi, “Yarık Kale” manasındaki Kal’a-yı Şikeste ve Şenkevân Kalesi olmak üzere üç büyük hisarı olduğunu ve bu hisarlara atıfla “Üç Kubbe” manasına gelen *Se Gunbedhân* olarak adlandırıldığını yazmıştır. Aynı şekilde Azadûdevle’nin bu kale içerisinde yaptırdığı havuzdan da bahseden yazar, sultanın bu havuzun üstünü sütun ve tavanlarla kapatarak köşke dönüştürüldüğü ve burada yaşadığını nakletmiştir⁶⁸. Söylendiğine göre, her biri 160 gez uzunluğunda olan 140 tane yüksek sütun dikilerek yapılan bu köşkün eşi benzeri daha sonra hiçbir pâdişâhın döneminde yaptırılmamıştır. Günümüzde bu yapının kalıntıları Kırk Minare’nin kalıntıları olarak bilinir. Cemşîd’den sonra gelen pâdişâhlarda burada yaşamıştır. “Bazı tarihçiler *İstahr şehri ve 40 minarenin Hz. Süleyman’ın makamı olduğunu ve*

⁶² V. Minorsky *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, 1. Baskı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008) 83.

⁶³ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*, çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 124; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 222.

⁶⁴ İbn Belhî’ye göre Keyûmers, Pişdadiler’in ilk hükümdarı ve baştanbaşa bütün dünyanın hâkimiyetini ele geçiren ilk hükümdardır. Bunun için de Farslılar onun hâkimiyet merkezi olan İstahr’ı da dünya medeniyetinin merkezi olarak kabul eder. Zerdüşterin bir kısmı onun Hz. Âdem olduğuna inanırken Müslümanların bir kısmı da onu Şit b. Âdem olduğunu iddia etmektedir. Her ne kadar onun soyu hakkında tartışmalar olsa da onun yeryüzünün ilk kralı olduğu konusunda büyük oranda ittifak vardır. Keyûmers’in yaklaşık olarak bin yıl yaşadığını ve ömrünün büyük bir bölümünü insanların iyiliği, dirlik ve düzenini sağlamak için harcadığını söyleyen müellif, onun bu bin yıllık ömrünün sadece son kırk yılında hükümdarlık yaptığını bütün dünyaya hâkimiyet kurduğunu söyler. İbn Belhî, *Farsnâme*, 26-27; M. Mahfuz Söylemez “Kitap Tahlili ” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIII/2, (2002), 491.

⁶⁵ İnan’ın idaresini eline alan en eski hânedânlık olduğuna inanılır. İbn Belhî, *Farsnâme*, 26-27.

⁶⁶ 104 santimetrelük uzunluk birimine verilen isimdir. Bkz. Mehmet Kanar, *Büyük-Farsça-Türkçe Sözlük*, 1. Baskı, (İstanbul: Birim Yayınları, 1998), 517.

⁶⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 16.

⁶⁸ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 3447; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 16.

onun burada yaşadığını” nakleden Zerkûb, bundan emin olmadığı için bu bilginin sorumluluğunun Râvi’ye ait olduğunu söyler⁶⁹.

Sâsânîler döneminde büyüklük itibarı ile Persapolis’e çok yaklaşmış olan İstahr, İslamiyet’in ilk yıllarında yine oldukça mühim bir yer olarak görünüyordu. Fakat ilerleyen dönemlerde İstahr’dan bir günlük mesafede ve bu şehrin güneyinde yeni kurulan Şîrâz şehrinin kısa zamanda Fars eyaletinin merkezi olması İstahr’ın eski önemini yitirmesine sebep oldu. IV/X. yüzyılın ortalarına doğru bir Arap mili genişliğinde orta büyüklükte bir şehir olarak kayıtlara geçen bu şehrin etrafındaki surların da zamanla harabeye dönüştüğü söylenmektedir⁷⁰.

Şîrâznâme’ye göre sadece bir kısmı İstahr civarında kalan Donbe Niviş Dağı eski pâdişâhların ve şehirlerin sembollerini barındırır. Ayrıca eski Fars krallarının mezarları da buradadır. Burada yaşayan Zerdüştlere için büyük öneme sahip olan ve onlar için kutsal kabul edilen bir kitabın bu dağda bir yerde olduğuna inanılır. “Hekim” adını verdikleri bu kitapta, Zerdüştlere şer’î kuralları ve kanunları yer alır. Hazırlanan ilk nüshası oldukça süslü ve mücevher işlemeli olan bu kitap dönemin pâdişâhları tarafından da kutsal sayılmıştır. Kendilerine şans getireceğine inanan Acem pâdişâhları, bu kitaptan fal baktırır ve gittikleri her yere bu kitabı beraberinde götürürlerdi. Rivayete göre bu kitabın hala bu dağda bir yerde olduğuna inanılır ve bu kitabı bulunduğu yerden almanın hiçbir yolu olmadığı söylenir⁷¹.

Darebcird Hurresi, İstahr’dan sonra en büyük ikinci hurre ve en doğuda olandır. Başlıca yerleşim merkezleri Darebcird ve Fesa şehirleridir. Etrafı surlar ile çevrili olan şehrin dört kapısı ve ortasında kubbeye benzer bir kayalık vardı⁷². Darebcird şehri, ismini kurucusu Dârâ bin Behman Şâh bin İsfendiyâr’dan almıştır. Büyük bir daire şeklinde ve etrafına hendek kazılarak inşâ edilmiştir. Ayrıca Donbe Vadisi’nin ortasında şu an yıkılmış ve harabe şeklinde bulunmasına rağmen, dönemin

⁶⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 17.

⁷⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik Ülkelerin Yolları*, 124; M. Streck, “İstahr”, 5/2:1130.

⁷¹ Şîrâznâme’nin orijinal metinlerinde olmayan fakat neşredilen farklı nüshalarında konu bütünlüğüne katkısını olacağı düşünülerek eklendiğini düşündüğümüz yerlerden birinde bu dağ ile ilgili rivayetlerden bahsedilmektedir. Fakat orijinal metinde yer almayan bu bölümün kaynağı da yazar tarafından belirtilmemiştir. Ebu’l Abbâs Ahmed b. Ebi’l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Nşr. Muhammed Cevâd Ciddi: İhsanullâh Şükrullâhî (Tahran: 1389), 93.

⁷² İbn Belhî, *Farsnâme*, 129-130; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 440,444; İbn Havkal, 10. *Asırda İslam Coğrafyası*, 216; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 358; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 125. Cl. Huart, “Derabgird”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 3:532.

şartlarına göre sağlam ve bakımlı olan birde kalesi bulunmaktaydı. Etrafında ise Husye, Cuyem ve Fesa kasabaları yer almaktadır. Darebcird’de Şîrâznâme’nin Mûmiyâ Dağı, Strange’in naklettiklerine göre “Katran veya Neft Yağı Kubbesi” manasına gelen Kubbetü’l-Mûmiyâ olarak adlandırdığı bir dağ bulunmaktadır. Büyük kral Dara’nın sahibi olduğu düşünülen bu dağdan yedi çeşit tuz elde edildiği söylenmektedir⁷³. Ayrıca yılda sadece bir kez açılan demir kapısı olan sağlam bir kalesi olan bu dağdan elde edilen çok kıymetli mûmiyânın (mumya) bir yıllık biriken kısmı, sultanın emri ile bir kutuya toplanıp mühürlendikten sonra saltanatın kullanımı için Şîrâz’a gönderilirdi⁷⁴.

Darebcird şehri sınırları içerisinde yer alan Mişkanat Nahiyesi bu bölgenin en güzel yerlerinden biridir. Şehrin zenginleri, şehir eşrafı ve emîrler, ürünleri ucuz ve bol olan bu nahiyede yaşayabilmek için izin almak zorundaydı ve bu izinler de sürekli değil belirli bir süreliğine verilirdi⁷⁵.

Bu hurrenin diğer bir önemli yerleşim merkezi olan Fesa şehri ise Dârâ’nın babası Behman Şâh tarafından kurulmuş bir şehirdir. Etrafı hendeklerle çevrili olan ve üçgen bir şekilde inşâ edilen bu şehrin güvenliğini sağlamak için yaptırılan *Dârze* adında bir kalesi de vardı. Bu kale ve şehrin önemli bir kısmı Şebânkâre⁷⁶ tarafından yıkılarak harabeye çevrilmiştir. Fakat daha sonradan Celâleddîn Çavlı tarafından tamir edilerek mamur bir hale getirilmiştir⁷⁷. İranlıların *Pesâ* şeklinde telaffuz ettikleri bu şehir hemen hemen Şîrâz ile aynı büyüklükte olmakla beraber Darebcird bölgesinin en büyük ikinci şehridir. Hatta İbn Havkal’a göre havası Şîrâz’dan daha güzel ve binaları da Şîrâz’dakilerden daha geniştir. Çarşıları çok güzel olan Fesa’nın geniş mahalleleri, şehri sınırlayan kapıların dışına kadar uzanırdı. Havasının yumuşaklığı bu şehirde soğuk ve sıcak iklim ürünlerinin bir arada yetiştirilmesine imkân vermiştir. Özellikle hurma, ceviz ve portakal gibi meyveler bol miktarda bulunurdu. Nakledilenlere göre

⁷³ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 17-18; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 359.

⁷⁴ İbn Belhî, *Farsnâme*, 130; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 359.

⁷⁵ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 18.

⁷⁶ Fars eyaletinin daha çok kuzey bölgelerinde yaşayan ve Kürt asıllı bir topluluk olduğu söylenir. İlk zamanlarda sadece çobanlık, odunculuk ve işçilik yapan bu kavim, Deylemlilerin fetret döneminde Fazlûye adındaki liderleri sayesinde Râmânîler, İsmâillîler, Kerzûbiler ve Mesûdiler gibi kabilelerin bir araya toplanarak Fars bölgesinde etkili bir güç oluşturdular. Fars bölgesinde çeşitli dönemlerde yaşanana iktidar boşluklarından yararlanarak eyaletin idaresini ellerine aldıkları dönemler olmuştur. Merkezleri İg ya da İc şehridir. İbn Belhî, *Farsnâme*, 164; V. F. Büchner, “Şebânkâre”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11:369-371.

⁷⁷ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 18; İbn Belhî, *Farsnâme*, 130.

fırınlanmış tuğladan inşâ edilmiş Büyük Cami ve iki avlusunun ihtişamı Medine'dekinden geri kalmazdı⁷⁸.

Bu bölgedeki diğer bir kale ise Cehrum tarafından kurulan Teber Kalesi'dir. Fazlûye burada bir isyân çıkarmış. Nizâmü'l-Mülk bunun üzerine kaleyi muhasara etmiş ve isyancılardan geri almıştır. Bu tarihten sonra tekrar mamur ve güçlü bir hale gelmiştir⁷⁹.

Şîrâz Şehrinin Coğrâfî Konumu ve Fizikî Özellikleri

Hamdullâh Müstevfî, İran coğrafyasını dört iklim bölgesine ayırmıştır. Bu iklim bölgelerinin üçüncüsünde yer alan ve aynı zamanda Fars eyaletinin de baş şehri olan Şîrâz şehri, İran platosunun güneyinde Fars eyaletinin ortasında bulunmaktadır. Şîrâz 2.000 km² alanı ile 29° - 38' kuzey enlemleri ile 52° - 40' doğu boylamları arasında yer alır ve denizden yüksekliği de 1.585 gez yani yaklaşık olarak 1.600 metre civarındadır. Şîrâz'ın İran'ın şimdiki başkenti olan Tahran'a uzaklığı ise 933.000 gez yani 970 kilometredir. Bir vadi şeklinde etrafı dağlarla çevrili olan bu şehir, kuzeyde Sepidan, Isfahân, Kum, Hemedân ve Rey, doğuda Estahban, Fesa, Yezd ve Kirmân, batıdan Kâzerûn ve Mamasni (Nurâbad), güneyde ise Cehrum ve Fîrûzâbâd şehirleri ile çevrilidir. Şîrâz Ovası'nın kuzeyinde ve güneyinde birbirine paralel olan iki sıra dağ serisi bulunmaktadır. Kuzeyindeki dağlar Şîrâz'ı İstahr harabelerinin de bulunduğu Mervdeşt şehrinden ayırır. Güneyindeki dağlar da o kadar yüksektir ki bu dağların yüksekliği 2500 geze yani 2600 metreye kadar ulaşır⁸⁰. Yüzeyi ve zemini

⁷⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 225; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 18; İbn Belhî, *Farsnâme*, 130; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 448-449; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 361-362; Cl. Huart "Fesa", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 4:575.

⁷⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 18.

⁸⁰ Müstevfî, *Nuzhetü'l-Kulüb*, 114; V. Minorsky *Hudûdü'l-Âlem*, 83; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 314-315; Kerametullâh Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, (Tahran: İntişarat-ı Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1353), 2-3; Abdu'r-Refî Hekikat (Ref'i), *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristânâh-yı İran*, (Tahran: 1376), 351; Mesud Keyhan, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran*, (Tahran: 1311) 2:218-222; Osman Gazi Özgüdenli, "Şîrâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:182; Cl. Huart "Şîrâz", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11:562-563.

engebeli olan Şîrâz şehri, tarihi kaynaklara göre eski zamanlarda bölgenin en kıraç toprak parçalarından biriydi⁸¹.

Antik bir geçmişi olan Şîrâz'ın kuruluşu hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bunların en eskisi, Şîrâz'ın Tehmures'in oğlu Şîrâz tarafından kurulmuş olduğu ve sonradan harabeye döndüğü yönündedir. Ayrıca onun zamanına kadar burasının Fars olarak adlandırıldığı şehrin kurucusunun da Fars b. Masur b. Sam b. Nuh olduğu rivayet edilmektedir⁸². Aynı zamanda Süleyman Manastırının üzerinde bulunduğu bu topraklar İranlı pâdişâhlar tarafından kutsal sayıldığı için her yıl en az bir defa ziyaret edilirdi. Bu ziyaretlerin kendisine şans getireceğine inanan pâdişâhlar ülkenin başkenti olarak da İstahr'ı kullanmaktaydı. Bu durum İslamiyet'in bu topraklara geldiği döneme kadar devam etmiştir. Daha doğru olduğu düşünülen ve birçok müverrihin Farsnâme'den rivayet ettiğine göre, Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân zamanında dönemin meşhur Irak valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekafi, kardeşi Muhammed b. Yusuf es-Sekafi'yi 74/693 yılında bu şehri kurması için Fars'a göndererek kendisini buraya vali olarak görevlendirmiştir⁸³. Diğer bir rivayette ise şehri yenileyip imâr eden kişinin Haccâc'ın amcası oğlu Muhammed b. Kasım Ebî Akîl olduğu nakledilmiştir⁸⁴.

Hicri 4. yüzyıl seyyahlarına göre şehrin 8 kapısı olduğu belirtilirken, Hicri 8. yüzyılda Müstevfi, Şîrâz şehri 17 mahalle ve 9 giriş kapısı olarak taksim etmiştir. Bu kapılar İstahr, Dârek-e Musa (veya Derâk Musa), Beydâ, Kâzerûn, Selem (veya Sellam), Fesa, Bab-ı Nev (Yeni Kapı), "Hükümet Kapısı" manasında Bab-ı Devlet ve "Saadet Kapısı" manasındaki Bâb-ı Sa'ade (veya Saadet) olarak adlandırılmıştır⁸⁵. Abdurrefi Hakikat, Kerim Han⁸⁶ zamanına kadar çeşitli sebeplerden zarar gören bu

⁸¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 20.

⁸² Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 440; Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 114.

⁸³ İbn Belhî, *Farsnâme*, 132; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 126; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 440; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 224; Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 114; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 314-315; Hekikat, *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristânâ-yı İran*, 351; Keyhan, *Coğrafya-yı Mufâssal-ı İran*, 2:218-222; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 4; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:182; Huart "Şîrâz", 11:563.

⁸⁴ Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 114; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 224; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez*, 4.

⁸⁵ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 445-446; Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 114; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 317.

⁸⁶ Kerim Han, İran'da 1751-1794 yılları arasında hüküm süren Zend Hânedânlığı'nın kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Kerim Han ve ailesi Lurlar'a bağlı Zend kabilesinin Zend-i Begile koluna mensup sıradan bir aile olmalarına rağmen XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önce Fars bölgesinin

kapıların sayısının 6 olduğunu ve bu kapıların isimlerinin Dervazehâ-i Şâh-ı Bağ (Şâh' Bahçe Kapıları), Isfahân, Sa'dî, Kasaplar, Dâî Şâh ve Kâzerûn olduğunu belirtmiştir. Şîrâz'ın mahalleleri ise: Tavuk Pazarı, Ulu Bahçe, Şehzâde, Şâh Meydanı, Yeni Cami, Yüksek Bahçe, Küçük Kale, Siyah Taş (zamanın meşhur âlim ve yazarı Sîbeveyhî'nin⁸⁷ mezarı burada bulunmaktadır), Su Kenarı ve Yahudiler adlı mahallelerdir. Aynı şekilde Kerim Han zamanında bunlara ek olarak birkaç mahalle daha kurulmuştur ve bunların adları da halen daha kullanılmaktadır. Gül Renkli Mahalle olarak bilinen ve “Şîrâz'ın Parlak İncisi” olarak ünlenen meşhur Gülistân Mahallesi, Hasan Salekî döneminde şehrin eski bölgelerindeki evlerin güzel görüntüsü dikkatleri çeker⁸⁸.

Şîrâz şehrinin arazisi Şîrâznâme'de “yeryüzündeki bütün kara parçaları içerisindeki en seçkin yer ve en güzel yazlık yer” olarak tanımlanmıştır. Şîrâz'ı “dünyanın göz bebeği” olarak gören yazar, şehrin adeta cennetten bir köşe olduğunu açıklamak için de: “Eğer Cennetten bakarsanız Şîrâz şehrini kesinlikle görebilirsiniz. Eğer dünyada bir cennet arıyorsanız Şîrâz'ın sokaklarına ve etrafındaki geniş alanlara bakabilirsiniz. Şîrâz'da dört mevsim bağlar, bahçeler ve bostanlar yeşildir. Bu haliyle Semerkand'dan daha iyi bir durumdadır⁸⁹.” ifadelerini kullanmıştır.

Şîrâz hiçbir büyük nehir boyunda kurulu değildir. Fakat buna rağmen şehri çevreleyen ve içerisinden akıp giden beş tane akarsu bulunmaktadır. Bu akarsular Şîrâz'a yaklaşık iki fersah mesafede olan Dârek (veya Derâk) Musa Dağı'ndan doğuya

ardından da bütün İran'ın mutlak hâkimi olmayı başarmıştır. 13 Safer 1193/ 2 Mart 1779'da 74 yaşında iken attan düşerek vefat etti. Onun ölümüyle İran'da başlayan kargaşa dönemi Kaçar Hânedânî'nin idareyi eline aldığı döneme kadar devam etti. Cl. Huart “Kerim Han Zend”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 6:588; Rıza Kurtuluş, “Kerim Han Zend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 25:288.

⁸⁷ Asıl adı Amr b. Osman b. Kanber olan âlim, Şîrâz yakınlarındaki Beydâ kasabasında Farslı bir ailenin mensubu olarak dünyaya geldi. Ebu Bîşr, Ebu'l-Hasen ve Ebu Osman künyeleri ile bilinir. Lakabı olan *Sîbeveyhî* kelimesinin Farsça'da “kırmızı elma”, “elma kokusu” ya da “otuz koku” anlamına geldiğine dair farklı görüşler vardır. İlk eğitimini Şîrâz'da aldıktan ve ailesi ile birlikte Basra'ya göç ettikten sonra II./VIII. asırda Basra dil mektebinin en önemli nahiv âlimlerinden birisi oldu. Dil ilimleri konusundaki çalışmalarının yanı sıra Şeri ilimler konusunda da çalışmaları mevcuttur. İlmi çalışmalar adına İslam dünyasının pek çok ilim merkezini dolaşan Sîbeveyhî'nin, 180/796 yılında Basra'dan döndükten sonra Ahvâz veya Şîrâz'da hastalanarak öldüğü düşünülmektedir. M. Reşit Özbalkıç, “Sîbeveyhî”, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37:130-134; Nihad M. Çetin, “Sîbeveyhî”, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 10:579-585; Ali Bulut, “Sîbeveyhî'nin Hayatı ve el-Kitab'a Bazı Yönelik Eleştiriler” *Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1 (2008):116-119; Ali Benli, *Sîbeveyhî'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 9-12.

⁸⁸ Hekikat, *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristânhâ-yı İran*, 351.

⁸⁹ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 22.

doğru akarak Şehirde birkaç fersah mesafede bir ovada bulunan Mahel ye Gölü'ne d k l rler⁹⁰. Bunların en önemlisi Ő r z'ın eŐmesi olarak da adlandırılan Rukn b d⁹¹ Nehri'dir. İbn Batt ta bu nehir için “*Suyu tam iimlik. Yazın soğuk, kışın sıcak akıyor.*” Şeklinde kayıt düşerken, kaynağının da Ő r z'ın birkaç kilometre dışındaki Kulay Dağı'nın etekleri olduğunu yazmıŐtır⁹². Strange, Rukn b d Nehri'nin, İbn Batt ta'nın Ő r z'ı ilk ziyaretinden yaklaşık yarım asır önce 691/1292 yılında vefat eden İnan'ın en meşhur Şairlerinden biri olan Sa'di'nin kabrini çevreleyen meyve bahçesinin yanında olduğunu nakleder. Bunun yanı sıra dönemin idarecilerinin Sa'di'nin kıyafetlerinin yıkanması için bu meyve bahçesinde yaptırdığı mermer havuzların bulunduğunu yazmıŐtır⁹³. Ő r zi, “Ő r z'ın eŐmesi” olarak gördüğü Rukn b d nehri için “*Ő r z'ın sadık insanlarına huzur ve refah veren bir sudur. Lezzetli bir hayat suyudur. akılları akik ve mercan gibidir*” diyerek bu suyun güzelliğini gözler önüne sermeye alıŐmıŐtır⁹⁴.

Ő r z'ın etrafı Sams m ddevele b. İzzüddevele zamanına kadar surlar ile çevrili değildi. Daha sonra düŐmanlardan korunmak için ilk kez onun zamanında Şehrin etrafı surlarla çevrildi. Ő r z'ı çevreleyen surların uzunluğu 12.000 arşın ya da 12.500 adım, genişliği ise 8 arşın kadardır. Bu surlar zaman içinde pek çok kez yıkılmasına rağmen Şehrin güvenliğini sağlamak isteyen idareciler tarafından tekrar tekrar tamir ettirilmıŐtir. Fakat buna rağmen bu surlardan günümüze kadar ayakta kalan hiçbir bölümü olmamıŐtır⁹⁵.

⁹⁰ Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kul b*, 115; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 317.

⁹¹ Ő r z Halkının “Küçük Kale” manasındaki *Kulay* adını verdikleri ve Ő r z'ın birkaç km yakınında bulunan dağdan Şehre akan bu ırmak H fız'm Őairlerinde de pek çok kez anılmıştır. İsmi B veyhoğullarından Ő r z Emirliği yapan Rüknüddevele Hasan Deylemi'den almıştır. Eb  Abdull h Muhammed İbn Batt ta Tanc , *İbn Batt ta Seyehatn mesi*, eviri, İnceleme ve Notlar: A Sait Aykut, 1. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 1:307.

⁹² İbn Batt ta Tanc , *İbn Batt ta Seyehatn mesi*, 284,307.

⁹³ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 318.

⁹⁴ Zerk b-i Ő r zi, *Ő r zn me*, 23.

⁹⁵ Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kul b*, 115; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 315; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez*, 4.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLHANLILARDAN ÖNCE ŞİRÂZ'IN SİYÂSÎ TARİHİ

1.1. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE ŞİRÂZ

Şîrâz, bulunduğu yer olarak Ahameniş (M.Ö 549-330) ve Sâsânî (M.Ö 224-651) hânedânlarının kuruluş hüküm sürdüğü Fars'ın başkentidir. Yunanlar bu alana *Persis* demişlerdir ki bu daha sonra *Persia* olarak tüm ülkenin adı haline gelmiştir⁹⁶. Çoğu İslam tarihçisi Fars eyaletinin merkezi olan Şîrâz'ın 74/694 yılında Emevîler zamanında kurulduğunu yazar. Ancak elimizdeki bazı doğal, arkeolojik, maddi deliller ve devrin önemli tarihçilerinin kayıtları bu bölgede daha önceleri de bir şehrin olduğunu göstermektedir⁹⁷.

İlk olarak doğal delillerden bahsedecek olursak, Şîrâz şehrinin kurulduğu yer coğrâfi olarak Hurreme Ovası diye adlandırılan bir bölgedir. İbn Belhî, bu ovada aynı isimle anılan bir kasabanın varlığından söz eder. Ayrıca burasının sahip olduğu güzel ve ılımlı havası, akarsuları ve bereketli topraklarında yetişen çeşitli meyveleri ve buğdayları ile çok güzel bir kasaba olduğunu söyler⁹⁸. Bu bölge mevsimsel yağışları, şehrin içinden geçen akarsuları ve yer altı suları sayesinde sahip olduğu bol miktarda suyu, yeterli ve doğal meraları, çeşitli kuşları ve av hayvanları bünyesinde barındıran bir yerdir. Bununla birlikte etrafında bulunan Baba Dağı, Kırk Makam Dağı ve Sa'dî Dağı gibi dağların üzerinde ve etraflarında bulunan doğal ve geniş mağaralar, ilk çağlardan itibaren insanların yerleşebileceği en müsait ve en güzel meskenlerdendir⁹⁹. Keramettullâh Efser, arkeologlar tarafında bu dağlardaki yarıklarda ve mağaralarda bir araştırma yapıldığı takdirde bu bölgede tarih öncesi dönemlerde insanların yaşadığına dair kalıntıları ve onları bıraktığı eserleri rahatlıkla bulabileceklerini ileri sürmektedir. Efser'e göre ortaya çıkarılabilecek bu kalıntılar ve eserler Şîrâz'ın çok eski

⁹⁶ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 4.

⁹⁷ İbn Belhî, *Farsnâme*, 129; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 24.

⁹⁸ İbn Belhî, *Farsnâme*, 129.

⁹⁹ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 24.

dönemlerdeki durumu hakkında bilgiler verecektir. Hatta bu çalışmalarda elde edilebilecek bir insan ya da hayvan kemiğinden burada yaşayan insanların ırkları ya da hayvanların cinsleri de belirlenebilecektir¹⁰⁰.

Bu bölgede yapılan arkeolojik araştırmaların neredeyse tamamının Hûzistân toprakları ve Mervdeşt ovasına binlerce yıl önce göçen “Ariani” kavminin İran’a yerleşmesi üzerine yapılması araştırmaların sadece bu noktaya yönelmesine yol açmıştır. Hatta Elam devletinin sınırları Mervdeşt’e kadar devam etmesine rağmen Elam motifleri Sâsânî motifleri altında kaybolmuştur. Taht-ı Cemşîd’te yapılan kazılarda Şîrâz’ın Mervdeşt kapısının olduğu taraf yakınlarında gümüş bir fincanın çıkarılması bu konuda çeşitli hikâyelerin yazılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Şîrâz çölü ve onun etrafındaki yerler doğal ve olumlu özelliklere sahiptir. İki eski komşu bölge olan Mervdeşt ve Hûzistân’ın yanı başında olan “Antik Mısır Kervan Yolu” da diğer meskenler gibi değerlendirme dışında kalmıştır.

İran’ın Yakındoğu’da bir siyasal kimlik kazanarak önem kazanmasını sağlayan Ahamenî Hânedânı ve İslamiyet’ten önceki diğer hânedânlar zamanında bölgenin en önemli şehirlerinden olan Susâ, Şâpûr ve Hûzistân şehirlerini Taht-ı Cemşîd’e ve başkent Pasargad’a bağlayan yol Şîrâz ovasından geçmek zorundaydı. Ayrıca Sâsânîler zamanında bölgenin refah seviyesi yüksek ve yaşam koşulları son derece elverişli olan şehirlerinden olan Cûr (Fîrûzâbâd) ve Bişâpûr şehirleri de İstahr ve İran’ın kuzeyindeki diğer şehirlerle irtibat sağlayabilmesi için Şîrâz’dan geçmek zorundaydı. Bu nedenle Şîrâz ovası için dönemin şartlarına göre neredeyse bütün yollarının kesiştiği, iyi bir iklimi ve suyu olan bereketli bir yol olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu durumun günümüze kadar devam ettiğini söylemek pek mümkün olmayacaktır¹⁰¹.

Şîrâz’ın İslamiyet’ten önce de önemli bir yerleşim yeri olduğunu kanıtlayan maddi delillere bakacak olursak, bunların en başında Şîrâz’ın doğusundaki dağlarda bulunan ve Aşkaniyanlar zamanından kalma Ebu Nasr sarayı gelmektedir. Bu saray bu bölgedeki en eski eserlerden biridir. Bunun yanı sıra Sâsânîlerin meşhur komutanı Beremdelk dönemine ait rölyef ve kabartmalar ise Ebu Nasr Sarayı’nın birkaç

¹⁰⁰ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 24.

¹⁰¹ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 25; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 4.

kilometre doğusunda yer alır. Yine bu eserlerden Sâsânîler zamanına ait olan Fehender Kalesi Şîrâz'ın birkaç fersah kuzeybatısındaki Sa'dî vadisinde yer alır¹⁰². Ebu Nasr sarayına da yakın köylerden birinde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan sikkelerin üzerinde Şîrâz'ın Pehlevîce yazılmış şekli olduğu düşünülen yazılar belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu da Şîrâz isminin İslamiyet'in bölgeye gelmeden önceki dönemlerde de kullanıldığının bir kanıtı niteliğindedir. Bunun bir diğer kanıtı ise Amerikalı bilim adamlarından oluşan bir heyetin Taht-ı Cemşîd'te yaptığı kazı çalışmalarında ortaya çıkardıkları kil tabletlerdeki Elam dilinde yazılmış yazılardan yola çıkarak bu bölgenin adını "Ti-ra-is-si-iş", "Ti-ra-si-iş" ya da "Şi-ra-is-si-iş", "Şir-si-iş" şeklinde tanımlamalarıdır. Bu yüzdende birçok araştırmacı Şîrâz şehrinin adının buradan geldiğini düşünmektedir. Ayrıca Firdevsî Şehnâme adlı eserinde bu ismi kullanarak burasının Sâsânîler döneminde güzel ve abâd bir yer olduğunu yazmıştır¹⁰³.

İstahrî'nin kayıtlarında Şîrâz'ın her ne kadar Fars'ın bir vilayeti olsa da buraya adalet sarayını yapanların Müslümanlar olduğu bilgisi yer almaktadır. Aynı şekilde eserin başka bir bölümünde Fars eyaletinde ve özellikle Şîrâz'da bulunan Ateşperestler ile şehir merkezinde yer alan "Karniyan ve Hürmüz" adlı Ateşgedeler'e ek olarak şehir merkezinin biraz dışında Berkan diye bilinen yerleşim merkezinin yakınlarında yer alan *Mesûbân* adındaki Ateşgede'nin varlığından söz eder. Uzun yıllardır inşa edildikleri yerde oldukları tahmin edilen bu Ateşgedelerin varlığı Şîrâz'ın kurulduğu alanın çok eski zamanlardan beri yerleşim yeri olarak kullanıldığını gösterir¹⁰⁴. Mukaddesî'nin de kayıtlarında Ateşperestliğin Fars'ta oldukça yaygın olduğunu, hatta devletin Şîrâz şehrinde onları diğerlerinden ayıran belirgin kıyafetler giyme gereksinimlerinin dahi olmadığını, yazmış olması Şîrâz'ın kurulduğu bölgenin Müslümanlardan önce de yerleşim birimi olarak kullanıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir¹⁰⁵. İbn Belhî, Farsnaâme'sinde Şîrâz hakkında "Fars Devleti zamanında Şîrâz Fars'ın bir nahiyesidir ve etrafında birkaç hisarı vardır" şeklinde

¹⁰² Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 25; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 5.

¹⁰³ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 25-28; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 5-6; <https://www.vajehyab.com/dehkhoda/4-شیراز> (Erişim: 20.12.2016).

¹⁰⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik Ülkelerin Yolları*, 121; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 27; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 28.

¹⁰⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, 437; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 28.

yazması buranın Müslümanlardan önce kullanılan bir yerleşim yeri olduğunu gösteren diğer bir kanıt olarak kabul edilir¹⁰⁶.

Şîrâz şehrinin Müslümanların bölgeye gelmeden önceki durumunu gözler önüne seren bütün bu kanıtlarla rağmen çoğu tarihçinin bunları görmezden gelerek bölgeye ilk yerleşim birimi kuranın Müslümanlar olduğunu söylemesinin sebebi, bunu yazanların sadece yeni kurulan şehirden bahsederek şehrin etrafını ve önceki dönemlerdeki kalıntıları dikkate almamalarından kaynaklanmaktadır. Bu sorun Şîrâz isminin kurulan yeni şehir ve etrafındaki nahiyeleriyle birlikte kapsadığı geniş alanın tamamı için kullanılmış olmasından da kaynaklanabilir. Çünkü Fars bölgesindeki bazı şehirler sadece tek bir yerleşim yerinden oluşmaz etrafındaki diğer yerleşim birimleri ile birlikte yerleşim merkezine adını veren şehirleri oluştururdu. Mesela Tûs şehri eskiden tek bir şehirden oluşmuyordu. Etrafında ona bağlı olan Taberan, Baj, Nугan ve Senabad kasaba ve nahiyeleri bulunmaktaydı. Aynı şekilde günümüzde ise Nef, Kamfirûz ve Tefş nahiyeleri bu şehre bağlıdır. Bu ayrıma dikkat edildiği takdirde bu çelişki kolayca çözülebilir¹⁰⁷.

Bütün bunlar doğrultusunda elde edilen kanıtlar eski zamanlardaki Şîrâz topraklarının ılıman havası ve verimli topraklara sahip olması nedeniyle, insanların bu bölgeyi aşama aşama geliştirerek önce nahiyeleri daha sonrada şehir ve kalesini inşa ederek önemli bir yerleşim merkezi haline getirdiklerini söyleyebiliriz. Bunların en önemlileri Ebu Nasr Sarayının olduğu yere inşa edilen şehir ve ilk başlarda “Çâh-ı Kale-i Bender” olarak bilinen sonradan ismi Fehender Kalesi olarak değiştirilen keledir. Bu kalenin kalıntılarında ve etrafındaki köşk kalıntılarında bulunan kabartmalar ve süslemeler de bu bölgenin aktif bir şekilde kullanıldığının kanıtıdır. Ayrıca dönemin diğer önemli yerleşim birimlerinden olan Cûr (Fîrûzâbâd), Şâpûr (Bişâpûr), İstahr, Fesa (Nesâ/Beyzâ) şehirlerine gitmek için Şîrâz ovasından geçmek zorundaydılar. Bütün bunlar gösteriyor ki Şîrâz ovası ve etrafında bulunan küçük şehirlere İslamiyet’ten önceki İran pâdişâhları büyük ilgi göstermişlerdir¹⁰⁸.

¹⁰⁶ İbn Belhî, *Farsnâme*, 132.

¹⁰⁷ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 28-29; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 5-6.

¹⁰⁸ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 29-30.

Zerkûb-i Şîrâzî, Şîrâz şehrinin bulunduğu toprakları dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olduğunu yazarken bu arazinin dünyadaki bütün kara parçaları içerisinde en güzel yazlık mekân olduğunu söyler. Hatta bu görüşünü biraz daha abartılı ve iddialı bir şekilde aktaran Şîrâzî, Şîrâz için “*Dünya’nın göz bebeği olan bu şehri cennetten dahi görebilirsiniz. Eğer dünyada bir cennet arıyorsanız o zaman Şîrâz’ın sokaklarına ve etrafındaki geniş alanlara bakabilirsiniz*” diyerek yılın dört mevsiminde bağ, bahçe ve bostanlarının yeşil olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sahip olduğu bu güzelliklerle de Semerkand’dan daha iyi durumda olduğunu da eklemiştir¹⁰⁹.

Şîrâzî, Fehender Kalesi’nin Fars vilayetinin en eski ve en büyük kalelerinden biri olduğunu, bu kalenin Şîrâz şehri kurulmadan önce bu bölgede mamur ve muazzam bir yapı olduğunu ve çok kullanışlı bir yer olması sebebiyle kalenin dönemin şartları için çok büyük bir önem taşıdığını yazmıştır¹¹⁰.

Nakledilenlere göre Fehender, Hürmüz ailesine mensuptur. Fehender, Hürmüz’ün diğer oğlu Şâpûr b. Hürmüz ya da diğer adıyla Şâpûr Zül-Ektaf’tan¹¹¹ kaçtıktan sonra Şîrâz’a geldi ve Süleyman Mescidinin aşağı taraflarında yer alan Beremdelk Çölü¹¹² (Sahra-yı Beremdelk)’ne geçerek Sâsânî askerlerini etrafına topladı. Sâsânî askerleri büyük komutanları Delk ile birlikte Fehender’e itaat edip onun emrine girmiştir. Daha sonra bu bölgede bakımsız ve kötü durumda bulunan Çâh-ı Kale-i Bender ya da Bender Kalesi olarak bilinen kaleyi tamir ettirerek etrafındaki duvarları sağlamlaştırmıştır. Aynı zamanda birkaç tanede Hisar yaptırdığı bu kaleyi mamur ve muhkem bir kale haline getirmiş ve bu dönemden itibaren bu kalenin adı

¹⁰⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 22; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 30.

¹¹⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 26.

¹¹¹ Hürmüz’den sonra oğlu Sahur (Şâpûr) b. Hürmüz tahta çıktı. Ona Zül-Ektaf’ derler. Ölümüne kadar yetmiş iki yıl hüküm sürmüştür. Babası vefat ettiğinde henüz doğmamıştı. Araplar Sevad-ı Irak’ı ele geçirmişti ve devleti vezirler yönetiyordu. Şâpûr on altı yaşına gelince Araplara saldırmak için ordusunu hazırladı. Şâpûr onlara saldırarak hepsini kılıçtan geçirdi. Sadece bir kişi kurtuldu ve o da Rum topraklarına kaçtı. Şâpûr, Arap askerlerinin omuzlarını deldirdiği ve bu deliklerden halka geçirdiği için kendisine “Zül-Ektaf” lakabı verildi. İbn Belhî, *Farsnâme*, 67-68; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I-V*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, 1. Baskı, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1991), 3:998; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 225-226.

¹¹² Önceki dönemlerde bu çölün adının ne olduğu bilinmiyor fakat Şîrâznâme’ye göre Sâsânîlerin meşhur komutanı Delk bu çöle askerleri ile birlikte geldikten sonra adı Beremdelk Çölü olmuştur. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 26.

Fehender Kalesi olarak anılmıştır¹¹³. Bu kale ile ilgili başka bir olayı nakleden Şîrâzî, şunları yazmıştır; Şiruye vaktiyle babası Perviz'i, kardeşleri ve kardeşlerinin çocukları da dâhil on yedi akrabasını öldürdüğü zaman Yezdicerd'in sütanesi onu saklayarak kaçırmış ve İstahr yakınlarındaki Fehender Kalesi'ne götürmüştür. Yezdicerd dört yaşındayken geldiği Fehender Kalesinde iki buçuk yıl kalmıştır. Yezdicerd saltanatı eline geçirip devletin başına geçtiği zaman Fehender'e kendisini saklayıp koruduğu için çeşitli hediyeler ve mücevherler göndermiştir. Daha sonra devlet hazinesini ve mallarını da sağlamlığına inandığı bu kaleye göndererek kalenin en yüksek yerinde açtığı bir çukurda sakladığı söylenir. Bazı kişiler bu hazinenin Azaduddevle tarafından bulunduğu inanırken bazıları da bu hazinenin halen daha orda saklı olduğuna ve henüz ortaya çıkarılmadığına inanır. Bazı tarihçilerin naklettiğine göre Sa'd b. Ebi Vakkâs Kadîsiye Savaşı'nı kazandıktan sonra Fars bölgesine geldiği sırada Yezdicerd b. Perviz Nihâvend'de idi ve kendisi yola çıkmadan önce Sâsânî hazinelerini Fehender kalesinden çıkarttırarak koruması için Çin İmparatoruna göndermiş, bir gün başka bir Acem Şâhı alincaya kadar da korumasını istemiştir. Fakat bu hazineleri geri alabilen kimse olmamıştır ve halen ordadır¹¹⁴. Fehender Kalesi ile ilgili Şîrâzî'nin diğer bir kaydı ise bu kalede bulunan bir su kuyusu ile ilgilidir. Şîrâzî'nin kayıtlarına göre Yezdicerd bu kuyunun üzerine daire şeklinde bir kubbe yapılmasını emretmişti. Bu kubbenin 360 tane penceresi vardı ve güneş her gün farklı bir pencereden içeriyi aydınlatırdı. İslam ordularının bu bölgeye gelişiyle bu kubbe yıkılmış fakat İmâdüddevle bu kubbeyi tamir ettirerek farklı bir şekilde yeniden imâr etmiştir¹¹⁵.

Sonuç olarak Yezdicerd ve Fehender kalesi ile ilgili bütün bu kayıtlar gösteriyor ki Şîrâz ve etrafındaki diğer kasabalar İslamiyet'in bölgeye gelmesinden çok önce yerleşim birimi olarak kullanılmaktaydı. Bu da Şîrâz'ın eskiden var olan bir şehrin ya da kasabanın kalıntıları üzerine kurulan bir şehir olabileceği iddialarını güçlendirmektedir¹¹⁶.

¹¹³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 26-27.

¹¹⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 26-27; İbn Belhî, *Farsnâme*, 111-112; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 30-31.

¹¹⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 27.

¹¹⁶ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 31.

1.2. SASANÎ TOPRAKLARININ İSLAM ORDULARI TARAFINDAN FETHEDİLMESİ VE İSLAMİYET'İN FARS TOPRAKLARINA GİRİŞİ

1.2.1. Hz. Muhammed (SAV)'in Fars Halkını İslam'a Daveti

Kisraların devleti de denilen Sâsânî devletinin merkezi Bağdâd'ın biraz güneyinde Dicle'nin her iki yakasında kurulmuş olan Medâin¹¹⁷ şehri idi. Devletin kurucusu Erdeşîr b. Babek'tir. Bu hükümdar bölgede bulunan küçük yerel kabileleri bir araya toplayarak güçlü bir devlet meydana getirdi. Kısa zamanda Büyük İskender'in İran coğrafyasında bozmuş olduğu düzeni tekrar tahsis ederek güçlü bir yönetim oluşturdu. Önce bütün İran topraklarını hâkimiyet altına alan Babek daha sonra Irak topraklarını ve arkasından Arap ülkelerinin bir kısmını denetim altına aldı¹¹⁸. Sâsânîlerin bu topraklardaki hâkimiyeti İslamiyet'in ortaya çıkışı ve Hz. Muhammed (S.A.V)'in onları İslam'a davetine kadar sürdü. Bu arada Sâsânî tahtında Ebrevîz bulunmaktaydı. Hz. Muhammed (S.A.V)'in Abdullâh b. Huzefye aracılığıyla gönderdiği mektupla İslam'a davet edilen Ebrevîz, gelen mektubu yırtarak “*Bu kişi benim kölem olduğu halde bana nasıl olur da böyle bir mektup yazar*” diyerek Yemen'de bulunan Barzan'a haber göndermiş ve ondan Hz. Muhammed (S.A.V)'i kendisine getirmesini istemiştir. Barzan'ın yolladığı iki elçi bu durumu Hz. Muhammed (S.A.V) 'e iletmiş eğer kendileri ile birlikte gelmezse Sâsânî Kisrası'nın

¹¹⁷ Bağdâd'ın 30 kilometre güneyinde Dicle Nehri'nin her iki yakasında kurulan bu şehir, Dicle'nin batı yakasında I. Seleukos tarafından kurulan *Seleukeia* ile doğu yakasında Partlar ve Sâsânî kralları tarafından kışlak olarak kullanılmak üzere inşâ edilen *Kiesiphon* şehirlerine sonradan eklenen mahalle ve küçük şehirlerin birleşiminden meydana gelir. Şehre adını veren Medâin kelimesi, Aramilerin bölgeyi tanımlamak için kullandığı *Medinethâ* kelimesinin Arapçada şehir manasına gelen “Medine” kelimesinin çoğulu olan Medâin şeklinde Arapçaya uyarlanmış şeklidir. Toplamda 7 şehirden oluşan Medâin'i oluşturan şehirler birbirlerine taş köprü ya da dubalar ile bağlıdır. Sâsânîlerin başkenti ve kışık ikametgâhı olan bu şehir, Ortaçağ'da Yahudiler ve Nesturiler için de kutsal denilebilecek şehirlerden biri olmuştur. C. Brockelmann, “Medâin”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 7:448-449; Casim Avcı, “Medâin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28:289-290.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 1:346-347; İbn Belhî, *Farsnâme*, 19, 60; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1. Baskı, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 2:44-45; Esko, Naskali, “Sâsânîler”, 36:174.

İslam devletine savaş açarak bütün Müslümanları helak edeceğini söylemiştir. Kendilerine şimdi gitmelerini cevabını ertesi gün vereceğini söyleyen Resûlullâh (S.A.V) ertesi gün tekrar huzuruna çıkan elçilere “*Allâh Kisra'nın üzerine oğlu Şiruye'yi musallat etmiştir. O da onu öldürmüştür. Benim dinim ve egemenliğim Kisra'nın ülkesine varacak ve ayaklarının ulaştığı her yere kadar ulaşacaktır.*” diyerek onlardan Barzan'a Müslüman olduğu takdirde kendisini onun hâkimiyeti altındaki yerlerin hükümdarı olarak göreceği mesajını iletmesini istemiştir. Bu mesajın kendisine ulaşmasından kısa bir süre sonra Şiruye'nin Hz. Muhammed (S.A.V)'in dediklerini doğrulayan bir mektubun gelmesi ile birlikte Barzan ve beraberindeki bir grup Farslı Müslüman olmuşlardır¹¹⁹.

Babasını öldürüp tahta oturan Şiruye'nin hükümdarlığı iki yıl sürmüştür. Daha sonra tahta oğlu Erdeşir geçmiştir. Fakat yaşı çok küçük olduğu için devletin idaresi devlet büyükleri idare etmiştir. Yaşı küçük olduğu için onun idaresinde kalmak istemeyen Şehbârâz adlı bir komutan emrindeki askerleri ile birlikte başkent Medâin'e gelerek onu öldürmüş ve yönetimi ele geçirmiştir. Fakat kraliyet ailesinden olmadığı için diğer devlet adamları birleşerek onu öldürmüş ve Şehbârâz'ın kırk günlük saltanatına son vermişlerdir. Yeni Kisra olarak da Şiruye'nin kız kardeşi Bevran'ı seçmişlerdir¹²⁰. Bu dönemden sonra Sâsânîlerin içine düştüğü kargaşa ortamında taht sürekli el değiştirmiş ve Hz. Ebubekir'in halife olduğu yıllarda Yezdicerd b. Şehriyar Sâsânîlerin yeni hükümdarı olmuştur¹²¹.

1.2.2. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Döneminde Fars Topraklarına Yapılan Seferler

12/633 yılına gelindiğinde Hz. Ebubekir'in Ridde savaşlarının bitmesiyle birlikte Hâlid b. Velid'i güneyden Basra kıyılarına, İyad b. Ganem'i de kuzeyden Sâsânîlerin üzerine göndermeye karar vermesiyle Müslümanlar ile Farslılar ilk kez

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:199-200; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III:1236-1237; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 4:451-453. İbn Belhî, *Farsnâme*, 106-107; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:45.

¹²⁰ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III:1236-1237; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 4:453; İbn Belhî, *Farsnâme*, 108-109; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:45.

¹²¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 26-27; İbn Belhî, *Farsnâme*, 111.

karşı karşıya gelmişlerdir. Hâlid b. Velid halifenin bu emrini Yemâme'de¹²² bulunduğu sırada halife tarafından kendisine gönderilen bir haberci vasıtasıyla almıştı. Hâlid b. Velid bunun üzerine Sâsânî hudut komutanı Hürmüz'e bir mektup yazarak ondan, ya Müslüman olmasını ya da teslim olarak vergi vermeyi kabul etmesini istemiştir. Aksi takdirde başına gelebilecek her şeye hazırlıklı olmasını söylemiştir. Bu mektubu ciddiye almayan Hürmüz durumu Yezdicerd'e bildirerek Yemâme'yi kendisinin bulunduğu Kâzıma bölgesine bağlayan anayol üzerinde pusu kurarak savaş hazırlıklarına başlamıştır. Fakat durumu önceden tahmin eden Hâlid b. Velid askerlerini üç gruba ayırmıştır. Öncü grubun başına Müsennayı görevlendirmiş, ikinci gruba Adiy b. Hatim'i ve üçüncü gruba da kendisi liderlik etmiştir. Hürmüz öncü kuvvetlerini Hafir bölgesine göndererek savaşın burada olacağı izlenimi vermeye çalışarak kendisi Kâzıma'dan ani saldırıyla Müslümanları mağlup etmeyi planlıyordu. Fakat Hâlid b. Velid bu tuzağa düşmeyerek askerleri ile birlikte doğrudan Kâzıma bölgesine ilerlemiş ve savaş başlamadan önce bire bir mücadele ettiği Hürmüz'ü öldürmeyi başarmıştır. Hürmüz'ün ölümüyle dağılan Sâsânî ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır¹²³. Daha sonra bugünkü Basra şehrinin olduğu yere doğru ilerleyen Hâlid b. Velid komutasındaki İslam ordusu, burada da Hürmüz'ün durumu önceden bildirdiği Sâsânî hükümdarı Erdeşîr'in destek için gönderdiği Karin komutasındaki takviye kuvvetleri de mağlup ederek bozguna uğratmıştır. Müslümanlar ile Sâsânîler arasında geçen bu ilk büyük savaşta bazı kayıtlara göre suda boğulanlar hariç 30.000 den fazla Sâsânî askeri öldürülmüştür. Es-Siny ya da Madhar savaşı olarak kayıtlara geçen bu savaştan sonra Erdeşîr, Müslümanların üzerine Ender Zaazza (el-Anderzagar/Andarzghar) komutasında yeni bir orduyu Alûca'ya göndermiştir. Bu orduya destek sağlamak için de arkasından Behmen Cazeveyh (Cazuye)'i büyük bir

¹²² Arabistan'ın orta bölgelerinde bir yer olup esasen *Cevv* ismiyle bilinirdi. Şehrin kapınsa Yemâme isminin ise rivayetlere göre Tasm ve Cedis kabilelerinin tarih sahnesinden silinmiş olmasında büyük rol oynamış olana kâhine, Zarka el-Yamama'dan geldiği düşünülmektedir. Bu bölge önceleri Cavv al-Yammama olarak bilirse de sonraları Yemâme olarak adlandırılmıştır. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 125; Adolf Grohmann, "Yemâme", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 13:370-371.

¹²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:354-355, İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 6:496-497,499; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*,344-345; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:47; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 15. Baskı, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 2:72-73; Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/9 (Summer 2015):405.

ordu ile göndermiştir¹²⁴. Ender Zaazza, Hire ile Kesker arasındaki bölgede yaşayan ve henüz daha İslamiyet'i kabul etmemiş Arapları da kendi birliğine katarak Velence denilen yerde bir karargâh kurmuştur. Bu durumu haber alan Hâlid b. Velid, Siny'den yola çıkarak Velence'ye gelmiştir. Askerlerinin bir kısmını güvenlik için geride bırakan Hâlid b. Velid, iki koldan saldırıya geçmiştir. Sonradan geride bıraktığı askerlerin de desteğiyle Sâsânîler büyük bir hezimete uğramış ve Ender Zaazza'da kaçarken yolda susuzluktan ölmüştür¹²⁵. Velence Vakası olarak bilinen bu savaşta Hristiyan Arapların öldürülmesi bölgedeki diğer Hristiyanların tepkisini çekmiştir. Fırat kıyısındaki Ülleys bölgesinde toplanan Hristiyanların Behmen Cazeveyh'ten yardım istemesi üzerine Behmen de onlara Câbân adlı bir komutanını yollayarak kendisi gelmeden kesinlikle savaşa girmemeleri konusunda uyarmıştır. Fakat bu uyarıyı dikkate almayan Hristiyan Araplar Hire halkından da destek alarak Hâlid b. Velid'in üzerine saldırıya geçmiş ve hezimete uğramışlardır. *Ülleys Olayı* olarak adlandırılan bu savaşta Hâlid b. Velid'in kimseyi esir almadığı ve 70.000 civarında Hristiyan Arap öldürdüğüne dair iddialar bulunmaktadır. Hatta daha fazla kişinin öldürülmesine Ka'kâ b. Amr'ın engel olduğu kaydedilmiştir¹²⁶.

Hâlid b. Velid, Ülleys'i kontrol altına aldıktan sonra Hire'ye doğru yönelmiş ve ilk olarak Hire yolu üzerindeki Amgîşîyya (Emgîşîyya)'yı fethederek oldukça yüklü bir ganimet elde etmiştir. Daha sonra asıl hedefi olan Hire'ye gelmiş ve halkı antlaşmaya ikna ederek 190.000 dirhem vergi karşılığında kimseye dokunmayarak barış antlaşması yapmıştır¹²⁷. Fakat bu antlaşma çok uzun süreli olmamıştır. Hire ve Sevad¹²⁸ halkı iki kez isyân girişiminde bulunduktan sonra başarılı olamayacaklarını anlayıp Sa'ad b. Ebi Vakkâs'a teslim oldukları zaman ödeyecekleri vergi miktarı 190

¹²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:356; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 6:500-501; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:47; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 406.

¹²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:356-357; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 6:501; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 407.

¹²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:357-358; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 6:502-503; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 407.

¹²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:360; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 407; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:48.

¹²⁸ Arapların İslam fetihleri sırasında Fırat ve Dicle arasında kalan bölgelere verdiği isimdir. Bugünkü Irak topraklarının bulunduğu yerin güney kısımlarında bulunan ağaçlık ve yeşil alanı tanımlamak için "siyah" anlamındaki Sevad kelimesinin kullanıldığı düşünülmektedir. H.H. Schaefer, "Sevad", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 10:522-523; Mustafa Demirci, "Sevad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36:576.

bin den 400.000 dirheme çıkarılmıştır. Hire'nin teslim olmasıyla beraber bölgedeki diğer dihkânlar da anlaşma yoluna gitmesiyle birlikte Müslümanların bu bölgeden yıllık gelirleri 2 milyon dirheme kadar çıkmıştır. Diğer taraftan Müslümanların özellikle Sevad topraklarında kazanmış olduğu bu zaferler ile birlikte Müslüman Arapların Sâsânîler ile olan savaşlarının ilk aşaması Arapların üstünlüğü ile sona ermiş ve Sâsânîler, çok uzun zamandır hâkimiyeti altında olan Sevad bölgesinin kontrolünü Araplara bırakmak zorunda kalmıştır¹²⁹.

Farslıların Müslümanlarla giriştikleri bu savaşları birer birer kaybetmesiyle birlikte siyâsî olarak da bir çöküş dönemine girmiştir. Ülke taht kavgaları ile birlikte kargaşa ve karışıklık ortamına sürüklenmeye başlamıştır. En sonunda görüş birliğine varıp etrafında birleşecekleri bir kral bulamaz hale geldiler. Fakat Hâlid b. Velid'in Sevad bölgesindeki ilerleyişinden endişeye kapılan kraliyet ailesinin kadınları aralarında anlaşarak yeni kral olacak kişi üzerinde anlaşmaya varılincaya kadar Ferrahzat b. Benzevân'ın yeni Kisra olmasına karar verdiler¹³⁰. Hâlid b. Velid ise Hire'nin etrafında ilerde kedilerine sorun çıkarabileceğini düşündüğü Enbar, Kelvâzi ve Aynu't-Temr şehirlerini de kontrol altına almıştır. Hire karargâhındaki düzeni sağladıktan sonra Hz. Ebubekir'den gelen bir mektup üzerine yerine Ka'kâ b. Amr'ı bırakarak İyad b. Ganem'e yardım etmek üzere yola çıkmıştır. Hire'den yola çıkan Hâlid büyük çoğunluğunu Hristiyan Arapların oluşturduğu Dûmetu'l-Cendel'e gelerek İyad b. Ganem'in bölgeyi fethetmesine yardımcı olmuştur. Hâlid'in reislerini öldürmesiyle birlikte bozguna uğrayan Hristiyan Araplar önce kaçarak kalelerine sığınmış sonrada cizye ödemeyi kabul ederek teslim olmuşlardır¹³¹. Bu sırada Hâlid b. Velid'in Hire'den ayrılmasını fırsat bilen İranlılar tekrar saldırıya geçmişlerdir. Bu haber üzerine hemen geri dönen Hâlid b. Velid İranlıların üzerine biri Husayd'a diğeri Hanâfis'e olmak iki ayrı koldan birlikler göndermiştir. Bu öncü birliklerin yapmış olduğu ani baskınlarla düşmanı iyice zayıflatan İslam orduları Hâlid b. Velid'in önderliğinde Mesiha'da toplanarak düşmana karşı topluca hücumla geçmişler ve İranlılara ağır bir yenilgi yaşatmışlardır. Son olarak Sûna, Zümeyle ve Firaz'ı da

¹²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:360-361; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 407.

¹³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:361.

¹³¹ el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 88-89; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:362-364; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:51-52.

hâkimiyet altına alan Müslümanlar, İranlılara karşı Şam, Irak ve el-Cezire topraklarında üstünlüğü ele geçirmiş oldular¹³².

Hicretin on üçüncü yılına gelindiğinde Farslılar, yine taht kavgaları ile uğraştıkları bir dönemden sonra, Şehriyar b. Erdeşîr b. Şehriyar Sabur etrafında toplanarak ülkelerini düzene sokmaya çalışıyorlardı. Şehriyar, düzeni sağlar sağlamaz başlarında meşhur komutanları Hürmüz Cazeveyh'in bulunduğu 10.000 kişilik bir birliği Müslümanların üzerine gönderdi. Sâsânî ordusunu Babil yakınlarında karşılayan Müsennâ, çok şiddetli geçen meydan savaşının ardından Sâsânîlere karşı üstün gelmeyi başararak başkentleri Medâin yakınlarına kadar ilerledi. Fakat Hz. Ebubekir'in hasta olduğu haberini alınca ordunun başına Beşir b. el-Hasâsiyye'yi bırakarak Medine'ye döndü. Bölgedeki durumu Hz. Ebubekir'e anlatan Müsennâ İranlılara karşı destek takviye talebinde bulundu. Hz. Ebubekir'de vefatından birkaç saat önce Hz. Ömer'i yanına çağırarak adeta öleceğini anlayarak “*eğer yarına kadar sağ çıkmazsam derhal ashabi topla ve Müsennâ'ya ihtiyacı olan takviye gücü hazırla*” diyerek bölgeye takviye birlik göndermesini vasiyet etti ve aynı gece de vefat etti (13/634)¹³³.

Hz. Ömer cenaze işlerini hallettikten hemen sonra sahabenin ileri gelenlerini toplayarak bir durum değerlendirmesi yaptı. Yapılan müzakereler sonucunda Müsennâ'nın Hâlid b. Velid'den aldığı 10.000 kişilik orduya destek kuvvet gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunun için de Ebû Ubeyd b. Mesud, emrindeki 1.000 kişilik bir destek kuvvet ile birlikte Müsennâ'ya yardıma gönderildi¹³⁴. Ebu Ubeyd ve Müsennâ beraberlerindeki takviye güçlerle birlikte Medine'den Hire'ye doğru yola çıktıkları sırada Sâsânî kralı Şehriyar ölmüş Fars topraklarında yine iç karışıklık çıkmıştı. Sâsânî idareci sınıfı her ne kadar Şehriyar'ın kızı Duhtizenan'ın başa geçmesi konusunda fikir birliğine varmış olsa da onun hiçbir emrine uymayarak tekrar bir karışıklığın çıkmasına yol açtı. Bu kez de Sabur b. Şehriyar devletin başına geçmiş fakat oda idareyi elinde tutamayarak bütün idarenin Benzûvan'ın oğlu Ferrahzat'ın

¹³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:362-364; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:51-52.

¹³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:380-381; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:31-33;

¹³⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i Taberî Tercemesi 1-3*, 2. Baskı, (İstanbul: Elif Ofset Tesisleri, 1983), 3:59; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:381-382; Sivrioğlu, “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 407.

eline geçmesine engel olamamıştır. O da krallığını meşru hale getirmek için Sabur'un kızı Azermiduht (Azer Midhat) ile evlenmek istemiştir. Fakat Azermiduht her ne kadar bu teklifi kabul etmiş görünse de düğününde Ferrahzat'a suikast düzenleyerek öldürmüştür. Böylece yönetimi tek başına eline alan Azermiduht, ordularının başına da Ferrahzat'ın oğlu Rüstem'i getirerek taht mücadeleleri esnasında Müslümanların ilerleyişine karşı kaybettikleri zamanı telafi etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda Horasân dihkânı olan Rüstem bu fırsattan yararlanarak babasının intikamını almak ve idareyi ele geçirmek için diğer dihkânlara birer mektup yazmış, onları etrafına toplayarak başkent Medâin'e gitmiş, yönetimi ele geçirmiş ve tahta da II. Hüsrev'in kızı Bûrân'ı geçirmiştir. Oda bütün dihkânlara Rüstem'i dinleyerek ona itaat etmelerini emretmiştir¹³⁵.

Bûrân yönetiminde ülkeye istikrar gelince Rüstem, Sevad bölgesindeki dihkânları örgütleyerek en güvendiği komutanlarından biri olan Câbân'ın liderliğinde Müslüman Araplar üzerine sefer hazırlıklarına başlamıştır. İslam orduları ise Müsennâ ve Ebu Ubeyd'in etrafında birleşerek Kûfe yakınlarındaki en-Nemarik denilen yerde karargâh kuran Câban ve Sâsânî vezirinin kardeşi olan Nersî (Narsî) komutasındaki Fars ordusuna doğru harekete geçmiştir. Müslümanlar en-Nemarik'te İranlıları bozguna uğratarak Câbân'ı esir almayı başarmıştır. Sâsânî askerlerinden bir kısmı kaçmayı başararak geri çekilmiş ve Kesker'deki Nersî'nin birliklerine katılmışlardır. Onları takip eden Ebu Ubeyd ve askerleri Kesker önlerinde onları bozguna uğratarak karargâhlarını da yerle bir etmiştir. *Es-Sâkatiye Olayı* olarak da adlandırılan bu olaydan sonra Nersî'nin kaçmasıyla yalnız kalan Sevad bölgesi dihkânları Müslümanlardan barış istemek zorunda kalmıştır¹³⁶.

Nersî'ye yardım için gelen Rüstem'in bir diğer komutanı Calinûs'un da Ebu Ubeyd'in karşısında tutunamayarak kaçmasının üzerine Rüstem, yeni bir ordu hazırlayarak Müslümanların ilerleyişini durdurması için Farslıların en meşhur komutanı Behmen Cazeveyh'i görevlendirmiştir. Behmen, İranlıların kutsal saydığı

¹³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:380-381; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:32; *Tarih-i Taberî*, 3:59-60; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*,2:114; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 407-408; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:67.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:398-399; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:47-48; *Tarih-i Taberî*, 3:60-61; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*,2:114-115; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 408; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:67.

hükümdarlık sembollerinden biri olan *Direfş-i Kaviyan* adlı sancağın altında yaklaşık 30.000 kişilik bir ordu ile Müslümanların ilerleyişini durdurmak için Fırat nehri kenarında hazırlıklarına başlamıştır. Ebu Ubeyd bu ordunun üzerine yürüyerek Mirvaha denilen yerde karargâhını kurmuştur. Behmen göndermiş olduğu bir elçi ile Ebu Ubeyd'e “ *Ya siz nehrin bu tarafına geçin biz size ilişmeyelim yahut biz sizin tarafa geçelim siz bize ilişmeyin* ” şeklinde bir teklifte bulunmuştur. Bu teklife çevresindekilerin biz karşı tarafa geçmeyelim onlar gelsin şeklinde görüş bildirirken Ebu Ubeyd “*Onlar ölüme gitmekte bizden daha cüretkâr olmalılar*” diyerek karşı çıkmış ve İbn Salûba'ya kayıklardan bir köprü yapmasını emretmiştir. Nehrin diğer tarafında zırhlı atlar ve fillerle güçlendirilmiş Fars ordusu karşısında çaresiz kalan Müslüman ordusu bozguna uğramıştır. Ebu Ubeyd ve ileri gelen birkaç komutanının *el-Cisr* (Köprü) diye adlandırılan bu savaşta şehit olmasıyla birlikte ordunun geri kalanı Müsennâ komutasında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hatta bu geri çekilme esnasında yapılan köprünün yıkılmasıyla birçok Müslüman Fırat nehrinde boğularak şehit olmuştur. 13/634 yılında alınan bu yenilgi Müslümanların bölgeye yapılan ilk fetih seferleri sırasında Farşlılara karşı aldıkları en ağır yenilgi olmuştur¹³⁷.

İslam ordusunun içine düştüğü zor durumu değerlendiremeyen İranlılar, ülkede çıkan taht kavgaları ve iç çatışmalar sebebiyle kazanmış oldukları zaferin devamını getiremediler. Behmen, Başkent Medâin'de ortaya çıkan taht kavgaları ve dihkânların Rüstem'e karşı ayaklandığı haberinin gelmesi üzerine, zor duruma düşerek geri çekilmek zorunda kalan Müslümanları takip etmek yerine merkeze dönmek zorunda kalmıştır. İki gruba ayrılan İran halkından Fehlücler Fîrûzân'ın, Farisiler ise Rüstem'in liderliği destekliyorlardı. Medâin halkı önce Rüstem'i tahttan indirmiş daha sonra Fîrûzân'ı ona ortak yaparak tekrar tahta çıkarmışlardı. Bu olaylar üzerine Medâin'e doğru yola çıkan Farşlıları takip eden Müsennâ Câbân ve Merdanşâh komutasındaki birçok askeri önce esir almış daha sonra onları komutanları ile birlikte idam etmişlerdir¹³⁸.

¹³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:401-402; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:48-49; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:62-63; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 359-360; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:115-116; Sivrioğlu, “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 408; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:67-68.

¹³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:403; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:50; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:64; Sivrioğlu, “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 408.

Köprü savaşından sonra İranlılar karşısında asker sayısı iyice azalan Müsennâ Hz. Ömer'den ordusuna takviye yapılmasını istemiştir. Halife Ömer de ona bu desteği sağlamak amacıyla Ridde olaylarına katılanları affederek onların orduya katılmasına müsaade etmiştir. Buna ek olarak Cerir b. Abdullâh el-Becilî komutasında Becilî kabilesinden katılan askerlerinde Müsennâ'ya takviye güç olarak gönderilmesine karar verilmişti. Halifenin gönderdiği bu destek kuvvet ve bölgede yaşayan Hristiyan Arap kabilelerden kalabalık bir grubun Müslümanların safına geçmesiyle birlikte Müsennâ'nın komutası altında yaklaşık 30 bin kişilik bir ordu toplanmasına imkân sağlamıştı. Müslümanların güçlendiğini gören Rüstem ve Fîrûzân'da aralarındaki çekişmeye son verip hazırladıkları 100.000 kişilik bir orduyu Mihrân komutasında Müsennâ'nın üzerine göndermiştir. İki ordu Buveyb bölgesinde Fırat nehri kenarında karşı karşıya gelmiştir. Köprü savaşında olduğu gibi Farslılar yine elçi göndererek savaşmak için nehrin karşısına geçip geçmeme konusunda tercih yapmalarını istemişlerdir. Adeta Köprü savaşının tekrarı olan olaylar zincirinde Müsennâ bu defa köprüyü Sâsânî askerlerinin geçmesini istemiştir. Askerlerini sayıca üstün olan İran ordusuna karşı savunma düzenine göre yerleştiren Müsennâ düşmanlarının nehri geçmesini bekledi. İki taraf arasında çok şiddetli başlayan ve uzun süre devam savaşta Müsennâ, bir grup askeriyle birlikte doğrudan Mihrân'ın üzerine yönelerek onu geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu geri çekilme sırasında Mihrân'ın Beni Tağlib kabilesinden Hristiyan bir köle tarafından öldürülmesi ile savaşın seyri de değişerek Müslümanlar üstünlüğü ele geçirmiştir. Komutanlarının öldürülmesi üzerine dağılan Sâsânî ordusu kaçmaya çalışmış fakat Müsennâ'nın İran askerlerinin kurduğu köprü geçidini ele geçirmesi üzerine bunu başaramamışlardır. Buldukları bölgede sıkışan İranlılar etrafa dağılarak kaçmaya çalışmış fakat Müslümanlar tarafından takip edilerek İran ordusu büyük bir hezimete uğratılmıştır. Bazı kaynaklarda Buveyb savaşı olarak adlandırılan bu savaşta öldürülen İran askerlerinin sayısının 100.000 kadar olduğu yazılmaktadır. Elde edilen bu başarı ile birlikte akınlarına devam eden İslam ordusu Dicle sahillerine kadar ilerlemeyi başarmıştır¹³⁹.

¹³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:404-406; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:50-51; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:65; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 362-363; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:116-117; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 409; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:68-69.

Sâsânîlerin Mihrân komutasındaki büyük ordusu hezimete uğrayınca Fırat-Dicle boylarındaki yağmalamalarda da büyük bir artış olmuştur. Hatta o dönemde Dicle kenarında bir pazar yeri olarak bilinen Bağdâd da bu yağmalardan nasibini alarak yaklaşık 2.000 kişinin öldürüldüğü ve 1.000 deve yükü kadar ganimetin Araplar tarafından elde edildiği çatışmalara sahne olmuştur¹⁴⁰. Bu olaylardan büyük zarar gören çiftçiler ve mallarını yitiren İranlı tüccarlar da durumdan şikâyetçi olunca İranlılar Araplara karşı zayıf ve aciz duruma düşmelerinin sebebi olarak kendi aralarındaki çekişme ve sürtüşmelerden kaynaklandığı noktada fikir birliğine vardılar. Bütün bu olayların sorumlusu olarak da Rüstem ile Fîrûzân görülüyordu. Farslılar aralarından oluşturdukları bir temsilci heyeti vasıtasıyla Rüstem ve Fîrûzân ile görüşerek onlara “ *Sizin aranızdaki ayrılıklar yüzünden aciz duruma düştük. Fars halkını daha fazla perişan etmeye hakkınız yok. Bu şartlar altında sizi daha fazla başımızda tutup ülkemizi daha fazla perişan etmek istemiyoruz*” diyerek içinde buldukları durumdan memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir¹⁴¹. Bunun üzerine bu iki komutan halkın tepkisini haklı bularak, aralarındaki rekabet ve sürtüşmenin sadece kraliyet ailesinden birinin başa geçmesi ile mümkün olabileceği fikrinde anlaşmaya vardılar. Bunun içinde son Kısra'nın bütün eşlerini ve cariyelerini toplayıp erkek çocukları olup olmadığı araştırılmaya başlanmış ve sonunda Şehriyarın oğlu olduğu anlaşılan Yezdicerd'in¹⁴² çocukken annesi Şîrâ tarafından bir katliamdan kaçırılarak saklandığı bilgisine ulaşılmıştır. Gönderilen haberciler vasıtasıyla başkente getirilen Yezdicerd, 21 yaşında iken Sâsânî imparatoru ilan edildi. Bunun üzerine idareyi elinde bulunduran Rüstem, Fîrûzân ve diğer Sâsânî komutanları dâhil olmak üzere bütün ordu mensupları Yezdicerd'e bağlılık ve sadakat yemini etti¹⁴³.

¹⁴⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:65; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:52; Sivrioğlu, “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 409

¹⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:409-410; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:53; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:70;

¹⁴² Son Sâsânî pâdişâhı olarak bilinen Yezdicerd'in soy kütüğünü; “Yezdicerd b. Şehriyar b. Kısra Ebervîz b. Hürmüz b. Anûşirvan b. Kubad b. Firuz b. Behrâm b. Yezdicerd b. Sâbûr b. Hürmüz b. Şâpûr b. Erdeşîr b. Bâbek b. Sâsân” olarak kaydeden Mesudî, Yezdicerd'in henüz çocuk yaşta oturduğu Sâsânî tahtında, Horasan eyaletinin Merv şehrinde öldürülünceye kadar 20 yıl hüküm sürdüğünü yazmıştır. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, 255.

¹⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:410; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:53; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:66; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:70; Sivrioğlu, “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 409.

Sâsânî cephesinde bu olaylar olurken Müslümanlar da bu gelişmeleri yakından takip ederek İranlıların toparlanma süreci içinde olduğu Müsennâ tarafından halifeye bildirilmiştir. Hatta Müsennâ'nın hazırladığı rapor daha halifeye ulaşmadan Sevad halkı Sâsânîlerin birlik ve beraberliğine güvenerek önce topluca eski dinlerine geri döndüğünü ilan etmiş sonra da Müslümanlar karşı bir isyân çıkarmıştır. Müsennâ da bu isyanı bastırmak için askerleri ile yola çıkarak Kûfe yolu üzerinde Zukâr denilen yerde bu isyancılar ile savaşmak zorunda kalmıştır¹⁴⁴.

Hız. Ömer valilere ve Arap kabile liderlerine mektuplar göndererek İslam ordusu için gerekli desteği sağlamalarını istedi. Eli silah tutan herkesin gönüllü olarak orduya katılabileceğini belirten halife, İranlılara karşı kesin bir sonuç almak için aralarında Hız. Ali ve Talhâ gibi önemli sahabelerinde bulunduğu kişiler ile bir istişare toplantısı düzenledi. Bu toplantıda Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın oluşturulacak olan orduya komuta etmesi kararlaştırıldı. Orduya yeni katılan askerler ile birlikte yola çıkan Sa'd b. Ebi Vakkâs halifeden aldığı talimat ve tavsiye ile Kûfe yakınlarındaki Zerudâ bölgesinde konakladı. Bu arada Müsennâ b. Harise, Köprü Savaşı'nda almış olduğu bir ok yarasından kurtulamayarak vefat etmiş fakat Farslılar ve bölge hakkında hazırlamış olduğu raporda, uygulanabilecek savaş stratejileri ve yapılması gerekenler hakkında tavsiyelerde bulunmuştu. Sa'd b. Ebi Vakkâs, bilmesi gereken her şeyi içeren bu rapor doğrultusunda ordusunu düzene sokmuş, Zerûda'dan ayrılarak Sîrâf'a gelmiş ve halifeden gelecek talimatları beklemeye başlamıştır. Halife ile sürekli iletişim halinde olan Sa'd b. Ebi Vakkâs halifeye buldukları bölgenin özellikleri ve ilerleyebilecekleri güzergâh hakkında bilgiler vermekteydi. Bir süre sonra halifeden beklenen haber gelmiş ve Hız. Ömer'den gelen talimat üzerine İslam ordusu Sîrâf'dan ayrılarak ilerlemeye devam ederek Uzeyb denilen yerde konakladıktan sonra Atik ile Hendek arasında Kantara ile Kudeys'in bir mil aşağısında bulunan Kâdisiye'ye vardı. Sa'd b. Ebi Vakkâs, halifeden gelen emirler üzerine burada bir karargâh kurarak ordusunu savaşmaya hazır hale getirmiştir¹⁴⁵. Yaklaşık bir ay burada kalan Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın üzerine kimse gelmeyince ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için civar

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:410; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:70.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:415-416; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:62-64; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 365; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:67; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:118; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:71-72; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 409.

bölgelere küçük birlikler göndermeye başladı. Farslılar bir süre sonra Arap askerlerinin mallarını yağmalayarak çiftliklerine zarar vermesi ve yerli halkın bir kısmının esir alınması karşısında kayıtsız kaldığını düşündükleri Rüstem'i Şâh'a şikâyet ettiler. Yezdicerd, Rüstem'i çağırarak savaş hazırlıklarına başlamasını emretse de Rüstem savaş konusunda acele edilmemesi gerektiğini savunuyordu. Onun bu düşüncesi hem diğer komutanlar hem de Yezdicerd tarafından kabul görmeyip savaş hazırlıklarının yapılması konusunda kesin emir gelince Rüstem sefer hazırlıklarına başlamıştır¹⁴⁶.

Sâsânî tarafında görülen bu hareketlenmeyi haber alan Sa'd, durumu derhal halifeye bildirmiş ve ordusunu savaş düzenine sokmuştur. Bir süre sonra hazırlıklarını tamamlayan Sa'd, halifeden gelen talimat üzerine savaştan önce Sâsânîlere Numân b. Makarin başkanlığında bir heyet göndererek onları İslam'a ve kendilerine bağlı olarak vergi ödemeye davet etti. Aksi takdirde bu toprakların İslam hâkimiyetine girene kadar kendileri ile savaşmaya devam edeceklerini bildiren heyetin girişimleri sonuçsuz kalınca iki taraf arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiştir¹⁴⁷.

Sâsânîler başkomutanları Rüstem'e çok güveniyordu ve onun komutasında bu savaştan mutlak galip gelecek olan tarafın kendileri olacağına inanıyorlardı. Fakat Rüstem'in kendisi onlarla aynı fikirde değildi. Savaşın yer ve zaman olarak kendileri için uygun koşullarda olmadığını düşünen Rüstem yıldızların bile Araplardan yana olduğunu bir süre beklenirse Araplar için uğursuz sayılabilecek bir zaman geldiğinde savaşı kazanma ihtimallerinin daha yüksek olacağını düşünüyordu¹⁴⁸. Buna rağmen Yezdicerd'den harekete geçmesi için emir gelince yaklaşık 40.000 kişiden oluşan öncü birlikleri harekete geçerek Hire civarında karargâh kurdular. Kendisi de ordunun geri kalanıyla hareket ederek Necef yakınlarında Sabat denilen bölgede karargâhını kurmuştur. İslam ordusu ile aralarında sadece Atik vadisi bulunuyordu. Savaş başlamadan iki taraf arasında elçiler gidip gelerek son bir uzlaşma arayışına girilmişse

¹⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:416-417; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:65; İbn Belhî, *Farsnâme*, 111; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:118, Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:73; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 409.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:418-419; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:65-66; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:67; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:119, Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:73; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 409;

¹⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:420-421; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:66; , Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:73; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 409;

de herhangi bir sonuca ulaşılmamış ve Araplar ile İranlılar arasındaki en büyük savaşlardan biri olarak bilinen Kadîsiye Savaşı'nda iki taraf savaş meydanına çıkmıştır.

Üç bölümden oluşan Sâsânî ordusunun merkezinde Rüstem, sağ tarafta Calinûs'u, sol tarafta ise Fîrûzân'ı görevlendirmişti. Ayrıca bu savaş için özel olarak getirttiği 33 tane filin 18 tanesini ordunun merkezinde tutarken ordunun sağ kanadına 8 sol kanadına da 7 tane fil yerleştirmişti. Geride bekleyen destek kuvvetler ile birlikte yaklaşık olarak 120.000 civarında olan Sâsânî ordusu ile yapılan bütün destekler ve takviyelerle birlikte ancak 40.000 kadar olan İslam ordusu karşı karşıya geldi. Üç gün süren ve çok şiddetli çarpışmalara sahne olan mücadelelerin ardından İslam orduları Sâsânî ordusunun merkezini yarmayı başararak Rüstem'in bulunduğu yere kadar ilerlemeyi başardı. Kaçmak üzere iken Temimî kabilesinden Hilâl b. Alkame tarafından yakalanarak öldürülmüş buda Sâsânî ordusunun düzeninin bozulmasına yol açmıştır. Düzeni bozulan ordu kısa sürede dağılmış ve Farslılar büyük bir bozguna uğramıştır¹⁴⁹.

Sa'd iki ay kadar kaldığı Kadîsiye'den Hz. Ömer'den gelen emirler üzerine Atik'e hareket ederek Yezdicerd'in sarayına yönelmiştir. Müslümanların öncü kuvvetlerinin başında bulunan Zühre b. Haviyye ve Şurahbil b. es-Simt bulunuyordu. Bu öncü kuvvetler yerel dihkânlar tarafından oluşturulan küçük Fars birliklerini Burs'da bozguna uğrattıktan sonra Ferzan'da kendilerini bekleyen Basbuhra komutasındaki büyük bir ordu ile karşılaştılar. Basbuhra'nın Zühre tarafından öldürülmesi ile bozguna uğrayan Farslılar geri çekilerek kaçmak zorunda kaldılar. Bunun üzerine Burs dihkânı Zühre ile bir barış antlaşması yaparak savaşa son vermiştir. Kaçan askerlerin Dicle nehrindeki köprüler ile sandalları yakması Müslümanların nehrin diğer tarafına ve başkent Medâin'e ulaşmasını bir süre geciktirmiştir. Farslıların toparlanmasına fırsat vermemeyen Sa'd b. Ebi Vakkâs küçük birlikler halinde nehrin diğer tarafına geçirdiği askerleri ile sürekli baskınlar yapıyordu. Bu baskınlar sayesinde İran Fars askerlerinin büyük bir kısmı teslim olmak

¹⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:440-441; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:74-75; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 365-366; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:69-70; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:75-76; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:120-121 Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 409-410; Hayrettin Yücesoy, "Kadîsiye Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24:136-137.

zorunda kalmıştır. Yezdicerd ise bir grup askeri yanına alarak Hulvân'a kaçmıştır. Beraberinde devlet hazinesinin bir kısmını da götürmüş fakat bu hazinenin yarısından fazlasını geride bırakmak zorunda kalmıştır¹⁵⁰. Burada elde edilen ganimetin miktarı İbnü'l-Esir'e göre o kadar fazlaydı ki bu ganimetin beşte biri Hz. Ömer'e gönderildikten sonra bile sayıları yaklaşık 60.000 kadar olan askerlere kişi başı 12.000 dirhem düşecek şekilde paylaştırılmıştır. Bu fetihten sonra Hz. Ömer Sa'd b. Ebi Vakkâs'ı Irak valisi olarak atamıştır¹⁵¹.

Medâin'in fethi sırasında kaçan askerlerin bir kısmı Yezdicerd'in emri ile toplanarak bölgedeki diğer güçlerden de destek almış ve neticede Celûla'da büyük bir ordu meydana getirmişti. Bunun üzerine Sa'd b. Ebi Vakkâs, Hz. Ömer'in emri ile Haşim b. Utbe b. Ebi Vakkâs'ı 12.000 kişilik bir ordu ile onların üzerine gönderdi. Farslılar Celûla'da sığındıkları kalenin etrafına hendekler kazarak Müslümanlara karşı savunmaya geçmiş ara ara bu hendeklerden çıkarak saldırıp geri çekiliyorlardı. Bu şekilde Müslümanları oyalayarak Hulvân ve el-Cibâl'den gelen yardımlar için zaman kazanmaya çalışıyorlardı. Yaklaşık seksen gün süren bu çarpışmalar, Sa'd'ın gönderdiği destek kuvvetler ile Müslümanların topyekûn saldırıya geçerek Fars askerlerini bozguna uğratmasıyla sonuçlanmıştır (16/637). Bu bozgunu haber alan Yezdicerd ise Hulvân'dan Rey'e gitmiştir. Sa'd kaçan Fars askerlerini takip etmesi için Haşim b. Utbe ve Ka'kâ b. Amr'ı görevlendirmişti. Onlarda önlerinden kaçan askerlerin boşalttığı Hulvân'ı da fethetmişlerdi. Irak düzlükleri ile kuzeydeki dağlık bölge arasında önemli bir stratejik bir yer olan Hulvân'ın ele geçmesi ile beraber bölgedeki coğrafi üstünlük Müslümanların eline geçmiş oldu¹⁵².

Bölgedeki fetih hareketleri devam ederken bir yandan da yeni şehirler kurularak burada kalıcı olma politikası takip edilmiştir. Bu doğrultuda Celûla ve Tekrit şehirlerinden sonra Kûfe ve Basra şehirlerinin de kurulması tamamlanmıştır. İlk olarak

¹⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:469-471; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:109-111; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 375-376; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:77-78; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:77-78; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:122-123; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 410; C. Brockelmann, "Medâin", 7:448-449; Casim Avcı, "Medâin", 28:289-290;

¹⁵¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:474.

¹⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:476-477; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:115-117; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 377-378; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:79-80; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:78-79; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:123-124; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 411.

askeri ordugâh olarak kurulan bu şehirler Müslümanların savaş bölgelerine hareketini sağlamak için özel olarak inşâ edilmişti¹⁵³.

Basra'nın batı sınırına yakın bir yerde olan ve birçok İran şehrini de içine alan Ahvâz'da¹⁵⁴ İran'ın önde gelen ailelerinden biri olan Hürmüzân sülalesi ve ona bağlı olan aileler yaşıyordu. Aynı zamanda Kadîsiye Savaşı'ndan kaçarak kurtulan komutanlardan biri olan Hürmüzân, bölgenin Müslümanların eline geçmesiyle birlikte sık sık Müslümanları rahatsız ediyor bölgedeki düzeni bozarak tekrar kendi hâkimiyetini sağlamak istiyordu. Bunun üzerine Basra emîri Utbe b. Gazvan, Sa'd b. Ebi Vakkâs'tan Hürmüzân'ın üzerine sefere çıkmak için izin istedi. Sa'd b. Ebi Vakkâs da Nuaym b. Mukarrin ve Nuaym b. Mesud'u ona yardımcı olması için gönderdi. Kûfe'den gelen yardımcı birliklerle Hürmüzân'ın üzerine yürüyen Utbe, ani bir baskınla İranlılara ağır bir darbe indirmiş ve onları barış yapmaya mecbur bırakmıştır. Yapılan antlaşmaya göre, Ahvâz ve Mihricankazak gibi önemli yerler Müslümanlarda kalacaktı. Fakat bir süre sonra Hürmüzân bu bölgelerde yaşayan halkı arkasına alarak antlaşmayı bozmuş ve isyân çıkarmıştır. Bunun üzerine durumu Hz. Ömer'e bildiren Utbe, halifeden ikinci bir seferin düzenlenmesi emri gelmesi ile beraber tekrar harekete geçerek ikinci bir saldırı düzenledi ve bu saldırı ile beraber bölgenin hâkimiyeti tamamen Müslümanların eline geçti. Sonuç olarak da ikinci bir barış antlaşması imzalanarak bölgede sükûnet sağlanmaya çalışıldı¹⁵⁵.

Hz Ebubekir'in halifeliği zamanında Ridde Savaşları'ndaki başarılarından dolayı Bahreyn'e vali olarak atanan Âlâ b. el-Hadarmi, Hz. Ömer halife olunca azledilmiş yerine Kudame b. Maz'un vali olarak atanmıştı. Fakat bir süre sonra Hz Ömer onu da görevden alarak Âlâ b. el-Hadrami'yi tekrar eski görevine getirmiştir. Hadrami, Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın Irak'ta kazandığı zaferlerin ve özellikle Kadîsiye'de kazandığı ganimetlerin kendi başarılarının önüne geçtiğini düşüncesine kapılmıştır.

¹⁵³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:82; Abdulhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5:108.

¹⁵⁴ Eski Elam krallığının başkenti olan bu bölge, Sâsânîlerin ilk hükümdarı Erdeşir b. Babek tarafından zapt edilerek yanı başına yeni bir şehir kuruldu ve Hürmüz-Erdeşir adı verildi. İslam coğrafyacılarının *Sükû'l-Ehvaz* dedikleri bu şehir, zamanla Ahvâz olarak tanındı. Mustafa L. Bilge, "Ahvâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:192-193.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:496-498; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:136-137; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 545-547; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:84-86; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:82-83; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:125; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 411.

Farslılara karşı kazanacağı bir başarının kendisini tekrar Müslümanların gözünde daha saygın biri olacağını düşünüyordu. Bu yüzden de halifenin izin olmamasına rağmen yerel halktan oluşturduğu ordu ile Bahreyn sahillerinde Sâsânîlere karşı bir cephe açtı ve sefer hazırlıkları yapmaya başladı. Hazırlanan sandallar ile sahilin diğer tarafındaki İstahr şehrine geçerek ilerlemeye başlayan Hadrami ve ona bağlı birlikler, Sâsânî askerlerinin ani bir baskınla sahil ile bağlantısını kesmesi üzerine ilerleyerek kuzeyden Basra'ya ulaşmayı denemek zorunda kaldı. Önlerine çıkan Fars askerleri ile zorlu mücadeleler yapmak zorunda kalan Müslümanlar, geri dönemeyecekleri için adeta iki ateş arasında sıkıştıklarından merkezden yardım istemek zorunda kaldılar. Bu durumu haber alan Halife çok sinirlendi ve Hadrami'yi azlederek onu Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın emrine verdi. Ayrıca Utbe b. Gazvan'a haber göndererek onları sıkıştığı bölgeden kurtarması için yardıma gönderdi. Utbe hazırladığı on iki bin kişilik kurtarma birliği ile Basra'dan yola çıktı ve ciddi bir zorlukla karşılaşmadan Hadrami'ye ulaştı. Şehrek'te İran kuvvetleri ile savaşarak onları muhasaradan kurtaran Utbe, Hadrami'nin Basra üzerinden geri dönmesini sağlamıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra vefat eden Utbe b. Gazvan'ın yerine Muğire b. Şube 18/638 yılında Basra valisi olarak atanmıştır¹⁵⁶.

Merv topraklarının Müslümanların eline geçmesiyle birlikte Yezdicerd, Fars halkını Araplara karşı kızdırtarak isyana teşvik etmeye çalışmıştır. Ahvâz halkıda bu çağrıya cevap vererek Hürmüzân öncülüğünde oluşturdukları kalabalık ordu ile isyân girişiminde bulunmuşlardır. İslam ordusunun sınır muhafaza birlikleri durumu halifeye bildirmiş ve gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini rapor etmişlerdir. Bunun üzerine Hz Ömer, Kûfe valisi Sa'd b. Ebi Vakkâs'a haber göndererek Numân b. Mukarrin komutasında bir ordu hazırlayarak bölgeye sevk etmesini emretmiştir. Bununla birlikte, Muğire b. Şube'yi Basra valiliği görevinden alarak yerine tayin ettiği, Musa el-Eş'ari'ye de haber göndererek Kûfe'den gelecek orduya destek sağlaması amacıyla Sehl b. Adiy komutasında ikinci bir birlik hazırlamasını emretti. Halife, bu iki ordunun idaresi için de Ebû Sebre'yi başkomutan olarak atadı. Kûfe'den yola çıkan Numân b. Mukarrin ve ona bağlı birlikler Hurkus, Sülma ve Harmele'yi geçtikten

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:492-494; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:137-139; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:86-87; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:83. Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 411.

sonra Râmhürmüz'de Hürmüzân'ın ordusu ile karşılaşmış ve onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Mücadeleyi kaybeden Hürmüzân, askerleri ile birlikte Tüster'e çekilmiştir. Bu sırada Basra'dan gelen destek kuvvetleri de Tüster'e varmış ve birleşen iki ordu ile birlikte Müslümanlar şehri kuşatma altına almıştır. Ara ara çok şiddetli çarpışmalara sahne olan bu kuşatmada özellikle Müslümanların öncü kuvvetleri ciddi kayıplar vermiştir. Savaşın uzamasına rağmen sonuçta zafer Müslümanların olmuş ve Hürmüzân'da bizzat Halife Hz. Ömer ile görüşerek onun vereceği cezaya razı olma şartıyla teslim olmuştur¹⁵⁷. Ardında da aralarında Enes b. Malik ve Ahnef b. Kays'ın bulunduğu bir heyetle birlikte Medine'ye Hz. Ömer'e ganimetlerin beşte biri ile birlikte yollanmıştır. Hürmüzân, Hz. Ömer ile görüşükten sonra Müslüman olmuş ve Medine de yaşamaya başlamıştır¹⁵⁸.

Hürmüzân teslim olmasıyla birlikte savaşı kaybeden Fars askerleri civar şehirlere kaçmaya çalışmıştır. Ebu Sebre, Numân b. Mukarrin ve Musa el-Eş'ari yanlarına Hürmüzân'ı da alarak onları Sûs şehrine kadar takip etti. Dünyanın en eski şehirlerinden biri olarak bilinen bu şehrin idaresi ise Hürmüzân'ın kardeşi Şehriyar'ın idaresinde bulunuyordu. Başta Müslümanlara direnerek savaşan Sûs halkı, Müslümanların şehrin kalesini ele geçirmesi üzerine teslim olarak barış antlaşması yapmayı kabul etmiştir. Durumu halifeye bildiren Ebû Sebre, gelen cevap üzerine Musa el-Eş'ari'yi Basra'ya göndermiş, Zirr b. Abdullâh Kûleyb el-Akim'i ise fetihlere devam etmesi için Cündü Sabur'a doğru ilerlemesini emretmiştir¹⁵⁹.

20/642 yılına gelindiğinde Yezdicerd, Azerbaycan, Horasân, Nişabûr, Belh, İsfahân ve Kuhistân dihkânlarına çağrıda bulunarak Araplara karşı birlik olmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Hemedân'ın güneyinde dağlık bir bölge olan Nihâvend civarında büyük bir ordu hazırlanmış ve komutası da İran'ın meşhur komutalarından Fîrûzân'a bırakılmıştır. Fîrûzân'ın sağ ve kanat kumandanlıklarını ise diğer bir meşhur

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:498-501; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:140-142; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:84;

¹⁵⁸ Hz. Ömer'in huzuruna çıkan Hürmüzân, hile ile eman alarak hayatının bağışlanmasını sağlamıştır. Fakat Hz. Ömer'in bunu ancak Müslüman olması şartıyla yapacağını söylemesi üzerine bu teklifi kabul ederek Medine'de yaşamaya başlamıştır. Yaşadığı müddetçe Hz. Ömer'e her zaman yakın olmaya çalışan Hürmüzân, kendisi gibi Fars asıllı olan Ebu Lülü tarafından Hz. Ömer'in şehit edilmesi olayında işbirlikçi olduğunu düşünülmüş ve Ubeydullâh b. Ömer tarafından öldürülmüştür. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:144-145

¹⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 2:503-504; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:142,145-146; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:84;

komutan Behmen Cazeveyh ve ez-Zerdak idare ediyordu. Ayrıca Kadîsiye Savaşı'ndan kaçan neredeyse bütün komutanlar son şans olarak gördükleri bu savaşa katılarak Müslümanlara karşı savaş alanında yerlerini almışlardır. Böylelikle bazı rivayetlere göre 60, bazılarına göre ise 150.000 kişilik bir ordu oluşturdular¹⁶⁰.

Farslıların savaş hazırlıklarını haber alan Hz. Ömer ise derhal harekete geçerek Numân b. Mukarrin'e Basra ve Kûfe halkından bir birlik oluşturarak Nihâvend'e doğru yola çıkmasını emretti. Bunun üzerine Numân b. Mukarrin, dönemin seçkin komutanlarından oluşturduğu birliği ile beraber bölgeye geldi. Hz. Ömer, ona destek olması için Medine'den Muğire b. Şube komutasındaki bir grup askeri ona destek kuvvet olarak gönderdi. Ayrıca Ahvâz'da bulunan askerleri de Nihâvend sınırına sevk ederek Tuhum ve Isfahân tarafından Farslılara gelecek yardımları engellemeyi amaçladı. Aralarında Huzeyfe b. Yeman, Cerir b. Abdullâh, Eş'as b. Kays, Abdullâh b. Ömer, Ka'kâ b. Amr, Amr b. Ma'dikerib, Tuleyha b. Huveylid, Kays b. Mekşûh gibi çok ünlü komutanların birliklerinin de katılmasıyla yaklaşık 30.000 kişilik bir İslam ordusu Nihâvend'de hazır hale geldi¹⁶¹.

Fars ordusunun büyük bir kısmı kazdıkları hendeklerde gizlenmiş ya da kaleye çekilmiş Müslümanların saldırmasını bekliyordu. Bu şekilde savaşmanın zor olacağını ve çok fazla şehit vereceklerini düşünen Müslüman Araplar, çeşitli dönemlerde Türklerin de uyguladığı "Vur-kaç" taktiği ile düşmanı gizlendiği hendeklerden ve kaleden dışarı çıkarmış ve onları savaş meydanına çekmeyi başarmıştır¹⁶². Karşı karşıya gelen iki ordu arasında çok şiddetli çarpışmalar olmuş ve savaş gece geç saatlere kadar sürmüştür. Bu çarpışmalar sırasında Müslümanların başkomutanı Numân b. Mukarrin ölmüş fakat onun ölümü ordunun dağılmasını engellemek adına gizlenmiştir. Savaşın sonunda Müslümanlar galip gelmiş ve dağılan Fars ordusundan

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:11-12; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:176-178; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 433; İbn Belhî, *Farsnâme*, 111; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:95-96; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:126; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:85; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 411; İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33:98.

¹⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:14-15; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:180-181; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:97-98; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 434; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 411; İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", 33:98

¹⁶² Ka'kâ b. Amr ve beraberindeki öncü süvari birliği Farslıların öncü birliği ile savaşmaya başladıktan sonra savaşı kaybetmiş gibi geri çekilince İranlılar Müslümanların kaçtığını düşünerek kaledeki ve hendeklerde gizlenen bütün askerleri ile topluca hücumu geçmiştir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:17; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:183; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:85.

geriye kalanlar komutanlar Fîrûzân ile birlikte Hemedân'a doğru kaçmıştır. Ka'kâ b. Amr'da onların peşinden giderek onları yakalamış ve Fîrûzân'ı öldürerek Müslümanların Nihâvend'den kesin bir zafer ile ayrılmasını sağlamıştır¹⁶³.

Müslümanların “*Fethu'l-Futuh*” yani fetihlerin fethi olarak adlandırdığı Nihâvend zaferi ile birlikte Fars topraklarında Sâsânîlerin hâkimiyetine tamamen son verilerek ülkenin geri kalanının daha rahat bir şekilde fethedilmesine zemin hazırlanmıştır¹⁶⁴. Bu fetihler Hemedân'a kaçan Fîrûzân'ı takip ederek şehre gelen Ka'kâ b. Amr ve Nihâvend Savaşı'nda şehit olan meşhur komutan Numân b. Mukarrin'in kardeşi Nuaym b. Mukarrin'in kısa sürede bu şehri fethederek hâkimiyet altına alması ile başladı. Hemedân'ın kontrol altına alınmasından sonra ilk olarak Dinever, Saymara ve Mahin gibi şehirler de dihkânları ile yapılan antlaşmalar neticesinde kontrol altına alındı¹⁶⁵. Ardından da Abdullâh b. Utbe komutasında bir birlik, Isfahân'a doğru hareket ederek şehrin merkezine vardı. Burada şehrin Sâsânî valisi Fâzûsfân ile görüşen Abdullâh b. Utbe ondan şehri kendisine teslim etmesini istedi. Bunun üzerine Fâzûsfân, Abdullâh b. Utbe'ye teke tek savaşmayı ve savaşın sonucunda kendisi kazanırsa Müslüman askerlerin geri dönmesini, eğer kaybederse de askerlerinin Müslümanlar ile barış antlaşması yapmasını teklif etti. Bu teklifi kabul eden Abdullâh b. Utbe, teke tek mücadele esnasında aldığı bir darbe ile atından düştükten sonra atına tekrar binmeye teşebbüs edince Fâzûsfân onun kararlılığı karşısında savaşmaktan vaz geçti ve şehri teslim etmeyi kabul etti. Yapılan antlaşma gereği Isfahân halkından isteyen Müslüman olacak, isteyen kendi dininde kalıp cizye ödeyecek ve isteyen de bölgeyi terk edip istediği yere göç edebilecekti. Bu şartlar karşısında halkın büyük çoğunluğu Müslüman olurken otuz kadar aile şehri terk ederek Kirmân taraflarına göç etmeyi tercih etmiştir¹⁶⁶.

¹⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:17-19; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:184-185; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*,438; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:100-101; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:127; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:85;Sivrioğlu, “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 411; İbrahim Sarıçam, “Nihâvend”, 98.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:21; Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*,438; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:85;Sivrioğlu, “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 411; İbrahim Sarıçam, “Nihâvend”, 98.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:21-22; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:103.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:24; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:105-106; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:86.

Nuaym b. Mukarrin ve Ka'kâ b. Amr Hemedân'ı fethedip döndükten sonra bölge ahalisi, Müslümanlar ile yaptıkları antlaşmayı bozarak Husrev Şunun ile iş birliği yapmış ve isyân başlatmışlardı. Bunun üzerine isyanı bastırması ve kontrolü ele alması için halife tarafından görevlendirilen Nuaym b. Mukarrin, tekrar Hemedân'a gelerek şehrin etrafında bulunan diğer yerleşim birimleri ile beraber bütün şehri kuşatmıştır. Bu durumu haber alan ahali isyandan vaz geçerek Nuaym b. Mukarrin'den barış talebinde bulunmuştur. Onların bu talebini cizye ödemeleri şartıyla kabul etmiştir. Nuaym b. Mukarrin, daha Hemedân'dan ayrılmadan Bizans, Deylemliler, Azerbaycanlılar ve Rey halkından oluşan bir grubun Hemedân ile Nihâvend arasındaki Vâc Ruz veya Vacirruz denilen yerde savaş hazırlıkları yaptığı haberi geldi. Bunun üzerine 12.000 kişilik küçük bir ordu ile bölgeye hareket eden Nuaym b. Mukarrin, Nihâvend Savaşı'nı aratmayacak şiddette geçen savaşta birleşik güçleri bozguna uğratarak bölgeyi kontrolü altına aldı. Durumu halifeye bildiren bir mektubu halifeye gönderen Nuaym b. Mukarrin, gelen cevaptaki emirler doğrultusunda yerine Yezid b. el-Hemedânî'yi vekil bırakarak ordusu ile birlikte Rey şehrine yönelmiştir. Müslümanların Rey'e doğru geldiğini haber alan Rey ahalisinin ileri gelenlerinden ve Rey hükümdarı Siyavuş b. Mehran b. Behrâm Cubin'e muhalif olan ez-Zeynebî Ebu'l-Ferrahan adlı bir kişinin yardımlarıyla İslam ordusu kendisinden sayıca üstün olan Rey ordusuna karşı galip gelmeyi başarmıştır. Ez-Zeynebî ile bir barış antlaşması yapan Nuaym b. Mukarrin, yerli halkın "Eski Rey" dedikleri şehri de yıkarak ez-Zeynebî'ye yeni bir şehir inşâ etmesini emretmiştir¹⁶⁷.

Nuaym b. Mukarrin Rey şehrinin fethedildiği haberini halifeye gönderince Hz. Ömer ona kardeşi Süveyd b. Mukarrin ve Hind b. Amr el-Cemeli'yi Kumas üzerine göndermesini emretmişti. Bunun üzerine Kumas seferine çıkan Süveyd b. Mukarrin, şehrin yakınlarına geldiğinde kendisine karşı çıkacak herhangi bir kuvvetin olmadığını görünce şehri savaşımadan teslim almış ve buraya karargâhını kurmuştur. Buradan Taberistân'a sığınan yerli halk Süveyd'e gönderdiği mektupla barış yapmak istediklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Süveyd de cizye ödemeleri şartıyla isteklerini kabul etmiş ve aralarında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Buradan Cürcan'a yönelen Süveyd aynı teklifin Cürcan halkından da gelmesi üzerine onlarla

¹⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:27-29; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:200-201.

da aynı şartlarda bir barış antlaşması imzalayarak bölgeyi savaşımadan barış yoluyla fethetmeyi başarmıştır¹⁶⁸.

Rey, Kumas, Taberistân ve Cürcan'ın fethi tamamlandıktan sonra Nuaym b. Mukarrin, Hz. Ömer'den gelen emirler üzerine Simâk b. Hareşe, el-Ensârî'yi Azerbaycan'a daha önceden gönderdiği Bükeyr b. Abdullâh'a yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Bükeyr, Azerbaycan topraklarına vardığı sırada daha önce Vacirruz'da yenilerek bu bölgeye kaçmış olan İsfendiyâr b. Ferruhzâd ile karşılaşmıştır. İki ordu arasında şiddetli çarpışmaların meydana geldiği savaşta İranlılar büyük bir hezimete uğramış ve Bükeyr, İsfendiyâr'ı esir almayı başarmıştır. Savaşın bitmesinin ardından İsfendiyâr, Bükeyr'e bu toprakları hâkimiyet altına almak istiyorsa kendisinin öldürmemesini ve diğer şehirlere beraberinde götürerek yerli halk ile barış antlaşmaları yapmasında aracı olarak kullanmasını önermiştir. Aksi takdir Azerbaycan topraklarında ve ona bağlı diğer şehirlerde bulunan yerli halktan kimsenin kendilerine itaat etmeyeceğini ve sürekli savaşmak zorunda kalacaklarını söylemiştir. Bu öneriyi kabul eden Bükeyr, bu anlaşmalar sayesinde bölgedeki kalelerden biri hariç hepsini kendi hâkimiyeti altına almıştır. Bu sırada Simâk b. Hareşe el-Ensârî de Azerbaycan topraklarına gelmişti. Utbe b. Ferkad'ın yardımlarıyla son kale de fethedilerek Azerbaycan tamamen hâkimiyet altına alınmıştır¹⁶⁹.

Aynı yıl Hz. Ömer tarafından “Zünnur” lakabıyla tanınan Sürakâ b. Amr, Kafkas dağları ile Fars toprakları arasındaki en önemli geçitlerden biri olan ve Arapların Bâbü'l-Ebvâb¹⁷⁰ dedikleri Derbend bölgesine gönderilmişti. İslam öncü birliklerin başında bulunan Abdurrahmân b. Rabîa burada bulunan kale şehri muhasara altına alarak dışarı ile bağlantısı kesmiştir. Muhasaraya çok uzun süre dayanamayan şehrin emîri Şehrbaraz, bir mektup göndererek barış için görüşme talebini Müslümanlara iletmiştir. Yapılan görüşmelerde bir yıl cizyeden muaf olmak şartıyla

¹⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:30; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:202

¹⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:32-33; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:203; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:111-112.

¹⁷⁰ Hazar Denizi ile Büyük Kafkasya sıra dağlarının arasında bulunan bir kale olduğu sanılmaktadır. V.-VI. yüzyıllarda Sâsâniler tarafından kale-şehir haline getirilmiş ve sonrada II. Yazdicerd zamanında kurulan Arrân şehrinin merkezi olmuştur. Bölgeden bahseden ilk Arap kaynakları, burası için Farslıların “kapalı kapı, geçit veya sınır karakolu” manalarına gelen *Derbend* ismini kullandığını söyler. Araplar ise bu bölgeyi tanımlamak için “kapılar, demir kapı veya karakol” manasındaki *el-Bâb* ya da *el-Evbâb* tabirlerini kullanmıştır. Bu isimler sonraları değişerek *Bâbü'l-Evbâb* veya *Babü'l-Hadid* şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır. Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9:164.

her iki taraf antlaşmaya vardı ve stratejik olarak büyük öneme sahip olan bu yerin hâkimiyeti de Müslümanların eline geçmiş oldu. Böylelikle bölgenin fethi de büyük oranda tamamlanmış oldu¹⁷¹.

Nihâvend Savaşı'nı kaybettikten sonra adeta göçebe hayatı yaşamaya başlayan ve sürekli yer değiştirmek zorunda kalan Yezdicerd, ilk olarak kaçtığı Rey şehrinin ardında da Isfahân ve Kirmân şehirlerinin Müslümanların hâkimiyetine geçmesiyle son olarak Horasân topraklarına gitmiş ve Merv şehrine sığınmak zorunda kalmıştır. Burada biryandan Müslümanların hâkimiyeti altındaki topraklardaki halka mektuplar gönderip onları isyana teşvik ederken diğer yandan da henüz daha İslam orduları tarafından fethedilmemiş yerlere mektuplar göndererek Fars halkını kendi etrafında toplamaya çalışıyordu. Yezdicerd ölmedikçe bu durumun devam edeceğine inan Müslüman komutanlar, halifeyi mutlak bir zafer için Yezdicerd'in gittiği her yerde takip edilmesi ve öldürülmesi konusunda ikna ederek İranlıların olası bir toparlanma sürecine girmesine engel olmak istemişlerdir¹⁷². Bunun için de Ahnef b. Kays, Horasân'a yönelerek Herât'a kadar ilerlemiştir. Burayı kontrol altına aldıktan sonra Suhâr b. Fulân el-Abdi'yi vekil tayin ederek yoluna devam etmiştir. Kendisi Merv eş-Şâhcân'a doğru ilerlerken, Mutarrif b. Abdullâh b. eş-Şihhir'i Nişabûr'a, Haris b. Hassan'ın oğlu Hars'ı da Serahs'a göndermişti. Ahnef'in Merv eş-Şâhcân'a yaklaştığını öğrenen Yezdicerd buradan ayrılarak Merv er-Rûz'a kaçmıştır. Burada Türk Hakanı'na ve Çin hükümdarlarına mektuplar yazarak onlardan yardım talebinde bulunmuştur¹⁷³.

Ahnef, Kûfe'den gelen yardımlarla bölgede kontrolü sağlamlaştırdıktan sonra yerine Harise b. en-Numân en-Bâhili'yi vekil tayin etmiş, Merv eş-Şâhcân'dan ayrılarak Yezdicerd'i takip ederek Merv er-Rûz'a doğru yola çıkmıştır. Bunu haber alan Yezdicerd ise Ahnef'in gelip karargâhını kurmasından kısa bir süre önce Merv er-Rûz'u terk ederek Belh'e kaçmıştır. Onun peşinden giden Ahnef, burada Yezdicerd ile karşı karşıya geldi ve yapılan savaşı kaybeden Yezdicerd kaçarak Ceyhun nehrinin

¹⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:33-34; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:113-115; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:87; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 411; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", 9:164.

¹⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:39; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:116; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 412.

¹⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:39-40; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:210; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:87; Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 412.

doğusuna gitmiştir. Fakat Müslümanlar nehrin doğusunu güvenli görmedikleri için halifeden gelen emir üzerine Belh şehrini geçmeyerek nehrin batısındaki yerleri fethetmeye devam ettiler. Yezdicerd, Türk hakanının Soğd ve Fergana halkından oluşturduğu orduyla birlikte geri gelmesiyle Müslümanlar geri çekilmek zorunda kalmış ve Belh şehri ile Merv bölgesi Müslümanlardan geri alınmıştır¹⁷⁴.

Kûfe'den ve Basra'dan gelen destekler ile birlikte 20.000 kişilik bir ordu hazırlayan Müslümanlar, Türkler ile karşı karşıya gelmiştir. Türkler gelenekleri gereği savaşa başlamadan önce üç savaşı birebir mücadele için meydan okur bu üç savaşının aldıkları sonuca göre hareket ederlerdi. Ahnef b. Kays'ın üç Türk savaşçıyı arka arkaya yenerek öldürmesi Türk hakanı tarafından büyük uğursuzluk alameti olarak görülmüş ve şehirleri terk ederek geri çekilme kararı almalarına yol açmıştır. Bunun üzerine Yezdicerd devlet hazinesini yanına alarak Çin hükümdarına sığınmak istemişse de halkı kalıp mücadele etmesini bunu yapmayacaksa da dinsiz bir hükümdarın idaresindense dindar bir toplumun hâkimiyeti altında kalmayı teklif etmiştir. Bu teklifi kabul etmeyen Yezdicerd'in devlet hazinesini yanında götürmesine de izin verilmeyince çareyi tek başına Çin hükümdarının yanına kaçmakta bulmuştur. Bunun içinde Fergana'ya giderek Türk Hakanı'na sığınmıştır.¹⁷⁵.

Türklerin geri çekilmesi ile birlikte Belh şehri ve Merv bölgesi tekrar Müslümanların eline geçmiştir. İslam orduları bu bölgede kurdukları ordugâhlar ile savunmasız kalan birçok Fars şehrini fethetmeye başlamıştır.

1.2.3. Sâsânîlerin Yıkılışı ve Fars Bölgesinin Fethi

Son Sâsânî Kısrası olarak görülen Yezdicerd Çin topraklarına kaçmak için ülkeyi terk edince İmparatorluk fiilen sona ermiş ve İslam ordularının karşısına çıkacak ciddi bir direniş kalmamıştı¹⁷⁶. Bu tarihten itibaren Müslümanlar, Basra ve Kûfe'den hareketle korumasız kalan İran topraklarını fethetmeye başlamıştır.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:40; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:211.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:40-41; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:211-212; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:119-120.

¹⁷⁶ Yezdicerd'in her ne kadar kayıtlarda Çin hakanına sığınmak için kaçtığı bilirse de H. 31 (651-652) yılında Horasan'da öldürüldüğüne dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birine göre

23/634-644 yılı başlarında Tevvac (Tûc) Meliki'nin asker toplayarak kalabalık bir ordu ile Müslümanlara karşı harekete geçtiğinin haberi geldi. Bu sıralarda Hz. Ömer, 20.000 kişilik bir orduyu Fars bölgesinin fethinin tamamlanması için görevlendirmişti. Sabûr ve Erdeşîr Hurrelerin fethi için yola çıkan Mücaşî' b. Mesud, İranlıların Tevvac'da hazırladığı orduyu bozguna uğratarak bölgede kontrolü ele aldı. Tevvac halkı ile de cizye ödemeleri şartıyla bir antlaşma yapılarak barış ortamı sağladı¹⁷⁷.

Hz. Ömer tarafından Fars'ın fethi için görevlendirilen diğer bir komutan olan Osman b. Ebi'l As es-Sekafî, İstahr halkının Âlâ b. Hadremi' ile yaptığı antlaşmayı bozması üzerine İstahr'a doğru yöneldi. Cûr yakınlarında bu iki şehrin halkından oluşan İran ordusu Müslümanlar tarafından bozguna uğratılmış ve Cûr şehri fethedilmiştir. Bunun üzerine İstahr halkı cizye ödemeyi kabul ederek zimmi statüsünde yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Buradan elde edilen ganimetlerden beşte biri de halifeye gönderilmiştir.

Osman b. Ebi'l As es-Sekafi'nin fetihlere devam ederek Kâzerûn ve Nevbendecân 'ı kontrolü altına aldığı sırada Ebu Musa el-Eşârî de Şîrâz ve Errecân bölgesini fethetmişti¹⁷⁸. Daha sonra Siniz şehrini de hâkimiyeti altına almış, halkı ile cizye ödemeleri şartıyla bir anlaşma imzalayarak barış yoluyla kontrol altına almıştır. Diğer taraftan Osman b. Ebi'l Âs ise Cenneban'ı fethedip Cehrem şehrine ilerlediği sırada büyük bir İran ordusu ile karşılaşmış ve iki ordu arasında çok şiddetli

Yezdicerd, Ahnef b. Kays tarafından kendisini takip etmesi için görevlendirilen Mücaşî b. Mesut'tan kaçarken çıkan şiddetli fırtına ve kar yağışı ile beraber izini kaybettirmeyi başarmıştır. Bir başka rivayete göre Yezdicerd'den korkan Merv halkı Türklerden yardım istemesi üzerine Merv şehrine gelen Türkler Yezdicerd'in bütün adamlarını öldürmesi üzerine kaçmıştır. Diğer başka bir rivayete göre ise Merv halkının onun bütün adamlarını öldürmesi üzerine kaçarak bir değirmene sığınmış ve burada birkaç gün saklandıktan sonra değirmenci tarafından öldürülmüştür. Ayrıca bu değirmende ölmeden önce birlikte olduğu bir cariyesinden özürülü birde çocuğunun olduğu söylenmektedir. Özürülü olduğu için el-Muhdec (eksik organlı) olarak bilinen bu çocuğun Yezdicerd'in soyunu devam ettirdiği ve birçok çocuğu olduğu söylenmektedir. Hatta Kuteybe b. Müslim'in Horasan seferi sırasında el-Muhdec'in çocuklarından ikisini cariye olarak alıp Halife Velid b. Abdülmelik'e hediye ettiği ve Velid'in oğlu Yezid'in bu cariyelerden birinden doğduğu iddia edilmektedir. Yezdicerd değirmende öldürülüp hemen yanındaki dereye atıldıktan sonra onun cesedini bulan bir papazın onu bir tabutla İstahr'a taşınmasını ve orda gömülmesini sağladığı rivayet edilmektedir. Yezdicerd'in akıbeti ile ilgili birkaç rivayet daha vardır. Fakat onun kaçış süreci ile öldürülme zamanı arasında yaklaşık 7-8 yıllık bir zaman farkının olması her zaman tartışma konusu olmuştur. Buda onunla ilgili rivayetlerin sayısının artmasına neden olmuştur. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:124-128; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:263.

¹⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:45; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:215; İbn Belhî, *Farsnâme*, 114; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:121-122.

¹⁷⁸ İbn Belhî, bu dönemde Şîrâz'ın henüz etrafı sağlam surlarla çevrili küçük bir nahiye olduğunu ve o dönemde bu bölgede herhangi bir şehrin kurulmadığını söylemiştir. İbn Belhî, *Farsnâme*, 115.

çarpışmalar meydana gelmiştir. Savaş sonunda İranlıları hezimete uğratan Osman b. Ebi'l As Cehrem'i de fethetmeyi başarmıştır¹⁷⁹.

Sâriye b. Zünem ed-Düeli, Fesa ve Darebcird'e doğru yola çıkarak önceden savaş hazırlıkları yapan düşmanlarının karargâhlarına yakın bir yerde kendi karargâhlarını kurarak düşmanı muhasara altına almıştı. İranlılar bu defa bulabildikleri her türlü yardımı alarak ordunun gücünü arttırmayı planlamıştı. Bu doğrultuda bölgede yaşayan Kürtler ile de bir antlaşma yaparak onları kendi saflarında Müslümanlara karşı savaşmaları için ikna etmişlerdi. Savaşın sonucunda Müslümanlar İranlıları büyük bir bozguna uğratarak galip gelmiş ve Fesa ve Darebcird şehirlerini hâkimiyetleri altına almayı başarmıştır¹⁸⁰.

Süheyl b. Amr ve Abdullâh b. Abdullâh b. İtban beraberlerindeki İslam ordusu ile birlikte Kirmân'a gitmiş ve orada Kirmân halkının ülkenin çeşitli yerlerinden topladığı büyük bir ordu ile savaşarak büyük bir zafer kazanmışlardı¹⁸¹. Aynı tarihlerde Asım b. Amr ve Hz. Ömer'in oğlu Abdullâh Sicistân'ın fethi için görevlendirilmişti. Sicistân'ın dağlık bölgesinde geçen şiddetli savaş sonrasında Müslümanlar düşman ordusunu büyük bir hezimete uğrattı. Kaybedeceklerini anlayınca kaçan Sicistânlılar geri çekilerek Zerenc kalesine sığınmak zorunda kaldılar. İslam orduları da onları takip ederek bu kalenin etrafındaki Nâşiruz ve Şervaz gibi yerleşim merkezlerini fethederek Zerenc kalesini muhasara altına almayı başardı. Sicistânlılar Müslümanların fethettiği bu iki şehirden birine karşılık Zerenc'de kalmalarını teklif ederek barış yapmayı teklif etseler de Müslümanlar buna yanaşmadı. Sonuç olarak iki şehir de Müslümanlarda kalmış, haraç ödemek şartıyla Zerenc kalesinde yaşamamaya devam etmeleri konusunda anlaşmaya varan taraflar arasında barış antlaşması imzalanmıştır. Horasân'dan daha büyük olan Sicistân şehrinde Hz. Ömer döneminden sonra da mücadeleler devam etmiş, bölgenin tam olarak Müslümanların hâkimiyetine geçmesi Muâviye döneminde olmuştur¹⁸².

¹⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:46; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:215; İbn Belhî, *Farsnâme*, 115.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:48-49; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:216; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:123; İbn Belhî, *Farsnâme*, 115.

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:49; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:124-125; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 568-569.

¹⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:50; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:125; el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 570-571.

Kirmân ile Sind arasında kalan ve *Bilâd-ı Mekrân* olarak adlandırılan bölgede Teyz ve Hoş gibi irili ufaklı birçok şehir bulunmaktaydı. Bu şehirlerin hepsi Ceyhun ırmağının kenarında bulunan Mekrân şehrine bağlıydı. İslam ordularının Kirmân'ı fethetmesinin ardından Hakem b. Amr et-Tağlibi, bu bölgeyi fethetmek için görevlendirildi. Arkasından da Şihâb b. el-Meharik, Süheyl b. Adiy ve Abdullâh b. Abdullâh b. İtban destek kuvvet olarak gönderildi. Hepsi birlikte Mekrân şehri sınırlarında toplanarak savaş hazırlıklarına başladılar. Mekrân meliki Müslümanların yola çıktığını haber alınca Sind hükümdarından yardım istemiş, o da hazırladığı büyük bir orduyu savaşçı filleri ile beraber Mekrân'a göndererek Müslümanlara karşı savaşmaları için Mekrân melikine yardıma göndermiştir. Savaş sonunda Müslümanlar büyük bir zafer elde ederek Mekrân ve Sind askerlerini Ceyhun nehrine kadar kovalayarak burada sıkışmalarını sağlamış ve böylelikle düşmanın büyük bir bölümünü kılıçtan geçirme fırsatı yakalamıştır. Bu zafer ile birlikte Mekrân bölgesi tamamen fethedilerek Müslümanların hâkimiyeti altına alınmıştır. Fakat halifeden gelen emir üzerine Ceyhun nehri sınır olarak kabul edilmiş ve ötesine geçilmesine izin verilmemiştir¹⁸³.

Basra şehri ile Sind bölgesi arasında bulunan Beyrûz'da Farslılar ve Kürtler birleşerek büyük bir ordu hazırlamıştı. Hz. Ömer ilerleyen zamanlarda Sind'den, Umman'dan ve Ahvâz'dan gelebilecek tehlikelere karşı önlem almak ve bölgenin güvenliğini sağlamak için Ebu Musa Eş'ari'yi buraya gönderdi. Ramazan ayında Nehr-i Tira ve Menazir şehirleri arasındaki bir bölgede meydana gelen şiddetli savaşta Müslümanların öncü kuvvetlerine komutanlık yapan Muhacir b. Ziyâd şehit edilmişti. İsfahân'da Cey şehrinin fethinde bulunan kardeşi Râbî b. Ziyâd Beyrûz'a gelmiş ve kardeşinin bıraktığı yerden devam ederek Beyrûz şehrinin fethini tamamlamıştır¹⁸⁴.

1.2.4. Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Fars Bölgesi

Hz. Ömer, Hicri 23. yılın Zilhicce ayının 27'sinde (4 Kasım 644) Ebu Lü'lü diye tanınan fakat asıl adı Feyrûz olan bir İran asıllı köle tarafından sabah namazı

¹⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:51; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:125-126.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:51-52; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:126-127.

esnasında hançerlenerek şehit edildi. Hz. Ömer'in ardından halife olarak seçilen Hz. Osman Hz. Ömer'in Kureyşlilere uyguladığı tedbirleri kaldırarak onları çeşitli bölgelere vali ve idareci olarak atamasıyla bu kabilenin İslam dünyasının birçok yerinde söz sahibi olmasına imkân sağladı. İlk olarak Sa'd b. Ebi Vakkâs'ı o dönemde beytülmal yöneticisi olan Abdullâh b. Mesud ile aralarındaki bir alacak verecek anlaşmazlığı yüzünden Kûfe valiliğinden azlederek yerine kendi ailesinden olan el-Velid b. Ukbe b. Muayt'ı tayin etti¹⁸⁵. Ardından Ukbe b. Farkad'ı da Azerbaycan valiliğinden azletmesiyle de Azerbaycan ve Ermenistan halkı daha önceden Müslümanlarla yapmış oldukları antlaşmayı bozarak isyân çıkardı. Bunun üzerine 25/645-646 yılında el-Velid Azerbaycan üzerine bir sefere çıkarak Mûkan, Beber ve Teylesan üzerine hücum ederek isyancıları etkisiz hale getirdi. 800.000 dirhem ödemeleri karşılığında Azerbaycan halkı ile bir antlaşma yapılmış ve bölgede düzen tekrar sağlanmıştır. Müslümanların Azeriler ile anlaşarak barış yapmasının ardından kaçarak kendi bölgelerine çekilen Ermenîleri takip etmesi için görevlendirilen Selman b. Rabia el-Bahili, 12.000 kişilik bir orduyla onların üzerine gitmiştir. Ermenîlerin büyük bir kısmını kılıçtan geçiren el-Bahili geri kalanı da esir alarak beraberinde Kûfe'ye getirmiştir¹⁸⁶.

28/648-649 yılında Ebu Musa el-Eş'ari, İstahr'ı hâkimiyet altına almak için harekete geçti. Ebu Musa el-Eş'ari şehrin önlerine geldiğinde İstahr hâkimi olan Mahek, olası savaşı kazanamayacaklarını anlayınca barış antlaşması yaparak şehri teslim etmeye razı oldu¹⁸⁷.

Hicretin 29/649-650 yılında Hz. Osman Kûfe valisinin azlederek başlattığı kendi kabilesinden ve akrabalarından kişileri atama sürecine Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve diğer birçok bölgede devam etmiştir. Bu doğrultuda bir rivayete göre altı yıl, bir rivayete göre de üç yıl Basra valisi olarak görev yapan Ebu Musa el-Eş'ari'yi halkın ondan razı olmadığı gerekçesiyle görevden alarak yerine dayısı oğlu Abdullâh b. Amir b. Kureyz b. Rabia b. Habib b. Abdi Şemsi yeni vali olarak tayin etmiştir. Horasân

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:55-56; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:220-221; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:131-132; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:171,193; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:188-189; Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34:46;

¹⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:88; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:245; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:193; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:197-198.

¹⁸⁷ İbn Belhî, *Farsnâme*, 116.

valiliğine önce Umeyre b. Osman b. Sa'd atanmış sonradan Sicistân valiliğine önce Abdullâh b. Umeyr el-Leysî, arkasından Abdullâh b. Amir'i, daha sonra bir yıllığına Abdurrahmân b. Übeys'i ve son olarak da Asım b. Amr'ı atamıştır. Mekrân valiliğine ise ilk başta Ubeydullâh b. Ma'mer atandıysa da sonradan onun Fars valisi olarak görevlendirilmesi üzerine yerine Horasân Valisi Umeyr b. Osman yeni vali olarak atanmıştır¹⁸⁸.

31/651-652 yılında Fars bölgesinde İstahr halkı Ubeydullâh b. Ma'mer'in valiliği sırasında bir ayaklanma çıkarmış o da bu isyanı bastırmak için harekete geçmiş fakat bunu başaramayarak İstahr'da Farslı isyancılara karşı ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bunun üzerine Ubeydullâh b. Ma'mer, Basra valisi Abdullâh b. Amir'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu sırada Cûr şehrinde bulunan Abdullâh b. Amir, Fars bölgesinden gelen isyân haberlerini öğrenince, İbn Belhî'nin naklettiğine göre “*İstahr halkından o kadar çok adam öldüreceğim ki her yerde kan akacak*” diyerek yemin etti. Ardından da vakit kaybetmeden Ubeydullâh'a yardıma gelen Abdullâh b. Amir, beraberindeki kuvvetler ile birlikte isyanı bastırmayı başarmış ve İstahr şehrini kılıç zoruyla adeta yeniden fethederek hâkimiyet altına aldı. Ettiği yemin doğrultusunda hareket eden Abdullâh b. Amir, şehrin tamamının kanını mubah kıldığını ilan ederek o kadar çok insan öldürdü ki yerlerdeki kanları ancak sıcak su dökerek temizleyebildiler. İbn Belhî İstahr'da sadece tanınmış olan ailelerden öldürülenlerinin sayısının 40.000 olduğunu söyler¹⁸⁹. Aynı tarihlerde Darebcird ve Cûr halkının da isyân etmesi üzerine Abdullâh b. Amir bu iki şehir üzerine sefere çıkarak ayaklanmaları sonlandırmış ve Fars halkını bir daha isyân etmemek üzere kontrol altına almayı başarmıştır. Ayrıca Hz. Osman'a yazdığı bir mektupla bölgedeki gelişmelerden haberdar ederek istikrarın ve düzenin sağlanması için idari kadroda bir takım değişikliklerin yapılması hususunda tavsiyelerde bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Osman Abdurrahmân b. Semüre'yi Sicistân valiliğine, Osman b. Sa'd'ı Fars valiliğine, İbn Kindir el-Kuşeyri'yi de Kirmân valiliğine atamıştı¹⁹⁰.

Fars bölgesinin fethini tamamlayan Abdullâh b. Amir, İstahr'a giderek yerine vekil olarak Şerik b. el-A'ver el-Haris'i vekil olarak bırakmıştır. Oradan Basra'ya

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:106; İbn Belhî, *Farsnâme*, 116.

¹⁸⁹ İbn Belhî, *Farsnâme*, 116; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:106-107.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:107-108; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:188-189.

geçen Abdullâh, Ziyâd b. Ebihî'yi de Basra'ya vekil olarak atadıktan sonra Kirmân'a doğru yola çıktı. Burada aralarındaki antlaşmayı bozarak isyân eden Kirmân halkının üzerine Kirmân'a vali olarak atadığı Mücaşî b. Mesud'u gönderdi. Aynı şekilde bağık oldukları antlaşmayı bozan Sicistân halkının çıkardığı isyanı bastırması içinde er-Rabi b. Ziyâd el-Harisi'yi görevlendirdi. Kendisi de öncü kuvvetleri için görevlendirdiği Ahnef b. Kays ile birlikte Horasân seferine çıkarak Nişabûr'a kadar ilerledi¹⁹¹. Horasân ve Nişabûr'un kapısı olarak bilinen *et-Tabaseyn* adlı iki kaleye ulaşan Amir, burayı antlaşma yaparak teslim aldıktan sonra Kuhistân'a yöneldi¹⁹². Nişabûr'a bağık küçük şehirlerde ve kasabalarda fetihlere devam eden Amir, bu şehirlerden Rüstakzam, Baharz ve Cüveyn'i kılıç zoruyla fethederek Nişabûr'a doğru ilerleyişine devam etti. Diğer taraftan Beyhak'ın fethi için görevlendirdiği Esved b. Külsüm'ün çarpışmalar sırasında şehit olmasının ardından askerlerin idaresini devralan kardeşi Edhem b. Külsüm fethi tamamlamayı başarmıştır. Beyhak seferi devam ederken Amir'de fetihlerine devam ederek öce Büst veya Buşt olarak adlandırılan şehri, arkasından da sırayla Havaf, Esferayin ve Ergiyan şehirlerini fethederek asıl hedefi olan Nişabûr'a ulaşmış ve muhasara altına almayı başarmıştır. Aylarca süren kuşatmanın ardından Nişabûr halkı teslim olmayı kabul ederek yıllık 1 milyon dirhem vergi ödemeyi kabul etti. Nişabûr'a vali olarak Kays b. Helsem es-Sülemi'yi atayan Abdullâh b. Amir, buradan gönderdiği askeri birliklerle Nesâ, Abiyurd ve Serahs şehirlerini savaşmaya gerek kalmadan barış yoluyla teslim almıştı. Tûs şehri ise Abdullâh b. Hazim es-Sülemi ve ona bağık birlikler tarafından kuşatma altına alınmasına rağmen şehrin bir süre sonra teslim olmak istemesiyle yıllık 600.000 dirhem karşılığında yapılan barış antlaşmasıyla hâkimiyet altına alınmıştır. Tûs şehrinde sonra Herât'a doğru ilerleyen Abdullâh b. Hazim, şehrin ileri gelenlerinin barış teklifi üzerine yıllık 600 bin dirhem karşılığında barış antlaşması yaparak şehri teslim almıştır¹⁹³.

32/652-653 yılının başlarında Karin *et-Tabaseyn*'in Badgis, Herât ve Kuhistân'dan topladığı 40.000 kişilik bir ordu ile isyân girişiminde bulunması üzerine Horasân valisi olan Kays b. Heysem ve İbn Hazim'in kendi aralarındaki durum

¹⁹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:129.

¹⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:129; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:189.

¹⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:130; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:190-191.

değerlendirmesi ve gelişen olaylar hakkında farklı rivayetler vardır. Bunlardan ilkinde göre Karın'ın büyük bir ordu toplayıp harekete geçmesi üzerine Kays b. Heysem, fikrini sorduğu İbn Hazim'in sahte bir ahitname göstererek bölgede çıkacak herhangi bir isyân veya karışıklık durumunda idarenin halife tarafından kendisine verildiğini iddia etmesi üzerine bu durumun aslını öğrenmek için İbn Amir'in yanına gitmeye karar verdi. Bölgede olan biteni öğrenince İbn Amir, bölgeyi bu durumda bırakıp geldiği için Kays'a çok sinirlenmiştir. Bu sırada İbn Hazim, aynı ahitname ile bölgeden topladığı 4.000 kişilik bir ordu ile Karın üzerine yürümüş ve onu hezimete uğratmayı başarmıştır. Bu haber İbn Amir'e ulaştınca da onu tekrar Horasân valisi olarak atamıştır¹⁹⁴.

Bir diğer rivayete göre, Kays b. Heysem Karın'ın topladığı ordu ile savaş hazırlığı yaptığını haber alınca yapılması gerekenler konusunda İbn Hazim'e danıştı. İbn Hazim'de ona “*Bence sen bu kadar kalabalık bir düşmanla başa çıkamazsın; onun için derhal İbn Amir'e git ve düşman ordusunun kalabalığını ve gücünü kendin anlat, bizde burada sen destek kuvvetlerle gelene kadar kaleye çekilip onları oyalayalım*” diyerek onun bölgeden uzaklaşmasını sağlamıştır. Kays gittikten sonra hazırladığı sahte ahitnameyi oradaki Müslümanlara göstererek İbn Amir'in kendisini yeni vali olarak görevlendirdiğine inandırmıştır. Sonrasında hazırladığı ordu ile Karın'ı mağlup etmesi üzerine İbn Amir bu başarısından dolayı onu Horasân valisi olarak atamıştır¹⁹⁵.

Karın İsyanının da bastırılması ile birlikte Abdullâh b. Amir komutasında yapılan bütün fetih hareketleri sonucunda Fars, Kirmân, Horasân ve Sicistân toprakları tamamen Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Böylelikle İslam devletinin sınırları doğuda ulaşabileceği son sınıra kadar ulaşmıştı. Fakat bu dönemde yapılan fetihleri önceki dönemlerden ayıran belirgin bir özellik vardır. Bu da Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde yapılan fetihler, komşu Arap ülkelerine ya da Bizans ve Sâsânî Devleti'nin topraklarına yönelik olduğu için genellikle Arabistan'a yakın yerlerdi. Bunun içinde askeri harekât fazla masraflı ve sorunlu olmuyordu. Ayrıca bu topraklar dönemin en eski ve en köklü devletlerinin toprakları olduğu için zengin ve refah içerisinde süren bir hayatın devam ettiği yerlerdi. Buna karşılık Hz. Osman zamanında

¹⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:139-140; Halife b. Hayyat (öl.240/855), *Tarih-u Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, çev. Abdulhalik Bakır, 1. Baskı, (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001), 207.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:140-141; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:266; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 207.

yapılan fetihler, Medine'den çok uzakta askeri harekâtın çok masraflı ve sıkıntılı olduğu yerlere olmuştur. Fethedilen ülkelerinde genellikle fakir oluşu devlet hazinesine katkı sağlamadığı gibi gazilerinde ganimet elde etmemesine sebep oluyordu. Buna ek olarak devletin fethedilen topraklara yardım etmek, imâr, iskân ve eğitim hizmetleri götürmek zorunda olmaları devlet hazinesinden ekstradan masraflar yapmak zorunda bırakmıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan ekonomik sorunların halka yansması devleti zor duruma düşürmüş toplumun bazı kesimlerinin devlete karşı tavır almalarına sebep olmuştur. Aynı süreçte Hz. Osman'ın kendi ailesinden olanları gerek önceki dönemlerde fethedilen topraklara gerekse yeni fethedilen yerlerdeki idari görevlere getirmesi ve bu idarecilerden memnuniyetsizlik toplumda dengelerin iyice bozulmasına yol açmıştır. Buda Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile sonlanacak olan olayların başlamasına, fetihlerin duraksamasına ve Hz. Ali döneminde ise tamamen durmasına zemin hazırlamıştır¹⁹⁶.

Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan kargaşa ortamı Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarında durma noktasına gelen fetih hareketlerinin Hz. Ali döneminde sadece Fars bölgesinde değil bütün bölgeler için durmasına yol açmıştır. Bu dönemde Hz. Ali İslam dünyasının içine düştüğü durumu düzeltmek ve toplumu bir nebze de olsa rahatlatmak adına ilk etapta Hz. Osman'ın atadığı valileri değiştirme yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda Mısır'a Kays b. Sa'ad'ı Basra'ya Osman b. Huneyf'i, Kûfe'ye Umara b. Şihâb'ı, Yemen'e Ubeydullâh b. Abbâs'ı ve son olarak da Sehl b. Huneyf'i Şam valisi olarak atamıştır¹⁹⁷.

Bu valilerden Şam'a vali olarak atanan Sehl b. Huneyf, Şam'a doğru yola çıktıktan sonra Muâviye taraftarları onun Şam'a girmesine izin vermeyerek Medine'ye geri dönmesini, aksi takdirde öldürüleceğini söylemişlerdir. Çaresiz bir şekilde geri dönem Sehl b. Huneyf, durumu Hz. Ali'ye bildirmiştir¹⁹⁸. Muâviye'ye karşı savaş hazırlığı yapmaya karar veren Hz. Ali, bunun için Mısır, Kûfe ve Basra valilerine mektuplar göndererek onlardan destek istemiş ordularını hazır duruma getirmelerini emretmiştir¹⁹⁹.

¹⁹⁶ Sabri Hizmetli, "Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, (1999), 42-43.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:205; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:370.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:205.

¹⁹⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:371; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:208.

Mısır'a vali olarak atanan Kays b. Sa'ad'ı önce kendisine Irak valiliği, akrabalarından istediği birine de Medine valiliği vaadiyle yanına çekmeye çalışan Muâviye, başarılı olamayınca bu defa Kays'ı görevden aldirmek için onun kendi taraftarı olduğu söylentisi yaydı ve bunun Hz. Ali'nin kulağına kadar gitmesini sağladı. Hatta onun ağzından halifeye sahte mektuplar dahi yazarak onun azledilmesine ortam hazırlamış ve bunda da başarılı olarak Hz. Ali'nin onu azlederek yerine Muhammed b. Ebu Bekir'i Mısır'a yeni vali olarak atamasında etkili olmuştur²⁰⁰.

Basra'ya vali olarak atanan Osman b. Huneyf ise vali olarak atanmasından üç ay sonra Hz. Aîşe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in Hac dönüşü Medine yerine Basra'ya giderek Hz. Osman'ı şehit edenler arasında bulunan Basralıları cezalandırmak için şehrin yönetimini ele almalarıyla birlikte Basra'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Hz. Ali Şam'a hareket etmek üzere olan ordu ile Basra'ya gitmek zorunda kalmış ve Muâviye'nin üzerine düzenlenecek seferi ertelenmek zorunda kalmıştır. Tarihi kayıtlara Cemel vakası olarak geçen olayda Hz. Ali ve Hz. Aîşe, Taha ve Zübeyr karşı karşıya gelmiştir²⁰¹. Hz. Ali, Müslümanların karşı karşıya geldiği ilk ciddi savaş olarak görülen bu olayın ardından Basra'da kontrol tekrar sağlanınca amcasının oğlu Abdullâh b. Abbâs'ı yeni Basra valisi olarak atadı²⁰².

Hz. Ali, Cemel vakasından sonra ilerisi için daha büyük tehdit olarak gördüğü Muâviye için tekrar harekete geçti. Bu sırada Muâviye, kendisinin yerine Şam'a vali olarak atanan Sehl b. Huneyf'e görevi devretmediği gibi bölge halkını da Hz. Osman'ın öldürülmesi olayında Hz. Ali'yi suçlu göstererek kışkırtmaya ve olası bir savaşa teşvik etmeye başladı. Bu durumun artık kesin olarak bir savaş ile neticeleneceğinden emin olan Muâviye, bütün savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra Hz. Ali ile yapacakları savaşı fırsat bilip topraklarına saldırmaması için Rumlar ile yüklü bir para karşılığında barış antlaşması dahi yapmıştır²⁰³. Hz. Ali ise Hz. Osman

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:277-279; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:407-408; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:287-288.

²⁰¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:171vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:227.; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:377vd.; Abdulhalik Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 1. Baskı, (Elazığ: Çağ Ofset Matbaacılık, 1998), 126vd.; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:233vd.; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:273vd.

²⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:263; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:187-188; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:282; Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 133.

²⁰³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:288.

zamanında Hemedân valisi olarak görev yapan Cerir b. Abdullâh el-Beceli aracılığı ile sorunu savaşımadan çözmek istemiş fakat olumlu bir netice alamamıştır. Bunun üzerine ordusu ile birlikte Şam'a doğru harekete geçen Hz. Ali, Sıffin denilen yerde Muâviye ordusu ile karşı karşıya gelmiştir²⁰⁴. Yapılan son barış görüşmelerinin de sonuçsuz kalması 36 yılı Zilhicce ayının (Mayıs 656) ilk günlerinde savaşımaya başlayan iki ordunun üstünlük mücadelesi muharrem ayına kadar devam etti²⁰⁵. Muharrem ayının gelmesiyle birlikte barış yapma umuduyla yapılan görüşmelerde Muâviye barışa yanaşmayınca Safer ayında savaş tekrar başladı²⁰⁶. Savaşın iyice şiddetlendiği ve Irak ordusunun Şam'a mutlak üstünlük kurduğu esnada Amr b. el-Âs'ın tahkim çağrısı üzerine Şam ordusu mızraklarının ucuna kuran sayfaları takarak bu çağrıyı Irak ordusuna bildirmiş ve büyük bir hezimetten kurtulmuştur. Tarihe "Hakem Olayı" olarak geçecek olan görüşmeler ile savaşı sonlandırma kararı alınmış ve sonuçları bakımından sonraki yüzyıllarda dahi İslam dünyasında çok önemli izler taşıyacak sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur²⁰⁷.

Hakem Olayı'ndan sonra faaliyetlerine devam eden Muâviye önce Hz. Ali'nin en önemli komutanlarından Malik el-Eşter'i adamlarına zehirleterek olası bir saldırıya engel olmak istemiştir. Ardından Mısır'a sefer düzenleyerek Muhammed b. Ebu Bekir'i öldürerek şehrin kontrolünü de Amr b. Âs'a bırakmıştır²⁰⁸. Mısır'ı kontrol altına aldıktan sonra sıradaki hedefi olarak Basra olarak belirleyen Muâviye, Basra valisi Abdullâh b. Abbâs'ın şehirde olmayışını fırsat bilerek Abdullâh b. el-Hadramî komutasında bir birlik göndermiş ve Basra halkını kendilerine yakın kabileler aracılığı ile kendi saflarına çekmeye çalışmıştır. Fakat Abdullâh b. Abbâs'ın yerine vekil olarak

²⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:284vd.; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:409vd.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:191vd.; Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 133-134; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:238-240; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:289.

²⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:291-292; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:416vd.; Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 135; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:243; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:289.

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:294; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:416vd.; Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 136; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:292; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:243.

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:321-323; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:438-439; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:197; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:294-295; Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 137-138; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:243.

²⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:362; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:207-208; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:317; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:258.

bıraktığı Ziyâd b. Ebih'in direniş ve Hz. Ali'nin durumdan haberdar olarak gönderdiği destek kuvvetler sayesinde Muâviye bu amacına ulaşamadı²⁰⁹.

Muâviye'nin Basra'ya gönderdiği birlik ve onların Basra'daki bazı Arap kabileleri ile birleşerek giriştiği faaliyetler Fars bölgesinin de düzeninin bozulmasına sebep oldu. Fars halkı Basra'daki olayları bahâne ederek Hz. Ali'ye karşı itaatsizlik etmeye başlamış ve haraç ödemeyi keserek valinin ülkeyi terk etmesine sebep olmuşlardı. Bunun üzerine Abdullâh b. Abbâs, yokluğunda Basra'yı idare eden ve Muâviye'nin gönderdiği askerlere karşı başarı ile savunan Ziyâd b. Ebih'in Fars bölgesine gönderilmesi konusunda Hz. Ali'ye bir tavsiye mektubu yazmıştır. Hz. Ali de bu tavsiyeye uyarak Ziyâd'ın derhal Fars bölgesine giderek halife adına bölgeyi kontrolü altına almasını ve huzursuzluklara son vermesini emreder. Bunun üzerine Ziyâd kalabalık bir ordu ile Fars bölgesine giderek bütün Fars illerini kontrolü altına almış, bozulan düzeni tekrar tahsis etmiş ve Farslıların uzun bir süredir ödemediği haraçlarını ödemelerini sağlamıştır²¹⁰.

39/659-660 yılına gelindiğinde Fars bölgesindeki başarılarından dolayı Ziyâd b. Ebih, Hz. Ali tarafından Fars ve Kirmân valisi olarak atanmıştır. Fars'ı kontrol altına aldığı sırada Kirmân halkının da aynı faaliyetler içerisine girmesi üzerine Kirmân'a yönelen Ziyâd, burada da düzeni sağladıktan sonra Fars'a geri dönmüştür. Bölgede kaldığı süre boyunca bir süre İstahr şehrinde konaklayan Ziyâd, kendi adıyla anılan “Ziyâd Kalesi” ni yaptırarak bu kaleye yerleşti²¹¹.

Hicretin 40/661 yılının Ramazan ayında Sıffin Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ve Hariciler denilen grubun üyelerinden İbn Mulcem el-Muradî, el Burek b. Abdillâh ve Amr b. Bekr et-Temimi adındaki şahıslar, Mekke'de gizlice bir toplantı düzenlemişlerdir. Her ne kadar bu toplantıyı düzenleme amaçları halkın durumu ve idarecilerin yetersizliği gibi konuları görüşmek olsa da asıl niyetleri Hz. Ali'nin Nehrevan'da kendi yandaşlarını bozguna uğratmasının intikamını almak ve buna sebep olanları ortadan kaldırmak olan bu grup Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. Âs'ı öldürmek için karar aldılar. Buna göre Ali'nin öldürülmesi için Abdurrahmân b.

²⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:371-373; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 244; Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 147.

²¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:378; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:496-497; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:208.

²¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:391-392; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:503.

Mulcem, Muâviye'nin öldürülmesi için el-Burek b. Abdillâh ve Amr b. Âs'ın öldürülmesi içinde Amr b. Berk görevlendirilerek Mısır'a, Şam'a ve Kûfe'ye doğru yola çıktılar.

Üç suikastında aynı gün sabah namazında olmasını planlayan hariciler, hazırladıkları plana göre hareket etmişler fakat sadece Hz. Ali için hazırladıkları planı uygulayabilmişlerdir. Bu saldırıdan ağır bir yaralar alan Hz. Ali, aynı zamanda suikast silahının zehirli olmasının da etkisiyle kurtulamayarak 21 Ramazan 40 (28 Ocak 661) tarihinde vefat etmiştir. Diğer taraftan Amr b. Âs, hastalanarak sabah namazına gitmemiş ve böylelikle suikasttan kurtulmayı başarmıştır. Haricîlerin hedefinde olan üçüncü isim olan Muâviye ise suikasttan yaralı olarak kurtulmayı başararak hayatta kalmıştır²¹².

1.3. EMEVİLER ZAMANINDA FARS TOPRAKLARI VE ŞÎRÂZ ŞEHRİNİN KURULUŞU

1.3.1. Emevîlerin Fars Toprakları Üzerindeki Hâkimiyet Mücadelesi

Hz. Ali'nin ölümünden sonra Müslümanlar, oğlu Hz. Hasan'a biat ederek yeni halife olarak onu seçmiştir. Fakat Hz. Hasan, İslam dünyasının içinde bulunduğu karışık duruma son vermek adına ve kendisini destekleyen ordunun güvensiz tutumu karşısında halifeliğinin altıncı ayında Muâviye'den bir takım şartlar karşılığında barış antlaşması yaparak kendi rızasıyla halifeliği Muâviye'ye devretmiştir. Hz. Hasan Muâviye'den Kûfe'deki beytülmalden 5 milyon dirhem verilmesi, Fars illerinden Darebcird şehrinin haracının kendisi ile birlikte Hz. Ali'nin diğer mirasçılara tahsis edilmesi ve Hz. Ali'ye kendisinin bulunduğu ortamlarda küfredilmemesini talep etmiştir. İlk etapta bu şartların hepsini kabul ederek halifeliğini ilan eden Muâviye, sonradan Hz. Hasan'a verdiği sözlerden vazgeçmiş ve bu şartların hiç birini yerine getirmemiştir. Bu doğrultuda önce Basra şehri sakinlerini Darebcird şehrinin haracının

²¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:397vd.; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 7:508vd.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:215-217; Bakır, *Ali b. Ebî Talib (R.A)*, 178-179; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:261-262; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 2:329-331.

kendi hakları olduğu konusunda kıskırtarak haracın Hz. Hasan ve diğer mirasçılara ödenmesine engel olmuştur²¹³.

Muâviye Hicri 41. Yılın Rebiyülevvel ayının bitimine birkaç gün kala (28-29 Temmuz 661) bütün İslam şehirlerinin biat etmesiyle yönetimi tamamen eline almıştır. Halife olduktan sonra hemen harekete geçerek olası isyân girişimlerine engel olmak için Hz. Ali'nin atadığı valileri azlederek kendi taraftarlarından ve akrabalarından olan kişileri İslam devletinin önemli şehirlerine vali olarak atamıştır. Hz. Ali'nin suikastla öldürülmesi ve Hz. Hasan'ın Muâviye ile anlaşarak hilafeti ona devretmesi üzerine Basra valisi Abdullâh b. Abbâs Basra'dan ayrılarak Medine'ye yerleşmişti²¹⁴. Bu sırada Muâviye Hz. Ali'nin Fars valisi olan Ziyâd b. Ebih'e bir mektup yazarak elindeki zekât mallarını nereye dağıttığını sormuş ve kalan malları kendisine göndermesi istemiştir. Bu mektuba cevap olarak Ziyâd, zekât mallarının bir kısmını Fars'a yerleşen kabilelere dağıttığını geri kalanı ise hayatta olduğu dönemde Hz. Ali'ye gönderdiğini dolayısıyla elinde herhangi bir zekât malı kalmadığını yazmıştır. Bunun üzerine Muâviye bir mektup daha yazarak konuyu aralarında halletmek istediğini söyleyerek onu yanına çağırmış fakat Ziyâd bu çağrıya uymayacağını bildirmesi üzerine Muâviye Basra valisi Utbe b. Busr b. Ebi Ertat'a talimat vererek Ziyâd b. Ebih'i kendisine getirmesini buna karşı çıkması durumunda oğullarını idam etmesini istemiştir²¹⁵. Harekete geçen Utbe b. Busr, Ziyâd'ın oğullarından Abdurrahmân, Ubeydullâh ve Abdad'ı rehin alarak Ziyâd'a bir mektup göndermiş ve ona ya Muâviye'nin yanına gidersin ya da oğullarını katledeyim şeklinde tehditte bulunmasına rağmen Ziyâd yine de Muâviye'nin yanında gitmeye yanaşmayarak "oğullarım öldürülse bile onlarla cennette kavuşuruz" şeklinde cevap vermiştir.

²¹³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:220-221; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:413-414; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:30; M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devrinin Arka Planı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14/3-4, (2001), 466-467; Adnan Demircan, "Hz. Hasan ve Halifeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (1995), 96-98; E. Ruhi Fırlalı, "Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16:283.

²¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:414-415; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:33-34; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:220-221; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 250-251; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 3:32; Söylemez, "Hz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devrinin Arka Planı", 468; İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebi Süfyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30:333; Fırlalı, "Hasan", 16:283.

²¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:421; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:43; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:224; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 3:32; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:289-290; İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44:481.

Bunun üzerine Utbe, oğlu Abdurrahmân'ı idam etmeye hazırlanırken Ziyâd'ın kardeşi Ebu Bekre, Muâviye ile görüşerek buna engel olmuştur. Muâviye, bu yılın sonunda Basra valisi olarak Ukbe b. Ebi Süfyan'ı atamak istemiş fakat İbn Amir'in Basra'daki mallarından dolayı bu şehrin valiliğine talip olması üzerine İbn Amir'i Basra valisi yaparak Horasân ve Sicistân'ı da ona bağlamıştır²¹⁶.

Fars bölgesini ve buranın gelirlerini kendi kontrolüne almak konusunda kararlı olan Muâviye, Ziyâd ile görüşmek üzere Kûfe'ye gelmesi konusunda Muğire b. Şube'yi görevlendirdi ve onu Basra üzerinden Ziyâd'ın yanına gönderdi. Muğire'nin Fars'a gelerek Ziyâd'ı Muâviye'ye biat etme konusunda ikna ederek ona Muâviye tarafından yazılan bir emâname vermesi üzerine Ziyâd, yanına el-Mincab b. Râşid ed-Dabbî ve Hârise b. Bedr el-Gundânî'yi alarak Muâviye'nin yanına gitmek için yola koyuldu. Muâviye, Ziyâd ile görüştüktan sonra onun isteği üzerine Kûfe'de kalmasına izin verdi²¹⁷.

Hicri 45/665-666 yılına gelindiğinde Basra halkının şikâyetlerinden ve Abdullâh b. Amir'in yumuşak yüzlü idaresinden rahatsız olan Muâviye, Abdullâh b. Amir'i azlederek yerine Haris b. Abdullâh el-Ezdi'yi tayin etti. Fakat dört ay sonra onu da bu görevden alarak o sırada Kûfe'de bulunan Ziyâd'ı Basra valiliğine atamış Horasân ve Sicistân topraklarını da ona bağlamıştır. Aynı zamanda Fars, Sind, Hind, Bahreyn ve Umman'ın idareleri de Ziyâd'a teslim edilmiştir. Aynı yılın cemaziyülevvel ayının başında Basra'ya gelerek idareyi eline alan Ziyâd, kısa sürede şehrin düzene girmesini sağlayarak saltanat otoritesinin yerleşmesine ve Muâviye'nin hükümdarlığının perçinleşmesine büyük katkı sağladı²¹⁸.

Kûfe valisi Muğire b. Şube'nin 50/670 yılında veba hastalığına yakalanarak ölmesi üzerine Muâviye, Basra ve ona bağlı diğer bölgelerdeki başarılı idaresinden dolayı Kûfe şehrinin valiliğini de Ziyâd'a vermiş böylelikle hem Basra hem Kûfe valiliğini bir arada yürüten ilk kişi olmuştur. Bu tarihten sonra yılın bir yarısını Basra'da diğer yarısını ise Kûfe'de geçirmeye başlayan Ziyâd, Irak topraklarıyla

²¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:422-423; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:43; Aycan, "Ziyâd b. Ebih", 44:481.

²¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:428-430; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:226; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:43; Aycan, "Ziyâd b. Ebih", 44:481.

²¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:454-457; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:226; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:55,81; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 254; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:290; Aycan, "Ziyâd b. Ebih", 44:481.

beraber Horasân, Sicistân, Fars, Sind, Hind, Bahreyn ve Umman'ın idaresini eline almayı başardı. Bu durum Ziyâd 53/673 yılında vefat edinceye kadar bu şekilde devam etmiştir²¹⁹.

Ziyâd'ın ölümünden sonra Muâviye, bölgeyi iyi bildiklerini düşünerek Ziyâd'ın oğullarından Ubeydullâh'ın aynı göreve devam etmesini istiyordu. Bu yüzden de Ubeydullâh b. Ziyâd'ı ilk olarak Horasân valiliğine atamış sonrasında ise Horasân'daki başarılarından dolayı onu Basra valiliği görevine getirmiştir²²⁰. Horasân valiliğine ise Onun yerine kardeşi Abdurrahmân b. Ziyâd'ı yeni vali olarak atamıştır. Ubeydullâh b. Ziyâd, Basra valisi olduğunda henüz 25 yaşında olmasına rağmen kendi zamanında Basra şehrini başarılı bir şekilde idare etti. Onun zamanında gerek haricilerin gerekse diğer isyankâr grupların çıkardığı olayların büyümesine engel olarak kendi idaresindeki bölgelerin huzur ortamının bozulmasına engel olmuştur. Bu görevi Muâviye ölünceye kadar başarılı bir şekilde devam ettiren Ubeydullâh, Yezid'in halife olması ile birlikte babasının döneminde olduğu gibi Kûfe'nin idaresi de kendisine bağlanmış ve o da babası gibi bu iki şehrin valiliğini aynı anda yürütmüştür²²¹.

Ubeydullâh b. Ziyâd, her ne kadar Halife Yezid'in emirlerini yerine getirdiğini söylese de 61/680 yılında Hz. Hüseyin ve beraberindeki yetmiş iki kişinin Kerbela'da şehit edilmesi olayından sorumlu tutulduğu için kendi idaresindeki Basra ve Kûfe başta olmak üzere İslam dünyasındaki birçok şehirden tepki görmeye başladı. Ubeydullâh, bu tepkiler yüzünden Basra'dan kaçarak Şam'a gelmek zorunda kaldı. Mervân b. Hakem ve Abdülmelik b. Mervân'nın halifelikleri zamanında Basra valiliğine devam eden Ubeydullâh, 67/686 yılında Muhtar es-Sekafi'nin askerleri tarafından öldürüldü²²².

²¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:468; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:229-230; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:62,81,110; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 257; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:294; Aycan, "Ziyâd b. Ebih", 44:481-482.

²²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:498-499,501; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:118; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:230; Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullâh b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:29.

²²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 3:501; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:255,455.

²²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:238-241; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:288-289; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:457-458; Yüksel, "Ubeydullâh b. Ziyâd", 42:30.

H. Hüseyin'in şehit edilmesi ile başlayan ve Ubeydullâh b. Ziyâd'ın öldürülmesi ile sonuçlanan olaylardan sonra Fars, Horasân ve Sistân topraklarının bağlı olduğu Basra şehrinde toplum düzeni her geçen gün bozulmaya devam etti. Bu süreçte şehrin ileri gelenleri ve tüccarlar aileleri ile birlikte şehri terk etmek zorunda kaldı. Bu durum karşısında çaresiz kalan idareciler, isyanlara ve kargaşa ortamına son vermek adına *Divanü'l-Ata*'ya asker olarak kayıtlı olmayan Arap ve Acemleri isyancı gruplara karşı güvenliği sağlaması için görevlendirmek zorunda kaldı. Fakat bu da çözüm için yeterli olmamış ve Abdullâh b. Zübeyr'e bağlı birlikler şehrin kontrolünü ele geçirerek 72/691 yılına kadar da şehri kendi kontrollerinde tutmuşlardır²²³.

Abdülmelik b. Mervân, halife olduktan sonra Irak, Basra ve Fars bölgesindeki Abdullâh b. Zübeyr hâkimiyetine son vermek ve kontrolü tekrar ele almak adına vakit kaybetmeden harekete geçti. İlk olarak Abdullâh b. Zübeyr'in Basra ve Horasân valisi olarak görevlendirdiği Abdullâh b. Hazim'e bir mektup yazarak kendisine biat etmesi halinde bölgenin yedi yıllık haracını kendisine vermeyi teklif etti. Abdullâh b. Hazim bu teklifi kabul etmeyince onun komutanlarından ve Merv de onun adına vekil olarak bulunan Bukeyr b. Vessac'a Horasân valiliği karşılığında kendisine biat etmesini ve olası bir savaş sırasında kendi saflarında yer almasını teklif etti. Bu teklife olumlu cevap veren Bukeyr, Abdullâh b. Zübeyr'e olan biatını bozarak Halife Abdülmelik'e biat etti ve halkı da bu yönde teşvik etti. Bu durumu haber alan Abdullâh b. Hazim, çıkmış olduğu seferi yarıda bırakarak Bukeyr'in üzerine yürüme kararı aldı. Bukeyr, 72/691 yılında Şam'dan gelen destek kuvvetlerinde yardımıyla Abdullâh b. Hazim ve adamlarını mağlup etmeyi başardı ve Abdullâh b. Hazim'i öldürerek Suriye, Mısır ve el-Cezire'den sonra Irak topraklarının da tekrar Emevîlerin hâkimiyetine girmesini sağladı²²⁴.

Abdullâh b. Hazim'in öldürülmesi ve Irak'ta tamamen kontrolün sağlanmasından sonra Abdülmelik b. Mervân, Abdullâh b. Zübeyr'in hâkimiyetine tamamen son vermek için Haccâc b. Yusuf'u büyük bir orduyla Hicaz bölgesine gönderdi. Taiif'e gelerek Abdullâh b. Zübeyr'in öncü kuvvetlerini mağlup eden Haccâc, Mekke'yi muhasara altına almak için Halife'den izin istemiştir. Halifenin izin

²²³ Bakır, "Basra", 5:110.

²²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:312-314; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 8:517-518; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 3:136-137.

vermesi üzerine yaklaşık yedi ay boyunca dışarıyla bağlantısı kesilen Mekke şehri ve Abdullâh b. Zübeyr adeta kaybedeceğini bile bile kalan çok az sayıdaki askeri ile Haccâc'ın üzerine saldırmış fakat kendisi dâhil bütün adamları öldürülerek büyük bir hezimet yaşamıştır. Halife Abdülmelik, Haccâc'ı bu başarısından dolayı Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliği ile ödüllendirmiş ve o yıl hac emîrliği görevini ona vermiştir. Onun Hicaz valiliği zamanında uyguladığı sağlam ve sıkı idare sayesinde yıllardan beri süren düzensizlik son bularak herhangi bir isyân girişiminin ortaya çıkmasına fırsat verilmemiştir²²⁵.

Hariciler Irak'ta, Abdülmelik ile Abdullâh b. Zübeyr'in mücadelesinden yararlanarak özellikle İran'ın güney kısımları ve Fars topraklarını kontrol altına almışlardı. Abdülmelik b. Mervân, Mısır, Irak ve Hicaz'da kontrolü sağladıktan sonra devletin diğer bir önemli sorunu olan ve sürekli isyân çıkaran Hariciler ile mücadele etmek için harekete geçti. Bunun için görevlendirdiği kişiler kesin sonuç alamayınca bölgedeki siyâsi istikrarı tekrar sağlamak Hariciler ile daha iyi mücadele edebileceğini düşündüğü Haccâc b. Yusuf'u ölen kardeşi Bişr b. Mervân'ın yerine Horasân ve Sicistân toprakları dışında kalan yerler için Irak genel valiliğine getirmiştir²²⁶.

Haccâc b. Yusuf, yaklaşık yirmi yıl yaptığı Irak genel valiliği zamanında, çok sert tedbirler alarak Emevîler devletine karşı yapılan her muhalif hareketi kanlı ve tavizsiz bir şekilde devre dışı bırakmıştı. Bir süre sonra onun bu sert tutumundan korkanlar ya muhaliflere katılmış ya da Medine valisi Ömer b. Abdulaziz'e sığınarak ondan yardım istemişlerdir. Bu durum zamanla Haccâc ile Abdülaziz'in arasında sürtüşmelerin ortaya çıkmasına ve bir süre sonra Ömer b. Abdülaziz'in valilikten azledilmesine sebep olmuştur²²⁷.

78/697 yılına gelindiğinde Abdülmelik b. Mervân, Horasân ve Sicistân valisi olan Ümeyye b. Abdullâh b. Hâlid'i görevden alarak buraların idaresini de Haccâc'a vermiştir. Böylelikle Haccâc, bütün doğu illerinin idaresini eline almıştır²²⁸. Kûfe ve

²²⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:300-303; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:315vd.; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 3:137-138; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:345-347; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullâh b. Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:145-146; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sekafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14:427.

²²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:338; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 3:140-141.

²²⁷ Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sekafi", 14:427.

²²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:402; Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sekafi", 14:427.

Basra arasında kurduğu Vâsıt²²⁹ adlı şehirden bütün bölgeyi idare etmeye çalışan Haccâc, Haricilerin Fars ve İran'ın diğer topraklarındaki isyanların yanı sıra Mutarrif b. Muğire'nin Sâsânîlerin başkenti Medâin'de çıkardığı ayaklanmayı ve Şebib b. Yezid'in Musul'da çıkardığı ayaklanmaları da bastırmıştır. Böylece İslam topraklarında uzun zamandır devam eden kargaşa ortamının sona ermesini sağlayarak sükûnet sağlamayı başarmıştı²³⁰. Bununla birlikte durma nokrasına gelen fetihler tekrar başlamış ve toplumda oluşan huzur ortamının da etkisiyle Irak, Basra ve Kûfe şehirlerinde ilmî hareketlerin başlamasına katkıda bulunmuştur. Valilik görevini yerine getirirken almış olduğu sert tedbirler ve devlet idaresinde taviz vermeyen bir siyaset izlemesi onun birçok tarihçi tarafından “Zalim Haccâc” olarak bilinmesine yol açmıştır²³¹. Bütün hayatını Emevî hânedânını ayakta kalması için harcayan Haccâc, yirmi yıllık bir mücadelenin ardından kendi kurduğu Vâsıt şehrinde 95/714 yılının Ramazan ayında mide kanserinden vefat etmiştir²³².

1.3.2. Şîrâz Şehrinin Kuruluşu

Fars bölgesinin merkezi konumunda olan İstahr şehri, İslam orduları tarafından uzun yıllar önce fethedilmiş olmasına rağmen, Emevî Hânedânlığı zamanında Ahameniş ve Sâsânî devletlerinin mirasının etkili bir şekilde yaşandığı yerlerden biriydi. Bu da doğal olarak bölgeyi Mecusiler için bir merkez konumuna getirmiş ve şehirde yaşayan Mecusi sayısının her geçen gün artmasına sebep olmuştur. Bir süre sonra burada yaşayan Mecusilerin fazlalığı Müslüman Arapların kendilerini güvende hissetmemesine yol açtı. Bu durum, Haccâc b. Yusuf'u Irak genel valisi olarak göreve

²²⁹ Güney Irak'ta Batîha adı verilen bataklık bölgesinin kuzeydoğu ucunda Emevîlerin Irak valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekafî tarafından kurulmuştur. Kûfe ile Basra arasında bulunan Vâsıt, günümüzde aynı adı taşıyan muhafazanın merkezi olan Kûtül'amâre'nin 80 km. güneybatısında Bağdâd'a 180 km. uzaklıktadır. Kûfe'ye getirdiği Suriyeli askerî birlikleri Kûfeliler'e ait evlerde iskân eden Haccâc, askerlerin Kûfeliler'i rahatsız etmesi üzerine bu birlikleri yerleştireceği bir şehir kurmaya karar verdi ve Kûfe ile Basra arasındaki bölgede nehir kenarında bir yer bulunmasını emretti. Kûfe ile Basra şehirlerine eşit uzaklıkta, Dicle'nin batı (sağ) yakasında büyük bir kısmı bataklık ve sazlık bir arazide karar kılındı. Mehmet Mahfuz Söylemez, “Vâsıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 42:541.

²³⁰ Aycan, “Haccâc b. Yusuf es-Sekafî”, 14:427-428; H. Lammens, “Haccâc”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5-1:19.

²³¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:353; Lammens, “Haccâc”, 5/1:19-20.

²³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:526; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:196; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:361; Aycan, “Haccâc b. Yusuf es-Sekafî”, 14:428; Lammens, “Haccâc”, 5/1:20.

yeni başladığı yıllarda yeni bir şehir kurma ihtimali üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Ayrıca bu yeni kurulacak şehir ile birlikte İslamiyet’i yeni kabul eden İranlıların Arapların etrafında daha güvenli bir şekilde toplanması da sağlanabilirdi²³³. Birçok müverrihin Farsnâme’den rivayet ettiğine göre Halife Abdülmelik b. Mervân zamanında Haccâc, bu görevi yerine getirmesi için kardeşi Muhammed b. Yusuf es-Sekafi’yi 74/693 yılında Fars’a göndererek orada yeni bir şehir kurmasını ve bu yeni şehrin valisi olarak oraya yerleşmesini emretti²³⁴. Yeni kurulacak olan şehrin yeri için bölgede araştırma ve incelemelerde bulunan Muhammed b. Yusuf’un önceliği su kaynaklarına yakınlık ve ulaşım rahatlığı olmuştur. Muhammed b. Yusuf, bu şartlara uyan en uygun yerin İstahr yakınlarındaki antik kalıntıların bulunduğu bölgenin olduğundan emin olduktan sonra çalışmalara başladı.

Zerkûb-î Şîrâzî, Haccâc’ın emir ile Fars eyaletine gelen Muhammed b. Yusuf’un burada kurulacak olan yeni şehrin yerini rüyasında gördükten sonra şehrin yerinin tespit ettiğini söylemektedir. Şîrâzî, Muhammed b. Yusuf’un rüyasını şu şekilde nakletmektedir: “*Muhammed b. Yusuf, bir gece kıyafetlerini giyip uyumak için hazırlıklarını tamamladıktan sonra yatağına uzandı. Gözlerini kapatır kapatmaz rüyasına gelen melekler ona bir yer göstererek burada daire şeklinde bir şehir inşâ etmesini çünkü o yerin ilerleyen yıllarda binlerce sufinin geleceği bir şehir olacağını söyledi. Ayrıca bu şehrin, buraya gelecek olan âlimlerin diğer dünyaya giderken ihtiyaç duyacakları her şeyin bulunduğu bir köşe olacağını, fakirler için bereketli topraklar olacağını ve hikmet merkezi olmakla birlikte burada yaşayan insanların iyi insanlar olacağını söylemiştir.*”²³⁵

Muhammed b. Yusuf, uykusundan uyanır uyanmaz rüyasındaki meleklerin içine dâhil olduğu bölgeyi haritada bir daire içine alarak yeni kuracağı şehrin sınırlarını belirledi. Ertesi gün de İstahr’dan rüyasında gördüğü topraklara gitti ve rüyasında kendisine gösterilen bölgeyi buldu. Muhammed b. Yusuf’un Fars eyaletinin kuzey sınırlarına yakın bir bölgede bulunduğu bu yer çamurlu bir araziydi. İlk bakışta çamurlu

²³³ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 37-38.

²³⁴ İbn Belhî, *Farsnâme*, 132; Zerkûb-î Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 20-21,24; Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 114; Strange, 314; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 27; Hekikat, *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristânâ-yı İnan*, 351; Keyhan, *Coğrafyâ-yı Mufassal-ı İnan*, 2:218; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 4; Özgüdenli, “Şîrâz”, 39:182.

²³⁵ Zerkûb-î Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 21-22; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 35-36.

ve ıssız topraklar olarak görünen bu topraklar çok ışık alan güneşli bir yer olduğu için Muhammed b. Yusuf'a göre “*Tur Dağı*” gibiydi ve kutsal topraklar gibi görünüyordu. Muhammed b. Yusuf daha sonra mühendislerini de buraya çağırarak rüyasında gördüğü şehrin inşâ edilmesi için hazırlıklara başlanmasını emretti²³⁶.

Zerkûb'un naklettiğine göre, Muhammed b. Yusuf Şîrâz şehrini kurduğu gün müneccimleri çağırır ve yıldızların Şîrâz'ın geleceği hakkında ne söylediğini sorar. Onlarda şehri kurmak için çok uygun ve mübarek bir gün olduğunu söyleyerek bu ayın (İran takviminin altıncı ayı Sunbule ya da Şehrîver ayı, ayın başak burcunda olduğu zaman) şans getireceğini söylerler. Hatta Merkür'ünde bu şehri olumlu yönde etkileyeceğini söylemişlerdir. Daha sonra Yıldızname²³⁷ adı verilen kitaplardan şehrin gelecekteki durumu hakkında bilgiler öğrenmeye çalışırlar²³⁸. Bazı rivayetlerde şehri yenileyip imâr eden kişinin Haccâc'ın kardeşi değil amcası oğlu Muhammed b. Kasım Ebî Akîl olabileceği ve şehrin bulunduğu yerin aslan göğsüne benzediği için de buraya Şîrâz isminin verildiği ileri sürülmüştür²³⁹. Fakat Zerkûb-î Şîrâzî'nin Muhammed b. Yusuf'un bu eyaletteki görevi bittikten sonra geri döndüğüne dair kayıtları şehrin kurucusun Muhammed b. Yusuf olduğu ihtimalini daha da güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra Zerkûb, Muhammed b. Yusuf'un valiliği sırasında iki buçuk yıl halifelik yapan Abdulaziz'in bu şehre çok ilgi gösterdiğini, birçok hayır binası, mescit ve diğer dini mekânların Şîrâz'da inşâ edilmesi için emir verdiğini kaydetmiştir²⁴⁰.

İbn Belhî Farsnâme'sinde bu şehrin büyüklüğünün birkaç tane İsfahân kadar olduğunu ve 1.000 adımdan daha uzun ve geniş olduğunu yazmıştır²⁴¹. Fehender

²³⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 22; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 36.

²³⁷ Yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sayede insan hayatının evrelerinin bilinebileceği iddiasından hareketle yazılan kitaplardır. Arapların ilmü't-tenciy ya da ahkâmi'n-nücum dedikleri bu inanışı batılılar astroloji olarak adlandırmıştır. Türklerde ise müneccimlik, yıldız falı ve yıldız bakıcılığı olarak bilinir. Yıldız falına bakılmak üzere yazılmış kitaplara ise yıldızname ismi verilmektedir. En çok kullanım şekillerinden ilki *Mevâlid* yani insanın doğumu sırasında burçlar kuşağındaki yıldızın konumuna bakarak geleceğe dair tahminlerde bulunmaktır. İkincisi ise *İhtiyarat* yani bir işe uğurlu uğursuz vakitlerin sayılarını seçerek başlamaktır. Yıldıznamelerde yedi gezegen, on iki kamerî ay ve on iki burcun esas alındığı bir sistemden bahsedilir. Yıldız bakanın görevi yıldızına baktıranla gök cisimleri arasındaki gizli ilişkiyi bulmaktır. Bu hükümlerin yazdığı kitaplar Büveyhî hükümdarı Adududdevle zamanına kadar varlıklarını yoğun bir şekilde sürdürmüş ve sonradan ortadan kaybolmuştur. İlyas Çelebi, “Yıldızname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43:545-547.

²³⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 22.

²³⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 126; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 440; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 224; Müstevfî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 114; Huart “Şîrâz”, 11:563.

²⁴⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 24; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 38.

²⁴¹ İbn Belhî, *Farsnâme*, 132; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 37.

Kalesi, antik Persapolis şehri kalıntıları ve Ebu Nasr Sarayı'nın bulunduğu yerde inşa edilen Şîrâz şehri, ilk etapta Araplar tarafından bir ordugâh olarak kullanılmıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda bölgeye göç eden Araplar ve yerli halktan İslamiyet'i kabul edenlerin de buraya yerleşmesi ile her geçen gün gelişerek büyümesiyle birlikte İstahr şehrinde bulunan hükümet merkezi Şîrâz'a taşınmış ve Fars illerinin idare merkezi haline gelmiştir²⁴².

1.3.3. Emevîlerin Son Yıllarında Fars Toprakları ve Şîrâz Şehri

Haccâc'ın Horasân valiliğini yapan Mühelleb b. Sufra, ölmeden önce kendisinden sonra oğlu Yezid'in Horasân valisi olmasını vasiyet etmişti. Haccâc da aynı zamanda kayınpederi olan Mühelleb'in vasiyetini yerine getirerek oğlu Yezid'in yeni vali olarak görev yapmasını onayladı²⁴³. 85/704 yılına kadar valilik görevine devam eden Yezid'in bu tarihten itibaren makamını kendi çıkarları için kullanması ve bölgedeki asi gruplara karşı müsamahakâr davranışları Haccâc'ı rahatsız etmiş ve halifeden onu azlederek hapse atmak için izin istemiştir²⁴⁴. Halife Abdülmelik'in de onayını alan Haccâc, Yezid'i Horasân valiliğinden azlederek hapse atmış ve yerine kardeşi Mufaddal'ı vekil olarak atamıştır²⁴⁵. Mufaddal Haccâc'ın yanındaki yerini sağlama almak için kardeşinin sessiz kaldığı isyancı gruplarla savaşmış ve Horasân'ın çeşitli bölgelerine seferler düzenleyerek elde ettiği ganimetleri de askerlerine dağıtmıştır. Fakat bütün bu çabalarına rağmen Haccâc tarafından sadece dokuz ay görevde tutulmuş ve sonrasında azledilerek yerine Kuteybe b. Müslim atanmıştır²⁴⁶.

90/708-709 yılında Fars bölgesinde Kürtlerin isyân çıkararak birçok şehrin idaresini ele geçirdikleri haberi geldi. Bunun üzerine Haccâc, Fars topraklarına yapacağı seferin asker sevkiyatını düzenlemek amacıyla Rustakabaz'a gitti.

²⁴² Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 38.

²⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:526-427; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:74; Fatma Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43:522.

²⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:451-452; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:96; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:330,332-333.

²⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:452; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:333.

²⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:453-454; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:334-335; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:382-383.

Yokluğundan istifade ederek kaçma teşebbüsünde bulunabileceklerini düşündüğü Yezid b. Mühelleb ve kardeşlerini de beraberinde götürdü. Onları kendisine yakın ve etrafı hendek kazılı bir çadırda tutan Haccâc, onların kaçmamaları için de çadırın etrafına nöbetçi dikti. Bütün bu önlemlere rağmen Yezid, dört yıl boyunca çeşitli işkencelere maruz kaldığı Haccâc'ın elinden kendisine yemek getiren aşçının yardımıyla kardeşleri Mufaddal ve Abdülmelik ile birlikte kaçmayı başardı. Haccâc'ın elinden kurtulmayı başaran Yezid, kendisi gibi Haccâc'a karşı düşmanlık besleyen ve aynı zamanda hilafet makamının da varisi olan Süleyman b. Abdülmelik'e sığındı ve onun himayesine girdi²⁴⁷. İlerleyen yıllarda önce Haccâc'ın ardından halife Velid b. Abdülmelik'in ölmesi üzerine rahat bir nefes alan Yezid, Süleyman b. Abdülmelik'in halife olması ile birlikte Irak'a genel vali olarak tayin edildi. Bir süre sonra Horasân valiliğini de elde eden Yezid, 97/715 yılında Irak'tan Horasân'a giderek orda yaşamaya başlamıştır²⁴⁸.

Yezid, dönemin ünlü komutanlarından Kuteybe b. Müslim'in gölgesinde kalmamak adına çıktığı seferler sonucunda Cürcan ve Taberistân'a önemli fetihler gerçekleştirerek büyük ganimetler elde etti. Fakat bu ganimetlerin dağılımı ve halifeye göndermeyi taahhüt ettiği miktarı göndermemesi üzerine halife Süleyman b. Abdülmelik ile arası açılmıştır. Süleyman b. Abdülmelik'in 99/717 yılında ölümüyle birlikte halife olan Ömer b. Abdülaziz de bu durumun aydınlığa kavuşması için onu huzuruna çağırdı. Adeta başına geleceklerden emin olan ve ikinci bir defa hapis hayatı yaşamayı göze alamayan Yezid, Horasân'da yerine oğlu Muhalled'i bırakarak önce Vâsıt'a oradan Basra'ya geçerek kaçma girişiminde bulunmuştur. Fakat Yezid'in kaçabileceği ihtimalini düşünen halife Ömer, yeni kurulan Şîrâz şehrinde ikamet eden Fars valisi Adiy b. Ertat'a onu tutuklayarak kendisine göndermesini istedi. Bunun üzerine Ertat'ın bu iş için görevlendirdiği Musa b. Vecih, Yezid'i Vâsıt şehrinde hareket ederek Basra'ya giden bir geminin içinde yakalayıp tutuklamış ve halifeye göndermiştir²⁴⁹. Bu başarısından dolayı Ömer b. Abdülaziz Adiy b. Ertat'ı Basra

²⁴⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:356-357; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 4:488-490; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:132.

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:27-29; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:274; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:522.

²⁴⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:396; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:49-50; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:304; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:522.

valiliği görevine atamıştır²⁵⁰. Daha sonra Yezid'i huzuruna getirten halife ona neden göndermeyi taahhüt ettiği ganimet miktarını göndermediğini sormuş, aldığı tutarsız cevaplar karşısında tatmin olmayan ve sinirlenen halife onu Horasân valiliğinden azlederek tutuklanıp hapse atılmasına karar vermiştir²⁵¹. Bu arada Yezid'den boşalan Horasân valiliği görevine de önce Cerrah b. Abdullâh Hakemi'yi atamış fakat daha sonra onu da azlederek aralarında görev paylaşımı yaptığı Abdurrahmân b. Nuaym ve Abdurrahmân b. Abdullâh'ı Horasân bölgesinin idaresi için görevlendirmiştir²⁵².

Yezid b. Mühelleb'in bu ikinci tutukluluk dönemi diğerinden daha kısa sürmüştür. İki yıl hapiste kalan Yezid, halife Ömer b. Abdülaziz'in ölüm döşeginde olduğunu ve onun yerine Yezid b. Abdülmelik'in halife olacağını öğrenince hapisten kaçmak için harekete geçti. Çünkü vaktiyle Yezid b. Abdülmelik'in hısımları olan Ebi Akiloğulları kabilesine işkence etmişti. Haccâc b. Yusuf'un kardeşinin kızıyla evlenerek bu kabile ile hısım olması Yezid b. Abdülmelik'in kendisini işkence ile öldürmesinden korkmuştur. Yezid b. Mühelleb, Ömer b. Abdülaziz'in hastalığı ilerleyince azatlı kölelerine haber yollayarak hapisten kaçması için kendisine yardımcı olmalarını istemiştir²⁵³. Hapisten kaçmayı başaran Mühelleb'in Ezd ve Rebia kabilelerinden topladığı destek kuvvetlerle beraber Basra'ya doğru harekete geçtiğini öğrenen yeni halife Yezid b. Abdülmelik, Basra valisi Adiy b. Ertat'a haber göndererek durumdan haberdar etmiş ve gerekli tedbirleri almasını söylemiştir. Ayrıca Mühelleb'in çocukları ve akrabalarının yakalanarak hapse atılmasını emretmiştir. Bunun üzerine vali Ertat, başta Mühelleb'in oğulları Mufaddal, Habib ve Mervân olmak üzere onun bütün akrabalarını yakalayarak hapsedti. Ayrıca Basra'nın dört bir yanına elçiler göndererek ileri gelen Arap kabilelerinden Yezid b. Mühelleb'e karşı kendisine destek vermesini istemiştir. Fakat bu kabilelerden sadece Temim ve Kays kabilesi olumlu yanıt vermiştir. Etrafına topladığı kabilelerin desteğiyle vali Ertat'ı etkisiz hale getirerek Basra'yı ele geçiren Mühelleb, başlatmış olduğu isyân hareketini dini bir çerçeveye sokmak ve dindar kesimin desteğini kendi yanına çekebilmek için

²⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 9:299; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:522.

²⁵¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:396-397; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:49-50; İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 9:305; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:522.

²⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:51-53; İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 9:305; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:396.

²⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:56; İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 9:308.

halkı Kur'an ve sünnete uyararak cihad etmeye çağırdı²⁵⁴. Mühelleb Basra'yı ele geçirip vali Ertat'ı hapse attıktan sonra Beytülmalin içerisindeki bütün parayı askerlere dağıtılmasına karar vermişti²⁵⁵. Bunun etkisiyle kısa süre sonra mevalinin de onun saflarına katılmasıyla birlikte Basra'ya bağlı Ahvâz, Fars, Kirmân ve Sind bölgesi halkları ona bağlılıklarını bildirdi. Yezid bu bölgelerden gelen çok sayıdaki askeri güçle birlikte Basra'yı tamamen kendi kontrolüne aldı²⁵⁶.

Mühelleb, Basra'yı ele geçirdikten sonra yerine kardeşi Mervân'ı bırakarak Vâsıt şehrine yönelmiştir. Bir süre sonra Vâsıt şehri de ele geçiren Mühelleb, kardeşi Habib ve diğer yakın arkadaşlarının Fars bölgesine çekilip konaklayarak önemli geçitleri ve tepeleri kontrol altına aldıktan sonra Şam'a yönelme fikrini kabul etmeyerek doğrudan Kûfe'ye Yezid b. Abdülmelik'in üzerine yürüme konusunda ısrarcı ve aceleci olmuştur²⁵⁷. Vâsıt şehrine oğlu Muâviye'yi vekil bırakarak Kûfe'ye doğru yola çıkan Mühelleb'i halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ve kardeşinin oğlu Abbâs b. Velid b. Abdülmelik karşılamış ve iki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Mühelleb, her ne kadar Emevî ordusunda yer alan Ezd, Rebia ve Temim kabilesine mensup kişileri kendi tarafına çekmeyi başarmış olsa dahi Abbâs ve Mesleme'nin askerlerine karşı varlık gösterememiş ve bozguna uğramıştır. Ordusu dağılarak dört bir tarafa kaçan Mühelleb, kardeşi ve kendisine yakın olan arkadaşları ile beraber ölene kadar savaşmaya devam etmişti²⁵⁸. Mühelleb'in ölüm haberi Vâsıt'a gelince Muâviye babası tarafından hapse atılan başta Adıyy b. Ertat ve çocukları olmak üzere otuz iki kişiyi idam etmiştir²⁵⁹. Mühelleb'in ölümüyle birlikte kardeşleri ve çocukları başta olmak üzere ailesinin geri kalanları devlet hazinlerini de yanlarına alarak önce Fars'a oradan da Kirmân'a kaçmak istemişlerse de Halife Yezid

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:67-68; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:403; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:522.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, Mühelleb'in başlattığı isyân hareketinin bu kadar kısa bir sürede bu kadar fazla taraftar bulmasını Mühelleb'in orduya katılan herkese altın ve gümüş dağıtmasının önemli bir faktör olduğunu kaydetmiştir. Buna rağmen Adıyy b. Ertat'ın ise sadece 2 dirhem vermesi daha fazlasının halifenin emri olmadan veremeyeceğini açıklaması üzerine Basra ve ona bağlı diğer şehirlerdeki halkın çoğu tercihini Mühelleb'den yana yapmıştır. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:67-68.

²⁵⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:403; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:414-415; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:522.

²⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:71; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:404.

²⁵⁸ Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 282; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:72; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:357; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:404-405; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:415; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:522.

²⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:77; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:359-360.

b. Abdülmelik, onları yakalamayı başarmış ve ailesinin büyük bir kısmını idam ettirmiş geri kalanı da tutuklayarak hapse attırmıştır. Ayrıca halifenin emri ile Mühellebiler ailesinin bütün mallarına el konularak kadın ve çocukları köle olarak pazarlarda satılmıştır²⁶⁰.

Mesleme b. Abdülmelik, Yezid b. Mühelleb ile olan savaşını bitirdikten sonra halife olan kardeşi Yezid b. Abdülmelik tarafından Fars bölgesinin bağlı olduğu Basra, Kûfe ve Horasân'ın idaresi kendisine verilerek Irak genel valiliği görevine getirildi. Horasân'da damadını naib olarak atayan Mesleme, Kûfe ve Basra'ya da naibler göndererek Mühellebiler ailesi adına hüküm sürmeye çalışanların cezalandırılmasını sağlamış ve buralarda devlet otoritesini yeniden tahsis etmeye çalışmıştır. Aldığı tedbirler sayesinde Mühellebilerin sebep olduğu kargaşa ortamının ortadan kalkması ve istikrarın tekrar sağlanması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Fakat kısa bir süre sonra idaresi altındaki şehirlerin devlet hazinelerini hilafet merkezine göndermediği gerekçesi ile 102/720-721 yılında Irak genel valiliği görevinden azledildi²⁶¹.

105/724 yılına gelindiğinde vefat eden Yezid b. Abdülmelik'in yerine halife olan kardeşi Hişam b. Abdülmelik, özellikle Basra ve Fars bölgelerindeki Kays kabilesinin baskısını ortadan kaldırmak ve olası kabile savaşlarına engel olmak adına Ömer b. Hübeyre'yi azlederek Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî'yi Irak'a genel vali olarak atamıştır²⁶². Hâlid, özellikle Basra ve Fars bölgeleri başta olmak üzere bütün Irak bölgesini Ziyâd ve Haccâc'ın zamanındaki gibi sükûnete kavuşturmaya çalışmış bunu bir noktaya kadar da başarmıştı. Fakat bir süre sonra aldığı bütün tedbirlere rağmen kendisini bölgedeki kabilelerin iktidar mücadelesi içerisinde bulmuş ve kendisinin de mensubu olduğu Yemenli Kays kabilesinin tarafını tutmaya mecbur kalmıştır. Ziraata büyük önem veren Hâlid Irak topraklarının birçok yerinde bataklıkları kurutarak sulama kanalları açmış, bu sayede zirai gelirlerde büyük bir artışın olmasını sağlamıştır. Fakat bu gelirleri kendisine alması, ona muhalif olanların Hristiyan ve Yahudi halkı korumakla suçlamaları sonucunda devlet içerisinde ona karşı bir grubun

²⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:78 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:360; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", 43:523.

²⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:85-86; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:415.

²⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:106; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:377; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:418; Abdülkerim Özaydın, "Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15:281-282.

oluşmasına yol açmıştır. Bütün bunlar sonucunda 120/738 yılında yaklaşık on beş yıl yürüttüğü valilik görevinden azledilmiştir²⁶³.

Hâlid b. Abdullâh azledildikten sonra onun yerine Haccâc'ın amcasının torunu Yusuf b. Ömer es-Sekafî getirilmiştir. Yusuf b. Ömer, göreve başladıktan sonra Hâlid b. Ömer ve oğullarını tutuklayarak hapse atmıştır. On sekiz ay tutuklu kalan Hâlid ve oğulları Hişam b. Abdülmelik öldükten sonra serbest bırakılmış fakat yeni halife II. Velid onu tekrar tutuklatmış ve Yusuf b. Ömer'e göndermiştir. Bir süre daha hapis hayatı yaşayan Hâlid daha sonra işkence edilerek öldürülmüştür²⁶⁴. Yusuf b. Ömer'in valiliği döneminde Irak topraklarında Hâlid zamanında sağlanan istikrar ve sükûnet ortamı son bulmuş ve Yemeni-Kaysi kabile düşmanlığı tekrar orta çıkmıştır. Yusuf b. Ömer'in bu durum karşısında sert ve acımasız tutumu muhalif grupları harekete geçirmiş ve Emevîler tarihinin en önemli isyanlarından birinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hz. Ali soyundan gelen Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali, Şii grupları yanına çekmeye çalışarak giriştiği bu isyân hareketi Yusuf b. Ömer'in Şam askerleri ile birlikte yaptığı ani bir baskın ile Zeyd b. Ali ve taraftarlarının tamamının öldürülmesi ile sonuçlanmıştır²⁶⁵.

Yusuf b. Ömer'in sert ve acımasız tutumu Hişam b. Abdülmelik'in 125/743 yılında ölmesi üzerine halife olan II. Velid yani Velid b. Yezid b. Abdülmelik döneminde de devam etmiştir. Hâlid b. Abdullâh'ın öldürülmesi ile birlikte Yemenli kabileler üzerine uygulamaya başladığı baskı politikası onların Velid'e düşman olmasına sebep olmuştur. Bir süre sonra hânedân üyelerinin de Velid'e karşı cephe almasıyla birlikte Emevî devletini yok olma sürecine sokacak bir isyân hareketi başlamıştır. III. Yezid²⁶⁶ olarak bilinen Yezid b. Velid b. Abdülmelik'in etrafına

²⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:181-182; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:532-533; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:418; Özeydin, "Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî", 15:282; İsmail Hakkı Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44:22.

²⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:231; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:23; Özeydin, "Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî", 15:282; Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafî", 44:22.

²⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:202vd.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:427-431; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:534-535; Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafî", 44:22.

²⁶⁶ III. Yezid yani Yezid b. Velid b. Abdülmelik b. Mervân'ın annesi nakledilenlere göre Fars asıllı bir cariye olan Şâhferend binti Feyrûz b. Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kisra'dır. Yezid'in bu konu hakkında dedelerinden birinin Kayser birinin de Türk Hakanlarından biri olduğunu söylemiştir. Kuteybe b. Müslim, Annesi Şâhferend ile kız kardeşini çıkmış olduğu bir gazada esir alarak Şâhferend'i halife Velid'e göndermiş, kız kardeşini ise kendi yanında tutmuştu. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:259;

toplanan hânedân üyeleri 126/744 yılında başlattıkları isyanla sarayı basarak Velid'i öldürerek III. Yezid'i halife ilan etmiştir²⁶⁷. III. Yezid altı ay iki gün halifelik yaptıktan sonra 126/744 yılında yakalandığı ağır hastalıktan kurtulamayarak vefat etmiş ve onun yerine kardeşi İbrahim b. Velid b. Abdümelik halife olmuştur²⁶⁸. Fakat onun halifeliği de sadece iki ay kadar sürmüştür. İbrahim b. Velid'in halife olduğu haberini alan II. Mervân olarak bilinen Mervân b. Muhammed b. Mervân b. Hakem, Kays kabilesinden topladığı askerleri ile birlikte yola çıkarak Şam'a gitmiştir. İbrahim b. Velid ve Şam askerlerinin büyük kısmının kaçması üzerine Mervân halifeliğini ilan etmiştir²⁶⁹.

Mervân'ın halifeliğini ilan ettiği zamanlarda Abdullâh b. Muâviye b. Abdullâh b. Cafer b. Tayyar b. Ebi Talib²⁷⁰ Medine'den Kûfe'ye gelerek buraya yerleşmişti. Kûfe'de bulunan Irak valisi Abdullâh b. Ömer b. Abdülaziz tarafından İbrahim b. Velid ile Mervân arasındaki halifelik mücadelesi sırasında tedbiren hapse atılmıştı. Bir süre hapiste kaldıktan sonra serbest kalan Abdullâh b. Muâviye Kûfe Şiilerinin desteğini alarak isyân çıkarmıştır. Kısa sürede kalabalık bir grubu etrafında toplayarak Fars bölgesine doğru yola çıktı ve Sâsânîlere uzun süre başkentlik yapan Medâin şehrinde konakladı. Burada kendisine katılan Kûfeliler ve diğer şehirlerden gelenlerle birlikte sayıları daha da artmıştır. Destekçileri ile birlikte Fars bölgesine giren Abdullâh b. Muâviye, önce Isfahân ardından Cibâl, Hûzistân Hulvân, Kumis ve Rey şehirlerini ele geçirerek Irak valisi Abdullâh b. Ömer'in bu şehirlere görevlendirdiği idarecileri de şehirden kovmuştur²⁷¹.

İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:36; Mevlüd Koyuncu, "Yezid III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43:516.

²⁶⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:36; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:241; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:435; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2:428-429.

²⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:259-260; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:37; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:435; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, Terc. Fikret Işıltan, 1. Baskı, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 178; Koyuncu, "Yezid III", 43:517.

²⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:268-269; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:435-436; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:47; Hasan Kurt, "Mervân II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29:227.

²⁷⁰ Mûte Savaşı'ndaki fedakârlığından dolayı Hz. Peygamber Tarafından Zü'l-cenahayn lakabı verilen Cafer-i Tayyar'ın bu lakabına nispetle, Abdullâh b. Muaviye'nin etrafında toplanan ve onu imam olarak tanıyan gruba Cenahiyye denilmiştir. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullâh b. Muaviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:119.

²⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:272-273; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:52,64; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 449-450; Julius Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyâsî-Muhalefet Partileri*, Terc. Fikret Işıltan, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989), 161-162; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 182-183; Fığlalı, "Abdullâh b. Muâviye", 1:119.

Benû Yeşkür kabilesine mensup azatlı bir köle olan Muharib b. Musa, Abdullâh b. Muaviye adına çıktığı seferlerde ilk olarak İstahr şehrine giderek şehri ele geçirdikten sonra beraberindeki Şamlı komutanlarla birlikte Kirmân'a yağma seferlerine çıktı. Daha sonra 128/747 yılında Şîrâz şehrine gelen Musa burada Abdullâh b. Ömer'in naibliğini yapan Müslim b. Müseyyeb'i öldürerek Şîrâz'ı kendi idaresine aldı. İstahr ve Şîrâz halkının Abdullâh b. Muâviye'ye biat etmesini sağladıktan sonra Isfahân'a Abdullâh b. Muâviye'nin yanına dönen Musa, Abdullâh b. Muaviye'nin İstahr'a gitmesi ve oraya yerleşmesi konusunda tavsiyelerde bulundu. Kendisi de onunla birlikte İstahr'a yerleşmiş fakat bir süre sonra Abdullâh b. Muâviye ile araları bozulunca İstahr'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Topladığı ordu ile birlikte Sabur'da Abdullâh b. Muâviye'nin kardeşi Yezid ile savaşmış ve bu savaşı kaybedince de Kirmân'a çekilmek zorunda kalmıştır²⁷².

Mervân halifeliğini sağlama alıp idareyi tamamen kendi eline aldıktan sonra Şam ordusunda görev yapan kumandanlarından Amir b. Dubara'yı Dâvûd b. Yezid b. Ömer b. Hübeyre ile birlikte İstahr'a Abdullâh b. Muâviye'nin üzerine gönderdi. İbn Hübeyre öncü kuvvet olarak Şîrâz'ın tanınmış şahsiyetlerinden olan Ma'n b. Zaide b. Abdullâh'ı Abdullâh b. Muâviye üzerine gönderdi. Merv-i Şazan bölgesinde yapılan savaşı kaybeden Abdullâh b. Muâviye'nin ordusu dağılarak büyük bir kısmı esir düşmüştür. İbn Dubara bu esirlerden Abbâsî ailesi taraftarı olan Abdullâh b. Ali b. Abdullâh b. Abbâs hariç büyük bir bölümünü idam etmiş, Abdullâh b. Ali'yi ise İbn Hübeyre'ye yollayarak kendisi de Abdullâh b. Muâviye'yi bulmak için Şîrâz'a doğru yola çıkmıştır. Abdullâh b. Muâviye'nin İbn Dubara'ya karşı savaşı kaybederek ordusunun dağılması üzerine Abdullâh b. Muâviye'ye destek veren diğer gruplar da dağılmış çareyi başka şehirlere kaçmakta bulmuşlardır. Bunlardan Mansur b. Cumhur Sind'e, Abdurrahmân b. Yezid Umman'a, Amr b. Sehl b. Abdülaziz b. Mervân Mısır'a kaçtılar. İbn Dubara Abdullâh b. Muâviye'yi Şîrâz'da sıkıştırmış fakat yakalayamamıştır. Abdullâh b. Muaviye kardeşleri Yezid ve Hasan ile birlikte güvendiği adamlardan bir bölümünü yanına alarak önce Kirmân'a oradan da Sicistân üzerinden Herât'a giderek Horasân'da Ebu Müslim Horasânî'ye sığınmak istemiştir.

²⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:307; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 183.

Fakat Ebu Müslim Horasânî'nin Herât emîri tarafından tutuklanmış ve Ebu Müslim Horasânî'nin emri ile öldürülmüştür²⁷³.

1.4. ABBASİLER ZAMANINDA FARS BÖLGESİ VE ŞİRÂZ ŞEHİRİ

Muhammed b. Yusuf es-Sekafi'nin 74/693 yılında kurmuş olduğu Şîrâz şehri Emevîler devletinin yıkıldığı 132/749 yılına kadar Fars topraklarının idare merkezi olmuştur. Emevî halifeleri tarafından Basra vilayetinin idaresi için görevlendirilen valiler vasıtasıyla idare edilen Fars bölgesi ve Şîrâz şehri, kuruluşundan itibaren hızla gelişerek toplumun her sınıfından insanların ilgi gösterdiği bir yaşam merkezi haline gelmişti.

Abbâsîler zamanında da Fars bölgesinin idare merkezi olma özelliğini devam ettiren Şîrâz, şehrinin kuruluşundan itibaren yaklaşık iki yüz yıllık zamanı hakkında kayıtlara geçen çok az bilgi yer almaktadır. Bu bilgilerde daha çok Emevî ve Abbâsî halifeleri tarafından bölgenin idaresi için görevlendirilen valiler hakkındadır. Bu valilerden bazıları başına buyruk hareket ederek halifeyi tanımamış kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bunun sonucu olarak da bu bölgede çeşitli dönemlerde etkin olan hânedânlar tarafından kurulmuş küçük yerel devletler ortaya çıkmıştır²⁷⁴.

Abbâsîler zamanında Şîrâz'da yaptırdıkları imâretlerden bölgede etkin bir güce sahip oldukları anlaşılan valilerden ilki Abbâsî hânedânının Emevîlere son vererek halifelik makamını elde etmesinde büyük pay sahibi olan Ebu Müslüm el-Horasânî'nin Fars topraklarını idare etmesi için görevlendirdiği Muhammed b. Eş'as'tır. Muhammed b. Eş'as, Fars topraklarına varınca yaptığı ilk iş Ebu Müslim Horasânî'nin kendisine verdiği emirleri yerine getirerek başta Ebu Seleme el-Hallal'ın atadığı valiler olmak üzere valilik iddiasında bulunan herkesi idam etmek olmuştur. Hatta kendisinin Fars topraklarında bulunduğu sırada Abbâsîlerin ilk halifesi olan Ebu'l Abbâs es-

²⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:308; Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyâsî-Muhalefet Partileri*, 162; Mustafa Atalan, "Bir Muhalefet İttifakı, Abdullâh b. Muâviye (129/746-47) Hareketi", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII (2006), 42; Fırlı, "Abdullâh b. Muâviye", 1:119.

²⁷⁴ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 38.

Seffâf'ın Fars valisi olarak atadığı amcası İsa b. Ali'yi dahi öldürmek istemiş fakat bu olayın sonuçlarından çekindiği için vazgeçmiştir²⁷⁵. Ebu'l Abbâs daha sonra İsa b. Ali'yi ve kısa bir süreliğine yine Fars valiliği görevinde bulunan diğer amcası İsmail b. Ali'yi Bizans askerlerinin Anadolu'da Malatya ve Kemah üzerine başlattıkları ilerleyişine engel olmaları için görevlendirerek geri çağırılmış ve Fars topraklarının idaresi içinde Muhammed b. Eş'as'ı yeniden vali olarak atamıştır²⁷⁶. Muhammed'den sonra önceleri Musul emîrliği yapan kardeşi Yahya b. Muhammed Fars valisi olmuştur. Bu görevi iki yıl yapan Yahya b. Muhammed 135/752-753 yılında vefat etmiştir²⁷⁷.

136/753-754 yılına gelindiğinde Ebu'l Abbâs es-Seffâf vefat etmiş ve onun yerine kardeşi Ebu Cafer el-Mansur halife olmuştu. Onun halifeliğinin ilk yılları İslam ülkesinin çeşitli yerlerinde çıkan karışıklıklar ve isyanlarla mücadele ile geçti. İlk olarak halifeliğini tanımayan amcası Abdullâh b. Ali ile uğraşmak zorunda kalan Halife Mansur, daha sonra her geçen gün daha da güçleneceğini düşündüğü Ebu Müslim Horasânî'ye 137/755 yılında bir suikast düzenleyerek onu ortadan kaldırmıştır. Fakat bu durum Horasân'da büyük karışıklıklar ve isyân hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Abbâsî devletini uzun süre meşgul eden bu olaylar Horasân'da özellikle kendilerini "Ravendiler" olarak adlandıran ve Ebu Müslim Horasânî'ye bağlılıkta aşırılık gösteren kişiler olarak tanımlanan binlerce kişinin kılıçtan geçirilmesi ile sonuçlandı²⁷⁸.

145/762-763 yılına gelindiğinde Horasân'daki isyanların bastırılmasının ardından Hz. Ali'nin soyundan gelen Muhammed b. Abdullâh b. Hasan el-Mehdî Medine'de halkın bir kısmından biat alarak kendisini halife ilan etti²⁷⁹. Kardeşi İbrahim'i de kendisine destek toplaması amacıyla halifeliğin Hz. Ali soyundan gelenlerin hakkı olduğunu savunanların çoğunlukla yaşadığı eski Sâsânî topraklarına

²⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:360; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:52,97.

²⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:362-363.

²⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:371.

²⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:380vd.; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:111vd.; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 499; W. Barthold, "Ebu Müslim", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 4:40-41; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 3:89-90; Mustafa Öz, "Keysâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25:363; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu Müslim-i Horasani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:198-199.

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:435-436; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:140,143; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat*, 504

göndermesi üzerine Basra, Vâsıt, Ahvâz, Medâin, Sevad, Fars ve Kirmân bölgelerinde karışıklıklar ortaya çıktı. Halife Mansur bu bölgelerden arka arkaya gelen isyân haberleri üzerine yeğeni İsa b. Musa komutasında hazırladığı büyük bir orduyu önce Medine'ye Muhammed b. Abdullâh'ın üzerine daha sonra da Basra ve Fars bölgesini kontrolü altında tutan kardeşi İbrahim'in üzerine gönderdi. İsa b. Musa beraberindeki dönemin meşhur komutanları ile birlikte çıktığı seferler sonucunda iki kardeşi ve topladıkları orduları mağlup ederek kargaşa ortamının son bulmasında büyük katkı sağlamıştır²⁸⁰.

Halife olduktan sonra sekiz yıl isyanlar ve kargaşa ortamının sonlandırılması için mücadele eden Mansur, ülkedeki karışıklıklar sebebiyle Fars bölgesini bir dönem Emevîlerin de yaptığı gibi Basra şehrine atadığı valiler aracılığı ile idare etmeye çalışmıştır. Bu valilerden en önemlileri Süleyman b. Ali, Süleyman b. Muâviye, Selm b. Kuteybe ve Nuhbe b. Salim'dir. İbrahim b. Abdullâh'ın öldürülüp isyân hareketine son verilmesi ile birlikte onun Fars valisi olarak atadığı ve bir süre de Şîrâz'da ikamet eden Amr b. Şeddad'ın 155/771-772 yılında Heysem b. Muâviye²⁸¹ tarafından öldürülmesiyle Fars toprakları tekrardan Abbâsî Hânedânî'nin kontrolü altına alınmıştır. Aynı yıl daha önce Basra'da kadılık ve ordu komutanlığı dâhil çeşitli görevlerde bulunan Umare b. Hamza²⁸² Dicle, Ahvâz ve Fars bölgesine vali olarak atanmıştır²⁸³.

Abbâsî Devleti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra Abbâsî Hânedânî üzerinde etkili olmaya başlayan Bermekî²⁸⁴ ailesinden Hâlid b. Bermek, Halife

²⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:441vd.; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:150vd.; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 3:92-93.

²⁸¹ Heysem b. Muaviye, İbrahim b. Abdullâh'ı öldürürken işkenceyi abartarak önce ellerini ve ayaklarını kesmiş sonrada boynunu vurdurarak minbere asmış ve bütün Basra halkına teşhir etmiştir. Böyle bir ölüm şeklini abartılı bulan halife Mansur da onu Basra valiliğinden azlederek yerine Suvar b. Abdullâh'ı Basra valisi olarak atamıştır. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:193, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:17-18.

²⁸² Aynı ismi İbn Kesir "*Ammare*" olarak kaydetmiştir. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:193.

²⁸³ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:193, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:17-18.

²⁸⁴ Bermekîler, Abbâsîler zamanında başta vezirlik olmak üzere devletin birçok kademesinde görev yapmış ve zamanla devlet içerisindeki gücünü daima arttırmış bir ailedir. Ailenin geçmiş ve ataları hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Arap tarihçiler Bermekîler'in ilk atasının Belh civarında Nevbahar Tapınağı'nda Budist bir rahip olduğunu söylerken, İranlı tarihçiler de onun Sâsânîler zamanında Zerdüş't tapınağına mensup olduğunu söylerler. Bermekîler ailesinden ilk Müslüman olan kişinin ise Hâlid b. Bermek olduğu düşünülmektedir. Abbâsî Hânedânî'nin ilk halifesi olan Ebu'l-Abbâs Abdullâh es-Seffâh, huzuruna kabul ettiği Hâlid b. Bermekî'nin zekâsından ve ferasetinden çok etkilenmiştir. Daha sonra da Hâlid b. Bermekî'yi Divânu'l-harac ve Divanu'l-cünd gibi kurumların başına getirerek ilerleyen zamanlarda Bermekî ailesinin devletin içerisinde etkin bir güç haline

Mansur döneminde devlet içerisindeki gücünü ve otoritesi iyice arttırmıştı. Onun devlet içerisindeki yerini tehlikeli gören bir grubun Mansur'u onu merkezden uzaklaştırması konusunda ikna etmesi üzerine halife tarafından Fars bölgesi valiliğine atanmıştır. Bu görevi iki yıl sürdüren Hâlid, halifenin isteği üzerine tekrar merkeze dönerek Halife'nin en önemli idarecilerinden biri olmuştur²⁸⁵. Mansur ölmeden birkaç ay önce Nasr b. Harb b. Abdullâh'ı Fars bölgesine vali olarak atmasına rağmen ondan sonra halife olan oğlu Ebu Abdillâh Muhammed b. Mansur el-Mehdî, Umare b. Hamza'yı eski görevi olan Dicle, Ahvâz ve Fars valiliği görevine tekrar atadı²⁸⁶. İkinci defa bu göreve getirilen Umare b. Hamza'nın görev süresi ilkinde göre daha kısa olmuş ve yaklaşık bir yıl kadar sürmüştür. Hamza'dan sonra 160/776 yılında Basra, Fars, Bahreyn ve Ahvâz bölgelerinin idaresi daha önce Kûfe ve Mısır gibi önemli şehirlerde de valilik yapan Muhammed b. Süleyman'a²⁸⁷ verilmiştir²⁸⁸. Muhammed b. Süleyman 164/780-781 yılında bütün görevlerinden azledilerek yerine Salih b. Dâvûd getirilmiştir²⁸⁹. Mehdî, babası Mansur zamanında Fars bölgesinde valilik yapan Hâlid b. Bermek'i bir süreliğine Fars bölgesine vali olarak göndermiştir. Bu görevi ne kadar sürdürdüğü bilinmeyen Hâlid b. Bermek 165/781-782'de vefat etmiştir²⁹⁰. 166/782-783 yılına gelindiğinde ise Mehdî Salih b. Dâvûd'u da azlederek Basra, Fars, Bahreyn, Ahvâz ve Kirmân bölgelerinin idaresini azatlı kölesi Muallâ'ya²⁹¹ vermiştir²⁹². Bir yıl sonra ise Basra merkezli olarak idare edilen Fars, Bahreyn, Ahvâz ve Kirmân

gelmesinin önünü açmıştır. Muhammed Selim İpek, "Birinci Abbâsî döneminde (750-847) Kitabet-Siyaset İlişkisi, (Kâtiplikten Vezirliğe)", *Akademik Bakış Dergisi*, 61, (Haziran 2017), 330; W. Barthold, "Bermekiler", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 2:561-563; Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5:517-520.

²⁸⁵ Yıldız, "Bermekiler", 5:518.

²⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:45; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:218.

²⁸⁷ Muhammed b. Süleyman, tam adı Muhammed b. Süleyman b. Ali b. Abdullâh b. Abbâs olmasına rağmen Ebu Damra olarak da bilinirdi. Kureyş kabilesinin önde gelen bahadırlarından olan Muhammed b. Süleyman, Halife Mehdî'nin kızı Abbâsîye ile evlenerek devletin önemi kademelerinde görev alma fırsatını elde etmiştir. Kûfe, Mısır ve Basra gibi İslam devletinin en önemli şehirlerinde valilik yapan Muhammed b. Süleyman'ın çok büyük bir servet biriktirdiğinden bahsedilmektedir. Günlük geliri yaklaşık 100.000 dirhem olan Muhammed b. Süleyman'ın 173/789-790 yılında öldüğünde Harun Reşid tarafından müsadere edilen servetinin miktarının 3 milyon altın ve 6 milyon da gümüş dirhem olduğu söylenmektedir. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:274.

²⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:51.

²⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:62.

²⁹⁰ Yıldız, "Bermekiler", 5:518.

²⁹¹ Ebu Numân olarak da bilinen Muallâ zamanında Mehdî tarafından satın alınıp daha sonradan azad edilen kölelerden biridir. Mehdî halife olduktan bir süre sonra onu Şîrâz'a göndererek Basra, Fars, Bahreyn, Ahvâz ve Kirmân bölgelerinin idaresi için vali olarak görevlendirmiştir. Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 37.

²⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:70.

şehirlerinin idaresi için tekrardan Muhammed b. Süleyman görevlendirilmiştir. Muhammed b. Süleyman, Mehdî'den sonra halife olan Musa el-Hadi (169-170/785-786) döneminin tamamında ve sonraki halife Harun Reşid döneminde 173/789-790 yılında ölünceye kadar bu görevine devam etmiştir. Harun Reşid, onun ölümünden sonra Basra ve ona bağlı diğer şehirlerin idaresine Süleyman b. Ebi Cafer'i atamıştır. Harun Reşid döneminde bu göreve getirilen diğer isimler ise şunlardır: İsa b. Cafer b. Ebi Cafer, Huzeyme b. Hazim, İsa b. Cafer, Cerir b. Yezid, Cafer b. Süleyman, Cafer b. Ebi Cafer, Abdussamed b. Ali, Mâlik b. Ali el- Huzâi, İshak b. Süleyman b. Ali, Süleyman b. Ebi Cafer, İsa b. Ebi Cafer, Hasan b. Cemil (azatlı kölesi) ve İshak b. İsa b. Ali²⁹³.

Harun Reşid'in hilafetinin son yıllarında Kûfe yakınlarında Sabernâta (Yukarı Sîb) köyünde oturan ve aslen İran asıllı bir Zerdüştlük olan Sehl b. Zâzânferuh, kardeşi Yezid'in ölümü ile sonuçlanan bir dava sebebiyle tanıştığı Yahya b. Hâlid b. Bermekî ile yakınlık kurmuş ve onun telkinleri ile de Müslüman olmuştu. Bir süre sonra da Abbâsî devletine ve Bermekîlere bağlılıklarını bildirmek için oğulları Fazl ve Hasan'ı Yahya b. Hâlid'in hizmetine veren Sehl'in oğullarından Fazl b. Sehl, kısa sürede zekâsı ve Farsça bilgisiyle ön plana çıkmış ve Yahya b. Hâlid'in oğlu Cafer b. Yahya'nın hizmetine girmeyi başarmıştır²⁹⁴. Harun Reşid'in Bermekî ailesini devlet içindeki faaliyetlerine son vermesinden sonra oğlu Me'mun'un hocalığını yapmaya başlayan Fazl, Memnun'unda etkisiyle Müslüman olmuş ve ilerleyen yıllarda onun halife olmasında önemli roller üstlenmiştir²⁹⁵.

Harun Reşid'in 193/809'da ölümüyle birlikte halife olan el-Emin'in vezirlerinin kışkırtmasıyla kardeşi Me'mun'u veliahtlıktan uzaklaştırmaya çalışması iki kardeş arasında iktidar mücadelesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İki kardeşin halifelik mücadelesine başladığı sırada Horasân'da bulunan ve kendisini halife ilan ederek biat edilmesini isteyen Me'mun, ilk olarak doğuda Hemedân'dan Tübbet'e kadar olan yerler ile Fars Denizi'nden Deylem bölgesine kadar olan yerler

²⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:192.

²⁹⁴ Mesut Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri*, 1. Baskı, (Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2016), 18-20; Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:275.

²⁹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:178; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:349; Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri*, 20; Yıldız, "Fazl b. Sehl", 12:275.

ve Cürcan'a kadar olan Fars bölgesinin idaresini Fazl b. Sehl'in idaresine verdi²⁹⁶. Fazl b. Sehl, özellikle idaresi altında bulunan yerlerden topladığı askeri kuvvetler ve Horasân'da önemli bir güç olarak bulunan Tâhirîler²⁹⁷ ailesinin yardımlarıyla 198/813 yılında halife el-Emin ve onu yönlendiren veziri Sehl b. Rebi'nin öldürülmesini başararak Me'mun'un meşru halife olmasını sağladı²⁹⁸. Me'mun da halife olduktan sonra Fazl'ı bu süreçteki katkılarından dolayı *Zürriyaseteyn*²⁹⁹ unvanıyla vezir ilan ederek Abbâsî devleti içerisindeki konumunun ve otoritesinin her geçen gün artmasına imkân verdi³⁰⁰.

Halife Me'mun halife herkesten biat aldıktan sonra daha önce Fazl b. Sehl'in idaresine verdiği Fars toprakları ile beraber Tâhirîlerin fethettiği el-Cibâl bölgeleri, Ahvâz, Hicaz ve Yemen'in idaresini Fazl'ın kardeşi Hasan b. Sehl'e verdi³⁰¹. İlerleyen zamanlar için bir tehdit olarak gördüğü Tâhirîleri bölgeden uzaklaştırmayı planlayan Fazl, Tâhir b. Hüseyin'in merkezi Rakka olan el-Cezire, Suriye, Mısır ve Mağrib'i içine alan bölgeye vali olarak tayin edilmesini sağlamıştır³⁰².

1.4.1. Tâhirîler Ailesinin Fars Bölgesine Hâkim Olması

Hasan b. Sehl, kardeşi Fazl'ın 202/818 yılında öldürülmesinden bir süre sonra, bütün idari görevlerinden vaz geçip sakin bir hayat yaşamayı tercih ettiyse de halife

²⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:226.

²⁹⁷ Abbâsîler zamanında Horasan'da kurulan ilk müstakil hânedânlıktır. Adını kurucuları Tâhir b. Hüseyin'den alan bu hânedânlık, Horasan ve Mâverâünnehir topraklarında yarım asırdan fazla hüküm sürmüşlerdir. Erdoğan Merçil, "Tâhirîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 401-402; W. Barthold, "Tâhirîler", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 11:636-637; Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:403-404.

²⁹⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 3:506-510; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:248-252; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:400-402.

²⁹⁹ Harp ve Kalem işleri Başkanlığı manasına gelen bu unvan Fazl b. Sehl'in hem askeri hem de idari yetkileri bir arda kullan ilk idareci olmasını sağlamıştır. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:226; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:400; Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri*, 46; Yıldız, "Fazl b. Sehl", 12:275.

³⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:226; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:400; Clifford Edmund Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye, (Newyork: Cambridge (University Press, 2008), 4:94; Yıldız, "Fazl b. Sehl", 12:275.

³⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:258; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:412; Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri*, 45-46; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:94-95.

³⁰² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:413; Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:399.

tarafında vezirlik göreviyle Bağdâd'a getirilmiştir. Fakat bir süre sonra hastalanarak bu görevi de bırakmak zorunda kalmıştır. Önce Fazl b. Sehl'in öldürülmesi, ardından da kardeşi Hasan b. Sehl'in bütün idari görevlerinden çekilmesi ile birlikte Fars bölgesinin idaresi Halife Me'mun'un Bağdâd'dan itibaren bütün doğu bölgelerinin idaresi ve güvenliğinin sağlanması için 205/820-821 yılında Tâhir b. Hüseyin'i Horasân'a genel vali olarak atamasıyla birlikte yeniden Tâhirîlerin eline geçmiştir³⁰³. Tâhir b. Hüseyin'in Horasân merkezli olarak devletin bütün doğu vilayetlerini kontrolü altına aldıktan bir süre sonra hâkimiyeti altındaki topraklarda bağımsız bir devlet kurma girişiminin olduğu, hatta bunun ilk adımı olarak da kendi adına para bastırıldığı ve hutbeden halifenin adını çıkardığı rivayet edilmektedir. Fakat böyle bir durumun ortaya çıkabileceğini önceden tahmin eden halife Me'mun, Tâhir b. Hüseyin'i yanına yerleştirdiği adamları aracılığıyla zehirletip öldürterek Tâhirîlerin bağımsız bir devlet olma girişimlerine son vermiştir³⁰⁴.

Tâhir b. Hüseyin'in 207/822 yılında ölümüyle birlikte onun yerine oğlu Abdullâh b. Tâhir halife tarafından babasının görevine tayin edildi. Fakat Abdullâh o sırada Rakka'da Nasr b. Şebeş ile savaştığı için yerine vekil olarak kardeşi Talha'yı görevlenmiştir³⁰⁵. Yaklaşık altı yıl boyunca babasının hâkimiyet kurduğu topraklarda kardeşi Abdullâh adına hüküm süren Talha b. Tâhir'in 213/828 yılında ölümüyle beraber Abdullâh diğer bir kardeşi olan Ali b. Tâhir'i vekil olarak görevlendirmişti. Fakat bölgede artan harici isyanları üzerine halife tarafından Horasân'a gitmesi emredilince 214/829-830 yılında Horasân'a gelmiş ve idareyi kardeşinden devralmıştır³⁰⁶. Halife Me'mun 218/833 yılında ölünce halifelik makamına geçen kardeşi el-Mutasım, Abdullâh b. Tâhir'in Horsa valiliği görevinde kalmasına onay

³⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:313; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:430; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:95; Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri*, 89-90.

³⁰⁴ Rivayete göre Me'mun kendi yetiştirdiği kölelerden birini Tâhir ile beraber Horasan'a göndermiş ve ona Tâhir'in herhangi bir isyân girişiminde bulunması durumunda onu öldürmesini emretmiştir. Yaklaşık 2 yıl boyunca idaresi altındaki şehirleri adeta bağımsız bir devlet gibi idare eden Tâhir, bir süre sonra bağımsız bir devlet kurma düşüncesini fiiliyata dökerek kendi adına para bastırıp Cuma hutbesinden halifenin adını çıkartmış ve bağımsızlık ilanında bulunmuştur. Bir sabah yatağında ölü bulunan Tâhir'in halife Me'mun tarafından yanına yerleştirilen adamı zehirlendiği düşünülmektedir. Tâhir'in ölüm haberini alan halife bu durumdan duyduğu memnuniyeti "*Onu öldüren eller, bu haberi bize ulaştıran ağız dert görmesin. Tâhir'i bizden önce öldürüp bizi ondan sonraya bırakan Allâh'a hamdolsun*" cümleleri ile dile getirmiştir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:330-331; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:439; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:95; Merçil, "Tâhirîler", 5:405.

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:331; Merçil, "Tâhirîler", 5:406.

³⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 6:359; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:98; Merçil, "Tâhirîler", 5:407.

vermiştir. 227/842 yılında halife olan el-Vâsık döneminde de Horasân valiliği görevine devam eden Abdullâh b. Tâhir, bölgedeki birçok isyancı grup ve düşmanlarla mücadele etmeye devam etmiştir. On dört yıldan fazla hüküm sürdüğü topraklarda ölmeden önce Horasân'ın yan ısıra Rey, Taberistân, Fars, Kirmân ve etrafındaki birçok beldeyi kendi idaresi altına almayı başarmıştır. Bunun yan ısıra Sevad bölgesinin idarecisi ve Bağdâd'da da *Sahibu'ş-Şurtalık* görevini yerine getirmekteydi. 230/845 yılında 84 yaşında vefat ettikten sonra Abdullâh b. Tâhir'in kontrolü altındaki bütün bölgelerin idaresi halife Vâsık tarafından oğlu Tâhir b. Abdullâh (II. Tâhir)'a verildi³⁰⁷.

231/845-846'da Vâsık'ın komutanlarından Vâsif et-Türkî yerel Kürtler arasındaki kargaşayı bastırmak için Cibâl ve Fars'a yürümek zorunda kaldı. Vâsif, bölgeye varınca çıkan olayları kısa sürede sonlandırmış ve beraberinde beş yüz kadar esirle birlikte dönmüştür. Bunun üzerine Halife Vâsık, kendisini 75.000 dinar atıyye³⁰⁸, bir kılıç ve hilatle ödüllendirmiştir³⁰⁹. Vâsık bir yıl sonra vefat edince onun yerine halife olan el-Mütevekkil, kendisinden önceki üç halife döneminde Bağdâd'da emniyet amirliği yapan ve aynı zamanda Tâhir b. Hüseyin'in yeğeni olan Muhammed b. İbrahim b. Mus'ab'ı 232/846-847 yılında yeni Fars valisi olarak atadı³¹⁰. Birkaç yıl boyunca bu görevi sorunsuz bir şekilde sürdüren Muhammed b. İbrahim, halife tarafından Fars bölgesinin sorumluluğunun yeğeni Muhammed b. İshak b. İbrahim'e verilmesinden ve onun halife ile olan yakınlığından rahatsız olmuştu. Bu durumu haber alan Muhammed b. İshak da halifeden onay aldıktan sonra amcasını Fars valiliği görevinden azlederek yerine diğer bir amcasının oğlu olan Hüseyin b. İsmail b. İbrahim b. Mus'ab'ı Fars valisi olarak atamış ve ona amcası Muhammed b. İbrahim'i öldürmesini emretmiştir. Bu emri yerine getiren Hüseyin, 237/850-851 yılında Fars bölgesinin yeni valisi olmuştur. İlerleyen zamanlarda sorumluluk alanını daha da genişleten Muhammed b. İshak, Fars bölgesine ek olarak Bahreyn ve Yemen'i idaresi

³⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:20; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:508; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:100-101; Merçil, "Tâhiriler", 5:409-410.

³⁰⁸ Hz. Ömer zamanında kurulan divan teşkilatında feyden Müslümanlara yılda bir defalığına dağıtılan paraya denir. Emevî ve Abbâsiler dönemlerinde ise askeri sınıfın maaşlarına verilen isim olarak bilinmektedir. Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4:33.

³⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:28; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:101; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 3:227.

³¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:37; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:101.

altına almış ayrıca Mekke ve Medine ile birlikte Hac yolunun güvenliğinden de sorumlu kişi olmuştur³¹¹.

Babasının öldüğü sırada Taberistân valisi olarak görev yapan Tâhir b. Abdullâh, yeni görevi olan Horasân valiliği için Nişabûr'a doğru yola çıkarken Taberistân'daki valilik görevini de kardeşi Muhammed b. Abdullâh'a bırakmıştır. Uzun bir süre özellikle Sistân merkezli olarak ortaya çıkan karışıklıklar ve isyanlar ile uğraşmak zorunda kalan Tâhir, 237/851 yılında kardeşi Muhammed'i Bağdâd'a göndermiştir. Aynı yıl halife Mütevekkil, Muhammed b. Abdullâh'ı Bağdâd Sahibu'ş-Şurtalığına getirerek onu kendi temsilcisi ilan etmiştir. Bunun yanı sıra Sevad ve Fars bölgelerinin valiliklerini de ona vererek eski görevi olan Taberistân valiliğine de kardeşi Süleyman b. Abdullâh'ı tayin etmiştir³¹².

Tâhir b. Abdullâh'ın 248/862 yılında ölmesiyle birlikte aynı yıl halife olan el-Mustain, Horasân ve ona bağlı bölgelerin idaresini Bağdâd Sahibu'ş-Şurtalığı yapan kardeşi Muhammed b. Abdullâh'a vermek istedi. Fakat Muhammed b. Abdullâh bu teklifi kardeşinin halefi olarak oğlu Muhammed b. Tâhir'i vasiyet ettiğini söyleyerek kabul etmedi. Böylece olası bir aile içi çatışmanın çıkmasına engel olan Muhammed b. Abdullâh, yeğenin Horasân valisi olarak atanmasının ardından halife tarafından Irak genel valisi olarak tayin edilerek Mekke ve Medine'nin idaresi de ona verildi. Ayrıca bu görevlere ek olarak Fars ve Sevad bölgelerinin Sahibu'ş-Şurtalığı da yine onun sorumluluğuna bırakıldı. Uzun yıllar üstlendiği bu görevleri başarılı bir şekilde yerine getiren Muhammed b. Abdullâh, 253/867 yılında ölünce onun görevleri kendi vasiyeti üzerine kardeşi Ubeydullâh b. Abdullâh'a verildi³¹³.

1.4.2. Saffarîler Zamanında Şîrâz ve Fars Bölgesi

Saffarîler hânedânının kurucusu olarak bilinen Yakûb b. Leys, ilk olarak Tâhir b. Abdullâh'ın babasının yerine Horasân valisi olarak atandığı zaman Nişabûr'a

³¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:52; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:101-102.

³¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:61; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:102; Merçil, "Tâhirîler", 5:410.

³¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:104; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:102; Merçil, "Tâhirîler", 5:411.

gitmesinin ardından Sistân'da çıkan olaylarla birlikte adını duyurdu. Sistân'da Tâhirîler adına idarecilik yapan İbrahim b. el-Hudayn zamanında Salih b. Nasr ve etrafına topladığı taraftarlarının 238/852-853 yılında çıkarmış olduğu isyanda gösterdiği cesaret ve savaşçılık ile ön plana çıkan Yakûb b. Leys, ilerleyen dönemlerde sadece Sistân değil bütün Horasân ve Fars bölgesini hâkimiyeti altına almayı başardı³¹⁴.

Salih b. Nasr ile birlikte katıldığı isyân sonrasında Tâhirîlerin Sistân'daki hâkimiyetine son verilmesi ile beraber etrafında toplanan halkında desteğini alan Yakûb, kendisini Sistân emîri ilan edince bu kez de Salih b. Nasr ona karşı cephe aldı. İki taraf arasındaki mücadeleyi kaybeden Salih gece karanlığından faydalanarak Sistân'dan kaçtı. Fakat Sistân'ı elde etme arzusundan vaz geçmeyen Salih, Yakûb'un kardeşini vekil olarak bıraktığı Zerenc şehrine saldırarak burayı ele geçirmiş ve Yakûb'un kardeşi Amr b. Leys'i esir almıştır. Bunu haber alan Yakûb, ani baskınla Salih ve adamlarını büyük bir hezimete uğratarak kardeşini kurtarmayı başardı. Daha sonra topladığı ordu ile birlikte 249/864 yılında Büst şehrine kaçan Salih'in peşinden giderek Salih'i ve ona yardım için gelen orduları yenerek şehri ele geçirdi³¹⁵.

Sistân ve Afganistan topraklarının bir bölümünü kontrolü altına alan Yakûb b. Leys, hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla Horasân'ın en önemli şehirlerinden biri olan ve Tâhirî ailesinden Hüseyin b. Abdullâh'ın idaresi altında bulunan Herât üzerine yürüdü. İki taraf arasında geçen şiddetli savaşlardan sonra Hüseyin b. Abdullâh'ı esir alarak mücadeleden galip ayrılan Yakûb, aynı zamanda hazırladığı diğer bir ordu ile Buşenc şehrindeki İbrahim b. İlyas kumandasındaki diğer bir Tâhirî ordusunu da mağlup ederek bu şehri de kendi hâkimiyetine almayı başardı. Buşenc şehrindeki savaştan kaçarak kurtulan İbrahim, Nişabûr'a Muhammed b. Tâhir'in yanına dönmüş

³¹⁴ Yakûb b. Leys, Zerenc yakınlarında Karnin adlı bir köyde dünyaya geldi. Babası Sistân eyaletinin merkezi sayılan Zerenc'de Saffar yani bakırcı esnafının lideriydi. Bu yüzden de Yakûb'un kurduğu hânedânlık *Saffarîler* olarak anılmıştır. Gençliğinde bir süre babası gibi bakırcılık işiyle uğraşan Yakûb, Sistân'da Tâhirîlere karşı isyân girişiminde bulunan Büst şehri ayyarlarının reisi olan Salih b. Nasr'ın yanında yer aldı. Yakûb, bu isyân sırasında yapmış olduğu katkılar sayesinde Salih tarafında ordu komutanlığına getirildi. Fakat bir süre sonra ikilinin arası açılınca Yakûb kendi yoluna giderek sonradan Sistân, Horasan ve Fars'ın hâkimiyeti altına alacak olan kendi hânedânlığını kurdu. Erdoğan Merçil, "Saffar, Yakûb b. Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35:463-464; *Tarih-i Sistân*, 193vd.; Erdoğan Merçil, "Saffarîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 5:417-419; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:103.

³¹⁵ *Tarih-i Sistân*, 205; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:60-61; Merçil, "Saffarîler", 5:419-420.

ve ona Yakûb b. Leys ile mücadele etmeye güçlerinin yetmeyeceğini onunla uzlaşma yolunun bulunması gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. Bunun üzerine Muhammed b. Tâhir Yakûb'a bir elçi ve hediyeler göndererek Sistân, Kabul, Kirmân ve Fars'ın idaresini kendisine verdiğini bildirdi³¹⁶. Bu durumu daha sonra halife Mu'tezz de onaylamış o da Yakûb'a hediye ve hilatler ile birlikte Kirmân'ın idarecisi olduğuna dair fermânı göndermiştir. Halife Mu'tezz diğer taraftan ilerleyen zamanlarda kendisi için tehlike oluşturmasından çekindiği, Hûzistân ve Irak'a saldırmasından korktuğu Fars valisi Ali b. Hüseyin b. Şebel'e de Yakûb'a gönderdiği fermânın aynısını göndererek Kirmân'ı kendisine ikta ettiğini bildirmiştir. Ali b. Hüseyin ile Yakûb'u bir birine düşürerek kendince düşman olarak gördüğü iki taraftan birinden kurtulabileceğini düşünmüştür³¹⁷.

Ali b. Hüseyin, Yakûb'dan önce davranarak Tavk b. Kays el-Mugallis komutasındaki büyük bir orduyu Kirmân'a yollamış ve kısa sürede Kirmân'ı istila ederek hâkimiyeti altına almayı başardı. Bunun üzerine yola çıkan Yakûb, Kirmân'a bir günlük mesafede konaklayarak iki ay kadar bu bölgede kaldı. Kaldığı süre boyunca sadece hariciler ile mücadele edip Tavk ve onun adamlarına karşı herhangi bir savaş girişiminde bulunmadığı gibi Harici olaylarını sonlandırdıktan sonra da Sistân'a gideceğini ilan etti. Hatta bulunduğu bölgeden bir ya da iki günlük mesafe kadar da uzaklaştı. Bunun üzerine Tavk ve adamları Yakûb'un bölgeyi tamamen terk ettiğini zannederek savaş durumundan çıkarak kutlama yapmaya başladı. Fakat Tavk'ın bunun sadece bir savaş hilesi olduğunu ve Yakûb'un süratle geri dönerek Kirmân'a ani bir baskın yaptığını öğrendiğinde çoktan iş işten geçmişti. Yapılan bu ani baskınla askerleri hezimete uğrayan ve kendisi de esir alınan Tavk, eman dilemek zorunda kalarak Kirmân'ı Yakûb'a teslim etmek zorunda kalmıştır³¹⁸.

Kirmân'dan sonra yönünü Fars bölgesine çeviren Yakûb bölgenin merkezi olan Şîrâz şehrini ele geçirerek Ali b. Hüseyin'in bölgedeki hâkimiyetine son vermeyi amaçlıyordu. Bu durumu önceden tahmin eden Ali b. Hüseyin, savaş hazırlıklarına

³¹⁶ *Tarih-i Sistân*, 208-209; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:155-156; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:114; Merçil, "Saffariler, 5:421; Merçil, "Saffar, Yakûb b. Leys", 35:463.

³¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c.7, s.161; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:112-113; Merçil, "Saffariler, 5:422.

³¹⁸ *Tarih-i Sistân*, 213; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:161-162; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:112-113; Merçil, "Saffariler, 5:422.

başlayarak Şîrâz'a Kirmân tarafından ulaşılabilecek tek yol olan geçide ve bu geçidin diğer tarafında yer alan geçilmesi oldukça zor olan nehre adamlarını yerleştirmişti³¹⁹. Yakûb, Kirmân üzerinden Şîrâz'a doğru yola çıkarak Ali b. Hüseyin'in adamlarının beklediği geçidin bir mil kadar uzağında karargâhını kurmuştu. Sadece bir adamın geçebileceği kadar geniş olan bu geçitten bütün askerlerinin tek tek geçirmeyi denemenin savaşı kaybetmek anlamına geleceğini düşünen Yakûb, öncü birliklerinden bir kısmını nehirden karşı tarafa geçirmeyi başarmış ve ani bir baskınla geçidi bekleyen askerleri saf dışı bırakarak ve bu geçidin kontrolünü ele geçirmiştir. Bu sayede hem nehirden hem de bu geçitten hızlı bir şekilde askerlerini toparlayan Yakûb, vakit kaybetmeden Şîrâz'a yönelmiştir. Bu durumu haber alan Ali b. Hüseyin, Fars'ın başkenti Şîrâz'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Kürt asıllı kabilelilerden ve Kirmân'ın Cebel-i Bariz bölgesinde yaşayan Kufiçiler'den aldığı yardımcı kuvvetler ile birlikte Şîrâz'ın dışında bir savunma hattı oluşturdu. İki taraf arasında 4 Cemaziyülevvel 255/20 Nisan 869 yılında Şîrâz'a üç fersah uzaklıkta meydana gelen savaşta Ali b. Hüseyin'in ordusu büyük bir hezimete uğrayarak dağılmış ve kendisi de kaçmaya çalışırken atının ayaklarının tökezlemesi üzerine attan düşerek yakalanmıştır³²⁰. Esir alınarak Yakûb'un huzuruna götürülen Ali b. Hüseyin çeşitli işkencelere maruz kaldıktan sonra hapse atılmıştır. Savaş bittikten sonra Şîrâz'a giren Yakûb, başta Ali b. Hüseyin ve Tavk b. el-Mugallis'in mal varlıkları olmak üzere birçok hazineye el koyarak çok sayıda ganimet elde etmiştir. Bu ganimetlerden bir kısmını, çeşitli hediyeler ile birlikte bağlılığını bildirmek amacıyla Abbâsî halifesine göndermiştir³²¹. Sonrasında ise esir aldığı Ali b. Hüseyin ve Tavk b. Mugallis ile birlikte Sistân'a dönerek Fars'tan çekilmiş ve buranın idaresini Abbâsî halifesinin atadığı valilere bırakmıştır³²².

256/870 halife el-Mu'temid, Hars b. Sima'yı yeni Fars valisi olarak görevlendirerek Şîrâz'a yolladı. Aynı yıl Yakûb b. Leys'de Kirmân'da kendisine sadakatini sunan eski Fars valilerinden Muhammed b. Vâsıl b. İbrahim et-Temimi'ye

³¹⁹ *Tarih-i Sistân*, 213; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:162; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:113; Merçil, "Saffarîler, 5:422.

³²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:163; *Tarih-i Sistân*, 214; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:113; Merçil, "Saffarîler, 5:422.

³²¹ *Tarih-i Sistân*, 214; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:163-164; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:113; Merçil, "Saffarîler, 5:422-423.

³²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:163-164; Merçil, "Saffarîler, 5:423.

Kirmân ile birlikte Fars idaresini de verdiğini ilan etti. Muhammed b. Vâsıl, Hars b. Sima'nın Şîrâz'a doğru yola çıktığını haber alınca ona engel olmak ve Fars'ın kontrolünü eline almak için harekete geçti. İki taraf arasındaki savaşta Fars bölgesinde yaşayan yerli Kürt kabilelerinin desteğini de kendi saflarına çekmeyi başaran Muhammed b. Vâsıl, Hars b. Sima'yı mağlup ederek öldürmüş ve bütün Fars'ın kontrolünü eline almayı başarmıştır. Bir süre sonrada Abbâsî halifesini tanımadığını ilan etmiştir³²³. Bunun üzerine halife Mu'temid, Basra, Ahvâz, Fars, Bahreyn ve Yemâme'nin iktasını tahsis ettiği kardeşi Muvaffak'ı 257/871 yılında Fars ve Ahvâz bölgesinde Abbâsî Devleti'nin iktidarını tekrardan tahsis etmesi için görevlendirdi³²⁴. 258/872-873 yılında ise Muhammed b. Vâsıl, Abbâsî halifesine bağlılığını bildirerek Fars bölgesinin idaresini halife tarafından görevlendirilen Muhammed b. Hasan b. Ebi'l-Feyyaz'a teslim etti.³²⁵

261/874-875 yılında Abbâsî halifesi Mu'temid, Muhammed b. Vâsıl'ın Hars b. Sima'yı öldürerek Fars bölgesini yine kontrolü altına almasının üzerine Muvaffak'a iktâ ettiği ve sorumluluğunu verdiği Fars ve Ahvâz, Basra, Bahreyn ve Yemâme'nin idaresini Türk komutanlarından Musa b. Boğa'ya verdi. Musa, henüz 21 yaşında bir genç olan Abdurrahmân b. Mühli'f'i kumandanlarından Taşdemir ile birlikte Fars bölgesinin idaresi için görevlendirdi. Bunu haber alan Muhammed b. Vâsıl, her ne kadar Abbâsîlere itaat edip valiliği halifenin idarecisine bırakmış gibi görünse de Abbâsîlerin bölgede eski gücüne kavuşarak kendisine engel olmasını istemiyordu. Bunun için de Musa b. Boğa'nın görevlendirdiği idarecilerin Fars'a girmesine engel olmak adına Abbâsî ordusundan önce davranarak ordusuyla birlikte Ramhürmüz'e doğru yola çıktı. Sonrasında ise Abdurrahmân'ın ordusunu Fars'a girmeden önce Ahvâz'da karşılayan Muhammed b. Vâsıl, yapılan savaşta üstün gelen taraf oldu. Muhammed b. Vâsıl savaşın sonunda Taşdemir'i öldürüp Abdurrahmân'ı da esir almayı başardı. Ordusu dağılan Abdurrahmân'ın bütün savaş gereçlerine ve mallarına el koyan Muhammed b. Vâsıl, büyük bir ganimet elde ettikten sonra Musa b. Boğa'ya da savaş ilan ederek Râmhürmüz'den Musa b. Boğa'nın bulunduğu Vâsıt şehrine

³²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:201; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:68; *Tarih-i Sîstân*, 216, 226 (Dipnot: 1); Merçil, "Saffarîler, 5:423.

³²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:202; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:66.

³²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:215; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:70.

doğru ilerledi. Bu arada esir aldığı Abdurrahmân'ı da halifenin serbest bırakmasını istemesine rağmen öldürmüş ve halifeye de kendi eceli ile öldüğünü söylemiştir³²⁶.

Fars bölgesinde bu olaylar olurken çeşitli isyanlar ve karışıklılırla uğraşan Yakûb b. Leys de Horasân seferinden Muhammed b. Tâhir'i esir alarak Sistân'a dönmüştü. Yakûb, döndükten sonra Fars bölgesinde Muhammed b. Vâsıl'ın Abbâsî ordusunu mağlup ettiği ve savaş sonunda ele geçirdiği yüklü miktardaki ganimete el koyduğu haberi geldi. Hem bu ganimeti elde etmek hem de Fars'ın tek hâkimi olmak isteyen Yakûb, Fars bölgesine ikinci defa sefere çıktı. Ezher b. Yahya'yı Sistân'da vekil olarak bırakan Yakûb'un İstahr'a vardığı haberinin Şîrâz'a ulaşması üzerine Muhammed b. Vâsıl'ın Ahvâz'a gitmeden önce yerine bıraktığı vekil Yakûb'un yanına geldi. İsmiini tespit edemediğimiz bu vekil, Muhammed b. Vâsıl'ın Abdurrahmân b. Mühlif ile olan savaştan sonra elde ettiği ganimeti Yakûb'a teslim etti³²⁷.

Muhammed b. Vâsıl, hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi Ahvâz'dan gizlice Kirmân'a gitti. Burada zaman kazanmak ve ani bir baskın yaparak Yakûb'u hazırlıksız yakalamak adına dayısı Ebu Bilal Mirdas'ı yapılacak olan bir antlaşma ile kendisine itaat edeceğini bildirmesi için Yakûb'un İstahr'dan ayrılarak konakladığı Beyzâ şehrine gönderdi. Bu sırada Yakûb'un vaktiyle Kuhistân valiliğini yapan fakat sonradan azledildiği için Yakûb'a düşman olan Muhammed b. Zeyduye, Yakûb'dan intikam almak için Kirmân'a giderek Muhammed b. Vâsıl ile işbirliği yaptı ve onu savaşması için teşvik etti. Muhammed b. Vâsıl'ın antlaşma ve kendisine itaat teklifini olumlu karşılayan Yakûb, antlaşma şartlarını ve taleplerini elçileri vasıtasıyla Muhammed b. Vâsıl'a ilettil. Fakat Muhammed bu süreci sadece zaman kazanmak için kullandığı için Yakûb'un elçilerini hapsederek onun üzerine yürüdü. Yakûb'un elçilerini de yanına alarak ani bir baskınla onu mağlup etmeyi amaçlayan Muhammed, Yakûb'un bu durumdan haberi olabileceğini de düşünmemişti. Fakat bu ihtimali göz önünden bulunduran Yakûb da ordusunu hazırda tutarak olası bir savaş için beklemeye başlamıştı. Yakûb'u hazırlıksız yakalamayı ve ani bir baskınla onu mağlup etmeyi planlayan Muhammed karşısında Yakûb'un ordusunu görünce aşırı sıcaktan yorgun düşen ordusu ile hazırlıksız yakalanan kendisi oldu. Netice de iki taraf arasında

³²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:229; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:73-74; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:113; Merçil, "Saffariler", 5:423.

³²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:230; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:74; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:113; Merçil, "Saffariler", 5:423.

meydana gelen savaşta ağır bir hezimete uğrayan Muhammed b. Vâsıl çareyi kaçmakta buldu. Böylelikle Yakûb, Muhammed b. Vâsıl'ın Abdurrahmân b. Mühlif'ten aldığı ganimetleri geri alarak yeniden Fars bölgesinin tek hâkimi oldu. Yakûb, bu savaşın ardından Muhammed b. Vâsıl'ın Fars'a verdiği zararı telafi etmek için buraya kendi valilerini atayarak yenileme ve ıslah çalışmaları başlattı³²⁸.

262/875-876 yılına gelindiğinde ise Yakûb b. Leys, Fars'tan hareket ederek Ahvâz'a ilerlemiş ve burayı da yine kendi kontrolü altına almıştı. Bu sırada halife Mu'temid de ona Muhammed b. Vâsıl'a karşı elde ettiği başarılarından ve Fars bölgesi için yaptığı çalışmalardan dolayı Horasân, Taberistân, Cürcan, Fars, Kirmân, Sind ve Hind bölgelerinin idaresini verdi. Ayrıca o zamana kadar Tâhirî ailesinin sorumluluğunda olan Bağdâd Sahibu'ş-Şurtalık görevini de Yakûb b. Leys'e verdi. Bu sayede Yakûb'u kendi yanına çekerek Bağdâd'a doğru ilerlemesine ve devlet için bir tehlike olmasına engel olmak istedi. Fakat buna rağmen Yakûb, Ahvâz'dan Bağdâd'a olan ilerleyişine devam etmiş ve Vâsıt şehrini de ele geçirmişti. Bu durumu haber alan halife onu durdurması için kardeşi Muvaffak'ı çok güvendiği komutanlardan Musa b. Boğa ve Mesrûr el-Belhî ile birlikte Yakûb'a karşı gönderdi. 262/876 yılının Receb/Nisan ayında Dicle'nin doğusunda Bağdâd ile Medâin arasında Adeyru'l-Akûl denilen yerde karşı karşıya gelen iki ordu arasında meydana gelen savaşta Yakûb'un ordusunun üstünlüğü devam ederken Muvaffak'ın Dicle nehrinin yönünü Yakûb'un ordugâhının üzerine doğru çevrilmesini emretmesiyle savaşın gidişatı değişti. Muvaffak'ın da savaşa bizzat katılarak orduyu cesaretlendirmesinin de etkisiyle Abbâsî ordusu üstün duruma gelmiş ve neticede ağır bir yenilgi alan Yakûb'un ordusu dağılarak kaçmıştır. Kendisine en yakın adamları ile birlikte son ana kadar çarpışmaya devam eden Yakup, kaçmaktan başka çaresinin olmadığını anladığı zaman adamları ile birlikte Hûzistân'a doğru giderek Cundişapur'da kendisine yeni bir ordugâh kurdu³²⁹.

Halife Mu'temid, her ne kadar kardeşi Muvaffak'ı Yakûb'un peşinden göndermişse de Muvaffak'ın hastalanarak Vâsıt'tan geri dönmesiyle Yakûb'u yakalama girişimleri sonuçsuz kaldı. Diğer taraftan bu savaşta Yakûb'a karşı alınan

³²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:230-231; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:74; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:113; Merçil, "Saffariler", 5:427.

³²⁹ *Tarih-i Sistan*, 231-232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:241-242; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:78; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:113-114; Merçil, "Saffariler", 5:428-429.

zaferden sonra Yakûb'un yakalayarak hapse attığı Muhammed b. Tâhir'in kurtarılarak Bağdâd Sahibu's-Şurtalığına getirilmiştir³³⁰. Fars bölgesinin idaresi ise halife tarafından tekrardan Muhammed b. Vâsıl'a verildi. Bu gelişmeler üzerine Yakûb, Fars'ın tekrardan Muhammed b. Vâsıl'ın eline geçmesini engellemek için en yakın adamlarından Aziz b. Abdullâh'ı 263/876-877 yılında büyük bir ordu ile birlikte Fars'a gönderdi. Aziz b. Abdullâh, Muhammed b. Vâsıl'ın ordusunu mağlup ederek Fars'ın tekrar Saffarîlerin hâkimiyetine girmesini sağladı³³¹.

Yakûb, Ahvâz'a bağlı Cundişapur şehrinde Bağdâd'a yeni bir saldırı için hazırlık yaptığı sırada halife Mu'temid'den Zenciler ile olan mücadelesinde kendi yanında olmasını isteyen bir mektup geldi. Bu teklifi kabul etmesi halinde Fars illerinin idaresinin kendisine verildiğini gösteren fermân halifenin elçisi tarafından kendisine verilecekti. Fakat Yakûb gelen elçiye *"şu anda hastayım ya ölürüm benden kurtulur ya da halife ile benim aramdaki meseleyi sadece kılıç çözer, intikamımı alana kadar durmayacağım"* diyerek halifenin bu teklifini kabul etmedi. Halifenin elçisinin ayrılmasından kısa bir süre sonra da yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 265/879 yılının Şevval/Haziran ayında vefat etti³³².

265/879 yılında Yakûb'un ölümünden sonra Saffarî hânedânının başına kardeşi Amr b. Leys geçti. Amr'ın küçük kardeşi Ali bu duruma muhalefet etse de bir süre sonra ordunun da desteğini alan Amr'a biat etmek zorunda kaldı. Ağabeyi Yakûb'un aksine halife ile ters düşüp ona muhalif görünmek istemeyen Amr, ilk iş olarak halife Mu'temid'e bir mektup yazarak kendisine bağlılığını bildirmiştir. Halife de onun itaatinden duyduğu memnuniyetin göstergesi olarak Horasân, Fars, Kirmân, Isfahân, Cürcan, Sistân ve Sind'in idaresi ile birlikte Bağdâd Sahibu's-Şurtalığı görevini kendisine verdi³³³.

Ağabeyi ölene kadar onunla birlikte Cundişapur'da bulunan Amr, daha sonra buradan ayrılarak Fars bölgesine gitmiştir. Kardeşi Ali'nin tekrar muhalif girişimlerde

³³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:242; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:78.

³³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:258; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:78; Merçil, "Saffarîler, 5:429.

³³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:271; *Tarih-i Sistân*, 233; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 372; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:114; Merçil, "Saffarîler, 5:430.

³³³ *Tarih-i Sistân*, 234; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:272; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 372; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:116-117; Merçil, "Saffarîler, 5:430-431.

bulunması üzerine onu tutuklamak zorunda kalan Amr, daha sonra Fars'ın idaresini de diğer bir hânedân üyesi olan Muhammed b. Leys'e bırakarak Sistân'a dönmüştür³³⁴.

Amr Sistân'da bulunduğu sırada kardeşini serbest bırakarak ona birçok mal vermiş ve birlikte hareket etmek amacıyla kendi yanına almıştır. Bu sırada Yakûb b. Leys'in Nişabûr'u ele geçirdiği sırada yanında bulunan ve Fars'a hareket etmeden önce Nişabûr ve diğer Horasân şehirlerindeki işleri takip etmesi ile görevlendirdiği Ahmed b. Abdullâh Hucistâni, Yakûb'un ölümü ve Amr'ın da bölgede olmayışını fırsat bilerek Nişabûr merkezli olarak bir isyân girişimde bulundu. Öncelikle Saffarîlerin Nişabûr valisi olan Aziz b. es-Sirri'yi ve Saffarîleri destekleyen herkesi şehirden kovarak Horasân halkını tekrardan Tâhirîlere biat etmeye davet etti³³⁵. Bunun üzerine harekete geçen Amr, Sistân'da yerine damadı Muhammed b. el-Hüseyn ed-Dirhemî'yi bırakarak kardeşi Ali ve oğlu Muhammed ile birlikte 266/880 yılında Nişabûr'a doğru yola çıktı. Oluşturduğu ordunun merkezine kendi geçerek oğlu ve damadını sağ ve sol kanatlara yerleştiren Amr, kardeşi Ali'nin gizlice Hucistânî'ye haber göndererek kendisi ile birlikte hareket edeceğini bildirmesi ve kontrolü altındaki askerleri de savaş esnasında geri planda tutması üzerine büyük bir hezimetle uğradı. Savaşı kaybeden Amr, Herât'a doğru geri çekildi ve bunun sorumlusu olarak gördüğü kardeşini de bir kez daha tutuklatmak zorunda kaldı. Onun peşinden Herât'a giden Hucistâni ise bu şehri alamayacağını anlayınca geri dönerek Sicistân'ı kuşattı. Özellikle Zerenc'de yaptığı sebepsiz katliamlar halkın büyük tepkisini çekince şehir halkı onun zulmüne karşı ayaklanarak askerlerini öldürünce kaçmak zorunda kalmıştır³³⁶.

Amr b. Leys, Sistân'da olduğu sırada Fars'ın idaresi için görevlendirdiği Muhammed b. Leys'in, kendisine verilen emirleri yerine getirmeyerek her yıl halifeye göndermesi gereken yıllık haracı yollamadığı ve bu duruma halifenin çok sinirlendiği haberini alması üzerine 268/881 yılında Fars'a doğru yola çıktı. Yerine oğlu Muhammed'i vekil olarak bırakan Amr, Fars bölgesine vardığı zaman Muhammed b. Leys İstahr'a giderek kaçmaya çalışsa da bunu başaramamış ve askerleri ile birlikte esir alınmıştır. Amr, daha sonra Şîrâz'a gitmiş ve bir süre de orada ikamet etmiştir.

³³⁴ *Tarih-i Sistân*, 236; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:116; Merçil, "Saffarîler, 5:431.

³³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:279; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:116; Merçil, "Saffarîler, 5:431.

³³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:303-304; Merçil, "Saffarîler, 5:432.

Şîrâz'da bulunduğu sırada bozulan düzeni tahsis etmek ve huzura kavuşturmak adına çeşitli tedbirler alan Amr, halife ile aralarındaki sorunların giderilmesi adına hazırlattığı kıymetli hediyeler ile birlikte yaklaşık dört milyon civarında olan yıllık haracı Fars bölgesinden sorumlu olan halifenin kardeşi Muvaffak'a göndermiştir. Bu durum karşısında oldukça memnun olan Muvaffak ta Şîrâz'a gönderdiği bir elçi vasıtasıyla memnuniyetini ve onun emîrliğinin yeniden tasdik edildiğini bildirmiştir³³⁷. Bu arada Sicistân'da babasının yerine vekil olarak hânedânı idare eden Muhammed b. Amr'ın bir oğlu olunca müjdeli haberi babasına kendisi vermek için Şîrâz'a gitmeye karar verdi. Muhammed b. Amr bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Sistân'da yerine Muhammed b. el-Hasanı vekil bırakarak 270/883 yılında Şîrâz'a gitti³³⁸.

271/884-885 yılına gelindiğinde Halife Mu'temid, Horasân hacılarını huzura kabul ettiği sırada Amr b. Leys'i bütün görevlerinden azlettiğini açıklamış ve onu kendisinin lanetlediği gibi bütün minberlerde de lanetlenmesini emretmiştir. Veziri Said b. Muhalled'i Amr ile savaşması için Fars'a gönderen Halife Mu'temid, Amr'ın sorumluluğunda olan bölgelerden Horasân'a Muhammed b. Tâhir'in vekili olarak Rafi b. Herseme'yi, Mâverâünnehir'e de Sâ mânîlerden Nasr b. Ahmed'i atadı. Fars ve Kirmân'a ise Saffarîlerin eski ordu komutanlarından ve aynı zamanda Dülefi³³⁹ Hânedânı'nın emîri olan Ahmed b. Abdulaziz'i vali olarak görevlendirdi³⁴⁰. Bu gelişmeler üzerine Saffarîler Fars naibi Amr'a durumu bildirerek ondan yardım istediler. Amr da Ali b. Hasan Dirhem'i destek olarak Fars'a gönderdi. İki tarafa arasında 10 Rebiyülevvel 271 (5 Eylül 884) yılında meydana gelen savaşta Ahmed b. Abdülaziz'in ordusuna karşı tutunamayan Saffarî askerlerinin büyük bir bölümü öldürülmüş geriye kalan üç bin kadarı da esir alınmıştır. Amr'a ait karargâhları ve diğer yerleri yağmalatarak sayılamayacak kadar çok miktarda ganimet elde eden halifenin ordusu, Ahmed b. Abdülaziz'in ardından Fars'a gelen halifenin veziri Said

³³⁷ *Tarih-i Sistân*, 239; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:310-311; Merçil, "Saffarîler, 5:433.

³³⁸ *Tarih-i Sistân*, 240.

³³⁹ 209-284/825-897 yılları arasında İran'ın Cibâl bölgesi merkezli olarak hüküm sürmüş yerel hânedânlardan birisidir. Hânedânlık adını ise Abbâsîlerde kumandanlık görevi yapan Ebu Dülef Kasım b. İsa el-İclî'den alır. Ahmet Nedim Serinsu, "Dülefilere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:21.

³⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:347; Saim Yılmaz, "Halife Mu'taz'ın Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, (2004), 82; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:119; Merçil, "Saffarîler, 5:434-435.

b. Muhalled'in Şîrâz'a yerleşmesiyle beraber bölgede kontrolü tamamen ele geçirmiştir³⁴¹.

Horasân, Fars ve hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerin halifenin emri ile elinden çıkmasıyla birlikte aynı anda birçok cephede savaşmak zorunda kalan Amr, Horasân'a Ebû Talha'yı gönderirken kendisi de Sistân'dan Fars üzerine sefer hazırlıklarına başladı. Amr'ın kendisi Fars seferi için hazırlıklara devam ederken oğlu Muhammed'i 272/885 yılında öncü birlik olarak Fars'a gönderdi. Amr'ın Fars'a doğru hareket ettiğini öğrenen Said b. Muhalled, Terk b. el-Abbâs komutasındaki bir orduyu ona karşı gönderdi, kendisi de hazırlık yapmaya başladı. Diğer taraftan Saffarî ailesinden Halef b. Leys, ilk başta Amr'a karşı halifeden destek istemiş ve halifeden aldığı yaklaşık 2.000 kişilik bir ordu ile Amr'a karşı savaşmak için yola çıkmıştı. Fakat sonradan kendi ailesinden biri ile savaşmanın kendisine bir fayda sağlamayacağını düşünerek halifeden aldığı ordu ile birlikte Amr'a destek olmaya karar verdi. Ardından da Halef, Said b. Muhalled'in öncü olarak gönderdiği orduyu bir gece baskını ile mağlup etmeyi başardıktan sonra ordusunu Amr'ın ordusuyla birleştirdi. Gelen destek kuvvetlere rağmen Said b. Muhalled'in ordusu karşısında bir varlık gösteremeyerek hezimete uğrayan Saffarî ordusu aldığı ağır yenilgi ile dağılmış, üç bin kadar askeri esir düşen Amr b. Leys ise Sircan'a kaçmak zorunda kalmıştır³⁴².

Fars bölgesinin Abbâsî idaresine geçmesinde büyük katkı sağlayan Vezir Muhalled, Fars'tan Vâsıt şehrine geçerek halifenin kardeşi Muvaffak'ı ve oğlu Mu'tazid'i ziyaret etti. Muhalled'in aşırı kibirli tavırlarından ve oğlu Mu'tazid ile aralarında çıkan tartışmalardan dolayı Muvaffak onu tutuklatarak mallarına el koydu. Ayrıca Bağdâd'a da haber göndererek oğulları Ebu İsa ve Salih ile kardeşi Abdun'un tutuklanmasını sağladı. Muhalled'in yerine ise İsmail b. Bülbül'ü atayarak oğlu Mu'tazid'a da Bağdâd'a dönmesini emretti³⁴³.

Abbâsîlerin arasında çıkan anlaşmazlıklardan yararlanan Amr, sahipsiz kalan Fars bölgesine doğru harekete geçerek Şîrâz'a doğru ilerleyince Abbâsî ordusu da toparlanmak üzere geri çekilmek zorunda kaldı. Böylelikle Fars bölgesi yeniden

³⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:349; *Tarih-i Sistân*, 243; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:119; Merçil, "Saffarîler, 5:435.

³⁴² *Tarih-i Sistân*, 243; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:119; Merçil, "Saffarîler, 5:435.

³⁴³ *Tarih-i Sistân*, 244; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:352; Merçil, "Saffarîler, 5:4:336.

Saffarîlerin hâkimiyetine girdi. Ülkenin batı bölgesindeki Tolunoğullarının çıkardığı isyân ve ordunun durumunu düşünen halife, Amr'a yıllık on milyon dirhem vergi ile oğlu Muhammed'i rehine olarak Bağdâd'a göndermesi karşılığında onun emîrlik fermânın tekrardan yenilemenin yan ısıra Horasân, Fars ve Kirmân'ın idaresini de tekrardan onun idaresine bırakmayı teklif etti. Amr, bu teklifi Bağdâd'a yapmayı düşündüğü seferin hazırlıklarını tamamlamak için vakit kazanma amacıyla kabul etti. Yaklaşık bir yıl sonra hazırlıklarını tamamladığını düşünen Amr, öncü kuvvet olarak oğlu Muhammed'i göndermiş arkasından da ona destek olması amacıyla Ebu Talha'yı yollamıştır. Kendisi de Fars bölgesinden hareket ederek Ahvâz'a kadar ilerledi. Fakat kalabalık Abbâsî ordusu karşısında sonuç almayacaklarını anlayan oğlunun geri dönmesi ve Ebu Talha'nın da Muvaffak'a sığınmasıyla geri dönmek zorunda kalan Amr, 274/887 yılında önce Kirmân'a oradan da çöl yolundan Sistân'a döndü. Bu yolculuk sırasında oğlu Muhammed, çölde yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Bu sırada Ebu Talha da sığındığı Muvaffak'ın yanından kaçarak tekrar Amr'ın yanına gitmeye çalışmış fakat Şîrâz civarında yakalanarak hapse atılmış ve bütün mal varlığı da oğlu Mu'tazîd'a devredilmiştir³⁴⁴.

Amr b. Leys'in Sistân'a dönmesinin üzerinden çok uzun bir süre geçmeden gelişen olaylar Abbâsîleri Saffarîler ile tekrar uzlaşma yoluna gitmeye mecbur bıraktı. Bir taraftan Suriye ve Mısır sınırında Ahmet b. Tolun isyanının çıkması, diğer taraftan ise Amr b. Leys'e karşı Horasân valiliği verilen Rafî b. Herseme'nin her geçen gün hâkimiyet alanını genişleterek hilafetin doğu topraklarını idare eden bir validen çok kendi bağımsızlığını ilan etmek için hazırlık yapan bir görüntü çizmeye başlaması Muvaffak'ı Amr ile barış yapmak zorunda bıraktı. Bunun için 275/888 yılında Sistân'a gönderilen bir elçi vasıtasıyla Horasân, Fars ve Kirmân'ın on milyon dirhem vergi karşılığında Amr b. Leys'e iktâ edildiği bildirilmiştir. Ayrıca Ubeydullâh b. Abdullâh b. Tâhir yeniden Amr'ın vekili olarak Bağdâd emniyet amirliğine tayin edilerek Amr'ın adının hutbede halife ile birlikte okunması emredilmiştir³⁴⁵. Abbâsîler ile yapılan bu antlaşmadan sonra Fars bölgesine vekâleten Bilal b. Ezher'i gönderen Amr,

³⁴⁴ *Tarih-i Sistân*, 244-245; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:357; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:104; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:119-120; Merçil, "Saffarîler, 5:436; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 82-83.

³⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:365; *Tarih-i Sistân*, 245-246; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:110; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:119-120; Merçil, "Saffarîler, 5:436; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 83.

Fars bölgesinin vergilerini toplama işini de Abdulgaffâr b. Helbese'ye verdi. Amr, 276/889-890 yılında kendisinin Fars'a gitmek için yola çıktığı sıralarda Kirmân'da tutuklu olan kardeşi Ali ve oğulları hapisten kaçarak etrafına topladıkları bir grup askerle birlikte Amr'ın yokluğunu fırsat bilerek Sistân'a saldırdı. Fakat bir sonuç alamayacağını anlayan Ali, kaçarak Rafi b. Herseme'ye sığındı³⁴⁶.

Halife Muvaffak'ın Saffarîler ile yapılan barış antlaşmasına rağmen bir süre sonra Amr'ın adını hutbelerden tekrardan çıkartarak Amr'ı lanetlemeye başlaması ve Fars'a bir ordu göndermesi iki tarafı tekrar karşı karşıya getirmiştir. Amr, İstahr yakınlarına kadar gelen Abbâsî ordusunu hezimete uğratarak 1 Muharrem 277/25 Nisan 890 tarihinde Şîrâz'a girmiş ve bir süre orada ikamet etmiştir. Ardından Fars bölgesi eski valilerinden Ahmed b. Abdülaziz'de Amr'a karşı savaşmak için Muvaffak'tan izin almış fakat herhangi bir başarı elde edemediği için geri dönmek zorunda kalmış, bir süre sonra da yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 8 Safer 278/22 Mayıs 891 tarihinde vefat etmiştir³⁴⁷.

279/891 yılının sonlarına doğru Saffarîlere karşı savaş hazırlığı yaptığı sırada ölen Muvaffak ve onun ardından halife olan Mu'temid'in 280/892 yılında ölümüyle birlikte hilafet makamına geçen Mu'tazid döneminde Saffarî-Abbâsî ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. İlişkileri düzeltmek adına ilk adımı atan Amr, Mu'tazid'i halife olmasından bir gün sonra elçileri aracılığıyla çeşitli hediyeler göndererek tebrik etmiş ve bununla birlikte Horasân valiliğinin kendisine verilmesini talep eden bir mektup yollamıştı. Mu'tazid de onun bu isteğini kabul ederek onun Horasân valiliğine atandığını bildiren fermânı, sancaklar ve hilatler ile birlikte kendisine gönderdi. Horasân valiliğinin yanı sıra Fars, Kirmân, Zabulistân, Sistân ve Kabul'un idaresi ile birlikte Bağdâd Sahibu'ş-Şurtalıği' da yine onun idaresine verilen Amr'dan bir an önce hazırlıklarını tamamlayarak Rafi b. Herseme'ye karşı sefere çıkması istendi³⁴⁸.

³⁴⁶ *Tarih-i Sistân*, 246-247; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:357; Merçil, "Saffarîler, 5:437; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 83.

³⁴⁷ *Tarih-i Sistân*, 247; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:119-120; Merçil, "Saffarîler, 5:437.

³⁴⁸ *Tarih-i Sistân*, 249; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:381-382; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:126; Merçil, "Saffarîler, 5:437; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 84; Apak, 4:344; Ali Aktan, "Mu'tazid-Billâh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31:384; Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3:87.

Halife Mu'tazîd, Rafî b. Herseme'ye yazdığı bir mektupla Horasân valiliğinden azledildiğini ve derhal Rey şehrini boşaltması gerektiğini bildirmesine rağmen Rafî bu emirlere uymayarak bağımsız hareket etmeye devam etti. Bu sırada Amr'da halife Mu'tazîd ile yapmış olduğu antlaşma gereği Rafî b. Herseme'ye karşı harekete geçmek üzere Fars'a bir vali atayarak 280/893 yılında Sistân'a döndü. Aynı yıl Rafî ile birlikte Rey şehrinde bulunan Amr'ın kardeşi Ali b. Leys vefat etti³⁴⁹. Rafî ise Amr'ın Sistân'dan ordusu ile yola çıktığını öğrenince daha güvende olabileceğini düşündüğü Cürcan'a kaçtı. Sistân'dan harekete geçen Amr, önce Herât'ı ve Nişabûr'u ele geçirmiş ardından da Bilal b. Ezher'i Taberistân bölgesine hâkim olan ve Rafî b. Herseme ile birlikte hareket eden Muhammed b. Zeyd ile savaşması için Kuhistân'a gönderdi. Kalabalık Saffarî ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Muhammed, eman dileyerek barış yapmak istediğini bildirdi. Amr, onun bu isteğini kabul ederek imzalanan barış antlaşmasından sonra Nişabûr'a döndü³⁵⁰.

283/896 yılında Amr'ın Nişabûr'da olmayışını fırsat bilerek harekete geçen Rafî, şehri kuşatmayı başarmış fakat bu haber üzerine geri dönen Amr'ın ordusu ile karşılaşınca büyük bir hezimete uğrayarak tekrar Cürcan'a çekilmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Rafî'nin elinde esir olan kardeşi Ali'nin oğulları Muaddal ve Leys'i de kurtarmayı başaran Amr, bu tarihten sonra Rafî'yi takibe başlamış ve bu savaştan kesin bir sonuç elde etme yoluna gitmiştir. Cürcân'da da emniyette olmayacağını düşünen Rafî, önce Serahs'a oradanda Ebiverd ve Nesâ'ya geçti. Onu takip eden Amr'ın Serahs'a geçtiğini haber alan Rafî, bir kez daha onun Nişabûr'da olmayışını değerlendirmek istemiş ve Tûs şehri üzerindeki dar geçitlerden geçerek Nişabûr'a ulaşmıştır. Bu defa da Serahs'dan dönen Amr, onu Nişabûr'da kuşatmış ve iki ordu şehrin dışında karşı karşıya gelmiştir. Bu arada Rafî'nin ileri gelen kumandanlarından bazıları eman dileyip Amr'a sığınınca Rafî oğlu Muhammed b. Herseme'yi Muhammed b. Zeyd'e yardım talebi için yollamış fakat istediği desteği alamayınca hezimete uğramaktan kurtulamamıştır³⁵¹.

³⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:382; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:126; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 85; Merçil, "Saffarîler, 5:437.

³⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:382-383; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 89; Merçil, "Saffarîler, 5:438.

³⁵¹ *Tarih-i Sistân*, 250-252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:383; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 90; Merçil, "Saffarîler, 5:438.

Ordusu dağılan Rafi kendisi de kaçmak zorunda kalmış ve Hârezm'e giderek "Ribât-ı Cebuh" adlı bir ribata sığınmak zorunda kalmıştır. Fakat bir süre sonra burada Hârezm emîrinin adamları tarafından öldürülerek başı Nişabûr'a Amr'a gönderilmiştir. Amr'da onun kesik başını Bağdâd'a halifeye göndererek adeta aralarındaki antlaşmanın gereklerini yerine getirdiğinin mesajını bildirmek istemiştir. Bunun üzerine halife Mu'tazid da Amr'a Rey valiliğini de vererek Horasân'dan Ceyhun nehrine kadar olan yerlerin idaresinin Amr'ın hâkimiyetine geçmesini sağlamıştır³⁵².

Rafi b. Herseme'ye karşı giriştiği mücadeleyi kazanarak büyük bir başarı elde eden Amr, halifenin kendi idaresine verdiği yerlerle yetinmeyerek halifeden Mâverâünnehir bölgesinin idaresini de kendisine vermesini istedi. Amr'ın bu isteğini kabul etmemesi durumunda onunla karşı karşıya gelmekten çekinen halife Mu'tazid, bu tehlikeyi göze alamayarak önceden bu bölgeye vali olarak atadığı Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed'i azlederek Mâverâünnehir'in idaresini Amr'a verdi³⁵³. Diğer taraftan İsmail b. Ahmed'e bir mektup yazarak bölgedeki idaresinden memnun olduğunu ve onun otoritesini kısıtlamak istemediğini fakat içinde bulunduğu koşullar dolayısıyla bunu yapmaya mecbur kaldığını bildirmiştir. Bu durum Amr ile ters düşmek istemeyen halifenin onu Sâ mânî Emîri ile karşı karşıya getirerek adeta İsmail'i Amr ile savaşması için teşvik ettiğinin bir göstergesidir³⁵⁴.

Amr b. Leys halifeden Mâverâünnehir'in idaresinin kendisine verildiğini gösteren fermânı aldıktan sonra hemen Belh Emîri Ebu Dâvûd, Cüzcân Emîri Ahmed b. Ferîğûn ve Mâverâünnehir Emîri İsmail b. Ahmed'e mektup göndererek bölgenin idaresinin halife tarafından kendisine verildiğini bildirdi ve onları kendisine itaate davet etti. Belh Emîri ve Cüzcân Emîri bu çağrıya olumlu cevap verirken Mâverâünnehir Emîri olan İsmail b. Ahmed, kendisinin diğer iki idareci ile bir tutulamayacak kadar güçlü ve bölgede köklü bir geçmişlerinin olduğunu belirterek

³⁵² *Tarih-i Sistân*, 253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:383,401; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 91; Merçil, "Saffarîler", 5:438-439.

³⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:416; *Tarih-i Sistân*, 255; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990),241-242; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 92-93; Merçil, "Saffarîler", 5:439; Özeydin, "Amr b. Leys", 3:87.

³⁵⁴ Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:137; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 93-94; Merçil, "Saffarîler", 5:439.

Amr'a savaş ilan etmiştir. Barış yapma çabalarının da sonuçsuz kalması üzerine Rafi b. Herseme ile giriştiği mücadeleler sırasında gitmiş olduğu Nişabûr'dan henüz daha ayrılmamış olan Amr, buradan hazırlattığı bir orduyu Muhammed b. Beşir komutasında İsmail'in üzerine yolladı. İki ordu arasında 285/898 yılında Ceyhun nehrinin güney taraflarında meydana gelen savaşta Saffarîler ağır bir yenilgi alarak hezimete uğradı³⁵⁵.

Sâmânîler karşısında alınan bu ağır yenilgiden sonra Amr, Nişabûr'da hazırlıklara başlayarak daha büyük bir ordu topladı. Kendisi de bizzat ordunun başına geçerek Buhara'ya dönen Sâmânî Emîri İsmail'in üzerine doğru sefere çıktı. Bunu haber alan İsmail ise Türkistân, Fergana ve Hârezm bölgesinden aldığı yardımlarla oluşturduğu kalabalık ordusu ile birlikte Amr'ı karşılamak üzere harekete geçti. Saffarî ordusunun Belh şehrinde konakladığı sırada İsmail'in ordusunun bir anda şehrin etrafını sarmasıyla adeta muhasara altına alınan Saffarî ordusunun durumu görünce pişman olan Amr sulh istediğinde bulunmuş fakat bu istek İsmail tarafından kabul edilmemiştir. İleri gelen komutanlarından bir kısmının İsmail'in tarafına geçmesiyle daha da zayıf düşen Saffarî ordusu, Sâmânîler karşısında ikinci kez ağır bir yenilgiye uğradı ve dağıldı. Ordusunun dağılmasıyla birlikte kaçmaya çalışırken atının ayaklarının bataklığa saplanması sonucu yakalanan Amr, İsmail'in askerleri tarafından esir alındı³⁵⁶.

Halife Mu'tazid'in savaşın sonucundan fazlasıyla memnun olduğu, İsmail'e gönderdiği mektupta Amr'ı kınayarak kendisi için yazmış olduğu övgü dolu sözlerden açıkça anlaşılmaktadır. Sonrasında ise İsmail'e hilatler göndererek Amr'ın idaresi altındaki bütün yerleri onun idaresine verdiğini ilan etmiştir³⁵⁷. Savaşta esir olarak alınan Amr ise önce Semerkand'a götürülmüş ve yaklaşık bir yıl kadar orada kaldıktan sonra Bağdâd'a halifenin yanına gönderilmiştir. Burada tutuklanarak hapse atılan

³⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:416; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:149; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 242; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsi-Saffarî İlişkileri", 96; Merçil, "Saffarîler, 5:439; Özaydın, "Amr b. Leys", 3:87.

³⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:417; *Tarih-i Sistan*, 255-256; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:149; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 242; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:121; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsi-Saffarî İlişkileri", 97; Merçil, "Saffarîler, 5:439-440; Özaydın, "Amr b. Leys", 3:87.

³⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:417; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:121-122; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsi-Saffarî İlişkileri", 97; Merçil, "Saffarîler, 5:440; Özaydın, "Amr b. Leys", 3:87.

Amr, halife Mu'tazid ölünceye kadar hapiste kalmış yeni halife Muktefi'nin onun hapisten çıkarmasından endişe eden Mu'tazid'in veziri Kasım b. Ubeydullâh tarafından 289/902 yılında öldürülmüştür³⁵⁸.

Amr b. Leys'in esir alınmasından sonra dağılan Saffarî ordusundan kaçmayı başaran askerler Sistân'a dönerek Amr'ın torunlarından Tâhir b. Muhammed b. Amr'a biat ettiler. Kardeşi Yakûb'u veliahdı olarak gösteren Tâhir, Ahmed b. Şehfur'u da veziri olarak ilan edip bütün idareyi ona bırakmış ve bu durumu yazdığı bir mektupla halife Mu'tazid'a bildirmiştir. Diğer taraftan Saffarî emîrliği için hak iddia eden diğer bir kişide Amr b. Leys'in kardeşi Ali'nin oğlu Leys b. Ali'dir. Leys'in kısa sürede ordunun bir bölümünü kendi etrafında toplaması ve Tâhir'e karşı giriştiği muhalif tutumlar, ordunun ikiye bölünerek ülke içerisinde iç karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bütün bu siyâsî çekişmelerin olduğu bir ortamda Saffarîlerin önde gelen komutanlarından olan Türk asıllı Sebükeri de devlet idaresini ele geçirmek için boş durmamıştır. Tâhir b. Muhammed'in devlet işleri ile ilgilenmeyerek av ve eğlence ile bütün vaktini geçirmesi onun bu amacına ulaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Sebükeri öncelikle Ali b. Leys'i destekleyen askerler üzerinde söz sahibi olarak amacına ulaşmasındaki en büyük engel olarak gördüğü vezir Ahmed b. Şehfur'u ve kardeşi Muhammed'i ortadan kaldırarak kendi istediği kişi olan Abdullâh b. Muhammed b. Mikail'in vezir ilan edilmesini başarmıştır. Bu sayede devletin idaresini de kendi kontrolüne almayı başarmıştır³⁵⁹.

Saffarîlerin içine düştüğü bu karışık durum Abbâsîler için Fars bölgesini tamamen kendi kontrollerine almak adına büyük bir fırsat olmuştur. Halife Mu'tazid her ne kadar Amr'ın hâkimiyetindeki bütün bölgeleri İsmail b. Ahmet'e verdiyse de

³⁵⁸ Halife Mu'tazid ölmeden hemen önce Amr'ın öldürülmesini için emir vermiş fakat bu emri alan Safi el-Huri Amr'ın çok hasta olduğunu ve ölümünün yaklaştığını söyleyerek bu emri yerine getirmemiştir. Mu'tazid'in ölümünden sonra halife olan ve o sırada Rakka'da bulunan Muktefi ise Bağdâd'a doğru yola çıktığı sırada Amr'ın durumunu sorup halen hayatta olduğunu duyunca çok sevinmiştir. Çünkü kendisi Rey şehrinde bulunduğu sırada kendisine çok iyi davranan Amr, ona sürekli hediyeler göndermişti. Muktefi ile Amr arasındaki yakınlığı bilen Mu'tazid'in vezirlerinden Kasım b. Ubeydullâh, bir rivayete göre babasını hapse atan Amr'dan intikam almak başka bir rivayete göre de Muktefi'nin ona iyilik yapmasına engel olmak için Muktefi Bağdâd'a varmadan hemen önce Amr'ı öldürtmüştür. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:430; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:172; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 335; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 98; Merçil, "Saffarîler, 5:440; Özyayın, "Amr b. Leys", 3:87.

³⁵⁹ *Tarih-i Sistân*, 257; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:456; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:122; Merçil, "Saffarîler, 5:441-442; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 99.

Fars bölgesini elde etmek için vakit kaybetmeden harekete geçmiştir. Bunun içinde önce Isfahân Emîri İsa en-Nuşerî'yi Fars bölgesine vali olarak gönderen Mu'tazîd arkasından da ona destek olması içinde Hamid b. el-Abbâs'ı göndererek Fars'ı herhangi bir savaşa girmeden kontrolü altına almayı başardı. Mu'tazîd'ın Fars bölgesi için yapmış olduğu bu atamalara İsmail b. Ahmed'in de herhangi bir tepki vermeyerek durumu kabullenmesi de olası bir Sâ mânî-Abbâsî çatışmasının önüne geçmiştir³⁶⁰.

Mu'tazîd'ın son yıllarında kendi içlerindeki çatışmalara son vererek eskiden hâkim oldukları yerleri tekrar elde etmek amacıyla harekete geçen Saffarîler, buna ilk olarak Fars bölgesinden başlamak istemişlerdir. Tâhir b. Muhammed, bunun içinde ilk olarak oğlu Ahmed'i 10.000 kişilik bir süvari birliği ile öncü kuvvet olarak Fars'a gönderdi. Onun arkasından da Leys b. Ali'yi Fars'a gönderen Tâhir, Sistân'da vekil olarak da diğer kardeşi Yakûb'u bıraktı. Abdullâh b. Muhammed b. Mikail'i de yanına alan Tâhir, beraberindeki büyük bir ordu ile Muharrem 289/Ocak 901'de Fars bölgesine vardı. Tâhir doğrudan Fars'ın idare merkezi olan Şîrâz'a yönelmiş ve şehri ele geçirdikten sonra da Abbâsî valisi İsa en-Nuşerî'yi şehirden kovmuştur. Ayrıca buradan elde ettiği ganimetleri de askerlere dağıtarak ordunun huzursuzluk çıkarıp düzeni bozmasına da engel olmuştur. Fakat bir süre sonra Halife Mu'tazîd Fars'ı geri almak için buraya kölesi Bedr ile birlikte büyük bir orduyu Bağdâd'dan yola çıkardı. Aynı tarihlerde Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed de Tâhir'e mektup göndererek Sistân'ın halife tarafından kendisine verildiğini ve oraya doğru yola çıktığını bildirdi. Bu şartlar altında Fars'ta kalmanın hem kendisi hem de Sistân için çok tehlikeli olduğunu fark eden Tâhir, Sistân'a geri dönmek zorunda kaldı³⁶¹.

290/902 yılında Mu'tazîd'ın ölümü ile birlikte halife olan Muktefi'ye bir elçi gönderen Tâhir, ona çeşitli hediyeler sunarak Fars bölgesinin kendisine verilmesini istedi. Halifede belirlenen yıllık haracın ödenmesi karşılığında bu isteği kabul etmiş ve Fars'ın idaresini tekrar Saffarîlere bırakmıştır³⁶².

³⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*,7:423; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 99-100.

³⁶¹ *Tarih-i Sistân*, 273-274; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:424; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:122; Merçil, "Saffarîler, 5:442; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 100.

³⁶² *Tarih-i Sistân*, 275; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:440; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:122; Merçil, "Saffarîler, 5:443; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri", 101-102.

Fars'ın idaresini tekrar eline alan Tâhir bölgeye vali ve idarecileri atadıktan sonra yine bütün gününü eğlence ve avla geçirmeye başlamış bütün devlet işlerini de Sebükeri'ye devretmişti. Bu duruma engel olmak isteyen Bilal b. Ezher gibi muhalif kişiler ise Sebükeri tarafından ya devlet işlerinden el çektirilmiş ya da öldürülerek devre dışı bırakılmıştır. Vezir Abdullâh b. Muhammed aracılığıyla bütün devlet idaresini elinde bulunduran Sebükeri, yerleştiği Fars bölgesinden bütün Saffarî topraklarını idare ediyordu. Tâhir, yaptığı harcamalar ile dedesi Amr zamanında zenginliği ile meşhur olan devlet hazinesini boşaltmıştı. Hatta bazı kayıtlara göre dedesi zamanından kalan otuz altı milyon dirhemlik hazineyi tamamen boşaltmıştı. Bu durum doğal olarak bir süre sonra Sistân'da büyük bir ekonomik krizin yaşanmasına sebep oldu. Tâhir bu durumu telafi etmek için de 292/905 yılında Fars ve Kirmân'a sefer düzenlemeye karar vermiş ve kardeşi Yakûb'u Sistân'da vekil olarak bırakarak Fars'a doğru yola çıkmıştır. Tâhir'in gelişinin kendisi için hayırlı olmayacağını düşünen Sebükeri, kendisini görevden uzaklaştırılacağı endişesine kapılarak buna engel olmak adına henüz daha Fars'a ulaşmayan Tâhir'e elçi göndererek ona Fars ve Kirmân'dan para ve mal göndereceğinin garantisini vermiş ve onu geri dönmeye ikna etmiştir³⁶³.

Saffarî devletinde yönetimde etkin olmaya çalışan bir diğer kişi olan Leys b. Ali, Sebükeri'nin Fars'ı idare ettiği sırada Kirmân'da bulunuyordu. İlk başlarda Sebükeri ile araları iyi olan Leys'in 296/908 yılında Kirmân'da Bem ve Sircan şehirlerinde yaşayan zengin ailelerin fertlerinden bir kısmını önce tutuklayıp mallarına el koyması ve sonrasında bu kişileri öldürtmesi Sebükeri ile Leys'in aralarının açılmasına yol açtı. Aynı yıl Tâhir'in Sistân'dan ayrılarak Büst şehrine gitmesini kendisi için büyük bir fırsat olarak gören Leys yanına aldığı yüz elli kadar adamıyla birlikte Sistân'a doğru yola çıktı. Tâhir'in Sistân'daki komutanlarına para göndererek kendi safına katılmaya davet eden Leys, bunu belli bir oranda başarmış fakat Tâhir'in vekil olarak yerine bıraktığı kardeşi Yakûb'u şehirden çıkarmayı başaramamıştır. Bu durumu haber alan Tâhir, Sebükeri'den aldığı destek kuvvetler ile Sistân'a geri döndü. Fakat hem Sistân'daki askerlerin büyük kısmının Leys'in tarafına geçmesi hem de

³⁶³ *Tarih-i Sistân*, 276-278; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 7:440; Merçil, "Saffariler", 5:443; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:122.

şehrin ileri gelenlerinin Tâhir'e karşı Leys'i desteklemesi Tâhir'i kardeşi ile birlikte 296/909 yılında Sistân'dan ayrılmaya mecbur kılmıştır³⁶⁴.

Saffarî devletinin başına geçen Leys'e karşı Sebükeri'den yardım almak üzere Fars'a doğru yola çıkan Tâhir, yolda iken Sistân'da güvendiği kimselerden biri olan ve Sistân'dan ayrılırken çok miktarda parasını ve mücevherlerini emanet ettiği Furce b. el-Hasan'dan bir mektup geldi. Furce mektubunda Sebükeri'ye güvenmemesi gerektiği, Fars'a gitmesi durumunda Sebükeri'nin kendisini ve kardeşini yakalayarak halifeye teslim edeceği yazıyordu. Bu mektupla birlikte gerçeği geç de olsa anlayan Tâhir ve Yakûb savaş hazırlıkları yaparak Sebükeri'nin üzerine yürümeye karar verdiler. Fakat onların yanındaki adamları vasıtasıyla durumu öğrenen Sebükeri, önceden onun ordusunda buluna askerlere gizlice mektup ve para göndererek kendi safına katılmalarını sağlamıştır. Böylece yalnız kalan iki kardeş Sebükeri'nin eline esir düşmekten kurtulamadılar. Sonrasında ise Sebükeri, Tâhir ve kardeşi Yakûb'u kâtabi Abdurrahmân b. Cafer eş-Şîrâzî ile birlikte halife Muktedir'e gönderdi. 297/909 yılında Bağdâd'a esir sıfatıyla sokulan iki kardeş, önce fillerin üzerinde halka teşhir edildi ardından da hapse atıldı. Bu sırada Sebükeri'nin bütün Fars şehirlerini kendi kontrolü altına alması üzerine halife Sebükeri'yi resmen Fars eyaletinin valisi olarak atamıştır³⁶⁵.

Tâhir ve kardeşinin esir düşmesinden sonra Sistân'da Saffarî idaresini eline alan Leys b. Ali, Sebükeri'nin kardeşi Galib tarafından örgütlenen bir grubun muhalefeti ile karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine Leys, Galib'i yakalayarak Sistân'a göndermesi için kardeşi Muaddal'ı Zabulistân'a gönderdi. Muaddal, Galib'i kısa sürede yakalayıp Sistân'a gönderdikten sonra Gazne üzerine sefere çıkarak bu şehrin hâkimini öldürüp mallarına el koydu. Fakat Gazne şehrine hâkim olamayan Muaddal, Sistân'dan gelen destek kuvvetler sayesinde Gazne şehrinin idarecilerini barış yapmaya mecbur bıraktı. Bu antlaşma ile Gazne şehrinin yıllık haracı ile birlikte Saffarîlere bağlanmasını sağlayan Muaddal, orduyu toplayarak 297/909 yılında Sistân'a geri döndü. Leys, bu seferden elde edilen ganimetlerle askerlerin maaşının ödenmesini sağlamış ve halkın arasındaki muhalif gruplara çeşitli hediyeler vererek

³⁶⁴ *Tarih-i Sistân*, 282-284; Merçil, "Saffarîler, 5:443-444; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:122-123.

³⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:51; *Tarih-i Sistân*, 285-286; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:123; Merçil, "Saffarîler, 5:444.

yapılacak olan Fars seferi öncesi herhangi bir olumsuz durumun ortaya çıkmasına engel olmak istemiştir³⁶⁶.

Leys, 297/910 yılında kardeşi Muhammed b. Ali'yi Sistân'da yerine vekil olarak bıraktıktan sonra hazırlamış olduğu yedi bin kişilik süvari birliği ile Fars'a doğru yola çıktı. İki taraf arasındaki mücadeleyi kazanan Leys, ilk iş olarak İstahr şehrine girerek burada Sebükeri tarafından tutuklanan ve Muhammed b. Vâsıl kalesine hapsedilen oğlunu kurtardı. Daha sonra ise Şîrâz'a doğru yönelen Leys, burada hem ordusunu dinlendirmiş hem de kurmuş olduğu divanla Fars bölgesinin mallarının ve haracının Şîrâz'da toplanmasını sağlamıştır. Bu divan sayesinde toplattığı mallardan elde ettiği ganimetlerle Sistân'a dönerken Abbâsî veziri Ali b. Muhammed b. el-Futrat'a bir mektup yazarak amacının Fars'ı ele geçirmek değil sadece Sebükeri ile hesaplaşmak ve hapis tuttuğu oğlunu kurtarmak olduğunu bildirdi. Fakat Şîrâz'da yerine vekil olarak yakın adamlarından Muhammed b. Züheyr'i bırakarak ayrılması onun Sebükeri'yi mağlup ettikten sonra Fars bölgesini kendi kontrolü altında tutmak istediğinin açık bir göstergesidir³⁶⁷.

Leys'e karşı Fars bölgesinde çaresiz kalan Sebükeri, ona karşı giriştiği mücadeleyi kaybedince kaçarak Errecân'a sığınmak zorunda kalmıştı. Orada iken halifeye yazdığı mektupla yardım talebinde bulunmasının ardından halife el-Muktedir, önce Abbâsî Devleti'nin meşhur kumandanlarından Munis Hadım el-Muzaffer'i büyük bir ordu ile Sebükeri'nin yanına yollamış ardından Isfahân'da bulunan diğer bir Abbâsî kumandanı Bedr's-Sagir'e bir mektup yazarak Şîrâz'a gitmesini emretmiştir. Bu durumu haber alan Leys ise Muhammed b. Züheyr'e destek olması için bir grup askeri Şîrâz'a geri göndermiştir. Leys, diğer taraftan da Munis Hadım ile mektuplaşarak barış yapmak için çaba sarf ediyordu. Bütün bunlar olurken Isfahân'dan Şîrâz'a ulaşan Bedr, Muhammed b. Züheyr'in askerlerini mağlup etti. Barış için çabalayan Leys, Muhammed b. Züheyr'in Abbâsî ordusuna karşı giriştiği savaşta yenildiğinin haberini alınca Şîrâz'a geri dönmeye karar verdi. Fakat dağlar ve dar geçitler arasındaki bir bölge üzerinden hızlı bir şekilde Şîrâz'a ulaşmaya çalışan Leys'in ordusu ağır kayıplar verdi. Abbâsî ordusunun da kendi peşlerine düştüğünü

³⁶⁶ *Tarih-i Sistân*, 287; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:123; Merçil, "Saffarîler, 5:445.

³⁶⁷ *Tarih-i Sistân*, 288; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:51; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:123; Merçil, "Saffarîler, 5:445.

öğrenen askerlerin bir kısmının da kaçarak orduyu terk etmesi üzerine gücü iyice azalan Saffarî ordusu Sebükeri ve Munis'in kuvvetleri ile karşı karşıya geldikleri zaman büyük bir hezimete uğrayarak dağılmış ve Leys de esir düşmekten kurtulamamıştır. Sadece kardeşi Muaddal ve bir grup askeri kaçmayı başararak Kirmân'a sığınmışlardı. Bu savaştan sonra Badat'a gönderilen Leys b. Ali burada tutuklanarak hapse atılmış ve 317 /929 yılında Rakka'da ölmüştür³⁶⁸.

Munis Hadım, Leys'i esir aldıktan sonra yanındaki adamlarından bir kısmı da Sebükeri'yi yakalayıp Fars bölgesine tamamen hâkim olmak istediklerini söylediler. Ertesi gün Sebükeri ile görüşükten sonra kararını vereceğini söyleyen Munis, gece gizlice Sebükeri'ye haber göndererek Fars'ı terk etmesini aksi takdirde yanındaki adamların kendisini öldüreceğini söyledi. Bu haber üzerine Sebükeri gece bir fırsatını bulup kaçarak Şîrâz'a gitti. Sabah onun Şîrâz'a kaçtığı haberini alan Munis ve adamları ise Fars bölgesinde daha fazla kalmayarak Bağdâd'a döndü³⁶⁹.

Munis ve adamlarının Bağdâd'a dönmesiyle birlikte Sebükeri'nin yokluğunda idareyi eline alan kâtabi Abdurrahmân b. Cafer, bir süre sonra Fars'ın bütün idaresini kendi eline almıştı. Onun bu hızlı yükselişini kıskanan bir grup ise Sebükeri'ye Abdurrahmân'ın halife ile gizli gizli yazıştığını ve ordudaki bazı komutanlara kendisine itaat etmeleri hususunda yemin ettirdiğini söyleyerek onun kâtablik görevinden alınması konusunda ısrarcı oldular. Bunun üzerine Sebükeri, Abdurrahmân b. Cafer'i tutuklatarak hapse attırarak onun yerine İsmail b. İbrahim el-Bemmiyî'yi kâtablik görevine getirmiştir. Bir süre sonra İsmail b. İbrahim, Sebükeri'yi Abbâsîlere yıllık haracın verilmemesi ve halifeye karşı isyân başlatarak Bağdâd'a sefer düzenlenmesi konusunda ikna etmişti. Bu sırada Abdurrahmân b. Cafer de Abbâsî veziri İbnü'l-Furât'a bir mektup yazarak Sebükeri'nin halifeye karşı isyân etmesini engellediği için kendisini hapse attığını haber verdi. Bunun üzerine İbnü'l-Furât, o sırada Vâsıt şehrinde bulunan Munis'e haber göndererek Sebükeri'yi yakalayıp Bağdâd'a getirmesini emretti. Bunu yapmaması halinde ise kendisini acizlikle itham edeceğini söyledi. Bunun üzerine Munis de Fars'a gitmek üzere Ahvâz'a döndü³⁷⁰.

³⁶⁸ *Tarih-i Sîstân*, 289; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:53; Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:123; Merçil, "Saffarîler", 5:445-446.

³⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:53-54; *Tarih-i Sîstân*, 295.

³⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:54.

Munis'in dönüşünü haber alan Sebükeri, ona hediyeler göndererek yaptıklarından pişman olduğunu ve halife ile aralarının düzelmesi için ricacı olmasını istedi. Sebükeri'nin samimiyetine inanan Munis, halifeye Sebükeri'yi affetmesi için birkaç mektup yazmış ve beraberinde çeşitli hediyeler ve mallar yollamıştı. Fakat bu teklifi kabul etmeyen vezir İbnu'l-Furât, Munis'in Sebükeri'nin tarafına geçebileceği endişesiyle ondan Leys b. Ali ile beraber derhal Bağdâd'a dönmesini emretti. Onun yerine ise Kâtibi Vâsıf ile birlikte en güvendiği komutanlarından biri olan Muhammed b. Cafer el-Feryabî'yi Fars'a gönderdi.

Munis'in Bağdâd'a dönmesiyle birlikte Fars'a gelen Muhammed b. Cafer, Şîrâz önlerine kadar gelerek Sebükeri ile savaşa tutuşmuş ve onu mağlup etmeyi başarmıştır. Bu mağlubiyetten sonra geri çekilerek Kirmân'daki Bemm kalesine kapanmak zorunda kalan Sebükeri, Muhammed b. Cafer'in kendisini takip etmesi üzerine Bemm kalesinde savunma savaşı yapmaya karar vermiştir. Muhammed b. Cafer'in bu kaleyi muhasara altına almasının ardından çok uzun bir süre geçmeden kale dışına çıkarak savaş yapmak zorunda kalan Sebükeri ikinci kere mağlup olarak Horasân'a kaçmak zorunda kalmıştır. Sebükeri'nin Fars bölgesini terk etmesiyle birlikte burayı tamamen kontrolü altına alan Muhammed b. Cafer, Fars'ta kendilerine sorun çıkaran yerleri de teker teker işgal ederek Abbâsî otoritesinin Fars bölgesinin tamamına yayılmasını sağlamış ve 298/909-910 yılında bölgeyi ikinci kere fethederek el-Hadım Kunbuc'u Fars Emîri olarak görevlendirmiştir³⁷¹. Fakat aynı yıl hem Muhammed b. Cafer'in hem de el-Hadım Kunbuc'un vefat etmesi üzerine Abdullâh b. İbrahim el-Mismaî Fars bölgesine vali olarak atanmış ve Kirmân da ona bağlanmıştır³⁷².

Leys b. Ali'nin çıktığı Fars seferinde esir alınarak Bağdâd'a gönderilmesi ve kardeşi Muaddal'ın Kirmân'a kaçması üzerine Sistân'a Saffarîlerin başına Leys'in diğer bir kardeşi Muhammed b. Ali geçmiştir. Ağabeyi Fars'ta Sebükeri ve Abbâsî ordusuna karşı giriştikleri savaştan Kirmân'a kaçarak canını kurtaran Muaddal, bir süre sonra beraberindeki askerler ile birlikte Kirmân'ı yağmalayarak ele geçirdikleri ganimetler ile birlikte Sistân'a döndü. Muhammed b. Ali önceleri Muaddal'a yakınlık

³⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:55; *Tarih-i Sistân*, 295-296.

³⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:57.

göstermesine rağmen sonradan emîrligine göz koymasından endişe ederek onu iç kaleye hapsedme kararı aldı³⁷³.

Fars ve Kirmân bölgelerinin de kaybedilmesiyle birlikte ellerinde sadece Sistân ve çevresindeki birkaç şehir kalan Saffarîlerin içinde bulunduğu durum her geçen gün şartların daha da kötüye gittiği bir hal almaya başlamıştı. Fars bölgesini ağır kayıplar vererek terk etmek zorunda kalan Saffarîler, aradan çok uzun bir süre geçmeden Sâ mânîler ile karşı karşıya gelmek zorunda kalacaktı. Çünkü halife Muktedir, Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail'e gönderdiği bir mektupla Sistân topraklarının idaresini kendisine verdiğini gösteren bir fermân yolladı ve Sistân'a derhal bir ordu göndererek Saffarî hâkimiyetine son vermesini istediği bildirmişti. Kendisine komşu olan Sistân bölgesini ele geçirmek üstelik de bunu halifenin fermânı ile resmi bir şekilde yapmak Ahmed b. İsmail için kaçırılmaz bir fırsattı ve o da bu fırsatı değerlendirmek adına vakit kaybetmeden büyük bir ordu hazırlayarak Sistân'a gönderdi. Az sayıdaki ordusunu halktan topladığı tecrübesiz askerlerle kalabalıklaştırmaya çalışan Saffarîler neticede Sâ mânîler karşısında ağır bir yenilgi alarak hezimete uğramaktan kurtulamamıştır. Bunun üzerine şehre dönen Muhammed b. Ali son çare olarak kardeşi Muaddal'ı serbest bırakarak ondan destek almaya çalışmıştır. Fakat yanına aldığı askerler ile birlikte ona karşı savaşmaya başlayınca iki ateş arasında kalan Muhammed, Sâ mânî ordusunun da giderek şehre yaklaştığı haberini alınca çareyi kaçmakta bulmuştur. Sistân'dan kaçarak Büst şehrine gelen Muhammed, burada da çok uzun süre kalamamıştır. Sâ mânî ordusunun bir bölümünün Büst şehrine geldiğini haber alınca yine kaçmayı denemiş ama bu defa bunu başaramayarak esir düşmüştür³⁷⁴. Diğer taraftan Muhammed'in kaçmasıyla Saffarî emîrligini ilan eden Muaddal, vakit kaybetmeden Sistân'ı savunmak için bir takım tedbirler alarak şehrin girişlerini kapattırılmış ve tamamen savunmaya çekilmiştir. Sâ mânî ordusu tarafından muhasara altına alınan şehrin çok fazla dayanamayacağını anlayan Muaddal barış talebinde bulunmuştur. Onun bu talebi her ne kadar başta kabul görüp bir barış antlaşması imzalarsa da sonradan şehre gelen Sâ mânîlerin meşhur Türk komutanlarından Simcur et-Devati, kale duvarlarını mancınıklar ile yıkarak şehre girmiştir. Bu tarihten itibaren Simcur Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail'den aldığı izinle Sistân idaresini Sâ mânîler

³⁷³ *Tarih-i Sistân*, 290; Merçil, "Saffarîler, 5:446.

³⁷⁴ *Tarih-i Sistân*, 291-292; Merçil, "Saffarîler, 5:446-447.

adına kendi hâkimiyetine alarak hutbeyi Ahmed b. İsmail adına okutmaya başlamıştır (298/911). Böylelikle Saffarîlerin son kalesi olan Sistân şehrinin de Sâ mânîlerin eline geçmesiyle dağılmışlar ve bir daha eski güçlü dönemlerine dönememişlerdir³⁷⁵.

300/912-913 yılına gelindiğinde Abdullâh b. İbrahim el- Mismaî, Fars ve Kirmân valilikleri görevinden azledilerek yerine Bedr'ul-Hammaî tayin edildi³⁷⁶. İbn Kesir, onun ömrünün son zamanlarında Fars ve Kirmân valiliklerine atandığını, ölümünden sonra da aynı görevin oğlu Muhammed'e verildiği söyler fakat oğlunun hangi tarihler arasında bu görevi yürüttüğüne dair herhangi bir kayıt tutmamıştır³⁷⁷. Fars ve Kirmân'a atanmadan önce Isfahân valisi olarak görev yapan Bedr'in yerine de Ali b. Vehsûzân ed-Deylemî tayin edilmiştir³⁷⁸.

304/916-917 yılında Ebû Yezid Hâlid b. Muhammed el-Madraî adında biri halife el-Muktedir Billâh'a karşı ayaklandı. Kirmân'da haraç memurluğu yaptığı sırada Fars bölgesini ele geçirmek için isyân başlatan Ebu Yezid, ilk olarak Şîrâz'a yönelmiş ve burayı ele geçirmeye çalışmıştır. Ebu Yezid'in bu başarısız isyân girişimi Bedr'in onu Şîrâz önlerinde onu mağlup ederek öldürmesiyle sonuçlandı. Bedr, Ebu Yezid'in başını Bağdâd'a göndermiş ve halife de ibret olsun diye bu isyancının başını bütün Bağdâd sokaklarında gezdirerek halka göstermiştir³⁷⁹.

315/927-928'de Fars valisi olarak kayıtlarda geçen Abdullâh b. İbrahim el-Mismaî'nin Nevbendecân'da yakalandığı sıtma hastalığından vefat etmesi üzerine halife Muktedir, Fars bölgesine vali olarak Yâkut'u görevlendirmiş ona vekâleten de Kirmân'a Ebu Tâhir Muhammed b. Abdüssamed'i tayin etmiştir³⁸⁰. Ertesi yıl Sicistân'da ortaya çıkan bir haricî, etrafına topladığı bir grup adamıyla birlikte Fars illerini ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Ancak daha Fars'a yaklaşmadan adamları ile arasında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden adamları tarafından öldürülünce beraberindeki diğer askerler de dağılarak geri dönmüştür. Aynı yıl halifenin hacipliğini yapan Ahmed b. Nasr el-Uşrî bu görevinden azledilerek yerine Yakût atanmıştır. Fakat o sırada Fars bölgesindeki savaşlarla ilgilenen Yakût, bu görevi vekâleten oğlu Ebu'l

³⁷⁵ *Tarih-i Sistân*, 293-294; Merçil, "Saffarîler, 5:447.

³⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:67.

³⁷⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:263.

³⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:90.

³⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:91.

³⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:150.

Feth el-Muzaffer b. Yakut'u atamıştır³⁸¹. Yakût'un diğer oğlu Ebu Bekr Muhammed b. Yakût ise 318/930 yılında Bağdâd'ın emniyetinden sorumlu kişi olan İbn Raik'in azledilmesiyle birlikte bu göreve getirilmiştir³⁸². Bir süre sonra Muhammed b. Yakût'un emniyet görevliliğinin yanı sıra hisbe teşkilatının da başına getirilmesi halifeye yakınlığı ile bilinen Munis el-Muzaffer ile Halife Muktedir'in arasının açılmasına sebep oldu. Munis, bu idari görevler sayesinde Yakût ve oğullarının devlet içerisinde çok güçlendiğini bunun da devlete zarar vereceğini söyleyerek onların Bağdâd'dan uzaklaştırılmasını istemiştir. Munis'in bu isteğini yerine getiren Halife Muktedir, önce Yakût ve oğullarını Medâin'e göndererek Bağdâd'dan uzaklaştırmış ardından da 319/931 yılında Yakut'u Fars ve Kirmân valiliğine, oğlu el-Muzaffer b. Yakut'u Isfahân valiliğine, Muhammed b. Yakut'u ise Sistân'a göndermiştir. Bunun üzerine Fars bölgesine giden Yakut, Deylemliler bölgeyi ele geçirenceye kadar da Şîrâz'da ikamet etmiştir³⁸³.

Şîrâznâme'ye göre 321/933 yılında Deylemli İmâdüddeve Ebu'l Hasan Ali, oluşturduğu kalabalık ve güçlü bir ordu ile birlikte Yakut b. Muzaffer'in kontrolü altında bulunan İshafan'a saldırmıştır. Muzaffer, İmâdüddeve'nin ordusuna karşı sayısal çoğunluk olarak çok üstün durumda olmasına rağmen İmâdüddeve'nin ordusu karşısında hezimete uğradı ve kaçmak zorunda kaldı. Yakalanıp esir olmaktan sonra kurtulan Muzaffer, Isfahân'ı İmâdüddeve'ye terk ederek babasının yanına Şîrâz'a gitti ve bir süre sonra da babasından Şîrâz'ın idaresini devraldı. İmâdüddeve, Isfahân'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Şîrâz'a yöneldi ve Yakut b. Muzaffer ile bir kez daha karşı karşıya geldi. Şîrâz'ın dışında *Altın Saray (Kasr-ı Zer)* denilen yerde yapılan savaşta Yakut b. Muzaffer'i mağlup etmeyi başaran İmâdüddeve, dağ yolundan Şîrâz'a girerek bütün Fars bölgesinin idaresini hâkimiyeti altına aldı³⁸⁴.

Yakût ve oğlu Muzaffer'in hükümranlığı sırasında Şîrâz, şehrinin abâd ve güzel bir yer olduğu kaydedilmişse de elimizde bu döneme ait çok fazla bir bilgi yoktur. Muzaffer b. Yakût için Şîrâz'ın güneyinde "*Dudmân*" kasabasında yaşadığı ve

³⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:166.

³⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:185.

³⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:186-187.

³⁸⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 30-31; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 44; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 410.

o yıllarda yaptırılan bütün eserlerin onun tarafından yaptırıldığı hakkında bazı kayıtlar vardır.³⁸⁵

1.4.3. Büveyhîlerin Şîrâz'a Hâkim Olması

Uzun yıllar Deylem³⁸⁶ topraklarında hüküm süren Cüstaniler³⁸⁷ ve Vehsûdaniler gibi yaşadıkları topraklarından çıkarak başka bölgelere göç eden bir kısım Deylemli, Abbâsî merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilerek bazı küçük devletler kurmuşlardır³⁸⁸. Bunlardan ilki Samirân ve Tarim'de hüküm süren Kangarîlerdir. Aynı şekilde Kangarîler ile akraba olan Salarîler ise Selçuklular zamanına kadar Azerbaycan'da hüküm sürmüşlerdir. Fakat Deylemlilerin kurmuş olduğu devletlerin en önemlisi ve en uzun süre hüküm süreni Bağdâd'ı zapt ettikten

³⁸⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 31; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 44.

³⁸⁶ Deylem, konum olarak İran'ın kuzeyinde bugünkü Gilan eyaletinin dağlık kısımlarını teşkil eden ve orada yaşayıp ve özellikle IX. ve X. asırlarda İslam tarihinde önemli roller üstlenmiş bir kavmin adıdır. Ülkenin adı kavminin adı ile aynı olduğu için yaşadıkları bölgenin sınırları hiçbir zaman tam olarak belirlenememiştir. Genel çerçevede Deylem bölgesi güneyde Kazvin, Azerbaycan ve Rey'in bir kısmı ile kuzeyde Hazar Denizi, doğuda Taberistân, batıda Azerbaycan'ın bir bölümü ve Arrân bölgeleri ile sınırlıdır. Minorsky, *Hudutla-Âlem Mine'l-Meşrik, İle'l-Mağrib*, 91; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 289; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 355; Ahmed Ateş, "Deylem", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3:567; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9:263-264.

³⁸⁷ Deylem bölgesinde 189/805 ile 434/1043 yılları arasında Rey merkezli olmak üzere hüküm süren hânedânlardan biridir. Kökenleri tam olarak bilinmeyen bu hânedân Abbâsîlerin, Tâhirler, Saffarîler ve Sâmânîler gibi belirli aileleri birçok bölgenin idaresi için görevlendirdiği bir dönemde kendi bölgelerinde her geçen gün güçlerini arttırdılar. Bilinen ilk liderleri olan Merzuban b. Cüstan, Harun Reşid'in 189/805 yılında yerel hânedân liderleri ile düzenlediği bir toplantıya katılmıştı. Onun diğer liderlerden farklı olarak kendisinden cizye istenmeden hediyeler sunularak uğurlanması Abbâsîler için sahip olduğu önemi gözler önüne sermektedir. Cüstaniler, 434/1043 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Rey ve Kazvin şehirlerini almasıyla birlikte bir süre daha Selçuklulara tabi olarak varlığını sürdürmüş sonrasında ise tarih sahnesinden silinmişlerdir. W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye, (Newyork: Cambridge University Press, 2008), 4:208,223; Yazıcı "Deylem", 9:264.

³⁸⁸ Etnik kökenleri tam olarak bilinmeyen Deylemlilerin adına ilk olarak milattan önce II. yüzyılda rastlanır. Çok eski tarihlerden beri İran'da yaşayan fakat İran kökenli oldukları düşünülmeyen bu kavimin "*Dabbe b. Üd*" adlı bir Arap kabilesinden olduklarına dair rivayetler vardır. Bu rivayetlerden birine göre Dabbe'nin oğullarından Basil, İran'a gittikten sonra orada İranlı bir kadınla evlenerek Deylem adlı bir oğlu olmuştur. Bu çocuktan devam eden neslin Deylemliler olduğu söylenmektedir. Fakat çok fazla kabul göremeyen bu rivayete karşılık Deylemlilerin Sâsânîler ile birlikte İran coğrafyasında yaşadıkları ve her geçen gün güçlerini arttırarak varlıklarını sürdürdükleri ortak görüş olmuştur. Deylemlilerin Sâsânîler zamanında I. Erdeşir döneminden itibaren ücretli asker olarak görev almalarına rağmen onlara tabi olmamış ve Sâsânîler tarafından hiçbir zaman tam olarak hâkimiyet altına alınamamıştır. Hatta Sâsânîler tarafından olası bir Deylem saldırısına engel olmak için sınır bölgelerindeki güvenliğini arttırarak Kelâr ve Şalûs gibi önemli mevkilere de kaleler inşâ etmişlerdir. İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 289; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 1. Baskı, (Ankara: Afşar Matbaası, 2012), 31-32; Ateş, "Deylem", 3:570; Yazıcı "Deylem", 9:264.

sonra mevcut halifeyi öldürerek kendi destekledikleri birini halife ilan eden Büveyhîler olmuştur³⁸⁹.

Abbâsî hilafetinin III./IX. yüzyılın sonu ile IV./X. yüzyıl başlarında siyâsî boşluk içine düşmesi, İran topraklarında bölgeye idareci olarak görevlendirilen kişilerin Abbâsî hilafetini tanımayarak bağımsız hareket etmesine ya da birçok şehirde hânedânlık esasına dayanan kabilesel güçlerin etkin bir şekilde faaliyet göstermesine imkân sağlamıştır. Büveyhîler de Abbâsî otoritesinin zayıflamaya başladığı bu dönemde, bölgeye Selçuklu akınlılarının henüz başlamadığı bir zamanda ortaya çıkmışlardır. Kendi soylarını büyük Sâsânî hükümdarı Behrâm Gûr'a dayandıran Büveyhîlerin atası olarak gösterilen Ebu Şuca Büveyh b. Fenahüsrev, Deylem'de balıkçılık yaparak ve odun taşıyarak hayatını sürdürmeye çalışan kendi halinde bir adamdı³⁹⁰. Ebu Şuca ve oğulları Ebu'l-Hasan Ali, Ebu Ali Hasan ve Ahmet diğer birçok Deylemlî gibi Şii imam Hasan b. Ali el-Utruş zamanında Müslüman olmuş ve Şiiliği benimsemiştir. Büveyhîlerin yükselişi de bu üç kardeşin çabaları neticesinde olmuştur³⁹¹.

Ebu'l-Hasan Ali ve kardeşleri, ilk olarak dönemin Sâmânî Emîri ve aynı zamanda Deylemlî meşhur bir komutan olan Makan b. Kaki'nin ordusunda görev yapmaya başlamışlardı. Fakat bir süre sonra Makan'ın Sâmânîlere karşı ayaklanarak diğer bir Deylem kökenli komutan olan Merdâvîç b. Ziyar'a karşı giriştiği savaşı kaybetmesi üzerine Ebu'l-Hasan Ali ve kardeşleri Makan'ın yanından ayrılarak Merdâvîç'in komutasına girmişlerdir. Makan'ın Taberistân'ı terk etmesini sağlayan

³⁸⁹ Ateş, "Deylem", 3:573.

³⁹⁰ Müstevfî, İbnü'l-Esir ve İbn Kesir, Ebu Şuca'nın soy kütüğünü şu şekilde sıralamaktadır: Büveyh b. Fenahüsrev b. Temam b. Kûhi b. Şirzil b. Şir Kende b. Şirzil b. Şiruye b. Şestan Şâh b. Sis-i Firuz b. Şirzil b. Sinbad b. Behrâm b. Gur. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:220-221; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 409. Ayrıca Müstevfî, Deylemlîlerin bazılarının Ebu Şuca'nın Deylem b. Zebe'nin soyundan geldiğini söylediğini de aktarmıştır. Bu rivayete göre de İbn Büveyh, Kazvin'in Deylem vilayetinin Kiyakiliş (Kilakiş ya da Kiyakiş de olabilir) adlı bir köyünde oturuyordu. Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 409; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:302.

³⁹¹ 230/844 yılında Medine'de doğan Hasan b. Ali, Deylem ve Taberistân'da hüküm süren Zeydilerin üçüncü hükümdarıdır. Utruş yani *Sağır* lakabı ile meşhur olmuştur. Deylem halkının büyük bir bölümü onun zamanında Müslüman olarak Şiiliği benimsemiştir. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:302; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 35; İsa Doğan, "Hasan el-Utruş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16:356-357; R. Strothmann, "Utruş", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 13:86-87.

Merdâvîç ise Rey şehrini kendisine başkent yaparak Taberistân ile birlikte Cürcân'da Ziyârîler adıyla anılan kendi hânedânlığını kurmuştur³⁹².

Merdâvîç'in Deylemli kardeşlerin en büyüğü olan Ebu'l-Hasan Ali'yi Kerec bölgesine vali olarak görevlendirmesi, Büveyhîler devletinin kurulması için ilk adımların atılmasını sağlayacak olayların da başlamasına sebep olmuştur. Kerec bölgesine geldikten sonra halka karşı sergilediği iyi niyetli ve yapıcı tavırlar bölge halkının kısa sürede onun etrafında toplanmasına yol açmıştır. Her geçen gün gücünü arttıran civar bölgelere çıktığı seferlerde elde ettiği ganimetleri askerleri ve kendisini destekleyen halk ile paylaşması toplumda kendisine karşı büyük bir güvenin oluşmasına sebep olmuştur. Hatta kendisini bölgeye vali olarak görevlendiren Merdâvîç'e bağlı komutanlar bile zamanla onun safına geçerek Ebu'l-Hasan Ali'nin daha da güçlenmesini sağlamıştır³⁹³.

Ebu'l-Hasan Ali'nin artan gücü karşısında endişeye kapılan Merdâvîç onu ve kardeşlerini cezalandırmak adına bir takım faaliyetlerde bulunarak onun daha fazla güçlenmesine engel olmak istemiştir. Merdâvîç'in bu tutumuna karşı destek arayışına giren Ebu'l-Hasan Ali, Abbâsî halifesinin desteğini sağlamak adına Isfahân Emîri Muzaffer b. Yakut ile görüşerek Merdâvîç'e karşı güçlerini birleştirmeyi teklif etmiştir. Fakat Muzaffer b. Yakut'un bu teklifi reddetmesi üzerine Ebu'l-Hasan Ali 321/932 yılında Kerec'den Isfahân'a doğru yola çıkmıştır. İshafan'a üç fersahlık bir bölgede karşı karşıya gelen iki ordu arasında sayısal çoğunluk olarak büyük farklar bulunmaktaydı. Yakut b. Muzaffer'in on bin kişilik ordusuna karşın Ebu'l-Hasan Ali'nin ordusunda Isfahân'da yaşayan Deylemlilerin de onun safına katılmasıyla birlikte yedi yüz ya da dokuz yüz civarında bir asker grubu bulunmaktaydı. İki ordu arasındaki bu ciddi farka rağmen Ebu'l-Hasan Ali ve ordusu kendilerinden sayıca çok üstün olan bu orduyu mağlup etmeyi başararak Isfahân'ı tamamen zapt etmiş ve kendi hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Ebu'l-Hasan Ali'nin ordusundan sayıca çok

³⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:222; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 409; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:303; Mehmet Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, (2005), 20; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 138; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6:496.

³⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:223-224; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 409; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:304; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler", 21; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 138; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6:496.

üstün olmasına rağmen onun karşısında aciz kalan Muzaffer b. Yakut, kaçma girişiminde bulunmuşsa da Ebu'l-Hasan Ali'nin askerleri tarafından yakalanarak esir alınmıştır³⁹⁴. Daha sonra bir fırsatını bularak hapsedildiği yerden kaçmayı başaran Muzaffer etrafına topladığı askerler ile birlikte Fars topraklarına babası Yakut'un yanında yer almıştır. Bir süre sonra da babası tarafından Şîrâz'a gönderilmiş ve Fars idaresinin başına getirilmiştir³⁹⁵.

Ebu'l-Hasan Ali'nin Isfahân'ı ele geçirmesiyle birlikte endişeye kapılan Merdâvîç ona bir mektup yazarak kendisine itaat etmesi halinde bundan sonraki fetihlerinde destek olması için büyük bir ordu göndereceğini, ayrıca fethettiği yerlerde adının hutbede okunmasını sağlayacağını söylemiştir³⁹⁶. Esas amacı Ebu'l-Hasan Ali'yi ani bir baskınla mağlup etmek olan Merdâvîç, onu yolladığı bu mektupla oyalayarak hazırlıksız yakalamak istemiştir. Hatta gönderdiği mektup daha Ebu'l-Hasan Ali'nin eline ulaşmadan kardeşi Veşmgir'e sefer hazırlıklarını tamamlamasını emretmiştir. Merdâvîç'in planını haber alan Ebu'l-Hasan Ali bir süre daha burada kalarak elde ettiği ganimetler ve Isfahân'dan toplattığı vergileri askerleri arasında paylaştırarak ordusunun ihtiyaçlarını gidermiştir. Daha sonra yaklaşık iki ay kaldığı Isfahân'da yerine bir vekil bırakarak Fars topraklarına doğru sefere çıkan Ebu'l-Hasan Ali, önce Errecân'ı fethetmiş ardından da Nevbendecân ve Kazvin'i işgal ederek kendi hâkimiyetine almayı başarmıştır. Bu sırada onun Isfahân'dan ayrılmasını fırsat bilen Merdâvîç'in kardeşi Veşmgir'de Isfahân'a girerek burayı tekrar Ziyârîlerin hâkimiyetine aldı³⁹⁷. Veşmgir'in Isfahân'ı ele geçirdiğini haber alan Abbâsî halifesi El-Kahir Billâh ise Merdâvîç'e bir mektup yazarak kardeşinin Isfahân'dan çekilmesini ve idaresini Muhammed b. Yakut'a bırakması için emir vermesini istedi. Merdâvîç de

³⁹⁴ Kaynaklarda iki ordunun sayıları hakkında farklı ifadeler yer almaktadır. İbnü'l-Esir ve İbn Kesir, Muzaffer b. Yakut'un ordusunun 10.000 Ebu'l-Hasan Ali'nin ise Isfahân'daki Deylemlilerin de katılımıyla beraber 900 kişi olduğunu belirtir. Müstevfi, Muzaffer'in ordusunun 2.000 kişi Ebu'l-Hasan Ali'nin ordusunun yine sonradan saf değiştirerek katılanlarla birlikte 500-600 kişi civarında olduğunu söyler. Bu durum, rakamlar farklı olsa da Ebu'l-Hasan Ali'nin kendisinden sayıca çok üstün olan bir orduya karşı büyük bir zafer kazandığını göstergesidir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:225; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:304; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 410.

³⁹⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 30-31; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 410; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 44.

³⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:225.

³⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:226; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:309; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 410; Heribert Busse, "Iran Under The Buyids", *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye, (Newyork: Cambridge (University Press, 2008), 4:255; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hânedân: Büveyhîler", 21; Merçil, "Büveyhîler" 6:496.

halifenin bu isteğini geri çevirmemiş ve kardeşine Isfahân'dan ayrılmasını ve idareyi Muhammed b. Yakut'a bırakmasını emretti. Böylelikle Muhammed b. Yakut, Abbâsîler adına Isfahân'da tekrar vali olarak görev yapmaya başladı³⁹⁸.

Ebu'l-Hasan Ali, Fars bölgesinde yaptığı fetihlerden elde ettiği malları ve ganimetleri askerleri arasında paylaştırarak olası bir huzursuzluğun çıkmasına engel olmuş ve onun bu hareketi ordusu tarafından takdirle karşılanmıştır. Aynı dönemde Ebu'l-Hasan Ali, kendisini Şîrâz'a gitmesi için sürekli teşvik eden Ebu Talib Zeyd b. Ali en-Nevbendecânî'den bir mektup aldı. Bu mektupta Merdâvîç'in Fars hâkimi Yakut ile bir ittifak girişiminde olduğunu ve bu ittifaka engel olmadığı takdirde güçlerini birleştirerek büyük bir ordu kuracak olan bu iki düşmana karşı galip gelmesinin çok zor olacağını yazıyordu. Ebu Talip mektubunun devamında ise bu ittifaka engel olmak adına vakit kaybetmeden Yakut'un üzerine sefere çıkması ve onun bulunduğu Şîrâz'ı ele geçirmesi gerektiğini vurgulamıştır³⁹⁹.

Merdâvîç ile Yakut arasındaki ittifak girişimlerinin doğruluğunu öğrenen Ebu'l-Hasan Ali, Kirmân üzerinden Şîrâz'a varmak için Nevbendecân'dan ayrılarak önce İstahr'a ardından da Beyzâ şehrine giderek ilerlemeye devam etti. Onun ilerleyişine engel olmak isteyen Yakut ise onu Kirmân yakınlarında bekleyerek savaş hazırlıkları yapmaya başlamıştır. 321/933 yılının sonları ile 322/934 yılı başlarında meydana gelen bu savaşta Ebu'l-Hasan Ali, Yakut'u mağlup edip Şîrâz'a girerek Fars vilayetini hâkimiyeti altına almıştır⁴⁰⁰. Şîrâz'da halka iyi niyetini göstermek adına Yakut ile arasında geçen savaşta aldığı esirleri serbest bırakmış, Şîrâz'da haksızlık ve zulümlere engel olması için de bir vali görevlendirmiştir. Şîrâz'dan elde ettiği ganimetler ve Yakut'un hazinelerinden elde ettiği altınlarla ordunun maaşını ödeyerek olası bir askeri huzursuzluğun çıkmasına da engel olmuştur⁴⁰¹.

Ebu'l-Hasan Ali Şîrâz ve Fars bölgesini tamamen kontrolü altına aldıktan sonra aynı yıl halifelik makamına çıkan er-Razı Billâh'a mektup ve hediyeler göndererek itaatini bildirmiştir. Bununla beraber Fars bölgesi için yıllık bir milyon dirhem vergi

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:226.

³⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:226-227; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler", 21.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:226-227; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:309; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 410; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler", 21.

⁴⁰¹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:309; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadîm-i Şîrâz*, 44; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:255; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler", 21.

ödemeyi taahhüt ederek burasının kendisine ikta edilmesini istemiştir. Onun bu isteğini olumlu karşılayan halife er-Râzî Billâh, kendisine hilatler ve hilafet sancağı göndererek onun şanını yükseltmiştir⁴⁰². Ebu'l-Hasan Ali Şîrâz'da ekonomik olarak zor günler geçirdiği bir dönemde taahhüt ettiği vergiyi tahsil etmek üzere gelen elçiyi sürekli oyalayarak ödemeyi geciktirmek istemiş, bu elçinin bir süre sonra ölmesi üzerine de Abbâsî halifesine söz verdiği bir milyon dirhemlik ödemeyi yapmamıştır⁴⁰³.

Ebu'l-Hasan Ali'nin bu hızlı yükselişi karşısında sessiz kalmak istemeyen Ziyârîlerin lideri Merdâvîç, Abbâsî hilafetinde meydana gelen değişiklik ve Isfahân'a vali olarak görevlendirilen Muhammed b. Yakut'un henüz bölgeye gelmeyişi fırsat bilerek Isfahân üzerine tekrar sefere çıktı ve burayı bir kez daha kendi kontrolüne aldı⁴⁰⁴. Daha sonra ise Ebu'l-Hasan Ali'nin ilerleyişine engel olmak amacıyla Ramhürmüz'ü istila edip Ahvâz'ı ele geçirdi. Bu sırada Ebu'l-Hasan Ali'ye mağlup olduktan sonra Şîrâz'dan ayrılarak Ahvâz'a kaçmak zorunda kalan Yakut ve oğlu Muzaffer de buradan ayrılarak Vâsît şehrine gitmek zorunda kalmıştır⁴⁰⁵. Merdâvîç'in Ahvâz'ı ele geçirmesi üzerine onunla kısa süreli de olsa bir barış antlaşması yapmak zorunda kalan Büveyhîler, hâkimiyeti altındaki şehirlerde Merdâvîç adına hutbe okutulmasını kabul etmek zorunda kaldı⁴⁰⁶. Bir süre sonra Merdâvîç'in en yakın adamlarına dahi zulmeder bir tavır takınmaya başlaması aralarında Türkler'in de bulunduğu muhalif bir gurup tarafından öldürülmesine yol açtı⁴⁰⁷. Merdâvîç'in öldürülmesini fırsat bilen Muhammed b. Yakut ise Vâsît'tan Ahvâz'a dönerek buraya tekrar hâkim olmak istemiş ancak kendisinden önce Ahvâz'a doğru yola çıkan Ebu'l-Hasan Ali ile Errecân civarında bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. Büveyhîler karşısında ikinci kez ağır bir yenilgi alan Muhammed b. Yakut, bu sefer bir daha toparlanamamak üzere tekrar Fars bölgesini terk etmek zorunda kalmıştır⁴⁰⁸.

⁴⁰² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:310; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:256.

⁴⁰³ Busse, "Iran Under The Buyids", 4:256; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hânedân: Büveyhîler", 21.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:231-232.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:238-239.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:239.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir Merdâvîç'in öldürülme sebebini şöyle anlatır: Türkleri kötü şeytanlar olarak gören Merdâvîç, onlara eziyet ederdi. Hz. Süleyman b. Dâvûd' un ruhunun kendi içinde yaşadığını savunan Merdâvîç, eğer Türklerin başına sürekli vurulmazsa onların sürekli karışıklık çıkaracağını ileri sürüyordu. 323/934-935 yılı Nevruz kutlamaları sırasında kendisine hizmet eden Türklere ağır işkenceler yapınca da örgütlenen Türkler, onu hamamda sıkıştırarak öldürmüştür. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:248vd.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:239; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 411.

Merdâvîç'in ölümü ile birlikte iyice zayıflayan Ziyârîler, Merdâvîç ölünceye kadar onun kâtipliğini yapan kâtibi Ebu Abdullâh el-Beridî vasıtasıyla Büveyhîler'den barış istemiştir. Bu isteği olumlu karşılayarak durumu halifeye de bildiren Ebu'l-Hasan Ali böylelikle Şîrâz ve Fars bölgesindeki hâkimiyetine engel olabilecek bütün düşmanlarını bertaraf etmeyi başarmıştır⁴⁰⁹.

Merdâvîç'ten sonra iyice zayıflayan Ziyârîlerin ordusu da ikiye bölünmüş Merdâvîç'in kardeşi Veşmgir'i desteklemeyen Türk askerlerin çoğu Ebu'l-Hasan Ali'nin yanına gelerek Büveyhî ordusuna katılmıştır. Bu sayede ordusunu daha da güçlendiren Büveyhîler, Fars bölgesinden sonra doğuda ve batıda sınırlarını genişletmek üzere harekete geçtiler. İlk olarak Merdâvîç öldükten sonra yerine geçen Veşmgir üzerine sefere çıkan Ebu Ali Hasan, 324/935-936 yılında Isfahân ve bütün Cîbâl topraklarını fethederek Büveyhî sınırlarına kattı⁴¹⁰. Büveyhî kardeşlerden bir diğeri olan Ahmet ise iki ağabeyinin de teşviki ile Fars bölgesinin doğu sınırlarını sağlama almak adına Kirmân üzerine sefere çıkarak 324/936 yılında burayı fethetmeyi başardı⁴¹¹.

Devletin doğu ve batı sınırlarını güvence altına aldıklarını düşünen Büveyhîler, bu dönemden itibaren Abbâsî hilafetinin merkezi olan Bağdâd'a doğru sınırlarını genişletme politikası içerisinde olmuşlar ve bunun ilk adımını da Hûzistân'ı fethederek atmışlardır. 326/937 yılında Ebu'l-Hasan Ali'nin kardeşi Ahmet'in Hûzistân bölgesinin merkezi sayılan Ahvâz'ı fethetmesi⁴¹² ardından 332/943 yılında Vâsît'a doğru ilerlemesi Büveyhîlerin gözünün Bağdâd'da olduğunun bir göstergesi olmuştur. Bunun yanı sıra bütün bu fetihlerden sonra halifeye mektup ve hediyeler göndererek itaatlerini bildirip fethettikleri yerlerin kendilerine ikta olarak verilmesini istemeleri de yapmış oldukları fetihlere bir nevi meşruiyet kazandırmak istediklerini açıkça ortaya koyar⁴¹³.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:239.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:253,260; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:257.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:271; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:257.

⁴¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:287; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:328; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:258; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler", 22.

⁴¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:384; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:258; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler", 22.

334/945 yılına gelindiğinde ise Ahmed, Abbâsî halifesinin daveti üzerine Bağdâd'a giderek halife el-Müstekfi' Billâh'a biatini bildirmiştir. Halife de ona Muizzüddeve, kardeşleri Ebu'l-Hasan Ali'ye *İmâdüddeve*, Ebu Ali Hasan'a da *Rüknüddeve* unvanlarını vererek bütün bu lakapların ve künyelerinin bundan sonra bastırılacak paraların üzerine yazılmasını emretmiştir⁴¹⁴.

Muizzüddeve Ahmed Bağdâd'a gelişinin üzerinden çok uzun bir süre geçmeden halife Müstekfi'nin kendisine komplo kurarak öldürteceği düşüncesine kapıldığı bir ziyafette askerlerine onu tutuklatmıştır. Müstekfi'nin gözlerine mil çektirerek hapsettikten sonra Ebu'l-Kasım Fazl'ı Muti Lillâh'ın yeni halife olarak tahta çıkmasını sağlayan Muizzüddeve, *Emîrü'l-Ulemâ* sıfatıyla Bağdâd'da yirmi iki yıl sürecek olan Büveyhî hâkimiyetinin başlamasını sağlamıştır⁴¹⁵.

Muizzüddeve her ne kadar Bağdâd hâkimi olarak görülse de hiçbir zaman kendisini Büveyhîlerin lideri konumunda görmemiş atacağı bütün adımlarda ağabeyi İmâdüddeve'nin bilgisi ve onayını aldıktan sonra hareket etmiştir. Çünkü hem kendisi hem de kardeşi Rüknüddeve Ebu Ali Hasan, Büveyhî ailesinin lideri olarak Fars bölgesini kendisine yurt edinerek Şîrâz'ı payitaht yapan İmâdüddeve Ebu'l-Hasan Ali'yi görmekteydiler. Bunun en önemli kanıtı ise Muizzüddeve Bağdâd'ı tamamen kendi kontrolüne aldıktan sonra hutbelerde halife ile birlikte önce İmâdüddeve ile kendi adını beraber okutmuş bastırılan paralarda ise halife ile birlikte hem İmâdüddeve'nin hem de kendi adının birlikte yazılmasını sağlamıştır⁴¹⁶.

Muizzüddeve'nin Bağdâd'ı tamamen kontrolü almasından sonra kısa bir süreliğine Bağdâd'a giden ve sonrasında tekrar Şîrâz'a dönen İmâdüddeve, Fars ve Irak'ı buradan idare etti. Büveyhîler Hânedânlığı'nın ilk resmi hükümdarı olarak kabul edilen İmâdüddeve'nin Şîrâz'da on altı yıl hüküm sürdükten sonra 338/949 yılında elli yedi yaşında böbreğindeki yaraların etkisiyle öldüğü rivayet edilir. Onun naaşı

⁴¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:384; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:365; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 44-46; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:258; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hânedân: Büveyhîler", 22. Merçil, "Büveyhîler", 6:497; K.V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 2:845.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:385-386; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:365-366; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:258; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hânedân: Büveyhîler", 22; Merçil, "Büveyhîler", 6:497.

⁴¹⁶ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 31; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 46; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:258-259; Merçil, "Büveyhîler", 6:497.

Deylemli geleneklerine göre hazırlanan bir törenle Şîrâz'ın İstahr kapısının dış tarafında Ali b. Hamza'nın mezarının yakınlarında bir yere defnedilmiştir. “*Türbe-i Benû Büveyh*” olarak bilinen bu anıt mezar Büveyhîler için kutsal sayılan mekânlardan biri olmuştur⁴¹⁷.

İmâdüddeve çocuğu olmadığı için ölmeden birkaç ay önce kardeşi Rüknüddeve Ebu Ali Hasan'ın en büyük oğlu Fenâ Hüsrev'i Şîrâz'a çağırarak halefi ilan etmiştir. Amcası İmâdüddeve'nin ölümü ile Fars hâkimi olarak tahta çıktığı sırada henüz on üç yaşında olan Fenâ Hüsrev, hâkimiyetinin ilk yıllarında zor günler geçirmiş olsa da babası Rüknüddeve ve amcası Muizzüddeve'nin destekleri ile kısa süre sonra otoritesini sağlamış ve Büveyhîlere en parlak dönemini yaşatmayı başarmıştır. Abbâsî Halifesi de Şîrâz'ın dolayısıyla Fars'ın yeni hâkimine tahta çıkışından bir süre sonra çok şerefli bir unvan olan *Adududdeve* unvanını vermişti. Adududdeve her ne kadar İmâdüddeve'nin halefi olarak tahta çıkmış olsa da Büveyhîler'de ailenin en büyüğüne itaat anlayışı ile hareket etme geleneği onun döneminde de devam etmiştir. İmâdüddeve'nin ölümü ile birlikte ailenin en büyüğü olarak görülen Rüknüddeve de İmâdüddeve'nin Emîrû'l-Ümerâlık görevini ondan devralarak oğlu ve kardeşinin kendisine bağlı olarak hareket etmesini sağlamıştır⁴¹⁸.

Rüknüddeve, oğlu Adududdeve'nin Fars hâkimi olmasının ardından hem Fars bölgesinin içinde bulunduğu sıkıntılı süreçte oğluna destek olmak hem de kendi Emîrû'l-Ulemâlığı'nın gereği açısından oğluna bağımsız bir bölgenin tek hâkimi olmadığını göstermek için Şîrâz'a giderek yaklaşık dokuz ay onun yanında kalmıştır. Aynı zamanda kardeşi Muizzüddeve'ye de bol miktarda para ve silah gönderen Rüknüddeve adeta idarenin başı olarak kendisinin görülmesi gerektiği mesajını vermiştir⁴¹⁹. Rüknüddeve'nin Şîrâz'da bulunduğu dönemde yaptığı en önemli işlerden biri, Şîrâz'ın en önemli su kaynaklarından biri olan ve şehrin iki fersah kuzey

⁴¹⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 31; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 46; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:3414; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:380; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 411; Busse, “Iran Under The Buyids”, 4:260; Azimli, “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hânedân: Büveyhîler”, 23; Merçil, “Büveyhîler”, 6:497.

⁴¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:3414; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:380; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 32; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:164; Busse, “Iran Under The Buyids”, 4:262; M. Selingsohn, “Adududdeve”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 1:142; Abdülkerim Özyayın, “Adududdeve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:392.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:3414; Busse, “Iran Under The Buyids”, 4:262.

doğusundaki dağdan çıkararak Musella çölündeki bir göle dökülen Rüknebad nehri üzerine su kemerleri inşâ etmek olmuştur⁴²⁰.

Rüknüddevele, Şîrâz'da bulunduğu sırada Horasân'ı elinde bulunduran Sâmânoğullarının Isfahân, Rey ve Cibâl bölgesi üzerine saldırmak için harekete geçtikleri haberinin gelmesi üzerine Fars topraklarının idaresini oğluna bırakarak Isfahân'a döndü. Kardeşi Muizzüddevele'ye de kendisine yardımcı olması için destek kuvvet göndermesini emreden Rüknüddevele, kardeşinin yolladığı Türk, Deylemlî ve Araplardan oluşan ordunun da yardımıyla Horasân askerlerini geri püskürtmeyi başardı⁴²¹.

Babası ve amcasının hüküm sürdüğü topraklarda sürekli bir savaş havası hâkim iken Adududdevele'nin idaresi altında bulunan Fars bölgesinde böyle bir durum söz konusu değildi. Böyle bir ortamda bölgenin idaresini eline alan Adududdevele, zamanla idari konularda deneyim sahibi olmaya başlamış ve ilerleyen yıllarda Büveyhîler ve İran tarihinin en önemli hükümdarlarından birisi olmayı başarmıştır⁴²². Amcası Muizzüddevele'nin 356/967 ve babası Rüknüddevele'nin de 366/976 yılında ölümünden sonra Büveyhîlerin tek lideri konumuna yükselen Adududdevele, ilk olarak Kirmân ve Umman sahillerini fethederek Büveyhîleri doğudaki en geniş sınırlarına ulaştırmıştır. Ardından ölen amcası Muizzüddevele'nin yerine Bağdâd'da idareyi eline alan oğlu İzzüddevele Bahtiyâr'ın Abbâsî halifesi ve Türkler'in kendisine karşı ittifak kurup Bağdâd'ı ele geçirme girişimlerine karşılık kendisinden yardım istemesini Bağdâd'ı ele geçirmek için büyük bir fırsat olarak görmüştür. Bu fırsatı iyi değerlendiren Adududdevele, Bağdâd'a gelerek ve devamında gelişen olaylar ile birlikte amcası oğlu İzzüddevele Bahtiyâr'ı öldürtüp 367/977 yılında Bağdâd'ı tamamen kendine bağlı hale getirmiştir⁴²³.

Isfahân ve Cibâl bölgesini yirmi sekiz yıl boyunca iyilik ve adalet ile yönettiği rivayet edilen Rüknüddevele, Büveyhîlerin doğu sınırlarını koruyan ve bu sayede kardeşleri ve sonradan Fars hükümdarı olarak Şîrâz'da tahta oturan oğlu

⁴²⁰ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 46.

⁴²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:417-419.

⁴²² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 32; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*,46; Selingsohn, "Adududdevele",1:143; Özeydın, "Adududdevele" 1:392.

⁴²³ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*,46-47; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:490,492; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 413.

Adududdevle'nin rahat bir hükümlanlık yaşamasındaki en önemli rolü üstlenmiştir. Ölmeden önce hayatta olan üç oğluna hâkimiyet bölgelerini paylaşarak kendi kardeşleri zamanındaki düzenin ve birliğin devam etmesini istemiş fakat büyük oğlu Adududdevle'nin Büveyhîlerin tek ve en büyük hükümdarı olma gayretleri onun bu amacının gerçekleşmesine engel olmuştur. Rüküddevle'nin yaptığı paylaşıma göre Adududdevle Büveyhîlerin payitahtı olan Şîrâz ve Fars bölgesini idare ederken Fahrüddevle'ye Hemedân ve çevresini, Müeyyidüdevle'ye de Isfahân, Rey, Azerbaycan ve etrafındaki diğer vilayetlerin idaresini vermişti⁴²⁴.

Babasının ölümü ile birlikte kendisine verilen bölgeleri yetersiz bulan Fahrüddevle ilk olarak İzzüddevle Bahtiyâr ile iş birliği yapmayı denemiş fakat kardeşinin onu öldürtmesi üzerine Hemedân'dan çıkarak Isfahân ve Rey'i işgal etmiştir. Bunun üzerine bu bölgeleri geri almak için harekete geçen Adududdevle'nin 369/979 yılında Hemedân bölgesine gelmesiyle birlikte Fahrüddevle'nin veziri Ebu'l-Hasan Ubeydullâh b. Muhammed ve ona bağlı bulunan askerlerin çoğu Adududdevle'ye bağlılığını bildirerek Fahrüddevle'yi yalnız bırakmıştır. Bunun üzerine amcasının oğlunun başına gelenlerin kendi başına geleceğinden korkan Fahrüddevle kaçarak Deylem bölgesine gitmiş ve Ziyâriler'den “*Şems'ü'l-Mealî*” lakabıyla bilinen Kâbus b. Veşmgîr'e sığınmıştır⁴²⁵.

Adududdevle'nin yapmış olduğu fetihler ve yönetimi tek elde toplamaya çalışması ile birlikte yavaş yavaş imparatorluk olma süreci içerisine giren Büveyhîler Adududdevle zamanında en geniş sınırlarına ulaşmış ve tarihinin en parlak zamanını yaşamıştır. Adududdevle Fars, Errecân ve el-Cezireyi doğrudan kendisi yönetmeye devam ederken Rey, Isfahân, Hemedân, Nihâvend, Cürcan ve Taberistân topraklarını kendine koşulsuz tabi olmayı kabul eden kardeşi Müeyyidüdevle, Kirmân'ı oğlu Şerefüddevle, Umman ve Hûzistân'ı diğer oğlu Samsâmüdevle idare etmekteydi. Ayrıca Cibâl, Sistân, Sind ve Yemen de Adududdevle'nin hâkimiyetini tanıırken Musul'da da bir valisi bulunmaktaydı⁴²⁶.

⁴²⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 31; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:479-480; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 414.

⁴²⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 32; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 8:611-612; Busse, “Iran Under The Buyids”, 4:270.

⁴²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:15; Busse, “Iran Under The Buyids”, 4:270.

Kendisini “*Şâhinşâh*” yani hükümdarlar hükümdarı ya da “*Emîrû'l-Mülk*” olarak tanımlayan Adududdevle, Irak topraklarında yaklaşık olarak beş buçuk yıllık bir hükümranlığın ardından kırk yedi yaşında 372/983 yılının Şevval (Mart-Nisan) ayında yakalandığı sara hastalığından kurtulamayarak ölmüştür⁴²⁷. Onun ölümünün ardından Büveyhîlerin kendi içinde düşmüş oldukları iktidar mücadeleleri Büveyhîler devletini yıkılma sürecine götüren olayların da başlamasına sebep olacaktır. Adududdevle'nin ölümüyle birlikte Büveyhîlerin ileri gelen ordu komutanları ve devlet erkânı, o sırada Bağdâd'da olan ve taziyeleri bizzat kabul eden oğlu Ebû Kâlicâr el-Merzuban'ın etrafında toplanarak ona biat ettiler. Abbâsî halifesi et-Tai Lillâh da ona Samsâmüddevle unvanını vererek çeşitli hediyeler ve hilatler sunmuştur. Irak'ta tahta çıkan Samsâmüddevle kendisine biat eden küçük kardeşleri Ebu'l-Hüseyin Ahmed ve Ebu Tâhîr Fîrûzşâh'a halife tarafından Tâcüddevle ve Ziyâüddevle unvanlarının verilmesini sağlayarak onlara Fars topraklarını ikta etmiştir. Samsâmüddevle, kardeşleri Tâcüddevle ve Ziyâüddevle'ye derhal Şîrâz'a giderek ağabeyleri Ebu'l-Fevâris Şîrzil'den önce Fars bölgesinin kontrolünü ellerine almalarını emretmişti⁴²⁸. Fakat Tâcüddevle ve Ziyâüddevle bölgeye gittiklerinde Şîrzil'in Kirmân'dan çıkarak Fars bölgesine ve Şîrâz'a hâkim olduğunu görünce geri dönmek ve Ahvâz'a yerleşmek zorunda kaldılar⁴²⁹.

Adududdevle'nin oğulları arasındaki bu iktidar mücadelesi devam ederken 373/984 yılında amcaları Müeyyidüddevle'nin ölümü ile birlikte onun idaresindeki İsfahân, Rey ve Cibâl bölgesinin başına kimin geçeceği tartışma konusu olmaya başlamıştı. Bu tartışmalar neticesinde Samsâmüddevle'nin veziri es-Sahib İsmail b. Abdad'ın tavsiyesi ve girişimleri ile birlikte Nişabûr'da sürgün hayatı yaşayan Fahrüddevle'nin çağrılarak bu bölgenin idaresinin kendisine verilmesi kararlaştırıldı.

⁴²⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 32; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:25; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:506; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 416; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:164; Busse, “Iran Under The Buyids”, 4:272; Selingsohn, “Adududdevle”, 1:143; Özaydın, “Adududdevle” 1:392; Azimli, “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedân: Büveyhîler”, 26-27.

⁴²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:27-28; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:513; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 422; K.V. Zettersteen, “Samsâmüddevle”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 10:169.

⁴²⁹ Babası öldüğü sırada Kirmân'da bulunan Şîrzil, ölüm haberi üzerine derhal harekete geçerek Fars bölgesine gelerek bölgeyi kendi hâkimiyetine aldı. Devamında ise kardeşi el-Merzuban Samsâmüddevle'nin babalarının yerine tahta oturmasını kabullenmeyerek Şîrâz ve Fars'ın diğer şehirlerinde kardeşi adına okutulan hutbeyi halifeden aldığı *Şerefüddevle* unvanıyla kendi adına okutmaya başladı. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:27-28; Zettersteen, “Samsâmüddevle”, 10:169.

Bu haber kendisine iletilince derhal harekete geçerek önce Cürcan'a oradan da Rey'e giden Fahrüddeve bölgenin idaresini eline aldı⁴³⁰.

375/985 yılında Şerefüddeve, Büveyhî tahtına hile ile oturduğunu düşündüğü kardeşi Samsâmüddeve'yi tahttan indirip Irak'ı ele geçirmek için harekete geçti. Öncelikle Ahvâz'a doğru ilerleyen Şerefüddeve bölgenin hâkimi olan kardeşi Ebu'l-Hüseyin Tâcüddeve'ye haber göndererek asıl amacının Irak'ı fethetmek ve Samsâmüddeve tarafından hapsedilen kardeşleri Ebu Nasr Bahâüddeve'yi kurtarmak olduğunu ilettili. Ayrıca bunu gerçekleştirdiği takdirde Ahvâz'ı yine kendisine bırakacağını söyleyerek savaşmak istemediğini söyledi. Fakat onun bu sözlerini ciddiye almayan Ebu'l-Hüseyin Tâcüddeve, ona karşı bir ordu hazırlayarak savaş hazırlıklarına başladı. Şerefüddeve'nin önce Errecân'a oradan Ramhürmüz'e gelişyle birlikte iki taraf arasında savaş başlamadan önce ordusunun büyük bölümünün Şerefüddeve safına geçmesiyle birlikte Rey'e kaçan Tâcüddeve, Şerefüddeve'ye karşı kendisine destek olacağını vaat eden amcası Fahrüddeve'ye sığınmak zorunda kaldı. Fakat amcası ona bulunduğu vaadi gerçekleştirmek yerine önce tutuklatarak hapse attırılmış ardından da öldürülmesi için emir vermiştir⁴³¹. Diğer taraftan sorunsuz bir şekilde Ahvâz'a giren Şerefüddeve, buradan hareket ederek Basra'yı da işgal etmiş ve burada kendisine karşı koymaya çalışan diğer bir kardeşi Ebu Tâhir Ziyâüddeve'yi tutuklatarak hapse attırılmıştır. Bu durumu haber alan Samsâmüddeve, Şerefüddeve'ye bir elçi göndererek barış yapmak istediğini bildirdi. Yapılacak olan antlaşma ile birlikte kendisinin naibi olmayı kabul eden Samsâmüddeve, hutbede de Şerefüddeve'nin isminin kendi isminden önce okunmasını sağlayacağını sözünü verdi. Ayrıca Bahâüddeve'yi de serbest bırakarak onun yanına göndermeyi de taahhüt eden Samsâmüddeve, Şerefüddeve'nin de bu şartlardaki bir barışa onay vermesi üzerine ilk adım olarak kardeşi Bahâüddeve'yi serbest bırakarak Şerefüddeve'nin yanına göndermiştir⁴³².

Büveyhîlerde devlet erkânı ve ordu iki kardeş arasındaki savaşın sona erdiği ve barış yoluyla sükûnetin sağlandığı için sevinirken yapılan bu anlaşma üzerine Samsâmüddeve'nin ordusunun büyük kısmı yeni Emîrû'l-Ümerâ olarak ilan edilen

⁴³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:30-31; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:289-290; Merçil, "Büveyhîler", 6:497.

⁴³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:43; Zettersteen, "Samsâmüddeve", 10:170.

⁴³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:44; Zettersteen, "Samsâmüddeve", 10:170.

Şerefüddeve'nin ordusuna katılmak üzere Irak'ı terk etti. Ayrıca başta Vâsıt olmak üzere civardaki birçok şehir Şerefüddeve'ye tabi olduklarını bildirerek kumandanlarını onun emrine gönderince Şerefüddeve kardeşi ile barış yapmaktan vazgeçerek Bağdâd'a yürüme kararı aldı. Durumun kötüye gittiğini gören Samsâmüddeve, kendisine yakın olan bütün devlet adamlarının karşı çıkmasına rağmen kardeşi ile görüşmek üzere Vâsıt şehrine gitti. Kardeşinin yanına vardığı zaman çok iyi karşılanan ve hürmet gören Samsâmüddeve, görüşme bittikten sonra kardeşinin yanından ayrıldıktan hemen sonra Şerefüddeve tarafından tutuklanarak hapse atıldı. Ardından tutukladığı kardeşi ile birlikte Bağdâd'a gitmiş ve resmen Büveyhîlerin başına geçerek bütün idareyi eline almıştır⁴³³. Kardeşi Samsâmüddeve'yi de Fars'a göndererek daha önceden tutuklattığı diğer kardeşi Ebu Tâhir'in de bulunduğu Kiyusan Kalesi'nde hapsedilmesini ve gözlerine mil çekilmesini emretti⁴³⁴.

Bağdâd'da üç yıl hüküm süren Şerefüddeve, 379/989 yılında pençesine düştüğü damla hastalığından kurtulamayarak yirmi sekiz yaşında öldü⁴³⁵. Şerefüddeve, ölmeden önce oğlu Emîr Ebu Ali'ye annesi ile birlikte yanlarına devlet hazinesinin de bir kısmını alarak Fars'a gitmesini emretmişti. Ayrıca ölmesi durumunda da yerine kardeşi Ebu Nasr Bahâüddeve'nin Büveyhîlerin başına geçmesi için tavsiye etti⁴³⁶. Babasının emri üzerine gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra yola çıkan Ebu Ali, Basra'ya ulaştıkları sırada babasının ölüm haberi ve Bahâüddeve'nin onun yerine tahta çıktığı haberinin gelmesi üzerine Errecân'a geçerek orda bulunan Türkleri etrafına topladı. Diğer taraftan Şerefüddeve'nin öldüğü haberi Fars'a ulaştığı sırada tutuklu bulunan Samsâmüddeve ve Ziyâüddeve kale muhafızlarına rüşvet vererek kaçımayı başarmıştı. Samsâmüddeve, hapisten çıktıktan sonra etrafına

⁴³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:46; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:515; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:291; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hânedân: Büveyhîler", 28; Zettersteen, "Samsâmüddeve", 10:170.

⁴³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:47,56; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:515; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 422.

⁴³⁵ İbnü'l-Esir ve İbn Kesir Şerefüddeve'nin ölüm tarihi 399/989 yılı olarak geçmektedir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:57; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:518. Fakat bu tarih, Müstevfi'de 399/1009, Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 422; Zerkûb-i Şirâzî Şerefüddeve'nin saltanat süresinin sadece altı ay olduğunu söyleyerek ölüm tarihini 414/1023 olarak vermektedir. Zerkûb'un verdiği tarihin gerek Şerefüddeve'nin tahta çıkış tarihi ve gerekse tahtta kaldığı süre içerisinde gerçekleşen olayların tarihleri göz önüne alındığı takdirde doğru olmadığı aşikârdır. Zerkûb-i Şirâzî, *Şirâznâme*, 35.

⁴³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:56-57; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:518,520; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:291.

topladığı Deylemliler ile birlikte Şerefüddeve'nin oğlu Ebu Ali ile Fars ve Şîrâz toprakları için hâkimiyet mücadelesine girişti. Bir anlamda Türk askerleri ile Deylemliler askerlerin mücadelesi olarak görünen bu mücadelelerde her iki taraf da bir birine belirgin bir üstünlük sağlayamadı. Bunun üzerine Ebu Ali ve beraberindeki Türk askerleri Şîrâz'dan ayrılarak Fesa şehrini işgal etmiş ve buradaki Deylemlileri öldürerek mallarına ve silahlarına el koymuşlardır. Bu şehirde bir süre toparlanıp kuvvet topladıktan sonra Errecân'a hareket etmek isteyen Ebu Ali, beraberindeki Türk askerlerinin buna karşı çıkarak Şîrâz'a giderek yağma faaliyetlerinde bulunmak istemesi üzerine Errecân'a beraberinde çok az bir askeri kuvvet ile birlikte gitmek zorunda kaldı. Şîrâz'a giden Türkler ise bir süre burada yağma yaptıktan sonra Ebu Ali'nin yanına Errecân'a giderek bir süre daha onun yanında kaldılar⁴³⁷.

380/990 yılında Ebu Ali, Errecân'da bulunduğu sırada amcası Bahâüddevle'nin elçisi onun yanına gelerek kendisine yazılan mektubu iletti. Bu mektupta Bahâüddevle ona bir takım vaatlerde bulunmuş ve onu görüşmek üzere Irak'a davet etmiştir. Bahâüddevle aynı zamanda Ebu Ali'nin yanında bulunan Türklerin sözü geçen komutanlarından bir kaçı ile gizlice irtibata geçerek Ebu Ali'yi Irak'a gelmesi için ikna etmeleri konusunda bir antlaşma yapmıştı. Türklerin de kendisi için Irak'a gitmenin daha iyi olacağı şeklinde görüş bildirmesi üzerine yola çıkarak Vâsıt şehrine ulaşan Ebu Ali, burada amcası tarafından gayet iyi bir şekilde ağırlanmış ve büyük hürmet görmüştür. Ancak birkaç gün sonra Bahâüddevle onu yakalatarak önce hapsedmiş daha sonra da öldürtmüştür⁴³⁸.

Ebu Ali'yi ortadan kaldırmayı başaran Bahâüddevle Fars ve Şîrâz topraklarında düzeni sağlamak üzere hazırlıklara başlamış ve Vâsıt'tan hareket ederek Ahvâz'a doğru yola çıkmıştır. Ahvâz'dan hareketle Fars bölgesi ve Şîrâz'ı kontrolü altına almak isteyen Bahâüddevle, ilk olarak Errecân'a girmiş ve burada hâkimiyet sağlamıştır. Bu sırada orduda çıkan huzursuzlukları dindirmek adına da Errecân'dan elde ettiği ganimetleri askerleri arasında paylaştırarak kardeşi ile girişeceği savaş öncesinde ordusundan olabilecek kopmaların önüne geçmek istemiştir. Fakat işler hiç de istediği gibi gitmemiş, Nevbendecân'a gönderdiği öncü kuvvetlerin

⁴³⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Tarih, 9:57; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:292.

⁴³⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Tarih, 9:58; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîh Hânedân: Büveyhîler", 28.

Samsâmüddevle'nin askerlerine yenilerek Fars'ın çeşitli yerlerine dağılması üzerine kardeşi ile bir barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Yapılan bu antlaşmaya göre Şîrâz ve Errecân ile birlikte Fars'ın diğer şehirleri de Samsâmüddevle'nin idaresinde kalacak, Hûzistân ile Irak Bahâüddevlenin kontrolünde kalacaktı. Ayrıca her iki kardeş de birbirlerinin hâkimiyet bölgesinde birer ikta sahibi olacak ve birer temsilci bulundurma hakları olacaktı. Her iki tarafın da bu antlaşma şartlarına sadık kalması üzerine şâhitler huzurunda yemin etmeleri ile birlikte Bahâüddevle Fars'tan ayrılarak Ahvâz'a geri dönmüştür⁴³⁹.

İki kardeş, anlaşmayla ülkeyi kendi aralarındaki paylaştıktan sonra kendi idare bölgelerine çekilmiş fakat her iki kardeş de diğerine üstünlük sağlamak için fırsat kollar bir şekilde beklemede kalmıştır. Yaklaşık üç yıl sürecek olan bu bekleme döneminde Bahâüddevle, Tai Lillâh'ı tutuklatıp gözlerine mil çektirerek hapsedmiş onun yerine Kadir Billâh'ın halife olmasını sağlamıştı. Bahâüddevle daha sonra Bağdâd ve Hûzistân'da çıkan Deylemli-Türk çatışmaları ile meşgul olurken kardeşi Samsâmüddevle ise daha ciddi problemler ile karşı karşıya kalmıştır. Bu problemlerin başında ise uzun zamandır Kirmân topraklarında gözü olan Saffarîler sorunu gelmekteydi. Saffarîlerin lideri ve aynı zamanda Amr b. Leys'in torunu olan Halef b. Ahmed, Büveyhîlerin içinde bulunduğu çatışma ortamını fırsat bilerek Kirmân'ı ele geçirmek için bir takım girişimlerde bulunmuş ve bir süre sonra da Kirmân Valisi Timurtaş'ı mağlup ederek Kirmân'ı kendi hâkimiyetine almıştı⁴⁴⁰. Samsâmüddevle, bu süreçte önce kardeşi Bahâüddevle'nin tarafını tutmak ve savaştan kaçmakla suçladığı Timurtaş'ı sığındığı BERdeşîr kentinde tutuklatarak Şîrâz'a gönderilmesini sağladı. Ardından da Ebu Cafer komutasındaki bir orduyu Halef ile savaşması için Kirmân'a gönderdi. Bu ordunun Saffarîler karşısında hezimete uğrayarak Ciruft yolu üzerinden geri dönmesi üzerine Samsâmüddevle bu kez daha büyük bir orduyu Abbâs b. Ahmed komutasında Kirmân'a gönderdi. İki taraf arasında 382/992 yılında

⁴³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:68-69; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:292; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hânedân: Büveyhîler", 28; Khanoglan Hacıyev, "Samsâmüddevle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-2:471-472; Zettersteen, "Samsâmüddevle", 10:169-170.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:72.

meydana gelen savaşta Abbâs b. Ahmed, Halef b. Ahmed'in oğlu Amr'ı büyük bir hezimete uğratarak Kirmân'ı Saffarîlerden geri almayı başardı⁴⁴¹.

Samsâmüddevle, zor da olsa Kirmân'ı geri aldıktan ve bölgenin kontrolünü sağlama aldıktan sonra Kirmân'da istikrar ve huzur ortamını oluşturmaya çalıştığı dönemde bu kez de Fars bölgesinden gelen haberlerle zor durumda kalacaktı. Fars'ta Bahâüddevle'nin tahta çıktığı yıllarda hapsedilen İzzüddevle Bahtiyâr'ın altı oğlu, hapis buldukları kalenin muhafızını ve bölgedeki Deylemlî askerleri kendi etraflarında toplanmaları konusunda ikna edince bu kişiler tarafından serbest bırakıldılar. Bu durumu haber alan Samsâmüddevle, Kirmân valisi Üstaz Hürmüz'ün oğlu Ebu Ali'yi askeri bir birlikle onların üzerine yolladı. Bunun üzerine İzzüddevle'nin oğulları beraberlerindeki Deylemlî askerler ile birlikte tutuklu buldukları kaleye sığınarak burayı savunmaya çalıştılar. Ebu Ali tarafından muhasara altına alınan bu kale sonradan içerden bir grup Deylemlî askerin yardımı ile geri alınmıştır. 383/993-994 yılında meydana gelen bu olaylar sonucunda Samsâmüddevle'nin emri ile İzzüddevle Bahtiyâr'ın oğullarından ikisi öldürülmüş diğerleri ise tekrar tutuklanarak hapse atılmıştır⁴⁴².

Samsâmüddevle ile Bahâüddevle yaptıkları barış antlaşmaları ile her ne kadar hâkimiyet alanlarını belirlemişlerse de her iki kardeş de bu antlaşmaya sadık kalmamış ve belirli aralıklarla birbirlerinin bölgelerine girerek üstünlük kurmaya çalışmışlardı. İki kardeş arasındaki bu mücadele Samsâmüddevle'nin 388/998 yılında Fars bölgesinde çıkan bir isyân sonucunda öldürüleceği zamana kadar devam etmiştir. Samsâmüddevle kardeşi ile yaptığı anlaşma sürecinde bir yandan Kirmân için Saffarîler ile mücadele halinde olurken diğer taraftan da kardeşi ile Hûzistân bölgesi için mücadele etmeye devam etmiştir. Fars bölgesinin sürekli savaş hali içinde bulunması bölge halkını da ciddi manada huzursuz etmiştir. Özellikle Deylemlîler ile Türkler arasında çıkan çatışmalar Fars bölgesindeki düzen ve istikrarın bozulmasında büyük rol oynamıştır. Samsâmüddevle'nin bozulan düzeni sağlamak adına yaptığı faaliyetler hem askeri olarak güç kaybetmesine hem de devlet otoritesinin her geçen

⁴⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:73.

⁴⁴² Şerefüddevle, Büveyhî devletinin başına geçtiği zaman bu altı kardeşe Şîrâz bölgesinden iktalar verilerek rahat bir hayat yaşamaları sağlanmıştı. Fakat Şerefüddevle'nin ölümü ile birlikte Şîrâz'da isyân çıkarmalarından endişe edilen bu altı kardeş Fars bölgesindeki bir kaleye hapsedilmişlerdi. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:83.

gün daha da zayıflamasına yol açtı. Böyle bir ortamda Samsâmüddevle'nin Deylemlilerden yaklaşık bin kişilik bir grubu ordudan atması Samsâmüddevle'den iyice soğuyan Deylemlilerin ona karşı doğrudan cephe almasına sebep oldu. Artık bölgedeki otoriteye karşı olduklarını açıkça gösteren bu grup, adeta isyân çıkarmak için fırsat arar duruma gelmişti. Deylemlilerin beklediği bu fırsat çok uzun süre geçmeden geldi. İzzüddevle Bahtiyârın oğullarından Ebu Nasr ve Ebu Kasım bir süre önce giriştikleri isyân neticesinde başarısız olmuş ve Samsâmüddevle tarafından canı bağışlanarak tekrardan hapse atılmıştı. Fakat iki kardeş bir süre sonra hapsedildikleri kaleden kale muhafızlarına rüşvet vererek kaçmayı başarmış ve bölgede yaşayan çeşitli Kürt kabilelerinden asker toplamaya başlamışlardı. Deylemliler de bu haberlerin kendilerine ulaşması üzerine onlara destek olmak için yanlarına gittiler⁴⁴³.

Ebu Nasr ve Ebu'l-Kasım, gelen Deylemliler ile birlikte vakit kaybetmeden Errecân'a giderek buranın idaresini ele geçirdi. O sırada ordusunun büyük bölümü Ahvâz'da bulunan Samsâmüddevle ise endişeye kapılarak Şîrâz yakınlarındaki bir kaleye kapandı ve burada ordunun dönüşünü beklemek istedi. Fakat bu kalenin muhafızları onu içeri almayınca ailesi ile birlikte devlet hazinesinin bir kısmını da alarak Şîrâz'dan kaçmayı denedi. Beraberindeki üç yüz kişilik bir koruma birliği ile birlikte Şîrâz'dan ayrılan Samsâmüddevle, Şîrâz'ın güneyindeki Dudmân kasabasına gitti. Fakat burada da işler istediği gibi gitmemiş, Dudmân Reisi Tâhir, Samsâmüddevle ve onun yanındakilerin üzerine saldırarak yanlarında bulunan malları yağmalamış, Samsâmüddevle'yi de esir almıştır. Daha sonra buraya gelip Samsâmüddevle'yi Tâhir'den alan Ebu Nasr, kafasını keserek onu idam etmiş böylece Samsâmüddevle'nin Şîrâz ve Fars bölgesinde yaklaşık dokuz yıl süren hükümranlılığına 388/998 yılında son vermiştir⁴⁴⁴.

İzzüddevle Bahtiyâr'ın oğulları Samsâmüddevle'yi öldürerek Şîrâz ve Fars bölgesinin tamamına hâkim olduktan sonra bu durumu Samsâmüddevle adına Ahvâz'ı idare eden Üstaz Hürmüz'ün oğlu Ebu Ali'ye bildirmiş ve ondan kendilerine tabii olmasını istemişlerdir. Ayrıca ondan bölgede bulunan Deylemlileri de kendilerine itaat

⁴⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:119; Hacıyev, "Samsâmüddevle", EK-2:472-473; Zettersteen, "Samsâmüddevle", 10:170.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:119; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:549; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 422; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:293; Hacıyev, "Samsâmüddevle", EK-2:473; Zettersteen, "Samsâmüddevle", 10:170.

etmeleri konusunda ikna etmesini de istemişlerdi. Aynı tarihlerde Bahâüddeve de Ahvâz'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla Ebu Ali'yi emrinde bulunan Deylemli ordusu ile birlikte kendisine itaate davet etmiş ve kardeşini öldürenlerden intikam alması için kendisine destek olmasını istemişti. Bu durumu Deylemlilerin ileri gelenleri ile birlikte değerlendiren Ebu Ali, Deylemli askerlerin İzzüddeve Bahtiyâr'ın oğullarının yanında yer almak istemelerine rağmen Bahâüddeve'nin daha önceden onların kardeşlerine yaptıklarından korkmuş ve Bahâüddeve ile birlikte hareket etme kararı almıştır⁴⁴⁵.

Ebu Ali Bahâüddeve'ye itaat etme kararı aldıktan sonra beraberindeki ordu ile birlikte öce Ramhürmüz, ardından da Errecân ve Hûzistân'ın diğer şehirlerini ele geçirdikten sonra Şîrâz'a yürüdü. Şîrâz'ın dışında karargâhını kuran Ebu Ali, İzzüddeve'nin oğullarının yanında bulunan Deylemli askerlerin bir kısmının da saf değiştirerek kendi tarafına geçmesiyle savaşta üstün duruma gelmiş ve İzzüddeve'nin oğullarını mağlup etmeyi başararak Şîrâz'a girmiştir⁴⁴⁶. Şîrâz'ın fethedildiği haberi kendisine ulaşınca vakit kaybetmeden Şîrâz'a giden Bahâüddeve, ilk iş olarak kardeşi Samsâmüddeve'nin öldürüldüğü Dudmân kasabasının yağmalanarak bütün halkının öldürülmesi emretti. Daha sonra kardeşinin orada gömüldüğü yerden çıkartılarak kefenin yenilenmesini ve Şîrâz'da onun adına yaptırılan bir türbeye defnedilmesini sağladı⁴⁴⁷.

Ebu Ali'nin 389/998-999 yılında Şîrâz'ı ele geçirmesi üzerine kaçmak zorunda kalan İzzüddeve'nin oğullarından Ebu Nasr, önce Deylem bölgesine giderek burada çok sayıda Zut, Deylemli ve Türk askeri kendi etrafında toplamayı başarmıştı. Ebu Nasr topladığı bu ordu ile birlikte Kirmân'a gelerek buradaki Deylemlilerin de desteğiyle tekrardan Fars bölgesine giderek Bahâüddeve ile savaşmayı planlamış fakat işler istediği gibi gitmemiştir. Kirmân halkının onun liderliğini istememesi üzerine Ebu Nasr ile Kirmân hâkimi Ebu Cafer b. Üstaz Hürmüz arasında meydana gelen savaşı kaybeden Ebu Cafer, Serencan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Ebu Nasr önce Ciruft'u ardından Kirmân'ın geri kalan bölgelerini ele geçirerek bölgeye yerleşti⁴⁴⁸. Kirmân'ın Ebu Nasr tarafından işgal edildiğini haber alan

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:125; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11:550.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:125-126.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:126.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:133-134.

Bahâüddeve, 390/1000 yılında el-Muvaffak Ali b. İsmail komutasında hazırladığı büyük bir orduyu Kirmân'a gönderdi. El-Muvaffak önce Ciruft'a gitmiş fakat Ebu Nasr'ın kaçtığı haberinin gelmesi üzerine onu takip ederek Ciruft'un sekiz fersah dışındaki Darzin adlı yerde onu yakalamayı başarmıştır. Ebu Nasr beraberindeki askerlerin kendisine ihânet ederek onu yalnız bırakması üzerine el-Muvaffak karşısında mağlup olmaktan kurtulamadı. Muvaffak, Ebu Nasr ve teslim olmayan askerlerin büyük bir bölümünü kılıçtan geçirerek Ebu Nasr'ın kesik başını da Bahâüddeve'ye gönderdi⁴⁴⁹. İzzüddeve'nin diğer oğlu Ebu'l-Kasım ise çok önceden bu olaylara karışmayarak önce Bedr b. Hasanaveyh'in yanına oradan da Batihaya gitmişti⁴⁵⁰.

Bahâüddeve, önce kardeşi sonra da yeğenleri ile olan mücadelelerden sonra Fars ve Kirmân bölgesini tamamen kontrol altına alarak 390/999-1000 yılından itibaren hânedânlığın başkentini Şîrâz'a nakletti ve kendisi de bir daha Bağdâd'a dönmedi. Burada kaldığı süre boyunca devletin ve ülkenin birliğini sağlamayı amaçlayan Bahâüddeve, Büveyhîlerin eski gücünden yoksun olduğunun farkında olduğu için düzenin bozulmaması adına bir takım tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bahâüddeve, bu doğrultuda önce batı sınırlarını güvence altına almak adına Irak'ta çıkan isyân girişimleri bastırdı ve burada bulunan yerel hânedânlar ile barış antlaşması yaparak onların Büveyhîlere bağlılığının devam ettirilmesi sağladı. Sonrasında ise doğuda beliren ve her geçen gün gücünü arttırarak sınırlarına yaklaşan Gaznelilerin karşısında şimdiki güçleriyle tutunamayacağını bilen Bahâüddeve, Gazneliler ile ilişkilerini iyi tutma ve herhangi bir savaşa sebebiyet vermemek adına Sultan Mahmûd'a çeşitli hediyeler ve elçiler göndererek iki devlet arasında dostluk kurma yoluna gitti⁴⁵¹.

Şîrâz'a yerleştikten sonra Bağdâd'a gitmeyerek iktidarının ve ömrünün son on iki yılını burada geçiren Bahâüddeve'nin yirmi dört yıllık hükümrânlığı 5 Cemâziyelâhir 403/22 Aralık 1012 tarihinde kırk iki yaşında iken ölmesi ile sona erdi. Tıpkı babası Adududdevle gibi yakalandığı sara hastalığından kurtulmayarak ölen

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:133-134; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12:19.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:125-126.

⁴⁵¹ Busse, "Iran Under The Buyids", 4:294; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4:476.

Bahâüddeve, Errecân'da vefat ettikten sonra cenazesi Necef'te babasının yanına Hz. Ali türbesine defnedilmiştir⁴⁵².

Bahâüddeve'nin ölümü ile birlikte oğlu Ebu Şuca Sultânüddeve Errecân'dan Şîrâz'a gelerek Büveyhî devletinin başına geçti. Kardeşlerinden Ebu Tâhir'i Basra'ya gönderen Sultânüddeve, Ebu'l-Fevâris'i ise Kirmân'a tayin etti⁴⁵³. Ebu'l-Fevâris, burada etrafına toplanan Deylemlilerin kardeşi ile savaşarak Fars'ı dolayısıyla ülke yönetimini eline alması yönündeki kışkırtmaları sonucunda 407/1016-1017 yılında Fars'a yürüme kararı aldı. Kardeşinin yokluğundan istifade ederek Kirmân üzerinden Şîrâz'ı işgal eden Ebu'l-Fevâris, olaylardan habersiz bir şekilde geri dönen Sultânüddeve ile Şîrâz dışında yapmış olduğu savaşı kaybedince Kirmân'a geri dönmek zorunda kaldı. Kardeşinin peşine düşerek ona gereken cezayı vermeye kararlı olan Sultânüddeve, onun peşinden Kirmân'a girerek kardeşini yakalamaya çalıştı. Fakat Sultânüddeve'nin gelişini haber alan Ebu'l-Fevâris, Horasân topraklarına kaçarak o sırada Büst şehrinde bulunan Sultan Mahmûd' a sığınmış ve kardeşi ile olan mücadelesi için yardım talebinde bulunmuştur. Onun bu talebine olumlu yanıt veren Sultan Mahmûd, en seçkin kumandanlarından biri olan Ebu Sa'd et-Tai idaresindeki bir orduyu Ebu'l-Fevâris'in hizmetine verdi. Bu ordunun desteği ile birlikte Kirmân'a giden Ebu'l-Fevâris kısa sürede burayı ele geçirerek tekrar kendi kontrolüne aldı. Kardeşinin tekrar Şîrâz'dan ayrılarak Bağdâd'a gitmesini fırsat bilen Ebu'l-Fevâris beraberindeki Deylemliler ve Gazneliler ile birlikte Şîrâz'a girerek burayı ikinci kez işgal etti⁴⁵⁴. Ebu'l-Fevâris'in Şîrâz'a geri döndüğünü haber alan Sultânüddeve, vakit kaybetmeden geri dönerek kardeşi ile savaşarak Şîrâz'ı geri almayı başardı. Savaşı kaybetmesi üzerine tekrar Kirmân'a çekilmek zorunda kalan Ebu'l-Fevâris kardeşinin kendisini takip etmesinden dolayı Kirmân'da da çok uzun süre kalamamış ve 408/1017-1018 yılında oradan da kaçmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Ebu'l-Fevâris, Sultan Mahmûd'un kumandanı Ebu Sa'd et-Tai ve askerlerine çok kötü davrandığı için onlarla ters düşmüş bunun için Sultan Mahmûd'un yanına gitmeye de

⁴⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:193; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12:55; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 37; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 423; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:296; Merçil, "Bahaüddeve", 4:476.

⁴⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:193; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 38; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 423; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:296.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:229; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 38; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 423; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:297.

cesaret edememiştir. Onun yerine Hemedân hâkimi Şemsüddeve b. Fahrüddeve'nin yanına gitmek zorunda kaldı. Burada da çok uzun süre kalamayan Ebu'l-Fevâris, Batiha emîri Mühezzibüddeve'nin yanına gitti. Ebu'l-Fevâris'in Basra valisi olan kardeşi Celâlüddeve çeşitli hediyeler göndererek isterse Basra'ya yanına gelebileceğini söylemiş fakat o Batiha'da kalmayı tercih etmiştir⁴⁵⁵.

Kirmân'ın idaresinin kime verileceği konusunda çıkan tartışmalar ve Kirmân üzerinden Büveyhî siyasetine karışmaya başlayan Gaznelilere karşı tedbir almak isteyen Sultânüddeve, sonunda elçiler vasıtasıyla iletişime geçtiği kardeşi Ebu'l-Fevâris ile Kirmân'ın idaresi konusunda bir antlaşmaya vardı. Bu antlaşma Abbâsî halifesi Kadir Billâh tarafından da onaylanarak kendisine “*Kivâmüddeve*” unvanı verilen Ebu'l-Fevâris yeniden Kirmân'a vali olarak atandı⁴⁵⁶.

Sultânüddeve, Kirmân meselesini hallettikten bir süre sonra bu kez diğer bir kardeşi olan Ebu Ali Müşerrifüddeve ile Irak toprakları ve Bağdâd hâkimiyeti konusunda sorunlar yaşamıştı. 412/1021 yılında Bağdâd'da bulunan ve öncülüğünü Türklerin yaptığı bir grup asker Sultânüddeve'ye karşı ayaklanarak kardeşi Ebu Ali Müşerrifüddeve'yi desteklemiş ve Büveyhîlerin başına onun geçmesini istemişlerdi. Sultânüddeve, bu ayaklanmayı bastırmak üzere geldiği Bağdâd'da Türkler ile yaptığı anlaşmaya göre kardeşi Müşerrifüddeve'yi kendi vekili olarak orada bırakarak dönmek zorunda kaldı. Ardından onlara karşı veziri İbn Sehlân'ı gönderip bu isyancı grubu etkisiz hale getirip kardeşini geri almak istemişse de bunu başaramamıştır. Veziri İbn Sehlân'ın aldığı ağır yenilgiden sonra henüz on dokuz yaşında olan kardeşi Müşerrifüddeve de Türk askerlerinden aldığı destekle Büveyhî tahtında hak iddiasında bulunarak ağabeyine karşı cephe almaya başladı. Büveyhî ordusunda bulunan Deylemlî-Türk çatışmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu iktidar mücadelesi, bir süre sonra elçiler aracılığı ile yapılan görüşmeler sonucunda iki kardeş arasında yapılan bir antlaşma ile sonuçlanmıştır. Bu antlaşmaya göre; Fars ve Kirmân bölgesinin idaresi Sultânüddeve'de kalırken Irak ve Hûzistân'ın tamamı kardeşi

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:230; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 423; Busse, “Iran Under The Buyids”, 4:297.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:230; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12:76.

Müşerrifüddeve'nin idaresinde olacaktı. Ayrıca Bağdâd'da Sultaüddeve adına okunan hutbe değiştirilerek Müşerrifüddeve adına okunmaya başlayacaktı⁴⁵⁷.

415/1024 yılına gelindiğinde Sultaüddeve Şîrâz'da ölünce devletin ileri gelenleri onun yerine tahta oturması için o sıralarda Ahvâz'da bulunan oğlu Ebu Kâlicâr'ı davet etmiş fakat Şîrâz'a gelmesi gecikince Kirmân hâkimi olan amcası Kıvâmüddeve Şîrâz'a gelerek kardeşinin tahtına oturmuştu⁴⁵⁸. Bir süre sonra Şîrâz'a gelen Ebu Kâlicâr, amcası ile Şîrâz önlerinde savaşarak onu mağlup etmiş ve Fars hâkimi olarak Şîrâz'a girerek babasının yerine tahta geçmiştir. Ebu Kâlicâr'ın Şîrâz'a yerleştikten sonra Deylemli askerlere kötü davranması onların bir süre sonra Ebu Kâlicâr'a karşı isyân girişimine sebep olacak olayların başlamasına sebep oldu. Şîrâzlı Deylemliler, Fesa ve Fars'ın diğer bölgelerinde yaşayan Deylemliler ile irtibata geçerek onları Ebu Kâlicâr'a karşı birlikte hareket etmeye ve Kıvâmüddeve'nin tekrar Fars'a gelerek kontrolü eline alması konusunda teşvik etmeye çağırdı. Daha sonra Ebu Kâlicâr'ın Şîrâz'da yaşayan Deylemli askerlerin kendisinden talep ettiği malları onlara vermemesi Deylemli askerlerin bu isyân düşüncesini harekete geçirmesini sağlamış ve Ebu Kâlicâr'a karşı artık açıktan açığa cephe almalarına sebep olmuştu. Bu durum karşısında Şîrâz'da kalamayacağını anlayan Ebu Kâlicâr ise kaçamak zorunda kalmış ve Nevbendecân'a gitmiştir. Burada kaldığı dönemde de büyük sıkıntılar çeken Ebu Kâlicâr sıcaktan ve kötü hayat şartlarından askerlerinin büyük bir kısmı hastalanınca burada kalamamış ve Şi'b-i Bevvân'a gitmek zorunda kalmıştır⁴⁵⁹.

Ebu Kâlicâr'ın Şîrâz'dan ayrılması ile birlikte Deylemliler Kıvâmüddeve'ye haber göndererek onu Şîrâz'a davet etmiş ve Fars bölgesine gelerek idareyi eline almasını istemişlerdir. Bu davete olumlu bakan Kıvâmüddeve Şîrâz'a geldikten sonra Ebu Kâlicâr'ın bulunduğu Şi'b-i Bevvân'a saldırarak onu Fars bölgesinden tamamen uzaklaştırmak istedi. Bunun için harekete geçen Kıvâmüddeve savaş hazırlıkları yapmış ve Ebu Kâlicâr ile savaşmak üzere Şi'b-i Bevvân'a gitmiştir. Fakat barıştan yana olan her iki tarafın askerleri olası bir savaşın önüne geçerek elçiler aracılığı ile bir antlaşması yapılmasını sağladı. Bu antlaşmaya göre Fars ve Kirmân toprakları Kıvâmüddeve'ye, Hûzistân ise Ebu Kâlicâr'ın idaresinde olacaktı. İki taraf arasında

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:251,255; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:297.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:261; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:297.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:262-263.

imzalanan bu antlaşmadan sonra Kıvâmüddeve Şîrâz'a dönerken Ebu Kâlicâr ise Errecân'a gitti⁴⁶⁰.

Kıvâmüddeve Şîrâz'a döndükten sonra Şîrâz'da başta Ebu Kâlicâr'ı destekleyenler olmak üzere birçok kişinin mallarını müsadere ederek elinden alması halkın tepkisini çekmiştir. Bu tepkilerin sonucunda buradaki Deylemlilerin lideri konumunda olan Hadım Sandal'ın Ebu Kâlicâr'ın safına katılmasıyla beraber İbnü'l-Esir'in dediğine göre Deylemliler, Ebu Kâlicâr'dan nefret etmelerine rağmen onu amcasına karşı savaşması için teşvik etmeye çalıştılar. Aralarındaki antlaşmaya rağmen bu çağrıya cevap veren Ebu Kâlicâr, Deylemlilerle askerlerin desteğiyle Şîrâz'a geri gelerek amcası Kıvâmüddeve ile savaşarak onu mağlup etmiş ve onun Darebcird'e çekilmesini sağlamıştır. Böylece Ebu Kâlicâr Şîrâz'a girerek tekrardan Fars'a hâkim oldu. Bir süre sonra Kıvâmüddeve Kirmân'dan gelen askerler ve civarda yaşayan Kürtlerden aldığı destekle birlikte 10.000 kişilik kalabalık bir ordu oluşturdu. Bu ordu ile birlikte Beyzâ ve İstahr arasındaki bir bölgede Ebu Kâlicâr ile karşı karşıya gelen Kıvâmüddeve, ilkinden daha şiddetli geçen bu savaşı da kaybedince 417/1026-1027'da Kirmân'a dönmek zorunda kaldı⁴⁶¹. Aynı yıl Ebu Kâlicâr, Kirmân'a saldırmak üzere harekete geçti fakat yolda askerlerinin birçoğu kötü şartlar ve hava şartlarından dolayı hastalanınca bunu gerçekleştiremedi. Neticede iki taraf arasında yapılan antlaşma ile yıllık 20.000 dinar vergi ödemeyi kabul eden Ebu Kâlicâr, Fars bölgesi hâkimiyetine devam etmiş ve Kirmân'ı amcasının idaresine bırakmaya mecbur kalmıştır⁴⁶².

418/1028 yılına gelindiğinde Kıvâmüddeve'nin Fars'a saldırı hazırlıkları yaptığı sırada zehirlenerek öldürülmesi üzerine savaş hazırlıklarını tamamlayarak toplanan askerleri, Ebu Kâlicâr lehine gösteriler yaparak onu Kirmân'a davet ettiler. Bunun üzerine o sırada diğer amcası Celâlüddeve⁴⁶³ ile Bağdâd ve Hûzistân hâkimiyeti için mücadelede olduğu Basra'dan ayrılarak Kirmân'a gelen Ebu Kâlicâr,

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:263.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:263.

⁴⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:279.

⁴⁶³ Büveyhîlerin Irak hâkimi Müşerrifüddeve'nin ölümü ile birlikte kardeşi Celâlüddeve, Ebu Kâlicâr'ın amcası Kıvâmüddeve ile savaşmasından dolayı Irak toprakları ile ilgilenemeyeceğini düşünerek Bağdâd'a giderek onun yerine tahta oturmuştu. Ebu Kâlicâr, amcası Kıvâmüddeve ile Fars toprakları üzerine giriştiği mücadeleyi kazanıp Fars hâkimi olunca Bağdâd üzerine yürüyerek Irak'ın hâkimiyetini ele geçirmek için harekete geçti. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:280; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12:92.

uzun zamandır savaşarak elde edemediği Kirmân'ı sorunsuz bir şekilde kendi hâkimiyetine almayı bařarmıřtır⁴⁶⁴.

Kirmân'ı kontrolü altına aldıktan sonra diğer amcası Celâlüddeve ile Irak ve Hûzistân hâkimiyeti üzerine giriştiği mücadeleye devam eden Ebu Kâlîcâr, amcası ile Celâlüddeve'yi istemeyen ve her fırsatta ona karşı ayaklanan Türkler ile birlikte savaşmaya devam etti. Bağdâd hâkimiyeti için yapılan bu mücadeleler 428/1036 yılında iki tarafın akrabalık bağı ile antlaşmaya vararak ölünceye kadar saldırmazlık yemini etmesine kadar devam etmiştir. Bu antlaşmaya göre Irak ve Hûzistân'ın kontrolü Celâlüddeve'de, Fars ve Kirmân ise Ebu Kâlîcâr'da kalacaktı. Bu durum Celâlüddeve'nin 435/1044 yılında akciğer vereminden ölünceye kadar devam etmiřtir⁴⁶⁵.

Celâlüddeve'nin öldüğü sırada Vâsıt'ta bulunan oğlu el-Melikü'l-Aziz'e mektup gönderen askerler, ödemesi gereken cülusu hemen gönderdiği takdirde kendisine itaat edeceklerini bildirdiler. Fakat devlet hazinesinde onların talep ettiği miktarda para bulunmayan Melikü'l-Aziz bu durumu aralarında halledebileceklerini düşünerek Bağdâd'a hareket etmiştir. Fakat askerlerin kendilerine daha çok para vermeyi taahhüt eden Ebu Kâlîcâr'dan yana tavır almaları üzerine Bağdâd'a girememiş ve Vâsıt'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Bir süre kendisine destek bulmak adına çeşitli yerlere müracaat eden Melikü'l-Aziz bunu başaramayarak sonunda 441/1049-1050 yılında Meyyâfârikin'de ölmüş ve Bağdâd'a getirilerek babasının yanına gömülmüřtür⁴⁶⁶.

Celâlüddeve'nin ölümüyle birlikte, Irak ve Hûzistân'ı da kendi hâkimiyetine alan Ebu Kâlîcâr, 435/1044 yılında halifeden aldığı *Muhyiddîn* unvanıyla Büveyhîlerin mutlak lideri olmuřtur⁴⁶⁷. Selçukluların Dandanakan savaşını kazanarak İran topraklarına ilerlemeye başlaması Ebu Kâlîcâr'ı endişelendirmiştir. Selçukluların önce Rey'i ardından Kirmân topraklarının bir kısmını kontrolü altına almaları onun bu endişesinde ne kadar haklı olduğunu da gözler önüne sermektedir. Öncelikle şîrâz'a olabilecek bir Selçuklu akını için şehrin etrafına bir sur yaptırarak şehrin güvenliğini

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:284; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:298.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:347,393; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:298.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:394.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:399-400.

arttırmak istedi⁴⁶⁸. Ebu Kâlicâr, daha sonra bunun Selçukluları durdurmak için yeterli olmayacağını ve onlarla baş edebilecek askeri güce sahip olmadıklarını anlayınca bu durumu ancak barış yoluyla çözüme kararı almıştır. Bunun için Selçukluların lideri olan Tuğrul Bey'e elçiler aracılığı ile barış antlaşması teklifinde bulunmuş, Tuğrul Bey'in bu teklifi kabul etmesi üzerine de bu antlaşmayı akrabalık bağları kurarak sağlamlaştırmayı amaçlamıştır. 439/1047 yılında yapılan bu antlaşma ile birlikte Tuğrul Bey Ebu Kâlicâr'ın kızı ile evlenirken Ebu Kâlicâr'ın oğlu Mansur Fülâd Sütûn'un ise Çağrı Bey'in kızı ile evlenmesi kararlaştırıldı. Bu antlaşmadan sonra Tuğrul Bey, İran topraklarının fethi için görevlendirdiği kardeşi İbrahim Yınal'a Büveyhî topraklarından uzak durmasını emretti⁴⁶⁹.

440/1048 yılına gelindiğinde Kirmân'da çıkan bir sorunu gidermek için bölgeye giden Ebu Kâlicâr burada hastalanarak ölünce geride kalan altı oğlu arasında taht mücadelesi yaşanmıştır. Oğullarından Ebu Nasr Hüsrev Firuz, Bağdâd'da orduyu toplayarak askerlerden kendisini desteklemesi için yemin aldı. Halifeden kendisine "Melikü'r-Rahim" unvanını vererek Büveyhî liderliğini onaylamasını isteyen Ebu Nasr Hüsrev, halifeden Allâh'a mahsus bir sıfatın lakap olarak kullanılmasının caiz olmadığını söyleyen bir cevap aldı. Fakat Ebu Nasr'ın baskısına dayanamayarak ona bu unvanı vermek zorunda kalan halife el-Kaim Biemrillâh onu Büveyhîlerin yeni lideri olarak ilan etmek zorunda kaldı⁴⁷⁰.

Melikü'r-Rahim'in Bağdâd'da tahta oturmasının ardından onun hâkimiyetini tanıyan ilk kişi Basra hâkimi olan kardeşi Ebu Ali olmuştur. Diğer taraftan Ebu Kâlicâr'ın öldüğü sırada babası ile birlikte Şîrâz'da yaşayan Ebu Mansur Fülâd Sütûn, kendisini Fars hâkimi ve Büveyhî Sultanı ilan etmişti. Bunun üzerine Melikü'r-Rahim, 440/1049 yılında Basra hâkimi olan kardeşi Ebu Ali komutasında görevlendirdiği bir orduyu Şîrâz'a yollayarak kardeşi Ebu Mansur Fülâd Sütûn ve annesinin tutuklanarak

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esir'e göre Ebu Kâlicâr'ın emri ile 436/1044-1045 yılında Şîrâz'ın etrafına sur inşâ edilmeye başlanmış ve bu çalışmalar beş yıl devam etmiştir. 441/1049-1050 yılında tamamlanan bu surların uzunluğu on ki bin, genişliği ise sekiz arşın civarındadır. Ayrıca üzerinde on bir tane de kapı bulunmaktaydı. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:400.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:400; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:166; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, 1. Baskı, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 33; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi Cilt 1Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157)*, 2. Baskı, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 101; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:300.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:415-416.

İstahr Kalesi'ne hapsedilmesini sağladı⁴⁷¹. Kardeşi ve annesinin tutuklanmasından birkaç ay sonra Şîrâz'a giderek Fars bölgesinin durumunu kendi gözleriyle görmek isteyen Melikü'r-Rahim, Ahvâz üzerinden yola çıkarak Şîrâz önlerine geldi ve karargâhını kurdu. Fakat bu sırada Bağdâdlı askerler ile Şîrâz'da yaşayan Deylemliler arasında çıkan tartışmalar yüzünden şehre girmedi. Bölgedeki olayların daha fazla büyümesini istemeyen Melikü'r-Rahim, kardeşleri Ebu Sa'd ve Ebu Tâlib'i Errecân'da yerine vekil olarak bıraktıktan sonra Fars'tan ayrılarak Ahvâz'a dönmüştür⁴⁷².

Melikü'r-Rahim'in Fars'tan ayrılışı ile beraber bölgedeki karışıklıklar daha da artmış ve Ebu Mansur Fülâd Sütûn'u destekleyen Deylemli bir grup onun tutuklu bulunduğu İstahr Kalesi'nden kaçmasına yardım ederek onun bu kaleyi ele geçirmesini sağlamıştır. İstahr kalesinden sonra Fars'ın bütün şehirlerini ele geçiren Fülâd Sütûn, Ahvâz'ı da ele geçirmek için destekçileri ile birlikte Errecân'a doğru ilerledi⁴⁷³. 442/1050 yılında Errecân'ı Ebu Sa'd ve Ebu Tâlib'in elinden alan Fülâd Sütûn, buradan Ahvâz'a doğru ilerlediği sırada Ramhürmüz'e gitmek için yola çıkan Melikü'r-Rahim ve ordusu ile karşılaştı. Melikü'r-Rahim'i ve beraberindeki orduyu mağlup etmeyi başaran Fülâd Sütûn, Melikü'r-Rahim'in kardeşleri Ebu Sa'd ve Ebu Talib ile birlikte Vâsıt'a kaçmasının ardından Ahvâz'ı kendi hâkimiyetine aldı⁴⁷⁴. Fakat orduda çıkan karışıklıklar yüzünden Ahvâz'ı terk ederek Fars'a dönen Fülâd Sütûn'un gidişiyle birlikte buraya tekrar gelen Melikü'r-Rahim, Ahvâz'ı tekrar kendi kontrolüne almıştır⁴⁷⁵.

Melikü'r-Rahim, 443/1051 yılında Ahvâz ve diğer Hûzistân topraklarını tekrar kendi kontrolü altına aldıktan sonra kardeşi Ebu Mansur Fülâd Sütûn'un Şîrâz ve Fars hâkimiyetine son vermek için hazırlıklara başlamıştı ve bunun için bir fırsat bekliyordu. Bir süre sonra İstahr Kalesi hâkimi Ebu Nasr b. Hüsrev'in kendisine mektup yazarak yardım istemesi üzerine Fars'a sefer düzenleme kararı almıştır. Ebu Nasr Hüsrev, kardeşlerinin Fülâd Sütûn tarafından haksız yere tutuklanarak hapsedildiğini yazdığı mektubunda Melikü'r-Rahim'e itaatini bildirerek kendisine

⁴⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:421-422.

⁴⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:422.

⁴⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:422.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:425.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:428.

Fars illerine düzenleyeceği sefer için yardım vaadinde bulundu. Bunun üzerine Melikü'r-Rahim kardeşi Ebu Sa'd'ı büyük bir ordu ile Ebu Nasr'ın yanına İstahr kalesine gönderdi. Bu ordu karşısında tutunamayacağını düşünen Darebcird ve diğer bazı şehirler kendiliğinden teslim olarak Melikü'r-Rahim'e itaatlerini bildirdi. 444/1052 yılında Ebu Sa'd ve Ebu Nasr önce Şîrâz'ın birkaç fersah dışında yer alan Fehender Kalesi'ni muhasara altına almış ardından da Şîrâz'a girerek Ramazan ayında burayı işgal etmiştir⁴⁷⁶. Bu olaylar sırasında Fars'ta bulunmayan Fülâd Sütûn, durumu haber alınca Deylemliler'den topladığı ordu ile birlikte vakit kaybetmeden Şîrâz'a hareket etmiş ve kardeşi Ebu Sa'd ile karşı karşıya gelmiştir. Ebu Sa'd karşısında tutunamayan Fülâd Sütûn, ordusunun bir kısmının teslim olması geri kalanın da kaçarak etrafa dağılması üzerine Fehender Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldı⁴⁷⁷.

Ebu Sa'd'ın Şîrâz ve Fars'ı kardeşi Melikü'r-Rahim adına ele geçirip idareyi eline aldıktan bir süre sonra Amidüddevele Ebu Nasr b. ez-Zahir adında bir kişi Ebu Sa'd ile birlikte devlet içerisinde önemli bir mevkie gelmiş ve adeta yönetime ortak olmuştu. Bu durum Ebu Sa'd'ın Fars'ı ve Şîrâz'ı ele geçirmesinde önemli rol oynayan İstahr Kalesi hâkimi Ebu Nasr b. Hüsrev'i çok rahatsız etmişti. Amidüddevele'ye karşı Fülâd Sütûn ile birlikte hareket etme kararı alarak orduyu da bu yönde teşvik eden Ebu Nasr, Fülâd Sütûn'u kaleden çıkararak Şîrâzlı askerler ile birlikte ona itaat edeceklerini bildirdi. Fülâd Sütûn da vakit kaybetmeden harekete geçerek Amidüddevele'yi tutuklatmış ve kendisini destekleyen askerler ile birlikte Şîrâz'a yürüyerek kardeşi Ebu Sa'd'ı beraberindeki askerleri ile birlikte Ahvâz'a dönmeye mecbur bırakmıştı. Fülâd Sütûn'un 445/1054 yılında yaklaşık iki yıl sığındığı Fehender Kalesi'nden çıkarak Şîrâz'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra hutbeyi sırasıyla Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahim ve kendi adına okutmasından Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in üstünlüğünü kabul ettiği ve ağabeyiyle Fars hâkimiyeti üzerine bir antlaşmaya vardıkları anlaşılmaktadır⁴⁷⁸.

447/1055 yılında Abbâsî halifesi Kaim Biemrillâh, Bağdâd'da bulunan Büveyhîlere hizmet eden Deylemliler ve Türk askerlerin arasında çıkan olayları bastırması için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdâd'a davet etti. Tuğrul Bey

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:435.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:435-436.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:451.

Bağdâd'a girdiği sırada Büveyhî askerlerinin halkı galeyana getirerek Selçuklu ordusuna saldırmaya teşvik etmeleri Bağdâd'da büyük bir kargaşa ortamının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu olaylar sonucunda Bağdâd halkı ve Büveyhî askerleri ile şehrin içinde savaşmak zorunda kalan Selçuklu ordusu, bir süre sonra şehirde kontrolü ele almayı başarmış ve sükûneti sağlamıştır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, bu olayların sorumlusu olarak gördüğü Büveyhî sultanı Melikü'r-Rahim'i tutuklatarak hapse atmış böylelikle Büveyhîlerin Irak ve Bağdâd hâkimiyetine son vermiştir⁴⁷⁹.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Büveyhîlerin Irak hâkimiyetine son vermesinden bir yıl sonra Fars Emîri olarak Şîrâz'da bulunan Ebu Mansur Fülâd Sütûn, Fars bölgesinde yaşayan yerel Kürt hânedânlarından Şabânkâre Emîri Fazlûye tarafından çıkarılan bir isyân sonrasında önce hapsedilmiş sonrasında ise idam edilmiştir. Irak topraklarından sonra Fars'ı da kaybeden Büveyhîler Devleti sonrasında toparlanma imkânı bulamayarak yıkılmıştır⁴⁸⁰. Zerkûb, Ebu Mansur Fülâd Sütûn'dan sonra Büveyhîlerin Ebu Ali b. Keyhüsrev b. İzzü'l-Mülk b. Sultânüddeve b. Bahâüddeve etrafında toplanarak bir süre daha Nevbendecân civarında küçük bir bölgede yaşadıklarını, 487/1094 yılına kadar varlıklarını sürdürdüklerini kaydetmiştir⁴⁸¹.

1.5. SELÇUKLULAR ZAMANINDA ŞÎRÂZ

Dandanakan Savaşı, sonuçları itibariyle hiç şüphesiz sadece Selçuklu tarihini değil bütün Yakınoğu tarihini etkileyecek gelişmelerin yaşanmasına sebep olacak bir sürecin başlamasını sağlamıştır. Bu savaşı kaybeden Gaznelilerin buldukları toprakların güneyine çekilmeye mecbur bırakılması ile birlikte yaklaşık elli yıldır Horasân'da sınırlı bir coğrafyada yaşamak zorunda kalan kalabalık Türkmen grupları kitleler halinde İran coğrafyasına girmeye başlamıştır. Bu durum doğal olarak yeni

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:463-466; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:166; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, 37-38; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 102; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:302-303.

⁴⁸⁰ İbn Belhî, *Farsnâme*, 166; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 38-39.

⁴⁸¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 39.

kurulmuş olan Selçuklu Devleti'nin yayılma alanının da belirlenmesi üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır⁴⁸².

Özgüdenli'ye göre Selçukluların İran toprakları üzerindeki yayılma politikasını etkileyen diğer bir önemli faktörde Orta ve Batı İran topraklarında güçlü ve merkezi bir devletin olmayışıdır. Bu bölgeler, yerel hânedânlar tarafından siyâsî bütünlükten uzak bir şekilde sınırlı bir askeri güç ile idare edilmekteydi. Hal böyle olunca da Selçuklu gibi yeni kurulmuş ve güç olarak bütün bu mahalli yönetimlerden daha üstün durumda olan bir devletin bu bölgeye yayılmak istemesi gayet doğal bir durumdur. Bu bölgenin idaresini elinde bulunduran Büveyhîlerin eski gücünden uzak oluşu ve sürekli iç meseleler ile ilgilenmek zorunda kalmaları Selçukluların İran topraklarında önlerine çıkabilecek ciddi bir engel olmadığına göstergesi olmuştur⁴⁸³.

Selçuklular, eski Türk devlet geleneklerine bağlı olarak ülkeyi ve ileride zapt edilecek memleketleri hânedân üyesi üç kardeş arasında paylaştırmışlardı. Bu paylaşımına göre; Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge merkezi Merv olmak üzere Çağrı Bey'e, Büst ile Sistân bölgesi Herât merkez olmak üzere Musa Yabguya, Sultan sıfatı ile payitaht olan Nişabûr'da kalan Tuğrul Bey'e ise Irak bölgesi ve İran'ın batı bölgeleri verilmişti. Ayrıca Selçuklu hânedânının ikinci dereceden üyelerinden İbrahim Yınal Kuhistân'a, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Cürcan ve Damgan'a, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd ise Kirmân'a gönderilerek bu bölgelerin fethi ile görevlendirilmişlerdir⁴⁸⁴.

İbrahim Yınal'ın fethetmesi için belirlenen Orta ve Batı İran topraklarında hızla ilerleyerek Büveyhîlere bağlı yerel hânedânları birer birer mağlup etmesi Büveyhî Sultanı Ebu Kâlicâr'ı büyük bir endişeye sevk etmişti. Selçuklulara karşı askeri olarak karşı koyamayacağını anlayan Ebu Kâlicâr, Selçuklu ilerleyişini barış yolu ile durdurmak istedi. Selçuklular ile yapılması planlanan antlaşma ile beraber kurulacak bir akrabalık bağının iki devlet arsındaki dostluğu pekiştirileceğini düşünen Ebu Kâlicâr, bunun için kızının Tuğrul Bey ile oğlunun da Çağrı Bey'in kızı ile

⁴⁸² Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 91.

⁴⁸³ Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 92-93.

⁴⁸⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 94-95; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 429; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 10:362; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 3. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980), 111-112; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 95-96.

evlenmesini sağladı. Bunun sonucu olarak da Tuğrul Bey, Büveyhîler ile yapılan antlaşma ve kurulan akrabalık bağından sonra İbrahim Yınal'a Büveyhî topraklarına dair herhangi bir sefer yapmamasını emretti. Ebu Kâlicâr, 439/1047 yılında Selçuklular ile yaptığı bu antlaşma ve akrabalık sayesinde bir süreliğine de olsa topraklarının bütünlüğünü korumayı başarmış, Selçukluların Fars topraklarını ve Şîrâz'ı işgal etmelerine engel olmuştur⁴⁸⁵.

440/1048 yılında Ebu Kâlicâr'ın ölümü ile birlikte oğullarının taht kavgasına düşerek devletin düzenini bozması ülkenin kargaşa ortamına sürüklenmesine yol açmıştır. Büveyhîleri yıkılış sürecine götürecek bu olaylar, aynı zamanda Çağrı Bey'in damadı da olan Ebu Mansur Fülâd Sütûn'un yerel Kürt hânedânlarından Şebânkâre Emîri Fazlûye tarafından 448/1056 yılında öldürülmesi ile sonuçlanmıştır⁴⁸⁶.

Fars bölgesinde Selçuklu hâkimiyeti, Çağrı Bey'in oğlu ve aynı zamanda o dönemde Kirmân hâkimi olan Kavurd'un Umman seferinden sonra hâkimiyet alanını genişletmek adına batısında bulunan Fars topraklarını işgal etmesiyle birlikte başlar. Fars bölgesinde Ebu Mansur Fülâd Sütûn'u öldürdükten sonra hüküm sürmeye başlayan Fazlûye, Ebu Mansur Fülâd Sütûn ve annesine yaptıklarından dolayı Fars bölgesinde yaşayan gerek Deylemliler gerekse Türk askerler arasında nefret edilen bir kişi durumuna düşmüştü⁴⁸⁷. Fazlûye, Kavurd'un Şîrâz'a sefer düzenleyeceğini haber alınca bölge halkından ve askerlerinden beklediği desteği bulmayacağını anladı ve kaçarak Şîrâz dışındaki kalelerden birine sığındı. Kavurd, Şîrâz'a gelmeden önce şehrin ileri gelenlerine haber göndererek teslim olmaları istemiş fakat Şîrâz halkı bunu kabul etmeyerek şehirlerini savunacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine ordusu ile birlikte Şîrâz önlerine gelen Kavurd şehri kuşatma altına aldı. Şîrâz halkı Selçuklu askerleri ile üç gün boyunca savaşmalarına rağmen bir sonuç alamayacaklarını

⁴⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:400; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 33; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 101; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:300.

⁴⁸⁶ İbn Belhî, *Farsnâme*, 166; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 38-39; Clifford Edmund Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq And Mongol Periods*, Ed. J. A. Boyle, (Cambridge: Cambridge (University Press, 1968), 5:46-47; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981), 3-4.

⁴⁸⁷ İbn Belhî'nin kayıtlarına göre Ebu Mansur Fülâd Sütûn'un annesi, Herasuye adında Şîrâz'da şarkıcılık yapan bir kadındı. Fazlûye, yalnız yaşayan bu kadının Deylem hânedânını çökmesinde büyük rolü olduğuna inandırmaya çalıştı. Fazlûye bir süre sonra isyân çıkarıp Ebu Mansur Fülâd Sütûn'u önce hapsedip ardında da öldürdükten sonra annesini yakalattı ve bir hamamı susuz bir şekilde ısıtarak içerisine hapsedirerek işkence ile öldürdü. İbn Belhî, *Farsnâme*, 166; V. F. Büchner, "Şebânkâre", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11:370.

anlayınca teslim olmak zorunda kaldı. Kavurd'un şehir halkının kendisine direnmesine rağmen halktan kimseyi cezalandırmaması Şîrâz halkının takdirini kazanmasına sebep olmuş ve etrafındaki diğer küçük şehirlerin de ona itaat etmesini sağladı. Şîrâz'ın idaresini ele alan Kavurd, hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasını sağladıktan sonra Büveyhî ailesinden Ebu Kâlicâr'ın oğlu İsfendiyâr b. Ebu Kâlicâr ve annesi de Kirmân'a gönderdi⁴⁸⁸.

Kavurd'un 454/1062 yılında Fars topraklarına gelişi ile birlikte Şîrâz'dan kaçmak zorunda kalan Fazlûye, önce Şîrâz'ın beş fersah uzağındaki Kefire denilen yere oradan da yine Şîrâz'a on beş fersah mesafede bulunan dağlık bir bölgeye kaçmıştı. Kavurd bir süre onu takip ederek yakalamaya çalıştı hatta onun adamlarından altı yüz kadar kişiyi de öldürmesine rağmen Fazlûye'yi yakalamayı başaramadı. Kavurd'un elinden kaçmayı başaran Fazlûye, Şîrâz'a kırk fersah uzaklıkta bulunan Fesa' şehrine bağlı Cerhem Kalesi'ne çekilerek savunmaya geçti. Bu kaleye ulaşımın dar ve dağlık ve engebeli yollar vasıtası olması sebebiyle Fazlûye'ye karşı etkili olmayacağını düşünen Kavurd, Şîrâz'a geri dönmüştür. Kavurd Şîrâz'a döndükten sonra önce Tuğrul Bey adına hutbe okuttu ardından da Tuğrul Bey'e çeşitli hediyeler ile birlikte *Fetihnâme* gönderdi. Böylelikle Fars bölgesinde Selçuklu hâkimiyeti resmen başlamış oldu. Bir yıl sonra Fazlûye Deylemlî ve diğer gruplardan topladığı yirmi bin kişilik bir ordu ile Şîrâz'ı ele geçirmek için bir girişimde bulunmuş fakat Kavurd'un dört bin kişilik ordusuna karşı mağlup olarak Fesa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır⁴⁸⁹.

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında ölümünün ardından Selçuklu tahtında hak iddia edenlerden biri de Kirmân ve Fars hâkimi olan Kavurd olmuştur. Hatta bunun için Şîrâz'dan yola çıkarak İsfahân'a kadar ilerleyen Kavurd, burada kardeşi Alparslan'ın Rey şehrine gelerek tahta çıktığını öğrenince Şîrâz'a geri dönmüş ve buradaki hutbelerde o tarihten itibaren önce kardeşi Alparslan sonra kendi

⁴⁸⁸ Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 20; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 4; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 6:456-457; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25:73.

⁴⁸⁹ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 20-21; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 433; Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:47; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 4.

adını okutmuştur⁴⁹⁰. Bir süre sonra Kavurd'un Şîrâz'dan ayrılarak esas hâkimiyet bölgesi olan Kirmân'a gitmesini fırsat olarak değerlendiren Fazlûye, Sultan Alparslan'a bir mektup göndermiş ve o sırada bulunduğu Fesa şehrinde onun adına hutbe okuttuğunu söyleyerek itaatini bildirmiştir. Sultan Alparslan'dan Fars bölgesini ele geçirmek için yardım isteyen Fazlûye, 456/1064 yılında Sultanın onun bu isteğine olumlu cevap vererek kendisine gönderdiği Deylemlî ve Türkerlerden oluşan bir grup askerle birlikte Şîrâz'a ve etrafındaki diğer küçük şehirlere saldırarak buraları yağmalamak için harekete geçti. Kavurd ise Sultan Alparslan'ın gaza için Anadolu topraklarına gittiğini ve Fazlûye'nin tekrar Şîrâz'a yürüdüğünü haber alınca vakit kaybetmeden harekete geçmiş Şîrâz önlerine gelerek bir kez daha Fazlûye ile savaştı. Burada Fazlûye'nin ordusunu bir kez daha yenilgiye uğratan Kavurd, askerlerinin büyük bölümünü de öldürmüştür. Fazlûye, Kavurd'a karşı aldığı bu yenilginin ardından Fesa'ya geri dönerken Kavurd ise Şîrâz'a girerek hâkimiyetini devam ettirmiştir⁴⁹¹.

Sultan Alparslan Anadolu gazasından dönüp Hemedân'a geldiği sırada Kavurd karşısında defalarca mağlup ayrılan Fazlûye kendisini karşılayarak itaatini bildirmiş ve çeşitli hediyeler sunmuştur. Sultan Alparslan da onun bu itaatine karşılık kendisine hilatler ve çeşitli hâkimiyet alametleri vermiştir. Ayrıca Kavurd ve askerlerini Fars'tan uzaklaştırması için askeri bir birliği de onun emrine vererek Şîrâz'a gönderdi. Sultan Alparslan, 456/1064 yılında Hemedân'dan ayrılarak önce Isfahân'a gitmiş ardından da Fazlûye'nin Kavurd karşısında olası bir yenilgisine engel olmak için hazırladığı büyük bir ordu ile Şîrâz'a gitmeye karar vermiştir. Kırk gün kaldığı Isfahân'dan hareket eden Sultan Alparslan, 24 Muharrem 457/5 Ocak 1065 tarihinde Şîrâz'a vardı. Onun gelişini haber alan kardeşi Kavurd ise büyük bir endişeye kapılarak ailesi ve Şîrâz'daki mal varlığını Kirmân'a göndererek kendisi de deniz kenarında küçük bir kaleye sığınmıştı. Kavurd'un kaçmasına engel olmak için Kirmân'a giden yolları tutmak amacıyla askeri birlikler görevlendiren Sultan Alparslan, bu askerlerin ele geçirdiği Kavurd'un mallarına ve hazinesine de el koymuştur. Kavurd'a bağlı askerlerin bir süre sonra eman

⁴⁹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 4. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 46; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 20; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 4; Kafesoğlu, "Kavurd", 6:457; Özeydin, "Kavurd Bey", 25:73.

⁴⁹¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 46; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 22-23; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 4; Kafesoğlu, "Kavurd", 6:457.

dileyerek Alparslan'a itaat etmeleri üzerine kendisi de teslim olmak zorunda kaldı. Sultan Alparslan, Kavurd'u Fars'tan ayrılarak Şîrâz ve bütün Fars'ın idaresini Fazlûye'ye terk etmesi şartıyla serbest bırakmış ve onun Kirmân'a dönerek orayı idare etmesine izin vermiştir⁴⁹².

Sultan Alparslan'ın 457/1065 yılı sona ermeden Şîrâz'dan ayrılarak Merv'e dönmesiyle birlikte Kirmân'da vezirinin tahriklerine kapılarak önce hutbeden sonrada bastırıldığı paralardan Alparslan'ın adını çıkararak sadece kendi adını yazan Kavurd, bu hareketiyle bir nevi kendi bağımsızlığını ilan edip Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı bir isyân girişiminde bulunmuştur. Bu durumu haber alan Alparslan, Kirmân üzerine sefer hazırlıkları başlatarak Hâcib Altuntaş ve Hâcib Çavlı idaresindeki orduyu öncü birlik olarak Kirmân'a yollamış ve kendisi de arkalarından gitmiştir. Kirmân önlerinde iki taraf arasında 459/1067 yılında meydana gelen savaşı kaybeden Kavurd, ordusunun büyük bir bölümünün öldürülmesinin ardından kaçarak Cîruft şehrine sığındı. Daha sonra gönderdiği elçiler vasıtasıyla Alparslan'a itaatini bildiren Kavurd, Alparslan'dan kendisini affetmesini istedi. Bunun üzerine kardeşi Kavurd'u affeden Alparslan Kirmân'ı tekrar onun idaresine bırakarak Fars'a giderek İstahr kalesini fethetmiştir⁴⁹³.

Kavurd, Alparslan'ın kendisini affetmesinin üzerinden daha iki yıl bile geçmeden ikinci bir isyân girişiminde daha bulunmuştur. Bu defa eski düşmanı olan Fars hâkimi Fazlûye'yi de kendi tarafına çekerek Alparslan'a karşı birlikte hareket etme kararı aldı. Bu ittifakı haber alan Alparslan'da İsfahân'dan yola çıkarak önce Fazlûye ile oradan da Kirmân'a geçerek kardeşi Kavurd ile savaşmayı planlamıştır. 461/1068 yılında Şîrâz'a gelen Alparslan'dan korkan Fazlûye Hurşeh adında küçük bir kaleye sığınmış, kendi adına af dilemesi için de kardeşi Hasnuye'yi Sultan Alparslan'ın huzuruna yollamıştır. Hasnuye'nin samimiyetine ve anlattıklarına inanmayan Alparslan, onu öldürttüktan sonra Şîrâz'da bekleyerek vakit kaybetmek istememiş ve Fazlûye sorununu çözmesi için veziri Nizâmü'l-Mülk'ü görevlendirerek

⁴⁹² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 46-47,62-63; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 23-24; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 4-5; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 143.

⁴⁹³ Sadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 28-29; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:62; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 25-26; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 47; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 160; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 4-5; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 144-145; Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:59; Kafesoğlu, "Kavurd", 6:457.

Kirmân'a gitmiştir⁴⁹⁴. Bu sırada BERdeşîr şehrinde olan Kavurd, bir taraftan kardeşine mektup yazarak kendisinden merhamet ve af dileyerek vakit kazanmaya çalışmış, diğer taraftan da Alparslan'ın ordusunda bulunan bir grubu çeşitli vaatlerle kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Sultan Alparslan, bu durumu kendisine sadık adamlarından biri aracılığı ile öğrenince Kavurd ile işbirliği içinde olduğu tespit edilen askerlerin öldürülmesini emretti. Fakat ordunun büyük bir kısmının bu işbirliği içerisinde olduğunu anlayan Alparslan, oğlu Melikşâh ile güvendiği askerlerin bir bölümünü BERdeşîr'de bırakarak ordunun geri kalanını yanına alarak önce Şîrâz'a oradan da 462/1069 yılında Isfahân'a geri dönmüştür⁴⁹⁵.

Sultan Alparslan Kirmân'da bulunduğu sırada Nizâmü'l-Mülk, başta İstahr kalesi olmak üzere Fars'ta bulunan bütün kaleleri ya savaş yoluyla ya da halkın teslim olarak itaat bildirmesiyle fethediyordu. Son olarak Fazlûye'yi sığındığı Hurşeh kalesinde muhasara altına alan Nizâmü'l-Mülk, bu muhasaranın çok uzun ve sıkıntılı geçtiği bir dönemde, hatta kuşatmayı kaldırmayı düşündüğü bir sırada Fazlûye'nin yaklaşık otuz kadar adamıyla birlikte kale dışına çıkarak destek aramaya çıkacağı haberi gelmesi üzerine bu karardan vaz geçti. Bunun üzerine kaleden çıktıktan sonra Fazlûye'yi takip ederek saklandığı mağarada esir alan Nizâmü'l-Mülk, onu Kirmân'a Sultan Alparslan'ın yanına gönderdi⁴⁹⁶. Alparslan önce onun derhal öldürülmesini emretmiş fakat sonra bu karardan vaz geçerek İstahr Kalesi'ne hapsedilmesini emretmiştir. Fazlûye bir süre sonra kendisine yakın adamları ile birlikte bu kaleden kaçma girişiminde bulununca Selçuklu askerleri tarafından öldürülmüştür⁴⁹⁷.

Sultan Alparslan 465/1072 yılında ölmeden önce ağır yaralı iken bir takım vasiyetlerde bulunmuştur. Veliâht olarak oğlu Melikşâh'ı gösteren Alparslan, kardeşi Kavurd'un ise kendisinden sonra dul kalacak olan hanımı Seferiyye ile evlenerek

⁴⁹⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 47; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 26; Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:59-60; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 5; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 145.

⁴⁹⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 47-48; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 26-27; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 145.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:76-77; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 29-30; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 63-64; *Kirmân Selçukluları*, 26-27; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 5-6; Büchner, "Şebânkâre", 11:370.

⁴⁹⁷ İbn Belhî, *Farsnâme*, 166; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*, 64; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 6; Büchner, "Şebânkâre", 11:370.

Şîrâz'a yerleşmesini, Fars ve Kirmân'ın idaresini bu şehirden yapmasını istemiştir. Ayrıca kardeşi Kavurd'a muayyen bir miktarda mal verilmesini de vasiyet etmiştir⁴⁹⁸.

Kavurd, kardeşinin ölüm haberi üzerine Tuğrul Bey'in ölümünden sonra elde edemediği Selçuklu tahtını ele geçirmek için tekrar harekete geçmiştir. Bunun için önce Selçuklu ordusundaki önemli komutanlar ile haberleşerek onları çeşitli vaatler ile kendi yanına çekmek istemiştir. Sonrasında ise Alparslan'ın veliahdı olan oğlu Melikşâh'a bir mektup yazarak onun henüz çok genç olduğu için tahtın kendi hakkı olduğunu iddia etmiştir. Bir süre sonra beraberindeki emîrlerin de tahrikleri ile Selçuklu tahtına geçme isteğini açıktan açığa dillendirmeye başlayan Kavurd, bunun için Kirmân'da harekete geçti ve kış mevsiminde deniz yoluyla Şîrâz'a geldi. Burada topladığı ordu ile birlikte Rey ve Hemedân şehirleri arasındaki bölgede yaşayan Türkmenlerin de desteğini alarak Melikşâh'a karşı savaşmak için yola çıktı. Bu tehlikeyi önceden fark eden Nizâmü'l-Mülk, yanına Melikşâh'ı alarak Kavurd'tan önce Rey şehrine giderek burada bulunan Alparslan'ın hazinesini alarak Türkmenlere dağıttı. Bu sayede Türkmenlerin desteğini de kendi tarafına çekmeyi başaran Melikşâh, Kavurd'u ağır bir yenilgiye uğratmayı başarmış ve onu Hemedân'ın dağlık bölgesine kaçmak zorunda bırakmıştır. Kavurd'u takip eden Selçuklu askerleri onu köylülerin de yardımıyla yakalayarak Melikşâh'ın huzuruna getirdiler. Melikşâh'ın emri ile bir süre daha hapis hayatı yaşayan Kavurd 465/1073 yılında öldürüldü.⁴⁹⁹

Sultan Melikşâh, amcası Kavurd'un isyanını bastırıp Isfahân'a döndükten sonra Fars eyaletinin idaresini Emîr Rüknu'devle Humar Tegin'e⁵⁰⁰ vererek onu Şîrâz'a göndermiştir. Fakat Humar Tegin ileri görüşlü olmayan, zayıf karakterli ve bölgeye hükmedecek iradeye sahip bir yönetici olmadığından Fars bölgesinde nizam ve adaleti sağlayacak gücü hiçbir zaman olmamıştı. Humar Tegin'in Fars bölgesinde

⁴⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:80; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 325-326; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, 1. Baskı, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), 8; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt III: *Alparslan ve Zamanı*, 46-47,62-63; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 28; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 6; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 160; Kafesoğlu, "Kavurd", 6:457.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:82; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:123-125; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 40; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 326; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 434; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, 11-14; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 28vd.; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 6; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 165; Kafesoğlu, "Kavurd", 6:457.

⁵⁰⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, Humar Tegin'in Büyük Selçuklular tarafından görevlendirilen ve sayıları yedi olan Fars temsilcilerinin ilki olduğunu söyler. Sultan Melikşâh'ın amcası Kavurd ile mücadelesi sona erdikten sonra Şîrâz'a gönderilmiştir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 41-42.

bulunduğu sırada meşgul olduğu en önemli konu Sîrâf Liman şehrinin hâkimiyeti konusudur⁵⁰¹. Konumu itibariyle İran-Hind ve Çin ticaret yolları üzerinde bulunduğu için eski dönemlerden beri büyük bir öneme sahip olan bu şehir, Büveyhîler zamanı da dâhil olmak üzere tabii olduğu devletlere en çok vergi gönderen şehir olmuştur⁵⁰². Bu yüzden de Büveyhîler'den sonra ortaya çıkan iktidar boşluğunda Kays hâkimi bu şehri ele geçirerek kendisine bağlamıştır. Melikşâh'ın Şîrâz'a gönderdiği Fars Meliki Humar Tegin de burayı tekrar ele geçirerek hem bölgenin stratejik konumundan yararlanarak Kays adalarını ve diğer adalarını fethetmek hem de ekonomik gelirlerinden faydalanmak istemiştir. Bu amaçla Sîrâf'a iki defa büyük ordular ile gelen Humar Tegin, her iki seferde de askerlerini sevk ve idarede aciz kalmış, Kays Emîri'nin yolladığı hediyeler ve paraları alarak geri dönmüştür⁵⁰³.

Humar Tegin'den sonra Fars'ın kimin idaresi altında olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Fakat Humar Tegin'den sonraki dönemde Fars'ta ve Şîrâz'da asayişin olmadığı ve emniyetsiz bir dönemin olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle başkent Şîrâz'a yılda en az iki defa Şebânkâreler ve Türkmenler tarafından yağmalamak amacıyla akınlar yapıldığı söylenmektedir. Kirmân meliki Turanşâh da Fars'ın bu karışık durumundan yararlanarak Fars'ı ele geçirmek için seferler düzenledi. İlkinde amacına ulaşamayan Turanşâh, 479/1086-1087 yılında yaptığı ikinci seferinde daha büyük ve düzenli bir ordu ile Fars'a gelerek bölgeyi tamamen ele geçirmiştir. Selçuklu Sultanı Melikşâh da onun Fars hâkimiyetini onaylayarak idareyi Kirmânlıların ele almasına müsaade etmiştir. Turanşâh, Fars'ın idaresini kendi adına Şebânkâreler'e bırakmış ve onların ileri gelenlerinden her birini farklı nahiyelerde idareci olarak görevlendirmiştir⁵⁰⁴.

Sultan Melikşâh'ın 485/1092 yılında ölümüyle beraber hanımı Terken Hatun, küçük oğlu Mahmûd'u Selçuklu tahtına oturtmak için birtakım mücadelelere girişti. Bu mücadelelerden ilki olarak Fars'a hâkim olmayı planlayan Terken Hatun,

⁵⁰¹ İbn Belhî, *Farsnâme*, 136; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 41-42; Farsnâme 136; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 49; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 6.

⁵⁰² İbn Belhî, *Farsnâme*, 136; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 41; Strange, *Doğu Hilafetinin Memlekeleri*, 325-326; İbn Belhî, *Farsnâme*, 136-137; Altungök, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 14-16; İbn Belhî, *Farsnâme*, 136; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 49; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 6.

⁵⁰³ İbn Belhî, *Farsnâme*, 136; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 42; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:167; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 49; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 7.

⁵⁰⁴ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 49; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 7.

Melikşâh'ın sadık komutanlarından biri olan Emîr Üner'i hazırlattığı ordu ile birlikte Fars'a yolladı. Bunu haber alan Kirmân hâkimi Turanşâh, Şebânkâre emîrlerinden de aldığı destek kuvvetler ile birlikte Emîr Üner'in karşısına çıktı ve 487/1094 yılında onu mağlup etti. Beş yıl sonra 492/1098-1099 yılında bu defa Sultan Berkyaruk tarafından vali olarak Fars'a gönderilen Emîr Üner, yine Kirmânlılar ve Şebânkârelerin ittifakı karşısında ikinci kez mağlup olarak Isfahân'a kaçmak zorunda kaldı⁵⁰⁵. Melikşâh'ın oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer arasındaki iktidar mücadelesi Selçukluların Fars bölgesi ile yeterince ilgilenememesine sebep olmuştur. Ayrıca Kirmân Selçuklularının başında bulunan Turanşâh'ın ölümü ile birlikte önce onun yerine başa geçen oğlu İranşâh'ın Bâtınilîğe meyletmesinden dolayı öldürülmesi ardından da başa geçen Arslanşâh'ın Şebânkâreler ile akrabalık kurarak bölgenin idaresini onlara terk etmesi ile birlikte Fars bölgesi neredeyse tamamen Şebânkâre emîrlerinin hâkimiyeti altına girmişti. Sultan Melikşâh zamanında her birine farklı şehirlerde idarecilik verilen bu emîrler zamanla kendi bölgelerinde bağımsız birer beylik gibi hareket ederek Selçukluların Kirmân kolunu da bu bölgeden uzaklaştırmaya başlamışlardı⁵⁰⁶.

Fars bölgesindeki Selçuklu otoritesinin tekrardan tahsis edilerek bölgeye adalet ve düzenin getirilmesi, Muhammed Tapar'ın Selçuklu sultanı olmasıyla beraber iki yaşındaki oğlu Şehzâde Çağrı'ya Atabey olarak atadığı Emîr Çavlı'nın Fars topraklarına vali olarak atanmasıyla gerçekleşmiştir⁵⁰⁷. Atabeg Celâleddîn Çavlı,

⁵⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:202; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 7-8; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 49; Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:89-90.

⁵⁰⁶ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 8.

⁵⁰⁷ Atabeg Celâleddîn Çavlı, Harran Emîri Karaca'nın kölesi iken gösterdiği başarılarından dolayı önce Musul valiliğine ardından da Ramhürmüz ve Errecân valiliği yaparak Hûzistân ve Fars arasındaki şehirlerin hâkimi olmuştur. Gücünü ve hâkimiyet bölgesini her geçen gün arttıran Emîr Çavlı, bir süre sonra bağımsızlık hevesine kapılmışsa da Muhammed Tapar'ın Selçuklu Sultanı olmasıyla birlikte ondan çekindiği için bu isteğini gerçekleştirememiştir. Önceleri Muhammed Tapar'a itaat etmeyen Çavlı Musul'un idaresini bırakmak istememiş fakat Sultan'ın büyük bir orduyu yeni vali ile birlikte Musul'a göndermesinin ardından Sultan'ın huzuruna çıkarak af dilemiştir. Onu affeden Muhammed Tapar yeni görev yeri olan Fars bölgesinde düzeni sağlaması için Şîrâz'a göndermiştir. Atabeg Çavlı'nın hayatı Büyük Selçuklular dönemi faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak için Atabeg Çavlı hakkında yapılan en kapsamlı araştırmalardan biri olan ve Cihan Piyadeoğlu tarafından kaleme alınan "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu" adlı esere müracaat edilebilir. Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38 (2003), 41,53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:303vd.,410-411; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 8; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 54-55;

502/1108-1109 yılında yanına Şehzâde Çağrı'yı da alarak büyük bir ordu ile İsfahân'dan Şîrâz'a hareket etti. Fars'a varınca ilk icraat olarak kendisinden önce burayı idare etmesi için görevlendirilen Emîr Buldacı'yı ortadan kaldırmak olmuştur⁵⁰⁸. Emîr Buldacı ölmeden önce İstahr kalesine muhafız olarak görevlendirdiği Cehremî adlı veziri bu kaleyi Atabeg Çavlı'ya teslim etmeyerek isyân girişimde bulundu. Fakat Cehremî bu isyân girişiminde başarılı olamamış ve Atabeg Çavlı bir süre sonra buraya gelmiş, kaleyi ondan alarak buraya kendi mallarını yerleştirdiği bir yer haline getirmiştir⁵⁰⁹.

Fars ve etrafında Kirmân Selçuklularının denetimi azalınca bölgede etkin güç haline gelen ve her fırsatta yerleşim yerlerini yağmalamaktan çekinmeyen Şebânkâreler, Hasûye⁵¹⁰ adıyla bilinen el-Hasan b. Mübariz'in liderliğinde Fesa şehrini kendilerine merkez yapmıştı. Atabeg Çavlı, Hasûye'yi Şehzâde Çağrı'nın huzuruna gelmesi için davet etmiş fakat Emîr Buldacı'nın başına gelenleri öğrenen Hasûye, buna yanaşmayarak Şehzâde'ye bağlılığını bildirmekle yetinmiş Şehzâde'nin huzuruna gitmemiştir⁵¹¹. Bunun üzerine Atabeg Çavlı, önce Hasûye'nin elçilerini Fars'ı terk ederek İsfahân'a gittiğine inandırmış ve bu haberin Hasûye'ye ulaşmasını sağlamış ardından da ani bir baskınla Hasûye'nin bulunduğu Fesa şehrine girerek şehri

⁵⁰⁸ Melikşâh'ın önde gelen komutanlarından biri olan Emîr Buldacı, Emîr Çavlı'nın Musul'da bulunduğu sırada Fars bölgesini idare etmesi ve çıkan karışıklıkları sonlandırması için görevlendirilmişti. Fakat hem yaşının ilerlemiş olması hem de Fars'ta istenilen düzeni sağlayamaması ve Selçuklu otoritesinin bölgede tahsis edilememesi Muhammed Tapar'ın onu gözden çıkarmasına yol açmıştır. Fars'a Atabeg unvanıyla atanan Celâleddîn Çavlı'nın Fars'taki ilk işi ise kendisine rakip olabilecek biri olarak gördüğü Emîr Buldacı'yı Şehzâdenin huzuruna çağırıp öldürerek olmuştur. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:411; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 55; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 9-10; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 54.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:411; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 55; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 10; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 54.

⁵¹⁰ Bu isim Zerkûb-i Şîrâzî tarafından Hasûye olarak kaydedilmiştir. Zerkûb'un aktardığına göre Hasûye, özellikle Darebcird bölgesinde sürekli fitne çıkmasına ve halkın huzurunun bozulmasına sebep oluyordu. Bir süre sonra bu şehirlerde çıkan olayların Fars'ın diğer bölgelerine yayılmaya başlaması ve düzenin her geçen gün daha da bozulması Atabeg Celâleddîn Çavlı'yı Şebânkâreler için bir tedbir almaya mecbur bırakmıştı Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 42-43. Hasûye ismi İbnü'l-Esir'in kayıtlarında "Hüsrev" olarak geçmektedir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:411. Yine aynı şekilde Abdülkerim Özeydın ve Erdoğan Merçil de Hüsrev ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. (Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 55; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 11.) Fakat bizim çalışmamızın esas kaynağı Şîrâznâme olduğu için biz Hasûye ismini kullanmayı tercih ettik.

⁵¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:411; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 42; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:167; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 55; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 11; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 55.

ele geçirmiştir⁵¹². Kardeşi Fazlun'un yardımları ile kaçmayı başaran Hasûye'nin neredeyse bütün askerleri öldürülmüş ve malları yağmalanmıştı. Hasûye'nin kaçmasının ardından Celâleddîn Çavlı, Fesa'dan sonra onun kontrolü altındaki bütün kasabaları ve kaleleri teker teker ele geçirdi. Son olarak iki dağ⁵¹³ arasında müstahkem bir kale olan İğ kalesine sığınan Hasûye'yi muhasara altına alan Çavlı, muhasaranın uzun ve zahmetli olacağı kanısına varınca Hasûye ile bir antlaşma yaparak diğer Fars şehirleri ile ilgilenmek üzere Şîrâz'a geri dönmüştür⁵¹⁴.

Fesa'dan sonra Şebânkârelerin hâkimiyeti altında olan diğer bir bölge de Kâzerûn idi. Karzuvî Şebânkâreleri olarak da adlandırılan bu grup, Ebu Said⁵¹⁵ adlı liderleri ile birlikte Nevbendecân ve Şâpûr'da sürekli yağmalar yaparak bölgeye büyük tahribatlar vermişlerdi. Hatta bir süre sonra Şâpûr şehri neredeyse kimsenin yaşamadığı bir harabeye dönmüştü. Bu zulme bir son vermek isteyen Celâleddîn Çavlı, Şîrâz'dan Kâzerûn üzerine yürüyerek bu şehri ele geçirmiş Ebu Said'i de çekilmiş olduğu kalede muhasara altına almayı başarmıştır. Yaklaşık iki yıl süren bu muhasara ile daha fazla vakit kaybetmemek adına Hasûye'de olduğu gibi bir heyet göndererek barış istemiş fakat Ebu Said'in gelen heyettekileri öldürmesi üzerine bu ihtimal ortadan kalkmıştır. Bir süre sonra kalede yiyecek sıkıntısı yaşanmaya başlaması ile beraber Ebu Said ve askerleri teslim olmak zorunda kalmıştır. Teslim olduktan sonra kısa bir süreliğine de olsa kaçmayı başaran Ebu Said daha sonra askerler tarafından yakalanarak Çavlı'nın huzuruna getirilmiş ve yaptıklarından ötürü cezalandırılarak öldürülmüştür. Böylelikle Karzuvî Şebânkâreler'ini de denetim altına almayı başaran Celâleddîn Çavlı, Fars'ta sükûneti sağlamak ve adaleti tahsis etmek adına önemli bir adım daha atmıştır⁵¹⁶.

⁵¹² Şîrâznâme'nin kayıtlarına göre Fesa, Behrâm b. Dara'nın kurduğu şehirlerden biridir ve bu şehir, Şebânkârelerin zulmünden sonra sadece hayvanların yaşayabileceği bir harabe haline gelmişti. Celâleddîn Çavlı burayı Şebânkârelerin elinden aldıktan sonra tekrar mamur ve güzel bir şehir haline getirmek için çok uğraştı. Bunu başardıktan sonra da buraya yerleşen halkın güvenliğini sağlamak için adamlarını yerleştirdi ve şehirden ayrıldı. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 42-43.

⁵¹³ İbnü'l-Esir, bu dağlardan birinin "Üncü Dağı" olduğunu kaydetmiş ama diğerinin adı hakkında bir bilgi yoktur. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:411.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:411-412; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 42-43; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 56; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 11; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 55.

⁵¹⁵ Zerkûb'un sadece Ebu Said olarak kaydettiği bu şahıs, İbnü'l-Esir ve diğer bazı kaynaklarda Ebu Sa'd b. Muhammed b. Mama olarak geçmektedir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:412.

⁵¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:411-412; İbn Belhî, *Farsnâme*, 145-146; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 42-43; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 11-12.

Fars'ta bulunan diğere bir Şebânkâre kolu olan Şekaniler, Fars'ın sahil bölgesindeki dağları kendilerine mesken tutarak yol kesme ye yağmacılık yapıyorlardı. Atabeg Çavlı bu kabilenin reisini öldürerek faaliyetlerine son vermiş ve itaat altına almayı başarmıştır. Ardından yine Şebânkârelerin Mes'ûdi şubesinin Firuzabad'daki hâkimiyetlerine son vererek bölgenin kontrolünü eline almıştır⁵¹⁷.

Atabeg Celâleddîn Çavlı Fars'ta Şebânkârelere karşı giriştiğı savaşa bir süre sonra Darebcird üzerinden devam ederek buranın hâkimi olarak görünen İbrahim b. Mama'nın üzerine yürümüştür. Çavlı'nın geldiğini haber alan İbrahim ise daha önceden evlilik yolu ile akraba oldukları Kirmân Selçuklu Meliki Arslanşâh'ın yanına kaçtı. Onun kaçmasıyla birlikte Darebcird'e giren Çavlı buradaki Şebânkâre mensubu birçok kişiyi öldürerek şehri ele geçirmiş sağ kalanlar ise Kirmân'a kaçmak zorunda kalmıştır⁵¹⁸.

Darebcird'i ele geçirdikten sonra 506/1112-1113 yılında Şîrâz'a dönen Atabeg Çavlı bir süre sonra Şebânkârelerden Hasûye'ye bir mektup yazarak Kirmân seferi için kendisine yardım etmesini istedi. Yardıma gelen Şebânkâre kuvvetleri ile birlikte Fars-Kirmân sınırında bulunan Furg kalesini muhasara altına almış ve Kirmân yoluna askerlerinin bir kısmını göndererek kaleye yardım gelmesini engellemiştir. Fakat Arslanşâh ordusunu ana yol üzerinden değil de dağ yolundan geçirerek ani bir gece baskını ile Çavlı ve askerlerini mağlup etmeyi başarmıştır. Askerlerinin büyük kısmı öldürülen ya da esir alınan Atabeg Çavlı ve beraberindeki Şebânkâre reisleri kaçmak zorunda kalmıştır⁵¹⁹.

509/1116 yılında Atabeg Çavlı, bu yenilginin intikamını almak üzere hazırlıklara başladığı sırada Şehzâde Çağrı'nın öldüğü haberinin gelmesi üzerine bu seferi ertelemek zorunda kalmıştır. Bu sırada Kirmân Meliki de Bağdâd'a elçi göndererek Çavlı'nın Mirman'a sefer düzenlemesine engel olunmasını istemişti. Bir

⁵¹⁷ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 56; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 12; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 56.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:412-413; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 56; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 13; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 56-57; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 56.

⁵¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:413-414; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 57; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 13-14; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 57; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 56-57.

süre sonra 510/1116 yılında Atabeg Çavlı'nın ölmesi Kirmânlıların bu endişelerinin de son bulmasına sebep olmuştur⁵²⁰.

Fars bölgesine geldiği günden itibaren bölgedeki huzursuzluğu kaldırarak devlet otoritesini ve adaleti tahsis etmek için çabalayan Atabeg Çavlı, Büveyhîler zamanından itibaren yapılan 70 civarındaki kaleyi fethederek kendi adamlarını yerleştirmiştir. Diğer taraftan İbn Belhî ve Zerkûb-i Şîrâzî gibi kaynaklarda Atabeg Çavlı'nın Fars bölgesi ve Şîrâz'ın kalkınması için birçok imâret yaptırdığı kaydedilmiştir. Ayrıca ziraatin de gelişmesine ve sulama ihtiyaçlarının giderilmesine büyük önem veren Çavlı, zarar gören su kemerleri ve su bentlerini yeniden tamir ettirerek Şâpûr, Darebcird ve Nevbendecân gibi Şebânkârelerin tahribatına uğramış birçok şehrin canlanarak tekrar eski günlerine dönmesine önemli katkılar yapmıştır⁵²¹.

Zerkûb-î Şîrâzî, Fars bölgesine dolayısıyla Şîrâz'a gelen dördüncü Selçuklu temsilcisinin Atabeg Karaca Erzanî olduğunu söyler⁵²². Sultan Sencer, Celâleddîn Çavlı'nın ölümünden sonra Karaca Erzanî'nin Atabeg olarak Fars bölgesine gitmesini ve idare merkezi olarak belirlediği Şîrâz'a yerleşmesini emretti. Şîrâz'da bulunduğu süre zarfında adaletli davranarak halk yanlısı bir idareci izlenimi veren Karaca, Zerkûb'un kayıtlarına göre cesur, adaletli, iyiliksever ve cömert bir yönetim tarzı ile bölgeyi idare etmeyi seçmiştir. Bu doğrultuda yaptığı işlerle kısa sürede halkın da

⁵²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:414; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 58; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 14; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 58;

⁵²¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 43, İbn Belhî, *Farsnâme*, 128-130,151,157; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 15; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", 57-58

⁵²² Atabeg Karaca Şîrâznâme'de Atabeg Karaca Erzanî olarak kaydetmişken Erdoğan Merçil tarafından aynı isim Zübdetü't-Tevârih, Tarih-i Vassâf'a ve el-Hüseyinî'ye dayandırılarak Karaca Sakî olarak kullanılmıştır. Yine Erdoğan Merçil'in Hâfız Ebrû'dan naklettiğine göre; Atabeg Çavlı'nın 510/1116'da ölümünden sonra Fars bölgesine Karaca'dan önce Emîr Kaysar gönderilmiştir (Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 43-44; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 16-17). Atabeg Karaca'nın Fars bölgesine gelişine sebep olan olaylar ise şu şekilde başlar: 512/1118 yılında Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüyle birlikte oğlu II. Mahmûd'un Büyük Selçuklu tahtına çıkarılmasını kabul etmeyen Sencer, Horasan'da kendisini sultan ilan ederek yeğenin sultanlığını tanımadığı açıkladı. Ayrıca devletin başındaki tek kişi olmak adına da yeğeni ile savaşmak üzere yola çıktı. Yeğeni Mahmûd'u Save civarında mağlup eden Sencer, Büyük Selçuklu Sultanı olduktan sonra yeğeni ile bir antlaşma yaparak onu Irak Selçukluları devletinin başına geçirmiştir. Ayrıca bu savaşta II. Mahmûd'un yanında yer alan Karaca'yı da diğer bir yeğeni olan Selçukşâh ile birlikte Fars eyaletini idare etmesi için Şîrâz'a göndermiştir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:435-436; el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 63; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 43-44; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 16-17.

güvenini kazanarak bölgede huzur ortamının tekrar tahsis edilmesini ve önceki dönemlere nispeten daha sakin bir hayat sürdürülmesini sağlamıştı⁵²³.

Atabeg Karaca'nın Şîrâz'daki sakin hayatı, Irak Selçuklu Sultanı II. Mahmûd'un 525/1131 yılında ölümü ile birlikte farklı bir boyuta taşınmıştır⁵²⁴. Sultan II. Mahmûd'un ölümünden sonra yerine geçmek isteyen oğlu Dâvûd ve kardeşi Mesud arasındaki mücadeleye Fars'ta bulunan kardeşi Selçukşâh da Atabeg Karaca'nın teşviki ile katılmıştı. Gelişen olaylar neticesinde Sultan Sencer Irak Selçuklu Devleti'nde çıkan huzursuzluklara son vermek için Rey'e geldi. Aynı tarihlerde Melik Mesud, Abbâsî Halifesi, Selçukşâh ve Atabeg Karaca da Sultan Sencer'e karşı ittifak kurarak bir antlaşma yapmışlardı. Bu antlaşmaya göre Irak Selçuklularının başına Mesud geçecek ve onun veliahdı ise Selçukşâh olacaktı. Sultan Sencer ise Irak Selçuklularının başına yeğeni Tuğrul'u geçirmeye karar vermiş ve bu kararı uygulamak üzere Rey'den Hemedân'a doğru yola çıkmıştı. Bunu kabul etmeyen Mesud, Selçukşâh ve Atabeg Karaca'nın hazırladıkları ordu Sencer'in ordusu ile Dînever yakınlarında karşı karşıya geldi. Büyük Selçuklu ordusu karşısında tutunamayarak bozguna uğrayan Mesud ve Atabeg Karaca'nın ordusu dağıldı. Ordunun dağılmasıyla birlikte Mesud kaçmayı başarmış fakat Karaca bunu başaramamış ve yakalandıktan sonra da Sultan Sencer tarafından savaş meydanında idam edilmiştir⁵²⁵.

Atabeg Karaca'nın Şîrâz'da kaldığı süre boyunca yaptıkları hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen kaynaklar Fars halkı tarafından sevilen bir idareci olduğu konusunda mutabıktır. Bölgede düzeni ve istikrarı sağlamak adına yaptığı iyi şeyler sayesinde şöhret sahibi olmuştur. Zerkûb'un ifadesiyle Şîrâz halkı onu daima "*kırmızı yanaklı iyi bir adam*" olarak anlatmıştır. Onun Şîrâz'da inşâsına vesile olduğu bütün eserler, iyilikseverliğinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu eserler arasında en önemli olanı şehrin ortasında Kadı Ferzaî Medresesi'nin karşısında yer alan Karaca

⁵²³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 43-44; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 63; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 16-17.

⁵²⁴ Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar öldüğü zaman Mahmûd'dan başka dört oğlu daha vardı. Bunlar Tuğrul, Mesud, Süleyman ve Selçukşâh olup Selçukşâh hariç diğerleri Irak Selçuklu Devleti'ne sultanlık yapmıştır. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 57; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 149.

⁵²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:531-534; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* 69-70; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 17-18.

Medresesi'dir⁵²⁶. Atabeg Karaca'nın yaptırdığı diğer eserler arasında Şîrâz'ın kuzeyinde şehre yaklaşık olarak bir buçuk kilometre uzaklıkta Taht-ı Karaca adıyla meşhur olan bir bahçe ve köşk ile Kâzerûn şehrinde yer alan Kanat-ı Karaca yer almaktadır⁵²⁷.

Atabeg Karaca'nın Hemedân'da ölümünden sonra Mengübars Fars topraklarına hâkim olmuştur. Mengübars, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a bir mektup yazarak oğlu Şehzâde Alparslan'ı yanına göndermesi durumunda kendisine itaat edeceğini bildirmişti. Sultan II. Tuğrul da küçük yaştaki oğlu Alparslan'ı Sultan Muhammed Tapar'ın kölesi olan Ebu Nasr Lala ile birlikte Şîrâz'a göndermiş ve Mengübars'a Atabeg unvanı vermiştir⁵²⁸.

Sultan II. Tuğrul Irak Selçuklu tahtına çıktıktan bir süre sonra diğer Selçuklu şehzâdelerinin isyanı ile karşı karşıya kaldı. Abbâsî halifesi Müsterşid'ten de destek alan Melik Mesud ve diğer şehzâdelerin ordusu 527/1133 yılında Hemedân civarında karşı karşıya geldikleri II. Tuğrul'un ordusunu mağlup etti⁵²⁹. Savaş sonunda kaçmak zorunda kalan Tuğrul, önce Rey'e oradan da İshafan'a gitmeyi planlamış fakat Mesud'un onu takip ettiğini anlayınca Fars'a yönelmiştir. Beyzâ yakınlarına kadar gelen Sultan II. Tuğrul, askerlerinin Mesud'un tarafına geçmesi üzerine endişeye kapılarak Rey'e dönmeye karar verdi⁵³⁰. Bir süre sonra uğradığı yenilginin intikamını almak üzere savaş hazırlıklarına başlayan Sultan, Fars Atabegi Mengübars'ın ve Hûzistân naibi Bozaba'nın iki bin kişilik ordusunun da desteğiyle Mesud'un üzerine

⁵²⁶ Zemini tek parça olarak tasarlanan bu medrese, etrafındaki bahçe ve tarım arazileri ile birlikte vakfedilmiştir. Zerkûb, bu medresenin kendi yaşadığı zamana kadar işlevlerini devam ettirerek ayakta kalan medreselerden biri olduğunu kaydetmiştir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 43-44; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:167.

⁵²⁷ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 17.

⁵²⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 44; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 71; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, 5. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 204; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 18.

⁵²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:540-541; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, 213; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 73; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 18.

⁵³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 10:541; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, 238; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 73; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 18.

yürüdü. II. Tuğrul ve Mesud'un orduları 528/1134 yılında Hemedân civarında ikinci kez karşı karşıya gelmiş fakat bu kez galip gelen taraf II. Tuğrul olmuştur⁵³¹.

Mesud, kardeşiyle giriştiği iktidar mücadelesini kaybetmesine rağmen aynı yıl Sultan II Tuğrul'un ölmesinin ardından Irak Selçuklularının başına geçti. Aralarında Fars Atabegi Mengübars'ın da bulunduğu bir kısım bu duruma karşı çıkarak onun sultanlığını tanımak istememişlerdir. Bunun üzerine Mesud, Emîr Karasungur idaresindeki bir orduyu Fars'a gönderdi. Mengübars, 532/1138 yılında bu ordu ile savaşmak üzere Şîrâz'dan çıkarak Isfahân'a doğru harekete geçti. Karasungur ve askerleri Mengübars ile başa çıkamayacaklarını anlayınca Hemedân'a sultanın yanına geri döndüler. Isfahân'a gelen Mengübars burada bir süre kaldıktan sonra hazırladığı ordu ile Mesud'un üzerine yürümeye karar verdi. Gurşenbih (Bencengüşt ya da Pencengüşt) denilen yerde meydana gelen savaşı kazanan Mesud, Mengübars'ı esir almayı başarmış sonrasında da öldürülmesi için emir vermiştir. Mengübars'ın esir alınarak öldürülmesinin ardından Hûzistân naibi olan Bozaba savaş meydanından önce kaçmış daha sonra Mengübars'ın intikamını almak üzere geri dönmüş ve doğrudan Sultan Mesud'un üzerine saldırmıştır. Bu ani saldırıyı beklemeyen Sultan Mesud güçlüğüle de olsa kaçmayı başarmış ve Azerbaycan'a çekilmek zorunda kalmıştır. Emîr Bozaba ise Sultan Mesud'un emîrlerinden bazılarını esir almayı başarmış ve bu emîrlerden Arap Emîri Sadaka b. Dübeys, Zencan hâkimi Sungur, Anter b. Ebi'l-Asker el-Cavanî ve Muhammed b. Karasungur'un da bulunduğu bir grubu Atabeg Mengübars'ın intikamını almak maksadıyla idam etmiştir⁵³².

Şîrâz'ı ve Fars bölgesini on üç yıl boyunca idare eden Mengübars'ın halka karşı son derece adil ve hoş görülmesi rivayet edilir. Eğitime büyük önem veren Mengübars, Ümmü Gülsüm mezarlığı yanında inşâ ettirdiği medresede Fars'ın önde gelen fakîhlerinin ve bazı imamların ders vermesini sağlayarak onların bütün ihtiyaçlarını ve geçimlerini sağlayacak maaşlar tahsis etmiştir. Öldükten sonra kendisi de bu medreseye defnedilmiştir. Ayrıca Mengübars'ın hanımı Zahide Hatun da

⁵³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:23; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 73; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, 241; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 18-19.

⁵³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:62; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 76-77; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:222; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*, 241; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 19; Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:129-130.

Şîrâz'daki âlim ve din adamlarına büyük saygı duyduğundan onlar için Medrese-i İsmetî adıyla bilinen bir medrese inşâ ettirmiştir⁵³³.

Sultan Mesud, Bozaba'nın karşısında aldığı yenilgiden bir süre sonra Azerbaycan Emîri Kara Sungur'un baskılarından kurtulmak amacıyla veziri Kemâleddîn Muhammed b. el-Hüseyînî'nin de telkinleri ile Fars hâkimi Bozaba'dan yardım istemeyi düşünüyordu. Fakat Kara Sungur'un bunu öğrenerek hazırladığı 10.000 kişilik bir ordu ve yanına aldığı Selçuklu şehzâdeleri Dâvûd ve Selçukşâh ile birlikte Hemedân'a gelmesi üzerine bu düşüncesinden vaz geçti. Kara Sungur 533/1138-1139 yılında bu durumun suçlusu olarak gördüğü Vezir Kemâleddîn Muhammed b. el-Hüseyînî'nin idam edilmesi için Sultan Mesud'a haber yollamış ve “*Ya vezirin başını gönderirsin ya da biz başka sultanın hizmetine gireriz*” diyerek adeta tehdit etmiştir. Bunun üzerine çaresiz kalan Sultan Mesud, veziri Kemâleddîn'in idam edilmesine ses çıkarmamak zorunda kalmıştır⁵³⁴.

534/1139-1140 yılına gelindiğinde ise Emîr Kara Sungur Bozaba tarafından öldürülen oğlunun intikamını almak amacıyla Fars'a sefer düzenlemeye karar verdi. Kara Sungur'un yanına Selçuklu şehzâdeleri Selçukşâh ve Dâvûd'u da alarak Fars'a doğru yola çıktığını haber alan Bozaba ise ona karşı koyamayacağını düşündüğü için Fars'ın kuzeyine doğru çekilerek Beyzâ kalesine sığınmak zorunda kaldı. Kara Sungur kendisine engel olacak kimsenin olmadığını anlayınca beraberindeki şehzâdeler ile birlikte Şîrâz'a girdi ve Selçukşâh'ı Fars Meliki ilan etti. Kara Sungur, Selçukşâh'ı ona vezir olarak tayin ettiği kendi kethüdası İzzü'l-Mülk ve küçük bir birlik asker ile birlikte Şîrâz'da bıraktıktan sonra Fars bölgesinden ayrıldı ve Azerbaycan'a döndü. Kara Sungur'un Fars'tan ayrılmasını fırsat bilen Bozaba ise Beyzâ kalesinden çıkarak askerleri ile birlikte Şîrâz'a girdi ve Selçukşâh'ın üzerine yürüdü. Yanında sadece küçük bir birlik asker bulunan Selçukşâh şehirden kaçmak istemiş fakat Bozaba'nın adamları tarafından yakalanarak esir alınmıştır⁵³⁵. Selçukşâh'ı Fars bölgesindeki

⁵³³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 44; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:167; Abdül Muhammed Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, (Tahrân: Bünyad-ı Ferheng-i 1346), 86; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 20.

⁵³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:65; el-Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 77-78; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 20; Bosworth, “The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)”, 5:130-131.

⁵³⁵ Kara Sungur'un Şîrâz'dan ayrılmasıyla birlikte sığındığı Beyzâ Kalesi'nden çıkarak Selçukşâh'ı ve askerlerini mağlup eden Bozaba'nın adı bazı kaynaklarda Mengübars olarak geçmektedir. Fakat o

hâkimiyetini güçlendirmek adına yanında tutmak isteyen Bozaba, Selçukşâh'ın buna yanaşmaması üzerine onu tutuklatarak kendisinin bir dönem Kara Sungur'dan korunmak amacıyla çekildiği Beyzâ kalesine hapsedmiştir. Bir süre sonra burada öldüğü anlaşılan Selçukşâh'ın ne zaman ve ne şekilde öldüğü hakkında herhangi bir bilgi yoktur⁵³⁶.

Bozaba, Mengübars'ın ölümünün ardından kısa bir süreliğine de olsa Fars'ın idaresini eline alan Selçukşâh'ı çok zorlanmadan devre dışı bıraktıktan sonra bütün kontrolü kendi eline aldı. Bozaba, bölgedeki hâkimiyetini meşrulaştırmak, henüz sahip olmadığı Atabeglik unvanını bir an önce elde etmek ve bu sayede etrafına daha fazla adam toplayabilmek adına girişimlere başladı. Onun bu çabası Sultan Mahmûd'un oğulları Muhammed ve Melikşâh'ın onlara vezirlik yapacak olan Tâceddîn Ebi Talib ile birlikte Fars'a gönderilmesi ile sonuçlandı. Güçlü iradesi ve yaptığı işler ile kısa sürede Fars'ta hânedân üyelerinden daha çok sözünün geçmesini sağlayan Bozaba bir rivayete göre on beş başka bir rivayete göre de on yedi yıl Şîrâz'da hüküm sürmüştür⁵³⁷.

535/1140-1141 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mesud, bölgedeki gücünü her geçen gün arttıran Bozaba'nın Fars hâkimiyetine son vermek adına bir sefer düzenlemeyi düşündü fakat ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak kadar parayı toplayamadığı için bu seferden vaz geçmek zorunda kaldı⁵³⁸.

Sultan Mesud'un Fars bölgesine düzenleyeceği seferi iptal etmek zorunda kalmasından bir süre sonra Rey valisi Abbâs ile yakınlaşan Bozaba Sultan Mesud'un hacibi Abdurrahmân b. Toganyürek'i de kendi yanlarına çekerek Mesud'u tahttan indirmek için uygun zamanı beklemeye başladı. Sonunda Hâcib Abdurrahmân'ın gönderdiği haber ile birlikte harekete geçen Bozaba ve Abbâs, yanlarına Selçuklu

tarihlerde Mengübars çoktan öldüğü için böyle bir ihtimal söz konusu değildir. Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 200; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:222.

⁵³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:69-70; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 200; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:222; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, 78; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 21.

⁵³⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 45; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:168; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 21.

⁵³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:77; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 21.

şehzâdelerini de alarak Hemedân'a doğru yola çıktılar⁵³⁹. Görünüşte Sultan Mesud'a itaatlerini bildirmeye giden bu grubun aslı amacını öğrenen Sultan Mesud, önce Azerbaycan Emîri İldeniz ve Arrân Emîri Çavlı Candâr'ı yardıma çağırmış fakat bu iki bu iki emîrden beklediği yardım gelmeyince Bağdâd'a halifenin yanına gitmek ve kışı orda geçirmek zorunda kalmıştır⁵⁴⁰.

Bozaba şehzâdeler ile birlikte geldiği Hemedân'da Abbâs ve beraberindeki Süleymanşâh ile buluştu. Onlarla birlikte Emîr Çavlı Candâr'a bir mektup göndererek kendisine tabi olduklarını bildirmiş, ondan kendilerine katılmasını istemiştir. Emîr Çavlı, bu talep karşısında ittifak grubunu bir süre oyalayarak zaman kazanmak adına onlara olumlu bir cevap göndermişse de gerçekte Sultan Mesud'un yanında yer alarak onlara karşı yapılacak olan bir savaşın hazırlığı içerisinde olmuştur. Bir süre sonra Merâğa'da Sultan Mesud ile buluşan Çavlı, diğer taraftan Sultan'ın kardeşi Süleymanşâh'ı da Abbâs ile birlikte Rey'e geri dönmeye ikna etti. Abdurrahmân b. Toganyürek'in de bir takım sözler karşılığında sultanın yanında yer alması üzerine yalnız kalan Bozaba, tek başına savaşmayı göze alamadığı için amacına ulaşmadan Şehzâdeler ile birlikte Fars'a geri dönmek zorunda kaldı⁵⁴¹.

Bozaba ve Abbâs'ın geri dönmelerinin ardından Sultan Mesud onların bu girişimini karşılıksız bırakmamak adına harekete geçerek Çavlı'yı Bozaba'nın peşinden Fars'a göndermiş kendisi de Rey'e giderek Abbâs'ın üzerine yürümüştür. Sultan Mesud, Rey'e girince kardeşi Süleymanşâh her ne kadar itaatini bildirmişse de yanındakilerin etkisiyle onu tutuklatarak Berrecin Kalesi'ne hapsedti. Abbâs ise kaçmayı başarmasına rağmen daha sonra Sultan'ın huzuruna gelerek af diledi. Ardından da Sultan Mesud ile yaptığı yeni bir antlaşmayla da tekrardan onun hizmetine girdi⁵⁴². Diğer taraftan Bozaba'nın peşine düşen Çavlı ise onu Isfahân'a

⁵³⁹ Bozaba Şîrâz'dan yola çıkarken atabegliklerini yaptığı şehzâdeler Muhammed ve Melikşâh yanındadır. Ayrıca Rey valisi olan Abbâs'ta yanına Sultan Mesud'un kardeşi Süleymanşâh'ı almıştır. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:99

⁵⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:99; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 201-202; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 79; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:225; Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:131; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 22.

⁵⁴¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 206; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 79-80; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:225; Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:131; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 23.

⁵⁴² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 206-207; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 81; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:226; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 23.

kadar takip etmiş fakat yakalayamayınca da Rey'e Sultan Mesud'un yanına dönmüştür. Sultan Mesud, Bozaba ve Abbâs tehlikesine karşı kendisine bağlılığını gösteren ve tahttan indirilme tehlikesinin bertaraf edilmesinde büyük katkısı olan Emîr Çavlı'ya oğlu Melikşâh'ın atabegliği ile beraber çeşitli hediyeler ve hilatler vererek Azerbaycan'a gönderdi⁵⁴³.

Emîr Çavlı, Şehzâde Melikşâh ile birlikte Azerbaycan'a döndükten sonra Sultan Mesud'un kardeşi Süleymanşâh'ı hapsedirdiği haberini alınca endişeye kapılarak Fars Atabegi Bozaba ile bir antlaşma yapma gereği hissetmiştir. Atabeg Bozaba ile Emîr Çavlı arasında yapılan antlaşmaya göre uygun bir zamanda Bozaba Şehzâde Muhammed ile birlikte harekete geçeceği zaman Emîr Çavlı da emrindeki askerler ile birlikte ona destek olacak böylelikle Sultan Mesud'u tahttan indirerek yerine Şehzâde Muhammed'in yeni sultan olması sağlanacaktı. Fakat Emîr Çavlı'nın aniden ölmesi bu planın uygulamaya konulmasına imkân vermemiştir⁵⁴⁴.

Emîr Çavlı'nın ölümünün ardından hacibi Abdurrahmân b. Toganyürek'in girişimleri ile Bozaba'yı affeden Sultan Mesud, onun Fars'tan beraberinde şehzâdeler ile birlikte gelerek kendisine itaat etmesine izin verdi. Rey Valisi Abdurrahmân'ı ve ordusunu da beraberinde Fars'a getiren Bozaba, bir süre sonra müttelikleri ile birlikte Sultan Mesud'u tamamen kendi kontrolüne almayı başarmıştır. Hâcibi Abdurrahmân, Bozaba ve Abbâs'ın ittifakı karşısında çaresiz kalan Sultan Mesud, veliahdı olarak Melik Muhammed'i onun atabegliğini ve sultanlık hâcipliğini Bozaba'ya vermek zorunda kaldı⁵⁴⁵. Ayrıca kızı Gevher Hatun ile Melik Muhammed'i evlendiren Mesud kendi veziri Müeyyeddîn Merzuban'ı azlederek yerine Bozaba'nın veziri Tâceddîn b. Darest'i tayine etmek zorunda kaldı⁵⁴⁶.

⁵⁴³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 207-208; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 80-81; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:226; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 23.

⁵⁴⁴ Emîr Çavlı'nın Azerbaycan'da iken sağlık sorunları yüzünden hacamat yaptırarak kolundan kan aldırıldığı rivayet edilir. Bu yüzden de damarlarının normalden daha da zayıf düştüğü ve bu halde iken ok attığı sırada damarlarının koparak öldüğü söylenir. Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 208; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 81-82; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:227; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 23.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:99; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 208-209; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 82; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 23-24.

⁵⁴⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 209; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:228; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 24.

Hemedân'da işleri yoluna koyduğunu düşünen Bozaba, bir süre sonra Şehzâde Muhammed'i yanına alarak Şîrâz'a geri döndü. Bozaba'nın kendi hâkimiyet bölgesi olan Fars'a dönmesi ile birlikte Hâcib Abdurrahmân ve Rey Valisi Abbâs, Sultan Mesud'u iyice kendi kısılcasına almışlardı. Adeta esir hayatı yaşayan ve hiçbir hükmü kalmayan Sultan Mesud, bu duruma son vermek için harekete geçerek sadık komutanlarından Hasbeg ile görüşerek ondan çıkacakları Gürcistan seferi sırasında fırsatını bulduğu bir anda Abdurrahmân'ı öldürmesini istemiştir. Sultan Mesud, Hasbeg ve Zengî Candâr'ın da yardımlarıyla Abdurrahmân'ı öldürmeyi başarması ile birlikte Rey Valisi Abbâs'ı saraya davet ederek onu da adamlarının yanında olmadığı bir anda öldürtmüştür. Ardından Bozaba tarafından kendisine zoraki olarak vezir tayin ettirdiği Tâceddîn b. Darest'i de azlederek ondan Fars'a dönmesini istedi. Tâceddîn ile Bozaba'ya haber yollayan Sultan Mesud, ona müttelikleri ile aynı sonu yaşamaması için kendisine koşulsuz itaat etmesi gerektiğini bildirdi⁵⁴⁷.

Tâceddîn'den Abdurrahmân ve Abbâs'ın ölüm haberini alan Bozaba, Fars ve Hûzistân'dan topladığı askerlerle harekete geçerek Isfahân'a doğru yürüdü ve burayı muhasara altına aldı. Burada bulunan Şafii reisi ile anlaşarak şehri ele geçirdikten sonra beraberindeki Şehzâde Muhammed'i sultan ilan etti. Ardından Isfahân'dan aldığı birlikleri de ordusuna katarak Hemedân'a Sultan Mesud'un üzerine doğru harekete geçti. Sultan Mesud'un savaştan önce sulh teklifini kabul etmeyen Bozaba, Sultan Mesud'un ordusuyla Hemedân önlerinde Karategin Çayırı denilen yerde karşı karşıya geldi. Bozaba, ordusunun sağ ve sol tarafının Mesud'a karşı üstün olduğu bir esnada kendisi de savaşa doğrudan katılarak ordunun merkezinde bulunan Sultan Mesud'a doğru hamle yapmak istedi. Bu sırada bir rivayette atılan bir okla vurulduğu için, diğer bir rivayete göre de atının ayağı tökezlediği için atından düşerek esir olmuştur. Onun esir olması ve Hasbeg'in birliklerinin yetişmesiyle savaşın seyri değişmiş ve Sultan Mesud'un ordusu üstün duruma geçmiştir. Bozaba'nın esir düşmesinin ardından dağılan ordusu Şehzâde Muhammed ve Melikşâh ile birlikte geri çekilerek Isfahân'a dönmek zorunda kalmıştır. Bozaba ise Sultan Mesud'un emri ile

⁵⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:108-109; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 209-211; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:229-230; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 82-83; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 25.

idam edilerek başı Bağdâd'a halifeye gönderilmiştir⁵⁴⁸. Bir süre sonra Isfahân kapısında gömülü olan Bozaba'nın kemikleri karısı Zahide Hatun tarafından çıkartılarak Şîrâz'da kendi adına yaptırdığı Zahide Hatun Medresesi'ne⁵⁴⁹ taşınarak orada Bozaba adına yaptırttığı mezara defnedilmiştir⁵⁵⁰.

Bozaba'nın ölümünün ardından çekildikleri Isfahân'dan Fars'a dönen Selçuklu şehzâdeleri Muhammed ve Melikşâh, Şîrâz'a gelmelerine rağmen önceleri Sultan Mesud'un korkusundan tahta oturmaktan çekindiler. Sonradan Şîrâz'da idareyi eline alan Melikşâh, bütün Fars bölgesini fethederek kendini sağlama alma arzusundaydı. Fakat Şîrâz halkından yersiz isteklerinin yanı sıra halka uyguladığı baskı ve şiddet onun sonunu hazırlamıştır. Zerkûb-î Şîrâzî'nin uğursuz ve insafsız zalim olarak gösterdiği Melikşâh'ın iktidarı elinde bulundurduğu bir yıllık sürede Selçuklu hânedânının adını kötüye çıkmasına sebep olduğunu kaydetmiştir⁵⁵¹.

Şîrâz'daki kötü gidişat Sultan Mesud tarafından vezirlikten azledilerek Fars'a dönmesine izin verilen Tâceddîn Direst'in idareyi eline almasıyla değişmeye başlamıştır. Tâceddîn, Bozaba ile Sultan Mesud'un Hemedân'da karşı karşıya geldiği sıralarda saklanarak kendini sağlama almak istemiş ortam sakinleştikten sonra da tekrar ortaya çıkmıştı. O sıralarda Fars hâkimi olan Şehzâde Melikşâh'ın sebep olduğu huzursuzluk ve kargaşa ortamına son vermesi için Sultan Mesud tarafından Fars'ın idaresi tamamen kendisine verilmiştir. Melikşâh'ın sembolik bir yönetici olarak kaldığı bu dönemde Tâceddîn, memleketi düzene soktukten sonra Şîrâz'da hayır işleri ile meşgul olmuştur. Tâceddîn'in Şîrâz'da yaptırdığı önemli eserler arasında ilk sırayı kendi adıyla anılan Tâceddîn Medresesi alır. Şîrâz'ın ilmî ve kültürel hayatında önemli bir yere sahip olan bu medresenin ihtiyaçlarının giderilmesi için de çok sayıda vakıf tahsis edilmişti. Şîrâz'da Tâceddîn'in adıyla anılan diğer bir yapı ise bu medresenin

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:111; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 1:230; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 83; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 25.

⁵⁴⁹ Zerkûb'a göre Zahide Hatun'un yaptırdığı bu medrese, kendi zamanında Fars vilayetinde bulunan en büyük binalardan biriydi. Bu medresenin girişi o kadar yüksekti ki tavanı adeta gökyüzündeydi. Minaresi de aynı şekilde çok yüksek ve görkemli olan bu medreseye birçok vakıf tahsis edilerek ihtiyaçlarının giderilmesi sağlanmıştır. Zerkûb-î Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 45.

⁵⁵⁰ Zerkûb Zahide Hatun için; "Zahide Hatun haşmetli biriydi. Cesur, uyanık, ileri görüşlü ve devletin parasını çalma düşüncesinde olan birçok erkekte daha düşünceli ve hayırsever biriydi" ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Zerkûb, onun Şîrâz'da yirmi bir yıl hüküm sürdüğünü ve bu sayede bütün Fars bölgesini kontrol altında tutmayı başardığını söyler. Zerkûb-î Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 45-46.

⁵⁵¹ Zerkûb-î Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 47; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:168; Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 28.

yakınlarında inşâ edilen Vezir Tâceddîn Ribat'ıdır. Yine bu ribatın dergâhının yanına inşâ edilen ve çok yüksek olduğu söylenen minaresi, Taci Minaresi adıyla meşhur olmuş ve Zerkûb'un kayıtlarına göre yazarın kendi zamanına kadar da ayakta durmayı başarmıştır⁵⁵².

1.6. SALGURLULAR ZAMANINDA ŞİRÂZ

Salgurlular, adını Oğuzların yirmi dört boyundan biri olan Üçoklar'a mensup olan Salgur ya da Salur ailesinden almıştır. Salgurluların atalarının Selçukluların kuruluş döneminde Amû nehri civarında yaşadıkları ve Cend emîri ve Hârezm hâkimi Şâh Melik'e tabi oldukları rivayet edilmektedir. Selçukluların Horasân'a doğru yayıldıkları dönemde Tuğrul Bey ve Çağrı Bey ile Şâh Melik arasındaki temeli çok eskiye dayanan bir husumetten dolayı çıkan savaşta Şâh Melik'i mağlup etmesinin ardından ona tabi olan Oğuz beyleri arasında çıkan tartışmaların neticesinde bu beylerden bir kısmı bölgeden ayrılma kararı almıştır. Büyük gruplar olarak yaşadıkları bölgeden ayrılan Oğuz boylarından Mangışlak⁵⁵³ bölgesine gidenler arasında Salur boyu da bulunmaktaydı. Salgurluların ilk atası olarak kabul edilen Salur yâda Salvur Dikli ve ona bağlı yaklaşık bin kadar aile Mangışlak'tan ayrılarak Horasân'a gelmiş ve Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın hizmetine girmişlerdir⁵⁵⁴.

Sultan Melikşâh tarafından haciblik verilen Salur Dikli'nin oğulları ilerleyen zamanlarda güneye doğru ilerleyerek Fars bölgesine yayılmış ve bu coğrafyayı kendilerine yurt edinmişlerdir. Bu sayede ilerleyen yıllarda burada kurulacak olan Salgurlular devletinin de temellerini de atmış oluyordular. Fakat Salgurlular devletinin

⁵⁵² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 47-48.

⁵⁵³ Hazar Denizi'nin doğu sahillerini kapsayan ve büyük bir bölümü dağlık arazi olan yarım adaya verilen isimdir. Bu yer, kaynaklarda önceleri Farsça *Siyah Kuh* yani "Siyah Dağ" olarak zikrediliyordu. Mangışlak adı, eski Türklerin ve özellikle Oğuzların hayvan sürülerini bu yarımadada barındırmalarından dolayı "bin kışlak" anlamına gelen *Ming-Kışlag* dediği kabul edilmektedir. W. Barthold, "Mangışlak", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 7:283; Ahmet Taşağıl, "Mangışlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27:569-570.

⁵⁵⁴ Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 501; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, 5. Baskı, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999), 150-151; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36:29; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 30-31.

kurulmasında etkin olacak olan esas grubun ikinci bir göç dalgası ile birlikte Fars bölgesine geldiği düşünülmektedir. Bu ikinci göç dalgasının Fars eyaletinin Bozaba'nın hâkimiyetinde olduğu bir zamanda 539/1144-1145 yılında bölgeye geldikleri tahmin edilmektedir⁵⁵⁵.

Afşar boyuna mensup Yakûb b. Arslan idaresinde Kıpçak bölgesinden hareket ederek Hûzistân bölgesine gelen Türkmenlerden bir grup Emîr Mevdûd önderliğinde bölgeden ayrılarak Genduman Çölü (Sahra-i Genduman) civarına gelmiştir. Büyük kısmı Salgurlular'dan oluşan bu grup sonradan Giluye Dağı (Kuh-ı Giluye)'na kadar olan yerleri ele geçirerek bu bölgede yaşamaya başlayarak etraflarına çok sayıda asker topladı⁵⁵⁶. Bir süre sonra Bozaba tarafından Isfahân tarafına yerleştirildikleri görülen Salgurîlerin reisi Emîr Mevdûd, Irak Selçuklu Sultanı Mesud ile giriştiği savaş öncesinde yokluğunda hükümeti ve Fars eyaletini idare etmesi için yine Bozaba tarafından Şîrâz'a çağırılmıştı. Emîr Mevdûd, Bozaba'nın Sultan Mesud'a yenilerek idam edilmesinin ardından Şehzâde Melikşâh b. Mahmûd'un Şîrâz'a dönerek idareyi eline almasıyla birlikte Genduman bölgesine geri dönmüş ve bir süre sonra da orada ölmüştür⁵⁵⁷.

Emîr Mevdûd'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sungur'un aynı zamanda Fars hâkimi Melikşâh'ın atabegi olduğu kaydedilmiştir. Melikşâh'ın devlet idaresinden çok eğlence ile meşgul olmasıyla birlikte bölge halkına kötü davranması bir süre sonra idarenin neredeyse tamamen Atabeg Sungur'un eline geçmesine sebep oldu. Fars Meliki Melikşâh'ın bir gün kızgın bir anında Atabeg Sungur'un kardeşini öldürmesi üzerine Sungur, ordunun büyük kısmını teşkil eden Salgurlu grubunu alarak Şîrâz'dan ayrıldı. Sungur'un ordu ile birlikte geri dönerek kendisi ile savaşacağını anlayan Melikşâh, yaptığı hatanın geç de olsa farkına varmış ve Sungur'dan özür dileyerek Şîrâz'a geri dönmesi için girişimlerde bulunmuştur⁵⁵⁸. Kardeşinin öldürülmesinde suçlu gördüğü Muhammed Bazdar adındaki şahsı kendisine teslim etmesi koşuluyla Şîrâz'a dönmeyi kabul eden Sungur, Melikşâh'ın bu şahsı kendisine göndermesinin ardından beraberindeki Salgurlular ile birlikte Şîrâz'a geri döndü.

⁵⁵⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 48; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 32.

⁵⁵⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 48; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:169; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 33; Sümer, *Oğuzlar*, 333-334.

⁵⁵⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 48-49; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 34; Sümer, *Oğuzlar*, 334.

⁵⁵⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 49; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 34-35. Sümer, *Oğuzlar*, 334.

Burada ilk iş olarak Muhammed Bazdar'ı idam etmiş ve ardından Melikşâh'a isyân ederek Şîrâz'ı ele geçirmek için harekete geçmiştir. Sungur karşısında tutunamayarak mağlup olana Melikşâh, kaçmaktan başka çaresi kalmayınca Şîrâz'ı terk etmek zorunda kaldı⁵⁵⁹. Böylece Şîrâz'ı ele geçiren Atabeg Sungur, ilerleyen yıllarda Fars'ın büyük bölümünü hâkimiyetleri altına alacak olan Salgurlular hânedânının da temellerini atmış oldu. Sungur, bölgedeki idaresini meşru göstermek adına Şîrâz'dan kaçan Melikşâh'ın kardeşi Muhammed b. Mahmûd'u yeni Selçuklu meliki ilan ederek kendisini de onun atabegi olarak ilan etmiştir⁵⁶⁰. Bunun üzerine Melikşâh, amcası Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un yanına giderek ondan Şîrâz'ı geri almak için kendisine yardım etmesini istemiştir. Amcasından aldığı yardımlarla 544/1149-1150 yılında Şîrâz üzerine yürüyen Melikşâh birkaç defa şehri geri almayı denemiş fakat her defasında Sungur'a karşı mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Sultan Alparslan'ın 450/1058 yılında Fars bölgesine gelmesiyle birlikte başlayan Selçuklu hâkimiyeti, 543/1148-1149 yılında Sungur b. Mevdûd'un Şîrâz'ı ele geçirmesi ile birlikte son bulmuştur. Sungur, Şîrâz'ı ele geçirdikten sonra Fars'ın diğer şehirlerinde yaşayan Salgurlu halkını da yanına çekerek büyük bir ordu oluşturdu ve Fars bölgesini tamamen ele geçirmek üzere harekete geçti⁵⁶¹. Adaletli yönetimi ve sağladığı güven ortamıyla bölge halkının da güvenini kazanan Sungur, bir süre sonra bölge halkından da aldığı destekle bütün Fars'ın idaresini eline almayı başarmıştır. Hûzistân civarında yaşayan Afşarların reisi Yakûb b. Arslan, Salgurluların kısa sürede bu kadar güç kazanmasını tehlikeli görerek Sungur'un saltanatına karşı muhalefet etmeye başladı. Şîrâz'ı ele geçirerek Sungur'un hâkimiyetine son vermek isteyen Yakûb, Şîrâz'a birkaç defa sefer düzenleyerek şehri ele geçirmek istedi. Fakat bunu başaramayınca Hûzistân'a geri çekilmek zorunda kaldı⁵⁶².

Muzaferüddîn ve Şîr-Bârik unvanlarıyla iktidarda kaldığı on üç yıl boyunca Şîrâz'ı ve Fars eyaletini adalet ve hoşgörü ile idare eden Sungur, 556/1161 yılında 51

⁵⁵⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 49; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 35. Sümer, *Oğuzlar*, 334.

⁵⁶⁰ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Abbâs İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan Moğol İstilasından Meşrutiyet'in İlanına Kadar I-IV*, (Tahran: İntişarat-ı Hayyam, 1312), 1:380; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 35.

⁵⁶¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 49; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 35.

⁵⁶² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 49; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 35-36; Sümer, *Oğuzlar*, 334.

yaşında iken Mergzâr-ı Beyzâ'da vefat etmiştir⁵⁶³. İktidarda kaldığı süre zarfında sürekli fakirlere yardım eden ve hiçbir zaman zenginlik ve saltanat peşinde koşmayan Sungur önceliği daima Allâh'a kulluk etmek ve Allâh rızası için işler yapmaya vermiştir⁵⁶⁴. Yaptığı yenilikler ile Fars bölgesinde adaletin sağlanmasını ve halkın refah içinde yaşamasını sağlamıştır. Aynı zamanda dindar, hayırsever ve mütevazı bir kişiliği olan Sungur, öldükten sonra Şîrâz'ın güneyinde bulunan Eyvan'da yaptırdığı hayratların ilki ve en önemlisi olan Sunguriye Medresesi'ne defnedilmiştir⁵⁶⁵.

Zerkûb'un tabiri ile Sungur hakkın davetine icabet ettikten sonra oğlu Tuğrul b. Sungur çok küçük yaşta olduğu için yerine kardeşi Zengî b. Mevdûd'un geçmesi uygun görülmüştür⁵⁶⁶. Fakat daha tahta geçmeden Salgurlu ailesinin bazı üyeleri ve eski atabeglerden Bozaba'nın oğulları hak iddiasında bulunarak Zengî'ye karşı cephe almışlardır. Bunlardan Zengî'nin kız kardeşi ile evli olan Sabık Hastegin denilen Salgur Naşi⁵⁶⁷ ve Alparslan Salgurî, Şîrâz'ı ve bütün Fars'ın hâkimiyetini ele geçirmek için ittifak yaptılar. Aralarındaki antlaşmaya göre Salgurlu hânedânının başına Alparslan geçecekti. Fakat bu ittifakı haber alan Zengî, onların üzerine yürümüş ve yapılan savaşta Alparslan'ı önce esir almış ardından da idam etmiştir⁵⁶⁸. Savaştan Kirmân'a kaçarak kurtulmayı başaran Sabık ise önce Kirmân Selçuklu Emîri

⁵⁶³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 49-50; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:382; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 503; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 39-40; Sümer, *Oğuzlar*, 334.

⁵⁶⁴ Zerkûb-î Şîrâzî'nin kayıtlarına göre, iktidarda kaldığı süre boyunca yaptığı yenilikler ile bölgede daima adaletin sağlanmasını ve halkın refah içerisinde yaşamasını sağlayan Sungur dindar, hayırsever ve mütevazı bir kişi olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra Atabeg Sungur, yaptığı hayır işleri ile Şîrâz'ın ve Fars'ın kültür ve medeniyetine önemli katkılar yapmış bir kişi olmuştur. Sungur'un Şîrâz'da inşa ettirdiği hayır kurumları arasında ilk sırayı hiç şüphesiz "Sunguriye Medresesi" almaktadır. Zerkûb'un kayıtlarına göre, kendi yaşadığı zamanda, bu medrese günümüzde Şîrâz'ın en muazzam mekânlarından biri olarak görülmektedir. Şehrin ortasında yer alan bu medrese ile birlikte yine kendi zamanına göre Şîrâz'ın en büyük binalarından biri olarak kabul edilen "Sunguriye Mescidi" ile bu mescidin içinde yer alan "Sunguriye Minaresi" ve hemen yanında yer alan "Sunguriye Abdethânesi" Atabeg Sungur'un Şîrâz'da yaptırdığı en önemli eserlerdir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 50.

⁵⁶⁵ Zerkûb-î Şîrâzî, Atabeg Sungur'un türbesinin kendi zamanında Şîrâz halkı için çok muteber bir yer olduğu için halkın şifa bulmak ve sıkıntılarından kurtulmak için dua etmeye gittiği en önemli yerlerden biri olduğunu söyler. İnsanlar onun mezarına gittiği zaman ihtiyaçları olan şifayı ya da dermânı onun himmetiyle Allâh'tan isterler. Zerkûb, onun Şîrâz halkının gözündeki büyüklüğünü şu sözlerle ifade etmiştir: "Son derece muazzam bir ihtişama sahip olan ve adaletiyle büyük yenilikler ihsan eden büyük pâdişâhın ölümünden 208 yıl sonra bile Şîrâz halkı ve dini zümrelerinin ileri gelenleri onun adına yeminler ediyor." Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 50.

⁵⁶⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 50; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:169; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 504; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 41.

⁵⁶⁷ Şîrâznâme'de yer alan kayıtlara göre Mevdûd b. Salgurî'nin kızı ile evli olan Sabık Hastegin, Fars Eyaleti'nde biri Şîrâz'da diğeri Beyzâ şehrinde olmak üzere iki tane ribat yaptırmıştır. Bu ribatların her ikisi de dönemin önemli ve gözde mekânlarından olmuştur. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51.

⁵⁶⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 504; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 41.

Muhyeddin Tuğrulşâh'a sığınmış fakat ondan beklediği desteği alamayınca Hûzistân'a giderek Zengî'nin düşmanı olarak bilinen Hûzistân Hâkimi Şumla'dan yardım istemiştir. Fakat Hûzistân'a destek bulmak amacıyla giden Sabık, burada Hûzistân Hâkimi tarafından yakalanarak idam edilmiştir⁵⁶⁹.

Atabeg Zengî, kendisine karşı kurulan ittifaktan kurtulduktan sonra aynı yıl ölen Irak Selçuklu Sultan'ı III. Melikşâh b. Mahmûd'un yerine tahta çıkarılmak istenen oğlu Mahmûd'un destekçilerinden oluşan bir grup askerle birlikte Fars'ı ele geçirmek üzere Isfahân'dan yola çıktığını öğrendi. Atabeg Zengî bu haber üzerine harekete geçerek onu karşılamak için hazırlıklara başladı. 556/1161 yılında iki taraf arasında meydana gelen savaşın sonunda Atabeg Zengî, Şehzâde Mahmûd'u mağlup ederek esir almayı başardı ve onu İstahr Kalesi'ne göndererek hapsedirdi⁵⁷⁰.

Şehzâde Mahmûd'un esir düşmesi ile beraber Irak Selçuklu tahtına oturtulan Arslanşâh'ın atabegliğini yapan İldeniz, güçlü otoritesiyle ülkedeki sükûnetin tekrardan tahsis edilmesini sağladı. İldeniz'in gücünü tehlikeli gören ve tekrar eski gücüne kavuşmak isteyen Abbâsî halifesi, Selçukluları bölmek ve tekrar kendisine bağlı zayıf bir devlet olmasını sağlamak adına Fars Hâkimi Atabeg Zengî ile işbirliği yapma kararı almıştır. Bunun için de İstahr kalesinde hapsedilen Şehzâde Mahmûd'un hapisten çıkarılarak adına hutbe okutulup sultan ilan edilmesi için Atabeg Zengî'yi teşvik etmiş ve Atabeg Zengî'ye bunun gerçekleşmesi durumunda hâkimiyeti altındaki toprakların halife tarafından kendisine ikta edileceğini vaat etmiştir. Bu teklifi olumlu karşılayan Zengî derhal harekete geçerek Şehzâde Mahmûd'u hapisten çıkararak adına hutbe okutmuş ve Selçuklu sultanı olarak kendisine biat ettiğini ilan etmiştir. Aynı zamanda Rey hâkimi Emîr İnanç'a da bir mektup yazarak ondan Atabeg İldeniz ile girişeceği mücadelede kendisine destek olmasını istemiştir. Bu ittifak girişimini haber alan İldeniz ise bu duruma engel olmak ve Fars'a herhangi bir yardım gelmeden saldırabilmek adına yaklaşık 40.000 kişilik bir ordu ile Fars'a doğru harekete geçmiştir. İldeniz'in öncü kuvvetlerinin Errecân Hâkimi Arslan Boğa tarafından mağlup edildiği haberini alan Zengî, İldeniz'in yaklaştığını anladı ve Abbâsî halifesinden destek istedi. Bunun üzerine halife tarafından kendisine destek olması için Rey Hâkimi İnanç'ın askerlerinden ve çeşitli bölgelerden toplanan askerlerden 15.000

⁵⁶⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 41.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:222; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 42.

kişilik birlik gönderildi. Gelen bu destek kuvvetleri ile birlikte İldeniz'in ilk saldırısını püskürtmeyi başaran Zengî, İldeniz'i mağlup etmeyi başardı⁵⁷¹. Aldığı mağlubiyetin ardından geri çekilmek zorunda kalan İldeniz ise Fars eyaletine gelen destek kuvvetlerin engellenmedikçe bölgeyi ele geçiremeyeceğini anlayınca önce Azerbaycan'da bulunan oğlu Kızıl Boğa'yı destek olması için çağırması ardından da Zengî'ye en çok destek sağlayan yer olan Rey'i ele geçirmek üzere Emîr İnanç'ın üzerine yürüme kararı almıştır. Bu kez de Zengî destek kuvvet göndererek Emîr İnanç'a yardımcı olmak istemiş ve bunun için hazırlattığı büyük bir orduyu Fars'tan yola çıkararak Emîr İnanç'ın yanına yollamıştır. 556/1161 yılında Save'de karşı karşıya gelen iki taraf arasındaki savaşı Fars'tan gelen destek kuvvetlere rağmen kaybeden Emîr İnanç, kaçarak Tabrek kalesine sığınmak zorunda kaldı⁵⁷². Bir süre sonra bu kaleyi muhasara altına alan İldeniz, Emîr İnanç'a haber göndererek Arslanşâh'ın sultanlığını ve kendi atabegliğini tanıyarak itaat etmesi durumunda canının bağışlanacağını ve Rey'in de tekrar kendi idaresine verileceğini söyledi. Bu teklifi kabul eden Emîr İnanç, Sultan Arslanşâh'a ve İldeniz'e biatını bildirerek muhasaranın kaldırılmasını sağladı⁵⁷³.

Rey hâkimi Emîr İnanç'ın İldeniz ile antlaşmaya varmasının ardından Atabeg Zengî, tıpkı Bozaba gibi Irak Selçuklularına karşı giriştiği mücadelede yalnız kalarak İldeniz'in barış teklifini kabul etmek zorunda kalmış ve 560/1165 yılında Isfahân'a giderek Arslanşâh ve Atabegi İldeniz ile görüşmüştür. İki taraf arasında imzalanan antlaşmaya göre tıpkı Rey Emîri gibi Sultan Arslanşâh'a biat ederek onun atabegi olarak Emîr İnanç'ı tanımayı kabul eden Atabeg Zengî, sultandan aldığı izinle Fars bölgesine tekrardan Atabeg olarak döndü. Ayrıca bu antlaşma ile Salgurlular, ilk kez resmi olarak Irak Selçuklu Devleti'ne tabi olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır⁵⁷⁴.

Atabeg Zengî'nin Irak Selçukluları ile yaptığı üstünlük mücadelesinin başarısızlıkla sonuçlanarak Şîrâz'a dönmesinin ardından Fars ahalisine kötü davranması bölge halkını huzursuz etmişti. Bu durumdan şikâyetçi olan bir grup

⁵⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:222; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 42-43.

⁵⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:223; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 43-44.

⁵⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:223; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 44.

⁵⁷⁴ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 108-110; Reşidüddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, 246-247; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 2:277; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:382; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 44-45.

gizlice Hûzistân Hâkimi Şumla'ya mektup yazarak onu Fars'a davet etmiş ve kendilerini Zengî'nin zulmünden kurtarmasını istemiştir. Uzun zamandır Fars'a saldırı için fırsat kollayan Şumla, istediği fırsatın ayağına geldiğini düşünerek vakit kaybetmeden sefer hazırlıklarına başlamıştır. Büyük bir ordu hazırlayarak Fars üzerine yürüyen Şumla, kendisini karşılayan Atabeg Zengî'nin askerlerinin taraf değiştirerek kendi safına katılmasıyla beraber savaşta üstün duruma gelmiştir. Savaşı kaybedeceğini anlayan Zengî ise beraberindeki küçük bir birlik ile birlikte Fars'tan kaçarak Şebânkârelere sığınmak zorunda kalmıştır⁵⁷⁵. Böylelikle Fars'ı ele geçiren Şumla, Şîrâz'a gelerek idareyi eline aldı. Fakat o da Atabeg Zengî'nin düştüğü hataya düşerek halka kötü davranarak yeğeni Şenka'nın Fars'ı yağmalamasına müsaade etti. Bu olaylar karşısında halkın Şumla'ya karşı tutumu değişerek Zengî'ye haksızlık ettikleri düşüncesiyle pişmanlık duymaya başladılar. Zengî'ye ihânet ettikleri düşüncesine kapılan Salgurlu askerleri ise yaptıkları hatanın farkına vararak tekrar Zengî'nin yanında yer alma kararı verdiler. Bunun üzerine 564/1168-1169 yılında askerleri ile birlikte Fars'a geri dönen Zengî, Fars'ı Şumla'dan geri almayı başardı. Fars'ı terk etmek zorunda kalan Şumla ise Hûzistân'a çekilmek zorunda kaldı⁵⁷⁶.

Fars'ın hâkimiyetini tekrar ele geçirerek ülkesine tekrar hâkim olan Zengî, o güne kadar genel olarak iyi ilişkiler yürüttüğü komşuları Kirmân Selçukluların şehzâdeleri arasında çıkan taht mücadelesine dâhil olmuştur. Kirmân Selçuklu Sultanı Tuğrulşâh'ın 565/1169-1170 yılında ölümüyle birlikte ortaya çıkan taht mücadelesinde şehzâdelerden Turanşâh'a destek olmuştur. Turanşâh ve diğer iki kardeşi arasındaki taht mücadelesinde ona askeri destek sağlayarak Kirmân tahtını ele geçirmesine yardımcı olmak istemiştir. Her ne kadar Turanşâh, Kirmân tahtını ele geçirememiş olsa da bu tarihten itibaren Salgurlular Kirmân Selçuklu siyasetinde etkin rol oynayarak tahta geçecek kişilerin ve onlara Atabeglik yapacak olanların belirlenmesinde belirleyici unsur olmaya başlayacaklardır⁵⁷⁷.

Atabeg Zengî, Fars'ta yaklaşık on sekiz yıllık bir hükümranlığın ardından 574/1178-1179 yılında⁵⁷⁸ İstahr'ın kuzey batısında bulunan üç kaleden biri olan

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:281-282; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 45.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 11:282; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 45.

⁵⁷⁷ Merçil, *Fars Atabegleri Kirmân Selçukluları*, 76vd.; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 46vd.

⁵⁷⁸ Zerkûb, Atabeg Zengî'nin ölüm tarihini 571/1175-1176 olarak verirken Erdoğan Merçil bu tarihi dönemin olaylarını göz önünde bulundurarak 574/1178-1179 olarak belirlemiştir. (Zerkûb-i Şîrâzî,

Eşkenvan (Şenkevâv)'da vefat etti⁵⁷⁹. Atabeg Zengî, hayatı boyunca Şîrâz'da ve Fars'ın diğer şehirlerinde çok sayıda büyük ve muteber imâretler yaptırmıştır. Aynı zamanda bu imâretlere çok sayıda vakıflar da tahsis ederek ihtiyaçlarının da karşılanmasını sağlamıştır. Atabeg Zengî'nin Şîrâz'da yaptırdığı imâretlerin en önemlisi ise zamanın önemli evliyalarından olan Şeyhü'l-Kebir Ebu Abdullâh Muhammed b. Hafîfü'l-Şîrâzî'nin yıkılan türbesinin yerine yaptırdığı Hafifiye Ribat'ıdır⁵⁸⁰.

Zengî, ölmeden önce beş oğlu arasında Kirmân'daki gibi bir taht kavgasının çıkmasına engel olmak adına Tekle'yi kendisinden sonra Salgurlu hânedânının başına geçmesi için veliaht olarak ilan etmişti⁵⁸¹. Buna rağmen amcasının oğlu Tuğrul b. Sungur tahtın kendi hakkı olduğunu iddia ederek isyân girişiminde bulunmuştur. Ancak Tuğrul, ne bu isyanı destekleyebilecek kadar taraftarı yanına toplamayı başarmış ne de isyanın askeri gücünü oluşturacak yeterli askeri bir araya getirmeyi başarmıştır. Bu yüzden Şîrâz'ı terk ederek önce İğ'e, ardından da Darebcird'e gitmek zorunda kaldı. Bu bölgeleri elinde tutan Şebânkâre emîrleri az bir kuvvetle onun Tekle'nin üzerine yürümesine yardım etmiş fakat Tuğrul Tekle'nin güçlü ordusu karşısında tutunamamıştır. Aradaki akrabalık bağından dolayı onu affeden Tekle, Tuğrul'un bir süre sonra büyük bir destek bulma umuduyla önce Şebânkâre topraklarına ardından da Irak'a gitmesine de aldırış etmedi⁵⁸². Tuğrul Irak'ta Atabeg Cihan Pehlivan'dan temin ettiği ordular ile Fars üzerine birkaç kez sefer düzenlese de bunların hiç birinde başarılı olamadı. Bu savaşlar sebebiyle tahrip olan Fars eyaletinde halk da büyük zarar görmüştü. Neticede Şîrâz civarında yapılan son savaşta Atabeg Tekle, Tuğrul'u esir alarak babasının vefat ettiği Eşkenvan kalesine hapsetti.

Şîrâznâme, 51.) Ayrıca Atabeg Zengî'nin ölüm tarihi konusunda üç ayrı görüşün olduğunu belirten Merçil, bu tarihleri 570/1174-1175, 571/1175-1176 ve 574/1178-1179 olarak belirtmiştir. Bu üç görüşten en güçlü olanının 574/1178-1179 olduğu belirtildiği için bizde bu tarihi kullandık. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 55.

⁵⁷⁹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:169; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 504; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:382; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 55.

⁵⁸⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:169.

⁵⁸¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 57.

⁵⁸² Salgurlular hânedânlığının kurucusu sayılan Atabeg Sungur b. Mevdûd'un öldüğü sırada hayatta olan tek oğlunun o yıllarda çok küçük yaşta olmasından dolayı hânedânın başına amcası Zengî'nin geçmesi kararlaştırılmıştı. Aradan geçen on dört yıllık bir zamandan sonra amcasının ölümüyle birlikte tahtın gerçek varisi olduğunu düşünen Tuğrul, Salgurlu tahtını elde etmek için isyân etmiştir. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 57-58.

577/1181-1182 yılında ise önce gözlerine mil çektirmiş ardından da idam edilmesini emretmiştir⁵⁸³.

Atabeg Tekle, amcası oğlu Tuğrul'un isyanını bastırıp idareyi kendi eline aldıktan sonra vezaret makamına dönemin cesur, çalışkan ve yetenekli olduğu kadar bu görev için de çok istekli olan Eminuddîn Kazerûnî'yi getirerek bütün idareyi ona bırakmıştı. Kendisi de hayır ve imâret işleri ile meşgul olarak Şîrâz'da Mescid-i Atik'in yanına Medrese-i Emîni adıyla meşhur olan yeni bir medrese ve muteber bir ribat inşâ ettirmiştir⁵⁸⁴. Adil, kanaatkâr ve sabırlı biri olarak kaydedilen Atabeg Tekle, yirmi yıllık bir hükümlüktan sonra 594/1197-1198 yılında Fesa'ya bağlı köylerden biri olan Bidek-i Fesa denilen yerde vefat etmiştir⁵⁸⁵.

Atabeg Tekle'nin ölümünün ardından kardeşi Sa'd b. Zengî, Salgurlu hânedânının başına geçti. İlk iş olarak kardeşi Tekle'nin cenazesini Şîrâz'a getirterek Atabeg Sungur'un mezarının yanına defnettiren Sa'd, saltanatının ilk yıllarında kıtlık ve veba gibi salgın hastalık problemleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır⁵⁸⁶. Arka arkaya gelen bu felaketler yüzünden Şîrâz'da ve Fars'ın diğer şehirlerinde çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Sa'd, bir yandan bu felaketlerin etkisini ortadan kaldırmaya çalışırken diğer taraftan da bütün eyalette geçerli olmak üzere çıkardığı yeni kanunlarla bölgenin güvenliğini ve huzurunu sağlamaya çalışmıştır. Bunun için de belirlediği cesur ve akıllı vezirlerini zeki ve çalışkan yardımcıları ile birlikte Fars'ın bütün şehirlerine göndermiş, çıkardığı kanunların ve aldığı tedbirlerin Fars'ın tamamında uygulanmasını planlamıştır⁵⁸⁷.

Sa'd, Fars'ta toplumsal düzeni sağladıktan sonra bütün çabasını ülkesini genişletmek ve yerel hânedânların ele geçirdiği Fars'ın ve Kirmân'ın bazı şehirlerini tekrar kontrol altına almak için harekete geçti. Kardeşi Tekle zamanında Fars'a gelerek

⁵⁸³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 86; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 58.

⁵⁸⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51.

⁵⁸⁵ Atabeg Tekle'nin ölüm tarihi konusunda da babasında olduğu gibi farklı tarihler zikredilmiştir. Fakat birçok kaynaktan onun saltanat süresinin yirmi yıl olduğuna dair ortak bir kanaat olmasından dolayı biz de Atabeg Tekle'nin ölüm tarihi olarak 594/1197-1198 tarihini uygun gördük. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51-52; *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 87; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 504; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 62.

⁵⁸⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 52; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 87; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:169; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 504; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 63.

⁵⁸⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 52.

yerleşen ve Salgurlu halkıyla kaynaşan diğer Oğuz boylarından yaklaşık beş bin kişilik bir grup, 598/1201-1202 yılında Kirmân üzerine yürüyerek önce başkenti Berdsîr ardından da Sircan'ı kendi kontrollerine aldılar. Bunun üzerine Kirmân'daki otorite boşluğundan yararlanarak bölgeyi kendi hâkimiyetine almak isteyen Şebânkâreler de buraya akınlar düzenleyerek Oğuzlar ile Kirmân hâkimiyeti için mücadele etti. Fakat bu mücadelede üstün gelen taraf Oğuzlar olunca Şebânkâreler Kirmân'ı terk etmek zorunda kaldılar. Oğuzların Şebânkârelere karşı sağladığı üstünlüğü, Salgurlulara karşı sağlayamayacağını anlaması ve Kirmân halkının da Salgurlular'dan yana tavır alması onlara Salgurlular ile antlaşma yaparak Kirmân'ın idaresini Salgurlulara teslim etmekten başka seçenek bırakmadı. İki taraf arasında yapılan antlaşmaya göre Salgurluların Şebânkârelerden aldığı Bem şehri Oğuzlara verilecek Oğuzlar da Berdsîr'i boşaltarak Bem tarafına yerleşeceklerdi. Bu antlaşmadan sonra başkent Berdsîr'in ele geçirilmesi ile birlikte Salgurlular için Kirmân hâkimiyetinin ilk aşaması da gerçekleşmiş oluyordu⁵⁸⁸.

Salgurlular Kirmân'da Şebânkârelerin kontrolündeki son kale olan Kale-i Kuhen Kutvalî'yi bir süre muhasara altında tuttuktan sonra teslim alarak Kirmân'ın tamamını kendi hâkimiyetlerine almışlardır. Kale kumandanının tutuklanmasının ardından Atabeg Sa'd yeğeni ve aynı zamanda üvey oğlu olan İmadüddîn Muhammed b. Zeydan'ı Salgurluların Kirmân valisi olarak başkent Berdsîr'e göndermiştir⁵⁸⁹.

Atabeg Sa'd, Kirmân'dan sonra Isfahân ve Hemedân'ı da fethederek ülkesinin sınırlarını genişletmeye devam etmek istiyordu. 600/1203-1204 yılında bu amaçla hazırladığı büyük bir ordu ile önce Isfahân üzerine yürümüş hiçbir karşı koyma ile karşılaşmadan şehri ele geçirmeyi başarmıştır. Diğer taraftan Sa'd'ın Şîrâz'ı boş bırakarak sefere çıkması öteden beri Salgurluların düşmanı olan Azerbaycan Atabegi ve Şebânkâre Emîri için kaçırılmaz bir fırsattı. Sa'd'ın Azerbaycan Atabegliğine bağlı olan Isfahân'ı ele geçirerek hâkimiyet alanlarına girmesi Azerbaycan Atabegi Özbek b. Pehlivan'ın Şîrâz'a sefer düzenlemesi için bahâne olmuştur. Atabeg Özbek'in Şîrâz'a gelerek birçok kişiyi öldürüp yağmaladığı sırada Şebânkâre Emîri Mübariz de

⁵⁸⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 52; Merçil, Kirmân Selçukluları, 114-115; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 63-65.

⁵⁸⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 52; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 65-66.

aynı şekilde Kirmân'a girerek idareyi eline almak istemiş fakat bunu başaramamıştır⁵⁹⁰.

Atabeg Sa'd, Isfahân'dan döndükten veziri Esirüddîn Simnani'yi muhtemelen Şîrâz'ın savunmasında zaafiyet gösterdiğini düşündüğü için azlederek onun yerine Kirmân'da yeğeni Muhammed'in vezirliğini yapan Rükneddîn Muhammed'i kendisinin yeni veziri olarak ilan etmiştir. Esirüddîn'i de onun yerine Kirmân'a yollayan Sa'd, Berdsîr'de yaklaşık bir yıl boyunca Kirmân'ın idaresinde ve savunmasında önemli rol oynayan ve aynı zamanda yeğeni Muhammed'in atabegliğini yapan İzzeddîn Fazlun'un Şîrâz'a dönme isteğini geri çevirmeyerek onun yerine Bedreddîn Kâfûr'u Kirmân'a yeğenine atabeylik yapması için göndermiştir⁵⁹¹. Bu ikilinin Kirmân'a gelmesinden bir süre sonra Hârezmşâhlar devletinden Hâce Râzîyüddîn Ebu Bekr b. Ali Nişabûrî, Emîr Bedreddîn Toğan Tegin ve diğer birkaç emîr idaresindeki askerler ile birlikte Kirmân sınırına gelince Kirmân'da yeni bir tehlike kendini göstermeye başladı. 601/1205 yılında Kirmân bölgesine gelen Hârezmşâhlar vakit kaybetmeden Bihabâd, Râver ve Kûbânân şehirlerini alarak buralara kendi idarecilerini tayin ettiler. Sonrasında ise Zerend üzerinden Kirmân'ın başkenti olan Berdsîr'i muhasara altına alarak etrafı yağmaladılar. Kirmân'daki Salgurlular ise bu durum karşısında Hârezmşâhlılar ile kendi başına mücadele edemeyeceklerini anlayınca Şîrâz'dan yardım istemek zorunda kaldılar⁵⁹². Bunun üzerine İzzeddîn Fazlun idaresindeki büyük bir Salgurlu ordusu Şîrâz'dan Kirmân'a gelerek Hârezmşâh askerlerinin geri çekilmesini sağlayarak başkent Berdsîr'in muhasaradan kurtulmasını sağlamıştır⁵⁹³.

Salgurlular Kirmân'a geldikten sonra İzzeddîn Fazlun elçiler vasıtasıyla Hârezmşâh emîrlere haber göndererek iki Müslüman devlet arasındaki barışın bozulmaması adına Kirmân'da Hârezmşâhlar adına hutbe okutarak sikke bastırabileceklerini yani bir anlamda onların üstünlüğünü kabul ederek Kirmân'ın Hârezmşâhlara tabi olmasını sağlayabileceklerini söylemiştir. Fakat Salgurlu

⁵⁹⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 52; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:383; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 66.

⁵⁹¹ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 66-67; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 4. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 197.

⁵⁹² Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 67; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 197.

⁵⁹³ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 67.

askerlerinin çokluğundan çekinen Hârezmşâhlar başkentten ayrılmayı uygun görmüş ve Zerend'e geri çekilmişlerdir⁵⁹⁴. Hârezmşâh askerlerinin geri çekilmesinin ardından bir süre daha Kirmân'da kalan İzzeddîn, beraberindeki birkaç emîri ve bir grup askeri Kirmân Meliki Muhammed b. Zeydan'ın yanında bırakarak 602/1205 yılında Şîrâz'a geri döndü⁵⁹⁵. Aynı yıl Hârezmşâh Sultanı Alaeddîn Tekiş'in oğlu Gıyâseddîn Pirşâh, hangi sebeple olduğu bilinmemekle beraber, Şîrâz üzerine bir yağma seferi düzenlemiştir. Atabeg Sa'd bu akın karşısında geri çekilmek zorunda kalarak Hârezmşâhların Şîrâz'a girmesine engel olamamıştır. Şehzâde Gıyâseddîn her ne kadar Şîrâz halkının öldürülmesine engel olmaya çalışmışsa da askerlerin bütün şehirde yağma yapmasına engel olmamıştır. Ardından Gıyâseddîn ve beraberindekiler Şîrâz'ı terk ederek Hûzistân'a dönmüşlerdir⁵⁹⁶.

605/1209 yılında Sa'd, Kirmân'da huzursuzluk çıkaran Oğuzlar ve taahhüt ettiği yıllık vergilerini göndermeyen yerel hânedânları denetim altına almak için Kirmân'a sefere çıkmaya karar verdi. Başkent Berdsîr yakınlarına gelerek ordugâhını kuran Sa'd, öncelikle kendilerine yurt olarak verilen yerlerin dışına çıkarak Kirmân'ın kuzey ve kuzey doğu kesimlerini ele geçiren Oğuzların üzerine yürüyerek onları denetim altına almayı planlamıştı. Bu sırada Hârezmşâhların Nişabûr Valisi Kezlik Han Sultan Alaeddîn Muhammed'e karşı muhalefet etmiş fakat onun karşısında tutunamayacağını anlayınca da Kirmân taraflarına gelerek kendisine yeni bir hâkimiyet alanı arayışına girmişti. Kezlik Han Atabeg Sa'd'ın Oğuzlar ile ilgilenmesini fırsat bilerek Zerend civarına gelmiş ve etrafı yağmalayarak burayı ele geçirmeye çalışmıştır. İki taraf arasında kalan Sa'd, Kezlik Han'ı barışa ikna etmeye çalışmış fakat Kezlik Han bunu kabul etmeyince Oğuzlar ile ilgilenme işini yarıda bırakarak Kezlik Han'ın üzerine yürümüştür. Sa'd'ın geldiğini haber alan Kezlik Han ise Salgurlular ile savaşmayı göze alamayarak bölgeyi terk etmiştir. Bunun üzerine tekrar Oğuzlar ile ilgilenmek için geri dönen Sa'd, Bem şehrine gelerek Oğuzları muhasara altına aldı. Kalabalık Salgurlu ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Oğuz reisleri Atabeg Sa'd'dan barış talep etmek zorunda kalınca iki taraf arasında bir barış

⁵⁹⁴ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 67-68; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 197.

⁵⁹⁵ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 68; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 197.

⁵⁹⁶ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 89; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 74-75.

antlaşması yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan bu antlaşmaya göre Oğuz ümerası ve ileri gelenleri, Bem şehrini boşaltarak Salgurlulara teslim ettikten sonra Sa'd ile birlikte Şîrâz'a döneceklerdi. Atabeg de onlara yeni yurt ve iktalar vererekte. Oğuz reislerine sadece Acemşâh'ın antlaşma şartlarının yerine getirilinceye kadar Bem şehrinde kalmasına müsaade eden Sa'd, Kirmân'da kaldığı beş aylık süre içerisinde Kirmân'ın büyük bölümünü tekrardan itaat altına almayı başardıktan sonra Oğuz ümerasını da yanına alarak Sircan ve Baft yolu üzerinden Şîrâz'a döndü⁵⁹⁷.

Salgurlular açısından Atabeg Sa'd döneminin diğer bir önemli olayı ise Abbâsîlerin Hûzistân Valisi Kutbuddîn Sencer'in isyankâr tutumları sonucunda halife tarafından üzerine gönderilen Abbâsi ordusu karşısında mağlup olarak Şîrâz'a kaçması ve Atabeg Sa'd'a sığınmasıdır. Halife'nin Sencer'i teslim etme isteğinin Sa'd tarafından kabul edilmemesi üzerine halife hazırlattığı büyük bir orduyu 608/1211 yılında Şîrâz'a göndermiştir. Halife ile savaşa girmek istemeyen Sa'd durumu barış yoluyla çözmek amacıyla elçilerini göndermiş ve neticede eziyet edilmemesi şartıyla Sencer'i teslim etmeye razı olmuştur. Ardından Sencer'i ve ailesini mallarıyla birlikte teslim alan Abbâsi ordusu Şîrâz'a girmeden geri dönmüştür. Bağdâd'a getirilen Sencer ise önce muhakeme edilmiş ise de sonrasında halife tarafından affedilmiştir⁵⁹⁸.

614/1217-1218 yılına gelindiğinde Hârezmşâhların Irak-ı Acem valisi Oğulmuş'un batıniler tarafının öldürülmesi bu bölgeyi hâkimiyet altına almak isteyen taraflar arasında yeni bir mücadelenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Önce Atabeg Sa'd ardından Atabeg Özbek buraya hâkim olmak için harekete geçerken bölgeyi onlara bırakmak istemeyen Hârezmşâh sultanı Muhammed de hazırladığı büyük bir orduyla onlara karşı Irak-ı Acem'e sefer düzenlemeye karar vermiştir⁵⁹⁹.

Atabeg Sa'd hazırladığı büyük bir ordu ile Şîrâz'dan çıkarak önce Isfahân'ı ardından da kuzeye doğru ilerleyerek Rey, Kazvin, Huvâr ve Simman şehirlerini ele geçirmiştir. Bu sırada Sultan Muhammed ordusunun bir kısmını esas ordudan ayırarak Atabeg Sa'd'ın bulunduğu Rey şehrine göndermişti. Rey şehrinin dışında Kazvin'e on fersah bir mesafede bulunan *Hayl-ı Buzurg* adlı kasabada konuşlanan Hârezmşâh

⁵⁹⁷ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 71-72; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 170-171.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:246-247; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 75-76.

⁵⁹⁹ Zerkûb-i Şîrâzi, *Şîrâznâme*, 52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:272-273; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 201-202; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 76.

ordusunu Atabeg Özbek'in ordusu olduğunu düşünerek yanındaki yüz kişilik bir süvari grubuyla onların üzerine saldıran Atabeg Sa'd, gerçeği anladığında geri dönmek için geç kalmıştı. Buna rağmen büyük bir mücadele örneği gösteren Sa'd bir rivayete göre Sultan Muhammed'in bayrakları ile çadırını gördükten sonra savaşmayı bıraktığı için diğer bir rivayete göre de atının ayağı tökezlediği atından düştüğü için teslim olarak esir düşmüştür. Sa'd'ın esir düşmesiyle birlikte dağılan süvari grubu da kaçarak bölgeden uzaklaşmıştır⁶⁰⁰.

Hemedân'a getirilerek sultanın huzuruna çıkarılan Atabeg Sa'd, hakkında karar verilmeye kadar sıkı bir güvenlik altında tutulmuştur. Ardından Sultan Muhammed emîri Zevzen'in de telkinleri ile böylesine zeki ve cesur bir adamı idam etmeye vicdanı el vermedi ve Atabeg Sa'd ile bir antlaşma yaparak aralarındaki sorunu barış yoluyla çözme kararı aldı. İki hükümdar arasında imzalanan antlaşmaya göre; Fars'ın en eski ve en önemli kalelerinden ikisi olan İstahr ve Eşkenvan Hârezmşâhlara verilecek, her yıl Fars'ın gelirlerinin üçte biri haraç olarak Hârezmşâhlara gönderilecek. Sa'd, oğullarının en büyüğü olan Zengi'yi güvence olarak Hârezmşâh sarayında bırakacak, Sultan Muhammed'in annesinin ailesinden bir kız Atabeg Sa'd ile evlendirilecek, buna karşılık da Sa'd'ın kızı Melike Hatun da Sultan Muhammed'in oğlu Celâleddîn ile evlenecekti. Son olarak Fars'ta hutbe Sultan Muhammed adına okutulurken Hârezmşâhların üstünlüğü resmi olarak kabul edilecekti. Salgurlular için görünüşte çok ağır şartlar içeren bu antlaşmayı canının bağışlanması için kabul etmek zorunda kaldığı çok açık olan Sa'd, bu antlaşma ile birlikte sultan tarafından affedilmiş ve Fars'ın idaresi tekrar kendisine verilerek Şîrâz'a dönmesine izin verilmiştir⁶⁰¹.

Salgurlulardan antlaşma yoluyla aldığı yerleri hacibi el-Müeyyed'e ikta eden Sultan Muhammed, bu antlaşmanın gereklerinin yerine getirilmesi ve Hârezmşâhlara verileceği taahhüt edilen yerlerin teslim alınması için bin kişilik bir kuvveti başlarında

⁶⁰⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:273; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 109-110; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 202; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 77.

⁶⁰¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:273; Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 89-90; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 110; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:170; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 204; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 77-78.

Sâhib-i Divan İhtiyar el-Mülk Nişabûrî Emîr-Hac ile birlikte Sa'd'ın yanında Fars'a gönderdi⁶⁰².

Atabeg Sa'd'ın Irak-ı Acem seferine çıkarken Şîrâz'da yerine vekil olarak bıraktığı oğlu Ebu Bekr, babasının Hârezmşâhlara esir düştüğünü ve sonrasında onlarla yaptığı antlaşma ve şartlarını öğrendiği zaman şehrin ileri gelenlerini babasının Hârezmşâhların tarafına geçtiğine inandırarak hutbeyi kendi adına okutmaya başlamıştı. Bir süre sonra da halkın ve diğer idarecilerin tepkisini çekmemek için dağıttığı bahşişler ve çeşitli hediyelerle kendisine biat edilmesini sağladı⁶⁰³.

Atabeg Sa'd beraberindeki Hârezmli heyetiyle 615/1218 yılında Şîrâz'a vardığı zaman oğlu Ebu Bekr onun şehre girişini engellemeye çalıştı. Hatta bir grup askeri ile birlikte Hârezmli askerlerin üzerine saldırarak onlardan yüz kadarını da öldürdüler. Oğlu ile savaşmaktan başka çaresi kalmayan Sa'd, beraberindeki Hârezmli askerlerle oğlunu mağlup ederek Şîrâz'a çekilmesini sağlamıştır. Bir süre sonra Sa'd'ın eski kölelerinden Hüsâmeddîn Tegiş'in şehrin kapılarını açarak Sa'd'ı ve yanındakileri içeri almasıyla Sa'd, oğlunun üzerine yürümüş ve onu yakalamayı başarmıştır. Ardından da Sa'd oğlu Ebu Bekr ve ona destek olan herkesi tutuklatarak Sefid Kalesi'ne hapsedilmesi için emir verdi⁶⁰⁴.

Şîrâz'da idareyi tekrar eline geçiren Atabeg Sa'd, kendisini yapılan antlaşmanın şartlarına uymamakla ve Sultan Muhammed'e ihânetle suçlayan Hârezmli heyetin şikâyetlerini gidermek adına Hârezmliler ile yaptığı antlaşmanın gereklerini yerine getirmek için harekete geçti. Fakat bir süre sonra Hârezmşâh Sultanı Muhammed'in Horasân'a geri döndüğü haberini alınca verdiği sözlerden cayarak antlaşmayı bozduğunu ilan etti. Yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında Hârezmşâhların Fars'a herhangi bir saldırı yapamayacağını düşünen Sa'd, Şîrâz'da bulunan

⁶⁰² Ayeî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 90; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 110; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 204; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 77-78.

⁶⁰³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:274-275; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 78.

⁶⁰⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:275; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 110; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 204; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 79.

Hârezmşâh kumandanı Sahib İhtiyar el-Mülk'ü ve beraberindekileri de yakalayıp idam etmiş ve böylece Şîrâz'daki bütün Hârezmli baskısını da ortadan kaldırmıştır⁶⁰⁵.

Sa'd'ın Hârezmşâhlar ile yapmış olduğu antlaşmayı bozarak kumandanlarını öldürmesinin etkisi onun da tahmin ettiği gibi hemen ortaya çıkmasa da Hârezmşâhlar'ın ilk fırsatta Sa'd'dan intikam alacağı gerçeğini de değiştirmemiştir. 620/1220 yılına gelindiğinde Moğollara karşı Ferrezîn civarında giriştiği savaşı kaybeden Gıyâseddîn Pirşâh, kardeşi Rükneddîn Gursançtı'nın da teşviki ile Kirmân'a gelerek burayı zapt etmişti. Gıyâseddîn bir süre Kirmân'da kaldıktan sonra burada kendisi ile güçlerini birleştiren Barak Hâcib ve Oğul Melik ile beraber Fars'ın üzerine yürüme kararı almıştır. İlk önceleri Atabeg Sa'd'ın sürülerini yağmalamakla yetinen Gıyâseddîn, bir süre sonra Moğolların önünden kaçan diğer grupların da kendisine katılmasıyla birlikte gücünü her geçen gün arttırmış ve bu sayede Isfahân dâhil olmak üzere bütün Irak-ı Acem topraklarını ele geçirmiştir⁶⁰⁶.

Atabeg Sa'd'ın, Isfahân'ın Gıyâseddîn Pirşâh tarafından ele geçirilmesi üzerine kendisine sığınan Isfahân kadısı Mesud b. Said aracılığı ile Isfahân halkını isyana teşvik etmesi Gıyâseddîn'in 620/1220 yılının sonlarına doğru Şîrâz üzerine yürümesine sebep olmuştu. Gıyâseddîn'e karşı koyamayacağını anlayan Sa'd ise Şîrâz'ı terk ederek İstahr kalesine çekilmek zorunda kalmıştır. Kirmân üzerinden Fars topraklarına giren Gıyâseddîn, İstahr kalesine kadar olan bütün şehir ve kasabaları zapt ettikten sonra hiçbir güçlükle karşılaşmadan 621/1221 yılı başlarında Şîrâz'a girmiş ve burayı da kendi hâkimiyetine almıştır. Bir süre Şîrâz'da kalan Gıyâseddîn buradan hareketle neredeyse bütün Fars'ı kendi hâkimiyetine almayı başarmıştır. Atabeg Sa'd'ın elinde ise İstahr kalesinden başka sadece birkaç küçük kale kalmıştı. Bu yüzden Gıyâseddîn ile savaşarak herhangi bir sonuca varamayacağını anlayan Sa'd Gıyâseddîn ile barış yapma yoluna giderek kendisine Fars'ın topraklarını paylaşmayı teklif etti. Bu teklifi kabul eden Gıyâseddîn, Fars şehirlerinin bir kısmını Sa'd geri vererek onunla bir antlaşma imzaladı⁶⁰⁷.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:275-276; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 79.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:380; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 383; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 79-80.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:381; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 79-80.

Gıyâseddîn Pirşâh, Sa'd ile antlaşmaya varıp bir süre daha Şîrâz'da kaldıktan sonra Kirmân'a geri dönmeye karar vermişti. Fakat Moğolların orayı işgal ederek yağmaladığını öğrenince Kirmân'a dönemeyeceği için Hûzistân'a gitmek zorunda kaldı. Bu sırada Moğolların takibinden kaçarak önce Hindistan'a oradan da Kirmân'a geçen Sultan Celâleddîn Hârezmşâh ise Moğolların Kirmân'a yaklaşması üzerine Atabeg Sa'd'a bir elçi göndererek Şîrâz'a geleceğini bildirmiş ve kendisinden hazırlık yapmasını istemiştir. Bunun üzerine Atabeg Sa'd oğlu Salgurşâh'ı beş yüz civarında bir süvari birliği ile beraber Sultan Celâleddîn'i karşılamaya göndermiştir. Ardından kendisi de Fesa'ya gelerek burada Sultan Celâleddîn ile buluşmuş ve itaatini bildirmiştir. Sultan Celâleddîn, Atabeg Sa'd ile yaptığı görüşmede kardeşi Gıyâseddîn'in Fars'ta ele geçirdiği yerleri kendisine geri verdiğini buna karşılık da babası Sultan Muhammed ile yaptıkları antlaşma üzerine kızı Melike Hatun'u kendisine vermesini istemiştir. Sultan Celâleddîn'in bu isteğini tereddüt etmeden kabul eden Sa'd vakit kaybetmeden kızı Melike Hatun ile Sultan Celâleddîn'in nikâhının kıyılmasını sağlamıştır⁶⁰⁸.

Fars bölgesinde çok uzun bir süre kalmayan Sultan Celâleddîn, Isfahân'a doğru hareket etmeden önce Atabeg Sa'd'dan oğlu Ebu Bekr'i affederek tutuklu olduğu Sefid kalesinden çıkarması için ricada bulunmuştu. Bunun üzerine Atabeg Sa'd da oğlu Ebu Bekr'in yaklaşık yedi yıldır hapis hayatı yaşadığı Sefid kalesinden çıkartılarak serbest bırakılması için yakın adamlarından birini gönderdi. Ayrıca yakın çevresine ve vezirlerine de kendisinden sonra veliaht olarak Ebu Bekr'i seçtiğini söyleyerek ölümünden sonra onun başa geçirilmesini vasiyet etmiştir⁶⁰⁹.

Atabeg Sa'd, yaklaşık yirmi dokuz yıllık bir hükümlürlüğün ardından 623/1226 yılında Bihâtzâd'ta vefat ettikten sonra Şîrâz'ın en meşhur ribatlarından olan Ribat-ı Abiş'e defnedilmiştir⁶¹⁰. Atabeg Sa'd'ın Zengî, Ebu Bekr, Salgurşâh ve Tehemtem adında dört oğlu vardı. Ayrıca Sultan Celâleddîn ile evlenen Melike Hatun dışında Kirmân Hâkimi Rûkneddîn b. Barak ile evli Cihan Hatun ve Melike Terken adında iki

⁶⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:386; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 348-349; Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1987), 156-157; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 80-81.

⁶⁰⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 348-349; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:170; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 81.

⁶¹⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 54; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 90; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 82.

kızı daha vardı⁶¹¹. Abbâsî halifesi en-Nasr Li-dinillâh'ın kendisine verdiği Muzaffereddîn'in dışında *Ebû Şücâ*, *Ebû Hamid*, *Varis-i Serir-i Süleyman-ı a'zam*, *Hakan-ı Salgur*⁶¹², *Muzaffer ed-dünya ved-din Sa'd b. Zengî* gibi lakaplar da kullanmıştır⁶¹³.

İdaresi altında yaşayan halka karşı adil ve hoşgörülü davranan bir hükümdar olarak tanımlanan Sa'd'ın başta Şîrâz olmak üzere Fars'ın çeşitli şehirlerinde sayısız hayrat yaptırdığı ve âlimlere büyük destek olduğu kaydedilmiştir. İmar faaliyetlerine de büyük önem veren Sa'd'ın, yaptırdığı en önemli eser Şîrâz'da *Mescid-i Nev* (Yeni Mescid) adıyla meşhur olan camidir. Zerkûb'un rivayetine göre “*ne Şîrâz'da ve Fars'ın diğer şehirlerinde ne de bütün Irak topraklarında hiçbir pâdişâh bu mescitten daha büyük ve daha geniş bir mescid yaptırmamıştı*”. Denilir ki Sa'd b. Zengî, bu mescidi yaptırırken o zamana kadar Arap diyarının en büyük ve en meşhur mescidi olarak gösterilen ve Emîrû'l-Mümin Ali b. Ebi Tâlib'in makamı olan Kûfe Mescidi'nden daha büyük ve daha meşhur olmasını istememiş olmasına rağmen bu mescid ondan da birkaç adım daha büyük olmuştur. Sa'd'ın yaptırdığı diğer bir önemli eser de *Ribat-ı Şehrullâh* ya da *Ribat-ı Kerek* adıyla meşhur olmuştur. Bu ribatın ihtiyaçlarının karşılanması için birçok köy ve arazilerini de buraya vakfetmiştir. Bölgede yaşayan herkes ve buraya dışardan gelen insanlar, bu ribatın bütün olanaklarından yararlanabiliyorlardı. Atabeg Sa'd'ın Şîrâz için yaptığı diğer bir önemli faaliyet ise Deylemlilerin Şîrâz'ı korumak için yaptırdığı ve Sa'd'ın zamanına gelinceye kadar neredeyse tamamı yıkılan hisar ve surları yeniden inşâ ettirerek eski haline getirmek olmuştur⁶¹⁴.

Atabeg Sa'd'ın ömrünün sonuna doğru veliaht olarak ilan ettiği oğlu Ebu Bekr, babasının ölümünden sonra Salgurluların başına geçerek onun yerine atabeg olmuştur. Ebu Bekr, tahta oturduktan sonra ilk işi Hârezmşâh Muhammed ile ilişkilerinden dolayı babası ile karşı karşıya gelmesinin sorumlusu olarak gördüğü ve aynı zamanda

⁶¹¹ Melike Terken, kardeşi Melike Hatun'un 624/127 yılında ölümünde sonra Celâleddîn Hârezmşâh ile evlenmiştir. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 83.

⁶¹² Merçil'e göre, bu lakaplardan “Varis-i Serir-i Süleyman”ın Şîrâz şehri için kullanılan Mülk-i Süleyman lakabına ithafen kullanıldığı düşünülmektedir. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 84.

⁶¹³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 53-54; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 83-84.

⁶¹⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 53-54.

babasının baş vezirliğini yapan Hâce Amidüddîn Ebu Nasr⁶¹⁵ ve oğlu Tâceddîn Muhammed'den intikam almak olmuştur. Atabeg Ebu Bekr, 623/1226 yılının sonlarına doğru onları Eşkenvan Kalesi'nde zindana attırarak yaklaşık dört-beş ay sonra da 624/1227 yılında da öldürülmesi için emir vermiştir⁶¹⁶.

Şebânkârelerden Mübariz'in ölümü ile onun yerine geçen oğlu Muzafferüddîn Muhammed, babasının cenaze işleri ile ilgilenmek için şehir dışında olan kardeşi Muizzüddîn Muhammed'i tahtta hak iddia edebilir endişesiyle dönüşte kaleye almayarak Salgurlulara sığınmak zorunda bırakmıştı. Bir süre sonra da Salgurluların idaresindeki Darebcird'e saldırarak burayı ele geçiren Muzafferüddîn Muhammed böylelikle Salgurlular ile Şebânkârelerin bir kez daha karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Ebu Bekr, Şebânkârelere karşı asker gönderdiği her seferde Şebânkârelerin İğ Kalesi'ne geri çekilmesinden dolayı Salgurlu askerleri bir netice elde edemediği için geri dönmek zorunda kalıyordu. Şebânkâreler üzerine gönderilen son ordu da yine Şebânkârelerin İğ Kalesi'ne çekilmesi üzerine sadece etrafı yağmalayıp Şebânkâre mahsullerini yakmaktan başka bir şey yapamadan Şîrâz'a geri dönmüştü. Bu olaylar neticesinde Ebu Bekr, yanındakilerin de tahrikiyle kendisine sığınan Şebânkârelerin reisi Muzafferüddîn Muhammed'in kardeşi Muizzüddîn Abdurrahmân'ı öldürmeye karar vermiştir⁶¹⁷.

625/1228 yılına gelindiğinde Sultan Celâleddîn Hârezmşâh'ın Ahlat üzerine sefere hazırlandığı sırada Moğolların Irak-ı Acem'e doğru ilerlediği haberinin gelmesi üzerine Ahlat seferini erteleyerek Moğollara karşı koymak için Irak-ı Acem'e geldiğinde ona yardıma gelenler arasında Fars Hâkimi Atabeg Ebu Bekr de bulunuyordu. Isfahân önlerinde Moğolları karşılayan Sultan Celâleddîn, kardeşi Gıyâseddîn Pîrşâh ve ona bağlı askerlerin savaş alanından kaçmasına rağmen Salgurluların desteği ile Moğolları bozguna uğratarak kaçmaya mecbur bırakmıştır.

⁶¹⁵ Şîrâznâme'de adı "Hâce Amidüddîn Ebu Nasr Eserü'l-Farisi" olarak geçen Ebu Nasr, kendi zamanda dünyanın en iyi âlimi olarak biliniyordu. Hem edebiyat hem de ilim alanında birçok kitap yazan Ebu Nasr'ın eserleri Fars'ın dışındaki diğer bölgelere de yayılarak onun kısa sürede meşhur bir âlim olmasını sağlamıştı. Ardından Atabeg Sa'd'ın baş vezirliğine kadar yükselerek Fars'ın bütün idaresini eline almıştı. Bu vazifeyi layıkıyla yerine getiren Ebu Nasr, küçük büyük ayırt etmeden ülkenin bütün sorunları ile ilgilenerek bu sorunların çözümü için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Atabeg Sa'd onu Sultan Muhammed Hârezmşâh'a elçi olarak gönderdiği zaman Hârezm sarayında da büyük ilgi ve saygı görmüştür. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 54-55.

⁶¹⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 56-57; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 85.

⁶¹⁷ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 85-86.

Fakat bunun bir savaş hilesi olduğunun farkına çok geç vararak pusuya düşen Hârezmlî ordusu büyük bir hezimete uğramış, Celâleddîn de kaçmak zorunda kalmıştı. Hârezmlî askerler ile birlikte Moğolları takibe başlayan Ebu Bekr, bu geri çekilmenin bir savaş hilesi olduğunu anlayan Hârezmlî askerlerin takipten vazgeçerek kaçmasıyla birlikte yalnız kalmıştı. Bir süre sonra da Moğolları tek başına takip etmenin manasız olduğunu düşünerek geri dönmüş ve Fars'a gitmiştir⁶¹⁸. Moğollar ise kendilerini takip eden kimsenin kalmadığını anlayınca geri dönerek Isfahân'a yönelmiş ve karşılarında duracak kimse olmadığını görünce de şehri muhasara altına almıştır. Isfahân halkı Moğollara direnerek uzun bir süre savaşmış ve sonradan gelen Celâleddîn'in güçleri ile birlikte onları Rey'in dışına çekilmek zorunda bırakmıştır⁶¹⁹.

Salgurlu lideri Atabeg Ebu Bekr, Şîrâz'a döndükten sonra Moğollara tabi olma kararı aldı. Bu kararı resmîyete dökmek ve hâkimiyet bölgesinin Moğolların yıkıcı etkilerinden zarar görmemesi adına harekete geçti. Bunun için de Atabeg Ebu Bekr döneminin geri kalan kısmında ve sonraki dönemlerde Şîrâz'da gelişen siyâsî olaylar çalışmamızın ikinci bölümü olan "İlhanlılar Döneminde Şîrâz'da Gelişen Siyâsî Olaylar" kısmında ele alınacaktır.

⁶¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:438-439; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 86.

⁶¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:439.

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞİRÂZ'DA GELİŞEN SİYÂSÎ OLAYLAR

2.1. MOĞOL İSTİLASI ZAMANINDA FARS EYALETİ VE ŞİRÂZ

XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han'ın dağılık halde yaşayan Moğol boylarını tek çatı altında toplayarak başlattığı askeri harekât, birçok devletin yok olması ve pek çok köklü şehrin harabeye dönmesiyle sonuçlanan bir istilanın başlamasına sebep olmuştu. Bu istila hareketleri neticesinde neredeyse Asya'nın tamamını hâkimiyet altına alan Moğollar, küçük kabileler topluluğu görüntüsünden uzaklaşarak güçlü bir imparatorluk haline gelmişti. Anadolu'dan Çin'in başkenti Pekin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kontrol etmeye başlayan Moğollar bünyesinde barındırdığı farklı kültürlerin devlet geleneğini kendi içinde potasında eritmeyi başarmıştır. Fakat kendi kültürlerinde baskın halde bulunan göçebelik karakteri merkezi imparatorluklarının kısa süreli bir ömür geçirmesine sebep olmuştur. Özellikle yönetim kademesindeki asli unsurların Moğollar dışındaki zümrelerden oluşması homojen bir yapıda kalmalarına engel olmuştur⁶²⁰.

624/1227 yılında Cengiz Han'ın ölümünün ardından Moğol geleneklerine göre toplanan kurultayda büyük oğlu Ögeday'ın Kağan olması kararlaştırılmıştı. Böylece Cengiz Han'ın sahip olduğu bütün yetki ve sorumluluk büyük kağan sıfatıyla Ögeday'ın bünyesinde toplandı. Ögeday Kağan, 628/1230-1231 yılından itibaren babasının ölümünden sonra duraksayan doğu ve batı seferlerinin kaldığı yerden devam etmesi ve yeni seferler için hazırlıklara başlanması emrini verdi. Kendisi de babası gibi

⁶²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 86-87; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:476-477; Abdulkadir Yuvalı, "Yakınoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. YY.), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, (1988), 64; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 1. Baskı, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 51; Spuler, *İran Moğolları*, 30vd.; M. Fuad Köprülü, "Cengiz Han", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3:91; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30:225.

doğu seferlerine katılırken oğlu Güyük Han dâhil diğer bütün şehzâdelerin batı seferleri için Cuci'nin oğlu Batu'nun emrine girmesini sağladı⁶²¹.

Ögeday Han'ın başa geçtiği dönemde Moğolların batıda büyük ölçüde hâkimiyet altına aldığı yerlerin birçoğu Cengiz Han'ın ölümüyle birlikte Moğollar ile olan bağı koparmaya başlamıştı⁶²². Hatta bu yerlerden bazıları doğrudan doğruya Moğollar ile bağlarını kopardığını ilan etmiş bazıları da aralarındaki bir antlaşma ile belirlenen yıllık vergiyi ya miktarını azaltarak göndermeye ya da hiç göndermemeye başlamıştı. Bunun yanı sıra Cengiz Han'ın ömrünün son yıllarına denk gelen bir dönemde Hârezmşâh Sultan Alaeddîn Muhammed'in oğlu Celâleddîn, kaçtığı Hindistan'dan dönerek İran'ın güney bölgesine yerleşmişti. Bir süre sonra Celâleddîn, Kirmân ve Salgurlu Atabeglikleri gibi bazı yerel hânedânların da desteğini alarak Gürcistan ve Azerbaycan'ı fethetmeyi başardı. Celâleddîn'in bu fetihlerden sonra ise kendisini Hârezmşâh Sultanı olarak kabul ettirerek Tebriz merkezli olarak Hârezmşâhlar devletini yeniden kurmak istemesi ve bunda kısmen de olsa başarılı olması Moğolları batıya ikinci bir sefer yapmaya mecbur bıraktı. Bu yüzden Cengiz Han, kendisi Çin üzerine ikinci seferine çıkarken, Hârezmşâh Celâleddîn ve ona itaat eden diğer yerel hânedânlara karşı meşhur generallerinden Çurmagun Noyan'ı göndermek için gerekli hazırlıkların yapılması emrini vermişti. Fakat Cengiz Han'ın beklenmeyen ölümü bu seferin ertelenmesine yol açmıştı⁶²³.

Ögeday'ın emri ile batıya doğru Irak ve Horasân taraflarına tekrar sefere çıkan Çurmagun Noyan, emrindeki üç tümen yani 30.000 kişilik bir ordu ile Hazar Denizi'nin etrafından bulunan bütün Irak, Cibâl, Erran, Azerbaycan, Gilan ve Rüstemdarî şehirlerini yani neredeyse Anadolu sınırlarına kadar olan her yeri tamamen yağmalayıp harabeye çevirdi⁶²⁴. Türkistân yoluyla İran üzerinden Azerbaycan'a gelen

⁶²¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 181-183; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 105; *Moğolların Gizli Tarihi (Yazılış: 1240)*, Terc. Ahmet Temir, 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 190-191; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:525-526; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, 1. Baskı, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2001), 253-255; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasını Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz Han ve Hülagû Dönemleri (612-656/1216-1258)*, 2. Baskı, (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 187-188; Spuler, *İran Moğolları*, 44; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 86-87.

⁶²² Bu kopmaların sebebi olarak Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol geleneklerine göre onun yerine geçecek olan Büyük Kağan'ın seçilme sürecinin yaklaşık iki yıl kadar uzun bir süre zarfında olmasıdır. Moğollara bağlı hânedânlıklar ve devletler de bu süreç uzadıkça daha rahat hareket etmeye başlamış ve bir süre sonra yıllık vergilerini ya belirlenenden daha az ödemeye ya da hiç ödememeye başlamıştı.

⁶²³ *Moğolların Gizli Tarihi*, 191; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 87.

⁶²⁴ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 112, Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 91.

Moğol birlikleri karşısında diğer Türk-İslam devletleri ile ittifak kurmaya çalışan Celâleddîn, Ahlat ve çevresinde yaptığı büyük tahribattan dolayı bu düşüncesini gerçekleştiremedi. Anadolu Selçuklu Devleti karşısında 628/1230 yılında Yassıçemen savaşının kaybedilmesinin ardından Mugan'da ordusunu toparlamaya çalışırken Moğolların baskınına uğrayarak kaçmak zorunda kalan Celâleddîn, Aras'ı geçerek Mahan Ovası'na çekildi. Ardından Moğolların takibinden dolayı Eyyubilerin yardımını alma ümidiyle Aras-Eleşkirt-Malazgirt-Hani yolu ile Diyarbekir önlerine kadar geldi. Moğollar ise 628/1231 yılında Bargiri-Ahlat yolu üzerinden Dicle Köprüsü üzerinde Celâleddîn'e bir baskın daha düzenlediler. Celâleddîn'in komutanlarından Orhan, Moğolları oyalarken kendisi Meyyafarikin⁶²⁵'in dağlık bölgesine kaçmayı başarmış fakat orada bazı rivayetlere göre eşkıyalar bazı rivayetlere göre de bir çoban tarafından öldürülmüştür⁶²⁶. Celâleddîn ile birlikte olan karısı Melike Terken ise zor da olsa Şam tarafına kaçmayı başarmıştı. Daha sonradan Fars Atabegi Ebu Bekr, bir grup adamını göndererek kız kardeşini Şîrâz'a getirtmiştir⁶²⁷.

Moğollar Batı seferleri doğrultusunda fetihlerine devam ederken Çurmagun Noyan Anadolu Selçuklu sınırına kadar olan birçok yeri yağmaladıktan sonra geri dönerek Kum ve Kâşân sınırına yerleşmişti. Çurmagun Noyan'ın bir süre sonra birliklerinin bir kısmını Fars ve Kirmân'a göndermesi üzerine Fars hâkimi Ebu Bekr yaklaşan Moğol tehlikesinin kendi ülkesini etkilememesi için Moğollar ile barış yapma kararı aldı⁶²⁸. Ebu Bekr, aralarında kardeşi Tehemten'in de bulunduğu bir heyeti barış görüşmesi yapmak ve itaatini bildirmesi için Moğol hükümdarı Ögeday'a gönderdi. Ögeday Han, itaatinden memnun olduğu Atabeg Ebu Bekr'e "*Kutlug Han*" unvanı vererek Fars'ın idaresini tekrar ona bıraktı. Ögeday ile yaptığı antlaşma gereği

⁶²⁵ Ortaçağ İslam dünyasının Anadolu'daki en önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilen bu şehrin adı İslam kaynaklarında Mâfârkîn, Mefârkîn ve Fârkîn şeklinde de geçer. Günümüzde de Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçesinin bulunduğu bölgeyi kapsar. Ahmet Savran, "Meyyâfârikin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29:511-512.

⁶²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 12:460-462; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 373-377; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:529-530; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 91; Muammer Gül, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, 1. Baskı, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005), 67-68; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 91 Mükrimin Halil Yinanç, "Celâleddîn Hârezmşâh" *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3:52; Aydın Taneri, "Celâleddîn Harizmşâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7:250.

⁶²⁷ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 91.

⁶²⁸ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 113; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 91-92; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:386; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 87.

yıllık 30.000 dinar haraç vermeyi kabul eden Atabeg Ebu Bekr, bunun yanı sıra Moğol şahnelerinden birinin Şîrâz'a gelerek Moğollar adına bir idarecinin bölgede bulunmasına da razı olmuştur. Fars hâkimi Atabeg Ebu Bekr ile Moğollar arasında yapılan antlaşmanın en önemli sonucu ise Moğol akınlarının etrafı harabeye çevirdiği bir dönemde Fars'ın bu durumdan etkilenmeyerek sakin bir hayat sürmesine imkân sağlaması olmuştur. Bu sayede edebî ve ilmî şahsiyetlerin toplanma merkezi haline gelen Şîrâz ise bu devrede dönemin önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir⁶²⁹.

Atabeg Ebu Bekr, Ögeday ile yaptığı antlaşmaya rağmen Fars'a gelen Moğol şahnesini ve beraberindekileri Şîrâz'a sokmamış onlara kalması için Şîrâz'ın dışında bir yer tahsis ederek güvendiği adamlarından bir grubu da onları gözlem altında tutmaları için görevlendirmişti. Atabeg Ebu Bekr'in bu şekilde davranmasının sebebi Moğolların Şîrâz'ın zenginliklerini öğrenmelerine engel olmaktı. Çünkü Moğolların Şîrâz'ın zenginliğini öğrendiği takdirde Moğollara ödedikleri ve Fars'ın zenginliklerine göre çok cüzi miktarda olan yıllık haracı arttırma ihtimalleri vardı⁶³⁰.

Hârezmşâhların son sultanı olan Celâleddîn'in ölümünden sonra Moğolların takibinden kaçan Hârezmli emîrlerden bir kısmı Şîrâz'a gelerek Atabeg Ebu Bekr'e sığınmıştı. Bunlardan Emîr Orhan, Sevinç Han ve Hocend Valisi Timur Melik Şîrâz'da kaldıkları birkaç yılın ardından 632/1234 yılında Kirmân üzerine doğru sefere çıkarak Ciruft'a saldırdılar fakat bir netice alamadan Şîrâz'a geri dönmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Atabeg Ebu Bekr, Kirmân Hâkimi Kutbuddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. Tayengû'ya elçi göndererek Hârezmli emîrlerin kendisinden habersiz bir şekilde Kirmân'a saldırdığını ve bu durumun iki komşu ülke ile arasındaki dostluğu bozmaması için ne gerekirse yapmaya hazır olduğunu bildirmiştir⁶³¹.

633/1236 yılında Kirmân'da saltanat değişikliği meydana gelmiştir. Moğolların desteğini alan Emîr Barak'ın oğlu Rükneddîn, tahtın babasından sonra kendisine miras kalması gerektiğini savunarak Emîr Kutbuddîn'i tahttan indirmiş ve Kirmân'ın idaresini eline almıştır. Ardından da Fars hâkimi olan Salgurlular ile

⁶²⁹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 91-92; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:171; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:386; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 1. Baskı, (Ankara: DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, 1981), 121; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 87-88.

⁶³⁰ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 87.

⁶³¹ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 91-92.

dostluklarını devam etmek adına Atabeg Ebu Bekr'in kızı Cihan Hatun'a talip olan Rükneddîn'in bu isteği olumlu karşılanmış ve Cihan Hatun Kirmân'a gönderilmiştir. Fakat düğün gecesi Rükneddîn, bilinmeyen bir sebepten dolayı Cihan Hatun'dan nefret etmiş ve ona düşmanca bir tavır takınarak onun Şîrâz'a dönmesini istemiştir. Bunun üzerine Cihan Hatun da kalbi kırık ve incinmiş bir ruh hali ile Şîrâz'a dönmek zorunda kaldı. Bu olay ilerleyen yıllarda Rükneddîn'in ölümünde pay sahibi olan olaylardan biri olmuştur. Çünkü 650/1252 yılında Kirmân'da çıkan iç savaş ve taht mücadelesini kaybeden Rükneddîn, Şîrâz'a sığınmak istemişti. Fakat Atabeg Ebu Bekr kardeşine yaptıklarından dolayı onun bu isteğini geri çevirmiş ve onu adeta kaderi ile baş başa bırakmıştır⁶³².

2.2. İLHANLILARIN İRAN TOPRAKLARINDA HÜKÜMET KURMASI

639/1241 yılında Ögeday Han'ın ölümünden sonra Moğol ülkesi yaklaşık beş yıl karısı Töregene Hatun tarafından naibe sıfatıyla yönetilmiştir. Töregene Hatun'un beş yıllık idaresinin ardından 643-644/1246 yılında toplanan kurultay tarafından Güyük Han'ın Büyük Kağan olmasına karar verildi⁶³³. Fakat 645-646/1248 yılında Güyük Han'ın genç yaşta vefat etmesi ile tekrar 649/1251 yılına kadar sürecek olan bir naiplik dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde naibe olarak Oğulgaymış'ın ülkeyi yönetmesine karar verilmişti. Ardından 649/1251 yılının ilkbaharında toplanan büyük Moğol kurultayı, birkaç ay süren tartışmalar sonucunda Mengü Han'ın Büyük Kağan olmasına karar verdi⁶³⁴.

⁶³² Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 92-93

⁶³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 227-228; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 127; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:546; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 587; Spuler, *İran Moğolları*, 50-51; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 105; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 302-303; Özdemir, *Moğol İstilasını Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 199.

⁶³⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 450vd.; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 140-141; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:552; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 587-588; Spuler, *İran Moğolları*, 50-51; Şirin Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, (Taran: 1389), 89; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 114; J. A. Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq And Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 5:339; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 315-316; Özdemir, *Moğol İstilasını Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 207.

Mengü Han, idareyi eline aldıktan sonra ilk iş olarak Cüveynî'nin tabiri ile “garez ve kin sahiplerinin kötülüklerini ortadan kaldırdıktan sonra” bir süredir iç çekişmeler yüzünden aksayan doğu ve batı seferlerini tekrar başlatmak istedi. Bunun için de 650/1252-1253 yılında topladığı kurultayda aldığı kararlar neticesinde kardeşlerinden Kubilay'ı doğuya Hitay, Maçın, Karaçanık, Tangut, Tibet, Curce, Sulenga, Koli, memleketleri ve Hitay ve Maçın'e komşu olan bazı Hindistan bölgelerine sefere yolladı. Aynı şekilde diğer bir kardeşi olan Hülâgu'yu ise Moğol ülkesinin batı tarafları olan İran, Irak, Kafkasya, Şam, Mısır ve Anadolu topraklarını ele geçirip kendisine tâbi bir “İlhan” (İl + Han yani Bölge Hükümdarı) olarak idare etmesi için görevlendirdi. Önceleri sınırlarının genişliğinden dolayı idari bir zorunluluk olarak görülen bölge taksimatı geleneği, daha sonra hânedân içerisindeki çekişmelerin artmasıyla doğru orantılı olarak paylaştırılan bölgelerin merkezden ve birbirinden bağımsız hareket eden birer devlet olmasına zemin hazırlamıştır⁶³⁵.

Mengü Han'ın topladığı büyük kurultaya katılan bütün şehzâdeler, emîrlere ve devletin diğer memurlarıyla hükümetin ileri gelen şahsiyetleri, imparatorluğun batı bölgesinde kurulacak olan bölgesel yönetim için en uygun kişinin Hülâgu olduğuna kanaat getirmişti. Mengü Han da kurultaya katılan diğer kişiler gibi Hülâgu'yu kendisinden sonra Moğolların başına geçebilecek kadar güçlü bir iradeye sahip, cesur ve imparator vasıfları taşıyan bir kişi olarak görüyordu. Bunun için de Hülâgu'yu sadece savaşçı bir general olarak değil aynı zamanda idari manada da kendisini yetiştirmesi için imparatorluğun batı topraklarını idare etmesi için bölgesel hükümdar olarak görevlendirmiştir. Hülâgu'nun bu görevi sağlıklı bir şekilde yerine getirebilmesi için de daha önceden Cengiz Han'ın oğulları, kardeşleri ve yeğenleri arasında paylaştırılan büyük Moğol ordusunun bir kısmının da onun emrine verilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre Hülâgu dışındaki diğer hânedân üyelerinin hizmetinde bulunan her ordudan beşte bir oranında askerinin Hülâgu'nun ordusuna katılması uygun görülmüştür⁶³⁶.

⁶³⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 487-488; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 13; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 153; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 91-92,164; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 130-131; Spuler, *İran Moğolları*,59; Özgüdenli, “Moğollar”, 30:226; Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22:102.

⁶³⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 487; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 13; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 153; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı*

Hülâgu, 651/1253 yılında sorumluluğuna verilen yerlerin kontrolünü sağlamak ve henüz fethedilemeyen Bağdâd, Şam ve Mısır gibi yerlerin Moğol sınırlarına katılmasını sağlamak amacıyla beraberindeki yaklaşık 130.000 kişilik bir ordu ile Karakurum'dan İran topraklarına doğru yola çıktı. Öncü birlik olarak Ketboğa Noyan'ı kendisi yola çıkmadan yaklaşık on ay önce 12.000 kişilik bir ordu ile İran'a gönderen Hülâgu, kendisine öncelikli hedefler olarak uzun yıllar boyunca birçok güçlü hükümdarın almayı başaramadığı Alamut Kalesi'ni almayı ve ardından hilafetin merkezi olan Bağdâd şehrini ele geçirerek Abbâsî devletine son vermeyi belirlemişti⁶³⁷.

Hülâgu ve ordusu, itaatini bildiren emîrlerin kabul törenleri ve düzenlenen şenlikler yüzünden İran topraklarında çok ağır ilerleyebiliyordu. Bu yüzden Hülâgu'nun Karakurum'dan çıktıktan sonra Semerkand'a ulaşması iki yıldan fazla sürmüştür. Hülâgu, Semerkand'dan sonraki durağı olan Kiş'e hareket etmeden önce bütün yerel hânedânlara ve emîrlere birer mektup göndererek "Mengü Kağan'ın emri ile İsmailîlerin kalelerini yıkmak ve bu tarikata son vermek üzere yola çıktığını bunun için de asker, erzak ve araç-gereç yardımında bulunmalarını istemiştir. Aksi takdirde İsmailîler ile işi bittikten sonra onların üzerine yürüyeceğini ve aynı düşmanca tavrı kendilerine de göstereceğini" yazmıştır. Hülâgu'nun İran ve Ön Asya hâkimi emîrleri kendisine yardımcı olmamaları durumunda cezalandırmaktan çekinmeyeceğini açıkça belirttiği bu mektuplar aracılığı ile yapmış olduğu tehditler etkisini kısa sürede göstermişti. Hülâgu'ya bağlılığını bildirmek için adeta birbirleri ile yarışan bu emîrlere ve beyler hazırlamış oldukları çeşitli hediyeler ile birlikte Hülâgu'nun huzuruna çıkmak için adeta Kiş şehrine akın etmiştir. Fars, Kirmân, Irak, Azerbaycan, Horasân,

Hükümeti, 95-96,164; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 131-132; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:341; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 231; Murat Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdâd'ı İstilasası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi*, 10/XXX, (Haziran 2017), 22.

⁶³⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 489-490; Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 14-15; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 132-133; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 97-98; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 342; Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdâd'ı İstilasası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", 24; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 324; Spuler, *İran Moğolları*, 60; Yuvalı, "İlhanlılar", 22:102-103; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 233; Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18:473.

Erran, Gürcistan ve daha birçok yerden gelen bu emîrlar ve beyler teker teker Hülâgu'nun huzuruna çıkararak itaatlerini bildirmişlerdir⁶³⁸.

Hülâgu, belirlenen hedefler doğrultusunda İsmailîlere son vermek için İran topraklarından hilafetin merkezi olan Bağdâd'a kadar olan yerleri kontrol altına almak için yola çıktı. Ceyhun Nehri'nden sonra başlayan ve İran'ın birçok şehri gibi Emîr Argun tarafından fethedilen Şâpûrgân Ovası'nda hatunları, şehzâdeleri, komutanları ve kendisiyle aynı soydan gelen diğer hânedân üyelerinden oluşan bir meclis kurdu. Hülâgu, *Meclis-i Şâhâne* adındaki bu meclisin başına geçtikten sonra Emîr Argun Mengü Kağan'dan gelen emir üzerine Karakurum'a döndü. Mengü Han, oğlu Giray Melik'i, Ahmet Bitikçi ve Alaeddîn Ata Melik Cüveynî'yi devlet işlerini yürütmesi ve Hülâgu sefere çıktığı zaman İran'da düzeni sağlamaları için Hülâgu'nun hizmetine verdi⁶³⁹.

651/1253 yılında Hülâgu'nun İran topraklarına öncü kuvvet olarak gönderdiği Ketboğa Noyan, beraberindeki Koka ve İlğay Noyanlar ile birlikte İsmailî kalelerini birer birer kuşatmaya başlamış ve 652/1254 yılında İsmailîlerin esas nüfuz bölgesi olan Kuhistân'ı tamamen Moğol hâkimiyetine almayı başarmıştı⁶⁴⁰. Moğol öncü kuvvetlerinin Kuhistân'ı ele geçirmesinin ardından emrindeki büyük Moğol ordusu ile 654/1256 yılında bölgeye varan Hülâgu, İsmailîlerin lideri olan Rükneddîn Hurşâh'a elçileri vasıtasıyla Moğollara tabi olması çağrısında bulunmuştur⁶⁴¹. Rükneddîn ise ileri gelen devlet adamlarından oluşan bir elçilik heyetini Hülâgu'nun huzuruna göndererek kendisinden istenen şartlarını yerine getireceğini ve kalelerini en kısa

⁶³⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 490-491; Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 16-17; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 98-99; Spuler, *İran Moğolları*, 60; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 135-137; Özdemir, *Moğol İstilas Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 234-235.

⁶³⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 492; Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 17-18; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 167; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 138; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:342; Özdemir, *Moğol İstilas Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 238.

⁶⁴⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 493; Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 18; Ebu'l Ferec İbnü'l İbrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafeddîn Yaltkaya, (İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası, 1941), 27; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 98; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 141; Spuler, *İran Moğolları*, 60; Bernard Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan Sabbah*, çev. Müberra Güney, 2. Baskı, (İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 2012), 161-162; Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdâd'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", 24; Yuvalı, "Hülâgû", 18:473.

⁶⁴¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 494; Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 23; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:560; Ebu'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 28; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 117-118; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:342-343; Spuler, *İran Moğolları*, 60; Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan Sabbah*, 164; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 143; Yuvalı, "Hülâgû", 18:473.

sürede boşaltarak Moğollara teslim edeceğini bildirdi. Hatta bunun için kalelerinden bir kısmına zorluk çıkarmadan Moğollara teslim olmaları ve Hülâgu'nun huzuruna çıkarak ona biat etmeleri için mektup dahi göndermiştir. Fakat Alamut, Meymundiz ve Lemeser gibi önemli muhkem kalelerde sadece göstermelik yıkımlar ve boşaltmalar yaparak oyalamaya devam etti. Böylelikle yaklaşmakta olan kış aylarına kadar vakit kazanmayı ve ağır kış şartlarında Moğolların kuşatmalardan vaz geçeceğini düşünmüştür. Bunun bir oyalama taktiği olduğunu anlayan Hülâgu, ikinci bir heyet göndererek daha önceki isteklerinin derhal yerine getirilmesini, aksi takdirde sonuçlarının ağır olacağını ilettili. Rükneddîn, gelen elçilik heyeti ile birlikte cariyelerinden birinin oğlunu kendi öz oğlu gibi göstererek Hülâgu'ya rehine olarak gönderen Rükneddîn, zaman kazanma çabalarına devam etti. Rükneddîn'in zaman kazanma çabalarının farkında olan Hülâgu, ona haber göndererek beş gün içerisinde kendisi veya kardeşi Şehinşâh'ın derhal huzura gelmesini istedi⁶⁴².

Moğollar ile İsmailîler arasında bir süre elçiler vasıtasıyla devam eden bu görüşmeler sonrasında Rükneddîn Hurşâh, Moğollar karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayarak kardeşi Şehinşâh'ı 654/1256 yılının ekim ayında Hülâgu'nun huzuruna yollamaya mecbur kaldı. Fakat Rükneddîn'in yerine kardeşinin gelmesini kabul etmeyen Hülâgu, İsmailîlerin en önemli ve en güçlü kalelerinden biri olan Meymundiz Kalesi'ni muhasara altına almak üzere harekete geçti. Ağır kış şartlarına rağmen bu kaleyi muhasara altına alan Moğolların baskısından Alamut Kalesi'ne sığınarak kurtulmayı planlayan Rükneddîn, Moğol muhasarasından kurtularak oraya ulaşamayacağını anlayınca 654/1256 yılının sonlarında Meymundiz Kalesi'nden çıkarak teslim olmak zorunda kaldı. Rükneddîn'in teslim olmasının ardından 477/1084 yılından itibaren bu bölgede hükümlanlık süren İsmailîlere son verilerek onlara ait yüzden fazla kale de yıkılmıştır⁶⁴³.

⁶⁴² Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 24-25: Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 505-506; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, II:560*; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 28; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 120-121; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:343; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 143; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 242.

⁶⁴³ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 25-26; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 506-508; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, II:560-561*; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 28-29; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 121; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:344; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 144-145; Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan Sabbah*, 164; Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdâd'ı İstilasası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", 24; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 324-325; Spuler, *İran Moğolları*, 60-61; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 243-245.

Hülâgu, İsmailî kalelerinin neredeyse tamamını yıkıp bölgede kontrolü sağladıktan sonra Rükneddîn Hurşâh'ı öldürmeyip onu henüz teslim olmayan ve her biri doğal kale konumunda olan Suriye'deki İsmailî yerleşim birimlerinin teslim olmasında etkili olabilir düşüncesiyle başkent Karakurum'a gönderdi⁶⁴⁴. Ardından da görevlendirildiği batı seferlerindeki ikinci vazifesi olan Bağdâd'ın ele geçirilerek Abbâsîlerin Müslümanlar üzerindeki manevi etkisinin ortadan kaldırılması için çalışmalara başladı. Bu amaçla vakit kaybetmeden 655/1257 yılında Kazvin'den ayrılarak ordugâhının bulunduğu Hemedân'a geldi ve Bağdâd seferi için hazırlıklara başladı. Sefere çıkmadan önce halifeye bir mektup yazarak İsmailî hareketine karşı giriştiği mücadelede kendisine yardımcı olmadığı ve asker göndermediği için hesap soran Hülâgu, dedesi Cengiz Han zamanında başlattıkları dostluğun sonra erdiğini bunun için de istila ettikleri diğer ülke hükümdarlarından istedikleri gibi bazı talepleri olduğu yazmıştır. Bu talepler arasında Bağdâd şehrinin surlarının yıkılması, halifenin kendi huzuruna bizzat gelmesi veya önemli vezirlerinden birini göndermesi bulunmaktaydı. Hülâgu, bu isteklerin yerine getirilmesi durumunda halifelğe devam edebileceğini aksi durumda ise savaşın ve dökülecek olan kanın sorumluluğunun halifede olacağını yazmıştır⁶⁴⁵.

Hülâgu'nun tehditleri karşısında önceleri endişeye kapılan halife yapılması gerekenler konusunda veziri Alkamî'den fikrini sordu. Alkamî de Moğol tehlikesinden kurtulmak için Hülâgu'ya nakit para, mücevherler, işlemeli silahlar, değerli elbiseler, kıymetli binek atlardan, kölelerden, cariyelerden ve develerden oluşan büyük bir hediye kervanının gönderilerek önceki davranışları için özür dilemek gerektiğini söylemiştir. Bunun yanı sıra Hülâgu Han adına hutbe okutmayı ve sikke kestirmeyi kabul etmemiz gerekir diyen Vezir Alkamî'nin bu düşünceleri halife tarafından da kabul gördü⁶⁴⁶. Bunun üzerine Halife Muta'sım-Billâh, ilk önce bu hediye kervanının

⁶⁴⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 26; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 29; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:561-562; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 121; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:344; Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan Sabbah*, 164-165; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 146; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 246.

⁶⁴⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 30-31; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 581; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 32; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 148-149; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:345-346; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 151; Spuler, *İran Moğolları*, 61-62; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 248-249.

⁶⁴⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 33; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 581; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 32; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 151-152; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 152-153; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 253-254.

hazırlanması için birkaç kişiyi görevlendirmişse de özel kalemi olarak görev yapan Küçük Devatdâr⁶⁴⁷ (Devatdâr-ı Kuçek) olarak bilinen Mücahideddîn Aybek'in⁶⁴⁸ telkinleri ile bu kararından vaz geçti. Devatdâr, böyle bir davranışın İslam halifesine yakışmayacağı ve onun çağrısı ile Türklerden ve Acemlerden toplanacak bir ordu ile Hülâgu'ya karşı galip gelebileceklerini söyleyip vezir Alkâmi'yi de Moğollarla gizlice yazışarak onlara casusluk yapmakla suçlamıştır. Neticede Halife, bütün tartışmaların ardından etkisinde kaldığı Küçük Devatdâr'ın yönlendirdiği şekilde Hülâgu'ya elçileri aracılığıyla sıradan sembolik hediyeler göndermiş ve sadece özür dilemekle yetinmiştir⁶⁴⁹. Hülâgu, huzuruna gelmesini istediği kişilerden hiç birinin gelmemesi ve son yazışmalarda elçilerinin kötü muamele görmesiyle birlikte Abbâsî Halifesi'nin isteklerini yerine getirmeyeceğini ve yazışmalar ile boşa vakit kaybettiği düşünmeye başladı. Bunun için de Abbâsî Devleti ile aralarındaki sorunun bundan sonra sadece savaş yoluyla çözülebileceğini söyleyerek geleneksel Moğol istila siyasetini Bağdâd üzerinde uygulamak üzere harekete geçti⁶⁵⁰.

Hülâgu, bir yandan Bağdâd'a yapacağı seferin hazırlıklarını tamamlarken diğer taraftan da Anadolu seferi için görevlendirdiği Baycu Noyan'a haber göndererek Anadolu üzerinden kuşatmaya katılmasını ve Moğol ordusunun ihtiyacı olan erzak ve iaşeyi Anadolu'dan getirmesini emretmiştir. Hülâgu'den aldığı emir doğrultusunda

⁶⁴⁷ Arapça devât (divit) kelimesi ile Farsça dâr (tutan) kelimelerinin birleşiminden türemiş bir kelimedir. *Düvâdâr, devâdâr, devîdâr, düveydâr ve divîdâr* şeklinde kullanıldığı zamanlar da olmuştur. Bazı İslam devletlerinde başlangıçta hükümdarın divit takımından sorumlu olan kişilere verilen bu unvan, daha sonraki dönemlerde ise çok çeşitli ve önemli vazifeler üstlenen saray görevlilerine verilen isimdir. Asri, Çubukcu, "Devâtâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9:221.

⁶⁴⁸ Devatdâr-i Kuçek ya da Devatdâr-ı Sagir adıyla meşhur olan Emîrü'l-Hacc Mukaddimü'l-Cuyuş Mücahideddîn Ebu'l-Meyamin Aybeg, önceleri Halife Mustansır'ın en yakın adamlarındandı. Halife Mu'tasım'ın zamanında her geçen gün devlet içerisindeki gücünü arttırdı ve bir süre sonra da halifenin birinci derecedeki memurlarından biri oldu. Devatdâr, 635/1255 yılında Mu'tasım'ın halifelikte azlettirip yerine oğlu Ebu'l-Abbâs Ahmed'i geçirmeye çalışınca araları bozuldu ve Bağdâd'da iki tarafın askerleri karşı karşıya geldi. Araya giren diğer devlet adamlarının çabasıyla hutbede halifeden sonra Devatdâr'ın adının okunması konusunda anlaşma sağlanınca ortalık yatıştı ve sükûnet sağlandı. Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 581.

⁶⁴⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 33; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 581-582; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 32; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 152; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 153; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:346; Özdemir, *Moğol İstilası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 254.

⁶⁵⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 582-584; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 32; Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 33-37; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 152-153; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 153-154; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 331-332; Özdemir, *Moğol İstilası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 256-257; Yuvalı, "Hülâgu", 18:473.

hazırlık yapan Baycu Noyan beraberindeki Moğol kuvvetleri ile birlikte 655/1257 yılının sonlarına doğru Bağdâd'a hareket etti⁶⁵¹.

Hülâgu geleneksel ordu sistemine göre üç bölüme ayırdığı ordusunun sağ kanadına Baycu Noyan ve Suncak Noyan'ı sol kanadına Ketboğa, Koka ve İlğay Noyanları görevlendirmiş kendisi de ordunun merkezinde yer alarak bizzat sefere katılmıştır. Baycu Noyan'a öncü birlikleri ile Dicle Nehri'ni geçerek Bağdâd'a girmesini emreden Hülâgu, Ketboğaya'da Luristân'ı ele geçirdikten sonra Bayat üzerinden Bağdâd'a kadar ilerlemesini emretti. Kendisi de merkez ordu ile birlikte 656/1258 yılında Kirmânşâh üzerinden Hulvân'a kadar ilerleyerek karargâhını kurmuş ve böylece Bağdâd'ı üç koldan muhasara altına almayı başarmıştır⁶⁵².

Moğollar, bizzat Hülâgu'nun kendisinin yaptığı kuşatma planına göre, şehre bütün yönlerden aynı anda saldırırken şehrin bütün giriş çıkışlarını kendi kontrollerine almışlardı. Yani Abbâsî ordusuna dışardan olası bir yardım gelme ihtimalini tamamen ortadan kaldırmışlardı. Bunun için de Abbâsî ordusu da gücü yettiği kadar hilafetin merkezini savunmaya çalışıyor şehri Moğollara teslim etmemek için olanca güçleri ile onlara karşı koymaya çalışıyorlardı. Hülâgu'nun bulunduğu merkez kuvvetler Bağdâd'a şehrin doğusundan saldırırken, Ketboğa ve askerleri Necabe ve Kavs tarafından, Baycu Noyan ve Suncak Noyan ise Bimâristân-ı Adudî (Adudî Hastanesi)⁶⁵³ tarafından şehre saldırıyordu⁶⁵⁴. Moğol ordusunun kuşatması bütün şiddetiyle devam ederken Hülâgu, seyyidlerin, âlimlerin, Hristiyan keşişlerin, şeyhlerin, Alevilerin, yabancı tacirlerin ve savaşa en başından itibaren giremeyerek şehrin savunmasına katılmayan herkesin canlarının bağışlanacağına dair yazdırdığı fermaları askerlerinin okları ile şehrin içlerine atmalarını emretti⁶⁵⁵.

⁶⁵¹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 154.

⁶⁵² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 39; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 585-586; Ebü'l Ferec, *Tarih-i Muhtasarüddüvel*, 34; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 156; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 156; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 265; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:346-347.

⁶⁵³ Adududdevle'nin yaptırdığı bu hastane Bağdâd'ın kuzeybatısında yer almaktadır. Dicle Nehri'nin batı sahilinde Kazimeyn şehitliğine yakın bir yerde bulunuyordu. Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 588.

⁶⁵⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 41-42; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 586-587; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 155; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 157; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 265-266,269.

⁶⁵⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 42; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 587; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 157; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 276.

Moğol ordusuna karşı koyamayacaklarını geç de olsa anlayan Halife, veziri Alkamî başkanlığında bir heyeti Hülâgu'nun huzuruna yollayarak kuşatmayı kaldırmak istemiş fakat istediği sonucu alamamıştır⁶⁵⁶. Kuşatmanın bütün şiddeti ile devam ettiği sırada Acem Burcu veya diğer adıyla Pers Kulesi'nin yıkılması ile birlikte 22 Muharrem 656/ 30 Ocak 1258 günü Moğol ordusu Bağdâd'a girmeyi başarmış ve şehrin her tarafına yayılarak şehirde katliam yapmaya başlamıştır. Moğolların şehre girmesiyle daha da şiddetlenen savaş 28 Muharrem 656/7 Şubat 1258 günü Moğolların bütün kale burçlarını ele geçirerek şehri hâkimiyet altına almaları ile sonuçlandı⁶⁵⁷.

Halife ve beraberindeki diğer devlet görevlilerinin teslim olmasıyla birlikte şehrin geri kalan halkı da gruplar halinde teslim olmaya başlamıştı. Neticede Moğollar 6 Safer/13 Şubat 656/1258 günü Bağdâd'ı tamamen teslim almayı başarmıştır. Ardında da kuşatma başlamadan önce yollanan fermânlara uyarak teslim çağrısına uyanlar yani şehrin savunmasına katılmayanlar, Hristiyan keşişler, seyyidler, âlimler, Aleviler ve yabancı tacirler muaf tutularak şehrin yağmalanmasına başlanmıştır⁶⁵⁸.

Hülâgu, Bağdâd'da yağmaları bitirip sükûnetin sağlanmasının ardından önce halife ve büyük oğlunun ardından da ortanca oğlunun ve ona sadık adamlarının öldürülmesi için emir verdi. Halifenin küçük oğlu Mübarekşâh'ın hayatı ise Hülâgu'nun hatunlarından Olcay Hatun'un ricacı olmasıyla bağışlanmış ve bir Moğol

⁶⁵⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 43-44; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 587; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 157; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 275; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:347;

⁶⁵⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 44; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 588; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 34; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, II:569*; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 155; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 159; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 332-333; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 276; Spuler, *İran Moğolları*, 61-63; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:348.

⁶⁵⁸ Hülâgu, kuşatmadan önce yolladığı fermâna uyarak şehrin savunmasına katılmayanların belirlenmesi ve yağmadan muaf tutulacak yerlerin tespiti için Nasîreddîn Tûsî'yi görevlendirmişti. Bu kişiler ve yerler tespit edildikten sonra askerlerine Bağdâd'ı yağmalamaları ve karşı çıkan herkesi öldürmeleri için izin vermiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 45; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 589; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 34; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, II:569-570*; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 156; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 159; Özdemir, *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 278-279; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:348.

kızı ile evlendirilerek Merâğa'ya⁶⁵⁹ Nasîreddîn Tûsî'nin yanına gönderilmiştir⁶⁶⁰. Moğollar, her ne kadar Bağdâd'dan ayrılmadan şehri tekrardan imâr etmek için çabalamışlarsa da yaptıkları yıkımın etkisini ortadan kaldıramamışlardır⁶⁶¹.

Hülâgu, Bağdâd'ı ve etrafında ona bağlı diğer yerleri ele geçirerek Mengü Kağan ve büyük kurultay kararı ile kendisine verilen iki önemli görevi de başarı ile yerine getirmiş ve bu görevler sonucunda fethedilen yerlerden yüklü miktarda bir ganimet elde etmiştir. Bu ganimetlerin yüzde kırkını Karakurum'a Mengü Kağan'a gönderen Hülâgu, kendisi ile birlikte bu sefere katılan komutan ve askerlerinin payını dağıttıktan sonra bile oldukça yüklü miktarda bir hazinenin sahibi olmuştur. Bu hazineyi önce Urmiye Gölü üzerinde bulunan sarp ve kayalık bir ada üzerine inşâ ettirdiği kaleye naklettirerek muhafaza etmiş ardından da altın ve gümüşleri eriterek para bastırmak için kullanmıştır⁶⁶².

Hülâgu, 656/1258 yılı Rebiyülevvel/Nisan ayı başlarında Bağdâd'dan ayrılarak Hemedân'a dönmüştü. Bağdâd'ın alınması ile beraber görevlendirdiği Noyanlar vasıtasıyla Irak, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Suriye topraklarının da büyük bölümünü fethederek sahip olduğu toprak, ordu ve hazineleri ile birlikte devlet olmanın gereklerini yerine getirmiş oluyordu⁶⁶³. Bunun yanı sıra Bağdâd'ın fethedilmesinin ardından Hülâgu dışındaki diğer Moğol hânedân üyeleri arasında yetki ve üstünlük konusunda anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştı. Aknerli Grigor'un *Yedi Hanoğlu*⁶⁶⁴ olarak adlandırdığı bu hânedân üyelerinden her biri, kendisini en üstün olarak

⁶⁵⁹ İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan Sehend Dağı'nın güney yamaçlarına kurulmuş bir şehirdir. İran'ın en eski şehirlerinden biri olarak sayılan Merâğa, kuzeyde Tebriz, kuzeydoğuda Bostanabad, doğuda Heştrud, güneybatıda Çaharoymag, güneyinde Azerbaycan'ın batı toprakları, batısında Melekan, Bunab ve Acabşir, kuzeyde Üskü şehirleri ile çevrilidir. Merâğa, sahip olduğu iklim çeşitliliği ve yeşil doğası sayesinde her türlü zirai faaliyetin yapılabildiği büyük ve güzel bir şehir olarak tanımlanır. V. Minorsky, "Merâğa", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1988), 7:731; Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29:162; Golnaz Mohsenpoor Mobarak Abâd, *Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yönleriyle Bir İlhanlı Başkenti: Merâğa*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 8-10.

⁶⁶⁰ Nasîreddîn Tûsî ve Merâğa'da kurduğu rasathâne hakkında çalışmamızın kültür ve medeniyet bölümünde detaylı bilgi verileceğinden bu bölümde ayrıca değinmedik.

⁶⁶¹ *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 47; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 590; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 160.

⁶⁶² *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 50; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 165; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 336.

⁶⁶³ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 165.

⁶⁶⁴ Aknerli Grigor'a göre bunların en büyüğü ve en meşhur olanı aynı zamanda Mengü Kağan'ın da kardeşi olan Prens Hülâgû'dür. Diğerleri ise Balakhan, Tutar, Kadağan, Borakan, Takudar ve Khul'un oğlu Migan idi. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, 30.

göstererek Hülâgu tarafından Moğol sınırlarına katılan toprakları Cengiz Han yasalarına uygun olmayan bir şekilde tahrip ve yağma ediyordu⁶⁶⁵. Bunun üzerine Hülâgu, hem bu yetki karmaşasına son vermek hem de fethettiği topraklarda yerine getirdiği devlet kurma esaslarını resmîyete dökmek adına kardeşi Mengü Han'a bir mektup göndererek şunları söylemiştir:

“Biz, yedi tumanbaşı, Allâh'ın ve sizin yardımlarınızla buralara geldik. Bizden önce gelenleri buradan çıkardık, gidip Arapların en büyük şehirlerinden biri olan Bağdâd'ı zapt ettik. Allâh'ın ve sizin yardımlarınızla büyük miktarda ganimetle geri geldik. Şimdi ne emir buyurursunuz? Eğer burada yasadız ve başsız bir halde kalırsak bu memleketler harap olacak ve Cengiz Han'ın emirleri yerine getirilmemiş olacaktır. Çünkü o, bize itaat eden ve bize bağlı kalan memleketleri tahrip etmek değil, bilakis imâr etmek gerekir emrini vermiştir. Şimdi siz ne emir buyurursanız ben onu yapacağım.”

Mengü Han, kardeşinin bu sözleri üzerine yargıçlarından bir heyet oluşturarak onlara: *“Gidip kardeşim Hülâgu'yu o memleketlere Han tayin edin ve ona itaat etmeyenleri benim emrimle Yasa'ya tabi tutun.”* demiştir. Böylelikle bir taraftan Hülâgu'nun hanlığına resmîyet kazandırırken diğer taraftan da bu durma karşı çıkacak olanların da etkisiz hale getirilmesini istemiştir⁶⁶⁶.

Mengü Han'ın emrini yerine getirmek için Hülâgu'nun yanına gelen yargıçlar, burada büyük bir kurultay toplayarak Hülâgu ile birlikte diğer hanoğullarının da kurultaya katılmasını sağladılar. Ardından da Mengü Han'ın Hülâgu'nun hanlığı ile ilgili emrini kurultaya katılan herkese bildirdiler. Hülâgu'nun han olacağını duyan hanoğullarından dördü buna karşı çıkarak Hülâgu'ya itaat etmeyi reddetti. Mengü Han'ın yargıçları da bu dört kişinin Büyük Kağan'ın emirlerine itaatsizliklerinden dolayı yakalanarak idam edilmesi kararını almışlardır⁶⁶⁷.

⁶⁶⁵ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, 30.

⁶⁶⁶ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, 30.

⁶⁶⁷ Mengü Han'ın görevlendirdiği yargıçlar, Büyük Kağan'ın emirlerine karşı çıktıkları gerekçesi ile hanoğullarından Balakha, Tutar, Kadağan Migan'ın yay kirişi ile boğularak idam edilmesine karar verdiler. Ayrıca onlara bağlı askerlerin de Moğol ordusunda bulunan Gürcü ve Ermenî askerler tarafından kılıçtan geçirilerek infaz edilmesine karar vermişlerdir. Sadece yaşı çok küçük olduğu için Migan'ın idam edilmeyerek Urmiye Gölü'ndeki hapisâhenede tutuklu kalmasına müsaade etmişlerdir. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, 31.

Hülâgu'nun Mengü Han'ın yargıçları tarafından büyük bir törenle Han ilan edilmesinden sonra o güne kadar devlet olabilmenin bütün gereksinimlerini yerine getirmesine rağmen henüz ismi konulmayan bu devlet, İlhanlılar Devleti olarak anılmaya başlayacaktır⁶⁶⁸. Fakat Tebriz merkezli olarak kurulan İlhanlılar Devleti'nin kurulduktan hemen sonra bağımsız müstakil bir devlet gibi hareket ettiği söylenemez. Zira bastırılan paralarda önce Büyük Hanın adının zikredilmesi, İlhanlı sarayında Büyük Hanlığın bir temsilci bulundurması, askeri seferler sırasında alınacak önemli kararları ve şehzâde veya yüksek dereceli idareciler hakkında alınan idam cezalarındaki son kararı Büyük Han'ın vermesi İlhanlıların Karakorum'daki Büyük Hanlığa tabi olduğunun kanıtlarıdır. Bu bağlılık Hülâgu'den sonraki dönemlerde de yaklaşık kırk yıl boyunca devam etmiştir. 694-695/1295 yılında Kubilay Han'ın ölümüne kadar olan bu dönemde İlhanlı tahtına geçecek olan kişiler Büyük Han'ın onayını almadan İlhanlı tahtına oturamamıştır⁶⁶⁹.

Hülâgu, Bağdâd dönüşü kısa bir süre Hemedân'da kaldıktan sonra gittiği Azerbaycan topraklarında hâkimiyetini ilan ettikten sonra burayı kendisine yerleşim merkezi olarak seçmiştir. Bunun nedenine gelince bu toprakların İsmailîler ve Abbâsîlerden sonra belirlediği yeni hedefler olan Suriye ve Mısır topraklarının ele geçirilmesi ile Gürcistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan Altın Ordu (Cuci Hanlığı) topraklarını hâkimiyet altına alma planları için en uygun konuma sahip yer olmasıdır. Bu iki hedef için de çok önemli bir konuma sahip olan Azerbaycan, bunun yanı sıra Moğol İmparatorluğu'nun en doğusundan başlayarak en batıdaki sınırlarına kadar uzanan İpek yolunun kontrol altında tutulması için de en ideal yerlerden biriydi.

İpek yolu güzergâhını koruma altına almak için hazırlıklar yapmaya başlayan Hülâgu, bunun için de ilk olarak istila ve yağma faaliyetleri sonucunda zarar gören ve hasara uğrayan şehirlerin hızlı bir şekilde onarılmasına ve bütün eksikliklerin tamamlanmasına çalıştı. Hülâgu, onarımı yapılan binaların yanı sıra farklı mezhepler ve dinler için ibadet yerleri ve ilim merkezleri de inşâ edilirken bunlara ek olarak yeni bir sarayın da inşâ edilmesini emretti⁶⁷⁰. Bunun için de Hülâgu'nun emri ile her mamur

⁶⁶⁸ Aknerli Grigor, 31; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 165.

⁶⁶⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 306-307; Berthold Spuler, "İlhanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5/2:968.

⁶⁷⁰ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 165; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 187.

köyün küçüğünden bir, büyüğünden iki aile reisi belirlenerek inşâatlarda çalışmaları için harabeye dönen yerlere gönderildi⁶⁷¹.

Stratejik konumundan dolayı Azerbaycan topraklarına yerleşen Hülâgu kendisine payitaht olarak da Merâga'yı belirlemiştir. Tebriz gibi uzun yıllar bölgenin merkezi konumunda olan bir şehrin yerine burayı tercih etmesinin sebeplerini ise şöyle sıralayabiliriz: Fars eyaletinden Azerbaycan'ın batısına kadar uzanan yol güzergâhı üzerinde stratejik bir konumda bulunması, çimlerinin güzel ve yeşil oluşuyla havasının güzelliğiyle Moğolistan'a benzemesi, Nasîreddîn Tûsî'den inşâ edilmesi istenilen rasathâneyi Merâga'da kurmak istemesidir⁶⁷².

Hülâgu tahta çıktıktan sonra hem iç siyasette hem de dış siyasette yapılacak çok işi olduğunun farkındaydı. Öncelikle hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve hükümet mekanizmasını sağlam bir zemine oturtmak için tanımadığı hiç kimseye ve yabancılara idarecilik görevi vermemiştir. Sadece kendi zamanı için değil kendisinden sonra tahta oturacak kişilere de yardımcı olması için zayıf ve kolay yıkılabilecek bir hükümet sisteminin ortaya çıkmasına engel olmak istemiştir⁶⁷³.

Hülâgu, kendince istikrarlı olabileceğini düşündüğü bir hükümet kurduktan sonra henüz daha ona itaat etmeyen şehirler üzerine sefere çıkmak için hazırlık yapmaya başladı. Bununla birlikte kendisine tabi olan bütün şehirleri ve yerel hânedânları da resmen kurulan yeni hânedânlığa itaat etmeleri için huzuruna davet etti. Onun bu isteğine karşı çıkmayan birçok eyalet idarecisi ve devlet temsilcisi onun huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler⁶⁷⁴. Fakat o zamana kadar halen Moğolların topraklarına girmediği ve hâkimiyet altına alınmayan Şebânkâre hânedânlığı bu davete katılmayarak Moğol hâkimiyetini kabul etmemiştir. Bu duruma bir son verme kararı alan Hülâgu, 658/1259-1260 yılında bu eyaleti fethetmek için yola çıktı ve Kirmân üzerinden İğ şehrin kapılarına vardı. Şehrin teslim edilmesini isteyen Hülâgu, bu isteği reddedilince şehri muhasara altına alarak Şebânkâre reisi Muzaffer Muhammed'i öldürerek İğ şehrini ele geçirmiştir⁶⁷⁵. Böylelikle İran topraklarının tamamının Moğol

⁶⁷¹ Aknerli Grigor, 33.

⁶⁷² Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 165; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 324-336; Minorsky, "Merâga", 7:736.

⁶⁷³ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 165.

⁶⁷⁴ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 165.

⁶⁷⁵ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 165-166; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:387; Büchner, "Şebânkâre", 11:370-371.

hâkimiyetine girmesiyle beraber başta Moğol hânedân üyeleri ve aileleri başta olmak üzere birçok Moğol komutan, askerleri ve onların aileleri ile birlikte İran topraklarına yerleştirildi. Onlar da bu yeni yurtlarını vatan gibi benimseyerek bir daha kendi memleketlerine dönmediler.

658/1259-1260 yılında Mengü Han'ın ölümünün ardından Kubilay Han, yeni imparator olarak Moğol tahtına oturdu. Kubilay Han, imparator olma sürecinde kendisini destekleyen kardeşi Hülâgu'nun İran topraklarında kurduğu İlhanlılar Devleti'nin meşruluğunu Ceyhun'dan Mısır'a kadar her yere gönderdiği fermânlarla ilan etmiştir. Bu sayede İlhanlılar Devleti'nin şöhreti neredeyse bütün dünyaya yayılmıştı⁶⁷⁶.

Yeni kurulan bu Moğol devleti İran'ın en kadim ve kültürel bakımdan en zengin topraklarına hâkim olmuştu. Bu topraklarda neredeyse kırk yıl gibi uzun bir süredir devam eden savaşlar ve istilalardan dolayı eşine az rastlanır bir kargaşa ve güvensizlik ortamı ortaya çıkmıştı. Bu durumu düzeltmek ve düzeni sağlamak için de bir takım çalışmaların yapılması gerekiyordu. Öncelikle bu savaş ve istilalardan dolayı zarar gören ve hasara uğrayan pek çok yerin tamir edilmesi gerekiyordu. Çünkü Hülâgu'ya göre virane olmuş, yıkılmış bir ülkenin kimseye bir faydası olmayacağı gibi orada yaşayanlara da hiçbir zaman mutluluk vermezdi. Bunun içinde için imâr faaliyetlerinin bir an önce tamamlanarak bölgede düzen ve huzurun sağlanması gerektiğini biliyordu. İmar faaliyetlerinin ardından belirlenen büyük hedeflere ulaşabilmek için güçlü bir ekonominin şart olduğunu düşünen Hülâgu, devlet hazinesinin bir an önce dolması için ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması için tedbirler almıştır⁶⁷⁷.

Hülâgu'nun İran'a geldiği ilk zamanlarda İsmailî ve Abbâsî seferlerine çıkmadan evvel İran topraklarını idare etmeleri için görevlendirdiği hükümetin bölgeyi viraneye çevirmesinden hiç hoşnut kalmamıştı. Düşüncesizce ve kendi çıkarları için hareket ettiğini düşündüğü bu hükümeti değiştirme kararı alan Hülâgu, bu sayede önceki dönemlerde meydana gelen bütün olumsuzlukları telafi etmek adına bölge halkının gönlünü almaya çalışmıştır. İran halkı ise Hülâgu'nun bütün bu çalışmaları

⁶⁷⁶ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 166.

⁶⁷⁷ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 166.

sayesinde her geçen gün hayat şartlarının iyileştiği ve huzurun sağlanmaya başladığı bir dönemde kendi kültürlerini yabancılar karşısında üstün kılmak için büyük bir şans elde ettiler⁶⁷⁸.

İran topraklarında hayat şartlarının iyileşmeye başlamasıyla beraber toplumda huzur ortamının sağlanması da en İranlı iki mümtaz şahsiyet vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bunlardan biri bizzat Hülâgu'nun hükümetinde yer alan Şemseddin Cüveynî⁶⁷⁹ diğeri ise resmi olarak hükümet işlerinde yer almayan fakat her zaman hükümeti ruhen destekleyen Hâce Nasîreddin Tûsî'dir. Hülâgu'nun bölge halkının desteği olmadan bu topraklarda kalıcı olmanın zorluğunun farkında olması, halkın da bölgede huzur ve istikrarlı günlerin tekrar sağlanması adına Moğollara tabi olmaktan başka çarelerinin olmadığını anlaması bu iki kavme birlikte hareket etmekten başka çıkar yol bırakmamıştır⁶⁸⁰.

Moğolların İran topraklarına geldiği ilk günden beri yanlarında olan Bahaeddin Cüveynî⁶⁸¹ ve Cüveynî ailesi, Hülâgu'nun kendi hanlığını ilan ederek devlet kurmasıyla birlikte onun hizmetinde kalmaya devam etmişlerdir. İlhanlılar Devleti'nin kurulmasıyla beraber vezirlik görevine getirilen Bahaeddin Cüveynî'nin oğlu Şemseddin ise uzun bir süre babasının yanında kalarak devlet idaresi konusunda onun tecrübelerinden yararlanma imkânı bulmuştu. Hülâgu ile çok önceden tanışan ve arası da gayet iyi olan Şemseddin Cüveynî, bir süre sonra Hülâgu tarafında Horasân bölgesinin idareciliğine atandı⁶⁸².

Hülâgu, 661/1263 yılında hem Moğol geleneklerini yerine getirmek hem de kendi hânedânını İran'da daha da güçlendirmek için İran topraklarını çocukları ve komutanları arasında paylaşırma kararı aldı. Bu paylaşımına göre; Irak-ı Acem

⁶⁷⁸ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 166.

⁶⁷⁹ Meşhur tarihçi ve devlet adamı Ata Melik Cüveynî'nin kardeşidir. Çocukluğu ve gençliği hakkında hiçbir bilgi yoktur. Hülâgû Han tarafından 661/1263 yılında "Sahib-i Divanlık" görevine getirilmiştir. Hülâgû Han'ın oğlu Abaka Han döneminde de bu görevine devam eden Şemseddin, ülkeyi başarı ile yönetmiştir. Tahsin Yazıcı, "Cüveynî, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8:144.

⁶⁸⁰ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 166-167; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 187.

⁶⁸¹ Bahaeddin Cüveynî Moğol istilasının ilk başlangıcından Hülâgû'nun İran'a gelişine kadarki yaklaşık otuz beş yıllık süre içerisinde bölgedeki büyük Moğol emirlerine hizmet etti. Bu hizmetine Horasan ve Mâzenderan Sahib-i divanı olarak başlayan Bahaeddin Cüveynî, Ögeday zamanında bütün İran'ın Sahib-i divanlığına getirilmiştir. M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3:250.

⁶⁸² Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 167.

topraklarını ve Horasân'ı yani Ceyhun Nehri kıyılarından Mâzenderan'a kadar olan yerlerin idaresini büyük oğlu ve tahtının da varisi olan Abaka'ya verdi. Erran, Azerbaycan ve Aras Nehri kıyılarına kadar uzanan yerleri ise diğer oğlu Yaşmut'a verdi. Bunun yanı sıra Rum memleketlerini Muineddîn Pervane'ye Tebriz'i Melik Sadreddîn'e, Kirmân'ı Terken Hatun idaresine veren Hülâgu, Fars bölgesinin idaresi için ise aynı zamanda Fars Atabegi'nin vezirliğini de yapan (*Naib-i Divan-ı Atabeg*) Emîr Angiyanû'yu görevlendirmiştir⁶⁸³.

2.3. İLHANLILAR ZAMANINDA FARS BÖLGESİ VE ŞİRÂZ

2.3.1. Hülâgu Han Zamanında Şîrâz

Hülâgu Han'ın, görevlendirildiği batı seferleri için Karakurum'dan hareket ederek İran topraklarına geldiği sırada Kiş şehri civarında iken İran ve Anadolu'daki sultan ve emîrlere kendisine itaat etmeleri için fermalar göndermişti. Ona itaat etmeyi kabul edenler arasında Anadolu, Azerbaycan, Irak, Horasân, Şirvan ve Gürcistan'dan birçok emîrle birlikte Fars bölgesi hâkimi Salgurlular da bulunmaktaydı. Salgurluların lideri Atabeg Ebu Bekr, 653/1255 yılında Hülâgu'nun huzuruna kardeşi Salgur Şâh'ın oğlu Selçuk Şâh'ı itaatlerini bildirmek üzere yolladı⁶⁸⁴.

Atabeg Ebu Bekr, Hülâgu'nun 654/1256 yılında İsmailî kalelerini yıkarak topraklarını hâkimiyet altına almasını tebrik etmek için oğlu Sa'd'ı Hülâgu'nun huzuruna göndermiştir. İsmailî topraklarını fetheden Hülâgu, bir süre sonra Bağdâd üzerine çıkacağı sefer için İran bölgesinde kendisine tabi olan devletlerden ve yerel hânedânlardan destek kuvvet göndermesini istedi. Hülâgu'nun bu çağrısı üzerine Fars hâkimi unvanıyla Şîrâz'da Salgurlu tahtına oturan Atabeg Ebu Bekr de yeğeni Muhammed Şâh idaresinde bir orduyu Moğollara destek kuvvet olarak gönderdi. Hülâgu'nun 656/1258 yılında Bağdâd'ı ele geçirmesinin ardından Atabeg Ebu Bekr,

⁶⁸³ *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 71; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 181; Spuler, *İran Moğolları*, 377.

⁶⁸⁴ *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 17; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 153; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 94; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 137. Spuler, *İran Moğolları*, 60.

oğlu Sa'd'ı tebriklerini iletmesi için bir kez daha Hülâgu'nun huzuruna yolladı⁶⁸⁵. Moğolların Luristân bölgesi fetihlerini tebrik etmek için 658/1259 yılında oğlu Sa'd son bir kez daha Bağdâd'a Hülâgu'nun huzuruna yollayan Atabeg Ebu Bekr, oğlu ile birlikte gönderdiği çeşitli hediyeler ile birlikte itaatini bildirmiştir⁶⁸⁶.

Hülâgu, hanlığını ilan edip hükümetini kurduktan sonra kendisine bağlı eyaletlerin idaresi için şahneler görevlendirmiştir. Bu şahnelerden Emîr Altacu, 657/1259 yılında Fars ülkesinin Moğollar ile olan münasebetlerini düzenlemek üzere Şîrâz'a geldi. Yapılan antlaşmalar ile Salgurluların İlhanlılara bağlılığını akrabalık bağı kurularak daha da güçlendirme kararı alındı. Bunun içinde Atabeg Ebu Bekr'in torunu yani Sa'd'ın kızlarından Abiş'in Hülâgu'nun oğlu Mengü Timur ile evlenmesi kararlaştırıldı. Abiş Hatun'a bu nişan ile birlikte Basra şehri hediye olarak verildi⁶⁸⁷. Emîr Altacu Şîrâz'dan ayrılmadan önce bu nişan töreni ile birlikte Sa'd'ın diğer kızı olan Bibi Salgom ile Atabeg Ebu Bekr'in kardeşi Salgur Şâh'ın oğlu Muhammed Şâh'ın evlilik töreni de yapılmıştır⁶⁸⁸.

Moğollar fethettiği bütün şehirlerde olduğu gibi Fars bölgesinde de mevcut bütün kalelerin yıkılması için harekete geçti. Bunun için Fars'ın her tarafına haber gönderen Moğollar, başta Şîrâz olmak üzere etraftaki bütün sağlam kaleleri yıkmak için birlikler görevlendirdi. Bu yıkım işeminin sadece Nevbendecân civarındaki bir dağın tepesinde bulunan Kale-i Sefid (Beyaz Kale) sağlam kaldı⁶⁸⁹.

⁶⁸⁵ *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 51; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 155; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:387; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 95; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 165.

⁶⁸⁶ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 106; Cüneyd-i Şîrâzi, *Şeddü'l-izâr*, 272-273 (Dipnot: 1); Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 95.

⁶⁸⁷ Atabeg Sa'd b. Ebu Bekr'in kızı olan Abiş Hatun'un annesi de Yezd Atabeglerinden Mahmutşâh'ın kızıdır. Büyükannesi de yine Kirmân idarecilerinden Barak Hâcib'in dört kızından biri olan Yakut Türkan'dır. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmayan Abiş Hatun, henüz çocuk yaşta nişanlandığı Mengü Timur'un Olcay Hatun'dan sonraki ikinci karısıdır. Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 130; Faruk Sümer, "Abiş Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:310; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 95.

⁶⁸⁸ Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 124; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 95; Spuler, *İran Moğolları*, 160.

⁶⁸⁹ Bu kale Kohra vadisinin doğu kenarında yükselen gayet dik yamaçlı bir dağın üzerinde inşa edilmişti. Ancak taşlık keçi yolları ile ulaşımın sağlandığı bu kalenin sadece bir süvarinin geçebileceği kadar genişlikte olan bir yolu bulunmaktaydı. Kalenin adı İran tarihçi ve coğrafyacılarının eserlerinde Kale-i İsfid yani Beyaz Kale olarak geçmektedir. Bugün kullanılan yaygın ismi ise Kale-i Sefid'dir. Atabeg Ebu Bekr, Şîrâz'a olası bir saldırı sırasında veya hânedân üyelerinden birinin isyanı sırasında mevcut hazinelerini ve kendisine yetecek kadar ihtiyaç malzemeleri ile birlikte bu kaleye sığındı. Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:167-168; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 96-97; M. Streck, "Kale-i Sefid",

Atabeg Ebu Bekr'in son zamanlarında Fars bölgesinin nüfusu Şîrâz merkezli olmak üzere önceki dönemlere göre daha da artmıştı. Bunun sebebi ise Moğol istilasından kaçan pek çok kişinin Moğol istilasından en az zarar gören yerlerden biri olması sebebiyle Fars'ı tercih etmesi ve merkez şehri olan Şîrâz'a göç etmesi olmuştur. Atabeg Ebu Bekr, artan bu nüfusun ihtiyaçlarını karşılaması için Şîrâz'ın Kattan el-Beled semtinde yeni evler, camiler ve hamamlar yaptırmak zorunda kalmıştır. Bu durum Şîrâz'ın ve diğer şehirlerin giderlerinin artmasına sebep olmuştur. Buna ek olarak Moğollara ödenecek olan yıllık haracın toplanması ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması gibi sebepler Atabeg Ebu Bekr'i Fars'ta yeni vergilerin çıkarılması mecbur bırakmıştır⁶⁹⁰.

Atabeg Ebu Bekr b. Sa'd, Şîrâz'da yaklaşık otuz altı yıl saltanat sürdürdükten sonra 658/1260 yılı Cemaziyülevvel/Nisan ayında yetmiş yaşında iken hastalanarak vefat etti. Babası Sa'd'ın yanına Ribat-ı Abiş'e defnedilen Atabeg Ebu Bekr'den sonra Salgurlu tahtına tek oğlu olan Sa'd b. Ebu Bekr geçmiştir⁶⁹¹.

Sa'd b. Ebu Bekr, babasının öldüğü sırada Şîrâz'da değildi O, babası tarafından Hülâgu'nun Bağdâd'ı ele geçirmesini tebrik etmek üzere Tebriz'e gönderilmişti. Hülâgu'nun yanından ayrıldığı sırada babasının ölüm haberini alan Sa'd, Kum bölgesinde bulunan Tefriş ya da Ferehan'da iken kendi adına hutbe okutarak sikke bastırması ve atabegliğini ilan etmiştir. Fakat sık sık çıktığı seyahatler sebebi ile çok yıpranan Sa'd, yakalandığı verem hastalığı ve çok sık aralıklarla geçirmeye başladığı sara nöbetlerinin etkisiyle Şîrâz'da saltanat süremeden genç yaşta vefat etmiştir⁶⁹².

İslam Ansiklopedisi, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 6:125; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 96.

⁶⁹⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 58; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 219; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 97.

⁶⁹¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 60-61; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 106; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:171; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 506; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 219; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:389; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 98; Spuler, *İran Moğolları*, 160; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 122.

⁶⁹² Zerkûb, onun genç yaşta ölmesini İbnü'l-Cûzî ve Salebî'nin kayıtlarına dayandırarak her devletin 6. pâdişâhının en şanssız ve en bahtsız kişi olmasına bağlamaktadır. Bu durumu da Hz. Hasan'ın İslam devletinin 6. halifesi olmasıyla başlatarak aynı durumun Emevî ve Abbâsilerde de aynı olduğunu yazmıştır. Bu yüzden devletin başına gelen 6. kişilerin elde ettiği makamdan herhangi bir kazanç elde edemeden öldüğünü yazmıştır. Atabeg Sa'd b. Ebu Bekr'in de bu yüzden saltanatından bir fayda görmeden genç yaşta vefat ettiğini düşünmektedir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 61-62; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 106; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:171-172; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 506; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 273 (Dipnot: 1); İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:389; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 99; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 122-123.

Sa'd b. Ebu Bekr ölmeden önce atabeg olarak belki de verdiği ilk ve tek emir olarak Şîrâz'a haber göndererek babasının vezirliğini yapan Fahreddîn Ebu Bekr'in öldürülmesini istemişti. Fakat kendi ölüm haberinin Şîrâz'a daha önce gelmesi üzerine Vezir Fahreddîn Ebu Bekr hayatta kalmayı başarmıştır⁶⁹³.

Atabeg Sa'd adına hutbe okutulduktan ve sikke basıldıktan sonra sadece on iki gün sonra 658/1260 yılında otuz yedi yaşında iken vefat etmiştir. Vefat ettiği Tefriş'ten cenazesi alınarak Şîrâz'a nakledilmiş ve hanımı Terken Hatun tarafından oğlu Adudüddîn Muhammed adına yaptırdığı Adudîye Medresesi'ne defnedilmiştir⁶⁹⁴.

Tarihi kayıtlara II. Sa'd olarak geçen Sa'd b. Ebu Bekr'in ölümünün ardından hanımı Terken Hatun, henüz çocuk denilebilecek yaşta olan oğlu Muhammed'in atabegliğini ve kendi naibeliğini meşrulaştırmak adına vezir olarak tayin ettiği Hâce Nizâmeddîn Ebu Bekr'i çeşitli hediyeler ile birlikte Hülâgu Han'ın huzuruna yolladı. Hülâgu Han da Terken Hatun'un isteğini yerine getirerek oğlu Muhammed'i "Adudüddîn" unvanıyla Salgurlu Atabegi ve Terken Hatun'u da onun naibesi olarak onayladığının fermânını yolladı⁶⁹⁵. Böylece Şîrâz'ın idaresini eline alan Terken Hatun, ilk iş olarak vaktiyle Sa'd'ın öldürülmesi için emir verdiği vezir Fahreddîn'i gizlice katlettirmek olmuştur⁶⁹⁶.

Hülâgu Han'ın onayı ile Şîrâz'ın idaresini eline alan Terken Hatun'un, ilk iş olarak kendince ölen kocasının intikamını alması Şîrâz halkı tarafından hoş görülen bir olay olmamıştır. Bununla beraber Terken Hatun'un adının kocası Sa'd'ın Türk memluklerinden Şemseddîn Miyak ile ilgili dedikodulara karışması ona karşı tepkilerin de zamanla artmasına sebep olmuştu. Buna rağmen Terken Hatun, kendisine vezir tayin ettiği Nizâmeddîn Ebu Bekr ile birlikte Şîrâz'ı mümkün olduğunca karışıklıklardan korumaya ve halkın refahı için elinden geleni yapmaya adanmıştır⁶⁹⁷.

⁶⁹³ İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, 1:389; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 99.

⁶⁹⁴ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 62; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:172; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 122-123; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 99-100; Spuler, *İnan Moğolları*, 160.

⁶⁹⁵ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 62; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 106; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:172; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, 1:390; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 123; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 100; Spuler, *İnan Moğolları*, 160.

⁶⁹⁶ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 106-107; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 100-101.

⁶⁹⁷ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 107; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 100; Spuler, *İnan Moğolları*, 160; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 123.

Atabeg Muhammed'in dolayısıyla Terken Hatun'un saltanatı iki yıl yedi ay gibi kısa bir süre devam etmiştir. Atabeg Muhammed'in, Zerkûb'un tabiri ile hayatının goncasında iken talihsiz bir kaza sonucu çatıdan düşerek ölmesi üzerine Terken Hatun'un Şîrâz'daki iktidarı da son bulmuştur. 661/1262 yılı Muharrem/Kasım ayında vefat eden Atabeg Sa'd annesi tarafından kendi adına yaptırılan Aduğiye Medresesi'nde babasının yanına defnedilmiştir⁶⁹⁸.

Atabeg Muhammed b. Sa'd'ın ölümünden sonra Salgurluların başına kimin geçeceği konusunda tartışmalar çıkmaya başlamıştı. Sonunda devlet erkânı ve ordu Atabeg Ebu Bekr'in kardeşi Salgur Şâh'ın oğlu Muhammed Şâh b. Salgur Şâh üzerinde mutabakata vardı. Terken Hatun, kızı Salgom ile evli olan Muhammed Şâh'ın atabegliği esnasında kızı üzerinden nüfuzunu sürdürebileceğini düşünerek devletin ileri gelenlerin bu seçimine itiraz etmemiştir. Muhammed Şâh, Hülâgu'nun Bağdâd seferi sırasında Atabeg Ebu Bekr tarafından Moğollara destek kuvvet olarak gönderilen ordunun başında yer alarak gösterdiği cesaret ve savaşçılık ile Hülâgu'nun de takdirini kazanmıştı. Bu sebeple Hülâgu Han da onun Salgurluların başına geçmesine onay vermiştir⁶⁹⁹.

Atabeg Muhammed Şâh, devlet idaresini eline aldıktan sonra vakit kaybetmeden devlet hazinesini ve orduyu kendi hâkimiyetine almayı başarmış olsa dahi bir süre sonra vaktinin çoğunu zevk ve sefaya harcaması devletin sıkıntılı bir sürece girmesine sebep olacaktır. Kendisi Salgurlu tahtının başında otururken kardeşi Selçuk Şâh da İstahr Kalesi'nde hapis hayatı yaşıyordu. Muhammed Şâh bu duruma son vermek için atabeg olduktan bir süre sonra kardeşi için bir şefaathâme yazarak onun serbest bırakılmasını sağlamıştır⁷⁰⁰.

Terken Hatun'un devlet içerisindeki eski nüfuzunu tekrar elde etme çabaları Muhammed Şâh'ın ona yakın olan devlet adamlarını ve bazı ordu kumandanlarını

⁶⁹⁸ Zerkûb-i Şîrâzi, *Şîrâznâme*, 62; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 107; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 506; Cüneyd-i Şîrâzi, *Şeddü'l-izâr*, 274 (Dipnot: 1); İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, 1:390; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 101; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 123; Spuler, *İnan Moğolları*, 160.

⁶⁹⁹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 107; Zerkûb-i Şîrâzi, *Şîrâznâme*, 62; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 506; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:172; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, 1:390; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 101; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 123; Spuler, *İnan Moğolları*, 160.

⁷⁰⁰ Zerkûb-i Şîrâzi, *Şîrâznâme*, 62; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 107; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 123-124; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 102.

katlettirmesi üzerine sonuçsuz kalmıştı. Bununla beraber Muhammed Şâh'ın Terken Hatun'un naibeliği sırasında adı onunla ilgili konulara karışan Şemseddîn Miyak'ı öldürme girişimi Terken Hatun ile arasının iyice açılmasına sebep olmuştu. Bir süre sonra Hülâgu Han, Muhammed Şâh ve eşi Salgom'u huzuruna davet eden bir fermân gönderdi. Muhammed Şâh'ın bu daveti ağırdan alması ve gerekli ilgiyi göstermemesi Terken Hatun'un onu tahttan indirmek için aradığı fırsatı yakalamasına sebep olmuştur. Terken Hatun vakit kaybetmeden harekete geçerek Türkmen ve Şul emîrleri ile bir araya gelerek Muhammed Şâh'a karşı bir isyân girişimi için onları ikna etmeyi başardı. Terken Hatun tarafından saraya gizlice yerleştirilen bir grup, Atabeg Muhammed Şâh'ı hareme gireceği esnada hazırlıksız yakalayarak esir aldı⁷⁰¹.

Atabeg Muhammed Şâh, esir alındıktan sonra Hülâgu Han'ın huzuruna yollandı. Terken Hatun, Hülâgu Han'a Muhammed Şâh'ın ülkeyi tahrip ettiğini, suçsuz insanları katlettiğini ve atabeglik makamına layık olmadığını söyleyerek onu azletmesini istemiştir. Hülâgu Han da Terken Hatun'un gerekçelerini haklı bularak Muhammed Şâh'ı Salgurlu atabegliğinden azlettiğini onun yerine kardeşi Selçuk Şâh'ı Fars Hâkimi ve Salgurlu Atabegi olarak atadığını ilan etti⁷⁰². İktidarı sadece sekiz ay süren Muhammedşâh'ın bir süre daha İlhanlı sarayında esir kaldıktan sonra 10 Ramazan 661 / 19 Ağustos 1262 tarihinde vefat ettiğine dair bazı kayıtlar bulunmakta ise de Hülâgu'nun yanında geldikten sonraki akıbeti hakkında net bir bilgi yer almamaktadır⁷⁰³.

Terken Hatun, Muhammed Şâh'ın atabeglikten azledilişi haberi ulaşınca Şîrâz sokaklarını süsleterek büyük bir eğlence tertipledi. Ardından da Şul ümerasından birkaç kişiyi güvendiği adamları ile beraber İstahr Kalesi'ne göndererek Selçuk Şâh'ın kaleden çıkartılmasını sağladı. Böylelikle esir hayatından kurtularak Şîrâz'a gelen Selçuk Şâh Salgurlu tahtına oturarak atabegliğini ilan etti⁷⁰⁴.

⁷⁰¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 62-63; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 107; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 506-507; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:390; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 102; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 124; Spuler, *İrân Moğolları*, 160.

⁷⁰² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 108; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 507; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:390; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 102; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 124; Spuler, *İrân Moğolları*, 160-161.

⁷⁰³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:173; Spuler, *İrân Moğolları*, 161; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 124.

⁷⁰⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 108; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:173; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 507; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:390; Merçil, *Fars*

Selçuk Şâh Şîrâz'da tahta oturup idareyi eline alınca ilk iş olarak ülkesi için zararlı gördüğü ve ilerleyen dönemde kendisine muhalefet etme ihtimali olan bir grup devlet adamını görevden alarak Şîrâz'dan uzaklaştırdı. Ardından hem Terken Hatun'un sahip olduğu nüfuzu kendi tarafına çekmek hem de onun sahip olduğu hazineleri kontrolü altına almak için Terken Hatun ile evlendi. Fakat çok geçmeden Selçuk Şâh da kardeşi gibi vaktinin çoğunu zevk ve eğlence meclislerinde geçirmeye başladı. Selçuk Şâh saltanatının beşinci ayında bir gün yine böyle bir eğlence meclisinde iken "sarhoşluktan aklının başında olmadığı" bir anda Terken Hatun'un canına kastetmiştir. Selçuk Şâh, etrafındakilerin de etkisiyle Terken Hatun ve Şemseddin Miyak'ın hakkında çıkan dedikodularını düşünmeye başladığı sırada hizmet etmek için yanında bulunan kölelerinden birine Terken Hatun'un başını kesmesini emretti. Bu emri tereddüt etmeden yerine getiren köle, Terken Hatun'un başını altın bir leğene koyarak Selçuk Şâh'ın önüne getirdi. Sebep olacağı olayların büyüklüğünün henüz farkında olmayan Selçuk Şâh, sabaha kadar içmeye devam etti ve sabah olunca da Terken Hatun'un kızları Abiş ve Saldom'un yakalanarak bir zamanlar kendisinin de hapsedildiği Sefid Kalesi'ne gönderilmesini emretti⁷⁰⁵.

Terken Hatun'un bu hiç beklenmeyen ölümü Salgurluları yıkılışa kadar götürecek olan bir olaylar zincirinin içerisine sürüklenmesine sebep olmuştur. Selçuk Şâh'ın Terken Hatun'u öldürdüğü haberi İlhanlı şahneleri Oğul Beg ve Kutlug Bitikçi'ye ulaştırılınca kendi hayatlarından da endişe eden şahneler, Şîrâz'ı terk ederek Hülâgu'nun yanına gitmek için harekete geçti. Moğol şahnelerinin şehri terk ettiğini haber alan Selçuk Şâh ise belki de halen daha devam eden sarhoşluğunun da etkisiyle onların derhal yakalanarak huzuruna getirilmesini emretti. Daha sonra bu kararından vaz geçerek kendisi de Moğol şahnelerini takip eden grubun başına geçti. Bir süre sonra Şîrâz'ın dışında Ser-i Ahşan denilen yerde İlhanlı şahnelerinden Oğul Beg'e yetişen Selçuk Şâh bizzat kendi gürzüyle onu öldürdü. Oğul Beg'den sonra Kutlug Bitikçi'yi de yakalayan Salgurlu askerleri, Oğul Beg ve beraberindeki yakınları ve

Atabegleri Salgurlular, 103; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 124; Spuler, *İran Moğolları*, 161 (Dipnot: 35).

⁷⁰⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 108; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:173-174; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 125; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:390; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 104.

hizmetkârlarının tamamını öldürmüştür. Bununla da yetinmeyen Selçuk Şâh, Şîrâz'a döndükten sonra Moğollara ait bütün yerlerin yakılması için emir vermiştir⁷⁰⁶.

Atabeg Selçuk Şâh'ın Terken Hatun'u bir anlık gaflet ile öldürmesine sebep olan kişi olan Şemseddîn Miyak, bu kargaşa ortamından kaçarak canını kurtarmayı başarmıştı. Ardından Hülâgu'nun yanına giden Şemseddîn Miyak, Şîrâz'da çıkan olayları Hülâgu'ya anlattı. Bunun üzerine Hülâgu o zamana kadar sarayında esir bulunan fakat bir süredir affetmeyi düşündüğü önceki Atabeg Muhammed Şâh'ın Şîrâz olaylarının intikamını almak için idam edilmesini emretti. Sonrasında ise Emîr Altacu ve Emîr Timur'u bir tümen Moğol askeri ile birlikte Şîrâz'a göndererek Selçuk Şâh'ın isyanını bastırmalarını emretti. Ayrıca Fars'a komşu ülkelerden Isfahân, Yezd, Lur ve Kirmân emîrleri ile İg hâkimine birer fermân göndererek Moğol askerlerine destek kuvvet göndermelerini istedi⁷⁰⁷.

Tebriz'den yola çıkan İlhanlı askerleri Isfahân'a varınca başlarındaki Emîr Altacu, Atabeg Selçuk Şâh'a bir mektup yollayarak beraberindeki büyük bir ordu ile Şîrâz'a yaklaştıklarını eğer hatasını kabul eder ve teslim olursa Hülâgu'nun kendisini affetmesi için aracı olabileceğini söyledi. Bu teklifi kabul etmeyen Selçuk Şâh, gelen elçiye de çok kötü muamele ederek işkence yaptırdı. Bunun üzerine Emîr Altacu, kendi ordusunu Hülâgu'nun fermânıyla Isfahân, Yezd⁷⁰⁸, Kirmân ve İg ülkelerinden yardıma gelen askerler ile birleştirerek Şîrâz'a doğru yola çıktı. Atabeg Selçuk Şâh, bu kadar büyük bir ordu ile karşı karşıya kalacağını tahmin etmemiş, hatta bu ordunun gelişyle kendi ordusundan ciddi bir grubun kendisine karşı hareket etmeye başladığını görünce kaçmaktan başka çaresi olmadığını anlamıştı. Alabildiği kadar devlet hazinesi ve yakın adamları ile birlikte Şîrâz'ın güneyine doğru hareket eden Selçuk Şâh, Hürşîf tarafına doğru ilerledi. Selçuk Şâh, burada birkaç gün kaldıktan sonra kendisini ihbar edeceğinden endişe duyduğu Moğol şahnesini öldürerek onun yerine kendisine yakın

⁷⁰⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 108; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 125; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:390-391; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 104-105; Spuler, *İran Moğolları*, 161.

⁷⁰⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 108; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:174; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 125; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:391; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 105; Spuler, *İran Moğolları*, 161.

⁷⁰⁸ Dönemin Yezd Atabegi olan Alaüddeve, aynı zamanda Selçuk Şâh tarafından öldürülen Terken Hatun'un kardeşidir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 125; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 105.

adamlarından birini tayin etti. Bunun yanı sıra Hûrşîf'e olabilecek herhangi bir saldırı için de tedbirler alırken bu tedbirlerin yetersiz kalması durumunda da denize açılmak ve yakın adalardan birine sığınmak için birkaç gemiyi hareket etmeye hazır durumda bekletti⁷⁰⁹.

Emîr Altacu, Selçuk Şâh tarafından öldürülen Moğol mensuplarının intikamını almak üzere beraberinde yağma ve katliam yapmaya hazır büyük bir ordu ile birlikte Şîrâz'a geldi. Fakat onu şehrin girişinde karşılayan eski vezirlerden Mukarrebeddîn Mesud ve şehrin diğer ileri gelenleri Moğollardan aman dilemeleri üzerine Emîr Altacu, Moğol askerlerine yağma ve katliam yapılmasını yasakladı. Bir süre sonra Selçuk Şâh'ın Hûrşîf'te olduğunu öğrenen Emîr Altacu, askerleri ile birlikte oraya yönelirken öncü kuvvet olarak İg Hâkimi Nizâmeddîn Hasuye'yi gönderdi. Selçuk Şâh, beraberindeki Şul ve Türkmen kabilesine mensup askerler ile birlikte Hasuye'yi mağlup ederek öldürmeyi başardı. Bunun üzerine toplu hücumu geçen Moğol ordusu Selçuk Şâh'ın ordusunun dağılmasını sağladı. Ordusu dağılınca kaçma zorunda kalan Selçuk Şâh ise az sayıdaki askeri ile birlikte Kâzerûn tarafına kaçarak Ebu İshak Kazerûnî'nin türbesine sığındı. Onu takip eden Moğol ordusu Kâzerûn halkından pek çok kişiyi ve Selçuk Şâh'ın sığındığı türbeyi korumaya çalışan Türkmen askerlerini öldürerek türbeyi muhasara altına aldı. Kısa bir süre sonra da Selçuk Şâh'ın saklandığı caminin içerisine giren Moğol askerleri Selçuk Şâh'ı esir alarak Nevbendecân'a götürdüler⁷¹⁰. Daha sonra Emîr Altacu, 12 Safer 662/15 Aralık 1263 tarihinde Sefid Kalesi'nde hapis olan Atabeg Sa'd'ın kızları Abiş ve Salgom'u kurtardıktan sonra Selçuk Şâh'ı orada kalenin dibinde idam ederek başını Şîrâz'a gönderdi⁷¹¹.

Selçuk Şâh'ın beş aydan daha kısa bir süre olan saltanatının ardından Salgurlu Hânedânı'nın başına geçecek erkek varis kalmadığından Fars Atabegliği için Atabeg

⁷⁰⁹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 108-109; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:174-175; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 105-106; Spuler, *İran Moğolları*, 161; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 125-126.

⁷¹⁰ Emîr Altacu ve beraberindekilerin buraya gelme sebebi, Atabeg Sa'd'ın kızları olan Abiş ve Salgom'un Selçuk Şâh'ın emri ile Nevbendecân'a yakın bir yerde olan Sefid Kalesi'nde hapis olmasıdır. Bir taraftan Selçuk Şâh'ı takip ederken diğer taraftan da adamlarını Sefid Kalesi'ne yollayarak Abiş ve Salgom'u kurtarmak isteyen Emîr Altacu, kale kumandanının Selçuk Şâh'ı görmeden onları bırakmam demesi üzerine esir aldığı Selçuk Şâh'ı Sefid Kalesi'ne götürmüştür. Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 109-110; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63-64; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:390; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 106.

⁷¹¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 63-64; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 110; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 126; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:391; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 107-108; Spuler, *İran Moğolları*, 161.

Sa'd'ın kızlarından Abiş ve Salgom'un isimleri ön plana çıkmıştır. Abiş'in, Hülâgu Han'ın oğlu Mengü Timur ile nişanlı olması avantajıyla beraber Şul ve Türkmen ümerasının desteğini de kendi yanına çekmeyi başarması onu kardeşi Salgom'a göre daha avantajlı bir duruma getirmiştir. Nitekim Hülâgu Han da bütün bunları göz önünde bulundurarak Selçuk Şâh'tan sonra Salgurlu Hânedânı'nın başına Abiş Hatun'un geçmesine karar vermiştir⁷¹².

Selçuk Şâh isyanını bastıran Emîr Altacu ve Emîr Timur, Moğol askerleri ile birlikte Şîrâz'a döndükten sonra bir süre daha burada kalarak hem Selçuk Şâh tarafından öldürülen Moğol idarecilerin yerine yenilerini atamış hem de çıkabilecek olası yeni isyanlar için tedbirler almıştır. Emîr Altacu, Selçuk Şâh isyanının çıkmasındaki sorumlulardan biri olarak gördüğü Şemseddîn Miyak'ı da Moğol yasalarına göre yargılayarak idam etti. Sonrasında ise Abiş Hatun'un Hülâgu tarafından yeni atabeg olarak atanmasının ardından yanına Şîrâz'ın ileri gelenlerinden bir grubu alarak Hülâgu Han'ın yanına döndü⁷¹³.

Abiş Hatun, adına hutbe okutup sikke bastırdıktan sonra iktidarının ilk yıllarında evvelce bir süre Şîrâz'da bulunduktan sonra Horasân'a göç eden Kadı Seyyid Şerefeddîn İbrahim'in isyanı ile uğraşmak zorunda kaldı⁷¹⁴. Seyyid Şerefeddîn, Horasân'da bulunduğu sıralarda özellikle Türkmenlerden oluşan bir mürit grubunu etrafına topladı ve onları ahir zaman mehdisi olduğuna inandırdı. Bir süre sonra da toplumun her kesiminden etrafına topladığı ve çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu mürit grubundan büyük bir ordu meydana getirdi. Bu ordu ile birlikte Şîrâz halkını Moğol tahakkümünden kurtarmak ve özgürleştirmek amacıyla Şebânkâre sınırlarından hareketle yola çıktı. Hülâgu'nun Şîrâz şahnesi Bastû ve atabeylik divan naibi Gülce, Seyyid Şerefeddîn'in ordusu ile birlikte Şîrâz'a doğru ilerlediğini haber alınca Moğol ve Salgurlu askerlerinden hazırladıkları ordu ile onu karşılamak için yola

⁷¹² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 64; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 110; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:175-176; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 128-130; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:391; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 108-109; Spuler, *İran Moğolları*, 161-162.

⁷¹³ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 110-111; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:176; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 109

⁷¹⁴ Zerkûb' a göre tam adı Şerefeddîn İbrahim Gusnî olan bu kişi, peygamber soyundan gelmektedir ve Fars bölgesinde çok büyük saygı gören Seyyidlerden biridir. Esasen Şîrâz'da ikamet eden Seyyid Şerefeddîn, bir süre sonra gurbete çıkmaya karar verdi ve Horasan'a yerleşti. Horasan'da bulunduğu sırada Şîrâz'da hükümetin içinde bulunduğu durumdan rahatsız olmuş ve Şîrâz'ı fethederek halkı özgürleştirmek adına harekete geçmeye karar vermiştir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 64.

çıktılar. 662/1264 yılının Receb/Nisan ayında iki ordu Guvar Köprüsü yakınlarında karşı karşıya geldi. Bir süredir Şîrâz'da halk arasında yayılan Seyyid Şerefeddîn'in ordusunun görünenden çok daha güçlü olduğu ve onlara silah işlemediği rivayeti ilk başlarda Salgurlu askerlerinin cesaretini kırmışsa da İlhanlı şahnesi Bastû ve divan naibi Gülce'nin telkinleri ile iki ordu savaşımaya başladı. Moğol askerlerinin de toplu hücumu geçmesi ile birlikte savaşta üstünlüğü ele alan Şîrâz ordusu, Seyyid Şerefeddîn'in Türkmenlerden oluşan ordusunu dağıtmayı başardı. Ardından da Seyyid Şerefeddîn ve Şîrâz'da vaaz veren Şerefeddîn'e inanan imam ve âlimlerden biri olan Şemseddîn Ömer Meşhedî dâhil birçok kişiyi öldüren Şîrâz ordusu böylelikle bu isyanı bastırmış oldu⁷¹⁵.

Seyyid Şerefeddîn'in bu isyanı, İlhanlı sarayına bildirildiği zaman Hülâgu bu isyanın sebebi olarak Şîrâz halkını görmüş ve derhal cezalandırılmaları için Fars bölgesine emîr tayin ettiği Emîr Altacu'ya haber göndermiştir. Emîr Timur ile haber göndererek Şîrâz'da katliam yapılmasını isteyen Hülâgu, emrini yerine getirmeyen Altacu'yu cezalandırarak ona on yedi değnek vurulmasını emretmiştir. Daha sonra ise 10.000 kişilik bir orduyu zamanında Cengiz Han'ın Mâverâünnehir şehirlerini cezalandırdığı gibi cezalandırarak katliam yapmaları için Şîrâz'a gönderme kararı aldı. Fakat bir süre sonra Seyyid Şerefeddîn'in öldürüldüğü ve isyanın bastırıldığı haberi gelmesi üzerine Hülâgu hazırlattığı orduyu Şîrâz'a göndermekten vazgeçti. Böylelikle Şîrâz halkı da büyük bir katliamdan kurtulmuş oldu⁷¹⁶.

Abiş Hatun, Seyyid Şerefeddîn isyanı bastırıldıktan sonra yaklaşık bir yıl daha Şîrâz'da kaldı ve ardından da kardeşi Salgom ve anneanesi Yakut Terken Hatun ile birlikte Hülâgu'nun huzuruna çıkmak üzere Tebriz'e gitti. Burada daha önceden nişanlandığı Hülâgu'nun oğullarından Mengü Timur ile evlilik törenleri yapıldı⁷¹⁷. Abiş Hatun'u kendisine ikinci eş olarak alan Mengü Timur, öncesinde de babasının meşhur komutanlarından olan Bukâ Timur'un kızı Olcay Hatun ile evlenmişti⁷¹⁸.

⁷¹⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 64; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 111-112; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:391-392; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 109-110.

⁷¹⁶ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 112; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:392; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 110.

⁷¹⁷ Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 130; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:392; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:354; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 110-111.

⁷¹⁸ Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 130; Sümer, "Abiş Hatun", 1:310.

Mengü Timur ile Abiş Hatun'un evliliğinden sonra Moğol adetleri gereği karşılıklı hediyeleşmeler yapılması kararlaştırıldı. Bunun için de Abiş Hatun'un getirmesi gereken çeyizin karşılığı olarak Hülâgu Han'ın fermânıyla Şîrâz'daki Firuzî ve Nevruzî bahçelerinin ve Han-ı Melikî çarşılarının dörtte biri ile emlak ve büyük arazi gelirlerinin altıda birinde yıllık 70.000 dinarın gönderilmesi kararlaştırıldı⁷¹⁹. Alınan bu kararlarla birlikte Abiş Hatun'un Fars hâkimiyeti sadece sembolik olarak kalmış bu tarihten itibaren Fars, görünüşte Atabeg Abiş Hatun'un idaresinde olmasına rağmen İlhanlılar tarafından bölgeye gönderilen valiler tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Şîrâz başta olmak üzere bütün Fars'ın gelirlerinin büyük bölümünün İlhanlılara aktarılması ile de bu bölgenin İlhanlı toprağı olarak anılmaya başlamasına yol açmıştır⁷²⁰.

Hülâgu Han 663/1265 yılının Rebiyülahir ayında Merâğa'da bulunduğu sırada aniden hastalanarak yatağına düştü. Ülkedeki bütün hekimlerin çabasına rağmen pençesine düştüğü hastalıktan kurtulamayan Hülâgu, henüz daha kırk sekiz yaşında iken 19 Rebiyülahir 663/8 Şubat 1265 yılında vefat etti. Ardından da devlet hazinelerinin muhafaza edilmesi için yaptırdığı Şâhî adasındaki kaleye defnedildi. Eşlerinden Arıkan Hatun, kendisinden yaklaşık on gün sonra Dokuz Hatun ise Hülâgu'den dört ay on bir gün sonra vefat etmiştir⁷²¹.

2.3.2. Abaka Han Zamanında Şîrâz

Abaka, babası Hülâgu Han'ın vefat haberini Horasân bölgesinin valisi olarak Mâzenderan'da kışlağında bulunduğu sırada Merâğa'da gelen elçiler vasıtasıyla öğrendi. Hülâgu Han'ın en büyük oğlu ve aynı zamanda veliahdı olan Abaka, vakit kaybetmeden başkent Tebriz'e doğru yola çıkarak babasının cenaze törenine katıldı. Abaka ile birlikte kardeşi Yoşmut da babası tarafından yapılan idari taksimata göre

⁷¹⁹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 114-115; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 111.

⁷²⁰ Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 130; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:392; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 110-111.

⁷²¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 73-74; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 590; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 47; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 170-171; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:584-585; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:354-355; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 188-189,226; Spuler, *İran Moğolları*, 77; Yuvalı, "Hülâgû", 18:475.

bulunduğu Derbend bölgesinden yola çıkarak Merâga'ya gelmişti. Hülâgu'nun cenaze töreni ve yas günleri sona erdikten sonra bütün hatunlar, şehzâdeler damatlar, emîrler ve Hülâgu Han'ın meşhur komutanları düzenlenen kurultayda toplandı⁷²². Kurultaya katılan kişilerden daha önce Hülâgu Han'ın vasiyetini bizzat yanlarında ilan ettiği Şiktur Noyan ve Suncak Aka gibi isimler Abaka'ya ilk itaat eden ve sadakat yemini eden kişiler olmuştur. Ardından da kurultayda bulunan diğer şehzâde ve emîrler alınan ortak kararlar Abaka'nın hanlığını onaylayıp ona sadakat yemini ettiler. Böylece Abaka Han, 3 Ramazan 663/19 Haziran 1265 tarihinde babasının tahtına oturarak İlhanlıların yeni Han'ı oldu⁷²³.

Payitaht olarak Tebriz'i seçen Abaka Han, yaylak olarak babası gibi Aladağ mevkiini, kışlak olarak da bazen Arrân bazen de Bağdâd'ı tercih etti. Abaka Han devlet idaresinde mümkün merteye babasının uygulamalarına sadık kalarak babasının kurduğu düzeni muhafaza etmeye çalıştı. Vezirlik makamını önceden olduğu gibi Şemseddîn Muhammed Cüveynî'ye veren Abaka Han, daha önceden kendi tasarrufu altında bulunan Horasân ve Mâzenderan'ı Amuderya kıyılarına kadar olan yerler ile birlikte kardeşi Tobşin'in sorumluluğuna verdi. Diğer kardeşi Yoşmut'a ise Hülâgu Han zamanından beri onun idaresinde olan Derbend, Şirvân ve Mugan bölgelerinin idaresine devam etmesini söylemiş ve onun emrine büyük bir ordu göndermiştir.⁷²⁴

İsfahân ile Irak-ı Acem'in büyük bölümünü veziri Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahaeddîn Muhammed'in, Kirmân'ı Yakut Terken Hatun'un idaresine veren Abaka Han Fars memleketlerinin idaresini ise Suncak Aka'nın sorumluluğunda olmak üzere Fars Atabegi unvanıyla Abiş Hatun'a verdi⁷²⁵. Abaka Han daha sonra bir

⁷²² Düzenlenen bu kurultaya Hülâgu Han'ın küçük oğlu Yaşmut muhtemelen katılmamıştır. Yoşmut babasının cenaze törenine geldiği sırada han olabilmek için kendisine destek arayışında bulunmuş fakat kurultaya katılacak olana İlhanlı devlet erkânının ve hânedân üyelerinin Hülâgu Han'ın vasiyetine sadık kalacaklarını bildirmesi üzerine çabalarının yersiz olduğunu anlamış ve başkente geldikten sonra sadece iki gün konaklamış ve Derbend'e geri dönmüştür. Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 77; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:355.

⁷²³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 77-78; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 591; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasariüddüvel*, 47-48; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 172; Abû'l Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, II:585; Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, LIII/206, (1989), 177-178; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:355; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 227; Spuler, *İran Moğolları*, 78.

⁷²⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 77-78; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed Celâyir", 178-179; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:355-356; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 227; Spuler, *İran Moğolları*, 78.

⁷²⁵ Abiş Hatun'un Atabegliği ve Fars hâkimiyeti Hülâgu Han zamanında Mengü Timur ile evliliğinden sonra yapılan antlaşmalar ile birlikte Şirâz ve Fars bölgesi İlhanlı toprağı olarak anılmaya başlamıştır.

yıl kadar yanında tuttuğu Abiş Hatun ile ikta işlerini yürütmesi için görevlendirdiği Şemseddîn Taziku ile birlikte Şîrâz'a dönmesine izin verdi. Abiş Hatun'un Şîrâz'a gelmesiyle birlikte onun yaşının küçüklüğünü bahâne eden Moğol idarecileri onu devlet işlerinden uzak tutuyorlardı⁷²⁶. 665/1266 yılı başlarında Fars bölgesinin yıllık haracını tahsil etmek için Şîrâz'a gelen Şadı Bitikçi ve Timur adındaki Moğol görevlileri, ülkede idarenin düzensizliğini devlet işlerinin çok ağır işlediğini Abaka Han'a bildirdiler. Bunun üzerine Abaka Han, bu düzensizliğin sorumlusu olarak gördüğü Emîr Gülce'yi görevden alarak Hülâgu Han zamanında Şîrâz'da bir süre Fars Atabegi'nin vezirliğini (*Naib-i Divan-ı Atabeg*) yapan Türk asıllı Emîr Angiyanû'yu Fars'ın idaresi için tek yetkili olarak görevlendirdi⁷²⁷.

Emîr Angiyanû'nun, Şîrâz'a gelir gelmez ilk iş olarak sebebi bilinmeyen bir şekilde Emîr Gülce'yi yakalatarak hapsetmesi aralarında Abiş Hatun'un kölelerinin de bulunduğu bir grubun tepkisini çekti. Gülce'nin serbest bırakılmasını isteyen bu grup toplanarak Angiyanû'nun evini muhasara altına alınca bu duruma sinirlenen Angiyanû, Emîr Gülce'yi idam ederek başını da toplanan gruba gözdağı vermek için onlara gönderdi. Emîr Angiyanû, Gülce'yi neden öldürdüğünü soran Abiş Hatun'a bunun Abaka Han'ın emri olduğunu bildirmiş ve ortaya çıkabilecek daha büyük karışıklıkların önüne geçmiştir. Emîr Gülce'yi idam ettikten sonra idareyi tamamen kendi eline alan Angiyanû, Fars'ta idarecilik yapan vezirleri, emîrleri, ayanları ve diğer bütün devlet görevlilerini görevden alarak kendisine yakın gördüğü kişileri onların yerine atadı. Bu sayede başta Şîrâz olmak üzere Fars'ın büyük bir kesiminde huzur ve güven ortamı yeniden tahsis edilmiştir. Angiyanû'nun idareyi elinde bulundurduğu üç yıllık bir sürenin ardından Abiş Hatun taraftarları ve Emîr Angiyanû'ya muhalif kesim onun yaptığı atamalar ile kendi saltanatını kurmaya çalıştığı ve isyân hazırlıkları yaptığı gerekçesi ile Emîr Angiyanû'yu Abaka Han'a şikâyet ettiler. Abaka Han da

Bu sebeple Abiş Hatun'un atabegliği sembolik bir unvan olmaktan öteye gitmemiştir. İlhanlılar Şîrâz'a kendi idarecilerini göndererek şehrin ve bütün Fars'ın kontrolünü tamamen kendi iradesine almıştır. Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 112; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:392; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 112.

⁷²⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 79.

⁷²⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 112; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:177; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 130-131; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:392; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 112.

onların sözüne inanarak 670/1271-1272 yılında Angiyanû'yu azlederek yerine Soğuncak Noyan'ı görevlendirmiştir⁷²⁸.

Soğuncak Noyan, 670/1271-1272 yılında Abaka Han'ın emri ile Fars memleketlerine düzen ve nizamı getirmek üzere Şîrâz'a geldi. Şîrâz'da bir yıl boyunca Fars'ın içinde bulunduğu durumu öğrenmek için araştırmalar yaptı. Daha sonra da bölgede güvenliği sağlamak ve Fars'ın bütün bölgelerinde haracın zamanında ödenmesini sağlamak için şahneler görevlendirdi. Şîrâz'ın idaresi için ise Mahmûd Yalvaç'ın akrabası olan Muhammed Beg, Tonyak ve Bulgan adlı şahneleri görevlendirdi⁷²⁹. Bunun yanı sıra vaktiyle Hülâgu Han'ın İran topraklarında ilk konakladığı şehirlerden olan Kiş şehrini de yabancı idarecilerden temizleyerek kendi hâkimiyetine aldı. Bu şehirde de düzen ve nizamın tahsis edilmesini sağlaması için de fazilet sahibi Nasîreddîn Ömer Beyzâvî'yi buraya kadı olarak tayin etti⁷³⁰.

Soğuncak Noyan'ın Şîrâz'da düzen çalışmalarının devam ettiği sıralarda Hürmüz Hâkimi Mahmûd Kalhatî, kimsenin beklemediği bir anda ani bir kararla Kays adasına saldırarak burayı ele geçirdi. Bunun üzerine Soğuncak Noyan, Bahreyn, Hürşîf ve diğer liman şehirlerine elçiler göndererek donanmalarını hazırlayarak Hürşîf'e toplanmalarını istedi. Kendisinin de hazırlıklarını tamamladıktan sonra Fars'tan toplayacağı Müslüman ve Moğol askerleri ile birlikte onlara katılacağını bildirdi. 671/1273 yılı bahar ayında Hürşîf şehrinde toplanan ordular Kays adasını geri almak üzere denize açıldı. Fakat deniz savaşına alışkın olmayan Moğollar çıkan fırtınada gemilerinin büyük bölümünün batması üzerine ağır kayıplar verdi. Aralarında Şadî Bitikçi, Atabeg naiplerinden Şemseddîn Muhammed b. Ali Lur ve birçok önemli şahsiyetin boğularak can verdiği bu savaş, güçlkle kazanılmış ve Mahmûd Kalhatî'nin askerlerinin mağlup edilmesinin ardından Kays Adası tekrar Fars'a bağlanmıştır. Bu savaşın ardından Şîrâz'a dönen Soğuncak Noyan, bir süre sonra Fars'ın iki yıllık haracını ve Abiş Hatun'u da yanına alarak Abaka Han'ın yanına döndü⁷³¹.

⁷²⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 113; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:178; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 112; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:392.

⁷²⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 114; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 113; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:392.

⁷³⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:178.

⁷³¹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 114; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:178; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 113; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:392-393.

Soğuncak Noyan'ın Abiş Hatun ile birlikte Tebriz'e dönmesinin ardından başıboş kalan Şîrâz ve Fars'ın kontrolü ikta sahiplerinin ve divan üyelerinin eline geçti. Bu kişiler arasındaki çekişmeler ve kıskançlıklar bölge halkının çok zarar görmesine sebep oldu. Fars halkı, kararlaştırılan yıllık haracın yanı sıra çeşitli bahâneler ile çıkarılan vergiler adı altında toplanan paralar yüzünden oldukça zor günler geçirmeye başlamıştı. Bu durumun şikâyet edebileceği kuvvetli bir idarecinin de bulunmayışı bu mamur ülkenin bir süre sonra fakirleşerek harap bir yer olmasına yol açtı⁷³².

676/1277-1278 yılına gelindiğinde Fars'ın içinde bulunduğu sıkıntılı zamanı kendi lehine çevirmeyi başararak çok zenginleşen bir şahıs bir süre sonra Fars'ın en büyük iktalarının sahibi olmuştu. Şîrâz halkının “*Yahudi Melik*” olarak adlandırdığı Şemseddîn Muhammed b. Melik, tek başına neredeyse Fars'ın tamamına yakın sayılacak kadar büyük bir iktanın sahibi olmuştu. Kirmân Hâkimi Terken Hatun'un kardeşi Pâdişâh Hatun ile de evlenerek kendi hükümetini meşrulaştırmayı düşünen Şemseddîn Muhammed b. Melik, bir süre sonra bütün Fars'ın idaresini eline aldı. Fakat iki yıl sonra borçlarını ödeyemeyen köy ve nahiye sahiplerine verdiği borçlar ve Şîrâz şahnelere kendisine yardım etmeleri için verdiği paraları geri alamayınca elinde tahsil edemediği borç senetlerinden başka bir şey kalmadı⁷³³.

677/1278-1279 yılında kışın soğğunun kendisini iyice hissettirdiği bir zamanda Nikûdarlılar⁷³⁴ denilen bir grup Moğol askeri Şîrâz'ı ve Fars'ı ele geçirmek için Sistân'dan yola çıktı. Bu durumu haber alan Şîrâz'daki Moğol idarecileri ve Salgurlu ümerası vakit kaybetmeden orduyu toplayarak savaş hazırlıklarına başladı. Yaklaşık olarak iki bin atlıdan oluşan Nikûdarlılar ordusu, 677/1279 yılının Ramazan/Ocak ayında Şîrâz önlerine vardı. Şîrâz'da ise Moğol şahneleri Bulgan, Muhammed Beg, Şemseddîn Taziku ile Salgurlu komutanlar Moğol, Türkmen, Şul kabilesi ve Kürtlerden oluşturdukları bir ordu ile onları karşılamak için Kurbal⁷³⁵'a

⁷³² Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 115; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 113; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:393.

⁷³³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 115; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 113; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:393.

⁷³⁴ İlhanlı Sultanı Abaka'nın Han seçilmesinin ardından ona karşı isyân eden Moğol Prenslarından Nikûdar, bu isyanda başarısız olup öldürülünce ona bağlı olan askerler ülkenin dört bir yanına dağılmıştı. Bir süre sonra Sistân'da toplanan bu askerler, Kirmân üzerinden Fars'ı ele geçirmek için harekete geçtiler. Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 118-119.

⁷³⁵ Kurbal ya da Kirbal olarak adlandırılan bölge, Şîrâz'ın doğusunda ve Bahtigân gölünün batısında kalan bir şehirdir. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 114.

doğru yola çıktı. Bu şehrin yakınlarında Teng-i Şikem diye adlandırılan bir bölgede iki ordu karşı karşıya geldi⁷³⁶. İki ordu arasında bulunan nehri geçmenin iyi bir fikir olmadığını Nikûdarlıların kendisine pusu kurmuş olabileceklerini söyleyen Şul askerlerinin lideri Necmeddîn Şul, Moğol şahnelerinden Muhammed Beg tarafından askerleri korkutmak ve onların moralini bozmakla suçlanınca askerlerini de alarak savaş alanını terk etmiştir. Daha sonra Fars ordusu ırmağın diğer tarafına geçince Necmeddîn Şul'un endişelerinde haklı olduğu ortaya çıktı. Fars ordusunun karşısına az biz kuvvetle çıkararak kendi üzerlerine çeken Nikûdarlılar, daha sonra Fars askerlerinin karşıya geçmek için kullandıkları köprüleri yıkararak onların etrafını sardı ve onları büyük bir tuzağa düşürdü. Moğol askerlerinin etrafını sarmasıyla nehir ve Nikûdarlılar arasında sıkışan Fars askerleri paniğe kapılıp etrafa kaçışmaya çalışınca savaş düzenleri bozuldu. Fars ordusunun başında yer alan İlhanlı şahnelerinden Muhammed Beg ve Tonyak bu kargaşa ortamında nehri geçmeye çalışırken boğularak öldüler. Abiş Hatun ile birlikte Şîrâz'a gelen Şemseddîn Taziku ve Bulgan ise Reşîdüddîn'e göre bin bir çeşit hile ile canlarını zor kurtarmış sonrasında ise kaçmayı başarak İsfahân'a sığınmışlardı. Neredeyse bütün Fars askerlerinin öldürüldüğü bu savaş neticesinde Nikûdarlılar, Şîrâz kapısına kadar gidip Piruzî bağından atlarını geçirip şehrin etrafını yağmaladılar. 17 Ramazan/1 Şubat 677/1279 yılında Şîrâz'ın yukarı köylerine kadar ulaşan Nikûdarlılar, Şîrâz'ı ele geçiremeyeceklerini anlayınca da Kurbal'a yönelerek neredeyse bütün Fars'ı yağmaladılar⁷³⁷.

Zerkûb'a göre Nikûdar'ın askerleri tahtadan ve pamuktan elbiseler giyerlerdi. Fars bölgesinden topladıkları altın gümüş ve kumaşlardan oluşan hazinelerin sayısı o kadar fazla olmuştu ki bu ganimetler için özel bir kervan oluşturmak zorunda kalmışlardı⁷³⁸. Sonrasında ise Müslümanlardan ve Moğollardan birçok esir alarak elde ettikleri yüklü ganimetlerle birlikte Sistân'a döndüler. Nikûdarlılar, Fars bölgesine

⁷³⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 66; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 116; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 114.

⁷³⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 118-119; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 116-118; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 66; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:178-179; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 593; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 114-115.

⁷³⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 66.

yaptıkları bu yağma faaliyetlerini İlhanlı Sultanı Argun Han döneminin sonuna kadar her kış tekrarlayarak devam etmişlerdir⁷³⁹.

Soğuncak Noyan, 678/1279-1280 yılında Abaka Han'ın yarlığı ile Fars'ta bozulan düzeni ve istikrarı tahsis etmek için ikinci kez Şîrâz'a geldi⁷⁴⁰. Vakit kaybetmeden çalışmaya başlayan Soğuncak Noyan ilk olarak mali işlere el attı. Yaptığı teftişlerde ve incelediği mali defterlerde usulsüzlük yaptığına kanaat getirdiği bazı ikta sahiplerini hapse attırdı. Gerek mali gerekse idari işleri bir düzene koyduktan sonra ise Fars'ın ikta sahiplerinden işlerinde hiçbir usulsüzlüğüne rastlamadığı ve hâkimiyeti altındaki toprakları Fars'ın en mamur toprakları haline getiren Hâce Nizâmeddîn'i 679/1280-1281 yılında Fars'a vezir tayin etti⁷⁴¹. Fars kadılığına ise devrin meşhur âlimlerinden Nasîreddîn Abdullâh b. Beyzâvî'yi getirmek istedi. Bunun için de Fars'taki bütün seyyidler, imamları, fazılları ve şeyhleri bir meclise toplayarak onların onayını almak istedi. Fakat toplanan meclis, Kadı el-kuzâtlık görevine Nasîreddîn Abdullâh ile birlikte aday olan Rükneddîn Ebû Yahya'yı seçti. Bunun üzerine mecliste alınan karar neticesinde üstünlüğün Rükneddîn Ebû Yahya'da olması şartıyla bu vazifenin ortaklaşa yürütülmesi kararlaştırıldı. Daha sonra Soğuncak Noyan yanına Abiş Hatun'u da alarak Tebriz'e Abaka Han'ın yanına döndü⁷⁴².

Soğuncak Noyan, Abaka Han'ın yanına giderken Abiş Hatun'un yanı sıra Fars'taki ikta sahiplerinden bir kısmını da yanına almıştı. Bunlardan Seyyid İmadüddîn, Soğuncak Noyan'ın Hâce Nizâmeddîn'i vezir olarak atamasından hiç hoşnut değildi. Hâce Nizâmeddîn'in vezirlik makamını sadece kendi çıkarları için kullanacağını düşünen İmadüddîn, onun bir süre sonra Fars'ı tamamen kendi hâkimiyetine almasından endişe ediyordu. Buna engel olmak için Şîrâz'a geri dönmesi gerektiğini düşünen İmadüddîn Soğuncak Noyan ile birlikte yola çıktıktan bir süre sonra kimseye haber vermeden Şîrâz'a geri döndü. İmadüddîn'in haber vermeden

⁷³⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 119; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 118; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 114-115.

⁷⁴⁰ Zerkûb, aynı yıl Şîrâz'a hiç yağmur yağmadığını ve şehrin büyük acılar içinde perişan olduğunu fakat Soğuncak Noyan'ın Şîrâz'a gelişiyle birlikte Allâh'ın Şîrâz'a tekrar yağmur lütfettiğini ve bunun için de Şîrâz halkının birçoğunun onun destekçisi olduğu söyler. Halkın büyük desteğini alan Soğuncak Noyan da Şîrâz'ı ve bütün Fars bölgesini adalet ile yöneterek kısa sürede bölgeyi tamamen zulümden temizledi. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 66.

⁷⁴¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 66; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 118-120; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:180; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 115; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:393.

⁷⁴² Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 120; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 115; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:393.

ayılmasına sinirlenen Soğuncak Noyan ise İmadüddîn'in biran önce yakalanarak hapsedilmesi için Şîrâz'a haber gönderdi. Bunun üzerine Şîrâz'da bulunan İlhanlı şahneleri onu yakalayarak vezir Nizâmeddîn'in evine hapsedti⁷⁴³.

İmadüddîn, yakın dostu ve kendisi gibi Soğuncak Noyan'a muhalif biri olan Şemseddîn Melik'in yardımlarıyla hapis hayatından kurtulmayı başardı. Ardından da Şemseddîn Melik ile birlikte Tebriz'e giderek sultanın hazinedarlarından ve en yakın adamlarından Buka'nın aracılığı ile Abaka Han ile görüştü. Bu görüşmeler neticesinde Abaka Han, Fars'ın bütün iktasını daha önce kararlaştırılan yıllık haracı iki yüz tümen daha arttırarak Seyyid İmadüddîn'e verdi. Ayrıca Abaka Han, bu antlaşmanın yerine getirilebilmesi ve Seyyid İmadüddîn'e vergi ödenmesi konusunda muhalefet edebilecek kişileri cezalandırması için de Tağâcâr Noyan'ı Seyyid İmadüddîn ile birlikte Şîrâz'a gönderdi⁷⁴⁴.

Tağâcâr Noyan, Abaka Han'ın emri ile Seyyid İmadüddîn ve Şemseddîn Melik ile birlikte Vezir Hâce Nizâmeddîn'in mali işlerini teftiş etmek muhasebesini kontrol etmek ve yapılan antlaşmanın şartlarını yerine getirilmesi sağlamak üzere Şîrâz'a doğru yola çıktı. Buğday İlçi'yi kendisinden önce Şîrâz'a gönderen Tağâcâr Noyan, Hâce Nizâmeddîn'in tutuklanarak kendi evine hapsedilmesini emretti. Ardından Sadreddîn Ahmed el-Hâlîdî ile birlikte Şîrâz'a gelen Tağâcâr Noyan, Kıvâmüddîn Buhari ve Seyfeddîn Yusuf'u memleket idaresi için görevlendirdi⁷⁴⁵. Şîrâz'a geldikten sonra beraberindekiler ile birlikte Fars memleketlerinin birkaç yıllık mali kayıtlarını inceleyerek İlhanlılara verilecek yıllık haraç için para toplamaya çalışan Seyyid İmadüddîn ve Melik Şerefeddîn, bu işe öncelikle Vezir Hâce Nizâmeddîn ile başladı. Daha sonra bu incelemelere sadece yerel halkın değil, Moğol halkının hatta şahnelerinde dâhil olacağı ilan edildi. Bunun üzerine Moğol halkının ileri gelenleri ve şahneleri bir taraftan bu incelemeyi yapan görevlilerle hediyeler göndermiş diğer taraftan da onlardan kurtulmanın yollarını aramışlardır. Moğolların Şîrâz şahnesi Buluğan aradan geçen bir aylık süreninin ardından Abaka Han'ın ölüm haberinin gelmesi üzerine büyük bir ordu toplayarak Melik Şerefeddîn'in evini muhasara altına

⁷⁴³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 67; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 120; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 115-116; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:393.

⁷⁴⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 67; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 120-121; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 115-116; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:393-394.

⁷⁴⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 67; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 116.

aldı. Aracılar sayesinde Tağâcâr Noyan ve Buluğan arasında çıkması muhtemel bir savaş Vezir Hâce Nizâmeddîn'in serbest bırakılması şartıyla engellendi. Sonrasında ise Tağâcâr Noyan, o güne kadar topladıkları paralar ile yetinmek zorunda kalarak Melik Şerefeddîn ve Vezir Nizâmeddîn ile birlikte İlhanlı karargâhına dönmek zorunda kaldı⁷⁴⁶.

Abaka Han on yedi yıl süren hükümdarlığı zamanında Fars bölgesindeki birkaç küçük isyân girişimi dışında çok ciddi bir sorunla karşılaşmamıştı. 679/1281 yılında Gürcü ve Ermenî askerlerinin de bulunduğu büyük bir orduyu Mengü Timur komutasında Memlûklüler üzerine gönderdi. Fakat çok genç yaşta ve savaş tecrübesi olmayan Mengü Timur'un Suriye'de Humus topraklarında ağır bir yenilgiye uğramasına sebep olmuştur. Bu duruma çok üzülen ve sinirlenen Abaka Han, yanındakilere yazın kurultay zamanı bu yenilginin suçlularını soruşturup, gelecek sene kendisi bizzat oraya gidip bu olayı telafi edeceğini söylemiştir. Ancak bu planlarını hayata geçirmeye ömrü yetmeyen Abaka Han, 680/1282 yılında Hemedân'da Melik Fahreddîn Menüçehr'in sarayında bulunduğu sırada bazı rivayetlere göre zehirlenerek bazı rivayetlere göre de İlhanlı ordusunun Memlûklüler karşısında aldığı ağır yenilginin üzüntüsünün ardından sıkça kurdurduğu içki meclislerinden birinde aniden ölmüştür. 680/1282 senesinin Zilhicce ayının 20'sinde (1 Nisan) öldüğü kaydedilen Abaka Han'ın cenazesi, Şuh Dağ'ına götürülerek babası Hülâgu Han'ın yanına defnedildi⁷⁴⁷. Reşîdüddîn, Abaka Han'ın ölümünden yaklaşık bir ay sonra 10 Muharrem/26 Nisan 680/1282 Mengü Timur'un da Musul civarında bir türbede öldüğünü ve yine onun cenazesinin de buradan alınarak babası Hülâgu Han'ın yanına Şuh tepesine defnedildiğini rivayet etmiştir⁷⁴⁸.

⁷⁴⁶ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 120; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 116; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:394.

⁷⁴⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 125-126; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 593; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 52-53; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 191; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, II:609-610*; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:364; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 238; Spuler, *İran Moğolları*, 88; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 377; Mustafa Akkuş, "Abaka Han'ın Dini Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, (Güz 2016), 77; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", 183; İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31, (2001), 16; Faruk Sümer, "Abaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:8

⁷⁴⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 126.

2.3.3. Ahmet Teküdar Han Zamanında Şîrâz

Abaka Han'ın ölümünün ardından tutulan yas sonra erdikten sonra yeni İlhanlı hanını seçmek için Merâğa şehrinin Aladağ bölgesinde büyük kurultay toplandı. Bu kurultaya katılan hânedân üyelerinin ve emîrlerin arasında tahta kimin oturacağı konusunda bir süre anlaşmazlıklar yaşandı. Şehzâdelerden Kongurtay, Hülacü, Kinşu ve Cuşkab, emîrlerinden Şiktur Noyan, Suncak Aka, Asık, Arap ve Kara Bukâ Abaka'nın kardeşi Teküdar'ın hükümdarlığını destekleyen isimler olmuştur⁷⁴⁹. Diğer taraftan aralarında Olcay Hatun ve yanında bulunan bazı emîrler de o güne kadar henüz ölüm haberi gelmeyen ve Abaka Han'ın diğer bir kardeşi olan Mengü Timur'un hükümdar olmasını istiyordu. Emîr Bukâ ve kardeşi Aruk ile Ak Bukâ ise Şehzâde Argun'un Abaka Han'ın oğlu olması sebebiyle hükümdarlığın en çok ona uygun olacağını ve yakışacağını savunan kişiler olmuştur. Tüm bu tartışmaların yaşandığı sırada Musul'dan Mengü Timur'un ölüm haberinin gelmesi ile Olcay Hatun ve maiyetindeki emîrlerin Teküdar'ı desteklemesi ile Argun'u destekleyen kişiler azınlık konumuna düşmüştür. Bunun üzerine oldukça akıllı ve yetenekli bir emîr olan Şişî Bahşî Argun'a bu topluluğun arasından canını sağ kurtarabilmesi için Ahmed'in hükümdarlığına razı olması gerektiği söyleyerek onu hükümdarlık iddiasından vaz geçirmiştir. Böylece İlhanlı tahtı için tek aday kalan Teküdar, 26 Muharrem/6 Mayıs 681/1282'de bütün Moğol ileri gelenlerinin desteğiyle İlhanlıların yeni hükümdarı oldu⁷⁵⁰.

Argun'un muhalefetine rağmen han seçilen Teküdar, annesinin dinini benimseyip Müslüman olduğu için de Ahmed Teküdar Han olarak anılmıştır. Ayrıca onun döneminden itibaren İlhanlılar'da unvan olarak “*Han*” ’ın yanı sıra “*Sultan*” ’da kullanılmaya başlandı. Ahmed Teküdar hanlık kutlamalarının ardından babası

⁷⁴⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 129; İlhan Erdem, “İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35, (2004), 104; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240; Hamid Algar, “Ahmed Teküder”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:139.

⁷⁵⁰ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 129-130; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 593; Ebü'l Ferec, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, 53; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 191-192; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:610; Boyle, “Dynastic And Political History of The Ilk-Hans”, 5:364-365; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240; Spuler, *İran Moğolları*, 89; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 398; Erdem, “İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, 104; Erdem, “Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, 17; Algar, “Ahmed Teküder”, 2:139.

Hülâgu'nun Aladağ'da bulunan hazinelerinin huzuruna getirilmesini emretti. Bu hazinenin büyük kısmını hânedân üyeleri, emîrler ve ihtiyaç sahiplerine dağıttı. İlhanlı ordusunda bulunan her bir askerin de bu hazinelere pay almasını sağlayan Ahmed Teküdar bu sayede hanlık seçimi sırasında kendisine muhalefet eden Argun'un olası bir isyanına karşı Moğol ileri gelenlerinin ve ordunun desteğini almayı planlamış olması muhtemeldir.⁷⁵¹

Ahmed Teküdar, Han olduktan sonra Fars bölgesinin idaresinin kardeşi Abaka Han'ın son zamanlarında vezirlik rütbesi ile Şîrâz'a gönderdiği Seyyid İmadüddîn'de kalmasını uygun gördü. Fakat İlhanlıların Şîrâz şahnesi Buluğan, Abaka Han'ın İmadüddîn'in güvenliği ve mali durumun teftişi için görevlendirdiği Tağâcâr Noyan ile arasındaki düşmanlıktan dolayı Ahmed Teküdar'ın bu atamasını kabul etmedi. Buluğan, bir yıl boyunca sultanın elçilerini kabul etmemekle kalmayıp Fars'ın ödemesi gereken yıllık haracı da göndermedi. Ahmed Teküdar tarafından huzura gelmesi için yapılan davetlere çeşitli bahâneler uydurarak gitmemesi onun bir süre sonra isyancı olarak nitelendirilmesini yol açmıştır. Bunun yanı sıra Ahmed Teküdar'a isyân hazırlıkları içerisinde olan Şehzâde Argun ile de sürekli iletişim halinde olması sultanı Fars bölgesi için tedbir almaya mecbur bıraktı. Buluğan'ın itaatsizliğinin son safhaya geldiğini düşünen Ahmed Teküdar, onun daha da ileri gitmesine engel olmak adına kendisine yakın emîrlerden Taşmengü'yü Buluğan'ı itaat altına alması için Şîrâz'a gönderdi. Ayrıca Taşmengü'nün ihtiyaç duyması halinde ona destek olması için Lur Atabegi Yusuf Şâh'a da haber gönderdi.⁷⁵²

Taşmengü, Şîrâz'a öncü olarak o sırada Isfahân'da bulunan yakın adamlarından ve aynı zamanda Lur hânedânının büyük divanında Atabeg naipliği yapan Hüsâmeddîn b. Muhammed Ali Lur'u yolladı. Hüsâmeddîn'in Şîrâz'a doğru yola çıktığını haber alan Buluğan ise önce Horasân'a gitmek için yola çıkmış daha sonra bu kararından vaz geçerek Şîrâz'a dönerek Hüsâmeddîn ile savaşıma kararı vermiştir. Buluğan, geri döndüğünde Şîrâz'a çoktan gelmiş olan Hüsâmeddîn'i evinde muhasara altına alarak öldürdü. Hüsâmeddîn'in öldürüldüğü haberini alan Taşmengü ise Lur Atabegi Yusuf Şâh'tan destek alarak Şîrâz'a doğru yola çıktı. Taşmengü ve

⁷⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 130; Erdem, "İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular", 104; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240; Algar, "Ahmed Teküder", 2:139.

⁷⁵² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 67; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 122; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:180-181; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 116; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:394.

Lur kuvvetleri daha şehre varmadan önce bir sabah Zerkûb'un tabiriyle “*Güneş'in ufuktan bir Türk süvarisi gibi ortaya çıktığı*” zamanda Buluğan ve adamlarının hava almak için Şîrâz'ın dışına çıkmasını fırsat bilen Moğol ümerası ve büyük çoğunluğu Abiş Hatun'u destekleyen yerli halk, Şîrâz'ın bütün kapılarını ele geçirdi. Şehre döndüğünde tekrar içeri giremeyen Buluğan, akıl hocaları ve en büyük destekçileri olan Seyfeddîn Yusuf ve Kıvâmüddîn Buhari ile yanına alabildiği kadar hazinesi ile Horasân'a kaçıktan başka bir şey yapamadı⁷⁵³.

Buluğan'ı şehre sokmayarak Horasân'a kaçmasını sağlayan Şîrâz halkı bir kaç gün sonra şehre gelen Taşmengü'yü şehrin dışında karşılayarak ona itaat ettiler. Taşmengü'nün Şîrâz'da herhangi bir savaşa girmeden Fars idaresini eline almasının ardından onunla birlikte gelen Lur Atabegi Yusuf Şâh da ülkesine geri döndü. Taşmengü ilk iş olarak Buluğan'ın mallarının büyük bölümünü müsadere etmiş bir kısmını da kendisine almıştır. Daha sonra devlet işlerini düzene sokarak bir yıl daha Fars'ı idare etmeye devam etmiştir. Fakat Şîrâz'da hüküm sürdüğü bu bir yıllık süre zarfında Moğol yasasına aykırı olarak devlet yazışmalarında “Ahmed Han” yerine “Ahmed Aka” ifadesini kullandığı için görevden alınmıştır⁷⁵⁴. Bunun üzerine Taşmengü, yanında aldığı oldukça yüklü miktardaki hazinesi ile birlikte Kiş şehrine giderek buraya yerleşmiştir⁷⁵⁵.

Ahmed Teküdar Han, hem Fars'ın sürekli olarak içerisinde bulunduğu karışıklara son vermek hem de bölgedeki Moğol ümerasının yerli halktan bir zarar görmesini engellemek adına Atabeg Abiş Hatun'un Fars hâkimi olarak Şîrâz'a dönmesine müsaade etti. Abiş Hatun, kocası Mengü Timur'un annesi olan Olcay Hatun'un sarayda bulunan büyük nüfuzu sayesinde 682/1283 yılının sonu veya 683/1283 yılının başlarında tekrar Şîrâz'a dönmeyi başardı ve Şîrâz'da büyük sevinç gösterileri ile karşılandı. Onun gelişiyle birlikte bütün sokaklar, mahalleler, pazarlar ve saray süslenerek nerdeyse bir ay süren çeşitli eğlenceler düzenlendi. Atabeg unvanıyla Salgurlu tahtına tekrar oturan Abiş Hatun, divan naipliği görevini de kendisi

⁷⁵³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 67-68; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 122-123; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:182; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 116-117; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:394.

⁷⁵⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 68; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 123; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:182-183. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 117.

⁷⁵⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 68.

gibi Salgurlu hânedânından olan Celâleddîn Arkan b. Melik Han b. Muhammed b. Zeydan b. Zengî'ye, vezirlik görevini ise Hâce Nizâmeddîn Ebu Bekr'e verdi⁷⁵⁶.

Atabeg Abiş ailesinin uzun yıllar hüküm sürdüğü bu topraklarda haklı için çok çalışıyor ve Şîrâz halkı için daima iyi şeyler yapmaya özen gösteriyordu. Diğer taraftan vezirlik konusunda oldukça yetenekli ve üstün bir zekâyâ sahip olan Nizâmeddîn, Fars'ın tekrar eski düzenine ve huzuruna kavuşması için alınması gereken tedbirler ve yapılması gereken işler ile ilgileniyordu. Atabeg Abiş Hatun ile birlikte Ahmed Teküdar Han'ın huzurunda bulunduğu bir sırada Abiş Hatun'a "*Atabeglik emlakları ile divan emlaklarının birbirine karıştığını ve eğer Ahmed Han'ımız müsaade ederse bunların bir kısmının Atabeglik Has emlaki olarak belirlendikten sonra diğer topraklardan ayrılması gerektiğini*" söylemiştir. Bunun üzerine Atabeg Abiş de bu durumu Ahmed Teküdar'a ileterek böyle bir ayırım yapılmasının uygun olduğunu yazan bir fermân almayı başardı. Daha sonra Abiş Hatun aldığı bu fermân ile birlikte Fars'ın her şehrinde kendi isteğine göre köyler, tarlalar, bahçeler ve arazi parçalarını atabeglik has emlakına dâhil ederek buralara kendi naiplerini tayin etti. Memleket işlerinin düzene girmesi ve yerli halk ile Moğol ümerasının huzurunun sağlanması için yapılan bu ayırım, bir süre sonra İlhanlı sarayına gönderilen yıllık haracın azalmasına sebep oldu⁷⁵⁷.

Ahmed Teküdar'ın İlhanlı tahtına oturduktan sonra yapmış olduğu idari taksimata göre hanlık seçiminde kendisine rakip olan yeğeni Argun'u Horasân valiliğine atamıştı. Şehzâde Argun, Horasân'a gittikten sonra her ne kadar Ahmed Teküdar'a açıktan açığa muhalefet etmemişse de saltanat umudundan vaz geçtiği de söylenemez. Ahmed Teküdar'ın Müslüman olmasının da etkisiyle dış siyasette Müslüman devletler ile savaşmak istemediği için gerek babası gerekse kardeşinin hanlıkları zamanında bir türlü üstünlük kurulamayan Memlükler ile barış yapmak amacındaydı. Fakat Memlükler onun bu isteğini Anadolu topraklarını idare eden Kongurtay'ın yapmış olduğu katliamları gerekçe göstererek kabul etmemiştir. Zaten Memlükler'den geçmişin intikamını almak isteyen birçok İlhanlı emîri de böyle bir barışın yapılmasına taraftar değildi. Diğer taraftan Ahmed Teküdar'ın vaktinin çoğunu

⁷⁵⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 68; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 124; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 117-118; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:394; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁵⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 68-69; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 124; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:183; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 118; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:394.

Şeyh Abdurrahmân adlı bir Türkmen şeyhi ile geçirmesi hatta sık sık Arrân'a giderek oradaki dergâhta sema ve törenlerine katılması sarayda devlet işlerinin de aksamasına ve emîrlar arasında hoşnutsuzluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu durum bir süre sonra devletin askeri ve idari kesiminde görev alan birçok emîrin şehzâde Argun'u desteklemesine yol açmıştır⁷⁵⁸.

683/1284 yılı bahar ayı geldiğinde Argun meselesini kökünden çözmek isteyen Ahmed Teküdar, Moğol, Müslüman, Ermenî ve Gürcülerden oluşturduğu 100.000 kişilik büyük bir ordu ile Horasân'a doğru hareket etti. Ahmed Teküdar, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra damadı Alınak'ı 15.000 atlı ile Argun'un üzerine öncü olarak gönderdi⁷⁵⁹. Bu sırada asker toplamak ile meşgul olan Argun ise Alınak'ın Kazvin'e ulaşmak üzere olduğu haberini alınca onu karşılamak üzere harekete geçti. Kazvin sınırında Ak Hoca mevkiinde karşı karşıya gelen iki ordu arasındaki şiddetli savaşta Şehzâde Argun'un karşısında tutunamayan Alınak, savaşı kazanamayacağını anlayınca kaçarak Ahmed Teküdar'ın yanına döndü⁷⁶⁰. Alınak'ı mağlup eden Argun, Sultanın esas ordu ile üzerine geldiğini haber alınca Horasân'a geri dönmek zorunda kaldı. Bu sırada Ahmed Teküdar'ın Argun'u takip etmesi için görevlendirdiği öncü birlikler de Argun'a itaatini bildiren şehirlerde yağma yapmaya başlamışlardı. Argun, bu durumu öğrenince ordusunu güçlendirmek adına vakit kazanmak için Kazvin sınırına ulaşan Ahmed Teküdar'a elçilerini gönderdi ve ona amacının İlhanlı Sultan'ı ile savaşmak olmadığını damadı Alınak ve diğer Noyanların yaptığı zulüm ve yağmalara son vermek olduğunu söyledi. Fakat Argun'un bu sözlerine inanmayan Ahmed Teküdar ilerleyişine devam etti. Bunun üzerine Argun bu kez de Şehzâde Geyhatu'yu barış antlaşması yapmak için elçi olarak gönderdi. Argun'un barış teklifini Emîr Bukâ ve diğer bazı emîrlar daha fazla Moğol kanı dökülmemesi adına kabul edilmesini önerdiler. Fakat onları dinlemeyen Ahmed Teküdar bu öneriyi kabul etmediği gibi Bukâ'yı da kumandanlık görevinden alarak yerine Akbukâ'yı tayin etti.

⁷⁵⁸ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 133vd.; Ayeû, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 250-251; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:613-614; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240-242; Erdem, "İlhanlılarda Ahmed Teküdar Dönemi ve Selçuklular", 106-107; Spuler, *İran Moğolları*, 89-90; Algar, "Ahmed Teküdar", 2:139.

⁷⁵⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 137-138; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:613-614; Erdem, "İlhanlılarda Ahmed Teküdar Dönemi ve Selçuklular", 108; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243.

⁷⁶⁰ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 137-138; Erdem, "İlhanlılarda Ahmed Teküdar Dönemi ve Selçuklular", 108 Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243; Spuler, *İran Moğolları*, 91-92.

Bu duruma içerleyen Buka'nın bu tarihten sonra gizlice Argun'u desteklemeye başlaması Ahmed Teküdar'ın tahttan indirilerek ölümüne sebep olacak olan olayların başlamasına yol açacaktır⁷⁶¹.

Şehzâde Argun, barış teklifleri kabul edilmeyince geri çekilmeye devam etmiş ve Rey yakınlarındaki Kelat Kuh'a varmıştı. Onu takip eden İlhanlı askerleri ile Habuşan mevkiinde savaşmak zorunda kalan Argun, Ahmed Teküdar'ın büyük ordusu karşısında tutunamayacağını anlayınca kaçarak buradaki kaleye kapandı. Vakit kaybetmeden bu kaleyi kuşatma altına alan Alınak, Argun'a teslim olması durumunda sultanın kendisini affetmesi için aracı olacağını ve hayatının bağışlanacağı konusunda garanti verileceğini söyleyerek onu teslim olmaya ikna etti⁷⁶². Kaleden çıkan Argun Alınak ile birlikte Ahmed Teküdar'ın karargâhına giderek huzuruna çıktı. Beklenenin aksine yeğenini gayet iyi karşılayan Ahmed Teküdar onun bütün isteklerinin karşılanarak Alınak'ın gözetiminde ordugâhta kalmasına izin verdi. Alınak, Argun'u kaleden çıkarmak için verdiği sözlerin tam aksi bir tavır takınarak Ahmed Teküdar'a “*madem elimize düştü, en iyisi hemen bu gece onun işini bitirmendir*” diyerek Argun'un öldürülmesi gerektiğini söyledi. Fakat Sultan Ahmed, “*onun artık ne malı vardır ne askeri ondan bize zarar gelemez*” diyerek hayatta kalmasına müsaade edeceğini söylemiştir⁷⁶³.

Ahmed Teküdar, Argun'un isyanını bastırıldığını ve işleri yoluna koyduğunu düşünerek yerine damadı Alınak Noyan'ı vekil bırakarak annesi Kutuy Hatun'u ziyaret etmek ve Argun'un akıbeti hakkında fikir alışverişi yapmak üzere ordugâhtan ayrıldı. Onun ayrılmasını fırsat bilen Emîr Bukâ, İlhanlı hükümdarlığının Argun'un hakkı olduğuna inandığı ve bir kısmı da kendi akrabası olan Yisu Bukâ Gürekan, Aruk, Cuşkab, Kurmişi, Tikna ve Kuka İlga'nın oğlu Arkasun, Noyan birlikte Argun'u kurtarmak için harekete geçti. Bu amaçla toplanarak bir plan yapan bu kişiler gece olunca ilk iş olarak Alınak'ı ve adamlarını sarhoş ederek Argun'u tutuklu bulunduğu

⁷⁶¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 140-141; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:614; Boyle, “*Dynastic And Political History of The İlk-Hans*”, 5:366; Erdem, “*İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular*”, 109; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243; Spuler, *İran Moğolları*, 92.

⁷⁶² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 142; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:614; Erdem, “*İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular*”, 109; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243; Spuler, *İran Moğolları*, 92.

⁷⁶³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 142; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:614; Erdem, “*İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular*”, 109-110; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243; Spuler, *İran Moğolları*, 92.

çadırdan kurtararak Buka'nın evine götürdüler. Ardından topladıkları askerler ile birlikte geri dönüp Alınak'ı ve adamlarını öldürüp ordugâhın idaresini ele geçirdiler⁷⁶⁴.

Sultan Ahmed daha yarı yolda iken Curbed'e vardığı sırada şehzâdelerden Kinşu, emîrlerden ise İmakçin, Akbukâ ve Lekzî, ona yetişerek ordugâhta olanları anlattı. Yanındaki az miktardaki askerle geri dönüp onlarla savaşmak isteyen Ahmed Teküdar'a maiyetindeki emîrlerden Mazuk Kuşçî, “*sana bağlı olan herkesi öldürdüler geri kalanlar hep birlikte gelip seni öldürmeye niyetliler fırsatın varken bir an önce kaç ve başının çaresine bak*” diyerek bu düşüncesinden vazgeçirdi. Bunun üzerine Azerbaycan tarafına kaçmaya çalışırken peşine düşen Argun'un adamları onu Derbend bölgesinde yakalayarak Argun'un huzuruna getirdi. Argun, amcası Ahmed Teküdar'ı 26 Cemaziyülevvel 683/10 Ağustos 1284'de Kongurtay ve Küçük Okçu'yu idam etmesi ve damadı Alınak'ı kendisine bağlı şehirleri yağmalatarak halkını esir etmesi suçlarından yargıladı. Mahkemenin neticesinde ise Kongurtay'ın ölümüne kısas olarak onunla aynı şekilde idam edilmesine karar verdi⁷⁶⁵.

2.3.4. Argun Han Zamanında Şîrâz

Argun, babası Abaka ve amcası Ahmed Teküdar'ın hanlık zamanlarında İlhanlıların Horasân valisi olarak görev yapıyordu. Babasının ölümüyle birlikte amcasının han seçilmesine karşı önce itiraz etmemiş fakat ardından gizlice Moğol beylerini kendi tarafına çekip amcasını tahttan indirmeyi planlamıştı. Ahmed Teküdar'ın Emîr Bukâ'yı kumandanlık görevinden azletmesi, bir anda olayların seyrini değiştirerek Argun'un giriştiği isyân mücadelesini kaybedip esir düşmesine rağmen Ahmed Teküdar'ın ölümüne ve Argun'u İlhanlı tahtına oturtacak sürecin başlamasına yol açtı.

⁷⁶⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 142-144; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 256-258; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:614; Erdem, “İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, 110; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243; Spuler, *İran Moğolları*, 92.

⁷⁶⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 145-146; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:615; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243; Erdem, “İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, 110; Spuler, *İran Moğolları*, 92; Algar, “Ahmed Teküder”, 2:139.

Ahmed Teküdar'ın ölümünün ertesi gününde 27 Cemaziyülevvel 683/11 Ağustos 1284 tarihinde Yüzağaç civarında mevcut hânedân üyelerinin ve üst düzey devlet idarecilerinin katılımıyla toplanan İlhanlı Kurultayı, Argun'u yeni hükümdar olarak seçerek İlhanlı tahtına oturttu⁷⁶⁶. Argun Han başa geçtikten sonra ilk iş olarak hayatını kurtaran ve kendisine hanlık yolunu açan Emîr Bukâ'ya geniş yetkiler vererek devletin bütün işlerinden sorumlu vezir olarak tayin etti⁷⁶⁷. Diğer taraftan Ahmed Teküdar zamanında affedilerek tekrar eski görevi olan vezirlik makamına getirilen Şemseddîn Cüveynî, Argun'un kendisini öldüreceğinden endişe ederek Hindistan'a kaçmak için önce Isfahân'a oradan da Kum'a gitmişti. Orada eski dostu ve hanın gözünde çok yüksek bir makamda bulunan Emîr Bukâ'ya bir mektup yazarak kendisi için şefaathçi olmasını istedi. Emîr Bukâ da onun bu isteğini yerine getirerek Argun Han'ın onu affetmesini ve kendisi ile birlikte vezirlik yapmasını sağladı. Fakat bir süre sonra Emîr Bukâ'ya yakın bazı devlet adamları Şemseddîn Cüveynî'nin eski gücünü kazandıktan sonra ilk iş olarak kendisini devre dışı bırakacağı konusunda ikna ettiler. Bunun üzerine Emîr Bukâ, Argun Han'a Cüveynî'nin Abaka'yı zehirlediğini ve mallarını çaldığını söyleyerek onu önce hapse attırdı ardından da 14 Şaban 683/16 Ekim 1284'de bütün ailesi ve yakın adamları ile birlikte öldürülmesini sağladı⁷⁶⁸.

Ahmed Teküdar ölmeden birkaç ay önce Abiş Hatun'u Atabeg unvanıyla Fars hâkimi olarak Şîrâz'a göndermişti. Abiş Hatun Şîrâz'a geldikten bir süre sonra devlet işlerini yürütmesi için vezir Hâce Nizâmeddîn'i görevlendirmişti. Bunun üzerine bir dönem Fars'ın bütün iktası ile birlikte idaresini elinde bulunduran Seyyid İmadüddîn Ebu Turab, Hâce Nizâmeddîn'in kendisine düşmanlık etmesinden korkarak İlhanlı karargâhına kaçtı. Seyyid İmadüddîn'in, izinsiz olarak İlhanlı karargâhına geldiği sırada Argun Han ile amcası Ahmed Teküdar'ın hanlık mücadelesi de devam ediyordu. Seyyid İmadüddîn, olaylar bitip Argun İlhanlı Hanı olunca Emîr Bukâ aracılığı ile

⁷⁶⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 151; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:615-616; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243-244; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", 185; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:368.

⁷⁶⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 152; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 244; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:615-616; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 243-244; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", 185; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:368.

⁷⁶⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 152-156; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:616-617; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 244; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", 185-186; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:369; Yazıcı, "Cüveynî, Şemseddîn", 8:145.

Argun Han'ın huzuruna çıkararak elini öptü ve ona itaatini bildirdi. Zerkûb'a göre Argun Han, güçlü sezgilere sahip olan biriydi ve Seyyid İmadüddîn ile görüştüktan sonra onun yüzündeki efendiliği ve ahlakındaki asaleti gördükten sonra kendisinden istediği Fars idaresini ona verdiği gibi Şîrâz'da onunla birlikte devlet işlerini yürütecek görevlileri de kendisinin seçmesi için izin verdi. Argun Han ayrıca Atabeg Abiş Hatun'un huzuruna gelmesi Fars'ta hiçbir işe karışmaması için de fermân çıkardı⁷⁶⁹.

İlhanlı sultanından Fars'ın hâkimiyetinin kendisine ait olduğunu ve başka kimsenin ona ortak olmadığını gösteren fermân ile Şîrâz'a doğru yola çıkmaya hazırlanan Seyyid İmadüddîn, özellikle divan-ı istifa görevine güvenebileceği birini getirmek istiyordu. Bir süre sonra Argun Han'dan Odamış ve Çerik'in Şîrâz şahneleri olmasını ve vaktiyle Argun Han'a yakın olarak bildiği Buluğan'ın yakın adamlarından Hâce Seyfeddîn Yusuf'un da divan-ı istifa olarak görevlendirilmesini istemiştir⁷⁷⁰. Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra yola çıkan Seyyid İmadüddîn'i Şîrâz'ın girişinde şahneler ve devlet adamları karşıladı. Şîrâz'da ilk iş olarak Şîrâz'ın en tanınmış iki şahnesinden biri olan Hâce Ebu Bekr'i idam ederek 22 Ramazan 683/2 Aralık 1284'de idareyi resmen eline aldı ve Abiş Hatun'a vakit kaybetmeden Argun Han'ın huzuruna gitmesi için haber gönderdi. Fakat Atabeg Abiş, özürlerini bildirerek İlhanlı sarayına gitmeyi her defasında erteledi⁷⁷¹.

Şîrâz halkı tarafından çok sevilen Abiş Hatun'un Seyyid İmadüddîn'in tarafından önemsenmemesi Abiş Hatun taraftarlarının ona karşı olan öfkesinin her geçen gün artmasına yol açıyordu. Bir süre sonra Seyyid İmadüddîn'i öldürme kararı alan bu grup bunun için Abiş Hatun'u da ikna etmeye çalışıyordu. Abiş Hatun da bu durumdan Moğol şahnelerinin haberinin olmaması kaydıyla onun öldürülmesini kabul etti⁷⁷².

⁷⁶⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 69; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 124-125; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:184; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 118; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:394; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁷⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 69; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 125; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 118-119; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:394.

⁷⁷¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 69-; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 125; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:184-185; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 119; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 133; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁷² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 69-70; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 125-126; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:185; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 119; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 133.

Atabeg Abiş ve taraftarlarının Seyyid İmadüddîn'in ölümünü planladıkları sırada evvelce Şîrâz'a gelerek büyük çaplı bir yağma faaliyeti gerçekleştiren Nikûdarlılar'ın, Sistân tarafından yola çıkarak Şîrâz'a doğru ilerledikleri haberi geldi. Bunun üzerine Seyyid İmadüddîn, Abiş Hatun'a haber göndererek İstahr Kalesine gitmesinin kendisi için daha güvenli olacağını söyledi⁷⁷³. Abiş Hatun, İmadüddîn'in kendisini hapsedirmek için bahâne uydurduğunu düşünse de oraya gitmekten başka çaresi olmadığını düşünerek İstahr Kalesi'ne gitmek için hazırlık yapmaya başladığını İmadüddîn'e bildirdi. Şevval ayının sonlarına doğru bir gün Seyyid İmadüddîn yanına aldığı birkaç adamıyla beraber teftiş için çıktığı *Bazar-ı Kulahdûzân*'da Atabeg Abiş Hatun'un kölelerinden birkaç tanesi ile karşılaştı. İki grup arasında başlayan mücadele sonrasında Seyyid İmadüddîn ilk darbeyi kendi adamlarından biri olan Sirâceddîn Fazlı Lur'dan aldı. Sirâceddîn onu yakasından tutarak atından düşürdükten sonra etrafına toplanan kölelerden biri hiç beklenmedik bir anda hançerini çıkararak İmadüddîn'in başını gövdesinden ayırdı. Bununla da yetinmeyen grup İmadüddîn'in evine girerek bütün değerli eşyalarını yağmaladı. 683/1284 yılında Şevval ayının 21. (1 Aralık) gününde gerçekleşen bu olayın ardından Atabeg Abiş taraftarları İmadüddîn'in Şîrâz'da halka zulmettiği için öldürüldüğü haberini yaydılar⁷⁷⁴.

Seyyid İmadüddîn'in ölümünün ardından Fars'ın idaresi gayri resmi de olsa tekrar Atabeg Abiş Hatun'un eline geçti. İmadüddîn'in yeğeni Cemâleddîn Muhammed b. Ömer, Atabeg Abiş Hatun'un köleleri tarafından bir gece ansızın yakalanarak Şîrâz'ın dışına çıkarılmış ve öldürülmüştür. Cemâleddîn'in cesedini de kimsenin bulamayacağı bir yere gömen bu köleler, İlhanlıların Şîrâz şahneleri Odamış Çerik'e de rüşvet ve çeşitli hediyeler vererek bu olayın üstünün kapanmasını sağladı. Ardından da kimsenin Cemâleddîn'i aramaması için onun amcasının ölümünden sonra korkarak şehri terk ettiği söylentisini çıkardılar⁷⁷⁵.

⁷⁷³ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 125; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 119; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:395.

⁷⁷⁴ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 69-70; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 126; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:185-186; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 119; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 133; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:395; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁷⁵ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 126-127; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 119-120; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:187; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 133; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:395.

Zerkûb, İmadüddîn'in öldürülmesinin Şîrâz'a büyük bir uğursuzluk getirdiğini ve bu ölüm için Allâh'ın Şîrâz halkını cezalandırdığını söylemiştir. İmadüddîn'in vefatından sonra üç yıl boyunca yağmur yağmamış büyük bir kuraklık olmuştu. Şîrâznâme'ye göre Allâh çekirge sürülerini Şîrâz'a göndererek çiftçilere musallat etmiş ve bu çekirgelerin sebep olduğu kıtlık yüzünden Şîrâz'da binlerce insan hayatını kaybetmiştir⁷⁷⁶. Sadece Şîrâz'ı değil bütün Fars'ı etkileyen bu kuraklık ve kıtlık, gıda fiyatlarının da çok pahalı olmasına yol açmıştır. Öyle ki İmadüddîn zamanında bir eşek yükü buğday 100 Şîrâz Dinarına satılırken onun ölümüyle gelen kıtlıkta bu rakam 1.200 Dinar'a çıkmıştır. Bu yüksek fiyatlara rağmen insanlar gıda maddesi bulmakta çok zorlanmış ve sonuçta Fars bölgesinde 50.000 fazla insan açlıktan hayatını kaybetmiştir⁷⁷⁷.

Seyyid İmadüddîn'in öldürülmesinden sonra henüz çocuk yaşta olan oğlu bir fırsatını bularak Şîrâz'dan kaçarak İlhanlı sarayına gitmiş ve Şîrâz'da olan biteni babasının yakın arkadaşı olan Emîr Bukâ aracılığıyla Argun Han'a anlatmıştır. Argun Han, Fars'a kendi tayin ettiği Seyyid İmadüddîn'in öldürülmesi olayına çok kızdı ve başta Atabeg Abiş Hatun olmak üzere ona muhalefet edenlerin derhal huzuruna getirilmesi için emir verdi. Ayrıca Atabeg Abiş Hatun'un saraydaki en büyük destekçisi olan Olcay Hatun'a da haber göndererek Abiş Hatun'un İlhanlı sultanının hükümlerini yerine getirmemekle isyân girişiminde bulunduğu için onu mahkemede Moğol yasalarına göre yargılayacağını bildirdi. Olcay Hatun da Abiş Hatun'un bağışlanması için ricacı olmuş ve yapılacak mahkemeye katılarak verilecek hükme razı olacağını söylemiştir. Diğer taraftan Olcay Hatun, Argun Han ile yaptığı görüşmeden sonra Abiş Hatun'a gizlice haber göndererek vakit kaybetmeden İlhanlı sarayına gelerek Argun Han'a itaat etmesini istemiştir⁷⁷⁸.

Argun han, Şîrâz'daki olaylar ve İmadüddîn'in öldürülmesinin araştırılması için Hüsâmeddîn⁷⁷⁹ Kazvînî'yi askerleri ile birlikte Şîrâz'a yolladı. Şîrâz'da Atabeg

⁷⁷⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 70; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 127; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:187; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 120.

⁷⁷⁷ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 128; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:187; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 120.

⁷⁷⁸ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 128; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:187; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 120; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 133; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:395; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁷⁹ Bu isim Şîrâznâme'de Hüsâm Kazvînî olarak geçmektedir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 70.

Abiş tarafından hediyeler ve büyük iltifatlarla karşılanan Hüsâmeddîn, Atabeg Abiş'e Argun Han'ın fermânıyla azledildiğini ve Fars'ın mali defterlerini kendisine teslim etmesi gerektiğini bildirdi. Hüsâmeddîn Kazvînî ve beraberindeki heyetin Şîrâz'da incelemeleri devam ederken İlhanlı sarayından gelen haberci, Abiş Hatun ve onunla birlikte devlet idaresinde görev alan kişilerin vakit kaybetmeden Tebriz'e gelmesini emreden bir fermân getirmişti. Bunun üzerine Abiş Hatun ve onun Fars idarecileri Tebriz'e doğru yola çıktı⁷⁸⁰.

Atabeg Abiş Hatun ve beraberindekilerin Tebriz'e geldiklerinin ertesi günü yargılanması düşünülüyordu. Fakat Atabeg Abiş'in en büyük destekçisi olan Olcay Hatun, onun hem Atabeglik unvanına sahip olması hem de İlhanlı ailesi ile olan bağından dolayı diğer idareciler ile aynı muameleye maruz kalmasının yanlış olacağını, Abiş Hatun'un diğerlerinden ayrı ve sonraki günlerde yargılanması gerektiğini söylemiştir⁷⁸¹. Bu sayede Olcay Hatun'un, yapılacak acele bir yargılama ile alınacak ağır bir kararın önüne geçmeye çalıştığı gibi sultan nezdinde affedilmesini sağlamak için zaman kazanmaya çalıştığı da açıkça görülmektedir. Argun Han da onun bu tavsiyesine uyarak Abiş Hatun'un yargılanmasını ertelemiştir. Abiş Hatun ile birlikte Tebriz'e gelen idareciler arasında akrabası ve aynı zamanda üç yıl Atabeg vezirliği yapan Celâleddîn Arkan ile divan memurlarından Kıvâmüddîn Buhârî, Seyfeddîn Yusuf ve Şemseddîn Hüseyin bulunmaktaydı. Bunlardan Celâleddîn Arkan hariç diğerlerine Şîrâz'da olan biteni anlatıp İmadüddîn'in ölümü ile ilgili gerçekleri anlatmaları için yetmiş değnek vurulmasına rağmen Abiş Hatun'un ve kendilerinin İmadüddîn'in ölümüyle ilgisi olmadıklarını söylediler. Fakat sıra Celâleddîn Arkan'a gelince daha üçüncü değnekte korkudan her şeyi itiraf etmiştir. Celâleddîn Arkan, Abiş Hatun ile İmadüddîn'in öldürülmesi için söz birliği yaptıklarını ve Tebriz'e gelirken yolda ağzını sıkı tutması için kendisini sıkı sıkı tembihlediğini itiraf etmiştir. Ardından da Abiş Hatun'un İlhanlı sultanın bu olaylar için kendilerinin özrünü kabul etmemesi

⁷⁸⁰ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 70-71; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 128; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:188; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 120; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 133; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:395; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁸¹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 128-129; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:188-189; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 121; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 134; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:395.

durumunda daha önceden tedbir amaçlı olarak bir Moğol şahnesi gönderilerek tedbir alınan Kays adalarından birine kaçmayı planladığını söyledi⁷⁸².

20 Recep 684/21 Eylül 1285 ile 7 Zilhicce 684/3 Şubat 1286 tarihleri arasında devam eden yargılamalar neticesinde İlhanlı yargıçları Abiş Hatun ve diğer idarecilerin Fars'ın yıllık haracına zam yapılması şartıyla idam cezası almamasını kabul etti. Onlara ceza olarak da sopalar ile dövülme cezasıyla beraber, Abiş Hatun hariç, Seyyid İmadüddîn'in evlatlarına yıllık 50 Tümen yani 500.000 dinar, yeğeni Seyyid Cemâleddîn'in ailesine ise yıllık 20 Tümen yani 200.000 dinar ödemeleri kararı alındı⁷⁸³. Diğer divan görevlilerinden ayrı tutulan Celâleddîn Arkan ise Seyyid İmadüddîn'in ölümünün intikamı olarak mahkemenin sonuçlanmasından birkaç gün sonra idam edildi⁷⁸⁴. İmadüddîn'in ve yeğenin ailesine ödenmesine karar verilen yıllık haraçlar Argun Han'ın ölümüne kadar devam etmiş ve her yıl bu cezanın tahsil edilmesi için Şîrâz'a elçiler gelmiştir⁷⁸⁵.

Argun Han, Seyyid İmadüddîn ve yeğeni Cemâleddîn'in ölümü ile sonuçlanan olaylar sonrasında Tebriz'e getirilen Abiş Hatun'un yargılamalar bittikten Şîrâz'a dönmesine izin vermeyerek İlhanlı sarayında kalmasını emretti. Abiş Hatun, İlhanlı sarayında bir yıldan biraz daha uzun bir süre kaldıktan sonra yaşadığı sürgün ve esir hayatının üzüntüsüyle pençesine düştüğü hastalıklardan kurtulamamış ve 11 Zilkade 685/29 Aralık 1286 yılında Tebriz yakınlarında sürgün hayatı yaşadığı Çerendâb'da hayatını kaybetmiştir. Abiş Hatun, Müslüman olmasına rağmen Çerendâb'da Moğol adetlerine göre şarap dolu kaplarla birlikte defnedildi. Abiş Hatun'un ölüm haberi yaklaşık olarak yirmi iki yıl Atabeglik yaptığı Şîrâz'da büyük bir üzüntü ile karşılandı. Şîrâz halkının neredeyse tamamı siyahlar giyinerek üç günlük bir yas ilan etti ve Şîrâz'daki bütün camilerde Abiş Hatun için dualar okutuldu⁷⁸⁶.

⁷⁸² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 156; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 129-130; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:189-190; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 121; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 134; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:395.

⁷⁸³ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 130; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 156; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:190; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 122; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 134; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁸⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 70-71; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 156; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 122; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 134; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁸⁵ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 130; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 122;

⁷⁸⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 71; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 130; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 507; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:190; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 122; Üçok, *İslam*

Atabeg Abiş Hatun, ölmeden önce kendisine veraset yolu ile kalan ve Hülâgu tarafından kendisine tahsis edilen miktarı yıllık 10.000 bin dinar civarında olan geliri ile şahsına ait emlakların dörde bölünmesini vasiyet etmişti. Onun vasiyetine göre, mirasının yarısı kızları Kerduçin⁷⁸⁷ ve Algançı arasında paylaştırıldı. Geri kalan iki hissenin biri köle ve azadlılarına dağıtılırken diğeri ise eşi Emîr Timur'un kendisinden olmayan oğlu Şehzâde Taycu'ya verilmiştir⁷⁸⁸.

Abiş Hatun'un ölümünden bir süre sonra kızı Kerduçin, annesinin naaşını Çerendab'dan Şîrâz'a naklettirdi ve orada zamanında annesinin kendi adına yaptırdığı Abiş Ribatı (*Ribat-ı Abiş*)'na defnedilmesini sağladı. Kerduçin daha sonra da annesi için bu ribata bir de türbe inşâ ettirmiştir. Bazı yerleri harap olsa da günümüze kadar gelmeyi başaran bu ribat, Şîrâz halkı tarafından *Makber-i Abiş Hatun* olarak bilinmektedir⁷⁸⁹.

Abiş Hatun'un atabeg olarak yirmi iki yıllık bir hükümranlığın ardından hayatını kaybetmesi ile birlikte Fars'taki yüz otuz sekiz yıllık Salgurlu hükümranlığı da son bulmuş, Moğol istilası ve devamında İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte fiilen İlhanlı hâkimiyetine Fars eyaleti ve Şîrâz'da bu tarihten itibaren resmen İlhanlı idaresine geçmiştir⁷⁹⁰.

Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar, 135; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:395; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311; Faruk Sümer, "Argun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3:356

⁷⁸⁷ Kaynaklarda tam adı, Muzafferü'd-dünya ve'd-dîn, Şâh-zâde Hânım Kerduçin şeklinde geçen Kerduçin Hatun, Salgurluların son Atabegi olarak gösterilen Abiş Hatun'un Hülâgû Han'ın oğlu Mengü Timur'dan olan kızıdır. İlk olarak Abaka Han'ın emri ile Kirmân-Karahitay Meliki Suyurgatmış ile evlendirilmiş ise de Suyurgatmış'ın 693/1293-1294 yılında kardeşi Pâdişâh Hatun tarafından öldürülmesinin ardından dul kaldı. Bir süre sonra kocasının intikamını alarak Pâdişâh Hatun'u katlettiren Kerduçin, sırasıyla Emîr Satılmış ve Emîr Togay ile evlenmiştir. Baydu Han, tahtı ele geçirdiği kısa sürede Kirmân bölgesinin idaresini de Kerduçin'e vermişti. Ebu Said Han, Olcaytu Han'ın ölümünden sonra Fars bölgesinde çıkan karışıklıkların ve kargaşa ortamının giderilmesinde etkin rol oynayan Kerduçin'e gayretlerinden dolayı Fars bölgesinin idaresini vermiş ve onu kardeşinin kocası Emîr Çoban ile evlendirmiştir. Bir süre sonra Emîr Çoban'ın da öldürülmesinin ardından Ebu Said Han bu kez Kerduçin'i Melik Gıyâseddin ile evlendirmek istemiş fakat bu evlilik gerçekleştirilememiştir. 737/1336-1337 yılında Sultaniye'de vefat eden Kerduçin'in naaşı daha sonradan Şîrâz'da kendi yaptırdığı Şâhî Medresesine taşınmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlık", *Bellekten*, LIXI/254 (Nisan, 2005), 87; Ayeû, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 130; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135.

⁷⁸⁸ Ayeû, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 130-131; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:190; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 123; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁸⁹ Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 217 (Dipnot: 4); Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 123; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

⁷⁹⁰ Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135-136; Spuler, *İran Moğolları*, 162; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 123; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

Zerkûb, Argun Han zamanında seyyidlerden olduğunu kaydettiği ve “*son peygamberin soyundan gelen ve dünyadaki seçkin prensler gibi özgür biri*” olarak tanımladığı Seyyid Kutbuddîn İncû’nun İlhanlılar için büyük iyilikleri olduğunu yazmıştır. Fakat 685/1286 yılında muhtemelen idari boşluğun olduğu bir dönemde kimseye danışmadan, İlhanlı sultanından emir veya izin almadan Fars’ın idaresini İlhanlı Sultanı adına kendi idaresine aldı. Bunun üzerine İlhanlı sultanı tarafından geri çağrılmış Kutbettin İncû’nun bu emre itaat etmemesi üzerine de Şîrâz’da bulunan İlhanlı idarecilerine yakalanmış, idam edilmesi için emir verilmiştir⁷⁹¹.

Abiş Hatun’un ölümü ile beraber Argun Han, Fars’ın idaresini Hâce Nizâmeddîn’e vererek Hâce Seyfeddîn Yusuf’u da onun mali işlerini kontrol etmesi için görevlendirdi. Bu durum Şîrâz halkının onlardan şikâyetçi olmasına kadar devam etti. Hâce Nizâmeddîn ve Seyfeddîn Yusuf, Argun Han’ın fermânı ile Şîrâz’dan Fars’ı üç yıl idare ettikten sonra Şîrâz halkı Fars’ın idari ve mali işlerinin düzgün olmadığı, halka eziyet ettikleri ve atabeglik görevini yürüten Hâce Nizâmeddîn’in diktatörlük yaptığını söyleyerek onlardan şikâyetçi oldu⁷⁹². Bunun üzerine Argun Han’ın Şîrâz Emîri (*Emaret-i Şîrâz*) unvanıyla Fars’ın idaresini verdiği Cuşî, Suncak Aka’nın oğlu Sarban ile birlikte yola çıkmadan önce Hâce Şemseddîn’i Fars’ın durumunu kontrol ve teftiş etmesi için Şîrâz’a yolladı⁷⁹³. Mali defterleri kontrol ederek bölgedeki eksiklikleri tespit eden Hâce Şemseddîn, bu doğrultuda hazırlamış olduğu raporu Cuşî’ye yolladı. Bir süre sonra Şemsüddeve Sarban ile birlikte Şîrâz’a gelen Cuşî, Şîrâz’a gelir gelmez Fars’ın yıllık haracının gönderilememesi ve düzenin bozulmasından sorumlu olarak gördüğü Hâce Nizâmeddîn, Hâce Seyfeddîn Yusuf, Mecededdîn Rumi⁷⁹⁴ ve Fahreddîn Mübarekşâh’ı tutuklatarak hapse attı. Ardından da

⁷⁹¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 71.

⁷⁹² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 71.

⁷⁹³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 156-157; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 71; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:191; Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/1 (2009), 40; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:396.

⁷⁹⁴ Şîrâznâme’ye göre Mecededdîn Esad Rumi, 686/1287-1288 yılında neredeyse Şîrâz’ın tamamında hâkimiyeti kendi eline almıştı. Onun hâkimiyet zamanı boyunca Şîrâz’da yapılan bütün hayratların birçoğu onun tarafından yaptırılmıştır. Günlerini daima itibarlı ve iyi işler yapmaya çalışarak sarf etmiştir. Kendi zamanının yetenekli ve hünerli sanatçılarına da sahip çıkan Rumi hakkında çokça beyitte kaleme alınmıştır. İlhanlı Devleti ile olan resmi yazışmalarda kendi tuğrasını kullanmıştır. Onun Şîrâz’da yaptırdığı hayratların büyük bir çoğunluğunu ribatlar oluşturur. Bu ribatlardan en meşhur olanı Şîrâz’ın İstahr Kapısı (*Dervaze-i İstahr*) yakınlarında bulunan Mecededdîn Rumi Ribatıdır. Ayrıca bu ribatın ihtiyaçlarının karşılanması için de birkaç parça araziye vakfederek bu ribata tahsis etmiştir.

688/1289-1290 yılında İlhanlı sarayından gelen fermânla birlikte bu dört idareci Şîrâz'ın yakınlarında bulunan Köşk-i Zer mevkiinde idam edilmiştir. Bu olaylardan sonra Şemsüddeve Şîrâz'da bir süre daha hüküm sürdü ve 690/1291 yılında muhtemelen İlhanlı sultanı Argun Han'ın ölüm haberinin gelmesi üzerine Tebriz'e geri döndü⁷⁹⁵.

Argun Han, samimi bir Budist olduğu için bu dine inanlara ve Budist din adamlarını her zaman önemseyen biri olmuştur. Budist zümreyi her zaman destekleyen ve her fırsatta ihtiyaçlarını karşılayan Argun Han, daha henüz otuzlu yaşlarda olmasına rağmen Hindistanlı bir bahşi⁷⁹⁶ ile uzun yaşamanın sırları ile ilgili sohbet ediyordu. Bu sohbetlerden birinde Hintli bahşi, Argun Han'a uzun ömür için özel bir ilaç içmesi gerektiğini ve bu ilacı da kendisinin hazırlayabileceğini söyleyince Argun Han bu teklifi hiç düşünmeden kabul etti. Bahşi içerisinde kükürt ve civanın bulunduğu bir karışımı macun haline getirerek Argun Han'a sundu. Argun Han bu karışımı sekiz ay boyunca kullandıktan sonra Tebriz Kalesi'nde çilehâneye girdi. Bu süre zarfında onunla kendisine hizmet eden bahşiler ile Ordu Kiya, Koçan ve Sa'düddeve'den başka kimse görüşemiyordu⁷⁹⁷.

Argun Han, Tebriz Kalesi'ndeki çilehânedan kırk gün sonra çıkıp Arrân kışlağına varmasının üzerinden birkaç gün sonra daha sağlıklı olmak ve daha uzun yaşamak ümidiyle aldığı ilacın etkisiyle aniden hastalandı. Hemen tedavisine başlayan hekimleri onun tekrar iyileşmesini sağladıysa da bunun geçici bir durum olduğu Argun Han'ın ağır bir felç geçirmesiyle anlaşıldı. Argun Han'ın artık iyileşemeyeceğini anlayan Toğaçar, Kunçekbal, Tugal ve Togan Kuhistânî gibi bazı Noyanlar ittifak yaparak hanlık konusunda kendilerine muhalefet edebilecek kişileri ortadan kaldırmak için yemin ettiler. Bu grup ilk olarak Argun Han'a yakın gördükleri diğer Noyanları çeşitli bahâneler ile ortadan kaldırdıktan sonra kendilerine en büyük rakip olarak gördükleri vezir Sa'düddeve ve ona bağlı idarecileri ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Tebriz'de büyük karışıklıklar çıktı ve başıboş kalan İlhanlı askerleri şehri

(Mecdeddîn Esad Rumî'nin yaptırdığı diğer eserlere Şîrâz'ın mimarisinin anlatılacağı bölümde yer verilecektir) Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 72.

⁷⁹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 167-168; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 72; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:191-193; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:396;

⁷⁹⁶ Budist din adamı

⁷⁹⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 170-171; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:371-372; Spuler, *İran Moğolları*, 96; Sümer, "Argun", 3:356.

yağmalamaya başladı. Bu yağlamalardan en çok zarar gören ise Müslüman ve Yahudi mahalleleri olmuştur⁷⁹⁸.

Argun Han'ın 690/1291 yılı Şevval /Eylül ayının ilk günlerinde başlayan hastalığı Rebiyülevvel/Mart ayına kadar devam etti. Onun hastalıktan yataktan kalkamadığı bu dönemde devletin düzeni de bozulmuş devlet işleri içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştır. Sonrasında ise 7 Rebiyülevvel 690/10 Mart 1291 tarihinde Argun Han, Arrân kışlağında bulunduğu sırada hayatını kaybetmiştir. Arrân'daki iki günlük yas törenlerinin ardından Argun Han'ın cenazesi Sultaniye şehrinin batısında yer alan Sucas Dağı'na götürülerek orada defnedilmiştir⁷⁹⁹.

2.3.5. Geyhatu ve Baydu Hanlar Zamanında Şîrâz

Argun Han'ın, genç yaşta uzun süren bir hastalık dönemi geçirmesine rağmen bu dönemde oğullarından ya da kardeşlerinden birini veliaht olarak göstermemesi İlhanlı tahtına kimin çıkacağına dair tartışmaların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu tartışmalara son vermek ve yeni İlhanlı sultanını belirlemek için tıpkı Abaka Han'ın 681/1282'de ölümünün ardından Ahmed Teküdar'ın han olmasıyla sonuçlanan süreçteki gibi hanlık kurultayının toplanmasına karar verildi. İlhanlı tahtının adayları olarak ise şehzâdelerden Baydu⁸⁰⁰, Argun Han'ın kardeşi Geyhatu ve Argun Han'ın oğlu Gazan ön plana çıkan isimler olmuştur. Abaka Han'ın ölümüyle birlikte Anadolu'da genel vali olarak görev yapan Geyhatu'ya, Bağdâd'da bulunan Baydu'ya ve Horasân valisi olarak görev yapan Gazan'a yapılacak olan hanlık kurultayına katılmaları için birer elçi gönderildi. Toplanan kurultaya katılan hânedân üyeleri, devletin ileri gelen idarecileri, önemli komutanlar ve emîrlerin büyük çoğunluğu İlhanlı tahtına Baydu'nun çıkmasını istemesine rağmen Gazan Han'ın öfkesinden ve

⁷⁹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, 172; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 599; Mustafa Uyar, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33, (2003), 139-140.

⁷⁹⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, 172-173; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 599; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 202; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:637; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:372; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 248; Spuler, *İran Moğolları*, 96-97; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 407-408; Sümer, "Argun", 3:356.

⁸⁰⁰ Hülâgû'nun beşinci oğlu olan Turgay'ın Karakçin adlı hanımından doğan oğludur. Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, 7; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 602.

haşmetinden Baydu'nun ise etrafına topladığı güçten çekinerek Geyhatu'nun kurultayda han seçilmesini sağlamışlardır⁸⁰¹.

24 Recep/23 Temmuz 690/1291 tarihinde kurultay kararı ile İlhanlıların yeni sultanı olan Geyhatu, han seçildiği haberini Ahlat civarındayken aldı. Ahlat'ta iken törenle İlhanlı tahtına oturan Geyhatu, ilk iş olarak düzenlediği toy ve eğlenceler ile hanlığını kutlamış sonrasında ise Aladağ'da devletin bütün emîrlerinin yakalanarak kardeşi Argun Han'ın ölümü hakkında sorgulanmasını emretmiştir. Hatta bu sorguların bir kısmına bizzat katılarak kardeşinin ölümü hakkındaki şüphelerine cevap bulmaya çalışmıştır⁸⁰².

Geyhatu, İlhanlı sultanı seçildikten sadece bir ay sonra onun yokluğunu fırsat bilen Anadolu'daki Türkmen beyliklerinin Konya'daki Moğol karargâhlarına saldırdığı haberi geldi. Bunun üzerine Anadolu'da çıkan karışıklıkları düzeltmek ve öldürülen Moğol askerlerinin intikamını almak üzere büyük ordu ile yola çıkma kararı aldı. Arrân kışlağında bulunduğu süre boyunca hazırlıklarını tamamlayan Geyhatu, esas büyük cülus törenini de Moğolların büyük hanı Kubilay Kağan'ın hanlığını onayladıktan sonra yapacağını ilan etti. Sonrasında ise başkentte devlet işlerini yürütmesi için Celâyirîliler'den tecrübeli devlet adamı Şiktur Noyan'ı tam yetkiyle (*Niyabet-i Mutlak*) yerine vekil bırakarak Kayseri üzerinden Konya'ya gitmek üzere yola çıktı⁸⁰³.

Argun Han'ın son zamanlarında Fars bölgesinde bozulan düzenin sağlanması ve mali defterlerin denetiminin yapılarak geciken yıllık haracın ödenmesi için görevlendirilen Şemsüddeve, Argun Han'ın ölüm haberi gelinceye kadar Şîrâz'da kalarak idareyi elinde tutmuştu. Argun Han'ın 690/1291 yılında ölümünün ardından başa geçen Geyhatu Han ile de arasını iyi tutan Şemsüddeve, bir süre sonra onun

⁸⁰¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 173-174; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 600; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 202-203; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:638; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:372-373; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 248-249; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:245; Spuler, *İran Moğolları*, 99; Abdulkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14:44-45.

⁸⁰² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 177; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 600; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 203; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:638; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:373; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 249; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:246; Spuler, *İran Moğolları*, 99; Yuvalı, "Geyhatu Han", 14:45.

⁸⁰³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 178-179; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 249; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:246.

danışmanlığına kadar yükseldi. Fakat aynı yıl Fars'tan yine karışıklık haberlerinin gelmesi üzerine Geyhatu Han 690/1291 yılının sonlarında Şemsüddeve'yi Şîrâz'a göndererek İlhanlılar adına idareyi eline alması için görevlendirdi⁸⁰⁴.

İlhanlı sultanları arasında bilgi beceri ve idarecilik yönünden en zayıf karakterli kişi olarak bilinen Geyhatu Han, büyük katliamlar yaparak sayısı on binleri bulan Türkmen'i öldürüp bir o kadarını da esir aldıktan sonra yerine Taştımur'u vekil bırakarak 691/1292 yılında Tebriz'e döndü. Geyhatu Han, Tebriz'e döndükten sonra Kubilay Kağan'ın da hanlığını onaylamasıyla birlikte yeniden düzenlenen toy ve eğlenceler ile birlikte bu kez resmen İlhanlı sultanı olmuştur⁸⁰⁵. Geyhatu Han, gerek Anadolu'daki valiliği sırasında gerekse İlhanlı Sultanı olduktan sonraki hükümdarlığı sırasında müsrif bir hayat yaşayarak İlhanlı hazinesini büyük zarara uğratmıştır. Kendisinin ve ailesinin harcamalarına ilaveten etrafındaki kimselere sürekli kıymetli hediyeler ve bahşişler dağıtmasının yanı sıra düzenlediği eğlence törenleri için yaptığı hesapsız harcamalarda sürekli devlet hazinesini kullanması İlhanlı maliyesinin zor günler geçirmesine sebep olmuştur. Bütün bunlara ek olarak Karabağ'da yeni bir şehir inşa ettirmek istemesi diğer şehirlerde devam eden imâr faaliyetlerinin aksamasına yol açarak bütün düzenin alt üst olmasına yol açmıştır. Geyhatu Han'ın İlhanlı devletini içine soktuğu mali sıkıntıdan devletin olağanüstü durumlarda başvurduğu ve önemli gelir kaynaklarından biri olan Fars eyaleti ve Şîrâz da büyük oranda etkilenmiştir⁸⁰⁶. Bu dönemde Fars eyaleti ve Şîrâz'ın, idare edilmesi için İzzeddîn Muzaffer ve Kumiş görevlendirilmişti. Fakat 692/1293 yılına gelindiğinde ise Geyhatu Han tarafından Fars'ın vergi gelirleri yıllık 100 tümen yani 1 milyon dinar karşılığında dört yıllığına, *Şeyh Cemâleddîn Arab* olarak bilinen, Melik Said Cemâleddîn İbrahim b. Muhammed et-Tayyibî ve oğullarına verildi. Bunun üzerine Şeyh Cemâleddîn, yapılan antlaşma şartlarının gereğince bir yıllık vergi bedeli olan 100 tümeni peşin ödeyerek Şîrâz'a gitti. Bir süre sonra Vezir Sadreddîn Zencanî'nin yardımcılığını yapan İzzeddîn Muzaffer b. Muhammed, Melik Cemâleddîn'in Geyhatu Han'ın kendisine verdiği *Melikü'l-İslam* lakabıyla Şîrâz'da sahip olduğu imkânlardan ve rahat hareket

⁸⁰⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 72; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:192-193; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:396.

⁸⁰⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 179-180; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 250.

⁸⁰⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 182-183; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 250-251; Spuler, *İran Moğolları*, 99-100; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:183.

etmesinden rahatsız oldu. İzzeddîn Muzaffer b. Muhammed'in Melik Cemâleddîn'i defalarca Geyhatu Han'a ve Vezir Zencanî'ye şikâyet etmesine rağmen İlhanlıların içerisinde bulunduğu siyâsî ve ekonomik sıkıntılar Fars eyaletindeki *İncü*⁸⁰⁷ adı verilen miri toprakların Şîrâz merkezli olmak üzere yaklaşık otuz beş yıl Melik Cemâleddîn ve ailesinin idaresinde kalmasına yol açmıştır⁸⁰⁸.

İlhanlı sarayında Geyhatu Han'ın yanında bulunan şehzâde Baydu, bir eğlence meclisinde Geyhatu'nun sarhoş bir anında onun hakaretlerine maruz kalıp hapse atılınca bu duruma çok içerlemiş ve onu tahttan indirmek için kendince planlar yapmaya başlamıştır. Geyhatu Han'ın hânedân üyelerine karşı takındığı bu tutum bir süre sonra kendisine en yakın gördüğü emîrlerin dahi birer birer kendisine karşı cephe alarak Baydu ya da Gazan'ın yanında yer almasına yol açmıştır⁸⁰⁹.

Şehzâde Baydu, Burakçin İgaçi'nin şefaati ile hapisten kurtulduktan sonra derhal Bağdâd'a doğru harekete geçti ve eski ordugâhına gitti. Burada Geyhatu'nun kendisine yaptıklarının intikamını almak ve onu tahttan indirmek için kendisine yakın olan Moğol emîrleri ile görüşmeler yaptı. Ayrıca Tebriz'de bulunan ve Geyhatu'ya hizmet eden birçok Moğol emîrini de Geyhatu'nun ülkeyi yok edeceği konusunda ikna ederek kendi tarafına çekmeyi başardı⁸¹⁰. Baydu, bir süre sonra Geyhatu'nun en yakını

⁸⁰⁷ Eski Uygurca ve Moğolca belgelerde ençü, inçü, ençi şekillerinde yazıldığı ve çeşitli sözlüklerde "emlak-i hassa: köle, esir, kul: miras; çeyiz" anlamlarıyla karşılandığı görülen incü kelimesinin aslında Çince *ying* yani "evlendiğinde geline verilen cariye" ismi olduğu sanılmaktadır. Kelime İlhanlılarda daha çok hükümdarın ve hükümdar ailesinin özel emlakıyla buralarda yaşayan esir ve kulları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu emlaklar ile ilgilenen görevliler için de *incü* veya *incüi* terimleri kullanılmıştır. Moğolların Yakındoğu'ya gelmesinden sonra mahalli hânedânlara ait topraklar İlhanlı hükümdar ve ailelerinin mülkiyetine geçmiştir. Hükümdara ait olan incülerin kaydı ayrı tutulurken müsadere ve çeşitli sebeplerle sahihsiz kalan toprakların da eklenmesiyle birlikte oldukça genişleyen incü toprakların idaresi ve gelirlerinin hesaplanması için Hükümet-i İncü adı verilen bağımsız bir daire Divan-ı İncü adında bir divan kurulmuştur. Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22:281; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 250.

⁸⁰⁸ Geyhatu devrinden itibaren Fars eyaletinin vergi gelirlerini mukata'a yoluyla kendine ve oğullarına alan Şeyh Cemâleddîn ve ailesi, Fars eyaletinde Ebu Said Han devrinin sonuna kadar gerek Fars'ın idaresinde gerekse ekonomisinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 72; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 161-162; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İran'ında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1205-1304)*, 1. Baskı, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 185-186 (Dipnot: 110) Spuler, *İran Moğolları*, 377-378; Kansı Ekici, *İlhanlı hükümdarı Geyhatu Han ve Zamani*, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 88-89.

⁸⁰⁹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 182; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:641-642; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:250; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 251; Spuler, *İran Moğolları*, 101.

⁸¹⁰ Tebriz'de bulunan Moğol emîrlerinden Tudacu Yarguçi, Çiçak Gürekan, Argun Aka'nın oğlu Lekzi ve Hindukur Noyan'ın oğlu İl Timur, Baydu'nun çağrısı üzerine Badat'a gelerek onun yanında yer aldılar. Ayrıca Bağdâd kâtiplerinden ve amillerinden biri olan Cemâleddîn-i Destcirdanî de Baydu'yu

olan Emîr Tağaçar'ı da gizlice kendisini desteklemesi için ikna ettikten sonra vakit kaybetmeden ordu ve silah toplamaya başladı. Baydu, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Tebriz'e doğru yola çıktı ve 3 Cemaziyülevvel 694/21 Mart 1295'de Hemedân'da Geyhatu'nun askerleri ile karşı karşıya geldi. Geyhatu, savaş başlamadan önce yanında yer alan birçok emîr ve askerinin Baydu'nun tarafına geçtiğini öğrenince bu savaşı kazanamayacağını anladı ve Anadolu'ya kaçarak canını kurtarmak istedi. Fakat Baydu ile gizlice antlaşma yapan Emîr Tağaçar, Geyhatu'yu Tebriz'e dönerek kendisine inanan askerlerden büyük bir ordu toplamaya ikna etti. Geyhatu, Tebriz'e dönünce kendisine destek olmaları ümidiyle hapse attırdığı bütün emîrleri serbest bıraktı. Fakat onlar da kendisine karşı cephe alınca tekrar Anadolu'ya kaçmayı denediysede bunu başaramadı ve Baydu'nun adamları tarafından yakalandı. Ardından da 6 Cemaziyülevvel 694/24 Mart 1295'te Baydu'nun emri ile idam edildi. Sonrasında ise Baydu Tebriz'e giderek İlhanlı tahtına oturdu ve Emîrül-Ulemâlığa da Tağaçar'ı tayin etti⁸¹¹.

Baydu, kendini İlhanlıların yeni hükümdarı ilan ettikten sonra ilk iş olarak Geyhatu ile giriştiği iktidar mücadelesinde karşısında olan bütün emîrleri idam ettirdi. Ardından da Geyhatu'nun yaptığı hataya düşmemek adına bütün hânedân üyeleri ile iyi geçinmeye çalıştı. Geyhatu, kendisine hanlığı konusunda sorun çıkarabilecek tek kişi olarak vaktiyle kendisi gibi İlhanlı tahtına aday olarak gösterilen Gazan'ı görüyordu. Bunun içinde Gazan'ın az bir askeri kuvvet ile Azerbaycan'da bulunduğu sırada Timur İdacı'yı elçi olarak göndermiş ve kendisine hanlığını tanınması ve itaat etmesi karşılığında Horasân'a ek olarak Irak, Kumis, Mâzenderan ve Kirmân eyaletlerinin tamamı ile bütün incuları dâhil olmak kaydıyla Fars'ın bir bölümünü vermeyi teklif etti. Gazan, içinde bulunduğu şartların zorluğu ve beraberindeki az sayıdaki askerle bir savaşa girmenin zorluğunun farkında olduğundan bu teklifi kabul

desteklediğini ilan ederek onun ve emîrlerinin Geyhatu ile olana savaşlarında silah, hayvan ve para gibi ihtiyaç duyabilecekleri malzemeleri hazırlamaya başladı. Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 184.

⁸¹¹ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 184-186; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 601; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 206-207; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:649; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 78-79; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:375-376; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 251; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:251-252; Spuler, *İran Moğolları*, 101-102; Yuvalı, "Geyhatu Han", 14:45.

ederek geri çekildi⁸¹². Bunun üzerine Baydu, daha önce Gazan'ın vergi toplamak konusunda başarısız olduğu Şîrâz şehrinde idareyi elinde bulunduran Melik Cemâleddîn'e bir mektup yazarak, Fars'ın incü gelirlerini budan böyle Gazan Han'ın naiplerine teslim etmesini emretmiştir⁸¹³.

Gazan Azerbaycan tarafından döndükten bir süre sonra da hem Baydu'nun asıl niyetini öğrenmek hem de asker toplamak adına vakit kazanmak amacıyla ileride kendisine vezir yapacağı Emîr Nevrûz'u barış görüşmeleri yapması için Baydu'ya elçi olarak gönderdi. Baydu, huzuruna gelen Emîr Nevrûz'a Gazan Han'ı öldürmesi ya da yakalayarak kendisine teslim etmesi karşılığında Yezd Atabegliği'nin topraklarını ve Kazvin topraklarının idaresini vermeyi teklif etti. Nevrûz, Baydu'nun bu teklifi kabul etmemesi halinde kendisini öldüreceğini anlayınca Gazan'ın yanına dönebilmek için bu teklifi kabul etmiş gibi görünerek Gazan'ın atacağı her adımdan kendisini haberdar edeceğine ve bulduğu ilk fırsatta Gazan'ı elleri bağlı bir şekilde kendisine teslim edeceğine dair söz verdi. Emîr Nevrûz, Gazan'ın yanına dönmeyi başardıktan sonra olan biteni anlatarak Baydu'nun gerçek amacının kendisini taht mücadelesinde devre dışı bırakmak olduğunu anlattı. Bunun üzerine Gazan, Horasân'a dönerek büyük bir ordu toplamak için hazırlıklara başladı⁸¹⁴.

Geyhatu Han'ın intikamını almak iddiasıyla harekete geçen Gazan, Baydu ile yapacağı savaşın hazırlıklarını yaparken bazı kaynaklara göre en büyük destekçisi Emîr Nevrûz'un etkisi ile bazı kaynaklara göre de Müslüman halkın desteğini almak için Müslüman olmuş ve "Mahmûd" adını alarak Ahmet Teküdar'dan sonra

⁸¹² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 224-225; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 602; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:651-652; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 210; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 86-87,91; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:376-377; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 254-255; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:255; Spuler, *İran Moğolları*, 102.

⁸¹³ Özgüdenli'nin Vassâf'tan aktardığına göre, Gazan Han, Baydu tarafından Fars bölgesinin gelirleri kendisine devredilmeden önce, Fars bölgesi için 100 tümen yani 1 milyon dinarlık bir vergi belirlemiş ve bunu tahsil etmesi için de naiplerini Şîrâz'a göndermişti. Fakat Fars bölgesinin idaresini elinde bulunduran Melik Said Cemâleddîn ve memurlarından Emîr Sarban, gelen naipleri azarlayarak geri göndermiştir. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 91 (Dipnot: 259); Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 179-180.

⁸¹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 227-228,240-241; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 653; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 210; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 89-90; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:377-378; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 255; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:257; Spuler, *İran Moğolları*, 102.

İslamiyet’i kabul eden ikinci Moğol şehzâdesi olmuştur⁸¹⁵. Gazan bir yandan ordusunu hazırlarken diğer yandan da Baydu’nun yakınındaki emîrleri kendi yanına çekmeye çalıştı. Bunun için de vaktiyle Geyhatu Han’ın vezirliğini yapan Sadreddîn Zencanî ile Geyhatu’ya en yakın kişilerden olup sonrasında Baydu’nun safına geçerek onun Emîrû’l-Ulemâlîğa tayin edilen Tağaçar gibi emîrlere Nevruz aracılığı ile haber göndererek kendi yanına çekmeye çalıştı ve bunda da büyük oranda başarılı oldu. Ayrıca Baydu’nun idam ettirdiği emîrlerin sahip olduğu arazileri mirastan mahrum bırakılmış varislerine iade edileceğinin garantisini vererek idam edilen emîrlerin yakınlarının da desteğini almak istedi⁸¹⁶.

694/1295 yılının sonlarında Baydu’nun Gazan’ın durumunu öğrenmek amacıyla yolladığı elçiyi tutuklatarak haber almasını engelleyen Gazan, hazırlıklarını tamamladıktan sonra Tebriz’e doğru yola çıktı. Gazan’ın on iki tümenlik bir ordu ile Azerbaycan yakınlarında olduğunu haber alan Baydu onu karşılamak üzere harekete geçmek istemiş fakat en yakın emîrlerinin ve kumandanlarının saf değiştirerek Gazan’ın tarafına geçtiğini haber alınca savaşı kazanamayacağını anlamıştır. Bunun üzerine Gürcistan’a kaçmak isteyen Baydu, yolda Emîr Nevruz’un askerleri tarafından yakalanarak esir alınır. Gazan ile görüşmek için büyük çaba harcarsa da bunu başaramayınca Nevruz tarafından Gazan’ın emri ile 23 Zilkade 694/5 Ekim 1295 tarihinde Merâğa yakınlarındaki Kastuvar’da oğlu ile birlikte idam edildi⁸¹⁷.

⁸¹⁵ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiû’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 242-243; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 602; Beyânî, *İran’da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 211-212; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 92,98-99; Boyle, “Dynastic And Political History of The Ilk-Hans”, 5:378; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 255; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:257; Mustafa Uyar, “İlhanlı Hükümdarlarının İslam’a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri”, *Belleten*, LXXVI/275, (Nisan 2012), 22-23; Hanifi Şahin, “Câmiu’t-Tevârih’e Göre Gazan Han’ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 73, (Bahar 2015), 210; Abdulkadir Yuvalı, “Gazan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13:429.

⁸¹⁶ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiû’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 250-252; Abu’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, 653; Beyânî, *İran’da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 211-212; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 103-104; Boyle, “Dynastic And Political History of The Ilk-Hans”, 5:377-378; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 256; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:257-258; Spuler, *İran Moğolları*, 102-103.

⁸¹⁷ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiû’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 251-252; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 602; Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, 657; Beyânî, *İran’da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 212; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 106-107; Boyle, “Dynastic And Political History of The Ilk-Hans”, 5:378; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 256; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:258; Spuler, *İran Moğolları*, 103.

2.3.6. Gazan Han Zamanında Şîrâz

İlhanlılar'da ilk olarak Argun Han'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları ve iç çatışma süreci nihayet Gazan Han'ın başa geçmesi ile son bulmuştur. Gazan, Argun Han'ın ölümünün ardından amcaları Ahmed Teküdar ve Geyhatu'nun kurultay tarafından desteklenerek tahta oturtulduğu dönemde babasının görevlendirdiği Horasân'da valilik yapmaya devam etmişti. Fakat Geyhatu'nun Baydu tarafından çeşitli hileler ile idam edilerek tahttan indirilmesine sessiz kalmayarak hakkı olduğunu düşündüğü İlhanlı tahtını ele geçirmek için Baydu ile mücadele etmekten çekinmemiştir. Bu mücadeleyi de başarı ile sonuçlandıran Gazan, 29 Zilhicce/9 Kasım 694/1295'de Mугan'da bütün İlhanlı hânedân üyeleri ve devlet erkânın toplandığı kurultayda han seçilerek İlhanlı tahtına oturdu⁸¹⁸.

Gazan Han'ın çocukluk döneminde aldığı eğitim ve sonrasında babası tarafından dönemin en deneyimli idarecilerinden biri olan Emîr Nevrûz ile birlikte görevlendirildiği Horasân valiliği, ona genç yaşta askeri ve idari manada oldukça tecrübe kazandırmıştı. Bu edindiği tecrübeler sayesinde Baydu'ya karşı giriştiği saltanat mücadelesini kazanarak İlhanlı tahtına henüz yirmi üç yaşında iken oturmayı başarmıştır. İlhanlılar adına siyâsî, ekonomik ve sosyal anlamda birçok sıkıntının yaşandığı dönemde idareyi eline alan Gazan Han ülkesinin içerisinde bulunduğu durumu düzeltmek ve istikrarı sağlamak için birçok alanda yenilik yapma yoluna gitmiştir. Siyâsî manada öncelikle kendisine karşı isyân eden ve isyân edebileceğini düşündüğü hânedân üyelerini idam ve sürgün yoluyla cezalandırmıştır. Bununla beraber yönetimi merkezileştirmek adına devletin içerisinde çok etkin olan Tağaçar ve Nevrûz gibi emîrleri, ya uzak yerlere görevlendirmiş ya da bütün destekçileri ile birlikte idam ederek bütün idarenin kendi kontrolünde olmasını sağlamıştır. Gazan Han, her ne kadar Müslüman olsa da atalarına karşı duyduğu derin saygı ve özündeki Moğol benliği onun daima bu bilinçle hareket etmesini sağlıyordu. Bunun için de bir

⁸¹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 251-253; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 602-603; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 198; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 657; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 214; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 107-108; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:379; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 256; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:258; Spuler, *İran Moğolları*, 103; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 423; Yuvalı, "Gazan Han", 13:429.

tarafından iç siyasette sert ve kesin tedbirler almaya çalışırken dış siyasette de özellikle Mısır ve Suriye meselelerinde atalarının intikamını alma politikası izleme yoluna gitmiştir⁸¹⁹.

Gazan Han, Müslüman olmasının da etkisiyle toplumun huzurunu ve düzeni sağlanması adına aldığı tedbirler ve yaptığı yenilikler ülkenin birçok yerinde etkisini göstermeye başlamış ve bu reformlar sürecinde birbiriyle taban tabana zıt olan İslam şeriatı ile Moğol yasasının kanunlarını bir arada yaşatmayı başarmıştır. Fakat onun uygulamaya koymaya çalıştığı idare sistemi ömrünün ve dolayısıyla iktidarının çok uzun sürmemesi sebebiyle yarıda kalmıştır. Gazan Han'dan sonra gelen hükümdarlar ise onun kurduğu düzeni bir süre daha devam ettirmişse de uzun vadede bunu gerçekleştirememiş ve ülkenin her tarafında yerel hânedânların tekrar etkin hale gelmesinin önüne geçememişlerdir⁸²⁰.

Gazan Han'ın ülke genelinde yapmış olduğu reformlar ve düzeni sağlama çabalarının en önemli yerlerinden birisi de Fars bölgesi olmuştur. İlhanlılar için geliri bakımından oldukça büyük öneme sahip olan bu bölge, gerek İlhanlı tahtını ele geçirmek için yapılan mücadeleler gerekse Fars bölgesinin idarecileri ile halkı arasındaki çatışmalar yüzünden sıkıntılı günler geçirmişti. Geyhatu Han ve Baydu'nun kısa hükümlerlik dönemlerinde buraya gelen idareciler düzenin sağlanması ve huzurun tahsis edilmesi adına ciddi bir politika izlememişlerdi. Gazan Han'ın iktidarının başlarında da devam eden bu durumun değişmesi, Gazan Han'ın önceliğini ülke genelinde iktidarı sağlama alma ve istikrarı sağlamaya vermesinden dolayı bir süre daha gecikmiş olması muhtemeldir. Zerkûb'un bu döneme ait kayıtları da bu görüşü destekler niteliktedir. Zerkûb, Fars bölgesinin Gazan Han başa geçtikten sonra bir yıl daha Şeyh Cemâleddîn Arab'ın idaresinde kaldığını ardından da kalıcı olarak dönemin meşhur veziri Sadreddîn Zencanî'nin tasarrufuna bırakıldığını söyler. Bu süre zarfında ise Geyhatu Han döneminden beri gerek Şîrâz'da gerekse Fars bölgesinin tamamında oğulları ile birlikte etkin bir şekilde varlık gösteren Şeyh Cemâleddîn Arab, Sadreddîn Zencanî'ye istediklerini yaptırabilmek ve daha fazla toprak sahibi olmak

⁸¹⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 254-255; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 603-604; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 215-216; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* 110-112; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 256-257; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:260-261; Spuler, *İran Moğolları*, 105-107; Yuvalı, "Gazan Han", 13:429.

⁸²⁰ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 258.

adına onunla arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Bunu da büyük oranda gerçekleştiren Şeyh Cemâleddîn, kısa sürede topraklarının genişliğini ve hâkimiyet alanını iki katına çıkardı⁸²¹.

Gazan Han, bir süre sonra Şeyh Cemâleddîn'in Fars bölgesinde Şîrâz dâhil oldukça geniş bir bölge üzerinde İlhanlı idarecilerinin varlığına rağmen söz sahibi olmasından rahatsız olmaya başladı. Gazan Han, geçmişte memurlarının Şîrâz'a girmesine izin verilmeyerek verginin tahsil edilememesi gibi olayların da etkisiyle Fars bölgesi ile ilgili önemli kararlar alarak kimseye taviz verilmeyecek bir idare sistemi oluşturmaya karar verdi. Bu kararının ilk yaptırımını olarak ise Sadreddîn Zencanî'yi vezirlikten azlederek tasarrufuna bıraktığı Fars topraklarını da elinden aldı. Onun yerine 695/1296 yılında Fars'ı idare etmesi ve vergileri toplaması için şehzâdeliği zamanından beri çok faydasını gördüğü sadık emîri Hurkudak'ı görevlendirdi⁸²². Ardından da Şîrâz'a bir fermân göndererek halka adaletli davranılmasını ve Melik Said Cemâleddîn'in huzuruna gelmesini istedi. Gazan Han'ın huzuruna çıkan Melik Said, sunduğu kıymetli hediyeler ile yeniden hükümdarın takdirini kazandı ve Fars'taki huzursuzluğun sebebi olarak gösterdiği İzzeddîn Muzaffer'in Fars'taki hâkimiyetinin sona ermesini sağladı⁸²³. Ardından da önceki sultanlar döneminde olduğu gibi Gazan Han ile yaptığı antlaşma ile Şîrâz ve Şebânkâre'de hânedâna ve devlete ait toprakların iki yıllığına, Irak-ı Arab, Basra ve Vâsıt'ın ise üç yıllığına mukata'a olarak kendisine verilmesini sağladı⁸²⁴.

Şîrâz'da bir ay kadar kalarak vergi toplama işi ile meşgul olan Hurkudak, aynı yıl Gazan Han'ın yeni veziri olan Cemâleddîn Destcirdanî tarafından bütün Irak-ı Acem meliklerinin huzura çağırıldığı sırada Fars'ta sorun yaşadığı Luristân Atabegi Efrasiyab'ı da beraberinde getirdi. Sultanın huzuruna çıkan Emîr Hurkudak'tan Fars'ın durumunu ve olan biteni sordu bunun üzerine Hurkudak sultana; "*Bendeniz Fars tarafına giderken Lur'dan geçiyordum. Beni karşılamadı. Şîrâz'dan bir amili Kuhgiluye'nin vergisini tahsil için gönderdim. Onun (Efrasiyab-ı Lur'un) adamları*

⁸²¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 73.

⁸²² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 257; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:193; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 202; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186; Spuler, *İran Moğolları*, 378.

⁸²³ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186; Spuler, *İran Moğolları*, 377.

⁸²⁴ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186.

buna karşı fitne çıkarıp bu mülkü kılıçla elde etmişiz dediler. Oraya yazılmış olan vergiler alınamadı.” diyerek, Luristân hâkimi Efrasiyab’ın Fars’ın vergisini toplamak için gittiğinde kendisini karşılamadığını ve ödemeleri gereken vergiyi de ödemediğini söyleyerek Efrasiyab’tan şikâyetçi olmuştur. Bunun üzerine sinirlenen Gazan Han Efrasiyab’ın Moğol yasalarına göre yargılanması için emir verdi⁸²⁵. Efrasiyab bu yargılanma sonucunda idam edilince onun yerine Lur Atabegi olan kardeşi Nusretüddîn Ahmed Efrasiyab’ın aksine İlhanlılara bağlılığını ilan ederek vergilerini düzenli ve zamanında ödemeye dikkat etmiştir⁸²⁶. Yine aynı tarihlerde Fars amidinin torunu olan ve bir dönem Fars’ta Geyhatu Han adına idarecilik yapmış olan İzzeddîn Muzaffer, Fars’ın idaresinde söz sahibi olan isimlerden olan Melik Said Cemâleddîn hakkında dedikodu çıkararak onun İlhanlılara ihânet ettiğini iddia ediyordu. Fakat bir süre sonra bu iddialarını ispat edemeyince yargılanmasına karar verildi⁸²⁷.

Gazan Han, 696/1296-1297 yılında Fars ve çevresinin iltizamını elinde bulunduran Melik Said Cemâleddîn’i coğrâfi ve idari açıdan Kirmân’a bağlı olan Hürmüz adasında İlhanlılara itaat etmeyen Bahâüddîn Ayaz’ı⁸²⁸ cezalandırmak ile görevlendirdi. Bunun üzerine Melik Said, bu görev için büyük bir ordu hazırladı ve Bahâüddîn Ayaz ile savaşmak için harekete geçti. Fakat Bahâüddîn Ayaz karşısında hezimete uğrayan Melik Said, barış antlaşması yaparak geri çekilmek zorunda kaldı⁸²⁹.

697/1298 yılı sonlarına doğru Melik Said Cemâleddîn, tasarrufundan olan bölgelerin umumi vergisi ve mali hesapların kontrol edilmesi için Tebriz’e çağrıldı. Yapılan incelemelerde hesaplarda 514 tümenlik (5.140.000 dinar) bir açık olduğu ve

⁸²⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 261-262; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:193-194.

⁸²⁶ Rıza Kurtuluş, “Lur-ı Buzurg”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27:226.

⁸²⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 262; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 203-204.

⁸²⁸ Hürmüz ve Kiş adalarının kontrolü Argun Han zamanından beri Mahmûd-i Kalhatî’nin elindeydi. Onun ölümünün ardından yerine oğlu Kutbuddîn Tahamtan geçti. Fakat bir süre sonra onun da ölümüyle birlikte kardeşleri Rükneddîn Mesud ile Seyfeddîn Nusret arasındaki iktidar mücadelesi ortaya çıktı Seyfeddîn Nusret, Kirmân Hâkimi Celâleddîn Suyurgatmış’ın desteği ile kardeşini öldürerek idareyi eline almayı başardı. Fakat bir süre sonra kardeşinin Türk asıllı Gulamı Bahâüddîn Ayaz, Şîrâz Hâkimi Melik Said’in desteği ile Hürmüz’ü tamamen kendi hâkimiyetine almayı başardı. 699/1300 yılında Kirmân ve Fars’ın ardından Hürmüz topraklarına gelen Çağataylılar, burada Ayaz’ın direnişi ile karşılaştı ve şehre girmeyi başaramadı. Çağataylıları püskürttükten sonra idare merkezini Cerûn adasında yeni kurduğu Hürmüz şehrine taşıyan Ayaz, 711/1311 yılında ölünceye kadar bütün Fars körfezinin deniz ticaretini elinde bulundururken Fars, Kirmân ve Şebânkâre hâkimleri ile de iyi ilişkiler kurdu. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 188-189; Spuler, *İran Moğolları*, 166-168.

⁸²⁹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 188; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 202-203.

bu miktarın Melik Said'in zimmetine geçirdiği iddia edildi. Bu durum Gazan Han'a iletilince de Gazan Han Melik Said'in yargılanmasını ve eksik olan kısmın Melik Said'ten tahsil edilmesini emretti. Uzun süren yargılamalardan sonra Melik Said'in zimmetinde görünen 45 tümeni (450.000 dinar) ödemesine karar verildi. Bu olaydan sonra Melik Said, Gazan Han'ın kendisine itimadının tam olduğunu söylemesine rağmen sonraki yılın mukata'asını almayı kabul etmedi⁸³⁰. Bunun üzerine 698/1298-1299 yılında on altı kısma ayrılan Şîrâz ve çevresinin vergileri üç yıl için 1.000 tümen (10.000.000 dinar) olarak belirlendi. Yayınlanan bir fermân ile devlet adına vergi toplayacak olan tahsildarlara yardımcı olunması ve vergi memurlarının da halka kötü davranmaması emredildi. Bu esnada Fars'ın idaresi için Sâdâk Tarhân görevlendirilirken Melik Muazzam Şerefeddîn Simnânî ise halka zulmedilmesini engellemekle görevlendirildi⁸³¹.

698/1298-1299 yılında Fars bölgesinin büyük bölümünü etkileyen büyük bir veba salgını ve kıtlık Şîrâz'ı da derinden etkilemiş şehrin büyük sıkıntılar çekmesine sebep olmuştur. Bazı kayıtlara göre Fars bölgesinde 90.000'e yakın insan bu salgın ve kıtlıktan dolayı hayatını kaybetmiştir. Fars bölgesi ve Şîrâz bu sıkıntılar ile uğraşırken Gazan Han tarafından Fars'a gönderilen vergi tahsildarlarının halktan haksız yere topladıkları 100 tümen (1.000.000 dinar) civarındaki vergi de Fars halkının durumunun daha da kötüye gitmesine sebep olmuştur⁸³². Buna ilaveten Gazan Han'ın da dış siyasette bir süredir batı seferleri ile meşgul olması, ülkenin doğu bölgesinin ihmal edilmesine yol açmıştır. Bu durum ülkenin doğusunda İlhanlı hâkimiyetinin sarsıntıya uğramasına sebep olmuştur. Belh ve Sistân'da hüküm süren Nikûdarlıların hâkimi olarak görünen ve Çağataylılar'dan Duva'nın oğlu Kutluk Hoca, İlhanlıların yönetim zafiyetinden yararlanarak 10 bin kişilik bir ordu ile Kirmân üzerinden Fars'a girdi ve orada bulunan Timur Boğa (Timur Bukâ) emrindeki Moğol garnizonunu bozguna uğratarak 699/1300 yılında Şîrâz şehrine girdi. Şîrâz'ı yağmaladıktan sonra ilerleyişine devam eden Nikûdarlılar, Kâzerûn'a kadar ilerleyerek Fars'ı yağmalamaya devam etti⁸³³. Memluküler ile giriştiği savaşlar yüzünden bölgeye müdahale edemeyen

⁸³⁰ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 203-204.

⁸³¹ Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:194; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186-187.

⁸³² Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 187; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:182.

⁸³³ Argun Han döneminin sonuna kadar neredeyse her yıl düzenli olarak Fars eyaletine ve özellikle Şîrâz'a yağma saldırıları düzenleyen Nikûdarlılar, İlhanlı hükümdarlarının aldığı tedbirlerden dolayı bir süre bu faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardı. Fakat Gazan Han'ın Suriye seferinde olmasını

İlhanlılar, Fars'a sadece küçük müfrezeler gönderebilmiş fakat bu müfrezeler Mâverâünnehir askerleri karşısında tutunamamıştır⁸³⁴. Nikûdarlıların Fars bölgesindeki bu faaliyetleri ancak İlhanlıların batı cephesindeki mücadeleleri sona erdikten sonra Gazan Han'ın kardeşi Olcaytu Harbende'yi Fars'a göndermesi ile sonuçlandırılabilmiştir. Şehzâde Harbende, Emîr Kodak ve Sevinc'in yardımcıları ile Nikûdarlıların lideri Kutluk Hoca'yı bozguna uğratarak Fars'ın kontrolünü geri almıştır⁸³⁵. Sonraki dönemlerde bu saldırıların yenilenmesinden endişelenen halk, Fars idarecilerinden Şîrâz'ın surlarının yenilenmesini talep etmiştir⁸³⁶.

700/1301 yılında Gazan Han, Suriye seferinden döndükten sonra konakladığı Ucan şehrinde Hâce Sadeddîn'i tam yetkili olarak Sahib-i Divanlık makamına getirdi. Oradan da Kutlukşâh Noyan ile Geyhatu Han'ın kızlarından İlkutluk'un evlilik törenlerine katılmak için törenin yapılacağı yaylağa gitti. Düğün töreninin ardından katıldığı bir eğlence meclisinde aralarında Şîrâz'dan gelen idarecilerin de bulunduğu bir kısım devlet erkânının divan üyelerine yönelik suikast hazırlıkları yaptığından şüphelendi ve aynı gece Şeyh Mahmûd İncû, Şîrâz Kadısı, Seyyid Kutbuddîn Şîrâzî, Muineddîn Horasâni, Eminüddîn İdaçi ve Sadettin Habeş'in yakalanarak yargılanmasını emretti. Bunlardan Eminüddîn'in bir hafta sonra Sadeddîn Habeş'in de on gün sonra suçsuz oldukları anlaşılınca serbest bırakıldılar. Şîrâz Kadısı, Seyyid Kutbuddîn ve Muineddîn Horasâni ise 700/1301 yılının son aylarında yapılan yargılamalar sonucunda suçlu bulunarak Moğol yasasına göre cezalandırılmaları kararlaştırıldı. Fakat bu yargılamadan bir süre sonra Şeyh Mahmûd, Hânedân ailesinden Bulugan Hatun'un şefaatiyle serbest bırakılmıştır⁸³⁷.

Gazan Han'ın ölümüne sebep olacak hastalığı 25 Muharrem 703/8 Eylül 1303 yılında Tebriz'de bulunduğu sırada ortaya çıktı. Birden bire göz ağrısı ile başlayan

ve üzerlerine ciddi bir ordu gönderemeyeceğini fırsat bilen Nikûdarlıların lideri Kutluk Hoca tekrar Fars bölgesini yağmalamak için harekete geçti. 698/1298-1299 yılına kadar Nikûdarlılar'ın lideri Çağatay'ın torunlarından olan Bucay'ın oğlu Abdullâh idi. Daha sonra Barak Han'ın oğlu Duva Çağatay Hanlığı'nın başına geçince Abdullâh'ı tutuklatarak kendi oğlu Kutluk Hoca'yı Nikûdarlıların başına getirdi. Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 119; Abdulkadir Yuvalı "Çağatay Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8:177; Şîrâz, dia, 182 Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 187,221-222.

⁸³⁴ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 119; Spuler, *İran Moğolları*, 116; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:182.

⁸³⁵ Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:194; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 222; Spuler, *İran Moğolları*, 117.

⁸³⁶ Özgüdenli, "Şîrâz", 39:182.

⁸³⁷ Reşidüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 285.

hastalığa Tebriz’de çare bulamayacaklarını söyleyip onu Bağdâd’da bulunan İlhanlı kışlağına götürmeye karar verdiler. Gazan Han’ın hastalığından dolayı çok hızlı ilerleyemeyen grup, kışın bastırması ve yoğun kar yağışından dolayı Bağdâd’a ulaşamadı ve Hulan-Möran kışlağında konaklamak zorunda kaldı⁸³⁸. Burada hekimlerin birkaç ay süren büyük çabaları sonucunda iyileşerek ayağa kalkan Gazan Han, 703/1304 yılının Şaban/Mart ayının başlarında tamamen iyileştiğini düşünerek oradan ayrılarak Rey’e gitmek üzere yola çıktı. Ancak Rey şehrine yaklaştıkları sırada hastalığı tekrar nüksetti ve bu sefer durumu daha da ağırlaştı. Belki de bu sefer pençesine düştüğü bu hastalıktan kurtulamayacağını anlayan Gazan Han bir an önce Tebriz’e dönmek istemiş fakat sadece Kazvin’e kadar gidebilmiş ve Bişkele Çayı civarında konaklamak zorunda kalmıştı. Bir süre sonra durumu devlet erkânına ve ailesine bildirilerek huzura gelmeleri istendi. Gazan Han, en çok kıymet verdiği hatunu olan Bulugan Hatun’un gelmesi ile birlikte bütün emîrlerini ve devlet erkânını huzuruna toplayarak onlardan kendisinden sonra kardeşi Olcaytu’nun han seçilmesi konusunda söz vermelerini istemiştir. Daha sonra kardeşi Olcaytu’ya da kendisinin yarım kalan işlerini tamamlayarak halkın huzuru ve refahı için çalışmasını tavsiye etti. Gazan Han, kardeşi Olcaytu’yu kendisinden sonra veliaht ilan ettiğini yazan vasiyetnamesini ölmeden önce kendisi tarafından mühürlenerek İlhanlı ülkesinin her yerine gönderdikten birkaç gün sonra Kazvin yakınlarındaki Bişkele Otağı’nda 11 Şevval 703/17 Mayıs 1304 tarihinde vefat etti⁸³⁹. Reşîdüddîn Gazan Han’ın ölümünü “*Allâh’ın takdiri üzere ömür günleri sona erdiği için onun ruhu gurur sarayından sürûr sarayına göçtü. Büyük kıyamet olan bu büyük olaydan sonra felekler giysilerini laciverte boyadılar ve yeryüzünde yaşayanların gözünden Ceyhun ve Nil misali kan ırmakları akıp yüzbinlerce göz ağlar oldu.*” şeklinde kaydederek onun ölümünden duyduğu büyük üzüntüyü dile getirmiştir⁸⁴⁰. Gazan Han’ın cenazesi, Bişkele otağından alınarak Tebriz’e getirildi ve şehrin güneybatısında bulunan Şenbi’deki bir külliye içerisine onun adına yaptırılan türbeyle defnedildi⁸⁴¹.

⁸³⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 297-299; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 269; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 361-362; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 269.

⁸³⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 304; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 270; Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 605-606; Beyânî, *İran’da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 229; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 365-366; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 269; Yuvalı, “Gazan Han”, 13:430.

⁸⁴⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 304-305.

⁸⁴¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 305; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 270-271; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 368-369; Yuvalı, “Gazan Han”, 13:430.

Gazan Han dönemi İlhanlılar için dış politika hariç her bakımdan bir yükseliş dönemi olmuştur. Siyâsî, iktisâdî, sosyal ve ekonomik alanda yapılan birçok reform ülkenin içerisine düştüğü kargaşa ve düzensizlik ortamının son bulmasına yol açmıştır. Fakat Gazan Han'ın öncülüğünü yaptığı bu reformların sürekliliği kendisinden sonra başa geçen hükümdarlar tarafından devam ettirilememiştir. Gazan Han'ın ölümü ile birlikte dış politikada izlenen yanlış politikalar ve Anadolu'da ortaya çıkan yerel beyliklerin taarruzuna maruz kalmaları, her geçen gün devletin biraz daha zayıflamasına yol açmıştır. Bunun neticesinde ise olarak Gürcistan ve İran'ın güney kısmındaki Fars ve Kirmân yavaş yavaş bağımsızlıklarına kavuştular⁸⁴².

2.3.7. Olcaytu Han Zamanında Şîrâz

Gazan Han, hastalandığı sırada durumunun iyi olmadığını anlayınca bütün emîrlerini ve devlet erkânını huzuruna toplayarak onlara kendisinden sonra kardeşi Olcaytu'yu han olarak seçmelerini vasiyet etmişti. Çocukları arasından veliaht olarak tayin edebileceği kimse olmadığı için böyle bir karar alan Gazan Han, bu kararının hem sözlü olarak hem yazılı bir fermânla bütün ülkeye duyurulmasını istemiştir. Böylece İlhanlı devletinin kendisinden önceki dönemlerde olduğu gibi bir taht kavgasına düşerek düzenin bozulmasına engel olmak istemiştir. Fakat işini şansa bırakmak istemeyen Olcaytu, Gazan Han'ın hastalığı sırasında onun durumunu saraya yerleştirdiği adamları vasıtasıyla yakından takip ederek olası bir vefat haberi karşısından başkente erkenden gitmek ve İlhanlı tahtına oturmak için hazırlıklı olmak istiyordu. Nitekim Gazan Han'ın ölüm haberini resmi ilan tarihi olan 11 Şevval 703/17 Mayıs 1304'den önce öğrenen Olcaytu, kendisine yakın olan emîrler ile bir durum değerlendirmesi yaptı. Ardından da ilk iş olarak kendisine rakip olarak gördüğü ve ilerleyen günlerde isyân edebileceğini düşündüğü Geyhatu Han'ın oğlu Şehzâde Alafrenk'in yakalanarak idam edilmesini sağladı⁸⁴³. Daha sonra yine kendisine zorluk çıkarabileceği düşüncesiyle Fars hâkimi Hurkudak'a karşı da hareket etti. O güne

⁸⁴² Spuler, *İran Moğolları*, 117-118.

⁸⁴³ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 271; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 606; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270; Spuler, *İran Moğolları*, 119; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:307.

kadar yeni hükümdara karşı herhangi bir olumsuz harekette bulunmayan Hurkudak, Olcaytu'nun bu tavrı karşısında çok şaşırılmıştır. Bununla beraber Olcaytu'nun üzerine yolladığı ordu karşısında tutunamayarak kaçmayı deneyen Hurkudak, bunu başaramamış ve yakalanarak kızı hariç bütün ailesi ile birlikte idam edilmiştir⁸⁴⁴.

Olcaytu, kendisine rakip olarak gördüğü Alafrek'i ve Fars hâkimi Hurkudak'ı öldürdükten sonra hanlık tahtına oturmak için Horasân'dan Tebriz'e doğru yola çıktı. Yoğun hava şartlarından dolayı çok ağır ilerleyebilen Olcaytu, 5 Zilhicce 703/ 9 Temmuz 1304'de Ucan'a vardı. Olcaytu, on gün sonra da Gazan Han'ın yas törenlerinin ardından düzenlenen büyük bir cülus töreniyle birlikte 15 Zilhicce 703/ 19 Temmuz 1304'de İlhanlı tahtına oturdu. Düzenlenen törene ülkenin her tarafından elçiler gelerek Olcaytu'ya bağlılıklarını bildirdi. Bu törenlerle birlikte Olcaytu, Kutlukşâh'ı başkumandanlığa getirirken Gazan Han döneminin meşhur vezirleri Sadeddîn ve Reşîdüddîn'in vezirlik görevlerine devam etmelerine karar verdi⁸⁴⁵. 705/1305 yılının sonlarına doğru da Büyük Moğol Han'ının elçileri İlhanlı başkentine gelerek büyük hanın Olcaytu'nun hanlığını tasdik ettiğinin fermânını kendisine teslim ettiler⁸⁴⁶.

Zerkûb, Gazan Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına oturan Olcaytu Han'ın Emîr Hurkudak'ı idam ettikten sonra Fars'ın idaresini için Sahib-i Divan Şemseddîn Muhammed b. Muhammed el-Cüveynî'nin görevlendirdiğini kaydetmiştir. Melik Şemseddîn, Olcaytu adına Fars'ı üç yıl kendi hâkimiyetinde tuttukten sonra 706/1306 yılının Rebiyülevvel ayında vefat etti. Onun ölümü ile birlikte oğullarından Melikü'l-Azam Şemseddîn Muhammed ve Melikü'l-Adil İzzeddîn Abdülaziz babalarının makamına geçtiler. Gazan Han'ın ölümünün ardından hemen Olcaytu'nun yanına giderek güvenini kazanan Melik İzzeddîn Abdülaziz, babasının görev süresi boyunca Olcaytu'nun yanında kaldı ve onun güvenini kazandı. Olcaytu, Şemseddîn Muhammed'in ölümünün ardından Şîrâz'a haber göndererek bütün devlet adamlarının

⁸⁴⁴ Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:194; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 271-272; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 606; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:307-308; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270; Spuler, *İrân Moğolları*, 119.

⁸⁴⁵ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 271-272; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 606; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270; Spuler, *İrân Moğolları*, 119-121; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*, 1:308; Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1.Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33:345.

⁸⁴⁶ Spuler, *İrân Moğolları*, 121.

huzuruna gelmesi için emir verdi. Ardından da Şemseddîn Muhammed'in oğullarından İzzeddîn Abdülaziz'i babasının yerine Fars hâkimi olarak görevlendirdiğini ilan etti⁸⁴⁷.

Olcaytu Han, İzzeddîn Abdülaziz'i Fars'a gönderdiği sırada bölgenin hâkimiyeti önceki yıllarda olduğu gibi büyük oranda Melik Said Cemâleddîn'in elindeydi. Bunun yanı sıra Gazan Han'ın son zamanlarında Fars bölgesi için İltizam usulünden vaz geçilerek klasik vergi toplama sistemine geçildiği için İzzeddîn Abdülaziz ile beraber güvendiği emîrlere birini de vergi tahsildarı olarak Fars'a gönderdi⁸⁴⁸. Bu tarihten itibaren İzzeddîn Abdülaziz ve beraberindeki İlhanlı vergi tahsildarları Fars bölgesine yerleşerek yedi yıl boyunca birlikte bölgeye hükmettiler. Sultan Olcaytu, İzzeddîn'in ardından bölgede asayişin sağlanmasına yardım etmesi için Emîr Aştu'yu da Şîrâz'a gönderdi. İzzeddîn, Emîr Aştu'nun Şîrâz'da kaldığı süre boyunca ordu üzerinde söz sahibi olmaya çalışmasını kendisi için tehdit olarak gördü ve bir süre sonra da azledilerek geri çağırılması için Sultan Olcaytu'yu ikna etti. Melik İzzeddîn, Emîr Aştu'yu Şîrâz'dan gönderdikten sonra bağımsız ve despot bir şekilde hareket etmeye başladı. Bir süre sonra İzzeddîn, Şîrâz ve Fars'taki askeri gücün üzerindeki otoritesine güvenerek Olcaytu ile aralarındaki Fars memleketlerinin ve denizinin ortaklaşa idare edilmesi üzerine yapılan antlaşmaya uymamaya başladı⁸⁴⁹. Bunun üzerine İzzeddîn, bu antlaşmanın şartlarına uymaması ve ödemesi gereken yıllık vergiyi geciktirdiği gerekçeleri ile Sultan Olcaytu tarafından Sultaniye'ye çağırıldı. 704/1314 yılında sultanın huzuruna çıkan İzzeddîn, kendilerinden talep edilen vergi 300 tümen yani 3.000.000 dinarlık borcu ödemeye güçlerinin olmadığını söyledi. Buna gerekçe olarak ise Fars'ta toplanan vergilerin sadece 35 tümenin sultanın hazinesine aktarıldığını geri kalanının tamamına İlhanlı emîrleri tarafından el konulduğunu söyledi. Fakat sultan izin verirse geri dönerek en kısa sürede bütün

⁸⁴⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 73-74; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:194.

⁸⁴⁸ Fars bölgesinde İltizam sisteminin terk edilerek klasik vergi toplama sistemine geçilmesinin sebebi muhtemelen Melik Said Cemâleddîn'in Gazan Han ölmeden önce zimmetine para geçirmek suçundan yargılanarak cezalandırılmasıdır. Gazan Han, her ne kadar bu yargılamadan sonra Melik Said'e itimadının tam olduğunu söylese de Melik Said artık bölgenin vergisi için iltizam ödemeyeceğini ilan etmişti. Dönemin şartlarında İlhanlıların belirlediği vergi miktarını Melik Said'ten başka ödeyebilecek kimse olmadığı için de Fars bölgesinin iltizama verilme uygulamasından vazgeçilmiştir. Ardından da Fars on altı bölgeye ayrılarak üç yıl için 100 tümenlik (1.000.000 dinar) bir vergi belirlendi ve bunun tahsil edilmesi için bölgeye İlhanlı sultanı tarafından görevlendirilen vergi tahsildarları gönderildi. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186-187; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:182.

⁸⁴⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 74.

şehirlerden tekrar vergi toplayacağını ve borcunu ödeyebileceğini söyledi. Bunun üzerine Sultan Olcaytu, onun Şîrâz'a dönmesine izin verdi. İzzeddîn geri dönüş yolunda Fars sınırında bulunan Mehyar ve Kumişe şehirlerine varınca buralarda sebepsiz yere halkın üzerine saldırarak onlardan ellerinde neyi varsa kendisine teslim etmesini istedi. Aynı zulmü Şîrâz'a girmeden önce civar köylerde de gerçekleştiren İzzeddîn'in yaptıklarını haber alan Emîr Aştu, İzzeddîn'i isyân girişiminde bulunduğu gerekçesiyle Sultan Olcaytu'ya şikâyet etti. Bunun üzerine Sultan Olcaytu durumun araştırılması için bölgeye elçilerini gönderdi. Gelen elçileri durumun yanlış anlaşıldığını ve sultana söz verdiği borcunu ödemek için vergi topladığına ikna ederek geri gönderdi⁸⁵⁰. Ardından da bir yıl daha Fars bölgesinde halka zulmederek halkın elinde bulunan hayvan sürülerine kadar bütün mallarını zorla elinden almaya devam etti ve bölgeyi terk etmek için gerekli hazırlıklarını tamamladı. Bu durumu haber alan Olcaytu, Melik İzzeddîn'in bertaraf edilmesi için harekete geçme kararı aldı ve bunun içinde Emîr Aştu'yu görevlendirdi⁸⁵¹. Emîr Aştu, Kâşanî'nin tabiri ile “*Kuzey rüzgârıyla birlikte atının dizginlerine asıldı ve bir kartal gibi dağların zorlu geçitlerinden ve bozkırların üzerinden uçarcasına hareket ederek*” ordusuyla birlikte Şîrâz önlerindeki Kerek köyüne geldi. Emîr Aştu'nun gelişini ve şehre sabah namazı vaktinde saldıracağını haber alan İzzeddîn, yola çıkmak için harekete geçti. Güvendiği adamlarını Şîrâz'ın bütün girişlerine göndererek Emîr Aştu ve adamlarının şehre girmesine engel olmaları istedi. Bu sayede topladığı bütün kıymetli eşyayı sahile ulaştırmayı başaran İzzeddîn, kendisi de Emîr Aştu Şîrâz'a girmeden önce kaçmayı başarmış ve Fars bölgesini terk etmiştir. Sabah olunca şehre giren Emîr Aştu, İzzeddîn'in kaçtığını öğrendi fakat arkasından gitmeye de cesaret edemedi ve ordusuyla birlikte geri döndü. Fars bölgesinde olan biteni haber alan Sultan Olcaytu ise Fars bölgesi idarecisi olarak İzzeddîn Kuheki'yi atadığını ilan etti⁸⁵².

İzzeddîn Fars'ı terk ettikten sonra bölge üzerindeki faaliyetlerine son vermemiş uzaktan da olsa Fars bölgesinin ve Şîrâz'ın üzerinde söz sahibi olmaya çalışmıştır. Kendisi bölgeye gelemediği için dönemin zengin ve itibarlı tacirlerinden biri olan Zeynüddîn Ali Abdusselam'ı bir miktar mal ve eşya ile Şîrâz'a gönderdi. İzzeddîn'in

⁸⁵⁰ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 187-188; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:194.

⁸⁵¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 74; el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 188.

⁸⁵² el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 188; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:194-195; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 74-75.

bu tacir üzerinden Fars'ta söz sahibi olmaya devam ettiğini öğrenen Sultan Olcaytu bu duruma çok sinirlendi ve Zeynüddîn'in derhal yakalanarak huzuruna getirilmesini emretti. Olcaytu'nun huzuruna çıkan Zeynüddîn, aracı olmaları için rüşvet verdiği emîrlere ve bir grup ulemânın sultanı ikna etmesiyle canını kurtardı ve Yezd'e gitti. Bir süre sonra da orada vefat etti⁸⁵³.

İzzeddîn'in Fars bölgesi ve Şîrâz üzerinde söz sahibi olma ve Emîr Aştu ile olan mücadelesi belirli aralıklarla devam etmiştir. Fakat bu olayların geri kalan kısmı Olcaytu Han'ın ölümünden sonra yaşandığı için konunun devamını "Ebu Said Han Dönemi Şîrâz" başlığı altında anlatmaya devam edeceğiz.

Olcaytu Han, Emîr Aştu'yu Melik İzzeddîn'in üzerine gönderdiği sırada kurucusu olduğu ve İlhanlılara başkent yaptığı Sultaniye şehrindeydi. Burada iken bir rivayete göre zehirlenerek bir rivayete göre de yakalandığı ağır hastalıktan kurtulamayarak 27 Ramazan 716/13 Aralık 1316 tarihinde otuz altı yaşında iken vefat etti. Olcaytu vefatının ardından Sultaniye şehrinde kendi adına yaptırılan ve dönemin en görkemli ve muhteşem İslam eserlerinden biri olarak gösterilen türbesine defnedildi⁸⁵⁴.

2.3.8. Ebu Said Bahadır Han Zamanında Şîrâz

İlhanlı hükümdarlarının sekizincisi olan Olcaytu, babasının ölüm haberi geldiği sırada Horasân valisi olarak Mâzenderan'da buluyordu. Henüz on iki yaşında olduğundan dolayı hâkimiyetine verilen topraklar, kendisine atabeg olarak görevlendirilen ve aslen Uygur Türklerinden olan Sevinç Aka tarafından idare ediliyordu. Babasının öldüğü sırada kendisi ile birlikte İlhanlı tahtına aday olabilecek ciddi bir rakip olmadığı için de tahta oturmasında bir engel de yoktu. Babasının ölüm haberi ile birlikte atabeği Sevinç Aka ile birlikte Rey üzerinden Sultaniye'ye doğru yola çıkan Ebu Said'i şehrin girişinde Emîr Çoban karşıladı. 717/1317 yılında Safer

⁸⁵³ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 195.

⁸⁵⁴ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 248; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* 14:146; Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 610; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:406; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 279; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:324; Spuler, *İran Moğolları*, 130-131; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 433; Özgüdenli, "Olcaytu Han", 33:346.

ayının ilk gününde (15 Nisan) kurultay kararı ile İlhanlı tahtına oturan Ebu Said, Emîrû'l-Ümerâlık (Beylerbeyi) görevini Emîr Çoban'a verirken babası Olcaytu döneminde vezirlik yapan ve ülkenin idaresini büyük oranda ellerinde bulunduran Reşîdüddîn ve Tâceddîn Ali Şâh'ın görevlerine devam etmesini istedi⁸⁵⁵. Fakat bir süre sonra Tâceddîn Ali ve Emîr Çoban birlikte hareket ederek Reşîdüddîn'i sultanın gözünden düşürmeyi başarmış ve bir süre sonra da onun Olcaytu Han'ın zehirlenmesi olayına karıştığını iddia ederek yargılanmasını sağlamışlardır. Tâceddîn Ali Şâh ve Emîr Çoban'ın müdahalesinin bulunduğu bu yargılama sonucunda Reşîdüddîn, Olcaytu'yu zehirlediği iddia edilen oğlu İzzeddîn İbrahim ile birlikte Ebher yakınlarında idam edildi (17 Cemaziyülevvel 718/ 17 Temmuz 1318)⁸⁵⁶.

Olcaytu ölmeden bir süre önce Fars hâkimi Melik İzzeddîn'in otoritesini tanımayarak bağımsız hareket etmeye başlaması üzerine Emîr Aştu'yu Fars bölgesinde İlhanlı otoritesini tekrar sağlaması ve Melik İzzeddîn'i yakalaması için Şîrâz'a göndermişti. Fakat Olcaytu'nun ömrü Şîrâz'daki olayların sonucunu görmeye yetmemiştir. Kendisini zorla Şîrâz'dan gönderdiği için İzzeddîn'e karşı düşmanca bir tavır içerisinde olan Emîr Aştu, bu fırsatı değerlendirmek için vakit kaybetmeden harekete geçti ve hazırladığı büyük bir ordu ile Şîrâz'a doğru yola çıktı. Aştu'nun 716/1317 yılının Zilkade ayının onuncu gününde (24 Ocak) beraberindeki askerler ile birlikte Şîrâz önlerine gelmesi şehirde tam bir kargaşa ortamının oluşmasına sebep oldu. Bu kargaşa ortamı şehir halkının bir tarafta Melik İzzeddîn'in yaptıklarından dolayı cezalandırılmasını isteyenler ve diğer tarafta ise Emîr Aştu'nun şehre girmesine engel olmak isteyenler olarak ikiye bölünmesine yol açtı. Ertesi gün yol kenarında müşrik bir Türk süvarinin görünmesi ile birlikte Emîr Aştu'nun Şîrâz'ın kapısına vardığı anlaşıldı. Bir süre sonra Şîrâz'a giren Emîr Aştu, Melik İzzeddîn'i işlemiş olduğu suçlardan ve Fars'ın idarecilerini Şîrâz'a toplayarak devlete isyana teşvik

⁸⁵⁵ Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 611-612; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:406-407; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 248; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 279; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:325; Spuler, *İran Moğolları*, 132; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 433; Abdulkadir Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1.Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:218.

⁸⁵⁶ Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 612; Boyle, "Dynastic And Political History of The Ilk-Hans", 5:407; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 281; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:326-327; Spuler, *İran Moğolları*, 135; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 435; Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", 10:218; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1.Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35:20.

etmek suçundan tutuklamak istedi fakat bütün aramalarına rağmen İzzeddîn'i bulmadı. Çünkü Melik İzzeddîn Aştu ve askerleri karşısında tutunamayacağını anlayınca şehri terk ederek kaçma yolunu seçmişti. İzzeddîn'in Şîrâz'dan kaçtığını öğrenen Aştu, ertesi gün adamlarını onun peşinden gönderdi ama onu yakalayamadılar⁸⁵⁷.

Ebu Said Han, Olcaytu'nun Fars bölgesine idareci olarak atadığı İzzeddîn Kuheki'nin yerine bölgede bozulan düzenin yeniden tahsis edilmesi ve güvenliğin sağlanması için Melikü'l-Azam Şeyh Behlül isimli bir zat gönderdi. Zerkûb'un kayıtlarına göre akıllı ve becerikli bir kişi olan Şeyh Behlül, dâhil olduğu sufiler tayfası sayesinde tecrübe kazanarak dervişlik de yaptı. Bir süreliğine şehir şehir dolaşarak tecrübelerini aktardıktan sonra Şîrâz'a geri gelmiş ve Şîrâz'da kaldığı süre boyunca aldığı tedbirler ve yaptığı akıllıca işlerle Şîrâz'da huzur ve düzen ortamının sağlanmasını başararak daha mamur bir şehir olmasını sağlamıştır. Şeyh Behlül Şîrâz'da *Darb-ı İstahr* mahallesinde kendisine ait bir ev inşâ ettirdikten sonra dönemin meşhur âlimlerinden Şeyh Abdullâh Hafif'in dergâhını ve mezarını kendi parasıyla yeniden imâr ederek türbe haline getirdi. Kendisinden sonra uzun yıllar ayakta kalabilen bu türbe, Şeyh Behlül'ün Şîrâz'da yaptırdığı en önemli eserdir⁸⁵⁸.

719/1319-1320 yılına gelindiğinde Ebu Said Han, Kerduçin Hatun'u Olcaytu Han'ın ölümünden sonraki dönemde Şîrâz'da ve Fars bölgesinde ortaya çıkan kargaşa ortamının giderilmesindeki katkılarından dolayı Fars hâkimi olarak ilan etti⁸⁵⁹. Ardından da o dönemde Kerduçin Hatun ile evli olduğu tahmin edilen Emîr Togay'ı da vergi memuru olarak vazifelendirdi. Kerduçin Hatun ile evli olduğu süre boyunca Fars'ın idaresinde söz sahibi olan Emîr Togay, Zerkûb'a göre kendi dönemi için Şîrâz'ı bayındır ve mamur bir yer haline getirmek için büyük çaba harcayan biri olmuştur. Şîrâznâme'de kendisinden *Nuin-i Azam*⁸⁶⁰ olarak bahsedilen Emîr Togay, Şîrâz başta olmak üzere bölge tarımını geliştirmek adına önemli çalışmalar yapmıştır.

⁸⁵⁷ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 188; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:194-195; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 74-75.

⁸⁵⁸ Zerkûb'un kayıtlarında Şeyh Behlül'ün Şîrâz'a gelişi anlatılırken tarih kısmı boş bırakıldıktan sonra "...yılında geldi" diye devam etmektedir. Fakat gerek Olcaytu Han dönemi ve gerekse Olcaytu Han'ın tahta oturduktan sonraki olayların kronolojik sıralamasına bakıldığı zaman Şeyh Behlül'ün tahminen 718/1318-1319 ile 719/1319-1320 yılları arasında bir dönemde Şîrâz'a geldiğini söyleyebiliriz. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 92-93; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 92.

⁸⁵⁹ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 359; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 92; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26.

⁸⁶⁰ Türklerde ve Moğollarda "Emîr-i A'zâm" manasında kullanılan bir unvan; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93.

Zerkûb'un kayıtlarına göre bunların en önemlisi ise Şîrâz'ın Beyzâ Kapısı'nın dışında yaptırdığı ve “*Bağ-ı Togay (Togay Bağı)*” adıyla meşhur olan iki yüz feyman büyüklüğündedir. Bu bağın yakınlarında bir ordugâh kurmak istediye de buna ömrü yetmemiştir⁸⁶¹. Emîr Togay öldükten sonra Şîrâz'da Kerduçin medresesine defnedilmiştir⁸⁶². Emîr Togay'ın ölümden sonra Kerduçin Hatun, önce Ebu Said Han tarafından kardeşinin kocası ve aynı zamanda İlhanlı Emîrî'l-Ümerâsı olan Emîr Çoban ile evlendirilmiş onun ölümünden sonra da Melik Gıyâseddîn ile evlendirilmesi planlanmış fakat bu evlilik gerçekleşmemiştir⁸⁶³. Bunun üzerine bölgede ortaya çıkan idare boşluğunda Fars'ın idaresini Emîr Sâtî⁸⁶⁴, nin oğlu Hacı Tuğî eline alarak bir süre Moğol vergi tahsildarları ile birlikte ülkeyi idare etmiştir. Daha sonra Abiş Hatun'un diğer bir kızı olan Algançî Hatun'un kızı Sultan Hatun'un kocası Kara Muhammed, Şîrâz'da hükümetten sorumlu kişi olmuş ve bütün memleket işleri bir süre onun tarafından idare edilmiştir⁸⁶⁵.

İlk olarak Olcaytu Han zamanında Fars memleketlerinin durumunu düzeltmek ve kanunları düzenleyerek bölgedeki adaleti sağlamak için Fars hâkimi olarak Şîrâz'a gönderilen Melik İzzeddîn Abdülaziz, Olcaytu'nun son günlerinde Şîrâz'dan kaçmak zorunda kalmıştı. Bir süre sonra İlahlılardaki taht değişikliğinden faydalanmak isteyen İzzeddîn, Şîrâz'dan uzakta adeta sürgün hayatı yaşadığı bir dönemde, aracı olarak kullandığı önemli şahsiyetler ve tahta geçen yeni sultan Ebu Said Han' a sunduğu

⁸⁶¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93.

⁸⁶² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 92; Özgüdenli, “İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlğ”, 88; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 180 (Dipnot: 72); Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135. Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 359-360; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135.

⁸⁶³ Özgüdenli, “İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlğ”, 88; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 180 (Dipnot: 72); Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135.

⁸⁶⁴ İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun kızı ve Ebu Said Han'ın da kız kardeşidir. Olcaytu Han, kızı Sâtî Bik'i İlhanlı komutanlarından Emîr Çoban ile evlendirmek istemişse de bu izdivaç ancak Ebu Said Han zamanında 719/1319-1320 yılında gerçekleşebildi. Olcaytu Han'ın vefatından kardeşi Ebu Said'in tahta geçene kadarki sürede İlhanlılarda devlet işlerinin kesintiye uğramasına engel olmuş ve düzenli bir şekilde idare mekanizmasının işlenmesini sağlamıştır. Devlet işlerine bu yatkınlığı ve idarecilik vasıflarından dolayı da Ebu Said Han tarafından 719/1319-1320 yılında Kerduçin Hatun ile birlikte Şîrâz'a gönderilerek bölgenin idaresinde görevlendirilmiştir. Kocası Emîr Çoban'ın ölümünden sonra dul Sâtî Bik, Ebu Said Han'ın da ölümüyle birlikte dağılma sürecine giren İlhanlılarda önce Arpa Han ardından da Süleyman Han ile evlendirilerek sultanın belirlenmesinde belirleyici unsur olmuş fakat bu durum devletin yıkılma sürecine girmesine engel olamamıştır. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93; Özgüdenli, “İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlğ”, 88-89; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 180 (Dipnot: 72); Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 147-154.

⁸⁶⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93.

hediyeler sayesinde kendisini affettirmeyi başarmış ve sultanın izniyle Şîrâz'a dönmüştür. Zerkûb'un kayıtlarına göre geri döndükten sonra yeniden idareyi eline almış olacak ki 725/1324-1325 yılında Emîr Muzafferüddîn Salgur Şâh et-Türkmanî'nin Şîrâz'a saldırdığı dönemde ordunun başında İzzeddîn'in olduğunu kaydedilmiştir. Şîrâz önlerinde iki taraf arasında meydana gelen büyük savaşı kaybeden ve kaçmak zorunda olan Muzafferüddîn olmuştur. Yine aynı kayıtlara göre Melik İzzeddîn, bu savaştan bir süre sonra aynı yılın sonlarında Tebriz'de bulunduğu sırada Emîr Çoban'ın oğlu Hâce Dımaşkı'nin iftiralari sonucunda idam edildi. Melik İzzeddîn'in cenazesi Şîrâz'a gönderilerek babası Melik Said Cemâleddîn İbrahim'in kabrinin bulunduğu türbede onun başucuna defnedildi⁸⁶⁶.

Melik İzzeddîn'in ölümünün ardından Fars'ın idaresini kardeşi Şemseddîn Muhammed eline almak istedi. Hatta bunun için kardeşinin izlediği politikayı kullanarak bölgedeki orduyu kendi hâkimiyetine almak için uzun bir süre çabalamış fakat bunda başarılı olamamıştır. Bir süre sonra da Şemseddîn Muhammed'in ölümü ile birlikte bu ailenin Fars eyaleti ve Şîrâz'daki hâkimiyeti de sonra ermiştir⁸⁶⁷. Bununla beraber Melik İzzeddîn'in Şemseddîn Muhammed'den başka Melik Sirâceddîn, Melik Celâleddîn Abdülkerim, Melik Kıvâmüddîn Abdullâh, Melik Bedreddîn Fezail ve Melik Rükneddîn Mahmûd adında beş erkek kardeşi daha vardı. Bunlardan her biri uzun yıllar boyunca İlhanlılara bağlı olarak başta valilik ve mutasarrıflık olmak üzere çeşitli kademelerde idareci olarak görev yapmışlardır. Bu sayede Melik İzzeddîn ve Şemseddîn Muhammed, bir dönem Fars'a ilaveten Basra güzergâhından Kays, Hürmüz, Vâsıt, Dirab'ı kendi kontrollerine almayı başarmıştır. Fakat Melik İzzeddîn ve Şemseddîn Muhammed'in ölümüyle birlikte diğer kardeşlerin idareci olarak görev yaptığı yerlerdeki hâkimiyetleri de sona ermiştir⁸⁶⁸.

Sultan Muhammed Olcaytu Han'ın saltanatının başlarında Fars bölgesindeki İncü topraklarını idare etmesi için Şerefeddîn Mahmûd Şâh görevlendirilmişti. Şerefeddîn Mahmûd Şâh, idare ettiği topraklardan dolayı bir süre sonra kendisi ve ailesi Fars bölgesinde *İncûlular* olarak anılmaya başlanmıştır. Şerefeddîn Mahmûd

⁸⁶⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 74-75; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26.

⁸⁶⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 75.

⁸⁶⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 74-75; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26.

Şâh'ın soyunun Abbâsîler ve Büveyhîler zamanının önemli mutasavvıflarından olan Ebu İsmail Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensari el-Herevî'ye kadar uzandığına dair rivayetler vardır⁸⁶⁹. Şerefeddîn Mahmûd, Ebu Said Bahadır Han'ın başa geçmesiyle birlikte onun meşhur komutanı ve Emîrü'l-ümerası Emîr Çoban'ın hizmetine girdi. Emîr Çoban, Abiş Hatun'un kızı Kerduçin'in Fars'ta sembolik olarak hükümlerlik yaptığı bir dönemde, Şerefeddîn Mahmûd Şâh'ı 719/1319-1320 yılında hânedân ailesinin arazilerini idare etmesi ve Sultan Ebu Said'in kişisel varlıklarını koruması için vergi vekili olarak görevlendirmişti. Şerefeddîn Mahmûd, bu yetkiler sayesinde kısa sürede hem Güney İran'ın kontrolünün hem de yıllık yaklaşık 100 tümenlik (1 milyon dinar) kişisel bir servetin sahibi oldu⁸⁷⁰.

Şerefeddîn Mahmûd Şâh, Fars bölgesinin tamamının kontrolünü kendi eline aldıktan sonra bölgeyi idare etmeleri için oğulları Celâleddîn Mesud Şâh, Gıyâseddîn Keyhüsrev, Şemseddîn Muhammed ve Cemâleddîn Ebu İshak arasında paylaştırarak kendisi Sultaniye'deki Moğol ordugâhına yerleşmiştir. Burada Tâceddîn Ali Şâh'ın ölümüyle birlikte Ebu Said Han'ın vezirlik makamına getirdiği ve aynı zamanda önceki vezirlerden Reşîdüddîn'in de oğlu olan Gıyâseddîn Muhammed ile akrabalık kurarak onun himayesine girmiştir⁸⁷¹.

725/1325 yılına gelindiğinde Şerefeddîn Mahmûd Şâh ve oğulları, birbirinden kopuk yaşayan köyleri ve kasabaları birleştirerek Şîrâz ve hemen hemen bütün Fars bölgesini kendi hâkimiyetlerinde bağımsızlığına kavuşturdu. incü topraklarını diğer araziler ile birleştiren Mahmûd Şâh, memleket işlerini de bağımsız, açık ve şeffaf bir hale getirdi. Uzak diyarlarda yaşayan ve her yıl başta Şîrâz olmak üzere Fars bölgesine yağma saldırıları düzenleyen Moğol, Türk ve Tacik gruplara karşı bölgede önemli tedbirler alarak huzur ve refah ortamının bozulmasına engel oldu. Ayrıca Fars'ta halka zulmeden devlet görevlilerinin faaliyetlerine son vererek memleket işlerine dâhil olmasına engel oldu⁸⁷². Mahmûd Şâh'ın Sultaniye'de İlhanlı ordugâhında bulunduğu

⁸⁶⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 75-76; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26; Rıza Kurtuluş, "İncülular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1.Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22:280.

⁸⁷⁰ Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:205; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26.

⁸⁷¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 76; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26.

⁸⁷² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 76.

sırada Şîrâz ve Fars'ın idaresini onun adına oğulları üstlenmiştir. 726/1326 yılında Fars'ın idaresi ilk başlarda Mahmûd Şâh'ın oğullarından Celâleddîn Mesud Şâh'ın elinde iken 730/1330 yılında ise bölgede Mahmûd Şâh'ın diğer oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'in hükümranlığının olduğu görülmektedir⁸⁷³.

730/1330 yılında Fars bölgesi her ne kadar İncûlular ailesinin idaresinde görünse de Ebu Said Han, Şîrâz'a gönderdiği bir yarlığ ile bölgedeki devletin resmi temsilcileri olarak kardeşi Sâtî Bik ile Kerduçin Hatun'un bulunduğunu, vergilerinin toplanması ve tanziminin onların sorumluluğunda olduğu bildirmiştir. Özgüdenli'nin yayınladığı bu yarlığa göre; “...730 Hani yılı vergileri, süregelen uygulamalar üzere altun tamga uyarınca Şehzâde-i Cihan Kerduçin -Allâh büyüklüğünü (azametini) arttırsın- ve Şehzâde-i Cihan Bik- Allâh büyüklüğünü (azametini) arttırsın- 'in mürebbilerine havale edilmiştir. Bu zamanda onların naipleri, bazılarının vergilerini ulaştırdığını ve bir kısmının ise şu ana kadar bâki kaldığını ve ulaştırmamış olduğunu bildirmişlerdir. Şayet (durum) bu şekilde ise bu suçtur. Bu belge, yarlığ ve al-tamga hükmü uyarınca tam ve eksiksiz bir şekilde havale edilmiş olan, yeniye ait vergi gelirlerinin ödenmesi için kaleme alınmıştır. Hiçbir bahâneye ve karşı koymaya teşebbüs etmesinler. Vergileri ulaştırmada ihmal göstermesinler. Meliku'd-hass, Eminu'd-dîn Hâce Cevher'in vergi gelirlerini alacağı ve Şehzâde Cihan'ın adamlarına teslim edeceği bildirilmiştir. Bu konuda bir hata ya da eksiklik olmasın. Bu şekilde hareket edilsin ve itimad kılınsın”⁸⁷⁴.

Ebu Said'in Şîrâz'a gönderdiği yarlıktan da anlaşılacağı üzere Moğolların sahip olduğu güçlü merkezi otorite, tıpkı onlardan önceki güçlü hânedânlarda olduğu gibi İncûlular'ın da Fars bölgesinde tek söz sahibi olmasına ve merkezi otoriteye tehdit olmasına imkân vermek istememiştir. Limbert'e göre, her ne kadar Şerefeddîn Mahmûd Şâh arkasına İlhanlı vezirinin desteğini almış olsa da neticede onların da kaderi tamamen İlhanlıların değişken iyi niyetine bağlıydı⁸⁷⁵. Şerefeddîn Mahmûd Şâh ve oğullarının Fars bölgesini kendi hâkimiyetlerine alması da bu bağlamda bir süre sonra İlhanlı Sultanı Ebu Said Han'ı rahatsız etmiş ve onların hâkimiyetine son vermek için harekete geçmesine sebep olmuştur. Bunun içinde 734/1334 yılında Şerefeddîn

⁸⁷³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 76.

⁸⁷⁴ Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 359-360; Özgüdenli, “İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlığ”, 74.

⁸⁷⁵ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26.

Mahmûd Şâh'ı Fars'taki görevinden aldığını ve onun yerine sadık emîrlerinden Mosafer İnak'ı tayin ettiğini ilan etti. Fakat uzun yıllardır elinde bulundurduğu bölgenin hâkimiyetinin elinden gitmesini istemeyen Mahmûd Şâh, bölge halkının kendi yanında olmasından ve İlhanlı veziri Gıyâseddîn Muhammed ile olan akrabalık bağından cesaret alarak bu karara karşı çıkmıştır⁸⁷⁶. Mosafer İnak'ın Şîrâz'a gitmek için hazırlık yaptığı sırada ona engel olmak isteyen Mahmûd Şâh, beraberindekiler ile birlikte Mosafer İnak'ı öldürmek için harekete geçti. Mosafer İnak'ı Sultaniye'ye kadar kovalayan Mahmûd Şâh ve beraberindekiler, İlhanlı sarayına sığınan Mosafer İnak'ı öldürmek için sarayın içinde dahi onunla savaşmaktan çekinmemiş ve olayları sarayın içine kadar taşımıştır. Bu duruma çok sinirlenen Ebu Said Han, Mahmûd Şâh ve oğullarının cezalandırılarak idam edilmesini emretmiş fakat araya giren vezir Gıyâseddîn sayesinde bu karardan vazgeçerek Mahmûd Şâh ve bu olaya karışan oğlunun ayrı ayrı kalelere hapsedilmesine karar vermiştir. Buna göre Şerefeddîn Mahmûd Şâh İsfahân'daki Tabarak Kalesi'ne hapsedilirken en büyük oğlu Celâleddîn Mesud Şâh ise Anadolu'ya sürgüne gönderilmiştir. Mahmûd Şâh ve oğlu sonradan bir yolunu bularak hapsedildikleri kaleden kurtulmalarına rağmen onlarla birlikte hareket eden diğer iş birlikçileri Ebu Said Han ölünceye kadar hapis hayatı yaşamaya devam etmiştir⁸⁷⁷.

Mahmûd Şâh ve oğlu Mesud Şâh'ın tutuklanarak hapse atılmasının ardından Mosafer İnak, 735/1235 yılında Ebu Said Han'ın saltanatının son zamanlarında, aldığı hâkimiyet yarılgı ile birlikte Şîrâz'a geldiği sırada Fars'ta Mahmûd Şâh'ın vekili olarak oğlu Melikü'l-Azam Said Emîr Gıyâseddîn Keyhüsrev bulunmaktaydı. Yaklaşık beş yıldır babasının adına Fars'ı ve Şîrâz'ı idare eden Gıyâseddîn Keyhüsrev, bu süre zarfında yaptığı işlerle Şîrâz halkının güvenini ve büyük desteğini kazanmıştır. Bölge halkının kendisine verdiği destekle Mosafer İnak'ın Şîrâz'a girmesine engel olan Gıyâseddîn, onun bölgede bulunduğu kısa süre içerisinde memleket idaresi ile ilgili hiçbir işi onun tasarrufuna bırakmamıştır⁸⁷⁸.

⁸⁷⁶ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26.

⁸⁷⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 92; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 26-27; Akif Rençber, "İlhanlı İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335)", *İran Çalışmaları Dergisi*, 2/2, (Şubat 2019), 97; Spuler, *İran Moğolları*, 143.

⁸⁷⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93; Spuler, *İran Moğolları*, 143.

736/1335 yılının Rebiyülahir/Kasım ayında Ebu Said Han'ın ölüm haberinin Şîrâz'a gelmesi Mosafer İnak için sıkıntılı günlerin başlayacağını da habercisi olmuştur. Sultanın ölümüyle birlikte en büyük güvencesini kaybeden Mosafer İnak, kısa süre sonra Gıyâseddîn Keyhüsrev tarafından tutuklanarak hapse atılmıştır. Fakat bu hapis hayatı çok uzun sürmemiş tutuklandıktan birkaç gün sonra Gıyâseddîn tarafından affedilerek başkente dönmesine müsaade edilmiştir⁸⁷⁹.

Hülâgu Han'ın batı seferine çıktığı ilk günden beri yanında olan Sulduz ve Celâyirli kabileleri, her geçen gün İlhanlı devleti içerisindeki etkinliğini arttırmış Gazan Han, Olcaytu ve Ebu Said Han zamanlarında devletin çeşitli kademelerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu iki kabilenin Ebu Said Han döneminin en tanınmış karakterleri ise Sulduz kabilesinden Emîr Çoban ve Celâyirli kabilesinden de aynı zamanda Emîr Çoban'ın halasının oğlu olan Emîr Hasan'dır. Ebu Said Han döneminde başta Emîr'ül-Ümerâlık görevi verilen Emîr Çoban olmak üzere bu iki aileye mensup birçok kişi üst düzey görevlere getirilmişti⁸⁸⁰. Çalışkan, dirayetli ve iyi ahlak sahibi bir yönetici olan Emîr Çoban'ın bu görev sayesinde elde ettiği yetkiler ile devlet içerisindeki gücünü her geçen gün arttırması doğal olarak ona karşı muhalif bir grubun oluşmasına yol açmıştır. Bir süre sonra Emîr Çoban'ın oğullarının ve torunlarının İlhanlı devletinin birçok bölgesinde üst düzey idareci olarak görev yapmaya başlaması Ebu Said Han'ı da huzursuz etmeye başlamıştı. Böyle bir dönemde Emîr Çoban'a muhalif kesim Ebu Said Han'ın zaaflarından yararlanarak Emîr Çoban ile onu karşı karşıya getirmek için bir takım girişimlerde bulundular ve bunun için de Emîr Çoban'ın güzelliği ile meşhur olan kızı Bağdâd Hatun'u kullandılar. Ebu Said'in Bağdâd Hatun'a olan ilgisinin ve zaafının farkından olan bu grup, Bağdâd Hatun'un Emîr Çoban'ın halasının oğlu ve aynı zamanda Celâyirli kabilesinin lideri olan Emîr Hasan ile evli olmasına aldırış etmeden, Ebu Said Han'ı onunla evlenmesi için ikna ettiler. Bunun üzerine Ebu Said Han, Emîr Çoban'a baskı yaparak kızı Bağdâd Hatun'un Emîr Hasan'dan boşanması ve kendisi ile evlenmesi için baskı yapmaya başladı. Bu baskılar sonucunda sultan ile arası açılan Emîr Çoban ise çaresiz bu teklifi

⁸⁷⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93-94; Spuler, *İran Moğolları*, 143.

⁸⁸⁰ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:302-303 (Dipnot:14); Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 283-285; Spuler, *İran Moğolları*, 132.

kabul etmek zorunda kalmış ve Emîr Hasan'dan boşanmasını sağladığı kızı ile Ebu Said Han'ı evlendirmiştir⁸⁸¹.

Emîr Çoban, içine düştüğü zor durumlardan kurtulmak ve kendisine destek bulmak ümidiyle Çağatay şehzâdelerinin Horasân'a saldırmalarını bahâne ederek Horasân'a gitti. Emîr Çoban'ın Horasân'da bulunduğu sırada bedensel özürlü oğlu Dımaşk Hoca hakkında İlhanlı sarayında çıkan dedikodulardan sonra Ebu Said önce Dımaşk Hoca'nın ardından Emîr Çoban dâhil bütün Çoban ailesinin yakalanarak idam edilmesini emretti⁸⁸². Ebu Said Han'ın ailesi hakkındaki kararı ve oğlu Dımaşk Hoca'nın başına gelenleri Horasân'da iken haber alan Emîr Çoban'ın önünde iki seçenek bulunuyordu. Bunlardan birincisi İlhanlı ülkesinin sınırları dışına kaçarak başka bir hükümdarın yanına sığınmak, diğeri ise diğer oğulları ile birlikte toplayabilecekleri bütün kuvvetler ile beraber Ebu Said Han'a savaş açmaktı. Emîr Çoban bu tercihlerden ikincisi için çalışmaya başlamış ve ilk önce Anadolu valisi olarak görev yapan oğlu Demirtaş ile birleşerek Memluk devletinden de alacakları yardımlarla Ebu Said'e saldırmayı düşünmüştür. Fakat Demirtaş'ın yanındaki askerlerin büyük bir kısmı Ebu Said Han'dan yana tavır alarak oğlunu yakalayıp başkente gönderince bu planı daha teşebbüs halinde iken başarısız olmuştur. Ayrıca bu süreçte Emîr Çoban'ın yanında yer alan birçok emîr ve bey ona sadık kalacaklarına dair yemin etmişlerse de sözlerinde durmayıp Ebu Said'in tarafına geçerek onu yalnız bırakmışlardır. Bunun üzerine kendisine destek arayışına devam eden Emîr Çoban, İlhanlıların düşmanı olarak gördüğü Çağataylılara sığınmak yerine kendisine yakın

⁸⁸¹ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:303 (Not: 14); Gül, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, 104; Enver Konukçu, "Bağdâd Hatun" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1.Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4:444; Şirin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 134-135; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1/5, (1931), 73; Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", 10:219; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 285-286; Spuler, *İran Moğolları*, 138-139

⁸⁸² Bu durum İbn Battûta'nın notlarında şöyle anlatılmaktadır; Ebu Said Han'ın annesi Dünya Hatun, oğlunun yanına gelerek: "Emîr Çoban'ın oğlu Dımaşk Hoca sınırı aştı. Ahlaksızlığının boyutunu babanın namusunu lekelemeye kadar vardırı. Evvelki geceyi Togay Hatun'un yanında geçirdi, ayrıca bana da haber göndererek bu geceyi de benim yanımda geçireceğini söylemiş. Artık başka yolu yok, sen kumandanlarını ve askerlerini topl. O habis gayesi için kaleye geldiğinde hemen yakalayabilirsin. Allâh onun babasının da hakkından gelir." diyerek Dımaşk Hoca'nın yakalanarak idam edilmesini istemiştir. Ebu Said Han bunun üzerine o gece bütün tedbirleri alarak Dımaşk Hoca'nın kaleye gelmesini bekledi. Nihayet beklediği haberin gelmesi üzerine adamlarını yollayarak onun konağının kuşatılmasını sağladı. Bir süre sonra da Ebu Said'in askerlerine karşı koyamayan Dımaşk Hoca ve beraberindeki birkaç adamı yakalanarak idam edildiler. İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:322-323.

olarak gördüğü Herât emîri Gıyâseddîn'e sığınmayı tercih etmiştir. Fakat görünüşte kendisine sadık olan Gıyâseddîn, Ebu Said Han'ın emri ile 727/1327 yılının sonlarında Emîr Çoban'ı idam etti⁸⁸³.

Emîr Çoban'ın ve oğullarının öldürmesi ile beraber ülke yönetimi büyük ölçüde vezir Gıyâseddîn'in eline geçti. Bunun yanı sıra Ebu Said ile evlenerek saraya yerleşen Bağdâd Hatun ise Çoban ailesinden hayatta kalanları korumak için büyük çaba sarf etti. Ebu Said ise ona olan düşkünlüğünden dolayı onun bu korumacı tavrına ses çıkarmıyordu. Bağdâd Hatun'un bir süre sonra ailesinin intikamını almak istemişçesine tavırlar sergilemeye başlaması Ebu Said'in kendisinden uzaklaşmasına sebep oldu. Bütün bunlar Ebu Said Han'ın Bağdâd Hatun'a olan ilgisinin sona ermesine ve Dilşâd isminde başka bir hatuna ilgi duymasına sebep oldu. Kendisini terk edilmiş hissederek Bağdâd Hatun, feci bir kıskançlığa kapılarak Ebu Said'i zehirlemeye karar verdi. Birkaç gün sonra Ebu Said ile geceyi birlikte geçirdikten sonra zehirli bir mendil ile ağzını kapatarak onu öldürdü⁸⁸⁴. Ertesi gün Bağdâd Hatun'un Ebu Said Han'ı öldürdüğü anlaşılınca toplanan emîrlere Bağdâd Hatun'un idam edilmesine karar verdi ve bu kararın yerine getirilmesi için de Ebu Said'in güvenilir emîrlere Hoca Leyli isminde genç bir emîr görevlendirildi⁸⁸⁵.

2.3.9. İlhanlılar Devleti'nin Dağılma Sürecinde Şîrâz

Ebu Said Han'ın ölümüyle beraber İlhanlı tahtına oturacak Hülâgu soyundan kimsenin kalmamış olması İlhanlı devletinin parçalanmasına ve mahalli Moğol hânedânlarının ülkeyi ele geçirmesine yol açmıştır. İlk olarak harekete geçen Celâyirîlilerin lideri Hasan, Irak-ı Arap diye adlandırılan bölgenin tamamını kendi

⁸⁸³ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:323-324; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 618; Gül, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, 104-105; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", 78-79; Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", 10:219; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 286; Spuler, *İran Moğolları*, 140-141; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:411; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İnan*, 1:341.

⁸⁸⁴ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:324-325; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 620 (Dipnot: 5)-621; Gül, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, 104-105; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", 81-82; Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", 10:219; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 286-287; Spuler, *İran Moğolları*, 140-141; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:412; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İnan*, 1:345.

⁸⁸⁵ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:325; Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 620 (Dipnot: 5).

kontrolüne aldı. Hasan'ın ardından diğer Moğol hânedânları da harekete geçerek adeta İlhanlı ülkesinden kendi adlarına toprak koparmanın telaşına düşmüşlerdir. Buna göre Sutaylılar kabilesinin lideri Emîr Sutay'ın oğlu İbrahim Şâh, Musul ve Diyarbekir'i; Emîr Eretna Türkmen diyarı olan Anadolu'yu; Emîr Çoban'ın torunu yani Demirtaş'ın oğlu Hasan Hoca Tebriz, Sultaniye, Hemedân, Kum, Kaşan, Rey, Rameyn, Fergana ve Kerec'i ele geçirdi. Emîr Togatimur, Horasân bölgesinin küçük bir kısmını ele geçirirken Emîr Hüseyin b. Gıyâseddîn, Herât dâhil olmak üzere Horasân'ın büyük bölümünü ele geçirmiştir. Yine aynı şekilde Melik Dinar, Mekrân diyarını ve Kic'i; Muzafferîler'den Muhammed b. Muzaffer, Yezd, Kirmân ve Varku'yu; Melik Kutbuddîn Tehemtem, Hürmüz, Kiş, Katif, Bahreyn ve Kalhât'ı ele geçirmiştir⁸⁸⁶.

Ebu Said Han'ın öldüğü sırada Altınordu askerleri Derbend bölgesinden İlhanlı topraklarına taarruzlar düzenliyordu. Böyle bir ortamda ülkeyi hükümdarsız bırakmak istemeyen İlhanlı devletinin ileri gelenleri, Hülâgu soyundan kimse kalmadığı için Cengiz Han soyundan birinin İlhanlı sultanı olmasını kararlaştırdılar. Bunun üzerine düzenlenen kurultayla Arık Buka'nın oğlu Arpa Han, hükümdar ilan edilerek İlhanlı tahtına oturtulmuştur. Yeni hükümdar kendisine vezir olarak önceki vezir Gıyâseddîn Muhammed'i seçtikten sonra Altınordu hükümdarı Özbek Han'ın İlhanlı topraklarına yaptığı taarruzlara engel olmak için harekete geçmiş ve kısa sürede netice alarak Özbek Han'ın saldırılarını püskürtmeyi başarmıştır. Arpa Han'ın Ebu Said Han zamanında haksızlığa uğrayarak tutuklanan emîrleri huzuruna çıkartarak kötü muamele etmesi, diğer emîrler ve birçok devlet erkânı tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu durum bir süre sonra Arpa Han'ı tahttan indirmek için plan yapmaya başlayan muhalif bir grubun ortaya çıkmasına sebep olacaktır⁸⁸⁷.

Ebu Said Han'ın ölümünün ardından İlhanlı ülkesinden toprak koparma yarışına o yıllarda Fars bölgesinin idaresini elinde bulunduran İncûlular da katılmıştır. Ebu Said Han'ın ölmeden önce Fars bölgesinin kontrolünü tekrar eline almak için gönderdiği valinin Şîrâz'a girmesine engel olacak güçlü bir varlık gösteren İncûlular, Ebu Said Han'ın ölmesiyle birlikte ortaya çıkan kargaşa ortamında Şîrâz ve Isfahân'a ek olarak geri kalan bütün Fars topraklarını kendi hâkimiyetlerine almış ve

⁸⁸⁶ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:325.

⁸⁸⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 144; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 288; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:413; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:349-350.

bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Arpa Han, İlhanlı tahtına oturduğu sırada Fars bölgesi ve Şîrâz İncûluların hâkimiyetinde bulunmaya devam ediyordu. Tebriz’de İlhanlı ordugâhında ikamet ederek hâkimiyeti altındaki toprakları oğullarının idaresine bırakan İncûlular’ın reisi Şerefeddîn Mahmûd Şâh, 736/1336 yılı Recep/Ocak ayının ortasında Arpa Han’ın emri ile idam edildi⁸⁸⁸. Fakat bu idam Şîrâz’ın ve Fars bölgesinin İncûlular’ın idaresinden çıkmasına ya da bölgenin tekrardan İlhanlı hâkimiyetine girmesini sağlamamıştır. Fars bölgesi ve Şîrâz Mahmûd Şâh’ın ölümünün ardından bir süre daha Mahmûd Şâh’ın oğulları tarafından idare edilmeye devam etmiştir. Mahmûd Şâh’ın cenazesi ise ölümünden yaklaşık bir sene sonra ancak 737/1337 yılı ortalarında Şîrâz’a getirilebilmiştir. Şîrâz’da düzenlenen cenaze töreninde toplumun her kesiminden ve her tabakasından katılan insanların siyah elbiseler giyinerek onun tabutunun arkasından yürüdüğü söylenmektedir. Hatta o zamana kadar Şîrâz’da hiçbir zaman böyle kalabalık ve heybetli bir topluluğun bir araya gelmediği de kayıtlara eklenmiştir⁸⁸⁹. Cenaze törenlerinin ardından onun kemikleri, zamanın büyük şeyhi Ebu Abdullâh Mahmûd b. Hafif Şîrâzî’nin mezarına yakın bir yere defnedilmiş ve mezarının üzerine de bir dergâh inşa edilmiştir⁸⁹⁰.

İlhanlılar devletinde Arpa Han’ın icraatlarından ve devletin gidişatından memnun olmayan muhalif bir grup umudunu Ebu Said Han’ın hanımı Dilşad Hatun’un hamile olmasına bağlamıştı. Onlara göre Dilşad Hatun’un dünyaya getireceği bir erkek çocuk Hülâgu Han’ın soyunun devam etmesi ve Arpa Han’ın İlhanlı tahtından inmesi anlamına geliyordu. Fakat Dilşad Hatun’un bir kız evlat dünyaya getirmesi Arpa Han’a muhalif grubun bu yöndeki umutlarının ortadan kalkmasına sebep oldu⁸⁹¹. Arpa Han’ı tahttan indirmek isteyenlerin başında Ebu Said Han’ın dayısı ve aynı zamanda Diyarbekir Valisi Ali Pâdişâh gelmekteydi. Ali Pâdişâh, Hülâgu neslinden kimsenin İlhanlı tahtına geçemeyeceğinin kesinleşmesinden sonra mensubu olduğu Uyratlar

⁸⁸⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 93-94; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 92-93; Kurtuluş, “İncûlular”, 22:280.

⁸⁸⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 94.

⁸⁹⁰ Celâleddîn Ukkaşe’nin koleksiyonunda Şerefeddîn Mahmûd Şâh’ın oğlu Mesud Şâh tarafından kaleme alınan ve babasının defniyle ilgili Şeyh Eminüddîn Kazerûnî’ye hitaben yazılmış bir mektup bulunmaktadır. Şeyh Kebir Tekkesi’nde bulunan bu mektubun bir kısmı şu şekildedir: “...*Mutluluk kaynağımız olan babamızın nurani tabutunu getirdiler. Defin yerinin belirlenmesi için çıkan tartışmada herkesin farklı bir görüşü vardı. Uzun süren bu tartışmaların ardından yapılan istişareler ve istiharelerin ardından Ebu Abdullâh (Kaddasallâhu Sirrahu’l-aziz)’in ayak dibine defnedilmesi kararlaştırıldı.* Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 93.

⁸⁹¹ Beyânî, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, 135.

kabilesi ile birlikte Uygurlar ve Türkmenlerden de aldığı destek kuvvetler ile birlikte İlhanlı tahtı için Arpa Han ile mücadele etmeye başladı. Nitekim iki taraf arasında savaşın kaçınılmaz olduğu bir zamanda Uyrat Ali Pâdişâh, topladığı askerleri ile birlikte Hemedân yakınlarındaki Cağatu Suyu kenarına geldi. Taraflar arasında meydana gelen savaşta Arpa Han'ın yanında bulunan emîrlerin bir kısmının savaştan kaçması diğer bir kısmının da taraf değiştirmesiyle savaşta üstünlüğü elde eden Ali Pâdişâh, savaştan da galip ayrılarak Arpa Han'ı da vezir Gıyâseddîn ile birlikte esir almayı başarır. Bir süre sonra Ali Pâdişâh ile birlikte savaşan Moğol emîrleri esir alınan vezir Gıyâseddîn ve Arpa Han'ın idam edilmesini istedi. Ali Pâdişâh her ne kadar emîrlerin bu isteğini yerine getirmek istemese de onlara karşı çok fazla direnemedi ve Arpa Han ile veziri Gıyâseddîn Muhammed'in 26 Ramazan 736/8 Mayıs 1336'da idam edilmesine izin vermek zorunda kaldı. Arpa Han'ın ölümüyle birlikte Ali Pâdişâh kendisi doğrudan İlhanlı tahtına oturamayacağı için çok kısa bir süre de olsa İlhanlı sultanlığı yapan Baydu'nun torunu olan Musa adındaki bir şehzâdeyi İlhanlı tahtına oturtturarak bütün yetkileri kendisinde topladı⁸⁹².

Ebu Said Han'ın ölümü ile başlayan süreçte başkent Sultaniye'de İlhanlı sarayının üyeleri birbirlerini katlederken, Şîrâz'da da durumlar başkentten çok farklı olmamıştır. Şerefeddîn Mahmûd Şâh'ın idam edilmesi, Fars bölgesi ve Şîrâz'da Mahmûd Şâh İncû'nun oğullarından İshak'ın bütün idareyi ele geçirip bağımsızlığını ilan edeceği 743/1343 yılına kadar devam edecek olan anarşi ve kargaşa ortamının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şîrâz'da yedi yıl süren bu kargaşa ortamında başta Şerefeddîn Mahmûd Şâh İncû'nun dört oğlu olmak üzere Çobanî ailesi üyeleri, Celâyirli kabilesinden Şeyh Büyük Hasan (Hasan-ı Buzurg)⁸⁹³, ve Yezd hükümdarı

⁸⁹² Spuler, *İran Moğolları*, 144-145; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 288; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 149-150; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:413; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:352; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 27; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 490; Aytaç Kaya, "İlhanlıların Siyâsî İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/17, (Ekim 2018), 236.

⁸⁹³ Babası İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynayan İlkâ Noyan'ın torunu olan Emîr Hüseyin'dir. Kaynaklarda tam adı Emîr Şeyh Hasan b. Emîr Hüseyin b. Akboğa şeklinde geçen Şeyh Hasan, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han zamanında devlet içerisinde önemli görevlerde bulunmuştur. Ebu Said Han'ın kendisinden boşandırılarak evlendiği Bağdâd Hatun'un Ebu Said Han'ı zehirleyerek öldürmesi olayında katkısı olduğu düşüncesiyle idam edilmek istenmişti. Fakat aynı zamanda Argun Han'ın kızı olan annesinin aracı olmasıyla bu cezadan vaz geçilerek Kemah Kalesi'ne hapsedilmesine karar verilmiştir. Bu kalede bir yıl hapis kaldıktan sonra Anadolu valiliğine getirilen Şeyh Hasan, bir süre sonra İlhanlı tahtını ele geçirmek için mücadele etmeye başladı. Bu mücadeleler esnasında en büyük düşmanı olarak gösterilen Sulduz kabilesine mensup Emîr Çoban'ın torunu, Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan ile karıştırılmaması için kendisine *Hasan-ı Buzurg* yani *Büyük Hasan* veya Celâyirli Şeyh

Mübarizeddîn Muhammed Muzaffer gibi pek çok yerel hânedân Fars'ı ve Şîrâz'ı kendi kontrolüne almak için mücadele etmiştir⁸⁹⁴.

Fars bölgesi ve Şîrâz'da ortaya çıkan kargaşanın ilk ve en önemli kısmına Şerefeddîn Mahmûd Şâh İncû'nun oğulları arasındaki mücadele sebep olmuştur. Ebu Said Han'ın ölümü ile birlikte çıkan karışıklıkta babası ile birlikte Sultaniye'de Moğol karargâhında bulunan Celâleddîn Mesud Şâh b. Mahmûd Şâh İncû, babası Arpa Han tarafından idam edilmeden bir süre önce Moğol karargâhından ayrılarak Şîrâz'a döndü. Celâleddîn Mesud Şâh, Şîrâz'a döndükten sonra babasının idam edildiği haberinin gelmesiyle beraber Fars bölgesini 726/1326 yılından beri babasının adına Şîrâz'dan idare eden kardeşi Gıyâseddîn Keyhüsrev'den iktidarı kendisine teslim etmesini istedi. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in bu isteğe karşı çıkması da iki kardeş arasında Şîrâz ve Fars hâkimiyeti için savaş çıkmasına yol açtı⁸⁹⁵.

Şehzâde Musa aracılığıyla İlhanlı tahtını ele geçiren Ali Pâdişâh, başkentini haricindeki diğer bölgelerde de kendi hâkimiyetini sağlamak için de yine Musa Han'ı kullanmak istemiştir. Ali Pâdişâh, Fars bölgesini ve Şîrâz'ı kendi kontrolüne almak için Şerefeddîn Mahmûd Şâh İncû'nun oğullarından Celâleddîn Mesud Şâh'a bir mektup göndererek kendisine İlhanlı vezirlik makamına eş değer yetkiler ile birlikte Fars'ın idaresi verildiğini bildirdi. Celâleddîn Mesud Şâh, kendisine vezirlik yolu açıldıktan ve bütün Fars memleketlerinin idaresi kendisine havale edildikten sonra Fars bölgesini ve Şîrâz'ı babaları Mahmûd Şâh'ın ölümünden sonra resmen kendi idaresine alan kardeşi Gıyâseddîn Keyhüsrev'e karşı harekete geçti. Kardeşine elçi gönderen Celâleddîn, Musa Han'ın kendisini onun yerine Fars hâkimi olarak görevlendirdiğini bunun için de bütün idareyi kendisine bırakmasını istemiştir. Fakat Gıyâseddîn bu teklifi kabul etmeyerek kardeşine uzun zamandır bu toprakları babaları adına idare ettiğini ve artık babaları hayatta olmadığı için de bu bölgenin kendi hakkı olduğunu söyledikten sonra kardeşine kendisi ile birlikte Şîrâz'a gelen bütün devlet idarecilerini de yanına alarak Sultaniye'ye geri dönmesini tavsiye etmiştir. Bunun

Hasan, düşmanı olan Şeyh Hasan'a ise *Hasan-ı Kuçek* yani *Küçük Hasan* denilmiştir. Abdulkadir Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", " *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1.Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16:311; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 150; Gül, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, 162.

⁸⁹⁴ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 28; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 490.

⁸⁹⁵ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 28.

üzerine Celâleddîn Mesud Şâh'ın meşhur naipleri de kendisine çözüm ve antlaşmadan yana olmayan kardeşi Gıyâseddîn Keyhüsrev'den çekinmemesi gerektiğini ve idareyi kendi ellerine alması için gereken bütün yardımı yapmaya hazır olduklarını söylediler. Bir süre sonra 738/1338 yılının Şaban/Mart ayının ortasında Gıyâseddîn Keyhüsrev'in kardeşi Celâleddîn'in en yakın emîrllerinden ve en önemli adamlarından biri olan Fahrettin Pirek'i öldürmesi iki kardeş arasındaki iktidar kavgasının savaşa dönüşmesine yol açtı⁸⁹⁶. İki kardeş arasındaki savaşı kazanan Celâleddîn Mesud Şâh, Gıyâseddîn Keyhüsrev ve diğer kardeşi Şemseddîn Muhammed'i Sefid Kalesi'ne hapsedti. Bir süre sonra Şemseddîn Muhammed buradan kaçarak Isfahân'a sığınmayı başarırken Gıyâseddîn Keyhüsrev ise aynı yılın Receb/Şubat ayında bu kalede hayatını kaybetmiştir⁸⁹⁷.

Şîrâz'da Şerefeddîn Mahmûd Şâh İncû'nun oğulları arasında Fars hâkimiyeti ve iktidar mücadelesinin yaşandığı sırada İlhanlı başkentinde Ali Pâdişâh'ın Musa Han'ı kullanarak keyfi bir idareye başlaması bir süre sonra Arpa Han'a karşı kendi tarafına geçen emîrlerin kendisinden uzaklaşmasına yol açtı. Uyrat emîri Hacı Tugay ve diğer bazı devlet erkânı Celâyirliğin lideri ve Anadolu valisi olan Şeyh Büyük Hasan'ı Tebriz'e gelmesi için önce teşvik etmiş ardından da bu durumu alenileştirerek onu başkente davet etmişlerdir. Celâyirli Şeyh Büyük Hasan bunun üzerine Musa Han'ın sultanlığını tanımadığını ilan ederek Abaka Han'ın kardeşi Mengü Timur'un torunu olan Muhammed'i han ilan etmiştir. Celâyirli Şeyh Büyük Hasan, topladığı ordu ile Ali Pâdişâh'ın üzerine yürüyerek 736/1336 yılının sonlarında onu ve askerlerini Aladağ yakınlarındaki Karadere mevkiinde mağlup etmiş ve Ali Pâdişâh'ı önce esir almış ardından da idam etmiştir. Musa'nın beraberindeki az sayıdaki askerle birlikte Bağdâd'a kaçmasının ardından da hanlık görevi de Mengü Timur'un Tebriz'e yerleşen torunu Muhammed'e verilir⁸⁹⁸.

Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'ın İran'ın kuzeybatısını güvenceye aldığını düşündüğü sıralarda Şehzâde Musa, Bağdâd'da hanlık iddiasını sürdürmekteydi.

⁸⁹⁶ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 76.

⁸⁹⁷ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 76-77; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 28.

⁸⁹⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 145-146; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 288-289; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 150; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:414; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:352-353; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 490; Kaya, "İlhanlıların Siyâsi İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü", 236-237; Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", 16:311.

Bunun yanı sıra Horasân'da Kıpçak Emîri Ali Kuşçu'nun oğlu Şeyh Ali de Cengiz Han'ın soyundan Toga Timur'u han ilan ederek ve topladığı ordusuyla Azerbaycan'a doğru ilerleyerek Sultaniye'ye kadar ilerledi. Toga Timur ile birlikte hareket etme kararı alan Musa da Bağdâd üzerinden harekete geçerek önce Hemedân'ı yağmalamış ardından da Toga Timur'un ordusuna destek olmak için Azerbaycan topraklarına doğru ilerlemiştir. Şeyh Hasan ve onun kontrolü altındaki Muhammed Han ile savaşmak için ilerleyişini devam ettiren müttefik birlikleri Merâğa'da Şeyh Hasan'ın ordusu ile karşı karşıya geldi. Toga Timur, 24 Şevval 737 26 Mayıs 1337 günü savaşın tam ortasında Şeyh Büyük Hasan'a karşı üstün gelebileceklerini anladı ve savaş meydanını terk ederek Horasân'a dönmeye karar verdi. Yalnız kalan Musa ise Uyrat emîrleri ile birlikte kaçarak yakınlardaki bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Fakat Şeyh Hasan tarafından vakit kaybedilmeden muhasara altına alınan bu kaleden bir süre sonra Musa ve beraberindekiler önce esir alındı ardından da 10 Zilhicce 737/10 Temmuz 1337 tarihinde idam edildi. Toga Timur ise sonradan Şeyh Büyük Hasan'a karşı birkaç kez daha sefere çıkmış fakat bunların hiçbirinde sonuç elde edememiştir⁸⁹⁹.

Celâyirli Şeyh Büyük Hasan ve onun himayesindeki İlhanlı sultanı Muhammed Han, Şehzâde Musa ve Toga Timur'un tahtı ele geçirme girişimlerine engel olduktan sonra bu kez de Çobanîler ailesinden Şeyh Küçük Hasan tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Şeyh Küçük Hasan'ın İlhanlı tahtı için hak iddiasında bulunduğu kişi ise Mısır'da yaşadığı esir hayatından kaçarak kurtulup geri döndüğünü ileri sürdüğü babası Timurtaş'tır⁹⁰⁰. Şeyh Küçük Hasan, babasının ismini kullanarak Anadolu ve Azerbaycan topraklarından çok sayıda asker toplamayı başarmış ve bu sayede oluşturduğu ordusu ile birlikte vakit kaybetmeden Aladağ üzerine doğru harekete geçmiştir. 27 Zilhicce 738/16 Temmuz 1338 günü Aladağ'da aynı zamanda teyzesi oğlu olan Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'ın ordusunu mağlup ederek onun kontrolü

⁸⁹⁹ Spuler, *İran Moğolları*, 146-147; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 289; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:414; İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, 1:353-354; Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", 16:311.

⁹⁰⁰ Şeyh Küçük Hasan'ın babası Timurtaş olarak tanıttığı kişinin aslında Mısır'da babasına fiziki olarak tıpatıp benzeyen Karaçar adında azatlı bir köle olduğu anlaşılınca bu kişiye Düzmece Timurtaş adı verilmiştir. Spuler, *İran Moğolları*, 147; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 289; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 150.

altındaki İlhanlı sultanı Muhammed Han'ın da idam edilmesini sağlamıştır⁹⁰¹. Şeyh Küçük Hasan, savaşı kazandıktan sonra önce Tebriz'i işgal etmiş ve oradan da hareketle Sultaniye'ye girerek şehrin Uyrat kabilesi tarafından korkunç bir şekilde yağmalanmasına müsaade etmiştir. Fakat bir süre sonra babası Timurtaş olarak tanıttığı kişinin babası olmadığı gerçeği ortaya çıkınca neredeyse bütün askerleri onu terk ederek yalnız başına bıraktı. Kaçmaktan başka çaresi kalmayan Şeyh Küçük Hasan Bağdâd tarafına doğru ilerleyerek Gürcistan'a sığınmak zorunda kaldı⁹⁰².

Gürcistan'da bir süre kalarak tekrar asker toplamayı başaran Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'ı bir kez daha mağlup ederek Azerbaycan ile birlikte başta Bağdâd olmak üzere Irak-ı Arap bölgesinin büyük bir bölümünü kendi kontrolüne almayı başardı. Şeyh küçük Hasan, başarısızlıkla sonuçlanan Timurtaş vakasının ardından bu kez de Ebu Said Han'ın kız kardeşi olan ve vaktiyle önce dedesi Emîr Çoban ardından da Arpa Han ile evlendirilen Sâtî Bik'i hükümdar ilan etti. Bir süre sonra da Sâtî Bik'i Hülâgu'nun oğullarında Yaşmut'un soyundan gelen Süleyman adlı bir şehzâde ile evlendirerek durumunu daha da kuvvetlendirmek istedi⁹⁰³.

Tebriz'deki sözde hükümeti için diğer bölgelerin kontrolünü de yeniden ele geçirmeyi düşünen Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, kendi akrabalarından Pir Hüseyin b. Emîr Mahmûd b. Emîr Çoban'ı Fars valisi olarak ilan etmiş ve Şîrâz'a göndermiştir⁹⁰⁴. Fars bölgesini ve Şîrâz'ı savaşmadan kolayca elde edemeyeceğinin farkında olan Pir Hüseyin Şîrâz'a girmeden önce kendisine müttefik aramaya başladı. Bunun için de en iyi seçenek ise Fars hâkimi Celâleddîn Mesud Şâh'ın bir süre önce hapse attığı fakat bir fırsatını bulunca tutuklu bulunduğu kaleden kaçmayı başaran kardeşi Şemseddîn Muhammed idi. Pir Hüseyin askerleri ile birlikte Şîrâz civarına geldiği zaman Şemseddîn Muhammed de emrindeki askeri ile birlikte ona katıldı. 28 Şaban/28 Şubat 740/1340 tarihinde birleşen müttefik orduları Şîrâz üzerine doğru hareket etti. Fars

⁹⁰¹ Spuler, *İran Moğolları*, 147; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 289; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:352-354-355; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:415; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 492; Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", 16:311.

⁹⁰² Spuler, *İran Moğolları*, 148; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 290; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:352-355; Boyle, "Dynastic And Political History of The İlk-Hans", 5:415; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 492; Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", 16:311.

⁹⁰³ Spuler, *İran Moğolları*, 148-149; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 290; ; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 151-154; Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlık", 74; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 359-360; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 283; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 151-154.

⁹⁰⁴ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 28.

hâkimi Emîr Celâleddîn Mesud Şâh ise hazırlıklarını tamamlayarak savaşı Şîrâz şehrinin dışında yapmak için askerleri ile birlikte Şîrâz'dan ayrıldı. Servistân bölgesinin ortasında karşı karşıya gelen iki taraf arasındaki mücadeleden hezimete uğrayan Celâleddîn Mesud Şâh ve askerleri Şîrâz'a geri dönmek zorunda kaldı. Fakat Şîrâz'ın güvenli bir yer olmadığını düşünen Mesud Şâh, Şîrâz'dan ayrılarak Luristân tarafına kaçtı. Mesud Şâh'ın şehri terk etmesinden bir hafta sonra Pir Hüseyin, Şemseddîn Muhammed ile birlikte Şîrâz'a geldi Far bölgesinin idaresini eline aldı⁹⁰⁵.

Pir Hüseyin, Şîrâz'a gelerek bütün idareyi eline aldıktan bir ay sonra 28 Ramazan/28 Mart 740/1340 tarihinde Emîr Şemseddîn Muhammed'i bir bahâne ile suçlayıp idam ettirdi ve Fars'ın idaresini kendi eline almak istedi. Fakat Şîrâz halkı bu olay karşısında kayıtsız kalmayarak Pir Hüseyin ve askerlerinin üzerine saldırmışlardır. Şîrâz halkı başlattığı bu isyân hareketi ile Pir Hüseyin ve askerlerini tamamen hezimete uğratarak şehri terk etmelerini sağlamıştır⁹⁰⁶. Bütün hazinelerini ve mallarını Şîrâz halkına teslim etmek zorunda kalan Pir Hüseyin ve askerleri tam öldürülecekleri esnada bir hile ile kurtularak Şîrâz'dan kaçmayı başarmışlardır. Pir Hüseyin'in şehri terk etmesinin ardından muhtemelen şehir halkından birilerinin haber yollaması üzerine Celâleddîn Mesud Şâh tekrar Şîrâz'a dönerek idareyi eline almıştır⁹⁰⁷.

Şîrâz'daki bir aylık bir hükümlünlüğün ardından şehri terk ederek Tebriz'e dönmek zorunda kalan Pir Hüseyin, Tebriz'de bulunduğu süre zarfında kuzeni Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın en büyük rakibi Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'ı yenmesinde büyük katkı sağladı. Şeyh Küçük Hasan, Pir Hüseyin'in bu katkılarına ödül olarak

⁹⁰⁵ Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:205-206; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 77.

⁹⁰⁶ Şîrâz halkının başlattığı isyanı İbn Battûta (bazı yer ve şahıs isimleri ile tarihleri karıştırmış olmasına rağmen) şöyle anlatmaktadır: Emîr Hüseyin, Şemseddîn Muhammed Şâh'ı idam ettikten sonra kardeşi Ebu İshak b. Mahmûd Şâh İncû ve annesi Taş Hatun'u tutuklatıp babalarının malını talep etme niyetiyle Irak'a götürmek istedi. Taş Hatun ve Ebu İshak, tutuklu bir şekilde Şîrâz çarşısından geçtikleri sırada Taş Hatun birden yüzündeki peçeyi atarak bağırmağa başladı. "Ey Şîrâzlular! Ben Şerefeddîn Mahmûd Şâh'ın karısıyım, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ve Celâleddîn Mesud Şâh'ın annesiyim sizin aranızdan böyle mi çıkarılacağım? Benim bu şekilde götürülmeme izin mi vereceksiniz?" Bunun üzerine esnaftan Pehlivan Mahmûd adında bir dülger ayağa kalktı ve "Hayır izin vermeyeceğiz, biz bu yüce hatunun şehrimizden çıkmasına müsaade etmeyiz." diyerek heyecanla silahına sarılınca geri kalan esnaf da onu takip etti ve silahlarını çekerek ederek Pir Hüseyin'in askerlerinin üzerine saldırdı. Taş Hatun ve oğlunu kurtaran Şîrâz halkı oradaki askerlerin büyük bir kısmını öldürerek mallarına da el koydular. Bunun üzerine de Pir Hüseyin hayatta kalan askerlerini de yanına alarak Şîrâz'dan kaçmak zorunda kaldı. İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:289.

⁹⁰⁷ Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:206; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 78; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 28.

Şîrâz'ı yeniden ele geçirmesi ve Şîrâz halkından intikam alması için büyük bir ordu verdi. Küçük Hasan bu ordunun yanı sıra kendisini Yezd'in bağımsız hükümdarı olarak tanıtan ama gerçekte Çobanî ailesinin mandası konumunda olan Emîr Mübarizeddîn Muhammed b. Muzaffer'in de ordusu ile birlikte bu sefer de Pir Hüseyin'e destek olmasını sağlamıştır⁹⁰⁸.

Pir Hüseyin askerleri ile birlikte Şîrâz'dan kaçtıktan bir yıl sonra Mübarizeddîn Muhammed b. Muzaffer'in de desteğiyle hazırlanmış olduğu çok büyük bir ordu ile birlikte Şîrâz'ı geri almak ve Şîrâz halkından intikam almak için bölgeye geldi. O sırada Fars idaresini ve Şîrâz'ı elinde bulunduran Celâleddîn Mesud Şâh İncü ise Pir Hüseyin'in ilk gelişinde olduğu gibi tekrardan kaçma yolunu tercih etti. Mesud Şâh tercihini yine Luristân'dan yana kullanmış fakat bu sefer orada da çok uzun süre kalmayarak Bağdâd'a giderek Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'a sığınmıştır⁹⁰⁹. Mesud Şâh'ın yine kendilerini yüz üstü bırakarak kaçmasından sonra büyük bir endişeye kapılan Şîrâz halkı, Pir Hüseyin'in ve yanındaki askerlerini şehri yağmalamalarından ve katliam yapmalarından korktukları için şehrin bütün kapılarını kapatarak Şîrâz'ı savunma kararı almıştır. Şîrâz'ı elli gün boyunca savunan şehir halkı, Pir Hüseyin ve beraberindeki ordu karşısında hiçbir zayıflık belirtisinde bulunmayarak şehri teslim etmeme konusunda ısrarcı olduklarını her fırsatta Pir Hüseyin'e göstermişlerdir. Yaklaşık iki aylık bir sürenin ardından her iki taraf da bu savaşta yorgun ve perişan düşünce Fars'ın baş kadısı olarak görev yapan Mevlânâ Meceddeddîn İsmail'in aracılığı ile meselenin barış yolu ile çözülmesi kararı alındı. Ardından da 12 Cemâziyelâhir Çarşamba günü taraflar arasında imzalanan barış antlaşmasıyla savaşa son verilmiştir. Bu antlaşmaya göre Fars'ın ve Şîrâz'ın hâkimiyeti Pir Hüseyin'e verilecek ancak bütün memleket işlerini onun adına büyük âlim ve kadı Şemseddîn ve Zahireddîn İbrahim vezir unvanıyla idare edecekti⁹¹⁰.

Şîrâz, bir yıl sekiz ay boyunca Pir Hüseyin'in vekilleri tarafından idare edilirken kendisi memleket işleri ile ilgilenmek yerine güzel kıyafetler, imam

⁹⁰⁸ Muhammed Ketebî, *Tarih-i Âli Muzaffer*, Yay. Haz. Abdülhüseyin Nevayî, (Tahran: Müesseseyi İntişarat-ı Emîr Kebir, 1364), 42; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 30.

⁹⁰⁹ Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:206; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 78; Ketebî, *Tarih-i Âli Muzaffer*, 42-43; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 30.

⁹¹⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 78-79; Ketebî, *Tarih-i Âli Muzaffer*, 47.

kavukları, sazlar ve atlarla daha çok vakit geçirmiştir. Pir Hüseyin, sanki devletin durumu hiç kötüye gitmeyecek ve her zaman böyle bolluk ve bereket içerisinde yaşayacaklarmış gibi düşünüyordu. Fakat gerçekte durum hiç de Pir Hüseyin'in düşündüğü gibi görünmüyordu⁹¹¹. Bir süre sonra Kirmân'ı da kendi hâkimiyet bölgesine ekleyen Pir Hüseyin, hizmetlerinden dolayı Mübarizeddîn Muhammed b. Muzaffer'e teşekkürlerini sunarak onu kendi hâkimiyet bölgesine göndermişti. Fakat Mübarizeddîn Muhammed'in bölgedeki durumu görmesi ilerleyen dönemlerde İncû ailesi ile Muzafferîleri karşı karşıya getirecek ve Şîrâz başta olmak üzere bütün Fars bölgesinde kanlı mücadelelerin yaşanmasına sebep olacaktır⁹¹².

Şerefeddîn Mahmûd Şâh İncû'nun hayatta kalan iki oğlu Mesud Şâh ile Ebu İshak Şîrâz'ı ve doğal olarak Fars'ı geri almak ve ağabeyleri Emîr Şemseddîn Muhammed'in intikamını almak için ayrı ayrı planlar yaparken, Pir Hüseyin yaklaşık iki yıldır Şîrâz'da kalıyordu. Ebu İshak, Şîrâz'ı ve Fars'ı geri alabilmek için Küçük Hasan'ın en genç kardeşi ve Pir Hüseyin'in de kuzeni olan Melik Eşref b. Timurtaş b. Çoban ile ittifak kurdu. Bu ittifakın sonucunda da Melik Eşref ve Ebu İshak birleştirdiği orduları ile Şîrâz'a doğru harekete geçtiler⁹¹³. 742/1342 yılının Zilhicce/Haziran ayının sonunda haberciler Melik Eşref ve Ebu İshak'ın Isfahân sınırından aşağı doğru ilerlediklerinin haberini verdiler. Bunun üzerine Pir Hüseyin savaş hazırlıklarına başladı ve asker toplamaya başladı. 743/1342 yılı Muharrem/ Temmuz ayının başlarında Pir Hüseyin, 20.000 süvariden oluşan ordusu ile birlikte Isfahân'a iki menzil uzaklıktaki bir bölgede toplanan Melik Eşref'in askerlerinin üzerine gitti. Pir Hüseyin'in meşhur naibi ve başkomutanı Melik Eşref ile barış yapmak için arabuluculuk yapmak istedi fakat bu girişimlerinde başarılı olmadı. 743/1342 yılının Safer ayının son perşembe gecesini (27 Safer/1 Ağustos 743/1342) Pir Hüseyin ve dostları bir eğlence düzenleyip ziyafet çekerken ordusunun bir kısmı

⁹¹¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 79; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 30.

⁹¹² Ketebî, *Tarih-i Âli Muzaffer*, 47; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 30.

⁹¹³ Ebu İshak, Pir Hüseyin tarafından Yezd ve Kirmân'ın bir kısmını hâkimiyeti altında tutan müttefiki Mübarizeddîn Muhammed'in bölge üzerinde her geçen gün artan etkisine karşı koyması için görevlendirilmişti. Bu sayede Ebu İshak Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın küçük kardeşi ile yakınlık kurarak onu Fars'ı geri almak için girişeceği savaşta kendisine müttefik yapmayı başarmıştır. Ketebî, *Tarih-i Âli Muzaffer*, 47; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:206; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 30-31.

kaçarak Melik Eşref'in safına katılmıştır. Bu haber ertesi gün savaş zamanı askerler arasında yayılmaya başlayınca ordunun bütün düzeni bozulmuş ve Melik Eşref karşısında bozguna uğramaktan kurtulamamıştır. Pir Hüseyin ise savaşı kazanamayacaklarını anladıkları bir anda büyük bir korku ile kaçarak canını kurtarmak istemiş fakat Melik Eşrefin askerleri onu yakalayarak Melik Eşref'in huzuruna getirmişlerdir. Zerkûb, Melik Eşref'in askerleri Pir Hüseyin'e saldırdıkları zaman onların kendisini öldürmemeleri için yaptığı yalvarışların uzun bir süre kulaklarda yankılandığını hatta bu durumu anlatan beyitlerin dahi kaleme alındığını kaydetmiştir⁹¹⁴.

743/1342 yılı Rebiyülevvel/Ağustos ayının ilk günlerinde Pir Hüseyin'i büyük bir hezimete uğratarak idam eden Melik Eşref'in itibarı bu savaştan sonra daha da arttı. Melik Eşref Pir Hüseyin'i ortadan kaldırdıktan sonra müttefiki olan Ebu İshak İncû ile beraber Fars'a doğru ilerleyişine devam etmiş ve adeta adım adım ilerleyerek Şîrâz sınırlarına varmıştır. Ebu İshak ilerleyen günlerde başına gelecek olanlardan ve arkasından çevrilecek olan oyunlardan habersizdi. Müttefik güçler Şîrâz'ın kuzeyinde Caferabad denilen ve bir bölümü de çöl olan bölgede kamp yaparak Şîrâz'a girmeden önceki son hazırlıklarını tamamlamak istemiştir. Melik Eşref, Caferabad'da Ebu İshak'tan habersiz vezirlerini ve diğer bütün devlet erkânını toplayarak Şîrâz'a girdikten sonra Ebu İshak ile ilgili nasıl bir karar alacaklarına dair bir toplantı düzenledi. Devlet erkânı ve vezirler, Melik Eşref'i artan itibarı ile birlikte Ebu İshak'ın varlığına ve yardımına ihtiyaçları olmadığı yönünde ikna etmeyi başardılar. Melik Eşref'in Ebu İshak'ın ölümüne onay vermesinin ardından hazırlıklara başlayan bir grup devlet adamı, bu kararın uygulamaya konulması hususunda oldukça sabırlı hareket etmişlerdir⁹¹⁵.

Melik Eşref adamları ile birlikte Caferabad'da Ebu İshak'ı devre dışı bırakarak Şîrâz'a tek başına girme planları yaparken Ebu İshak bir gece ani bir kararla Şîrâz'a

⁹¹⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 79-80; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:206.

⁹¹⁵ Melik Eşref'in adamları hazırladıkları plan doğrultusunda kendi askerlerinden birini Ebu İshak'ı öldürmesi için onun askerlerinin arasına karışmasını sağlamak için geceler boyunca uygun anı beklemiş ve sonunda bunu başarmışlardı. Melik Eşref'in adamlarının Ebu İshak'ın askerlerinin arasına yerleştirdiği bu asker kendisini açığa çıkarmamak adına onlarla birlikte yağma seferlerine katılmış ve sonrasında oldukça yüklü miktarda değerli eşya ve malın da sahibi olmuştur. Hatta Ebu İshak'ın Şîrâz'a yerleştiği sırada onun en yakın muhafızlarından biri olarak her zaman Ebu İshak'ın yanında yer almıştır. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 80.

gitme kararı aldı ve Caferabad'dan ayrılarak Şîrâz'a gitti ve şehre tek başına girdi. Bu duruma çok sinirlenen Melik Eşref Ebu İshak ile savaşmak için hazırlıklara başladı. Şîrâz halkı Melik Eşref'e karşı koyacak kadar büyük bir ordusu olmayan Ebu İshak'ı desteklemek için silahlandı ve yaptıkları ani gece baskını ile Melik Eşref'in ordusunu dağıtmayı başardılar⁹¹⁶.

Zerkûb, Şîrâzluların bu gece baskını ve Melik Eşref'i mağlup etmesini şöyle anlatmaktadır: Melik Eşref Caferabad'da *Kasr-ı Felek* (Felek Sarayı)'de bulunduğu bir gece Şîrâzluların baskına geldiğini haber aldı. Şîrâz ordusunun durumuna bakmak isteyen Melik Eşref, sarayın tepesine çıkınca Şîrâzluların neredeyse bütün çölü kapladığını gördü. Şîrâzlı çocuklardan her biri eline Hint yapımı bir kılıç almışlardı ve başlarında da bir Moğol askeri bulunuyordu. Bütün zayıfları orta tarafa toplayarak etraflarını Kıpçak Türkmenlerinden iyi savaşçılar ile sağlamlaştırmışlardı. Bir ara toplanan askerlerden bir grup, civardaki Türkmen köylerinde saklı hazinelerin olduğunu söyleyerek askerlerin arasına nifak sokmuş adeta Mikail ile Cebrail'in arasına anlamsız bir husumet girmişti. Tıpkı ince bir yağmurun okyanustaki dalgaları öfkelenirip şiddetli dalgalara çevirmesi gibi olmuştu. Bütün bu söylentiler ve tartışmaların sonucunda piyadelerden bazıları bu Türkmen köylerine saldırarak buraları yağmaladılar. Saldırıya geçmek için karanlığın dağılmasını bekleyen Şîrâzluların görüntüsünü asi âşıkların saçlarına benzeten Zerkûb, onların kalabalıklarını anlatırken “*uzunlukları Caferabad'ın kuzey yakasından güneyindeki dağlara ve mağaralara kadar uzanan, görünüşleri ile Pervin Yıldız Takımını andıran bir şekilde bir araya toplanmış görünüyorlardı.*” diyerek anlatmıştır⁹¹⁷. Bu sırada Melik Eşref ise hem yılan ısırığının acısından hem de gecenin yavaş yavaş bitiyor oluşunun verdiği endişeden kendi kendine inleyerek sürekli Yunus Suresi'nin 22. Ayetinden bir cümleyi sürekli tekrar ediyordu⁹¹⁸. Melik Eşref, gün ağardığında sarayın tepesinden Caferabad çölüne tekrar baktığında önceden bembeyaz görünen çöl Şîrâzlı

⁹¹⁶ Melik Eşref'in askerlerinin yaptığı eğlenceler ve sevinç çığlıkları dağlar dâhil olmak üzere bütün Caferabad Çölü'nde (Sahra-yı Caferabad, Sahra-yı Sefid, Sahra-yı Beyzâ) yankılanıyordu. Onların böylesine zevk ve eğlenceye düştükleri bir gecede Şîrâz halkından bir grup Melik Eşref'i ve askerlerinin üzerine saldırmak için harekete geçti. Şîrâz'ın pek çok kesiminden bir araya toplanan halk, büyük bir ordu meydana getirerek Melik Eşref'e ani bir gece baskını yaparak ordusunu dağıttılar. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 80-81.

⁹¹⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 81-82.

⁹¹⁸ “*Eğer bizi buradan kurtarırsan biz mutlaka şükredenlerden oluruz.*”. Kur'an-ı Kerim Yunus Suresi 22. Ayet

askerlerin kalabalıklığından dolayı kararmış ve simsiyah olmuştur. Bu kalabalığın karanlıktaki görünümünü Pervin Takım Yıldızına benzeten Zerkûb, onların gün ışığındaki görüntüsünü ise Hz. Süleyman'ın tahtının altındaki karıncalara benzetmiştir. Bu durum karşısında çaresiz kalan Melik Eşref, naibi vezirlerini ordusunda bulunan süvariler ile birlikte Şîrâzluların üzerine göndererek kendisi ile Şîrâzlı askerler arasında bir set oluşturmak istemiştir. Bu sayede kaçmayı planlayan Melik Eşref, kendisinden önce hazine yüklü hayvanları göndererek kendisi de bu hayvanların açacağı güvenli koridordan kaçmayı planlamıştır⁹¹⁹.

Melik Eşref gece vakti Felek Sarayı yakınlarında hezimete uğrayan askerlerinin gürültüsünün heybetli sesini duyduğu zaman önceden hazırladığı planı uygulamaya koymak için harekete geçti. Bunun içinde yüzünü şehrin batısında bulunan çöle çeviren Melik Eşref, Zerkûb'un tabiri ile “*atının ayaklarında keramet varmış gibi*” rüzgâr gibi bir hızla Caferabad Çölü'nü geçerek kaçtı⁹²⁰. Melik Eşref'in kaçışı ve askerlerinin de dağılmasıyla Şîrâz'da memleket işleri başsız kaldı ve düzen iyice bozuldu. Bunun üzerine Şîrâz halkı kaynayan fitne kazanına son vermek amacıyla Celâleddîn Mesud Şâh'a müracaat etti ve onu Şîrâz'a dönmesi için teşvik etti. Celâleddîn Mesud Şâh, kardeşinin Şîrâz'da Melik Eşref ile mücadelesinden habersiz bir şekilde Çobanlı Küçük Hasan'ın meşhur komutanlarından biri olan Emîr Yağıbastı ile birlikte Şîrâz'a doğru hareket etti. Bu durumu haber alan Ebu İshak ağabeyinin isteğine boyun eğerek Şebânkâre bölgesinin doğusuna çekildi⁹²¹.

Celâleddîn Mesud Şâh Emîr Yağıbastı ile beraber Luristân'dan hareket ederek bahar aylarında Şîrâz'a geldi. İyi niyetli bir melik olan Celâleddîn Mesud Şâh, Şîrâz'a geldikten sonra beraberindeki Emîr Yağıbastı için Caferabad çölünde yeni bir saray inşâ ettirdi. Kendisi de Şîrâz'da idareyi eline alarak bozulan düzeni ortadan kaldırmak için çalışmalara başladı ve bunu da büyük oranda başardı. Fakat bir süre sonra tıpkı üç yıl önce olduğu gibi Şîrâz'da bir Çobanlı kabilesinden komutan ile İncû hânedânından bir emîr karşı karşıya gelmişti. Şîrâz'da Mesud Şâh'a muhalif bazı kişiler yaydıkları dedikodular ve vesveseler yüzünden Mesud Şâh ve Emîr Yağıbastı'nın arasına nifak girmesine sebep oldular. Bunun üzerine Yağıbastı başına buyruk bir şekilde hareket

⁹¹⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 82.

⁹²⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 82-83.

⁹²¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 83-84; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 31; 2:206-207; Kurtuluş, “İncûlular”, 22:280.

etmeye başladı. Yersiz endişeler, boş saltanat hayalleri ve bağımsızlık düşüncesi akıl sağlığının bozulmasına sebep oldu. Bu durum ikilinin arasının bozulmasına, aralarındaki antlaşmanın sonra ermesine ve yollarının ayrılmasına sebep oldu⁹²².

743 yılının Şaban ya da Ramazan ayının 19. günü öğleden önce (17 Ocak ya da 15 Şubat 1343) Yağıbastı ve askerleri Celâleddîn Mesud Şâh'ın sarayını basarak onu o sırada bulunduğu hamamda sıkıştırdılar. Hamamın çıkışında karşısında kalabalık ve zorba bir grup karşısındaki çaresiz durumunu Zerkûb şu sözlerle anlatır: *“Nuruyla güneş gibi etrafı yakan Cemşîd Sultan elindeki altın rengi kılıcını Zülfikar gibi vahşi zorbalara siper etmişti. Melikü'l-Azam Celâleddîn Mesud Şâh hamamdan dışarı çıktı ve o zalimler ile karşı karşıya geldi.”*⁹²³

Celâleddîn Mesud Şâh, etrafını saran askerlerin arasından kaçarak kendisini güvene alabileceği rahat bir yere ulaşma arzusu içerisindeydi fakat bunu başaracak imkânı yoktu. Çünkü Yağıbastı'nın adamları bütün kinleri ile gazap ateşleri yüzüne vurmuştu ve sanki ellerine çok büyük bir fırsat geçmiş gibi saldırıya geçmeye bahâne arıyorlardı. Bir süre sonra hiçbir desteği olmayan Mesud Şâh'ın üzerine saldıran bu grubun niyetinin de kötü olduğu çok fazla vakit geçmeden ortaya çıktı. Sıkıştığı dar ve güvensiz yerden kurtulmak için bir fırsat bulamayacağını anlayan Mesud Şâh, çaresiz bir şekilde teslim oldu ve hayatı ile ilgili takdiri de bu zalimlerin insafına bıraktı. Bu acımasız zalimler topluca Mesud Şâh'ın üzerine saldırarak her biri onun üzerine arka arkaya kılıç darbeleri indirdi. Sonunda nur yüzlü Emîr'in hayat suyu bu zalimler tarafından tüketilerek kesildi ve ruhu huzura kavuşturuldu. Zerkûb Mesud Şâh'ın öldürüldüğü gün için; *“O gün güneş ona olan saygısından devletin üzerine doğuşunu farklılaştırıyordu. Gökyüzünün kanlı şafağı ufuktan yavaş yavaş ayrılıyor sabah olduğu zaman gün ışığı matem havasını da beraberinde getiriyordu.”* cümlelerini kullanmıştır. Zerkûb ayrıca o ana kadar adeta toprağın altında saklanarak Mesud Şâh'ın ölümüne seyirci kalan Şîrâz halkının birden bire ortaya çıkıp gökyüzü rengi bir çadırın altında feryat figan ederek ağlamasını da samimi bulmadığını dile getirmiştir⁹²⁴.

⁹²² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 84; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:206-207; Kurtuluş, “İncülular”, 22:280.

⁹²³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 84; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:206-207.

⁹²⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 84-85; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:207; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 31; Kurtuluş, “İncülular”, 22:280.

Şîrâz'da tutunamayarak kaçmak zorunda kalan Melik Eşref, 744/1343 yılında ağabeyi Küçük Hasan'ın ölüm haberinin gelmesi üzerine Tebriz'e yöneldi. İlhanlı tahtına önce Anûşirvan'ı oturtan Melik Eşref, 745/1344-1345 yılından sonra kendi adına idareyi ele geçirdi. Melik Eşref, Arrân ve Azerbaycan'ın tamamını fethederek bir ara ülkesinin sınırlarını Irak-ı Acem'e kadar tekrar genişletmeyi başardı. Bu sırada Şîrâz'da hüküm süren Yağıbastı da onunla buluşup ittifak kurmak istediye de bunu başaramamıştır⁹²⁵.

Şerefeddîn Mahmûd Şâh İncû'nun hayatta kalan son oğlu Ebu İshak ağabeyinin intikamını almak için bulunduğu Şebânkâre topraklarından harekete geçti. Şîrâz halkından bazı asilzâde, komşu reisler, lonca ustaları ve sokak mafyası gibi gruplar da onu desteklemek üzere güçlerini birleştirme kararı aldı. Şîrâz'da birlikte hareket etme kararı alan bu grup Yağıbastı'ya saldırıp onu vali konağına sığınmak zorunda bıraktılar. Kâzerûn şehrinin reisi de emrindeki askerleri ile birlikte Yağıbastı'nın taraftarlarının büyük bir kısmını tutuklayarak Yağıbastı'nın ve adamlarının Şîrâz'ı terk edinceye kadar yirmi gün boyunca takipçisi olmuştur. Şîrâz'da kendisine karşı birleşen güçler karşısında bir sonuç elde edemeyeceğini anlayan Yağıbastı'nın şehirden kaçmaktan başka çaresi kalmadı. Şîrâz'dan ayrılarak bir süre önce kendisi gibi Şîrâz'dan kaçamak zorunda kalan Melik Eşref'in yanına giden Yağıbastı, onunla güçlerini birleştirerek Şîrâz'ı geri almak için hazırlık yapmaya başladı⁹²⁶.

Yağıbastı, Melik Eşref ile birlikte yola çıkmadan önce Muzafferîlerin lideri Mübarizeddîn Muhammed ile de kendilerine destek olması konusunda anlaşmaya vardı. Şîrâz üzerine yola çıkan müttefik kuvvetler, Eberkuh'u alarak halkının büyük bir bölümünü de katlettiler. Ancak Çobanî ailesinin lideri olan Şeyh Küçük Hasan'ın ölüm haberinin gelmesi onların ilerleyişinin durmasına sebep oldu. Çünkü Melik Eşref ağabeyinin yerine idareyi eline alabilmek adına vakit geçirmeden Tebriz'e gitmek

⁹²⁵ Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:208-209; Spuler, *İran Moğolları*, 152-153; Osman Gazi Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", *Name-i Aşina*, 6/17-18, (2004), 105.

⁹²⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 86-88; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 31.

zorunda kaldı. Mübarizeddîn Muhammed'in de Yezd'e dönmesi üzerine yalnız kalan Yağıbastı, tek başına Şîrâz'ı alamayacağı için geri çekilmek zorunda kaldı⁹²⁷.

Ebu İshak İncû, 744/1343 yılında ne kendi ailesinden ne de Çobanîler ve Celâyirliler'den kendisine rakip olarak kimsenin kalmadığı bir ortamda Fars'ın tamamının, İran Körfezi'nin ve Isfahân'ın mutlak hâkimi oldu. Ebu İshak, kendi adına sikke bastırıp Cuma hutbelerini kendi adına okutmaya başlayarak bağımsızlığını ilan etmiş ve kendi unvanının da Emîr yerine Sultan olarak kullanılmasını emretmiştir⁹²⁸.

Sonuç olarak İlhanlılar'da Ebu Said Han'ın ölümüyle birlikte Çobanîler ve Celâyirliler Azerbaycan topraklarında İlhanlı mirası için mücadele ederken Orta ve Güney İran'ın yani Fars topraklarının tamamı önce İncû ve Muzafferî hânedânları arasında paylaşılmıştı. İncû Hânedânı, vaktiyle İlhanlı hükümdarlarının hususi mülklerinin ve has arazilerinin bulunduğu Fars eyaletine Melik Şerefeddîn Mahmûd Şâh'ın 725/1325 yılında idareci olarak tayin edilmesiyle kurulmuş ve 758/1357 yılında bu hânedânın son üyesi olan Ebu İshak'ın Muzafferîler'den Mübarizeddîn Muhammed tarafından öldürülmesine kadar Fars ve Güney İran'ın hâkimiyetini elinde tutmuştur.

Şîrâz, her ne kadar Moğolların yıkımından kaçmak için kendiliğinden teslim olmuş ve önce Büyük Moğol Hanlığı'nın sonrasında da İlhanlı Devletinin bütün yaptırımlarını kabul etmelerine rağmen, İlhanlı iktidarı zamanında anarşi, şiddet ve ciddi ekonomik sıkıntılar geçirmekten kurtulamamıştır. Katı olmalarına rağmen Şîrâz'ın önceki hükümdarları, orduları ve gelirlerinin temelini oluşturan kullarının refahına alaka gösterirlerdi. Fakat belli başlı durumlar dışında, on üçüncü yüzyılın sonları ve on dördüncü yüzyılın başlarında bu alaka da ortadan kaybolmuştur. Şîrâz, sadece mümkün olduğunca hızlı bir şekilde ganimeti almakla ilgilenen ve genellikle İran yaşamının yerleşmiş geleneklerini hakir gören Türk-Moğol askeri hükümdarların ellerinde genel bir yağma bölgesi olarak kaderine razı olmak zorunda kalmıştır.

⁹²⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 88-89; Ketebî, *Tarih-i Âli Muzaffer*, 49-50; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 32.

⁹²⁸ Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:209; Ketebî, *Tarih-i Âli Muzaffer*, 50-51; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 32; Kurtuluş, "İncûlular", 22:280.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI ZAMANINDA ŞİRÂZ'IN İKTİSÂDÎ VE SOSYAL YAPISI

3.1.ŞİRÂZ'DA İKTİSÂDÎ HAYAT

Coğrafi konum olarak Ortadoğu ile Orta Asya'nın yüksek düzlükleri arasında yer alan İran topraklarının büyük bir bölümü yüksek ovalardan ve geniş çöllerden meydana gelir. Sahip olduğu stratejik konum sayesinde tarih boyunca birçok medeniyetin ilgisini çeken İran, iklim özellikleri bakımından da birbirinden çok farklı özelliklere sahip olan bir ülkedir. İklimsel olarak görülen bu farklılıklar yaşam alanlarını da etkileyerek ülkenin *Serdsîr/Yaylak* ve *Germîsîr/Kışlak* olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Serdsîr diye adlandırılan yüksek ve serin alanlar genelde yazın kullanılan yüksek ve serin bölgeler iken Germîsîr ise kışın tercih edilen alçak ve sıcak iklime sahip bölgeleri tanımlamak için kullanılan bir terim olmuştur. Ortaçağ coğrafyacıları tarafından sınırları Ceyhun Nehri'nden Fırat Nehri'ne kadar olan topraklar olarak gösterilen Fars eyaleti ise İran coğrafyasının orta ve güney bölgelerinde bulunması sebebiyle her iki iklim bölgesinden de izler taşıyan bir özelliğe sahiptir. Fars eyaletinin güneyinde Basra körfezi kıyılarında sıcak iklim görünürken kuzeyindeki dağlık kesim ise soğuk iklimin etkisi altındadır. Bu bölgenin Şîrâz gibi boğaz ve vadi geçitlerinde yer alan bir kısmı ise ılıman iklimin görüldüğü yerlerdir⁹²⁹.

Şîrâz'ın Fars eyaletinde sahip olduğu konum, uygun iklim şartları, ulaşımın ve ticaretin sağlandığı yollar üzerinde oluşu, güneydeki ticaret limanlarına yakınlığı kurulduğu ilk zamanlardan itibaren gerek bölge halkı için gerekse dışardan göç edenler için bir cazibe merkezi olmasını sağlamıştır.

Şîrâz, herhangi bir nehir boyunda kurulmamış olmasına rağmen şehri çevreleyen ve içerisinden akıp giden beş akarsuya sahiptir. Bununla birlikte dağlarda biriken yağmur ve kar sularının geliştirilen bazı yöntemlerle çok fazla bir kayba

⁹²⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 229; Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 113-114; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 15; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 437-438; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 326; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 3-4; Hourcade, "İran", 22:392; Hey'et, "Fars", 12:174.

uğramadan tarım alanlarına ve yer altı su kaynaklarına ulaştırılması, şehrin su kaynaklarının beslenmesi bakımından büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu sayede hem içme suyu hem de yapılan sulama kanalları vasıtasıyla tarımda ihtiyaç olunan su konusunda ciddi bir sıkıntı yaşanmamasına yol açmıştır. Hatta bazı dönemlerde *Kanat* adı verilen bu kanallar sayesinde bu sular sarayların ve durumu iyi olan bazı aileler tarafından özel mülkiyetlerinin içlerine kadar taşınmıştır. Şîrâz'ın su ihtiyacı konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamaması tarım ve hayvancılık konusunda büyük ilerleme kaydetmesine yol açtığı gibi şehirleşme ve sanayileşme konusunda da sürekli gelişen bir yapı içerisinde olmasına da imkân sağlamıştır.

Şîrâz, ekonomide yer üstü kaynaklarında olduğu kadar yer altı kaynaklarında da oldukça zengin birikime sahip bir bölgedir. Başta altın olmak üzere gümüş, demir ve bakır gibi önemli madenlerin bir kısmının bu bölgeden çıkarılması şehir ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır.

Şîrâz'ın jeopolitik konum olarak Fars eyaletindeki diğer şehirlere ulaşmak için bir geçiş noktasında bulunması, göç ve ticaret yolları üzerindeki bir kavşak konumunda olması ve Basra Körfezi'nde bulunan liman şehirlerine yakın bir şehir olması ticaretinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu sayede gerek kendi üretimini yaptığı tarım ve sanayi ürünlerinin ihracına gerekse dışardan gelen ithal ürünlerin Fars bölgesi ve bütün İran'a dağıtılmasında büyük kolaylıklar sağlamıştır⁹³⁰.

3.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Fars eyaleti, İran'ın genel iklim özelliklerini bünyesinde taşıdığından dolayı kuzey kesimleri dağlık alanlar ve deniz seviyesinden yüksekliğinden dolayı soğuk iklime sahiptir. Ortaçağ coğrafyacıları da bu doğrultuda Fars eyaletini iklim ve tarım alanları bakımından iki bölüme ayırmıştır. İstahr, Beyzâ, Mayin, Ebrec, Kam-ı Firûz, Kürd, Hullar, Servistân, Usbenican, Urd, Run, Sıram, İc, Eberkuh, Cuberkân, Usbenican, Yezd, Carin, Mayin, Ruhnân, Bevvân ve diğer bazı küçük beldeler Fars'ın buğday-arpa vb. temel ürünler dışında tarıma elverişsiz yerleri olarak

⁹³⁰ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 366-367; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 4.

gösterilmektedir⁹³¹. Diğer taraftan Fars'ın güney kısımları ise kuzeyin aksine aşırı sıcak yerler olarak gösterilir. Başlıca şehirleri olarak da Errecân, Nevbendecân, Mehribân, Siniz, Karzin, Cebbane, Tevvec, Cirre, Dazin, Mur, Cinzir, Gir, Gabrin, Ebzer, Semîran, Hanaycan, Kuran, Sîrâf ve Nericem Hısn-ı İbn Umare gibi yerleri ve aralarında kalan diğer irili ufaklı yerleşim merkezlerini kapsar⁹³². Soğuk iklim ve sıcak iklim bölgelerinin arasındaki geçiş noktası konumunda olan Şîrâz, Fesa, Cûr, Sabur, Nevbendecân, Kâzerûn gibi şehirler ise ılıman bölge ya da serin yerler olarak adlandırılır. Bu şehirlerdeki ürün çeşitliliği, meyve ve çiçekçilik ağırlıklı olmak üzere diğer bölgelerden daha fazladır. Başta Şîrâz olmak üzere bu şehirlerde hurma ve ceviz gibi farklı iklimlerin ürünlerinin bir arada yetiştirilme imkânı bulunur. Bunun yanı sıra bütün dünyaya ithal edilen gül yağlarının kaynağı olan gül bahçeleri, yine aynı şekilde büyük oranda palmiye tomurcuğu suyu ithal edilmek üzere yetiştirilen palmiye ağaçları, bütün dünyaca meşhur olan şaraplarının imalatında kullanılan üzüm ve dokumacılık sanayinde kullanılan keten ve keten tohumu üretimine büyük önem verildi⁹³³.

Ortaçağ İnan'ında özellikle Doğu ve güney bölgelerinde yaşayan halk, ağaç yetiştirmenin bütün sırlarına vakıf durumdaydı. İnan halkı başta meyve ağaçları olmak üzere her türlü ağacın ekimi, dikimi, aşılması, budanması, gübrenmesi, sulanması ile birlikte fidanlıklar ve bahçeler oluşturulması konusunda uzmanlaşma noktasında kendilerini geliştirmişlerdi. Bu özellikleri ile Arabistan, Mısır, Anadolu ve Afrika'ya oranla çok daha iyi durumda olan İnanlılar, şartların iyileştirildiği dönemlerde ağaç yetiştiriciliği ve meyve üretimi konusunda bütün bu bölgelere meyve ihraç eden bir konuma sahip olmuştur. Bununla beraber İnan topraklarında yetiştirilen meyve ağaçlarının yanı sıra devlet desteği ile beraber uzak ülkelerden getirilen nadir meyvelerin kendi iklimlerine alıştıırılarak üretimi sağlanırdı⁹³⁴.

Güney Irak ve Basra Körfezi ülkelerinin en önemli meyvesi olarak dikkat çeken hurma, İslam fetihlerinden önce Arabistan, Suriye, Mısır ve Tunus'un güney kesimlerinde yetiştirilmekteydi. İslam ordularının İnan topraklarını fethetmesinin

⁹³¹ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 455; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 229.

⁹³² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 229.

⁹³³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 237; Mukaddesi, *Mukaddesi, İslam Coğrafyası*, 455; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:182.

⁹³⁴ Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 1. Baskı, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), 193-194.

ardından hurma, İran topraklarına yerleşmiş ve geniş çapta yetiştirilme imkânı bulmuştur⁹³⁵. Bir süre sonra Ortaçağ dünyasında ciddi bir hurma üreticisi konumuna gelen İran'da Laşcird'den Hürmüz'e kadar olan bölgelerde yüzlerce dönüm arazide hurma ağacı yetiştiriliyordu. Hatta hurma üretimi o kadar fazlaydı ki çarşılarda yüz menn⁹³⁶ hurmanın bir dirheme satıldığı zamanlar vardı. Yine hurmanın bolluğundan olacak ki İran'da rüzgârlı havalarda rüzgârın düşürdüğü hurmalar sahipleri tarafından asla yerden kaldırılmaz, genellikle ihtiyacı olan insanların toplaması için yerde bırakılırdı. Hatta sıcak rüzgârların estiği zamanlarda yoksul ve kimsesizlerin topladığı hurmaların, ağaç sahiplerinin elde ettiği üründen daha fazla olduğu dönemler de oluyordu⁹³⁷.

Sâsânîler zamanında Çin'in ve Hindistan'ın sıcak bölgelerinde yetiştirilen portakal ve limon ağaçları İran'a getirilerek İran topraklarına uyum sağlaması başarılmıştı. Ardından burada yetiştirilen ağaçlar İslam coğrafyasının birçok yerine gönderilerek bu meyvelerin üretimi sağlanmıştır. İran'da ılıman iklimin hâkim olduğu Fars eyaletinde Şîrâz, Cûr ve Şâpûr bölgelerinde yetiştirilen portakal ve limon ağaçlarının çiçeklerinden elde edilen farklı çeşitlerdeki parfüm ve yağlar doğu dünyasının her yerine gönderilirdi⁹³⁸. Fars eyaletinde Şîrâz ve çevresindeki diğer şehirlerde hem üretimine hem de ihracatına büyük önem verilen diğer bir meyve de elmadır. Özellikle Şîrâz ve İstahr'ın bir nahiyesinde bir yarısı çok tatlı, diğer yarısının ise aksine çok ekşi bir tada sahip olan bir elma çeşidi yetiştirilmekteydi⁹³⁹.

Şîrâz şehrinin kurulduğu günden beri en çok önem verilen tarımsal faaliyet meyvecilik ve çiçekçilik olmuştur. Ortaçağ'ın çeşitli dönemlerinde Şîrâz'a gelen Mukaddesi, İbn Havkal ve İbn Battûta gibi kendi zamanlarının önemli seyyâhları, şehrin büyük bölümünü kapsayan bağ ve bahçelerinden övgüyle bahsetmesi de bunu kanıtlar nitelikte olmuştur. Meyvecilik olarak üzüm yetiştiriciliğinin büyük öneme

⁹³⁵ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 194.

⁹³⁶ Sözlük anlamı olarak "Saymak, hesaplamak, tahsis ya da tayin etmek" anlamlarına gelen bu kelime Arapça *Menn* kökünden türemiş olmakla birlikte "belli miktarlarda hisse pay, kısım" ölçüsünü ifade eder. Bağdâd menni İslam dünyasının hemen her yerinde standart ağırlık olarak ölçü alınmasına rağmen Ortaçağ İslam ülkelerinde farklı zamanlarda farklı yerlerde birbirini tutmayan oranlarda kullanılmıştır. Günümüzdeki karşılığı ise 1 menn yaklaşık olarak 3 kilografa denk gelmektedir. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 455; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 126; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 156; Cengiz Kallek, "Men" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29:105.

⁹³⁷ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 200-201.

⁹³⁸ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 364.

⁹³⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 236; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 205.

sahip olduğu Şîrâz’da çiçek yetiştiriciliğinde ise gül ilk sırada yer almaktaydı. Bunların dışında *Ömerî* adı verilen bir erik türü, incir, limon, portakal, hurma, ceviz, kavun, karpuz, ayva, keçiboynuzu, zeytin ve badem gibi ılıman iklim meyveleri yetiştirilirdi. Çiçekçilik alanında ise gülün yanı sıra menekşe, nergis, nilüfer, yasemin, süsen (iris)⁹⁴⁰, zambak ve İran topraklarında sadece Şîrâz yakınlarında yetişen ve yaprakları süsen yaprağını andıran ortası nergise benzeyen bir çeşit reyhan çiçeğinin yetiştiriciliği yapılarak bu çiçeklerden elde edilen yağlar dünyanın dört bir yanına ihraç edilirdi. Ayrıca gerek gıda gerekse ilaç yapımında kullanılan safran, zağferan, anzarot⁹⁴¹ ve keten gibi bitkilerin yetiştiriciliği yapılmaktaydı⁹⁴².

Moğol istilası sırasında Fars eyaletini hâkimiyeti altında tutan ve bölgedeki mutlak güç konumunda bulunan Salgurlular, Moğol Hanı Ögeday’a bağlılıklarını bildirerek kendilerinden istenilecek bütün şartları kabul edeceklerinin taahhüdü ile teslim olmayı kabul ettiler. Bu sayede Fars eyaleti ve başkent Şîrâz’ın yıkıma uğramasına engel olmak isteyen Fars hâkimi, bu düşüncesini büyük oranda gerçekleştirerek eyaletin başkenti Şîrâz’ın ve etrafındaki diğer şehirlerin bir kısmının Moğol istilasının yıkıcı etkisinden kurtulmasını sağlamıştır. Bir süre sonra Moğollar, İran coğrafyasını tamamen kendi hâkimiyetlerine alıp bu topraklarda İlhanlılar devletini kurunca Fars bölgesine ve Şîrâz’a ayrı bir önem vermiştir. Bu topraklar ilk döneminden itibaren İlhanlı hânedân ailesinin İncü adıyla has toprakları arasında yer almış ve gerek bu toprakların idaresi gerekse buradan elde edilen gelirlerin kayıtlarının tutulması için diğer idarecilerden ayrı bir idareci kesim görevlendirilmiştir⁹⁴³.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han zamanında yapılan toprak ve ziraat reformları ile birlikte bu bölgeden elde edilen gelirler ve dolayısıyla vergilerin arttırılmasını sağlamıştır. Gazan Han o zamana kadar ihmal edilen belli başlı sorunların tespit

⁹⁴⁰ Süsengiller familyasına ait ılıman bölgelerde yetişen, soğan kök saplı, az dallı, kınılı ve iki sıralı yapraklı, iri, güzel görünüşlü ve kokulu çiçekleri olan, süs bitkisidir.

⁹⁴¹ Sıcak ülkelerde ve ılıman iklim bölgelerinde yetişen bodur bir ağaç türüdür. İlaç ve alkollü içecek yapımında kullanılır.

⁹⁴² Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 458-459; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 236-237; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 364; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 66.

⁹⁴³ Moğolların Yakınoğu'ya gelmesinden sonra mahalli hânedânlara ait topraklar İlhanlı hükümdar ve ailelerinin mülkiyetine geçmiştir. Hükümdara ait olan İncülerin kaydı ayrı tutulurken müsadere ve çeşitli sebeplerle sahipsiz kalan toprakların da eklenmesiyle birlikte oldukça genişleyen İncü toprakların idaresi ve gelirlerinin hesaplanması Hükümet-i İncü adı verilen bağımsız bir daire olan Divan-ı İncü adında bir divan kurulmuştur. Özgüdenli, “İncü”, 22:281; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 263 (Dipnot: 19)-264; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 250.

edilmesi ve ortadan kaldırılması için bir takım iyileştirme faaliyetleri ve reformları hayata geçirmek için bazı tedbirler aldı. İlk olarak Moğol istilas ve sonrasında özellikle İlhanlı-Çağatay mücadelesi sırasında Fars'ta ve Şîrâz'da zarar gören hatta bazı bölgelerde tamamen yıkılan sulama kanallarının tamir edilmesi için emir verdi. Ardından da zirai hayatın yeniden canlanması ve özel mülkiyet sorunlarının ortadan kaldırılması için bir takım önlemler alındı. Bu amaçla 3 Receb 699/25 Mart 1300 tarihinde Gazan Han'ın Suriye seferinde olduğu sırada yazdırdığı bir fermânla toprak mülkiyeti konusunda tartışmalı konulara bir açıklık getirmiştir. Buna göre bir toprağı otuz yıl boyunca süren kişi o toprağın sahibi olacak ve kendisinden başka hiç kimse bu topraklar için hak iddiasında bulunamayacaktı. Yine aynı şekilde ülkedeki arazilerin genel bir tahririnin yapılarak kayıt altına alınmasını emreden Gazan Han, bu sayede zirai faaliyetlerin arttırılmasının yanında toprak, mülkiyet ve vergi sistemini de içerisine alan çok kapsamlı bir reformu hayata geçirmiştir⁹⁴⁴.

Gazan Han zamanında yapılan ve zirai hayatın inkişafına yönelik bir diğer teşebbüs de İlhanlı ülkesinin uzak eyaletlerinde ve farklı memleketlerinde bulunan meyve ve hububat tohumlarının merkeze getirilerek bu tohumlardan istifade edilebilecek bölgelere dağıtılması olmuştur. Böylece üretimin çeşitlenmesi yaygınlaşması sağlanacaktı. Kısa sürede farklı yerlerden getirilen tohumlar ve ağaç fideleri ülkenin farklı bölgelerine dağıtılarak yetiştirilmeye başlandı. Ayrıca Çin ve Hindistan gibi uzak ülkelere elçiler gönderilerek buralarda bulunan ve o bölgelere özgü tarım ürünlerinin tohumlarının da getirtilerek İlhanlı ülkesindeki çiftçilere dağıtılması sağlandı⁹⁴⁵. Diğer taraftan ziraatı teşvik etmek için zirai alet almaya gücü yetmeyen çiftçilere alet ve tohum yardımı yapılarak bu alet ve tohumların masrafının üretilen mallardan taksitler halinde tahsil edilmesi kararlaştırıldı. Her ne kadar bu teşviki kötüye kullanmak isteyenler olmuşsa da halkın büyük çoğunluğu böylesi bir teşvikten üretim için istifade ettiği ve bunu da özellikle Şîrâz ve Bağdâd'ın vergi gelirlerinde yaklaşık olarak 500.000 dinarlık bir artış sağladığı görülmüştür⁹⁴⁶.

Gazan Han'ın ziraatın gelişmesi ve üretimin artması adına yapmış olduğu en önemli işlerden biri de boş ve terk edilmiş toprakların ziraata kazandırılması olmuştur.

⁹⁴⁴ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 298-300.

⁹⁴⁵ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 300; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 194.

⁹⁴⁶ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 301.

Bu konuda hem halkın hem de devletin ileri gelenlerinin desteğini almak isteyen Gazan Han, devlet erkânını toplayarak onları imâra açılması düşünülen toprakların mamur edilmesi konusunda teşvik etti. Daha sonra İlhanlı devletinin sınırları içerisindeki boş araziler belirlenerek ziraata açılacak toprakların verimlilik ve harap olma durumlarına göre tasnif edilerek defterlere kaydedilmesini emretti. Alınan kararlarla birlikte imâra açılan arazileri kullanan kişilerden arazilerin durumuna göre alınacak vergiler ve ödeme şekilleri belirlendi. Ziraata açılmak üzere bir kimseye tahsis edilen bu arazilerin mamur hale getirilip getirilmediği de iki yılda bir sunulacak raporlara göre devletin kontrolünde olacaktı. Bunun için de bu arazileri ziraata açacak olanlara verilecek fermân ve şartnamelerin düzenlenmesi ve tanzim edilmesi işlerine bakmak üzere *Divan-i Hâlisât* adında yeni bir divan kuruldu.

İlk kez imâra açılacak olan bu tarım arazileri, verimlilik durumuna göre üç gruba ayrılarak bunlardan alınacak vergiler de yine toprağın verimlilik durumuna göre belirlendi. Buna göre; birinci dereceden sulu tarım arazilerinden bir yıl vergi alınmayacak ikinci yıl ise kararlaştırılan verginin 1/3'ü vergi olarak alınıp 2/3'ü emeğine karşılık toprağı işleyene bırakılacaktı. Üçüncü yıl ise 2/3 ü vergi olarak alınıp 1/3'ü emeğine karşılık kendisine bağışlanacaktı. Yarı harap durumda ve az miktarda suya sahip arazilerdeki vergi sistemi ilk iki yıl sulu arazilerdeki gibi olacak üçüncü yıl kazancın yarısı vergi yarısı da emeğinin karşılığı olarak toprağı kullanan kişiye bağışlanacaktı. Tamamen harap durumda olan ve sulama için su göleti (bent) ya da sulama kanalına ihtiyaç duyulan topraklar ise eğer yapılan çalışmalar sonucunda mamur bir hale getirilirse buradan alınacak vergiler diğer araziler gibi olacak, ancak divani vergilerin yarısı ödenip diğer yarısı emeğe karşılık toprağı işleyene bağışlanacaktı⁹⁴⁷.

Fars eyaleti ve Şîrâz'daki hayvancılık faaliyetleri İran coğrafyasının mümkün kıldığı oranda ve sahip olunan imkânların el verdiği ölçüde yapılmaktaydı. İran coğrafyası, genel olarak sahip olduğu geniş bozkırlar sayesinde koyun ve keçi yetiştiriciliğine elverişli bir bölge olmuştur. İran'ın genelinde yetiştirilen binlerce baş koyun ve keçi büyük sürüler halinde idare ediliyordu. Koyun ve keçilerin günlük taze ot ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için her gün birkaç fersah yol kat etmeleri gerekiyordu. İran'ın genelinde yetiştirilen koyun ve keçilerini karakteristik olarak

⁹⁴⁷ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 301-302.

diğer bölgelerin hayvanlarından ayıran özellikleri fizyolojik olarak deve hörgücünün yapısını anımsatan büyük ve geniş bir kuyruğa sahip olmalarıdır. İsfahân'ın mezbahalarında her sabah iki bin civarı küçükbaş, yüz civarı da büyük baş hayvan kesilerek bölgenin et ihtiyacı karşılanırdı. Bayram zamanlarında ise kesilen hayvan sayısının yüz bin civarı küçükbaş ve bin kadar da büyük baş olduğu tahmin edilmektedir. Kesilen bu hayvanların etleri tuzlanarak veya kurutularak uzun süre bozulmadan kalması sağlanırdı. Bu rakamların İran'ın sadece bir bölümü için kaydedilen rakamlar olduğu göz önüne alınırsa İran'ın tamamında hayvancılığın ne kadar önemli bir boyutta olduğu ortaya çıkacaktır⁹⁴⁸.

Fars eyaletinin merkezi konumunda olan Şîrâz, herhangi bir nehir boyunda kurulu olmamasına ya da deniz kıyısına sınırı olmamasına rağmen sahip olduğu kalabalık nüfusu ve konum olarak ticaret merkezi olması sebebiyle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra balıkçılığın da ciddi manada yapıldığı bir şehirdir. Şehrin etrafından akan nehirlerden, şehre birkaç fersah uzaklıkta bulunan göllerden ve Fars Denizi'nde⁹⁴⁹ çıkarılan balıklar buraya getirilerek hem halkın ihtiyacı karşılanmış hem de başta Fars eyaletinin diğer şehirleri olmak üzere ülkenin pek çok yerine gönderilmesi sağlanmıştır⁹⁵⁰.

Şîrâz'a getirilen balıkların büyük bir kısmı Sabûr bölgesindeki Deşt-i Erzen diye bilinen gölden gelir. Fars eyaletindeki göllerden suyu tatlı olan ender göllerden biri olan bu göl, Şîrâz pazarlarına balığın en çok getirildiği göldür. Uzunluğu on fersah olan bu gölün bazı dönemlerde kurduğu bazı dönemlerde ise on fersah kadar taşıdığı kaydedilmiştir⁹⁵¹. Şîrâz'a balık getirilen diğer bir göl ise şehre birkaç fersah mesafedeki ova üzerinde bulunan Cenkân ya da Cemkân diye adlandırılır. Bazı kaynaklara Mahelûye Gölü olarak kaydedilen bu göl günümüzde Mahelû Gölü olarak

⁹⁴⁸ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 152-153.

⁹⁴⁹ Bu deniz doğuda merkezi 93'ncü boylam, enlemi 25° 45' daki Tiz şehri olan Mekkân ile batıda boylamı 74°, enlemi 19° 45' olan Oman arasında kuzey istikametinde Hind denizinden ayrılır. Kirmân bölgesinden Fars bölgesine uzanan bu deniz, Çin ve Vak (Japonya) tarafındaki okyanusun bir uzantısıdır. İstahrî'nin tabiri ile bu deniz Arap yurdu ile diğer İslam ülkelerini birbirine birleştirir. En doğuda Kulzum şehrinde başlayarak batıda Mısır'daki çölleri takip ederek Ayzan denilen şehirde son bulur. el-Meliü'l-Müeyyed İmadeddîn Ebü'l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyûbi, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 35-36; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 33; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 222.

⁹⁵⁰ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 318-319; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 122; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 222.

⁹⁵¹ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 319; Ebü'l-Fida, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-büldan)*, 54; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 122; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 222; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 462.

bilinir. Suyu oldukça tuzlu olan bu gölün uzunluğu Ebu'l Fida ve Mukaddesi'ye göre on fersah İbn Havkal'a göre ise on iki fersah uzunluğundadır. Gölün bazı dönemlerde tamamen kurduğu ve bu dönemlerde de gölün kıyısında biriken tuzların toplanarak Şîrâz'ın tuz ihtiyacının karşılandığı kaydedilmiştir⁹⁵². Şîrâz'a balık getirilen diğer bir göl ise Şîrâz'a iki fersah mesafede başlayarak Hûzistân'a kadar uzanan Bahtigân gölüdür. Aynı zamanda Kur nehrinin de döküldüğü yer olan bu göl, Ortaçağ'da verimli ziraat yapılan arazilerin de kurulu birçok köy ve kasabayı sınırlarında barındırır. Bu gölün suları iki büyük koy meydana getirmiş olup güneydeki koy Bahtigân olarak bilinmesine rağmen bu gölün kuzey tarafı Bâsafuriye ya da Bâsefuye olarak bilinirdi. Toplamda yirmi fersah uzunluğunda olan bu gölün on iki fersahı Bahtigân gölü, sekiz fersahlık kısmını ise Bâsafuriye gölü oluşturmaktadır. Suları tıpkı Cenkân Gölü gibi tuzlu olan bu gölden de avlanan balıkların büyük bölümü Şîrâz pazarlarına götürülürdü⁹⁵³. Bunların dışında birkaç koldan oluşan ve uzunluğu on fersah olan Kâzerûn Gölü'nün suyu da diğer göller gibi tuzlu olup buradan çıkarılan balıklar da yine aynı şekilde Şîrâz'a getirilirdi⁹⁵⁴. Ayrıca Fars bölgesinde sadece Darebcird'in etrafındaki hendeklerde yetiştirilen kılçıksız, kemiksiz, pullu ve bölgedeki en lezzetli balık olarak adlandırılan bir balık çeşidi de bulunmaktaydı. Şehrin ihtiyacı karşılandıktan sonra bu balığın da fazlası yine Şîrâz pazarlarına getirilerek satılırdı⁹⁵⁵.

Ortaçağ'da balıklar avlandığı yerden başka bölgelere ihraç edilecekleri zaman pulları sıyrılmazdı. Bozulmasını geciktirmek amacıyla tuzlanarak kurutulan balıkların özellikle başı ve burun delikleri en fazla kurtlanma ihtimali olan bölgeler olduğu için de diğer yerlerden fazla tuzlanırdı. Alınan bütün tedbirlere rağmen bozulan balıklar ve satıcısının elinde kalan balıklar, yayacağı kokunun şehir halkını rahatsız etmemesi için şehrin dışında yer alan çöplüklere dökülürdü⁹⁵⁶.

⁹⁵² Ebü'l-Fida, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-büldan)*, 54; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 122; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 222; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 462.

⁹⁵³ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 346; Ebü'l-Fida, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-büldan)*, 54; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 122; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 222.

⁹⁵⁴ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 462.

⁹⁵⁵ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 365; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 238; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 153.

⁹⁵⁶ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 158.

3.1.2. Sanayi ve Ticaret

Fars eyaleti, sanayi ve üretim faaliyetleri bakımından Ortaçağ boyunca, İran'ın genelinde olduğu gibi küçük ölçekte ve sınırlı imkânlar doğrultusunda gerçekleştiği bir bölge olmuştur. Şîrâz'ın hem coğrâfi olarak Fars eyaletinin merkezi sayılabilecek bir konuma sahip olması hem de iklim ve yaşam şartları bakımından Fars'ın diğer şehirlerine göre çok daha elverişli şartlara sahip olması, şehrin kurulduğu günden itibaren eyaletin sanayi ve ticaret merkezi olmasını sağlamıştır.

Fars'ın genelinde tarım ve hayvancılığa dayalı olan üretim ve ticaret faaliyetleri, esnaf ve zanaatkârların kendi evlerinde ya da şehir merkezlerinde sahip oldukları ticarethânelerde gerçekleşirdi. Tarım ve hayvancılığın dışında bölgede çıkarılan madenler, taş ve topraktan yapılan çeşitli küçük el sanatlarının da Fars eyaletinin sanayisine ve ticaretine katkıları olmuştur. Şîrâz, üretim konusunda Fars eyaletinin genel yapısıyla benzer özellikler taşısa da ticaret konusunda sahip olduğu ayrıcalıklar sayesinde eyaletin genelinden ayrı bir noktada yer alır. Şîrâz'a sahip olduğu ticari ayrıcalığı sağlayan faktörler ise Fars'ın diğer bütün şehirlerine bağlanan ticaret yolları üzerinde bulunması ve uluslararası ticaret yapılan Sîrâf, Hürmüz ve Kays gibi limanlara yakın olması ile açıklanabilir. Şîrâz, sahip olduğu bu ayrıcalıklar sayesinde kurulduğu günden itibaren her geçen gün ticaret hacmini geliştiren ve arttıran bir şehir olmuştur⁹⁵⁷.

İlhanlılar dönemi için ülke genelinde yapılan tarım, hayvancılık ve bunların ticareti ile ilgili bazı kayıtlar bulunsa da sanayi ve üretim hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat İlhanlılardan önceki dönemlerde alınan kayıtlardan yola çıkarak ve bölgenin sanayi ve üretim faaliyetlerinde bir devamlılık olabileceğini göz önünde bulundurarak bazı sonuçlara ulaşabiliriz. Bu kayıtlardan yola çıkarak İlhanlılar zamanında bizzat hükümdar tarafından korunan sanayinin büyük bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Özellikle bazı el sanatlarına karşı özel bir yeteneği olduğu söylenen Gazan Han'ın sanayi ve ticareti korumak adına yaptığı bazı reformlar sayesinde İlhanlı sanayi ve ticareti büyük gelişme kaydetmiştir⁹⁵⁸.

⁹⁵⁷ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 66; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 135-136.

⁹⁵⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 470-471.

Şîrâz'da üretimi yapılan ürünler, Fars eyaletinin hatta genelde İran coğrafyasının karakteristik özelliği ile benzer özelliklerde olup tarım ve hayvancılık merkezlidir. Bu doğrultuda tarım ürünlerinden meyvecilik ve çiçekçilik, hayvansal üretimde ise dericilik ve dokumacılığa bağlı ürünlerin üretimi en çok rağbet gören ve gelişen sektörler olmuştur. Şîrâz'ın ılıman iklimi ve su kaynakları sayesinde üretimi yapılan meyveler ve çiçeklerden elde edilen çeşitli sanayi ürünleri gerek pazarlarda satılarak gerekse etrafındaki ticaret yolları ve limanlar sayesinde başta İran olmak üzere dünyanın dört bir tarafına gönderilirdi.

Fars'ın hemen hemen her bölgesinde yaygın olarak yapılan fakat Şîrâz, Fesa ve Cûr gibi sadece belli başlı şehirlerinde geniş çapta üretilen güllerden elde edilen esanslar, yağlar, gül suyu ve parfümler mevcuttu. Yine sadece Şîrâz yakınlarında yetişen ve yaprakları süsen yaprağını andıran ortası nergise benzeyen bir çeşit reyhan çiçeğinin yetiştiriciliği yapılarak bu çiçeklerden elde edilen yağlarla çeşitli esanslar ve parfümler üretiliyordu. Bunun yanı sıra Şîrâz ile birlikte Fars'ın diğer şehirlerinde menekşe, nergis, yasemin, nilüfer, zambak, safran, mersin, kara pelin (yavşan otu), palmiye çiçeği, portal ve çiçeği, limon çiçeği gibi çiçeklerden onlarca değişik çeşitte parfüm ve yağların üretimi yapılırdı. Bu ürünler limanlar aracılığıyla İslam dünyasında Mısır'dan, Anadolu'ya, Avrupa'da Endülüs'ten, Roma ve Fransa'ya, doğuda ise Hindistan'dan Çin'e kadar olan birçok yere ihraç edilirdi⁹⁵⁹. Limbert'e göre kozmetik alanın yanı sıra ilaç üretiminde de kullanılan bu çiçek ve meyve özlerinden yapılan ürünlerin kalitesi İlhanlı veziri Reşîdüddîn tarafından da bilinmekteydi. Reşîdüddîn, hastanelerini Fars'ın tıbbi özleri ile donatmıştır. Şîrâz'daki bir aracıya yazdığı bir mektupta şu yağların siparişini vermiştir: 100 *menn* (yaklaşık 300kg) menekşe yağı, 20 *menn* yasemin yağı, 50 *menn* badem çiçeği yağı, 300 *menn* gül (*nastaran*) yağı, 20 *men* nergis yağı⁹⁶⁰.

Şîrâz'da çiçekçiliğe bağlı sanayiden sonra tarımsal manadaki diğer bir önemli sektör de meyvecilik sektörüdür. Başta üzüm ve üzümünden üretilen sanayi ürünleri olmak üzere diğer meyvelerden elde edilen ürünler gerek Şîrâz pazarlarında gerekse dış ticarete önemli bir paya sahipti. Fars bölgesinde ve Şîrâz'da üzümünden üretilen sanayi ürünleri arasında ilk sırayı üzüm almaktadır. XIV. yüzyılda Şîrâz'da

⁹⁵⁹ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 364; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 235-236; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 459.

⁹⁶⁰ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68.

mükemmel kalitede olduğu kabul edilen *mesqali (miskali)* denen bir üzüm türü üretiliyordu. Şîrâz'da yetiştirilen üzümler taze meyve olarak değerlendirilmesinin yanı sıra işlenerek şarap, sirke, pekmez, kuru üzüm ve *kureh* denilen yemek pişirmede kullanılan küçük, ekşi üzümlerin üretimi için de kullanılıyordu⁹⁶¹.

Her ne kadar İslam dünyasında haram olarak görülse de gerek Şîrâz'da gerekse diğer bölgelerde yetiştirilen üzümlerin önemli bir miktarı şarap üretiminde kullanılıyordu. Üretilen bu şaraplardan özellikle Şîrâz'a on fersah uzaklıkta olan Simkân kasabasında üretilen şarapların çok sert olduğu ve içilmeden önce mutlaka iki ya da üç katı kadar su ile karıştırılması gerektiği söylenmektedir⁹⁶².

İlhanlı veziri Reşîdüddîn özellikle üzüm bağı tarımını geliştirmeye ve Şîrâz yakınındaki özel mülklerinde buna oldukça önem verirdi. Şîrâz'da üretilen tarım ürünlerinden alınan vergilere bakıldığı zaman en yüksek miktardaki verginin üzüm yetiştiricilerinden alınması Şîrâz'da üzüm üreticiliğinden elde edilen gelirin ne kadar yüksek olduğunun da kanıtıdır⁹⁶³.

İnsanlık tarihi kadar eski olan dokuma sanayisi, insanların hayatlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri için gerekli olan temel ihtiyaçlarından yeme-içme ve barınmadan sonra gelen giyinme ihtiyacının karşılanması için oluşturulan bir sektör olmuştur. İlkçağlardan beri yaşanan coğrafya ve iklim şartlarına göre değişen ve gelişen dokuma sanayisi, ihtiyacın karşılanmasından sonra gerek bu sektörde işçi olarak çalışanlara gerekse bu işin ticareti ile uğraşan kişilere ve bölgelere ciddi gelir kaynağı olmuştur⁹⁶⁴.

Dokumacılık ve tekstil sanayisi, şehrin kurulduğu günden beri Şîrâz'ın en önemli endüstri kollarından olmuştur. Şîrâz'da şehrin yakınlarında yetiştirilen pamuk başta olmak üzere yün, keçi kılı, keten ve sınırlı miktarda kullanılan ipek dokumacılık ve tekstil sektöründe kullanılan başlıca hammaddelerdir. Şîrâz'ın doksan mil kuzeyinde bulunan Kâzerûn, sadece İran'ın değil neredeyse bütün dünyanın en büyük

⁹⁶¹ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 67.

⁹⁶² Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 320.

⁹⁶³ Bu vergi miktarları ile ilgili detaylı bilgiyi ilerleyen bölümlerde vereceğimiz için bu bölümde konu bütünlüğünün dağılması adına vergi miktarları ile ilgili bir açıklama yapmayı uygun görmüyoruz. Burada bizim için önemli olan Fars bölgesindeki ve Şîrâz'daki üzüm bağlarına verilen önemin sadece halk bazında değil idarecilerinin de üzüm bağlarına verdiği öneme dikkat çekmektir. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 466; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 240-241; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 159.

⁹⁶⁴ Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, LXIV/241, (Aralık 2000), 749.

keten üreticilerinden biriydi. Bu sayede Kâzerûn şehri, İran dokuma ve tekstil sanayisinin bir numaralı merkezi olmayı başarmıştı⁹⁶⁵. Burada sayıları yüz binlere ulaşan dokumacı, doğrudan devlete ya da imtiyaz sahiplerine ait dokumahânelerde çalışmaktaydılar. XIV. yüzyıla gelindiğinde bütün dünyada olduğu gibi İran'da da artan pamuk üretimi sayesinde neredeyse bütün tekstil sektörünün pamuk merkezli olmaya başlaması Kâzerûn'u da etkilemiştir. Kâzerûn'da üretimin büyük çoğunluğunu pamuktan yapılan ürünlerin aldığı dönemlerde keten üretiminde de büyük bir düşüş yaşanmıştır. Fars eyaletinde Kâzerûn ile birlikte Şîrâz, Abargu, Lar ve Darebcird, bölgeleri pamuk yetiştirilen diğer bölgeler olmuştur⁹⁶⁶.

Şîrâz'daki dokumacılık sektörü sadece ticaret için değil yerel halkın ve idarecilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yani tüketim ihtiyacını karşılamak için de faaliyet gösteriyordu. Şîrâz'ın yerel hânedânların başkenti konumunda olması ile birlikte baştaki hükümdarın, maiyeti ve orduları için ürün ve hizmet talebinde bulunması Şîrâz'da yerel sanayinin gelişmesi için büyük bir teşvik oluşturmuyordu⁹⁶⁷. Şîrâz'da üretimi yapılan dokuma ve tekstil ürünleri arasında ilk sırayı sadece hükümdarların ya da halifenin kullanımı için üzerinde adı veya armasının işlendiği desenli dokunmuş brokarlı⁹⁶⁸ kumaşlar alırdı. Ayrıca bu brokarların imali için gereken *kazz* adı verilen ham ipekten olan özel kumaşların, tül, dantel ve pelerin gibi diğer malzemelerin üretimi de yine Şîrâz'da yapılırdı. Bunun yanı sıra Şîrâz'ın dokuma tezgâhlarında *Şîrâzîye* diye meşhur olan bürde kumaşından yapılan hırkalar paltolar, *Berkan* veya *Müneyyere* adındaki ince elbiseler, *Harmaniye* adı verilen zarafet ve güzellik açısından rakip tanımayan örme kumaştan dikilmiş çamaşırlar, ipekli brokarlar, ham ipekten dokunmuş elbiseler, cübbeler, dibâclar⁹⁶⁹ ve hulleler (takım elbise) üretiliyordu⁹⁷⁰. XV. yüzyıla gelindiğinde ise Şîrâz'da ipekten üretilen tafta⁹⁷¹ ve bürümcük⁹⁷² kumaşları ve Ortaçağın Avrupa şehirlerinde de büyük ilgi görüyordu.

⁹⁶⁵ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68.

⁹⁶⁶ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 749.

⁹⁶⁷ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68.

⁹⁶⁸ Sırma ya da gümüş işlemeli bir tür ipekli kumaş

⁹⁶⁹ Dallı çiçekli bir tür kumaş

⁹⁷⁰ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 362; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 239; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 459; Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 770-771; Altungök, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 23.

⁹⁷¹ Eskiden ferace, çarşaf, yazlık giysi vb. yapımında kullanılan, ipekle dokunmuş, sert, hışırtılı bir tür kumaş

⁹⁷² Bükülmüş ham ipekten dokunmuş bir tür ince bez

Avrupalı hanımlarının *Taffeta* adını verdikleri bu kumaşlar bütün Avrupa şehirlerinde satılıyordu⁹⁷³.

Şîrâz gibi büyük ve önemli bir şehir, kendine ve etrafındaki kırsal kesimlere yetecek kadar çeşitli mesleğe ve zanaata sahipti. Kaynaklarda adı geçen meslekler arasında *assar* (yağ presçisi), *akkar* (bahçıvan), *allaf* (yem satıcısı), *tonakaki* ve *khabbaz* (fırıncı), *kannad* (hamur işi ve şeker yapan), *dorudgar* (marangoz), *sarrac* veya *palangar* (eyer yapan), *givehduz* (çarık yapan), *hallac* (pamuk döven), *gaçpaz* (sıva yapan), *dabbak* (tabakçı), *bakkal* (bakkal) vardır⁹⁷⁴. İbn Battûta Şîrâz'ı ilk kez 727/1327'de ziyaret ettiğinde, Şîrâz'ın ana pazarının Eski Cemaat Camii'nin kuzey kapısına kadar uzandığını belirtmiştir. Tüm pazarı, özellikle büyük camiiin hemen dışındaki meyve pazarını, güzelliği ve düzeni için övmüştür. Onun kayıtlarına göre, her bir lonca, pazarın ayrı bir bölgesinde faaliyet göstermekteydi ve dükkânlar arasında karışıklık yoktu. Kaynaklar ayrıca *Cami-i Atik* bölgesindeki ana pazarın bölümü olabilecek küçük pazarlardan da bahseder. Ayrıca, *Bazar-e-Bağ-e-Nev* gibi daha küçük, mahalle pazarları da vardı⁹⁷⁵.

İlhanlılar zamanında bazı sanayi kollarının ve küçük el sanatlarının gelişmemesi ve yaygınlaşmaması ise bu el sanatlarının belirli bölgelerin tekelinde olması ve halkın bu sanatlara karşı muhafazakâr bir tutum içerisinde olması ile açıklanabilir. Bunu bazı örneklerle açıklayacak olursak İran'da; ince ipek kumaşçılığının sadece Yezd'de yapılırken, bıçak, mızrak sapı ve kilit gibi ince demirden üretilen malzemelerin sadece Şîrâz'da üretimi yapılması gösterilebilir⁹⁷⁶.

Fars eyaletinde gerek göç yollarının gerekse ticaret yollarının tamamı Şîrâz'dan dağılırdı. Bu yollardan en önemlileri güneye devam eden ve Şîrâz'dan sonra Fars'ın en büyük ikinci şehri olarak gösterilen Sîrâf liman şehrine ulaşan yoldur⁹⁷⁷. Sîrâf, Ortaçağ'ın başlarında Fars eyaletinin üretim ve ticaret merkezleri olarak bilinen Şîrâz,

⁹⁷³ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 777; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68; Altungök, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 23.

⁹⁷⁴ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68.

⁹⁷⁵ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1:292-293; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68.

⁹⁷⁶ Spuler, *İran Moğolları*, 475.

⁹⁷⁷ Ortaçağ kaynakları Şîrâz'dan tam güneye ilerleyen yollardan biri doğrudan Sîrâf'a ulaşırdı. Bu yol üzerindeki duraklar ise İstahrî tarafından şöyle tarif edilmektedir. Şîrâz'dan Kefrah köyüne 5 fersah, Kefrah'tan Bahr köyüne 5 fersah, Bahr'dan Kuvar'a az bir mesafedir. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 366-367; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 129-130; Altungök, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 20.

Kâzerûn, Fîrûzâbâd, Fesa ve Darebcird gibi şehirlere yakın olması bakımından avantajlı bir konuma sahipti. Bu şehirlerde üretilen ticari mallar tüccarlar vasıtasıyla Sîrâf limanındaki pazarlara taşınır ve dünyanın dört bir tarafına ihraç edilirdi. Aynı şekilde başta Hindistan ve Çin olmak üzere bu limana dışarıdan gelen pek çok ticari ürün başta Şîrâz olmak üzere diğer şehirlerde satılırdı⁹⁷⁸. Uzun bir süre İran'ın ve Fars eyaletinin uluslararası ticaretine büyük katkı sağlayan Sîrâf'ın XII. yüzyılda harap hale getirilmesinin ardından Şîrâz'dan güneye inen kervanlar, Sîrâf yolunun yarısından sonra güneydoğuya doğru ilerleyen tali bir güzergâhı izlediler. Değişen bu ticaret yolları sayesinde önce Arapların Kays İranlıların Kiş dedikleri ada şehri ve limanı ve ardından da Hürmüz limanı İran körfezinin ana limanı oldu⁹⁷⁹.

Şîrâz, jeopolitik olarak Fars eyaletinin bütün geçiş noktalarının ortasında yer aldığı için gerek eyaletteki gerekse bütün İran coğrafyasındaki ticaret yollarına bağlantı kurma imkânına sahiptir. Şîrâz'ın Liman bağlantıları dışında kuzeyde Isfahân, Kum, Hemedân ve Rey, doğuda Yezd ve Kirmân gibi İran'ın başlıca şehirleri ile sürekli ticari ilişkiler içerisinde. Bu ilişkiler sayesinde hem Şîrâz'da üretilen ürünlerin limanlar ve kervan ticareti sayesinde başta Fars eyaleti olmak üzere İran'ın ve dünyanın dört bir tarafına ihraç edilme imkânı bulurken aynı şekilde şehrin ihtiyaç duyduğu ve üretimi sınırlı olan ya da hiç olmayan ürünlerin de Şîrâz pazarlarına getirilmesi sağlanmıştır.

Şîrâz bölgesinin en önemli ihraç ürünleri işlenmiş üzüm ve çiçek özleriydi. XIV. yüzyılda Şîrâz'da bütün dünya tarafından mükemmel kalitede olduğu kabul edilen *Miskali* adlı üzüm ve bu üzümde elde edilen kuru üzüm, pekmez, sirke ve şarap gibi sanayi ürünleri İran'ın diğer bölgelerine ve dünyanın pek çok bölgesine ihraç ediliyordu. Bunun yanı sıra yine sadece Şîrâz'a özgü olan *Ömerî* adlı erik türü ile Şîrâz'ın ve İstahr'ın belli başlı yerlerinde yetişen yarısı tatlı yarısı ekşi bir elma türü gerek taze meyve olarak ve gerekse de kurutularak Şîrâz'dan ihracatı yapılıyordu. Yine aynı şekilde başta gül olmak üzere menekşe, nergis, nilüfer, yasemin, zambak ve Şîrâz'a özgü yaprakları nergise benzeyen bir tür reyhan çiçeği ile portakal ve limon

⁹⁷⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 129-130; Altungök, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 17.

⁹⁷⁹ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 363; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:292-293; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68.

gibi meyve çiçeklerinin özünden elde edilen onlarca çeşit parfüm, esans ve yağların ihracatı yapıldı⁹⁸⁰.

Dokumacılık ve tekstil alanında da oldukça geniş bir üretim fırsatına sahip olan Şîrâz'da bu sektörde üretimi yapılan çok çeşitli ürünlerin ihracatı yapılarak şehir ekonomisine katkı yapması sağlanırdı. Genellikle özel bir işçilik isteyen bu ürünler arasında en çok ilgi görenler arasında ilk sırayı sadece halife ve hükümdarlar için özel olarak üretilen üzerinde adına yapılmış olan kişinin adı ya da arması yer alan desenli ve brokarlı kumaşlar yer alır. Bunun dışında *kazz* adı verilen ham ipekten üretilen kumaşlar, *Şîrâziye* diye meşhur olan bürde kumaşından yapılan hırkalar ve paltolar, *Berkan* veya *Müneyyere* adındaki ince elbiseler, *Harmaniye* adı verilen zarafet ve güzellik açısından eşsiz olduğu söylenen örme kumaştan dikilmiş çamaşırlar, ham ipekten dokunmuş elbiseler, cübbeler, pelerinler, mendiller, dibâclar ve hullelerin ihracatı yapılıyordu⁹⁸¹. Ayrıca Avrupa'da da özellikle hanımların büyük ilgisini çeken ve yine ipekten üretilen tafta ve bürümcük kumaşları da Ortaçağ Avrupası'nın neredeyse bütün başkentlerine ihraç ediliyordu⁹⁸².

Şîrâz'a etrafındaki limanlar ve kervan ticareti ile ithal edilen ürünler ise kartal ağacı⁹⁸³ (yakacak odun olarak kullanmak için), kehribar, kâfur⁹⁸⁴, kıymetli taşlar, inci, altın ve gümüş işleme, hayzurân adı verilen Hint kamışları (bambu), fildişi, abanoz⁹⁸⁵, kâğıt sandal ağacı tahtası ve her türlü Hint parfümleri, çeşitli deniz ürünleri, ilaçlar ve baharatlardır⁹⁸⁶.

Moğolların Cengiz Han döneminden itibaren memleketin bayındırlığı ve halkın refahı için giriştiği iktisâdî faaliyetleri koruma ve geliştirme çabaları İlhanlılar

⁹⁸⁰ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 363; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 237; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 459; Altungök, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 20.

⁹⁸¹ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 459; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 237; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 362; Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 770-771; Altungök, Yıldırım, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 23.

⁹⁸² Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68; Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 777; Altungök, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 23.

⁹⁸³ Hindistan'da yetişen ve odunu öd ağacı gibi kokan bir ağaç

⁹⁸⁴ Kâfur ağacından çıkarılan, hekimlikte kullanılan, yarısaydam ve beyaz, kolayca parçalanabilen, çok ıtırılı bir madde

⁹⁸⁵ Sıcak ülkelerde yetişen, kerestesinden yararlanılan birçok ağacın ortak adı

⁹⁸⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 153; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 459; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 237; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 362; Spuler, *İran Moğolları*, 472-473; Altungök, Yıldırım, "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", 24.

döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. İlhanlılar, bir taraftan Ortaçağ ekonomisinin dayandığı temeller olan tarım ve hayvancılığın sekteye uğramaması için tedbirler alınırken diğer taraftan da ticaretin gelişmesi için bazı düzenlemeler yapmıştır. İlhanlı sultanı Ahmed Teküdar'ın Memlûklü Sultanı Kalavun'a gönderdiği mektupta tüccarları "devletin direği" olarak adlandırması ticarete verdikleri önemin de bir göstergesi olmuştur. Ahmed Teküdar'ın bu görüşü ilerleyen dönemlerde İlhanlıların sanayi ve ticarete izledikleri siyasetin de temelini oluşturmuştur⁹⁸⁷.

İlhanlılar döneminde ticaretin geliştirilmesi konusunda yapılan en önemli düzenlemeler Gazan Han zamanında yapılmıştır. Gazan Han'ın ticaret alanında yaptığı bu düzenlemelerin temel esasları ise güvenlik ve adalet olmuştur. Önceliği ticaret yollarının güvenliğini sağlamaya veren Gazan Han, bunu sağlayabilmek için çok ciddi tedbirler alma yoluna gitmiştir. Çünkü özellikle merkezi otoritenin zayıflamaya başladığı yerlerde yollar eşkıya ve haydutların kontrolü altında bulunmaktaydı. İlhanlı ülkesinin sınırları içerisinde yer alan hemen hemen her büyük şehirde kendi işbirlikçileri bulunan bu haydutlar, bu sayede insanların ve kervanların hareketlerinden haberdar olarak onların yollarını kesip soygunu gerçekleştiriyorlardı. Gazan Han, bu duruma son vermek için toplumun her kesimini ilgilendiren bir takım kanunlar çıkardı. Buna göre; her bir valinin kendi idaresindeki bölgelerde meydana gelecek soygun olaylarından sorumlu olduğu bildirildi. Soyguncular ile işbirliği yaptığı tespit edilen kimseler, hiçbir durumda acınmaksızın idam edilecekti⁹⁸⁸. Ayrıca yolların emniyetini sağlamakla görevli olan kişiler ile ilgili de bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Önemli yollarda belirli aralıklarla bulunan ve *rahdârân* adı verilen bu görevlilere, hırsızlık ve gasp olaylarına anında derhal müdahale etmeleri ve soyguncuları yakalamaları emredildi. Bu görevlilerden, yaptıkları işe karşılık belirlenen miktarda⁹⁸⁹ ücret almaları kararlaştırılmıştı. Yolların emniyetini sağlama görevi verilen kişilerin başına ise Emîr Cinkûr'un oğlu Emîr Burâlgi getirilerek bu vazifeye güvenilir kişilerin tayin edilmesi emredildi⁹⁹⁰.

⁹⁸⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 468-471; Efe Durmuş, *Siyâsî, İktisâdî ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 54.

⁹⁸⁸ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 343.

⁹⁸⁹ Yol güvenliğini sağlamakla görevli olan bu kişilerin görev bölgelerinden geçen her iki deveden ya da dört eşek veya katır yükünden yarım akçe ücret almaları, tahıl nakleden ve yük taşımayan hayvanlardan ise ücret talep etmemeleri kararlaştırılmıştı. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 343-344.

⁹⁹⁰ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 344.

İlhanlılar, sınırları içerisindeki ve ülkelerine dışarıdan gelen tüccarların herhangi bir haksızlığa ya da müsadereye uğramamasına çok dikkat ederdi. Bunun için de gerek tüccarların kendi aralarındaki gerekse devlet idarecileri ya da diğer kişiler ile aralarındaki sorunlarla ilgilenmesi için *Melikü'l-Tüccar* adında bir memur görevlendirilmişti. Bu kişi tüccarların bütün işleri ile ilgilenir ve onların gerek mahkeme gerekse divandaki işlerini takip etmekle yükümlü idi⁹⁹¹.

Gazan Han'ın ticareti canlı tutmak ve geliştirmek adına almış olduğu önlemlerden bir diğeri ise tüccarlara kredi sağlayan kişiler ve şirketler üzerine olmuştur. Gazan Han, dini sebepleri bahâne ederek kredi faizlerini yükselten kişiler ve şirketlerin aldığı faiz miktarını önce indirmiş ardından da 698/1299 tarihinde çıkardığı bir fermânla faizi tamamen yasaklamıştır. Ayrıca fiyat işlerine de bir düzenleme yapılarak tüccarların hesap defterlerinin de denetim altına alınmasını sağlamıştır⁹⁹².

İlhanlı ülkesinde Gazan Han dönemine kadar pek çok sahada olduğu gibi sanayi ve ticarete kullanılan ölçü ve tartı sistemlerinde de bir düzensizlik vardı. Hatta bazen bir eyalet içerisindeki nahiyeler arasında bile bir ölçünün hesaplanmasında farklılıklar görülebiliyordu. Bu durum çeşitli anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep olduğu için de ticaretin güçleşmesine ve sekteye uğramasına sebep oluyordu. Gazan Han bu tür güçlüklerin ortadan kaldırılması için, ölçülerin yeniden düzenlenerek bütün ülkede kullanılmak üzere tek bir ortak sistemin belirlenmesine karar verdi. Bunun için 701/1301-1302 yılında ölçüler ile ilgili kapsamlı bir düzenlemenin yapıldığı bir fermân kaleme alındı. Reşîdüddîn tarafından aynen kaydedilen bu fermânda; pazarlardaki alışverişlerde ve uluslararası ticarete taş, kurumuş çamur ve demir gibi bazı şeylerin ölçü (vezn) olarak kullanıldığı, ancak bu ölçüler arasındaki farklılıklardan dolayı pek çok kimsenin zarar gördüğü ve bu durumun hakkaniyet anlayışına uygun bir durum olmadığı belirtilmiştir. Bu durumun kabul edilebilir bir durum olmadığını düşünen Gazan Han, bundan sonra Amûderyâ'dan Mısır'a kadar bütün İlhanlı ülkesinde yeniden düzenlenen ağırlık ve uzunluk ölçülerinin mühürlenerek belirli devlet görevlilerine gönderilen birimler esas alınmak suretiyle demirden yapılmasını emretmiştir⁹⁹³.

⁹⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet teşkilatında Medhal*, 1. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 254; Durmuş, *Siyâsî, İktisâdî ve Kültürel Açısından İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, 54.

⁹⁹² Spuler, *İran Moğolları*, 471.

⁹⁹³ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 348.

Tebriz’de kullanılan ağırlık ölçüleri temel alınarak düzenlenen yeni sistemde; ağırlık ölçülerinin vezinleri Tebriz vezninden daha düşük vilayetlerde vezinlerin Tebriz’e göre yeninden düzenlenmesi, Tebriz vezninden daha yüksek vezinli vilayetlerde ise vezinlere dikkat edilmesi ve sikkelerin veznini kontrol ile görevli mutemetlerin ağırlık ölçülerini de kontrol etmekle görevli oldukları belirtilmiştir. Ağırlık ölçülerinin 10 mennden (8.33 kg) başlayarak 1 dirheme (3.22 gr) kadar, 10 menn, 5 menn, 2 menn, 1 menn, 1/2 men, 1/4 menn 1/8 menn, 10 dirhem, 5 dirhem, 2 dirhem ve 1 dirhem olacak şekilde çeşitlendirilmesi emredilmiştir. Ayrıca tamgaçların da birbirine eşit teraziler kullanmaları gerektiği de bu fermânda yer almıştır⁹⁹⁴.

Buğday ve arpa gibi büyük ölçekli ağırlık birimi kullanmayı gerektiren ürünlerin ticaretinde ölçü birimi olarak başta kile⁹⁹⁵, kafiz⁹⁹⁶, ve cerib⁹⁹⁷ olmak üzere pek çok farklı ölçü birimleri kullanılıyordu. Bunlardan özellikle kilede önemli miktarda hata meydana geldiği ve bu hataların tespitinin de çok zor olması bir takım anlaşmazlıklara sebep oluyordu⁹⁹⁸. Bu durumu ortadan kaldırmak için de bu ölçülerin

⁹⁹⁴ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 349.

⁹⁹⁵ Arapça keyl masdarından türemiş olup ölçmek manasına gelir. Aynı köken türeyen kile kelimesi de yine ölçek anlamına gelmektedir. Aramicede karşılığı *keyla* olan kelime Farsça’ya *keyle*, ya da *keyli*, olarak geçerken Türkçe’de kile şeklinde kullanılmıştır. Özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan bu ölçekle 1 kile ortalama olarak 1.5 kilograma denk gelmektedir. Farklı zamanlarda ve farklı şehirlerde bu oranın değiştiği zamanlar olmuştur. X. yüzyılda Irak’ta 1 kile 600 dirhem buğday yani yaklaşık olarak 1.875 gram ya da 2.5 litreye denk geliyordu. İran’ın bazı şehirlerinde 1.625 gram olarak kullanılan 1 kile Azerbaycan’da 1.354 gram olarak kullanılıyordu. 1300’lerde Gazan Han Tebriz ölçü birimlerinin İran’ın standart ölçü birimleri olarak bir fermân yayınladı. Buna göre her 1 kile Tebriz vezni ile 10 menne yani 8.33 kilograma denk geliyordu. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 482; Walter Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, 1. Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 51; Cengiz Kallek, “Kile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25:568-569; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 349.

⁹⁹⁶ Eskiden Perslerin kullandığı bir hacim ölçü birimi olan kafiz, Pehlevi’de *kepiç*, Farsça’da, *kefiz*, *keviz* ve *keviz* şeklinde kullanılırken Arapçaya *kafiz* ya da *kafız* olarak geçmiştir. Ortaçağda kullanılan diğer ölçü birimleri gibi kafiz de yer ve zamana bağlı olarak ölçülen şeyin cinsine ya da vasfına göre farklı değerler aldığı görülür. Bu da günümüz ölçü birimlerine dönüştürülmesini zorlaştırmaktadır. Genel olarak Hz. Peygamber döneminde 1 kafiz, 4.2125 litreye denk gelirken sonraki dönemlerde İran’da 1 kafizin 5.4 kilograma denk geldiği zamanlar olmuştur. Şîrâz’da ise 1 kafiz 8.44 litre ya da 6.5 kilogram olarak kullanılmaktaydı. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 156; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 482; Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, 59-60; Cengiz Kallek, “Kafiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24:155.

⁹⁹⁷ “Vadi” anlamına gelen Cerib kelimesi, belirli büyüklükteki arazi parçalarını tanımlamak için kullanılmıştır; çoğulu *ecribe* ve *cürbân*’dır. Hz. Ömer döneminden itibaren İslam dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsüdür. Kaynaklarda yer alan çeşitli tariflere göre ilk dönemlerde kullanılan ceribin büyüklüğü 1 cerib 1366,416 metrekaare olarak tespit edilmiştir. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 480; Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, 46-47; Mustafa Fayda, “Cerib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7:402.

⁹⁹⁸ Ortaçağ’da alışverişlerde kullanılan ağırlık ve ölçü birimlerinin miktarları arasındaki farklılığın belirgin bir şekilde göze çarptığı yerlerden biri de Fars bölgesidir. Dönemin coğrafyacılarının ve seyyahlarının kayıtlarına göre Fars eyaletinde kullanılan ağırlık ve ölçü birimleri şehirden şehre hatta bazen aynı şehrin nahiyelerine göre de değişebiliyordu. Şîrâz’ın ölçü birimi cerib olup 10 kafiz

yine Tebriz’de kullanılan ölçülere göre belirlenip sabitlenmesi emredilmiştir. Buna göre; her 1 kile Tebriz vezni ile 10 menn’e yani 8.33 kg’a, her 10 kile ise 1 tagâr⁹⁹⁹ yani 83.3 kg’a denk gelecek şekilde ayarlanacaktı. Tahıl ve hububat için bunların dışında bir ölçü biriminden istifade edilmesi yasaklanırken kullanılan bütün ölçülerin birbirine eşit olması ve bu konuda hile yapılmaması emredildi¹⁰⁰⁰. Süt, sirke ve yağ ölçülerinde kullanılacak olan *peymâne*¹⁰⁰¹ adlı ağırlık ölçüsünün her biri 10 Tebriz mennine denk gelecek şekilde ayarlanması, eğer istenirse bu ölçünün yarısı kadar olacak olan yarım peymanenin de 5 Tebriz mennine denk gelecek şekilde ayarlanarak kullanılabilceği bildirildi. Bununla birlikte hem uzunluk ölçüsü olarak hem de kumaş ticaretinde kullanılan *gez*, *Tebriz Gez*’i ile eşit hale getirilerek bütün gezlerin belirlenen ölçülere uyup uymadığının mutemedeler tarafından kontrol edileceği ilan edildi. Sadece gez ölçüsü olarak arasında çok büyük fark bulunan Anadolu, bu kapsamın dışında bırakıldı¹⁰⁰².

Gazan Han zamanında alınan bütün bu tedbirler ve ticareti teşvik eden uygulamalar sayesinde ülke içinde ve uluslararası ölçekte ticari hayatta büyük bir canlanma meydana gelmiştir. Bu canlanma neticesinde de özellikle ticaret yolları üzerinde bulunan yerleşim merkezlerinde de önemli çapta büyümeler ve gelişmeler yaşanmıştır.¹⁰⁰³

miktardır. Buğday ölçüsü de 16 rıtl miktardır. Günümüz ölçüleri ile de 65 kg veya 83 litreye denk gelir. Şîrâz’da tam kafızden başka 1/2, 1/3 ve 1/4 oranındaki kafızler de kullanılır. Ayrıca hassas ölçümler için de kafızin 1/24 ü kadar olan ağırlıkların da kullanıldığı yerler vardır. Şîrâz’ın menni ise herkes tarafından tanınır ve dükkânlarda kullanılır. Şîrâz’da bu ölçü sistemleri kullanılırken İstahr’ın kullandığı cerib ve kafız Şîrâz’ın kullandığının yarısı kadardır. Beyzâ’da kullanılan ölçü birimleri İstahr’ın ölçü biriminden 1/4 oranında daha fazla ve dolayısıyla Şîrâz’ınkinden de daha azdır. Errecân’ın ölçü birimleri Kâzerûn’un ölçü biriminden 6/10 (0.6) daha fazladır. Fesa’nın ölçü birimleri ise Şîrâz’dakinden küçüktür. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 155-157; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 480vd.; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 240.

⁹⁹⁹ İran’da kullanılan hayvan yükü olup 1300’den beri her biri 250 dirhem olan 100 Tebriz menni yani 83.4 kilogram olarak ayarlanmıştır. Hacim ölçüsü olarak, ağırlık hep 100 *menn* tutması gerektiği için tahıl türüne göre farklı değerlere sahip olmuştur. Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, 64; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 350 (Dipnot: 784).

¹⁰⁰⁰ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 349-350.

¹⁰⁰¹ Şarap, sirke, eritilmiş koyun yağı ve diğer sıvı ürünlerin için kullanılan bir İran hacim ölçüsüdür. Gazan Han tarafından 1300’de hep 10 Tebriz menni = 8,3 kilogram gelecek şekilde ayarlanmıştır. Yani 1 *peymâne*’lik kaplar ölçülecek sıvıya göre ayrı büyüklükteydi. Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, 58; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 350 (Dipnot: 787).

¹⁰⁰² Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 350.

¹⁰⁰³ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 298.

3.1.3. Vergiler

Şîrâz, kurulduğu günden beri artan zenginliğini ve refahını borçlu olduğu iki temel unsur vardır. Bunlardan ilki sahip olduğu konum itibari ile Fars Körfezi limanları ve İran coğrafyasındaki neredeyse bütün ticaret yollarının geçiş noktasında olması, ikincisi ve en önemlisi Fars eyaletinin başkenti ve idare merkezi olması sebebiyle eyaletin sanayi, ticaret, ganimet ve vergi gibi gelirlerinin buradaki hazinede toplanmasıdır. Bu sayede eyaletin bir nevi kasası konumunda olan Şîrâz, gerek Abbâsîler, Büveyhîler, Büyük Selçuklular ve İlhanlılar gibi tabi olduğu devletler dönemlerinde ve gerekse şehrin kendisi merkez alınarak kurulan Saffarîler, Salgurlular, İncûlular gibi yerel hânedânlıklar dönemlerinde bağlı olduğu siyâsî otoriteye ödediği vergilerle ekonomik manada büyük katkılar sağlayan bir yer olmuştur. Bu durum her ne kadar Şîrâz'ın lehine gibi görünse de dönem dönem yaşanan siyâsî çatışmalar ve iktidar mücadeleleri, rakip siyâsî güçler ya da hiçbir siyâsî otoriteyi tanımayan eşkiya gruplarının şehre yaptığı yağma seferleri ve bazı doğal felaketler şehrin ekonomik olarak inişli çıkışlı bir süreç yaşamasına neden olmuştur.¹⁰⁰⁴

Fars Eyaleti'nin gelirlerinin en çok olduğu dolayısıyla da vergi olarak da en fazla gelir elde edilen dönemi Büveyhîler zamanı olmuştur. Abbâsîler zamanında Fars bölgesinden toplanan en yüksek vergi miktarı, 199-200/815 yılında Halife Me'mun tarafından Kirmân ve Basra körfezini kapsayan limanlar da dâhil olmak üzere 6.07 milyon dinar olarak belirlenmiştir. Bu miktar, sonraki dönemlerde düşüşe geçmiş ve bir yüzyıl sonra Halife el-Muktedir zamanında 5.44 milyon dinara kadar düşmüştür. Büveyhî hükümdarı Azaduddevle zamanında ise alınan tedbirler ve yapılan reformlar ile birlikte Fars'ın geliri ve toplanan vergi miktarı yine Kirmân ve Sîrâf'ın gümrük gelirleri de dâhil edilerek 7.828 milyon dinara kadar çıkarılmıştı. Fars eyaletinden alınan bu vergilerden Şîrâz'ın payına düşen miktar ise 735.000 dinar olmuştur.¹⁰⁰⁵

XI. ve XII. yüzyıllarda Büyük Selçuklu ve devamındaki Irak Selçukluları dönemlerinde bölgedeki tahribatlar ile birlikte Fars bölgesinin gelirlerinin 2.34 milyon

¹⁰⁰⁴ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 68-69; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:182-183.

¹⁰⁰⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 33-34; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 69.

dinara kadar düştüğü görülür¹⁰⁰⁶. Salgurüler zamanı için herhangi bir gelir bilgisi yoktur ancak Moğollara teslim olarak bölgenin istilaya uğraması ve harap olmasına engel olunarak sağlanan siyâsî istikrar ve bazı ekonomik iyileşmeler, Selçuklular öncesi düzeyde olmasa da, Fars'ın ve Şîrâz'ın gelirinde belirli bir oranda artış getirmiş olmalıdır¹⁰⁰⁷.

Fars bölgesi ve Şîrâz, Moğol hâkimiyetine geçtikten sonra Çağatay ve Nikûdarlılar gibi İlhanlı düşmanı grupların yapmış olduğu baskın ve yağmalar yüzünden ekonomik manada büyük zarar görmüştür. Bu baskınlar ve yağmalar özellikle Şîrâz'daki ekili alanların büyük zarar görmesine ve birçok tarım arazisinin ya çoraklaşmasına ya da sadece mera olarak kullanılmasına yol açmıştır. Örneğin Adududdevle zamanında 700.000 *hervar*¹⁰⁰⁸ (yaklaşık olarak 2200 ton) tahıl üreten Mervdeşt Ovası'daki Kebal bölgesi 658-659/1260 yılında Salgurüler zamanında Atabeg Sa'd b. Ebu Bekr döneminde sadece 300.000 *hervar* tahıl üretebilmiştir. XIII. yüzyılın sonlarında, Gazan Han'ın reformlarından önceki dönemde, ise bu rakam 175.000 *hervar* kadar gerilemiş ve bunun vergilere yansıyan miktarı ise 42.000 *hervar* olmuştur¹⁰⁰⁹.

XI. yüzyılın ortalarından itibaren, Fars bölgesinden toplanan toplam gelir düşerken kişisel olarak halkın üzerine yüklenen vergi yükü ise bu durumla ters orantılı bir şekilde her geçen gün artıyordu. XIII. ve XIV. yüzyıllarda birçok vergi türünden muaf olan Moğol askeri soyluları ve onlara hizmet eden İranlı sivil memurlar, köylülerden topladıkları vergi ve kiralarla muazzam bir şahsi servetin ve mülkün sahibi oldular. Bu durum bir taraftan özellikle tarım ile uğraşan yerli halkın kırsal alandan kaçmasına ve ekilebilir arazilerini boşaltmasına yol açtığı gibi diğer taraftan

¹⁰⁰⁶ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 69; Spuler, *İran Moğolları*, 351.

¹⁰⁰⁷ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 69.

¹⁰⁰⁸ Fars bölgesinde Akhamenid İmparatorluğu zamanından beri kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Bir eşek yükü olarak da bilinen *hervar*ın Ortaçağ'daki karşılığı ise 100 menn olarak görülmektedir. Yerel olarak bölgeden bölgeye değişen miktarı, Şîrâz'da 330 kilografa Tebriz'de ise 300 kilografa denk gelmekteydi. 1300'lerde Gazan Han tarafından İlhanlı devletinin ağırlık sistemi tespit edilirken bir katır yükü 100 menn olarak belirlendi. Bu miktar da 83,3 kilografa denk geliyordu. Bu bakımdan *Hinz*'e göre bu ölçü katır yükü olarak değil eşek yükü olarak hesaplanmış olmalıdır. *Hinz*, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 17; <https://sizes.com/units/kharvar.htm> (Erişim Tarihi: 07.08.2018); Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 257.

¹⁰⁰⁹ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 69.

da arazilerinde kalmaya devam eden halkın üzerindeki vergi yükünün de artarak daha fazla baskı altında kalmalarına yol açmıştır¹⁰¹⁰.

Gazan Han tahta çıktığı sırada İlhanlı devletinde vergiler ile ilgili büyük sorunlar yaşandığının da farkındaydı. Bunun için de yapılacak düzenlemelerin alanını ve mahiyetinin belirlenmesi için vekili Reşîdüddîn'den bir rapor hazırlamasını istedi. Oldukça karanlık bir tablo çizen Reşîdüddîn'in hazırladığı rapora göre; Irak-Acem ve Azerbaycan ile vergi sistemi *Kobçur*¹⁰¹¹ ve *tamga*¹⁰¹² olan eyaletlerde vergi toplanması işi uhdesine bırakılan kişiler hem vergileri hem de yaptıkları işin masraflarını halktan tahsil etmekteydiler. Yılda yirmi-otuz kez vergi talep eden bu kişiler, bazen kanunsuz olarak vergi adı altında topladıkları paralardan Moğol şahnelere ve bitikçilerine sus payı olarak rüşvet veriyorlardı. Bu durum şikâyet edilip devlet merkezine bildirilince durumun soruşturulması için görevlendirilen elçilerin bütün yol masraflarını da bu vergilerden karşılanması hem yerli halkın yeni bir vergi yükünün altına girmesine hem de bölgede toplanan verginin yarısından fazlasının elçinin masraflarına gitmesine yol açıyordu. Böylece halk şikâyetçi olsa bile başka bir vergi yükünün altına gireceğinden şikâyetçi olmaya dahi çekinir hale gelmişti. Bütün bunların sonucunda çaresiz kalan halk, kurtuluşu kendi köy veya şehrini terk etmekte bulmuştu. Bu da yerleşim merkezlerinin boşalmasına ve birçok verimli arazinin meraya dönüşmesine yol açmıştı¹⁰¹³. Halk nezdinde toprağı bırakıp kaçmanın da suç olarak görüldüğü İlhanlı topraklarında, kaçan kişileri bulup vergi borçlarını tahsil etmeleri için memurlar görevlendirilmekte ve kaçaklar artık nefret etme noktasına geldikleri kendi memleketlerine zorla getirilmekteydi. Diğer taraftan her şeye rağmen kendi

¹⁰¹⁰ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 69; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 285-286.

¹⁰¹¹ Moğolca'da "vergi almak, salma salmak, toplamak, yakalamak" manalarına gelen Kobçur kelimesi genel itibariyle Moğolların sahip olunan hayvanlar üzerinden aldığı vergidir. Moğolların daha çok göçebe halktan aldığı bu verginin kişi başına alınan nakdi vergiyi de ifade ettiği zamanlar olmuştur. Bununla birlikte Mengü Han zamanına kadar reayadan toplanan nüfus vergisine de Kobçur denilirdi. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", çev. Abdülkadir İnan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, (1931), 152; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 285(Dipnot: 368).

¹⁰¹² Moğollar zamanında genellikle gümrük mallarından alınan vergi ve gümrük mallarına vurulan "damga" için kullanılmıştır. Bu vergi sadece yol mefhumlarını değil hatta onlardan daha fazla orada şehir halkını ve onlardan alınan vergileri kapsar. Şehir halkından alınan vergilerin içeriği olarak ise bütün zanaat erbabının ödemek zorunda olduğu vergileri, pazarların işgaliye vergilerini, hayvan kesim vergilerini tartı ve şehir kapısı ücretlerini de kapsamaktadır. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 153-154; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 285(Dipnot: 369).

¹⁰¹³ Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", 148; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 285-286; Spuler, *İran Moğolları*, 341-342.

topraklarını terk etmeyen ise vergi tahsildarlarından kurtulabilmek için kendilerine yerin altında gizli bölmeler yaparak vergi toplamak için gelen memurlardan saklanmaya çalışmışlardır¹⁰¹⁴.

Gazan Han'ın emri ile vezir Reşîdüddîn tarafından hazırlanan rapor, İlhanlı devletinin iktisâdî istikrarsızlığının en önemli sebeplerinden birisinin vergi sistemindeki bozukluklar olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu bozukluklar yüzünden devlet, vergi toplamakta büyük sıkıntılar yaşamakta ve toplanan vergilerin sadece çok az bir kısmı merkeze ulaştırılabilmekteydi. Buna ek olarak yerli halktan çeşitli bahânelerle haksız yere fazladan vergi talep edilmesi bir yandan ekonomiyi sıkıntıya sokarken diğer taraftan da halkın devlete olan güveninin sarsılmasına yol açmaktaydı. İlhanlılar'da vergi tahsilatı ve bu gelirlerin devletin ekonomisine katkısı noktasındaki aksaklık, sadece halkın nezdinde ve vergi tahsildarları boyutunda değildi. İlhanlılar Gazan Han dönemine geldiğinde vergi tahsilatı için merkezi bürokraside de önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Bir bölgenin vergi miktarının gerçekte ne kadar olabileceği ve bunun tahsilatı için kimin nereye berat göndereceği konusunda da büyük karışıklıklar vardı. Ayrıca devlet merkezinde zaman zaman vergilerin adı, çeşidi, miktarı, yılda kaç defa toplanacağı, ne zaman ve ne şekilde toplanacağı konularında da belirgin kurallar olmamakla beraber kimlerin bu iş için görevlendirildiği hususunda da karışıklıklar ortaya çıkmaktaydı¹⁰¹⁵.

XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başında vergi sistemindeki bu suiistimallerin vezir Reşîdüddîn tarafından fark edilmesi üzerine Gazan Han, ülkenin varlığının böyle kontrolsüzce yağmalanmasına engel olmak için bir takım önlemler ve yeni düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. Gazan Han, kumandanlarına ve devlet erkânına halka vergi konusunda zulmetmelerinin yanlış olduğunu kendilerinin zararına olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Ben, Tacik (İranlı) köylünün tarafını tutmuyorum. Eğer hepsini yağmalamak en iyi politika olsaydı, benden daha iyi bir pozisyonda olup "Hadi onları beraber yağmalayalım" diyecek başka biri daha olmazdı. Ancak, sonrasında benden gıda ve erzak beklerseniz, size kötü davranırım. Düşünmelisiniz, köylüye zulmeder ve

¹⁰¹⁴ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 286-287; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 70.

¹⁰¹⁵ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 287-288; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 70.

*hayvanlarını, tohumunu ve mahsulünü alırsanız, gelecekte benden ne elde edeceksiniz*¹⁰¹⁶.

Vergi sistemini düzeltmek için çalışmalara başlayan Gazan Han'ın, yaptığı düzenlemeler dört temel esasa dayanmaktadır. Bunlardan ilki, bürokrasi ile ilgilidir. Bütün mali işlerin merkezileşmesini ve merkezden denetlenmesini isteyen Gazan Han, bunu sağlayabilmek için kanun defterleri ile bu defterlerin hesap işlerini takip edebilen gelişmiş bir bürokrasi sisteminin oluşturulmasını emretmiştir. Bu doğrultuda da evvela ülkedeki topraklarla ilgili mufassal kayıtlarını içeren kanun defterlerinin hazırlanması gerektiğini düşünüyordu. Bu defterlerin hazırlanmasının ardından, divani arazilere ait vergilerin, her yıl düzenli bir şekilde merkeze ulaştırılmak üzere *altun-tamga*¹⁰¹⁷kadı, toprak sahibi ve adliye görevlilerine bildirilerek kayıt altına alınması sağlanacaktı. Böylece halktan usulsüz ve fazladan vergi alınmasının önüne geçilecekti¹⁰¹⁸.

Gazan Han'ın vergi konusunda yaptığı reformların ikinci adımı vergilerin iltizam usulüyle toplamanın ortaya çıkardığı olumsuzlukların tespit edilerek bu sistemin halkı sömürmek için kullanılmasına engel olmaktır. Gazan Han tarafından alınan bir kararla iltizam usulü tamamen ortadan kaldırılmış, vergi toplama işinin tamamen denetimi merkezi otoritenin sıkı kontrolünde olmak kaydıyla tamamen devlet bünyesinde toplanması amaçlanmıştır. Gazan Han, aldığı bu kararın ardından bundan sonra vergi toplaması için hiçbir mutasarrıfa belge yazılmamasını emretti. Emrine uymayan bitikçilere de ceza olarak ellerinin kesileceğini bildirdi. Vergi tahsili hususu için ise öncelikle her bir eyalete büyük devlet divanını temsilen bir görevli gönderilmesini ve bu görevlinin de eyaletin gelir miktarını eyalet defterlerine göre köy köy ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra merkeze bildirmesini emretti. Ardından da bu şekilde kaydedilen gelir miktarının ne kadarının devlet hazinesine vergi olarak aktarılacağı divan naiplerince tespit edilerek bu verginin yine divan tarafından eyaletlere görevlendirilen toplayıcılar tarafından merkeze getirilmesini emretti. Gazan

¹⁰¹⁶ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 70.

¹⁰¹⁷ *Altun-tamga*, İlhanlılar devrinde daha çok mali alanda istifade edilmekte olan *tamga* idi. İlhanlı bürokrasisinde altun-tamga'dan başka, *al-tamga*, kara-tamga ve *kök-tamga'nın* varlığı da bilinmektedir. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlık", 87.

¹⁰¹⁸ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 288; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 70.

Han ayrıca toplanacak olan bütün vergilerin ürün ya da mal cinsinden değil sadece nakdi olarak tahsil edilmesine dikkat edilmesini de özellikle vurgulamıştır¹⁰¹⁹.

Gazan Han'ın vergi sisteminin düzenlenmesi ile ilgili üçüncü adımı ise halkını vergiler konusunda aydınlatılarak fazla vergi taleplerine engel olmak ve bu sayede halk nezdinde devlete olan güvenin tekrardan tahsis etmek olmuştur. Bunu sağlamak için de vergi kanunlarının ve devlet tarafından alınacak vergi miktarlarının birer levhaya ya da deriye yazılarak herkesin okuyabileceği bir yere asılmasını emretmiştir¹⁰²⁰.

Gazan Han tarafından yapılan son düzenleme ise halkı ziraata teşvik etme amaçlıdır. Bu düşüncesini gerçekleştirerek üretimin arttırılmasını planlayan Gazan Han, bu sayede vergi gelirlerinde de ciddi bir artış olacağına inanmıştır. Bunun için çıkarılan (tarım ve hayvancılık bölümünde detaylı olarak anlattığımız) kanunlar ile de Bağdâd ve Şîrâz gibi şehirlerin gelirlerinde ciddi oranda bir artışın olması sağlanmıştır¹⁰²¹.

Gazan Han zamanında halktan alınan vergilerin çeşitleri üzerine de bir çalışma yapılmıştır. İşlenen topraklardan alınan “haraç” vergisinin uygulanma alanları ve kapsamı aynı şekilde kalırken bu verginin tahsilat zamanı ve tahsilat şeklinde bir takım değişikliklere gidildi. Aynı şekilde devlete ait arazilerden alınan “öşür” vergisi de verginin alındığı toprakların durumuna ve gelir miktarına göre yeniden düzenlendi. Moğolların Yakındoğu coğrafyasına gelmeden önce yalnızca gayrimüslimlerden aldığı “cizye “ vergisinin yerine Kobçur vergisi konulmuştu. Gazan Han zamanında bu verginin aynı şekilde muhafazası sağlanırken, cizye vergisi de İslami usullere göre yeniden düzenlendi. Zanaatkârlar, meslek sahipleri ve tüccarlardan nakdi olarak tahsil edilen tamga vergisi ise birkaç küçük düzenleme yapılarak aynı şekilde alınmaya devam edilmiştir. Tamga vergisi, bazı eyaletlerde şehir hayatının gelişimine katkıda bulunmak için yarı yarıya alınırken, Hûzistân gibi bazı eyaletlerde ise tamamen kaldırılmıştır. Bununla beraber İlhanlılar da Ortaçağ'ın diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi kadı, danişmend, âlim ve seyyidler bütünü vergilerden muaf tutmuştur¹⁰²².

¹⁰¹⁹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 288-289.

¹⁰²⁰ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 289-290.

¹⁰²¹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 290.

¹⁰²² Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 292.

İlhanlı ülkesindeki vergilerin tahsilat zamanı ile ilgili de önemli düzenlemeler yapılmasını emreden Gazan Han, bu düzenlemeleri Reşîdüddîn'e hazırlattığı bir fermân ile kanunlaştırarak resmileşmesini sağlamıştır. Yapılan bu düzenlemelerle birlikte yerleşik yaşayan köylüler ve göçebe olarak hayatını sürdürenler için vergi ödemeleri için farklı zaman dilimleri belirlenmiştir. Buna göre köylüler; iki taksit olarak belirlenen vergilerinin ilkinin her yıl celâlî takvime göre Nevruz takip eden ilk yirmi gün yani 21 Mart-11 Nisan tarihleri arasında, ikincisini ise güneşin mizan gününü takip eden yirmi günde yani 22 Eylül-12 Ekim tarihleri arasında ödeyeceklerdi. Göçebeler ise kendileri için belirlenen vergiyi yıllık olarak ve tek seferde yılın ilk günü sahip oldukları hayvan üzerinden ödeyeceklerdi. Bunun yanı sıra köylü ve göçebe halkın ödeyeceği vergiler başta olmak üzere diğer bütün vergilerin tahsilat zamanının günlük olarak tespit edilmesi için de *Takvim-i Hani*¹⁰²³ adında yeni bir güneş takvimi kullanılmaya başlandı¹⁰²⁴.

Gazan Han'ın vergiler konusunda yaptığı yeniliklerin en önemli uygulama alanlarında birisi de Fars eyaleti ve Şîrâz şehri olmuştur. Bu uygulamalar sayesinde Şîrâz'ın vergi gelirleri 500.000 dinar artarken Gazan Han'ın iktidarının başında 17 milyon dinar (Horasân bölgesi hariç) olan bütün İran'ın vergi gelirleri, yapılan reformlar sonrasında 21 milyon dinara yani 1.700 tünden 2.100 tüne kadar çıktığı görülmektedir¹⁰²⁵. Fakat bu durumun başta Fars bölgesi ve Şîrâz olmak üzere pek çok yerde geçici bir durum olduğu, yapılan reform ve düzenlemelerin her ne kadar kâğıt üzerinde mükemmel olarak görünse de uygulanabilirliği ve sürekliliği konusunda sorunlar yaşandığı ortaya çıkmıştır.

¹⁰²³ Gazan Han'ın Celâlî takvimi üzerinde bir takım değişiklikler yaparak ortaya çıkardığı bu takvim güneş yılı esasına dayanır ve başlangıç tarihi olarak da hicret günü olan 16 Temmuz 622 kabul edilmiştir. Bu takvimde Nevruz önceden de olduğu gibi yılın ilk günü sayılırken ilk 6 ay 31 gün, sonraki 5 ay 30 gün son ay ise 29 gün olacak şekilde düzenlenmiştir. Gün ve ay adları ise eski İran ve Celâlî takvimdeki ile aynı kalmış bir değişikliğe uğramamıştır. 13 Receb 701/ 14 Mart 1302 tarihinde resmen ilan edilen bu takvim oluştururken temel amaç İlhanlı ülkesinde tek tip takvim kullanılması isteği, her otuz üç yılda bir yıl fark eden hicri-kameri takvimden iktisâdî açıdan yararlanmanın zorlukları ve vergilerin tahsil zamanlarında sorun yaşanmamak düşünceleri esas alınmıştır. Özgüdenli'ye göre bu dönemden itibaren mali kayıtlarında Takvim-i Hani'yi kullanmaya başlayan İlhanlılar, diğer alanlardaki tarihi kayıtları için hicri-kameri ve on iki hayvanlı takvimi kullanmaya da devam etmişlerdir. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlığ", 85-86; Belgin Tezcan Aksu, "Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimlerimiz", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 2/1, (2018), 394.

¹⁰²⁴ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 293; Spuler, *İran Moğolları*, 344.

¹⁰²⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 345; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 71; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 301.

Özgüdenli, Gazan Han tarafından Fars eyaleti vergi sisteminde yapılan düzenlemeleri, Vassâf'ın eserinde yer aldığı şekliyle, ayrıntılı bir biçimde aktarmaktadır. Başkentten Fars eyaletine gönderilen menşuru ve mektupları 692 haracî=1 Hâni tarihli olarak birebir eserine kaydeden Vassâf, şunları yazmıştır: “Görevli ve kâtiplerin masrafları için harcanacak 1/10’dan başka halktan fazladan vergi talebinde bulunulmayacak ve bu işlerde şahne kullanılmayacak. Vergilerin zamanında tahsiline dikkat edilecek. Şayet mahsul afete maruz kalırsa durum araştırılarak telafi yoluna gidilecek ve her kim bu kanunları uygulamada ihmal ve kusurda bulunursa hükümdara karşı sorumlu olacaktır”¹⁰²⁶. Bununla birlikte Özgüdenli, yine Vassâf'ın bu kanunların başlıca iki sebepten dolayı tam olarak uygulanmadığını aktarmıştır. Bunlardan ilki görevli memurların bu işi yürütebilecek yetenek ve tecrübeye sahip olmayışıdır. Vassâf'a göre görevlendirilen memurlar ilk fırsatta halktan rüşvet talep etmiş ve gerçekte kendi keselerini doldurmak için çalışmışlardır. İkinci sebep ise Gazan Han'ın hiçbir zaman şahsen gelmediği Fars eyaleti, bu hükümdarın hususi alaka, ihsan ve imâr faaliyetlerinden yoksun kalmış olması şeklinde açıklanmıştır. Özgüdenli ayrıca Vassâf'ın “halkın üzerindeki ağır vergi yükü, hâkimlerin fazla vergi talebi ve halkın yaşadığı bölgeyi terk etme gibi sorunların yapılan düzenlemeler ve uygulanan yasaklara rağmen devam ettiği” şeklindeki kayıtlarını aktararak bölgedeki sorunların yapılan reformlara rağmen halen devam ettiğini belirtmiştir¹⁰²⁷.

Limbert, Sovyet tarihçi Petrushevsky'nin kayıtlarından aktardığı şekliyle İlhanlılar dönemi boyunca ve sonrasında başta Şîrâz ve Fars eyaleti olmak üzere İran'ın birçok yerinde kırk yedi çeşit vergi türü olduğunu söylemektedir. Moğol dönemi boyunca adeta vergi patlaması yaşandığını aktaran Limbert, temel arazi vergisi olan haraca ek olarak kırk yedi ayrı vergi türünün daha olduğunu belirtmiştir. Özellikle Şîrâz halkı için bu vergilerden en önemlisi en zengin tüccardan en fakir satıcıya kadar şehrin tüm zanaatkârlarından ve meslek gruplarından toplanan *tamga* vergisiydi. Bunun dışındaki diğer vergiler arasında ise:

Evlilikler üzerine alınan vergi; *zen-i helali*, ağırlık ve ölçüler üzerine alınan vergi; *vezn-e helali*, meyveler üzerinden alınan vergi; *rüsûm-e mive*, tamga'ya ek

¹⁰²⁶ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 294.

¹⁰²⁷ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 294-295.

olarak alınan bir çeşit vergi; *ezaı-ı makhuz-e tamga*, tabakhâne vergisi; *rüsûm-e dabbakhâne*, sabun yapanlardan alınan vergi; *rüsûm-e sabunhâne*, şarap yapanlardan alınan vergi; *rüsûm-e şarabhâne*, esrarkeşlere özgü gizli kahvehânelerden alınan vergi; *rüsûm-e banchâne*, kumarhânelerden alınan vergi; *rüsûm-e gumarhâne*, genelevlerden alınan vergi; *beytü'l-Lûtf*, yol vergisi veya geçiş ücreti; *bac-e-rah*, yol güvenliği için vergi; *rüsûm-e-rahdari*, defin hazırlıkları için vergi; *rüsûm-e-gassali* gibi daha birçok vergi çeşidi vardır¹⁰²⁸.

XIV. yüzyılda Fars, yıllık 2.87 milyon dinarlık geliri ile İlhanlı devletinin hükmen en varlıklı bölgelerinden biriydi. Moğol döneminden önce hem Azerbaycan hem de Irak-ı-Acem (İsfahân ve Orta Batı İran) Fars'tan daha varlıklı bölgelerdi ancak XIII. yüzyıl Moğol işgalleri bu bölgelerin gelirini sırasıyla 2.35 ve 2.16 milyon dinara kadar düşürdü. Aynı dönemde Şîrâz İsfahân'ı gölgede bırakarak gelirlerini her geçen gün arttırmıştır¹⁰²⁹. Gazan Han'ın yaptığı reformlar ve iyileştirmeler ile bir ara daha da artarak 1 milyon dinar civarına yükselirken Fars eyaletinin gelirleri de 4 milyon dinar civarına ulaşmıştır. XIV. yüzyılın ortalarına ait bazı vergi kayıtları da Şîrâz'ın ekonomik olarak içinde bulunduğu zenginliği gözler önüne sermektedir. 37 hanî yılı 739/1338-1339 yılı bütçe kayıtlarına göre Şîrâz'ın ödediği vergi 572.500 dinardır. Bu rakam, Şîrâz ve çevresinin ödediği vergi miktarının İlhanlı Devleti'nin toplam vergi gelirlerinin beşte birine denk geldiğinin de göstergesidir. Özgüdenli'nin Müstevfi'den aktardığına göre bir yıl sonra 740/1340 yılı kayıtlarına göre Şîrâz'ın gelirlerinde düşüş yaşanmaya başlamış ve buna bağlı olarak Şîrâz'dan elde edilen vergi gelirleri de 450.000 dinara düşmüştür. Yine aynı şekilde Özgüdenli'nin Abdullâh b. Muhammed el- Mâzenderânî'nin Risâle-yi Felekiyye adlı eserinden naklettiği 750/1349 yılı bütçe kayıtlarında Şîrâz'ın ödediği vergi miktarından tam olarak bahsedilmese de Fars'ın ödediği 4 milyon dinarlık toplam verginin büyük bir kısmının Şîrâz şehrine ait olduğu söylenebilir¹⁰³⁰.

¹⁰²⁸ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 72.

¹⁰²⁹ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 70; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:183.

¹⁰³⁰ Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 116-117; Özgüdenli, "Şîrâz", 39:183.

3.1.4. Paralar

Moğollar Yakınoğu'da İlhanlılar adıyla bir devlet kurduktan sonra bütün imparatorluğu kapsayan ortak bir para sistemi kullanma yoluna gitmemişti. Diğer pek çok alanda olduğu gibi parasal manada da kendilerinden önceki yerel uygulamaları kendi sistemlerine uygun olacak şekilde düzenleyip kullanmaya devam etmişlerdir. Hatta Özgüdenli'ye göre, Yakınoğu devlet geleneğinde yer alan ve hâkimiyet sembollerinin en önemlilerinden biri olan hükümdar adının sikkelerde yazılması gibi konuları çok fazla önemsememişlerdir. Bununla birlikte İlhanlılar, ülke sınırları içerisinde bulunan bazı tabi devletlere ve yerel hânedânlara kendi kontrollerinde olmak üzere para basmaları için izin vermiştir. İmparatorluğa bağlı yerlerden Anadolu, Fars, Kirmân, Gürcistan ve Mardin'de sikke basılmasına izin veren İlhanlılar, bu paraların devlet liderleri ya da yerel hâkimlerinin kendi adına basılmasını da sorun haline getirmediği gibi Gazan Han dönemine kadar buralarda basılan sikkelerin ağırlık ve ayarları ile ilgili kesin kanun çıkarmayı da gerekli görmemiřtir¹⁰³¹. Bu durum da bir süre sonra imparatorluk sınırları içerisinde en geçerli sikke ünitesi olan dinarın birbirinden farklı ağırlıkta ve ayarda basılmasına yol açmıştır. Yine bu durumun sonucu olarak, ülke içerisinde bölgelere göre değişen, birbirinden farklı para sistemlerinin geçerli olduğu karışık bir yapının ortaya çıkmasına zemin olmuştur. Ticareti de büyük oranda etkileyen bu farklılıklar birçok tüccarın ticaret yaptiğı bölgedeki uygulamalara göre %20'ye varan oranlarda zarar etmesine yol açıyordu.¹⁰³².

İlhanlıların ilk yıllarında tamamıyla tedavülde olan altın dinar ortalama hesapla 4.25-7 gram ağırlığındaydı. Fakat Argun Han döneminden itibaren altın paranın giderek azalmasına bağlı olarak önceleri dirhem denilen ve ortalama 2.46-2.59 gramdan 2.41 grama kadar değişebilen ağırlıkta olan gümüş sikkeler, dinar adıyla yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Buna ek olarak ticarete kolaylık sağlaması amacıyla yarım dirhem olarak bastırılan sikkeler de ortalama olarak 1.23-1.30 gram ađırlıđındaydı¹⁰³³.

¹⁰³¹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 274.

¹⁰³² Spuler, *İran Moğolları*, 327-328; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 274; Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yay. Haz. Tuncay Aykut, Şennur Aydın, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992), 25.

¹⁰³³ Spuler, *İran Moğolları*, 328; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 275; Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 25.

İlhanlı Devleti, XIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde gelirlerin düşmesi, israfın önlenememesi ve hayvan vebası gibi doğal afetler yüzünden ekonomik olarak çok zor günler geçirmeye başlamıştı. Bu durum ülke sınırları içerisinde bastırılan paraların ağırlıklarını ve ayarlarını da ciddi oranda etkilemiştir. İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan beri para basma hakkını elinde bulunduran tâbi devletlerden ve yerel hânedânlardan bazıları, keyfi hareket ederek paraların ağırlıkları ile birlikte içerisinde bulunan gümüş oranını da kendi istedikleri gibi belirleyebiliyorlardı. Bu da paralardaki gümüş ayarlarının %86.5-%90.41'e kadar düşmesine ve ülke sınırları içerisindeki her darphânenin farklı farklı kalitelerde para basmasına sebep olmuştur. Abaka Han dönemi ile birlikte başlayan İlhanlı paralarının ağırlıklarında ve ayarlarındaki düşüş Argun ve Geyhatu hanlar döneminde de devam etmiştir. Argun ve Geyhatu Hanlar dönemlerinde basılan paraların ayarlarının yüksek tutulması için fermânlar yayınlamış ve bazı düzenlemeler yapılmışsa da devletin belirli bir ölçü standardı belirlememiş olması özellikle Geyhatu Han döneminde para durumunun içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep oldu. Bunun sonucunda ise darphâneler kontrolden çıktı ve sikkelerin ağırlıkları ve içerisindeki gümüş oranları daha da düştü¹⁰³⁴.

Geyhatu Han döneminde İlhanlı hazinesinin gelirleri 18 milyon dinar (1.800 tümen) civarındaydı. Bu bütçenin 7 milyon dinar (700 tümen)'ı ülke işleri divan görevlilerinin masraflarına harcanmaktaydı. Geriye kalan 11 milyon dinar (1.100 tümen) ise devlet giderleri ve hükümdarın masrafları için harcanmaktaydı¹⁰³⁵. Ancak bu para Geyhatu Han tarafından umursamaz bir şekilde zevk ve eğlence işleri için hesapsızca harcanınca devletin giderleri ve harcamaları için yetersiz kaldı. Bunun doğal bir sonucu olarak iflas etme noktasına gelen İlhanlı hazinesini kurtarmak için alınan bütün tedbirler yetersiz kalınca Geyhatu Han, vezir Sadreddîn'in ve diğer bazı devlet adamlarının teşviki ile kâğıt para çıkarmak zorunda kaldı¹⁰³⁶. Bu kâğıt paralar, dış görünüşü olarak örnek alınan Çin numunesinin çok iyi bir taklidiydi. İki para arasındaki tek fark üzerlerinde yazılan yazılar olmuştur. Bastırılan banknotların değeri

¹⁰³⁴ Spuler, *İran Moğolları*, 328; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 275; Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 25.

¹⁰³⁵ Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para", çev. Mehmet Altay Köymen, *Bellekten*, VI/23-24, (Temmuz 1942), 278; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 272.

¹⁰³⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 182; Jahn, "İran'da Kâğıt Para", 290-291; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 272; Spuler, *İran Moğolları*, 328; Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 27; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 251,371.

üzerindeki yazılara göre yarım dinar ile 10 dinar arasında değişmekteydi. Çince orijinalinin adı olan *Çao* (*Çav*) adı muhafaza edilerek bastırılan paraların resmen kabulünden sonra Zilkade/Eylül-Ekim 693/1294 tarihinde çıkarılan bir kanun ile bütün halkın elindeki altın ve gümüşü teslim etmesi istendi. Ayrıca bu kanuna uymayanların ise ölüm cezasına çarptırılacağı ilan edildi. Ardından da Diyarbekir, Meyyâfârikin, Azerbaycan, Kirmân, Şîrâz ve Horasân'da bu paraları basmak için “*Çao-hâne*” adındaki basımevlerinin kurulması emredildi. Gazan, henüz tahta geçmediği ve Horasân hâkimi olarak bölgede bulunduğu sırada bu parayı ve kurulması emredilen basımevinin inşâsına karşı çıkmıştı. Gazan'ın bu paraya karşı çıkışında ne kadar haklı olduğu ortaya çıktı ve ülke ekonomisini kurtarması beklenen uygulama ülkeyi daha kötü bir ekonomik çöküntünün içerisine sürükledi. Piyasadan neredeyse bütün parayı çekerek yerine değersiz kâğıt paralar sürülmüştü. Fakat gerek iç ticarete gerekse uluslararası ticarete bu para kullanılmayınca gerek devlet gerekse halk borçlarını ödeyemeyerek bu borçların katlanmasına sebep oldu. Sonuç olarak, kâğıt para uygulaması kullanılmaya başlandıktan sadece iki ay sonra vazgeçilerek madeni para sistemine dönmek zorunda kalındı¹⁰³⁷.

Gazan Han'ın başa geçtiği sırada İlhanlı Devleti'ne tâbi olan devlet ve yerel hânedânların idaresinde bulunan Küçük Ermenistan, Anadolu, Mardin, Gürcistan ve Fars darphâneleri bastıkları paraların hem ağırlıklarını hem de gümüş ayarlarını iyice düşürerek tamamen keyfi hareket ediyorlardı. Hatta İlhanlı ülkesindeki değeri en yüksek olan paralardan biri olarak gösterilen Anadolu'da bile sikkelerinin gümüş ayarlarında %20 oranında azalmalar olduğu görülmüştür. İlhanlıların ilk yıllarında ortalama 2.5 gram ağırlığında olan 1 gümüş dirhemin ağırlığı 1.77 grama düşerken paralardaki gümüş oranı ise %86.05-%75.70 arasında değişen rakamlara kadar düşmüştü¹⁰³⁸.

Gazan Han, ekonomideki kötü gidişatı ve para sistemini düzeltmek adına bir takım düzenlemeler ve reformlar yapmaya mecbur kaldı. Para sistemi ile ilgili olarak yapılan düzenlemelerde de öncelik paraların ağırlıklarına ve ayarlarına bir standart getirmek oldu. Gazan Han, öncelikle Türkiye Selçukluları, Mardin Artukluları Ermenistan ve Gürcistan darphânelerinin basma hakkını ellerinden alarak bu

¹⁰³⁷ Jahn, “İran’da Kâğıt Para”, 292; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 272; Spuler, *İran Moğolları*, 328-329; Aykut, “Moğol ve İlhanlı Para Tarihi”, 25.

¹⁰³⁸ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 275-276.

darphânelerin bastıkları paraları ortadan kaldırdı. Ardından bunun dışındaki Tebriz, Horsan, Fars ve Kirmân gibi çoğunluğu İran topraklarında olan darphâneleri kontrol altında tutmak ve merkezden belirlenen ölçüler dâhilinde para bastırılmasını sağlamak için sıkı bir denetim altına aldı. Hatta bu denetimler Gazan Han'dan sonra da devam etmiş Olcaytu ve Ebu Said hanlar dönemlerinde taşrada basılacak olan paraların kalıpları dahi merkezden gönderilerek farklı bir tipte paranın bastırılmasının önüne geçilmek istenmiştir.

Özgüdenli, Gazan Han'ın düzenlemelerinin ve reformlarının nasıl bir planlamanın mahsulü olduğu ya da ne şekilde yürütüldüğü hakkında hiçbir bilgi sahibi olunmadığını belirtmiştir. Ayrıca Gazan Han zamanında para ile ilgili yapılan bütün düzenlemelerin de 703/1304 tarihinde kurulan ve yine görevi ve faaliyet alanları hakkında çok fazla bir bilginin bulunmadığı *Divan-i daru'z-zarb* isimli müessesenin önemli bir rol oynadığını söylemektedir¹⁰³⁹.

Gazan Han, para reformunda da diğer birçok reformlarında olduğu gibi Tebriz'i esas alma yoluna gitmiştir. Bastırılacak olan yeni paraların ayar ve ağırlık ölçüleri Tebriz'de basılan paralar esas alınarak bütün darphânelerde aynı ölçü ile para basılmasını sağlamak istemiştir. Yeni bastırılacak olan paralarda temel ölçü birimi olarak ise miskal¹⁰⁴⁰ esas alınarak altın ve gümüş sikkelerin bastırılması kararı alınmıştır. Buna göre, üç miskal yani 12.96 gram saf gümüşten *Dinar-ı ra'ic*, *Dinar-ı rabe* ya da en yaygın adıyla *Dinar-ı Tebriz* olarak adı verilen yeni bir sikke basıldı. Yeni gümüş dirhemlerin ağırlığı ise dinarın 1/6'sı kadar yani 2.16 gram olarak tespit edildi. Aynı düzenlemeye göre yarım dirhem ağırlığı 1.08 gram, çift dirhem ise 4.32 gram olarak belirlendi¹⁰⁴¹. Gazan Han tarafından, İlhanlı devletinde Dinar-ı rabe'den ayrı olarak günlük hayatta çok kullanılmayan *Dinar-ı Surx* da denilen altın paralar için de bir düzenleme yapıldı. Buna göre Moğol altın dinarının en büyük ölçüsü 3 miskal yani 13.824 gram ağırlığında olacaktı ve bunun her bir miskali yani 4.314 gramı 12

¹⁰³⁹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 277.

¹⁰⁴⁰ Sözlükte “ağır olmak” manasındaki *sikal* kökünden türeyen miskal kelimesi “ağırlık” demektir. Terim olarak altın, gümüş, ilâç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade eder. Her ne kadar İran'da miskal ve dirhem ağırlıklarını tespit etmek zor olsa da Ortaçağ'ın sonlarına kadar miskal ağırlığının ortalama olarak 4,3 gramlık Sâsânî gümüş ağırlığına eşit olduğu söylenilebilir. Cengiz Kallek, “Miskal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30:182; Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 6.

¹⁰⁴¹ Spuler, *İran Moğolları*, 330; Aykut, “Moğol ve İlhanlı Para Tarihi”, 27-29; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 277-278.

miskal gümüşe başka bir deyişle her bir miskal altın dinar 4 dinar-ı rabehe'e denk gelecekti. Yeni uygulanan bu standartlara göre tümen ise 10.000 dinar-ı rabehe'e denk gelmiştir. Ayrıca daha çok bahşış ve hediyeelerde kullanılan 100 miskale yani 425.80 tekabül eden altın *dorostlar* ve 500 miskale denk gelen *balışler* bastırıldı. Diğer taraftan bu sikkelerin ayarları ile ilgili de bütün darphânelerde geçerli olacak yeni düzenlemelere gidildi¹⁰⁴².

Gazan Han döneminde paralar ile ilgili yapılan reformlar sadece ağırlık ve ayarları ile sınırlı kalmamıştır. Dış görünüşü de tamamen değişen paraların şekli ve üzerinde yazılacak olan yazılar da yine Gazan Han tarafından belirlendi. Yapılan düzenlemeler çerçevesinde sikkelerin ön yüzü üç farklı alfabeden oluşmaktaydı. Bunlar Arap, Uygur ve Pağshpa¹⁰⁴³ yazısıdır ancak sikkelerin üzerindeki yazıların önemli bir kısmı Arapça olarak yazılmıştır. Genellikle ilk satırda sikkelerin basım yeri, ikinci ve üçüncü satırlarda ise Gazan Han'ın adı ve unvanları ki genellikle "Gazan Mahmûd Han" şeklinde ve Arap harfleri ile yazılırdı. Gazan Han tarafından yeniden tasarlanan paraların arka yüzünde ise Arap harfleri ile beşgen yaprak içerisinde kelime-i şehadet kaydedilmiştir¹⁰⁴⁴. Ayrıca bu yeni tasarım ile birlikte İlhanlı sikkeleri, diğer paralardan kolayca ayırt edilebilen şekil ve süslemeler vasıtasıyla okuma-yazma bilmeyen bir kişinin dahi paranın kıymetini kolaylıkla anlayabileceği bir şekilde düzenlenmiştir. Bu sayede bastırılan sikkeler bütün ülkede ortak bir para sistemini sağlayacak özelliklerde olacak ve sahte para basımını engellemek için de ciddi tedbirler alınmış olacaktı¹⁰⁴⁵.

Gazan Han'ın para ile ilgili olarak aldığı bütün önlemler ve yaptığı bütün reformların sonuçları devlet adına kısa vadede olumlu bir tablo çizmesine rağmen uzun vadede kalıcı sonuçlar verdiği söylenemez. Hatta bütün olumlu gelişmelerin Gazan

¹⁰⁴² Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 29; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 279.

¹⁰⁴³ Hem yazım Moğolcasında eski resmi Moğol alfabesinin hem de yazım Çincesi'nde Çince el yazısının yerini almak üzere Kubilay Han'ın emri ile Tibetli bir âlim olan Aphags-Pa tarafından oluşturulan alfabledir. 667-668/1269 yılında ilan edilen bir fermânla da bu alfabenin bu amaçlar doğrultusunda kullanımı resmen ilan edilmiştir. Gerard Clauson, *Studies in Turkic And Mongolic Linguistics*, (London: Routledge Curzon Talor & Francis Group Press, 2005), 119; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 279; Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 71.

¹⁰⁴⁴ Sikkelerin üzerindeki Uygurca yazılarda ise bazen Gazan'ın Uygurcadaki karşılığı olan *Yasan-u* ifadesi bazen de "Tanrının Gücüyle" manasındaki *Tengri-yin küçündür* ifadesi yer almaktaydı. Sikkelerin son kısmında ise daha çok sahte para basımına engel olmak için eklenen P'agspa yazısı kullanılmıştır Özgüdenli, Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 281-82; Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 71.

¹⁰⁴⁵ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 282; Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 72-75.

Han'ın hayatı ile sınırlı kaldığı sonucuna da rahatlıkla varılabilir. Çünkü Gazan Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Olcaytu zamanında 713/1313 yılından itibaren para sistemi yeniden bozulmaya başlamış, bastırılan sikkelerin ayarlarında ve ağırlıklarında bozulmalar görülmüştür. Özgüdenli'ye göre bu durum, devleti çöküş sürecine götüren süreçte daha da hızlanmıştır¹⁰⁴⁶. Ebu Said Han dönemine gelindiğinde ise 6 dirhem değerindeki sikkelerin önceleri 3 miskal iken bu değer 2 miskale kadar düştüğü görülmüştür¹⁰⁴⁷.

İlhanlılar'da Olcaytu döneminde başlayan ve Ebu Said zamanında da aynı şekilde devam eden sikkelerin ayarlarındaki ve ağırlıklarındaki düşüş, devletin Celâyirli-Çobanlı çatışmasında tahta geçirilen sembolik hanlar döneminde de devam etmiştir. İlhanlı devletinin içerisindeki siyâsî istikrarsızlık ve çatışma ortamı parasal standart bakımından ülkeyi bir bakıma Gazan Han'ın reformlarından önceki dönemin tekrar başlamasına sürüklemiştir. Darphânelerin bulunduğu bölgeler, basılan paralarda şeklen çok fazla bir değişikliğe gitmese de ağırlık ve ayar bakımından keyfi uygulamalarla belirlenen standartların dışına çıkmışlardır. Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri de Şîrâz'da bulunan darphânedede basılan paralarda görülmektedir.

Tuncay Aykut, İlhanlıların son zamanlarında Şîrâz'da bastırılan paraların standart ağırlıklarını şu şekilde aktarmıştır: 736-737/1335-1337'de Arpa, Musa ve Muhammed hanların 16 karatlık gümüş dirhemleri 2.88 gram iken 738/1337-1338'de Muhammed Han'ın gümüş dinarın ağırlığını 7.56 gram 14 karatlık 1 gümüş dirhem ağırlığını ise 2.52 gram olarak benimsemiştir. 739/1338-1339'da Toga Timur, her iki sikkede de azaltmaya giderek, gümüş dinarı 6.48 gram ve 12 karat olan 1 gümüş dirhemi ise 2.16 grama indirmiştir. 740/1339-1340 yılında ise Süleyman Han yaptığı değişiklikle sikkelerin ağırlıklarını daha da aşağı çekerek gümüş dinarı 5.40 grama, 10 karatlık gümüş dirhemi de 8 karata yani 1.80 gramdan 1.44 grama düşürmüştür. İlerleyen dönemlerde de devam eden bu düşüşle birlikte 741-745/1340-1345 yılları arasında gümüş dinar, 4.32 gram dirhem ise 1.44 gram sikkelere dönüşmüşlerdir. Yine 751-754/1350-1354 yılları arasında 1 gümüş dinar 3.24 grama 6 karatlık dirhem ise 1.08 grama kadar düşmüştür¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴⁶ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 284.

¹⁰⁴⁷ Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2002), 239.

¹⁰⁴⁸ Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", 31.

3.2. ŞİRÂZ'IN SOSYAL YAPISI

3.2.1. Şîrâz'ın Etnik Yapısı

Emevîler zamanında dönemin meşhur valisi Haccâc b. Yusuf, kardeşi Muhammed b. Yusuf es-Sekafi'yi 74/693 yılında Fars'a göndererek ona ordugâh olarak kullanılmak üzere yeni bir şehir kurmasını ve orada vali olarak görev yapmasını emretmişti. Fars bölgesine gelen Muhammed b. Yusuf, bu yeni kurulacak olan şehir için en uygun yerin suyunun fazla olması ve Fars'ın diğer şehirlerine geçiş noktasında olması sebebiyle İstahr yakınlarında antik kalıntıların olduğu yer olmasına karar verdi. Fehender Kalesi, antik Persapolis şehri kalıntıları ve Ebu Nasr Sarayı'nın bulunduğu yerde inşâ edilen Şîrâz şehri, Araplar tarafından ilk etapta kuruluş amacına uygun olarak ordugâh olarak kullanılıyordu. Fakat ilerleyen zamanlarda bölgeye göç eden kalabalık nüfuslu Araplar ve yerli halktan İslamiyet'i yeni kabul eden İranlıların buraya yerleşmesi Şîrâz'ı Fars'ın cazibe merkezi haline getirdi. Şîrâz'ın her geçen gün gelişerek büyümesiyle birlikte bir süre sonra İstahr şehrinde bulunan hükümet merkezi de Şîrâz'a taşınmış ve Şîrâz Fars illerinin idare merkezi haline gelmişti¹⁰⁴⁹.

Şîrâz'ın jeopolitik konum olarak Fars eyaletindeki diğer şehirlere ulaşmak için bir geçiş noktasında bulunması, göç ve ticaret yolları üzerindeki bir kavşak konumunda olması ve Basra Körfezi'nde bulunan liman şehirlerine yakın bir şehir olması etnik olarak çok uluslu bir yapıya sahip olmasına da imkân sağlamıştır¹⁰⁵⁰. Şîrâz'ın kuruluşundan beri bünyesinde yer alan Arap ve İran kökenli toplulukların yanı sıra İran'ın kuzeyindeki dağlık bölgelerden gelerek Şîrâz'da Arap nüfuzunun azalmaya başladığı bir dönemde şehri ve bölgeyi ele geçiren Deylemliler, uzun bir süre bölgede varlığını korumuştur. Etnik olarak kökenleri tam olarak belirlenemeyen Deylemliler ve onların kurduğu devletlerin en önemlisi olan Büveyhîlerin Şîrâz'daki üstünlüğü ise Türklerin bu coğrafyaya gelmesi ile birlikte son bulmuştur¹⁰⁵¹.

¹⁰⁴⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 126; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 38; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 5-6.

¹⁰⁵⁰ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 366-367.

¹⁰⁵¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, 9:400; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 33; Özgüdenli, *Selçuklular Tarihi*, 101; Busse, "Iran Under The Buyids", 4:300.

Türkler, Şîrâz'da Büveyhî saltanatını sona erdirerek bütün Fars bölgesini idaresine alan Büyük Selçukluların Fars bölgesine geldiği döneme kadar bölgede çoğunlukla paralı asker olarak bulunuyorlardı ve idarede çok fazla söz sahibi değillerdi. Selçukluların hâkimiyet alanlarını genişletmek amacıyla Fars'a inmeleri ile birlikte Türkler, hem Şîrâz'da hem de bütün Fars eyaletinde baskın unsur haline geldi. İlk olarak Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında Horasân Emîri ile Büyük Selçuklular arasında uzun yıllardır devam eden husumetin su yüzüne çıkmasından dolayı yaşadıkları bölgeyi terk ederek Fars eyaletine gelip yerleşen Türkmenler, Moğol istilasına kadar bölgedeki en etkili etnik unsur olmuştur. Bu Türkmen gruplardan Salur ya da Salvur adıyla bilinen boya mensup olan grup, gerek Büyük Selçuklu gerekse Irak Selçukluları zamanlarında Atabeglik unvanıyla Fars eyaletini Şîrâz merkezli olarak Selçuklular adına idare etmiştir¹⁰⁵².

Fars eyaletinin idare merkezi olan Şîrâz'da siyâsî otoritenin zayıfladığı ve iktidar olarak geçiş dönemlerinde bölgedeki boşluktan yararlanarak bölgede dönem dönem otoriteyi eline alan diğer bir etnik grup ise Kürtler olmuştur. Bu gruplar arasında en dikkat çeken olan Şebânkâreler, bölge idaresinin Emevîler'den Abbâsîlere ve Büveyhîler'den Selçuklulara geçiş dönemlerinde kısa süreliğine de olsa Şîrâz merkez olmak üzere neredeyse bütün Fars bölgesinin idaresini ele geçirmeyi başarmışlardır. Fars eyaletinin daha çok kuzey bölgelerinde yaşayan Şebânkâreler, ilk zamanlarda sadece çobanlık, odunculuk ve işçilik yaparak hayatını sürdüren ve herhangi bir siyâsî birliği olmayan bir topluluk durumundaydı. Fakat Deylemlilerin fetret döneminde olduğu bir zamanda Fazlûye adındaki liderleri sayesinde Râmânîler, İsmâilliler, Kerzûbîler ve Mesûdiler gibi kabileler bir araya toplanmasıyla Fars bölgesinde etkili bir güç oluşturdular. İlerleyen yıllarda ise Fars bölgesinde çeşitli zamanlarda yaşanan iktidar boşluklarından yararlanarak eyaletin idaresini ellerine aldıkları dönemler olmuştur¹⁰⁵³. Ortaçağ tarihçilerinin kayıtlarına göre bütün İran'da yaşayan iki yüze yakın Kürt aşiretlerinden yaklaşık olarak 500.000 çadırlık nüfusu Fars eyaletinde yaşıyordu. Bu aşiretlerin her birinden biner süvari ya da çadırların her

¹⁰⁵² Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 501; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 48; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 30-32; Sümer, *Oğuzlar*, 150-151.

¹⁰⁵³ İbn Belhî, *Farsnâme*, 164; Büchner, "Şebânkâre", 11:369-371.

birinden de yüze yakın asker çıkaracak kadar gücü olan Kürt gruplar başta Şîrâz olmak üzere Fars eyaletinde otuzdan fazla mahallede ikamet etmekteydiler¹⁰⁵⁴.

Moğolların tarih sahnesine çıkarak bütün Orta Asya ve İran coğrafyasına etkili olan istila hareketlerine başlamasıyla beraber endişeye kapılan Salgurlular, başta Şîrâz olmak üzere hâkimiyet alanlarının bu istiladan zarar görmesini engellemek adına Moğollara tabi olma kararı aldı. Salgurluların lideri Ebu Bekr, bu karar doğrultusunda Moğol Han'ı Ögeday'a bir heyet göndererek bağlılıklarını bildirerek kendilerine tabi olmayı ve yapılacak olan antlaşmanın bütün şartlarını kabul ettiklerini bildirdi. Bu antlaşma ile beraber Moğollar, Fars idaresini kontrol etmek amacıyla Şîrâz'da bir şahne ve küçük bir askeri birlik bulundurma hakkına sahip oldu. Böylelikle Moğollar, Fars eyaletine ve Şîrâz'a girerek bölgedeki etnik unsurlar arasında kısmen de olsa yer almaya başladı. Atabeg Ebu Bekr, Ögeday ile yaptığı antlaşmaya rağmen Fars'a gelen Moğol şahnesini ve beraberindekileri Şîrâz'a sokmamış onlara kalması için Şîrâz'ın dışında bir yer tahsis ederek güvendiği adamlarından bir grubu da onları gözlem altında tutmaları için görevlendirmişti. Atabeg Ebu Bekr'in bu şekilde davranmasının sebebi ise hem Moğolların Şîrâz'ın zenginliklerini öğrenmelerine engel olarak kalabalık nüfuslar halinde bölgeye yerleşmesine hem de Moğol hükümdarının bu zenginliğini öğrendiği takdirde Şîrâz'ın ekonomik gelirlerine göre çok cüzi bir miktar olarak görünen yıllık haraçlarının arttırılma ihtimaline engel olmak istemiştir¹⁰⁵⁵. Bununla birlikte Atabeg Ebu Bekr'in son zamanları Şîrâz nüfusunun en kalabalık olduğu dönemlerden biri olmuştur. Bunun sebebi ise Moğol istilasından kaçan çeşitli etnik kökene sahip pek çok kişinin dönem şartlarında bu istilaya maruz kalmayan ve yapılan antlaşmalar ile bu durumunu bir nevi garanti altına alan Şîrâz'a ve etrafındaki kasabalara göç etmesidir. Atabeg Ebu Bekr, artan bu nüfusun maddi manevi ihtiyaçlarının karşılanması için Şîrâz'ın Kattan el-Beled semtinde yeni evler, camiler ve hamamlar yaptırdı. Diğer taraftan bu göçler, Şîrâz'ın ve diğer Fars şehirlerinin giderlerinin artmasına da sebep olmuştur. Bu durum Atabeg Ebu Bekr'i Moğollara ödenecek olan yıllık haracın toplanması ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması gibi

¹⁰⁵⁴ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, 117-118; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 214,218; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 462.

¹⁰⁵⁵ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 91-92; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 113; Hâfiz Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfiz Ebrû*, 2:171; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:386; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 121; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 87.

giderlerin karşılanabilmesi için Fars'ta yeni vergiler çıkarılmaya mecbur bırakmıştır¹⁰⁵⁶.

Hülâgu Han, İran topraklarında İlhanlı hükümetini kurması ile birlikte kendisine tabi eyaletlerin idaresi için yeni şahneler görevlendirdi. Bu şahnelerden Emîr Altacu, 657/1259 yılında İlhanlılar ile Salgurluların münasebetlerini düzenlemek için Şîrâz'a geldi. Yapılan antlaşmalar ile Salgurluların İlhanlılara bağlılığını akrabalık bağı kurularak daha da güçlendirme kararı alındı. Bunun için de Atabeg Ebu Bekr'in oğlu Sa'd'ın kızlarından Abiş'in, Hülâgu'nun oğlu Mengü Timur ile evlenmesine karar verildi¹⁰⁵⁷. İlhanlıların ilk yıllarından itibaren Şîrâz ve Fars topraklarının büyük bir bölümünün İncû adıyla hânedân ailesinin has topraklarına dâhil edilmesiyle birlikte hem bu toprakların idaresi hem de buradan elde edilecek olan gelirlerin kayıtlarının tutulması için ayrı bir idareci kesimin görevlendirilmesini gerektirmiştir. Bu görevlileri korumak için de beraberlerinde giden askeri bölükler ve aileleri de bir süre sonra Şîrâz'da ciddi bir Moğol nüfusunun oluşmasına sebep olmuştur¹⁰⁵⁸.

Şîrâz sokaklarında ve etrafındaki kasabalarda konuşulan dillere bakıldığı zaman bölgenin etnik yapısı da büyük oranda tahmin edilebilir. Şîrâz'da halkın kullandığı diller arasında ilk sırayı Arapça alırken sonrasında ise Farsça ve Türkçe gelmektedir.¹⁰⁵⁹ Bunun dışında Kürtçe ve Lur bölgesinin kendisine özgü olan Lurî dilleri konuşulduğu mahalleler de bulunmaktaydı. Hatta XIV. yüzyıl Şîrâz'ında kendi aralarında kendi lehçelerini konuşan ve Farsçayı İbranice karakterler kullanarak yazan bir Yahudi topluluk da bulunmaktaydı¹⁰⁶⁰.

¹⁰⁵⁶ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 58; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 97.

¹⁰⁵⁷ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 121; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 95; Sümer, "Abiş Hatun", 1:310

¹⁰⁵⁸ Özgüdenli, 185-186;263-264

¹⁰⁵⁹ İbn Havkal, Fars bölgesindeki en yaygın dilin Farsça olduğunu söyler ve neredeyse bütün halkın Farsçayı bildiğini ve anladığını belirtmiştir. Genelde Mecusiler tarafından kullanılan ve Sâsânîler zamanından kalma Farsça'nın en eski hallerinden biri şeklinde olan Pehlevice ise çok yaygın olmadığı gibi anlaşılması da çok zor bir dildi. Bunun için Mecusiler dışında çok kabul gören bir dil olmamıştır. Şîrâz, Fars eyaletinin idare merkezi olduğu için bütün resmi yazışmalar da buradan yapılırdı. Bu yazışmalarda kullanılan dil ise Arapçaydı. Bunun dışında Arapların çoğunlukta olduğu mahallelerde sokak Arapçası, Türkler'in çoğunlukta olduğu Deşt-i Rum adı verilen yerde ise Türkçe konuşuluyordu. İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 230; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 134; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 446; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 51.

¹⁰⁶⁰ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 51.

3.2.2. Şîrâz'da Şehir Hayatı

Limbert'e göre Şîrâz'ın tarihi boyunca sahip olduğu bolluk ve refahının temeli, her ne kadar Basra Körfezi limanları ile Kuzey İran'ın önemli şehirleri arasındaki ticaret ve göç rotasındaki konumuna borçluymuş gibi görünse de bu temelin kaynağı aslında Şîrâz'ın Güney İran için bir yönetim merkezi olmasıdır. Şîrâz'da büyük bir politik merkezin varlığı, Fars'ta toplanan gelirlerin çoğunun diğer bölgelerdeki sarayları ve valileri desteklemek yerine bölgede kalması anlamına geliyordu. Bu yüzden de şehirde gerek ekonomik gerekse sosyal hayat olarak en iyi konumda olanlar idareci kesim ve devlet hizmetinde çalışan diğer memurlar olmuştur¹⁰⁶¹. Şîrâz'ın eyalet merkezi olması ve idareci kesimin yaşadığı yer olması sebebiyle hem idareci kesimi hem de bütün şehrin güvenliğinin sağlanması amacıyla belirli miktardaki ordu mensubu ve asker burada ikamet etmek zorundaydı. Bu durum da şehirde ciddi bir oranda askeri sınıfın varlığının kanıtıdır¹⁰⁶².

Şîrâz'da, belki de en etkili zümre olarak söyleyebileceğimiz, diğer bir sınıf ise dinî zümrelere dir. Gerek devlet tarafından görevlendirilmiş kadılar ve naibler gibi resmi görevliler ve gerekse de halkın nezdinde büyük saygı gören din âlimleri ve seyyidler şehir hayatının şekillenmesinde önemli roller üstlenmişlerdir¹⁰⁶³. İlhanlılar, İslamiyet'i resmi din olarak kabul ettikten sonra seyyidlere özel bir ilgi göstermeye başlamıştır. Gazan Han zamanında idari, ekonomik ve sosyal alanda yapılan birçok reforma seyyidlerin korunması ve onların hayat şartlarının iyileştirilmesi de dâhil edilmiştir. Gazan Han bu düzenleme faaliyetleri çerçevesinde 702/1302 yılında yayınladığı bir fermânla, seyyidler için ülke sınırları içerisinde birçok şehirde *Daru's-Siyade* adı verilen konaklama yerlerinin inşâ edilmesini emretti. Bu sayede şehirden şehire

¹⁰⁶¹ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 66.

¹⁰⁶² Büveyhîler zamanında askeri kesimin şehrin içinde çok fazla yer almasını önlemek amacıyla şehrin tam karşısına Kerd-i Fenahüsrev adında yeni bir şehir kurulmuştu. Sonrasında bu şehrin canlılığını arttırmak için çeşitli pazarlar ve festivaller düzenlenmiştir. Fakat zamanla halktan gereken ilgiyi görmeyince askerler tarafında da kullanılmayarak harabeye dönüşmesine engel olunamamıştır. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 447-448.

¹⁰⁶³ Ortaçağ Türk-İslam dünyasının en önemli olaylarından biri olan Moğol istilası, Yakınoğu'da birçok şehrin yıkılıp yıkılmasına sebep olmuştu. Şîrâz'ın Moğollara teslim olarak bütün şartlarını kabul etmesi onu bu yıkımdan korumuştur. Bu da diğer Moğolların istilasına maruz kalan şehirlerde yaşayan âlim ve din adamlarının Şîrâz'a gelmesini sağlamış ve Şîrâz'ı Ortaçağ İslam dünyasının ilmî, edebî ve dini merkezlerinden birine dönüştürmüştür. el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 113, ; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 88.

yolculuk eden seyyidlerin buralarda misafir edilerek ağırlanması amaçlandı. Bu fermân doğrultusunda başkent Tebriz, Isfahân, Bağdâd, Kirmân, Kâşân, Yezd, Sivas gibi önemli merkezlerde olduğu gibi Şîrâz'da da seyyidlere konaklamaları ve ihtiyaçlarının giderilmesi için bir Daru's-Siyade açıldı ve masraflarının karşılanması için de birçok gelir vakfedildi. Böylelikle bu yapıların İlhanlı ülkesinde yürütülen şehircilik ve imâr faaliyetlerinin de bir parçası olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁶⁴.

Şîrâz'da şehir hayatına maddi anlamda yön veren ve ekonomisini ayakta tutan çiftçi, esnaf ve tüccarlar diğer bir sosyal tabakayı teşkil etmektedir. İlhanlılar zamanına kadar çeşitli dönemlerde inişli çıkışlı bir grafik sergileyen Şîrâz ekonomisi, özellikle Gazan Han'ın hayata geçirdiği reformlar ve düzenlemeler sayesinde ciddi oranda canlanma eğilimine girmiştir. Fakat bu reformların Gazan Han'ın hayatı ile sınırlı kalması ve ortaya çıkan siyâsî istikrarsızlık şehrin ekonomisini de olumsuz etkilemiştir¹⁰⁶⁵. Şîrâz'da sosyal statü olarak en alt tabakayı diğer birçok şehirde ve ülkede olduğu gibi köleler ve cariyeler oluşturmaktaydı. Her ne kadar İslam dinine hoş karşılanmayan bir uygulama olsa da kölelik ve cariyelik Fars eyaletinin diğer bütün şehirlerinde olduğundan daha yoğun bir şekilde varlığını devam ettirmekteydi. Şîrâz'ın mevcut ticari potansiyeli içerisinde kendisine ciddi bir pazar imkânı bulan köle ve cariyelerin durumları hakkında ilk kez Gazan Han zamanında bir düzenleme yapılması kararlaştırılmıştır. Bu düzenlemelerin en önemli kısmı ise köle ve cariyelerin zorla çalıştırıldığı *harabatlar*¹⁰⁶⁶ ile ilgili olmuştur. Şîrâz ile ilgili gerek İlhanlılar'dan önceki dönemlere ait kayıtlara gerekse İlhanlılar dönemi kayıtlarına göre sayıları hiçte azımsanmayacak miktardadır. Özgüdenli'nin Reşîdüddîn'in kayıtlarına dayanarak naklettiğine göre, köle tacirleri tarafından daha fazla para verdikleri için harabatlara satılan kadınların bir kısmı buralarda çalışmak istemedikleri halde buna zorlanmaktaydı. Gazan Han, bu evlerin her ne kadar kötü yerler olduğunun farkında olsa da, geçmişi çok eskiye dayandığı ve bu tür yerlerin bir kerede yasaklanarak kapatılmasının mümkün olmayacağını düşünerek ilk etapta buralarda

¹⁰⁶⁴ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 335.

¹⁰⁶⁵ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 418-419.

¹⁰⁶⁶ Harabe kelimesinin çoğulu olan bu kelime, meyhâneler ve hayat kadınlarının çalıştırıldığı evleri tanımlamak için kullanılırdı. Mukaddesi ve diğer bazı kaynakların fahişehâne olarak tanımladığı bu yerler, meyhâne veya fahişelerin çalıştırıldığı yerler olarak bilinmekteydi. Bu mekânların Şîrâz'daki sayısı ise diğer İran şehirlerine oranla oldukça fazlaydı. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 446; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 72; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 323.

köle ve cariyelerin zorla çalıştırılmasını yasakladı. Ayrıca yayınlanan bir yarlğ ile buralarda çalışmak istemeyen cariyelerin belirli bir ücret karşılığında devlet tarafından satın alınarak seçtikleri bir kişi ile evlendirilmesi emredildi¹⁰⁶⁷.

Hamdullâh Müstevfi, 740/1340 yılı kayıtlarına göre Şîrâz şehrini 17 mahalle ve 9 giriş kapısı olarak taksim etmiştir. Bu kapıları İstahr, Dârek-e Musa (veya Derâk Musa), Beydâ, Kâzerûn, Selem (veya Sellam), Fesa, Bab-ı Nev (Yeni Kapı), “Hükümet Kapısı” manasında Bab-ı Devlet ve “Saadet Kapısı” manasındaki Bâb-ı Sa’ade (veya Saadet) olarak adlandırılmıştır¹⁰⁶⁸. Fakat aynı dönem için mevcut 17 mahallenin adlarına eserinde yer vermemiştir. Ayrıca bu mahalleler, iktidar için mücadele eden kişilere sağladıkları desteklerle XIV. yüzyılın politik mücadelelerinde anahtar rol oynamışlardır¹⁰⁶⁹. Daha sonradan tespit edilen ve Abd’ur-Refi Hakikat tarafından listelenen bu mahallelerin isimleri ise; Tavuk Pazarı, Ulu Bahçe, Şehzâde, Şâh Meydanı, Yeni Cami, Yüksek Bahçe, Küçük Kale, Siyah Taş Mahallesi, Su Kenarı ve Yahudiler’dir¹⁰⁷⁰. Müstevfi’nin çağdaşı olan İbn Battûta’nın 727/1327 ve 740/1340 yılında Şîrâz’a yaptığı iki seyahatinde aldığı notlar, Şîrâz’daki şehir hayatı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eserinde Şîrâz’dan övgüyle bahseden İbn Battûta, Şîrâz hakkındaki kayıtlarına şehrin geniş bir sahaya kurulmuş eski ve meşhur bir şehir olduğunu, caddelerinin kalabalık ve bakımlı, çarşılarının ise muhteşem olduğunu belirterek başlamıştır¹⁰⁷¹. Ardından da düz bir ovada kurulmuş olan şehrin herhangi bir nehir boyunda kurulmuş olmamasına rağmen etrafından geçen beş derenin şehrin bütün su ihtiyacını karşıladığını belirten İbn Battûta, Şîrâz’ın sokaklarının, pazarlarının, etrafındaki bahçelerinin ve ahalisinin güzelliğinden bahsederken şehrin bu güzelliği ile Dımaşk (Şam)’a rakip olabilecek tek şehir olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Şîrâz’ın binalarının sağlamlığını ve şehirdeki her meslek grubunun kendisine

¹⁰⁶⁷ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 72; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 323.

¹⁰⁶⁸ Müstevfi, *Nuzhetü’l-Kulüb*, 114; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 445-446; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 317; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 53-54.

¹⁰⁶⁹ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 54.

¹⁰⁷⁰ Hekikat (Ref’i), *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristânhâ-yı İnan*, 351;

¹⁰⁷¹ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284; Mehlika Üstündağ, “İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İnan Coğrafyasında Sosyal Yaşam”, *İraniyat İnan Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2017) 53-54.

ait olan ve başka meslekten esnafın aralarına giremeyeceği özel çarşıların olduğunu nakletmiştir¹⁰⁷².

Limbirt, XIV. yüzyılda kapladığı alan, insan kaynaklarındaki dağınıklık ve olası nüfus yoğunluğu göz önünde bulundurularak Şîrâz'ın nüfusunu tahmin edebileceğini söylemiştir. Şîrâz'ın 7-8 kilometrelik çevre genişliği ve 350 ile 390 hektarlık bir alana sahip olduğu göz önünde bulundurulursa Şîrâz'ın merkez nüfusunun 50-60.000 kadar, etrafındaki küçük şehir, köy ve kasabalar ile birlikte Şîrâz bölgesinin tamamının ise 200.000 kadar bir nüfusa sahip olması muhtemeldir. XV. yüzyılda Fars bölgesine seyahat düzenleyen Venedikli seyyahlardan Angiolello ve Josephat Barbaro'nun seyahatnamelerindeki veriler de bu tahminleri destekler niteliktedir¹⁰⁷³.

Şîrâz halkının muhabbet ve yardımseverlikte çok ileri olduğunu söyleyen İbn Battûta, şehir halkını dış görünüş olarak sağlıklı, temiz ve güzel yüzlü insanlar olarak nitelendirmiştir. Bununla birlikte Şîrâz halkını iffetlerine düşkün ve dindar insanlar olarak tanımlarken özellikle kadınların çarşıya çıkarken giyimlerine çok dikkat ettiğine değinmiştir. Şîrâzlı hanımlar, çarşıya çıkarken ayaklarına mest geçirir, çarşaf takar ve yüzlerini peçe ile örterek hiçbir yerlerinin görünmemesine dikkat ederlerdi. Bu kadınların büyük çoğunluğunu iyiliksever kişiler olarak niteleyen İbn Battûta, kadınların her fırsatta bol bol sadaka vermek gibi güzel alışkanlıklarının olduğunu söyler. Bunun yanı sıra her Pazartesi, Perşembe ve Cuma günleri sayısı iki bini aşan kalabalık bir kadın grubunun şehrin en büyük camisinde toplanarak bir taraftan yelpaze sallayıp diğer taraftan vaaz dinlemek gibi kendisine ilginç gelen adetlerinin olduğunu da yazmıştır. Battûta bu durum karşısındaki şaşkınlığını ise “*Bu kadar kadının bir araya geldiğini başka ülkede görmedim*” sözleri ile ifade etmiştir¹⁰⁷⁴.

Battûtaya göre, *Şîrâz'ın belli başlı üç camisinden en büyüğü olan ve aynı zamanda şehrin Ulu Cami'si olma özelliğine sahip olan camisine Mescid-i Atik ya da Cami-i Atik deniliyordu. Avlusu gayet geniş ve mermer döşeli olan bu caminin müthiş bir mimârisi vardı. Sıcak mevsimlerde her akşam sulanan bu caminin avlusu güneş*

¹⁰⁷² İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284, Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 55.

¹⁰⁷³ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 50.

¹⁰⁷⁴ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284; Üstündağ, “İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İran Coğrafyasında Sosyal Yaşam”, 54.

battıktan sonra şehrin ileri gelenlerinin toplanarak akşam ve yatsı namazlarını kıldıkları daimi bir mekândır¹⁰⁷⁵. Bu caminin etrafı şehrin büyük pazarını meydana getiren ve her meslek grubunun yani her bir loncanın kendisine ait kullanım alanları ile çevriliydi. Cami avlusunun belirli noktalarından bu pazara giriş imkânı sağlayan kapıları da mevcuttu. Bu kapılardan belki de en çok kullanılanı ve en meşhur olanı ise kuzey tarafında sebzeçiler çarşısına açılan Bâbü'l-Hasan ya da Bab-ı Hasen adıyla bilinen kapıydı¹⁰⁷⁶. Ayrıca bazı kaynaklar, Mescid-i Atik bölgesinde yer alan bir takım küçük pazarlardan da bahseder. Bu pazarlar şehir pazarı olmaktan ziyade daha çok küçük mahalle pazarı niteliğindedir. Bu pazarlardan kaynaklarda adı geçen ve en çok bilineni ise konumu itibarıyla büyük pazarında bir bölümünü oluşturan ve ayakkabı işi ile uğraşan *Givehduzan* da denilen zanaatkarların oluşturduğu *Bazar-e Bağ-e Nev* adlı pazardır¹⁰⁷⁷.

Şîrâz'ın şehir hayatında Mescid-i Atik'ten sonraki diğer bir önemli mekân ise hem yerli halkın hem de dışardan gelen birçok kişinin uğrak yeri olan *Mecdiye Medresesi*'dir. Şîrâz'a yaptığı ikinci ziyarette bu medresede konaklayan İbn Battûta, bu medreseye geliş amacını yaşadığı dönemde evliyanın kutbu ve önderi sayılan Kadı Mecdüddîn İsmail b. Muhammed b. Hudâdâd'ı ziyaret etmek olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu medresenin şeyhin kendisi tarafından bizzat yaptırıldığını söyleyen İbn Battûta, Kadı Mecdüddîn'in gerek Fars bölgesinde gerekse İslam dünyasının diğer bölgelerinde büyük saygı gördüğünü anlatır. Onu ziyarete gelenler arasında Ebu Said Han'ın elçisi ve Irak hâkimi olan Horasânlı Nâsireddîn Derkandî ve Fars hâkimi Ebu İshak b. Mahmûd Şâh b. İncû gibi dönemin önemli idarecilerinin olduğunu nakletmiştir. Kayıtlarında ilk olarak Nâsireddîn Derkandî'nin ziyaretine yer veren İbn Battûta, onun şeyhin huzuruna vardığı sırada başındaki külahı çıkararak diz çöktüğünü ve şeyhin ayağını öptüğünü anlatır. Ardından da Nâsireddîn Derkandî, Tatar beylerinin sultanın huzurunda yaptıkları gibi eliyle kulaklarını tutarak şeyhin önünde oturduğunu söylemiştir. Moğollar için saygının son mertebesi olarak görülen olan bu hareketi daha sonradan şeyhin huzuruna çıkan Ebu İshak İncû da yapmıştır¹⁰⁷⁸. Şîrâz halkının kadı

¹⁰⁷⁵ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284; Üstündağ, "İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İnan Coğrafyasında Sosyal Yaşam", 54.

¹⁰⁷⁶ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 317

¹⁰⁷⁷ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 65-66.

¹⁰⁷⁸ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284-285; Üstündağ, "İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. yüzyıl İnan Coğrafyasında Sosyal Yaşam", 54; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 96-97.

yerine *Mevlânâ-yı A'zâm* yani büyük efendimiz olarak çağırdığı Kadı Mecdüddîn, Şîrâz'da uzun bir süre başkadı yani Kadı-ül Kudatlık yaptıktan sonra 752/1351-1352 vefat etmiştir¹⁰⁷⁹.

İbn Battûta'nın Şîrâz'da bulunduğu zamanlarda idareyi elinde bulunduran Ebu İshak İncû ve ordusu hakkında da bilgiler vermektedir. Ebu İshak'ın yakışıklı, asil ruhlu, cömert ve mütevazı biri olduğunu söyleyen İbn Battûta, onun elinde büyük bir kuvvet ve geniş bir arazi olduğunu söyler. Ordusunun askeri kısmının Türklerden ve İranlılardan oluştuğunu söyler. Ayrıca Ebu İshak'ın Şîrâzlılara hiç güvenmediği için bu ordunun seçkin kumandanlarını ise İsfahânlılardan oluştuğunu söylemektedir. Ebu İshak, Şîrâzlıları cesur, birbirlerine aşırı bağlı ve hükümdarlarına karşı cüretkâr davranışları olan bir toplum olarak gördüğü için onların silah taşımalarını dahi yasaklamıştır. Askerlerine silah taşıyan bir Şîrâzlı gördükleri takdirde derhal tutuklanmasını ve cezalandırılmasını emrettiği söylenmektedir. Bu durumu şahit olduğu bir olayla şöyle açıklamaktadır: “*Bir gün kolluk görevinde bulunan bir grup muhafızın bir adamı boynundan zincire vurulmuş halde çek çeke şehrin emniyet müdürüne götürdüklerine şahit oldum. Sebebini sorduğumda geceleyin elinde bir yay taşıdığını söylediler.*” Bu durum karşısında büyük bir şaşkınlık yaşayan İbn Battûta, Sultanın Şîrâzlılara karşı çok acımasız olduğunu esasen onlardan korktuğu için İsfahânlıları Şîrâz halkından daha üstün tuttuğunu kayıtlarına eklemiştir¹⁰⁸⁰.

Şîrâz'ın bölgedeki diğer şehirlerden ayrı kılan ve özel olmasını sağlayan diğer bir özelliği ise sahip olduğu hastahânesidir. Şîrâz'daki ilk hastahâne, X. yüzyılda Büveyhî hükümdarı Azaduddevle zamanında inşâ edilmişti. Fakat bu hastahâne devletin son zamanlarında Selçuklular ile girişilen mücadelelerde önce büyük hasar görmüş ardından da harabeye dönmüştü. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise Salgurlular'dan Fars hâkimi olan Atabeg Ebu Bekr ve vekili Mukarredîn Mesud tarafından Şîrâz'ın Selem kapısı civarına bir hastane yaptırılarak vakfedildi. XIV. yüzyıl başlarında ise bu hastahânenin vakıfları Şîrâz'a yapılan yağma seferlerinden büyük zarar görmüştür. Bunun üzerine İlhanlıların meşhur veziri Reşîdüddîn, Şîrâzlı hekim, Necmeddîn Mahmûd b. İlyas'ı hastahânenin yeni sorumlusu ve aynı zamanda vakıflarının da yürütücüsü olarak görevlendirdi. Ayrıca iki yüz cerib tahıl alanı ile birlikte çeşitli

¹⁰⁷⁹ Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 97.

¹⁰⁸⁰ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:288.

hayvanlar, kumaş, deri ve nakit 10.000 dinarı hastanenin yıllık ücretine ekledi ve kendisi için çalışan memur ve vekillerine de yeni bir yazılı emir beklemeden bu ücretin düzenli olarak ödenmesi emrini verdi¹⁰⁸¹.

İbn Battûta'ya göre Şîrâz, önemli ziyaretgâhların bulunduğu bir şehirdi. Seyyah, bu ziyaretgâhlardan ilk olarak Ali Rıza b. Musa'nın¹⁰⁸² kardeşi Ahmed b. Musa'nın¹⁰⁸³ türbesi hakkında bilgiler verir. Ahmed b. Musa'nın soy kütüğünü Ahmed b. Musa b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebu Tâlib olarak veren İbn Battûta, Şîrâzlıların bu mekâna çok saygı gösterdiğini söyler. Hatta Şîrâz hükümdarı Ebu İshak'ın annesi Taş Hatun, bu türbenin yanına büyük bir medrese ve türbeyi dışardan ziyarete gelen yolcular için bir zaviye dahi yaptırmıştır. Bu türbede sabah akşam Kur'an okunduğunu nakleden İbn Battûta, bu türbenin şehrin kadılarının, fıkıh âlimlerinin ve diğer şeyhlerin toplanma mekânlarından biri olarak tanıtmıştır. Şîrâz halkının önemli ziyaret ve toplanma merkezlerinden bir diğeri ise Kutlu Meşhed olarak bilinen ve genelde Hz. Hasan'ın soyundan gelen Şeriflerin toplandığı bir mekândır. Burada öğlen namazından sonra başlayan etkinlikler kapsamında ilk olarak güzel sesli hafızlar Kur'an okurdu. Yemek, tatlı ve meyveler getirildikten sonra şehrin ileri gelen vaizlerinden biri kürsüye çıkarak halka nasihatte bulunurdu. Yatsı namazına kadar süren bu etkinlikleri Taş Hatun, mescide bakan kafesli bir mahfilden takip ederdi. Günün sonunda etkinlikler bitince emîrlerin kapılarının önünde yapıldığı gibi türbenin kapısında da davullar çalınır, borulara ve zurnalara üflenirdi¹⁰⁸⁴.

Şîrâz'daki diğer bir önemli ziyaret mekânı ise Fars topraklarında “Şeyh” diye ünlenmiş olan Allâh dostu Ebu Abdullâh b. Hafîf'in¹⁰⁸⁵ kabri ve türbesidir. İbn

¹⁰⁸¹ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 66.

¹⁰⁸² 159/770 yılında Medine'de doğduğu tahmin edilen Ali er-Rıza b. Musa b. Cafer, Şiiilerin sekizinci imamı olarak bilinir. Kendisine Sâbir, Razî, Vefî ve Rıza gibi çeşitli lakaplar verilmiş olup bunlar içinde en meşhur olanı, Halife Me'mun tarafından verilen er-Rıza'dır. Halife bu lakabı ona ilim, ibadet, zühd ve takvâ gibi üstün meziyetleri dolayısıyla vermiştir. Ali er-Rıza Mescid-i Nebevî'de ilim meclisi kurup hayatını öğretimle geçirmiş, fetvalar vermiş ve ömrünün son yıllarına kadar siyasetten uzak kalmıştır. Şii kaynaklar, Mûsâ el-Kâzım'ın, kendisinden sonra oğlu Ali er-Rıza'yı imam tayin ettiğine dair çeşitli nakiller yapar. Ali er-Rıza'nın imamlık dönemi yirmi yıl sürmüştür. Ahmet Saim Kılavuz, “Ali er-Rıza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:436.

¹⁰⁸³ Ali er-Rıza'nın kardeşi olan Ahmed b. Musa, Meşhed şehrinde medfundur. 744/1343 yılında kabri ve mescidi onarılmıştır. Ahmed b. Musa İran'da Şâh Çerağ olarak da bilinir. İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:308 (Dipnot: 54).

¹⁰⁸⁴ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:294; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 99; Üstündağ, “İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İran Coğrafyasında Sosyal Yaşam”, 55.

¹⁰⁸⁵ İbn Battûta'nın notlarına göre bu sufi, Saffari hükümdarlarından Amr b. Leys'in kumandası altında bölgeye akınlar yapan bir subayın oğludur. 266/879'da Şîrâz'da doğmuştur. “Şeyh-i kebir, şeyh-i

Battûta'nın “*Bütün Fars topraklarının direği*” olarak tanımladığı bu zatın türbesi halkın sürekli ziyaret ettiği mekânlardan biridir. Kabrinin hemen yanında yine onun adına yaptırılan bir zaviye ve medrese bulunmaktadır. Taş Hatun da tıpkı Ahmed b. Musa'nın türbesini her Pazartesi akşamı ziyaret ettiği gibi Perşembe akşamları da Abdullâh b. Hafîf'in türbesini ziyaret ederdi. Ayrıca Şîrâz hâkimi Ebu İshak'ın ve aynı zamanda İncûlu hânedânın da atası olarak kabul edilen Emîr Mahmûd Şâh İncû'nun türbesi de şeyhin mezarının bitişiğindedir¹⁰⁸⁶. İbn Battûta, Şîrâz'ın önemli ziyaretgâhlarından bir diğeri de evliyanın büyüklerinden olan Rûzbihân-ı Baklî'nin¹⁰⁸⁷ kabri olarak nakleder. Onun türbesinin hutbe okunacak kadar büyük bir caminin içerisinde olduğunu söyleyen İbn Battûta ziyaret edenler arasında Kadı Mecdüddîn'in de olduğunu ve onun burada İmam Şafii başta olmak üzere birçok âlimin eserlerinden vaazlar verdiğini aktarır¹⁰⁸⁸. İbn Battûta, Rûzbihân-ı Baklî'nin türbesinden ayrıldıktan sonra onun talebelerinden ve tıpkı hocası gibi Şîrâz'ın önemli âlim ve din adamlarından biri olan Şeyh İzzeddîn Mevdûd b. Muhammed b.

meşâyih, şeyh-i Şîrâzi” gibi unvanlarla da anılır. Ümmü Muhammed diye tanınan ve kadın evliyalar arasında zikredilen annesi kendisine tasavvuf hırkasını giydirmiş olup daha sonra ona Şîrâz'ın meşhur mutasavvıflarından İbn Atâ da hırka giydirmek istemişse de annesinin hırkasına bağlı kalmak gerektiğini düşündüğü için bunu kabul etmemiştir. İbn Hafîf, bir yandan geçimini sağlamak için çalışırken öte yandan Şîrâz'ın ünlü âlim ve şeyhlerinin meclislerine devam etti. Şîrâz'da yaygınlaşan Sünni bir tarikatın kurucusu olduğu bilinen bu şeyh 372/982 yılında Şîrâz'da vefat etmiştir. Sağlığında devlet adamlarından gördüğü ilgi vefatından sonra da devam etmiş, kabrinin üzerine bir türbe inşa edilmiş, daha sonra Şîrâzlı büyük sufiler de burada toprağa verilmeye başlanmıştır. Tahsin Yazıcı, “İbn Hafîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19:535-536; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:309 (Dipnot: 55); Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 100.

¹⁰⁸⁶ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:294; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 100; Üstündağ, “İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İnan Coğrafyasında Sosyal Yaşam”, 55.

¹⁰⁸⁷ Ne zaman doğduğu tam olarak tespit edilemeyen Baklî'nin *Meşrebü'l-ervâh* adlı eserinin sonunda 52 yaşında olduğunu yazması onun 526-527/1132-1133 yıllarında Fesa şehrinde doğmuş olma ihtimalini yükseltmiştir. Sadreddîn lakabıyla meşhur olan Rûzbihân-ı Baklî'nin babası sebze alım satımı işiyle uğraştığı için kendisi de gençliğinde bir süre bu işi yapmış, bu yüzden de Baklî, mahlası ile tanınmıştır. Baklî'nin yaşadığı çevre dini kurallara çok fazla bağlı olmasa da iç dünyasındaki arayışlar onu on beş yaşında iken tasavvuf eğitimi almaya sürüklemiştir. Eğitimi daha üst noktalara taşımak için geldiği Şîrâz'da bir hankah buldu ve burada ikamet etmeye başladı. 5678/1175 yılına kadar orada kaldı ve sonrasında Fesa'ya geri döndü. Burada yazdığı *Mantıku'l-esrâr bi-beyâni'l-envâr* adlı tasavvufi eserinde Fars bölgesi hâkimi Tekle b. Zengî'nin cülüsü için dua etti. Tekle'nin çağırısına uyararak tekrar Şîrâz'a gitti. Onun ve yerine geçen Sa'd b. Zengî'nin takdirini kazanarak himayelerine girdi. Kaynaklarda iki defa hacca gittiği, bir müddet Mekke civarında ikamet ettiği de söylenen Baklî, ömrünün sonuna doğru geldiği Şîrâz'da ayağına inen felç sonrasında vefat etti. Nazif Hoca, “Baklî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4:545; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:309 (Dipnot: 58); Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 100.

¹⁰⁸⁸ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:295; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 100-101;

Mu'ineddîn Mahmûd el-Müştehir Zerkûb el-Şîrâzî¹⁰⁸⁹ türbesini ziyaret etmiştir. Yine bu türbenin hemen yanında yolculara yemek verilen bir zaviyesi de bulunmaktaydı¹⁰⁹⁰.

İbn Battûta, her ne kadar türbesi Şîrâz'ın dışında olsa da, son ziyaret yeri olarak Fars dilinin en büyük şairi olarak tanıttığı Sa'dî'nin kabrini ziyaret ettiğini bildirir. Bu kabrin bitişiğinde şairin kendisinin yaptırdığı ve iç tarafında çok güzel bir bahçesi olan zaviyesi yer almaktadır¹⁰⁹¹. Ruknâbâd nehrine çok yakın olan bu yerde Sa'dî, elbiselerini yıkamak için kendisine özel birkaç küçük havuz yaptırmıştır. Sa'dî'nin vefatından sonra da şehir dışından onun kabrini ziyarete gelen halk kabrini ziyaret ettikten sonra onun zaviyesinde yemek yer, nehirde çamaşırlarını yıkar ve işleri bitince de geri dönerdi. Sa'dî'nin büyük zaviyesinin yanında bir küçük zaviye ve hemen onun bitişiğinde ise bir medrese bulunuyordu. Bu ikinci zaviye ve medrese, yine devrin önde gelen fıkıh âlimlerinden ve bir süreliğine emîrlik de yapmış olan Şemseddîn Semnanî'nin kabrinin hemen yanındadır¹⁰⁹².

Şîrâz'ı genel itibariyle büyük bir mezarlığa benzeten İbn Battûta, şehrin içinde ziyaret ettiği bütün türbe ve kabirlerinde sanki bu umumi mezarlığın büyük bir parçasıymış gibi olduğunu söyler. Bu benzetmesine gerekçe olarak da bu yöredeki ölü gömme adetlerini gerekçe olarak gösterir. İbn Battûta'nın naklettiğine göre, bu yörede yetişkin bir erkek vefat edince oğlu veya hanımı, evindeki odalardan birini türbeye dönüştürüp oraya defnederlerdi. Daha sonra odayı hasır ve kilimlerle döşeyerek ölünün baş ve ayak tarafına bir sürü mum dikerler. Son olarak odanın sokak tarafına demir parmaklıklı bir kapı açarlardı. Bu kapıdan hafızlar içeri girerek güzel sesle ve makamlı bir şekilde Kur'an okurdu. Ayrıca İbn Battûta, *Yeryüzünde Şîrâzlılar gibi güzel Kur'an okuyan kimseyi görmedim*" diyerek Şîrâzlı hafızların seslerinin çok güzel olduğuna da vurgu yapmıştır. Ev halkının bu türbelere çok iyi baktığını söyleyen İbn Battûta, bu türbelerin her yanının döşendikten sonra yakılan kandillerle adam hiç ölmemiş gibi davranılmaya devam edildiğini hatta her gün pişirilen yemeklerden bir

¹⁰⁸⁹ Bu zat hakkında detaylı bilgi sonraki bölümde verilecektir.

¹⁰⁹⁰ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:295-296; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 101; Üstündağ, "İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İnan Coğrafyasında Sosyal Yaşam", 57.

¹⁰⁹¹ Sa'dî Şîrâzî hakkında detaylı bilgiler sonraki bölümde verilecektir.

¹⁰⁹² Ölmeden önce kabrinin Sa'dî'nin mezarının yakınlarında bir yere yapılmasını vasiyet eden Semnanî'nin bu isteği öldükten sonra yakınları tarafından yerine getirilmiş ve Sa'dî'nin türbesinin hemen yanına bir zaviye ve medrese inşâ ettirilerek oraya defnedilmiştir. İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:296-297; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 102-103; Üstündağ, "İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İnan Coğrafyasında Sosyal Yaşam", 57.

kısımının meyyit hakkı olarak onun adına ayrılıp ihtiyaç sahibi bir fakire yedirildiğini söyler¹⁰⁹³.

3.3. ŞÎRÂZ ŞEHRİNDE DİNİ YAPILANMA

3.3.1. Müslümanlar

Hız. Ömer döneminde başlatılan fetih hareketleri neticesinde kazanılan Kadîsiye (14/635), Celûla (16/637) ve Nihâvend (21/642) savaşları ile dönemin en güçlü iki imparatorluğundan biri olan Sâsânî İmparatorluğu'nun varlığına son verilerek toprakları hâkimiyet altına alınmıştı. Bütün bu mücadelelerden sonra bölgedeki mutlak güç haline gelen Müslümanlar, Sâsânî topraklarında hem otoritelerini sağlamlaştırmak hem de bölgede kalıcı olmak adına Celûla, Tekrit, Kûfe ve Basra gibi şehirler kurarak Müslüman nüfusun bölgeye yerleşmesini sağlamıştır. Önceleri bölgedeki diğer fetihlere destek sağlamak amacıyla ordugâh olarak kurulan bu şehirler, bir süre sonra bölge halkından yeni Müslüman olan halkın da katılımıyla her geçen gün gelişerek büyümüş ve zamanla İslam medeniyetinin en önemli şehirleri arasına girmiştir. Hız. Ömer dönemi ile başlayan bu şehirleşme ve yayılma politikasının Emevîler dönemindeki en önemli örneği ise başta Fars topraklarının fethine askeri destek olması amacıyla ordugâh olarak kurulan fakat sonraları gerek konumu gerekse elverişli yaşam şartları ile birlikte Fars eyaletinin idare merkezi olan Şîrâz şehridir. Şîrâz'ın bölgesel olarak sahip olduğu köklü geçmişi, göç ve ticaret yolları üzerinde bulunması, Fars bölgesinin diğer şehirlerine oranla sahip olduğu coğrafi olanaklar ve İslami idari anlayışındaki hoş görüye dayanan sistem bu şehri kuruluşundan itibaren tarihinin her döneminde dini bakımdan çeşitli dinleri bünyesinde bulunduran bir yer yapmıştır. Fakat Şîrâz, her ne kadar çeşitli dinlerin bir arada yaşadığı bir şehir olsa da

¹⁰⁹³ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:295-296; Üstündağ, "İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İran Coğrafyasında Sosyal Yaşam", 55-56.

şehrin bağlı olduğu devletlerin ve dolayısıyla idarecilerinin Müslüman olması bu şehrin daima İslam şehri olarak anılmasını sağlamıştır¹⁰⁹⁴.

Şîrâz, Emevîler'den sonra İran topraklarını ve Fars eyaletini hâkimiyeti altına alan Abbâsîler zamanının büyük bölümünde de Müslümanların yine çoğunlukta olduğu bir şehir olmuştur. Aynı şekilde Şîrâz, Abbâsîlerin zayıflamaya başladığı ve Tâhirîler, Sâ mânîler, Saffarîler, Şebânkâreler gibi yerel hânedânlar ile Büveyhîler, Selçuklular ve kısa bir süre de olsa Hârezmşâhlar gibi devletlerin eyaleti kendi kontrolü altına aldıkları dönemlerde de İslam şehri olma özelliğini korumaya devam etmiştir. Şîrâz'da siyâsî olarak iktidarın el değiştiği geçiş dönemlerinde ortaya çıkan kargaşa ve istikrarsızlık ortamlarının sebebi de genel itibariyle dini bir karakter taşımayıp tamamen bölgedeki iktidar boşluğundan yararlanılarak bölgede mutlak güç olma çabaları olmuştur. Bu yüzden de bölgede çıkan ve dini karakter taşıyan olayların neredeyse tamamı ise karşıt dinlerin mücadelesinden çok İslamiyet'in kendi bünyesinde yer alan mezhepsel temelli çatışmalar olmuştur.

XIII. yüzyıla gelindiğinde bütün Orta Asya'yı ve Yakındoğu'yu derinden etkileyen ve hiç şüphesiz Ortaçağ tarihinin en önemli olaylarından biri olan Moğol istilası öncesinde İslam dünyası gerek siyâsî gerekse içtimai açıdan büyük bir bölünmüşlük içerisindeydi. Bu dönemde önce Büyük Selçuklu ardından da İran topraklarının büyük çoğunluğunu hâkimiyeti altında tutan Irak Selçuklularının tarih sahnesinden çekilmesi, Hârezmşâhların bölgede kontrolü ele alıncaya kadarki süreçte, İran ve Irak topraklarında büyük bir siyâsî boşluğun oluşmasına sebep olmuştur. Bu durum merkezi otoritenin sarsılmasına ve İran topraklarının neredeyse tamamında daha önceki dönemlerde de olduğu gibi yerel hânedânların hâkimiyet bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan etmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan bu bölgelerin neredeyse tamamında gerek dini çoğunluk gerekse idari otorite yine Müslümanların elindeydi. Büyük Selçuklular döneminden itibaren başlayarak bütün İslam coğrafyasında yayılmaya başlayan İsmailî hareketi zaten mezhepsel çatışmaların sıkça yaşandığı bir coğrafyada her geçen gün etkinliğini daha da arttırarak Müslümanların dinlerini

¹⁰⁹⁴ Bu bölgenin başlıca şehirlerinde bir Arap toplumu oluşmasına rağmen, bunlar yerli halka oranla sadece küçük bir azınlık durumundaydı. Aynı zamanda bu Arap topluluğu çeşitli kabile gruplarından oluşmaktaydı. Bununla birlikte, bazı yerlerde mesela Kum şehrinde Araplar, toplam nüfusun çoğunluğunu teşkil etmekteydi. Khalil Athamina, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (2000), 206-207.

yaşama şekli bakımından birçok parçaya bölünmesine sebep olmuştu. Bütün bu olaylara rağmen yine de Müslümanların lideri konumunda olan Abbâsî halifeliği başta Bağdâd olmak üzere bütün Sünnî İslam coğrafyasını bir arada tutmaya çalışıyordu. Abbâsî halifesi Nâsır Li-dinillâh'ın, siyâsî ve içtimai olarak istikrarsızlıkların ve kargaşanın hüküm sürdüğü bir dönemde başarılı bir yönetim sergileyerek İslamiyet'in ve Müslümanların dış dünyadaki itibarını geçici olsa da geri kazanmasını sağlamıştır¹⁰⁹⁵. Ancak hilafet yönetimi siyâsî olarak dışarda haçlılar ile içerde ise Hârezmşâhlar ile sürekli mücadele halindeydi ve bu mücadelelerden en çok zararı iç mücadelelerde görmüştür. Kurulduktan bir süre sonra bir süreliğine İran topraklarının büyük bir bölümünü hâkimiyeti altına alan Hârezmşâhlar, Abbâsî halifesi için hem siyâsî hem de dini liderlik yönünden büyük bir tehdit unsuruydu. Çünkü Hârezmşâh sultanı Alâeddîn Muhammed, Halife Nâsır'ın azledilerek yerine Hz. Hüseyin soyundan gelen ve halifelik makamını gerçekten hak eden birinin oturtulması gerektiği fikrini savunuyordu. Alâeddîn Muhammed, bu düşüncesini bir adım daha ileriye taşıyarak önce kendisini destekleyen birkaç âlimden fetva almış ardından da seyyidlerden Âlâ el-Mülk'ü Tirmiz'den getirterek onu halife yapmaya çalışmıştır¹⁰⁹⁶. Hârezmşâh sultanının bu tavrı karşısında çaresiz kalan Halife Nâsır'ın Hârezmşâhlar'a karşı Cengiz Han'dan yardım istediğine dair kayıtlar da vardır. Fakat bu kayıtların ne derece gerçeği yansıttığı hakkındaki tartışmalar her dönem varlığını sürdürmüştür¹⁰⁹⁷.

Moğol istilasını İran topraklarını ve Fars eyaletini idari, ekonomik ve sosyal yönlerden olduğu gibi dini yönden de etkilemiştir. Hem olumlu hem olumsuz manada etkileşimin olduğu bu dönemde Moğollar, ilk olarak İran'da Hârezmşâhlar'ın varlığına son vererek İran topraklarını tamamen kendi idaresine aldı. Ardından da kendilerine belirledikleri diğer hedefler olan İsmailîler ve Abbâsîleri de ortadan kaldırarak

¹⁰⁹⁵ Erdem, "Olcaıtu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", 4-5; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 1. Baskı, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 53-54; Mustafa Hizmetli, "Moğol İstilasını Karşısında Abbâsî Halifelerinin İslam Birliği Siyaseti", *Uluslararası Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3/2, (Aralık 2017), 355; Yuvalı, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. YY.)", 65; Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, Cilt II: Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*, Terc. Alp Eker vd., 1. Baskı, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 306-307; Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32:400; F. Taeschner, "Nâsır Li-dînillâh", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 9:92-94.

¹⁰⁹⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 311,330; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 54-55.

¹⁰⁹⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 424; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 243-244; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 55.

bölgedeki tek güç oldu. Moğolların bu süreçte İsmailîleri ortadan kaldırılarak Müslüman halk üzerindeki etkilerine son vermesi ne kadar olumlu etki yaratmışsa da Bağdâd'ı günlerce yağmalayarak Abbâsî devletinin ve hilafetin varlığına son vermesi de bir o kadar yıkıcı bir etki yaratmıştır¹⁰⁹⁸. Bu durum da Moğolların izlediği politikanın ne İslam yanlısı ne de İslam karşıtı olduğunu tamamen büyük hanlık tarafından belirlenen batı topraklarının fethedilmesi siyasetinin bir gereği olduğunu gösterir. Kaldığı Hülâgu'nun Bağdâd seferine çıkarken yanındaki en önemli destekçileri ve akıl hocalarından bazıları Sünni Müslümanlardan oluşuyordu. Yine aynı şekilde Moğollar hem İsmailî kalelerini yıkarken hem de Bağdâd'ı işgal ederken kendi ordularında yer alan Türk ve Müslüman unsurların yanı sıra Musul ve Fars atabeglerinden, tehdit yoluyla da olsa, askeri destek almayı ihmal etmemiştir. Sünni Müslümanlar için halifenin varlığı, her ne kadar eski güçlü dönemlerin çok uzağında ve sembolik dahi olsa, manevi anlamda bir koruyucunun varlığı manasına geldiği için büyük önem taşıyordu. Moğolların bu makama son vermesi bütün Sünni İslam dünyasında büyük bir çözülmeye yol açarken bu durumdan en çok memnun olanlar da hiç şüphesiz Hıristiyan dünyası ve Moğolların bu seferine destek veren Şii dünyası olmuştur¹⁰⁹⁹.

İlhan Erdem'e göre, *Bağdâd'in düşmesi ile beraber medeniyeti temsil eden kentlerin hemen tamamının tahrip edilmesi kent kültürü ile liberal anlayışın yerini göçebe-köy karışımı bir hayat tarzına ve ideolojik ve mistik (heteredoks) görüşe bıraktı. Böylece siyâsî yapı, toplum dokusu ve düzeni bozuldu. Yine aynı şekilde inançlar ve değerler erozyona uğrayarak Moğol kabile feodalizminin getirip benimsettiği askeri karakter tam ve kesin olarak Moğol idaresine giren bütün bölgelere hâkim oldu*¹¹⁰⁰. Bunun doğal bir sonucu olarak ise Moğol istilasından kaçarak kendisine güvenli bir yer arayan pek çok Müslümanın bir sonraki durağı ya Mısır ve Anadolu gibi Moğolların idare merkezine uzak ve Moğol etkisinin diğer bölgelere oranla kısmen daha az olduğu topraklar ya da Şîrâz gibi kendiliğinden teslim

¹⁰⁹⁸ A. Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", çev. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32, (2002), 225; Tural, Hülâgu Han'ın Bağdâd'ı istilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi, 34.

¹⁰⁹⁹ *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 51; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 155; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:387; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 95; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 165; Tural, Hülâgu Han'ın Bağdâd'ı istilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi, 34.

¹¹⁰⁰ Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", 6.

olarak Moğol zulmüne uğramamış topraklar oldu.¹¹⁰¹ Fars hâkimi Atabeg Ebu Bekr, Moğol Han'ı Ögeday'a gönderdiği bir heyetle Moğollara bağlılığını bildirmiş ve hâkimiyet bölgesine zarar gelmemesi adına onun bütün barış şartlarını kabul etmişti. Bu antlaşmanın sonucunda Fars bölgesi ve Şîrâz'ın, Moğol istilasının yıkıcı etkilerinden kurtularak diğer bölgelere oranla sakin günler yaşamaya devam etmişti. Diğer taraftan Moğollar ile yapılan bu antlaşmanın en önemli sonucu ise dini, edebî ve ilmî şahsiyetlerin toplanma merkezi haline gelen Şîrâz'ın bu devrede dönemin önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesidir¹¹⁰².

Fars hâkimi Atabeg Ebu Bekr, Ögeday Han ile yaptığı antlaşmanın gereği olarak Moğol şahnelerinin ve beraberindeki bir grup askerin Şîrâz'a yerleşmesini kabul etmişti. Fakat Atabeg Ebu Bekr, uzun bir süre bu şahneleri ve askerlerini şehrin dışında ikamet ettirerek sürekli gözetim altında tutmuştur. Bu da Müslüman ahalinin bir süre daha Moğol etkisinden uzak kalmasına imkân sağlamıştı¹¹⁰³. Bu durum Hülâgu Han'ın İlhanlılar devletini kurarak bölgeyi doğrudan kendisine bağladığı dönemde bir süre daha devam etmiştir. Fakat Atabeg Ebu Bekr ve oğlu Sa'd'ın yaklaşık iki hafta arayla vefat etmesinin ardından Şîrâz'da uzun yıllar devam edecek bir iktidar mücadelesinin ortaya çıkması Salgurluları yıkılışa sürüklediği gibi Şîrâz'da sosyal iktisâdî ve içtimai manada taşların yerinden oynamasına yol açacak gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu olaylar esnasında öldürülen Moğol nüfusunun da intikamını almak isteyen Hülâgu Han, öncelikle şehri tekrar kontrolü altına almış ve idareyi doğrudan kendi eline almak adına daha önceden oğlu ile nişanladığı Atabeg Sa'd'ın kızlarından Abiş Hatun'u sembolik olarak eyaletin başına getirmiştir. Fakat gerek idari ve gerekse mali idare için görevlendirdiği yönetici kesimi bir grup askerle birlikte Şîrâz'a göndererek şehri tamamen kendi denetimine aldı¹¹⁰⁴. Böylece bu tarihten itibaren başta Şîrâz olmak üzere bütün Fars eyaletinde Moğol etkisi kendini hissettirmeye başladı. Müslümanları baskı ve şiddetle dinlerinden vaz geçiremeyeceğinin farkında olan Hülâgu onları denetim altına alma yolu olarak diğer

¹¹⁰¹ Yuvalı, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. YY.), 70-71.

¹¹⁰² Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 91-92; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, 113; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:171; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:386; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 121; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 86-87.

¹¹⁰³ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 87-88.

¹¹⁰⁴ Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 507; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 130; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:392; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 110-111.

dini zümreleri destekleme ve Moğol halkını Müslümanların din propagandası yapmasına engel olmayı seçmiştir. Özellikle Hıristiyan olan hanımı Dokuz Hatun'un gönlünü hoş tutmak için İran topraklarının birçok yerinde kiliseler yaptırmıştı¹¹⁰⁵. Bu durum Abaka Han ve Argun hanlar zamanında biraz daha farklı bir boyut kazanmıştır. Abaka Han bazı rivayetlere göre kendisi gibi Budist olan büyük Han'a kendini ispatlamak için bir rivayete göre de İslam dinine olan nefretinden Zerdüşter, Budistler ve Hıristiyanlar için ibadethâneler inşâ ettirmekle yetinmemiş idaresi altındaki Müslüman halka her fırsatta işkence etmekten çekinmemiştir. Müslümanlara ait toprakların başta Moğollar olmak üzere başka dine mensup kişiler tarafından zapt edilmesine sesini çıkarmayan Abaka Han, bununla da yetinmeyerek İran sınırları içerisindeki birçok cami ve medresenin kapatılması ya da yıkılması için emir vermiştir. Aynı şekilde Müslümanların hac ziyaretine de engel olmak isteyen Abaka Han, hac yollarında yapılan eşkıyalık ve soygun olaylarına da sesini çıkarmamıştır. Bunun yanı sıra Müslümanlara ait birçok vakfın gelirlerini ellerinden alarak bu gelirlerin büyük kısmını Hıristiyanlara ve kendileri için hizmet veren Yahudi hekimlere tahsis etmiştir. Hatta İslam'a olan nefretinden vezir Cüveynî'yi domuz eti yemeye zorladığı dahi söylenir¹¹⁰⁶.

Abaka'nın Müslümanlara yaptığı eziyetin ve verdiği zararların etkileri, onun ölümünden sonra başa geçen ve Müslüman olan kardeşi Teküdar zamanında bir dereceye kadar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Öncelikle Müslümanların ellerinden zorla alınan topraklar ve evler sahiplerine iade edildi. Ardından da kapatılan ve kısmen tahrip edilen cami ve medreseler tekrar kullanıma açılarak zarar görenlerin tamir edilmesi sağlandı. Hac yollarının güvenliği tekrar sağlanarak Müslümanların hac ibadetini güvenle yerine getirmesi için bazı tedbirler alındı. Son olarak el konulan vakıfların gelirleri kendilerine iade edilerek bu vakıfların halka hizmete devam etmesi sağlandı¹¹⁰⁷.

Müslümanlara karşı tutum olarak babası Abaka Han'dan çok farklı düşünmeyen Argun Han, amcası Teküdar'ı tahttan indirip idareyi eline aldığı zaman

¹¹⁰⁵ Reşidüddin Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 4; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:570; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 41; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226.

¹¹⁰⁶ Spuler, *İran Moğolları*, 262-263; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 333; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 81-82,151-152.

¹¹⁰⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 263; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 157.

başlangıçta Müslümanlara bir takım imtiyazlar vermek zorunda kalmışsa da sonraki dönemlerde Yahudi veziri Sa'düddeve'nin de etkisiyle Müslümanlara açıktan açığa düşmanca davranmaktan geri kalmamıştır. Başta kendi akrabaları olmak üzere Yahudileri aleni bir şekilde kollamaya ve yüksek devlet memuriyetlerine getirmeye başlayan Sa'düddeve, işi en son Müslüman devlet görevlilerinin işine son verme noktasına getirince Müslüman halkın da büyük nefretini kazandı ve bir süre sonra da idam edildi. Argun Han da tıpkı babası Abaka Han gibi idaresi altındaki bütün topraklarda Zerdüş mabetleri, Budistler için tapınaklar ve Hıristiyanlar için kiliseler inşa ettirmeye devam etmiştir. Müslümanları ötekileştirme ve baskı altında tutulma faaliyetlerine Gazan Han'ın başa geçeceği döneme kadar devam edildiği anlaşılmaktadır. Fakat Argun Han dönemindeki kadar şiddetli ve düşmanca olmadığı Spuler'in "*Ne Geyhatu dönemi ne de Baydu Müslümanlara Argun derecesinde düşman olmamıştır.*" cümlesinden anlaşılabilir¹¹⁰⁸.

Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul ederek devletin resmi dini yapması gerek Fars eyaleti ve gerekse bütün İran topraklarında yaşayan Müslüman ahali için bir dönüm noktası olmuştur. Özgüdenli'ye göre Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi bazı batılı yazarlar tarafından zor şartlar altında alınmış siyâsî bir karar olarak nitelendirilse de onun İslamiyet ve Müslümanlar için yaptığı devrim niteliğindeki reformlar ve aldığı kararlar onun samimiyetine dair bütün şüpheleri ortadan kaldırmıştır. Ortaçağ tarihçileri tarafından İslam düşmanı olarak nitelendirilebilecek bir babanın oğlu olan Gazan Han'ın Müslüman olduktan sonra ilk işi dedesi ve babası zamanında İran topraklarında yaptırılan Zerdüş, Budist ve Hıristiyan mabetlerini yıkılmasını sağlamıştır. Bu mabetlerin yenilerinin yapılmasını da kesin bir dille yasaklayan Gazan Han, babası tarafından bizzat inşa ettirilen ve içerisinde resminin bulunduğu tapınaklar için bile aldığı kararını uygulanmaktan çekinmemiştir. Böylelikle İslamiyet, Budizm'in yerine İlhanlıların resmi dini haline gelmiştir¹¹⁰⁹.

Gazan Han, diğer dinlere ait ibadet yerlerinin yıkılmasını sağladıktan sonra hiçbir camisi ve hamamı olmayan bazı köylerin olduğunu fark etmiş ve bu duruma son

¹¹⁰⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 264; Uyar, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", 137-138; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 157-158.

¹¹⁰⁹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 333-334; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:657; Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 211; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226-227; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 158-159.

vermek için ihtiyaç duyulan yerlerde camilerin ve hamamların yapılmasını mutlak bir gereklilik olarak görmüştür. Çünkü ona göre hamam ve camisi olmayan yerlerde yaşayan Müslüman halk, bedeni ve ruhani temizliğini yeterince yapmamış ve Cuma namazlarını da hakkıyla kılamamışlardır. Oysa bunlar dinen mutlaka yerine getirilmesi gereken şeylerdir. Bu nedenle Gazan Han, ülke çapında imâr faaliyetleri başlatarak camisiz ve hamamsız hiçbir yerleşim merkezinin kalmamasına dair fermânlar yayınlamıştır. İki yıl içerisinde de bu düşüncesini yerine getiren Gazan Han, yeni yapılan bu hamamların gelirlerinin ise o bölgedeki dini müesseselerin tamir, aydınlatma ve çalışanlarının maaşlarının ödenmesi için kullanılmasını emretmiştir¹¹¹⁰.

İslam'ı yüceltmek adına alınan radikal kararlarına bir yenisini daha ekleyen Gazan Han, ilan ettiği bir yarlıg ile içki ve şarap içmeyi yasaklamıştır. Ayrıca bu kanuna uymayıp şehir ve pazarlarda sarhoş bir halde yakalananların ise halkın gözü önünde cezalandırılmasını emretmiştir. Hanifi Şahin'in Reşîdüddîn'den naklettiğine göre Gazan Han, bu yasakların gerekçesini tamamen dini nasrlara dayandırmıştır. Gazan Han'ın, şarabın ve her türlü içkinin Allâh tarafından yasaklandığını, Hz. Peygamber (S.A.V.)'in de onu bütün kötülüklerin anası olarak saydığı için yasaklandığını ve İslam fıkıh mezheplerince de yasaklandığı için böyle bir karar aldığı ifade edilmiştir. Bunun için de Gazan Han, bu yasağa uymayanların ise âleme ibret olması için çıplak bir şekilde bütün halkın görebileceği şekilde sokaklardaki ağaçlara bağlanarak cezalandırılmasını emretmiştir¹¹¹¹. Özgüdenli de bu yasağın Şîrâz'da uygulanma şekli hakkındaki kayıtları Vassâf'tan aktararak Gazan Han'ın bu yasağı ne kadar ciddiye aldığını gözler önüne sermektedir. Bu kayıtlara göre, ülke genelinde içki yasağının çıkmasının ardından Şîrâz'da Moğol askerleri tarafından sarhoş olarak yakalanan kişilerden bazıları *arûs-i mestân*, denilen bir ağaca çıplak bir şekilde asılarak teşhir edilmiştir¹¹¹².

Gazan Han'ın Müslüman halkın zararına ve toplumun çökmesine neden olduğunu düşündüğü diğer bir konu ise kadın köle ve cariyelerin zorla çalıştırıldığı

¹¹¹⁰ Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 216.

¹¹¹¹ Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 216.

¹¹¹² Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 232-233; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 336-337; Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 216.

harabat adı verilen meyhâneler ve genel evler üzerine olmuştur. Özellikle Şîrâz'da geçmişî yüz yıllar öncesine dayanan ve sayılarının çokluğu birçok ana kaynakta yer alan bu yerlerin tamamen kapatılmasının mümkün olmadığını gören Gazan Han, bu yerler için bir takım düzenlemeler yapma kararı aldı. Gazan Han özellikle cami, manastır ve medrese gibi ibadethâneler civarında faaliyet gösteren harabatların kapatılmasını, köle ve cariyeleri zorla çalıştıran fuhuş şebekelerinin sıkı kontrol altında tutularak kimsenin zorla çalıştırılmasına müsaade edilmemesini emretmiştir. Ayrıca bu yerlerde çalışmak istemeyen kadınların geçimini sağlayabilecekleri kadar paranın devlet hazinesinden kendilerine tahsis edilmesini ve evlenmek isteyenlere de her türlü yardımın yine devlet eliyle yapılmasını istemiştir¹¹¹³.

Gazan Han, ülkesinde yaşayan ihtiyaç sahibi Müslümanlara yardımcı olabilmek adına bütün ülkede geçerli olmak üzere yeni bir zekât kanunu çıkardı. 700/1300-1301 yılında çıkarılan bu kanuna göre bütün ülkeden toplanması planlanan 20 tümen yani 200.000 dinarlık zekât miktarı şehir ve köylerin gelirine göre taksim edildi. Her yıl düzenli olarak toplanması planlanan bu paralar başkent Tebriz'e gönderildikten sonra buradan ülke genelinde ihtiyacı olan kimselere dağıtılacaktı. Özgüdenli, bu zekât miktarından Şîrâz'ın payına düşen miktarın ise bütün ülkede toplanılacak miktarın 1/5 i kadar yani 4 tümen (40.000 dinar) olduğunu Vassâf'ın kayıtlarından aktarmıştır. Ancak bu teşebbüsün ülke genelinde ne kadar sağlıklı uygulandığı ya da gerçekten ihtiyaç sahiplerine dağıtılıp dağıtılmadığı hakkında bilgi yoktur¹¹¹⁴. Gazan Han, zekât konusunda yaptığı düzenlemenin ardından sadaka konusuna açıklık getirmek ve özellikle de devlet görevlilerinin ve yerel hâkimlerin istismarına engel olmak için yeni bir yarlığ yayınladı. 701/1301 yılında ilan edilen bu yarlığa göre bundan böyle devlet tarafından belirlenecek şekilde ve nakit olarak tahsil edildikten sonra merkeze ulaştırılması emredildi¹¹¹⁵.

Gazan Han'ın İslam'ı ve Müslümanları korumak adına yaptığı en önemli işlerden birisi de hac yolu güvenliğini sağlamak olmuştur. Gazan Han 702/1302 yılı ortasında hac yolunun emniyetinin sağlanması ve hacıların korunması için Emîr

¹¹¹³ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 323; Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 218; Hanifi Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 1/45, (2016), 116.

¹¹¹⁴ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 233-234; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 337.

¹¹¹⁵ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 234; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 337-338.

Kutlugşâh'ı *Emîrû'l-Hacc* unvanıyla hac emîrlğine tayin etti. Daha sonra da onun emrine verilen 1000 atlı, Mekke seyyidleri için hazırlanan çeşitli hediyeler ile Kâbe için hazırlanan örtüyü götürmekle görevlendirildi. Gazan ayrıca, Mekke ve Medine melikleri ile Arap şeyhleri için hazırlanan özel hediyeler ile 12 tümen yani 120.000 dinar tutarındaki zekâtı da ihtiyaç sahiplerine dağıtılması için gönderdi¹¹¹⁶.

Gazan Han'ın ülke sınırları içerisinde dini birliği sağlamak adına ve Müslümanları korumak adına uygulamaya koyduğu yenilikler Müslüman halkın kaygılarını ortadan kaldırdığı gibi devlete olan güvenlerini arttırmıştır. Müslüman halkın geneli için yapılan iyileştirmelerin diğer bir cephesi de peygamber soyundan gelen seyyidlerin korunmasına yönelik yapılan düzenlemeler olmuştur. Seyyidlere her fırsatta bağış ve ihsanlarda bulunan Gazan Han, onları bütün vergilerden de muaf tuttu. Ayrıca yayınladığı bir fermânla yolculuk eden seyyidlerin yararlanması için *Daru's-Siyade* adı verilen konaklama yerlerinin inşâ edilmesini emretti. Yolculuk eden seyyidler bu mekânlarda ağırlanarak bütün ihtiyaçlarının giderilmesi sağlanacaktı. Gazan Han'ın bu emri doğrultusunda Tebriz, Isfahân, Şîrâz, Bağdâd, Kirmân, Kaşan ve Yezd gibi Müslümanlar için önemli sayılabilecek şehirler başta olmak üzere pek çok yerleşim merkezinde Daru's-siyadeler inşâ edildi. Ayrıca önemli miktarda vakıf da bu kurumların masraflarının karşılanması için tahsis edildi¹¹¹⁷. Gazan han seyyidlerin yanı sıra hafızlık eğitimi yapan iki yüz kadar çocuğun iâşe ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için vakıflar tahsis etmişti. Bu vakıfların doğru idare edilmesi işini ve denetiminin sorumluluğunu ise veziri Reşîdüddîn'e vermişti¹¹¹⁸.

Gazan Han, Müslüman olduktan sonra ehl-i sünnet çizgisinde Sünni bir Müslüman profili çizse de, henüz yeni tanıştığı İslam dininin içerisinde yüzyıllardır devam eden Sünni-Şii çatışmalarını körüklememek adına tebaasında bulunan Şii'lere karşı baskıcı bir politika izlememiştir. Bunun aksine bütün İslam toplumunu bütünleştirici bir siyaset izleyerek devletin bünyesinde yer alan bütün Müslümanların desteklediği bir devlet yapısı oluşturmak istemiştir. Bu bütünleştirici politikayı Şii

¹¹¹⁶ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 234-235; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 338; Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 219.

¹¹¹⁷ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 335; Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 220-221; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 227.

¹¹¹⁸ Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 216; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 227.

tebaasına hissettirmek adına başta Hz. Ali olmak üzere, Bağdâd'da bulunan Şii önderlerinin kabirlerini ziyaret ederek buradaki türbelerin tamiri ve ihtiyaçları için gerekli ödeneğin aktarılmasını sağlamıştır¹¹¹⁹. Tebaası arasında ayırım yapmadan herkesi devletin imkânlarından yararlandırmak isteyen Gazan Han, İslam dinine özel günler ve bayramlaşmalar gibi organizasyonlarda seyyidler, imamlar, şeyhler ve İslam toplumunun her kesiminden önde gelen kanaat önderlerini bir araya toplayarak toplum için birlik ve beraberlik mesajı verirdi. Bunu yaparken de devlet lideri gibi değil adeta İslam halifesi gibi konuşurdu¹¹²⁰.

Gazan Han'ın Şiileri dışlamayan tavrı ve onların lehine yaptıklarından sonra kesin olarak Şiiliğe geçtiğini söylemek zordur. Fakat onun bütün bu davranışları bir süre sonra Şiiliğe meylettiği şeklinde yorumlanmasına sebep olmuştur. Bu durumun en önemli kanıtı olarak ise Gazan Han dönemine ait ve günümüze kadar ulaşan sikkelerinin üzerinde bir süre sonra “*Ali veliyyu'llâh*” ibaresinin yer alması gösterilmiştir¹¹²¹. Hanifi Şahin'in Reşîdüddîn'den aktardığı kayıtlara göre; Gazan Han, kendisinin Şiiliğe meylettiği yönündeki düşüncelerin farkına varmış ve yaptığı bazı uygulamaların yanlış anlaşılmasının sebebini ise kendisinin ehlibeyte yakınlığının yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını söylemiştir. Gazan Han ehlibeyte olan yakınlığını şu sözlerle ifade etmiştir: “*Ben hiç kimseyi yadırgamıyorum, eleştirmiyorum. Sahabenin büyüklüğünü kabul etmekteyim. Fakat Allâh'ın Resul'ünü rüyamda gördükten, O'nun beni kendi çocuklarına kardeş yapmasından ve onların dostluğunu bana bağışlamasından sonra elbette Ehlibeyte olan sevgimi arttırmak durumundayım*”¹¹²².

Gazan Han'ın Şiilere yaklaşımı ve onlar için yaptıkları kendisi için olmasa da kardeşi ve veliahdı Olcaytu'nun ikilem yaşamasına ve bu ikilemin sonucunda Şiiliği

¹¹¹⁹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 336; Hanifi Şahin, “Abbâsîlerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünni İlişkileri”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, VI/2, (Güz 2013), 35-36; Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 227; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 161; Şahin, “Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları”, 220-221; Şahin, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü”, 128-129.

¹¹²⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 266; Şahin, “Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları”, 222; Şahin, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü”, 128.

¹¹²¹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 338; Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 228.

¹¹²² Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 163; Şahin, “Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları”, 221; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 334-335.

tercih etmesine sebep olduğunu düşündüren görüşler vardır. Bu görüşlerin ne derece doğru olduğu ise halen daha tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Gazan Han'ın ölümünden sonra başa geçen kardeşi Olcaytu zamanında gerek Fars eyaleti ve gerekse Şîrâz şehrindeki Müslüman halkın durumu hakkında vereceğimiz bilgilerin çoğu bölgedeki mezhep çatışmalarına yönelik olduğundan bu konu “Şîrâz’da Yaygın Olan Mezhepler” başlığı altında ele alınacaktır.

Doğumunun özel bazı işaretler taşıdığına inanılan Olcaytu'nun dini hayatındaki hareketlilik, İlhanlı hükümdarı olduğu zamanlarda da farklı bir boyut kazanarak devam etmiştir. Yedi yaşına kadar Budist olarak yaşayan Olcaytu, daha sonra Hıristiyan olan annesi tarafından Nikolay adı verilerek vaftiz edilmiş ve annesi ölünceye kadar da Hıristiyan olarak kalmıştır. Annesinin ölümünden sonra Müslüman eşinin teşviki ve Gazan Han'ın İlhanlıların başına geçerek İslamiyet'i devletin resmi dini olarak ilan etmesinin ardından Müslüman olmuştur. Horasân'da özellikle Türkler arasında yaygın olan Hânefi mezhebini benimseyen Olcaytu, on iki yıl bu mezhepte kaldıktan sonra Reşîdüddîn'in tanıştırdığı Şafii âlim Mevlânâ Nizâmeddîn Abdülmelik ile Reşîdüddîn'in damadı Hoca Asîlüddîn'in etkisiyle Şafii olmuştur. Olcaytu, son olarak 709/1309 yılında Şii mezhebine geçmiş ve ömrünün son yedi yılını Şii olarak geçirmiştir¹¹²³.

Olcaytu'nun İslamiyet'i kabul ettikten sonra yaşadığı ikilemler ve mezhepsel geçişlerinin İran coğrafyasında yaşayan Müslüman halkları da derinden etkilediği dönemler olmuştur. Bu etkilenme Bağdâd, Isfahân ve Şîrâz gibi çeşitli mezheplere mensup Müslümanların en yoğun şekilde yaşadığı şehirlerde kendisini daha da belirgin olarak hissettirmiştir. Gazan Han döneminde başlayan dini değişim ve İslamlaşma süreci Olcaytu döneminde kaldığı yerden devam etmiştir. Gazan Han'ın bu değişimi ve İslami dönüşümü tamamlayabileceğini düşündüğü için kardeşi Olcaytu'yu kendisinden sonra sultan olması için vasiyet etmiş olma ihtimali olduğu tahmin edilmektedir. Gazan Han'ın her mezhebe karşı mesafeli duruşu ve Olcaytu'nun da önce Hânefilik ve Şafililiğe sonrasında ise Şiiliğe geçiş sürecinde dahi devletin resmi

¹¹²³ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 131; Spuler, *İran Moğolları*, 211; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 86; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 164; Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 226; Hanifi Şahin, “Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 64, (2012), 117.

mezhebi belirlenmemiştir. Devletin dini mezhebi, Olcaytu'dan sonra başa geçen Ebu Said Han döneminde Hânefilik olarak ilan edilmiştir¹¹²⁴.

3.3.2. Şîrâz'da Yaygın Olan İslam Mezhepleri

Olcaytu'nun Müslüman olduktan Hânefi mezhebini seçmesi ve on iki yıl boyunca bu mezhepte kalması onun iktidarı zamanında Hânefilerin meşhur âlimlerini kullanarak siyâsî iradeyi kontrol altına almasına sebep oldu. Bu kontrol bir süre sonra da diğer mezhepleri özellikle de Şafii mezhebini kötüleme ve karalama siyasetine dönüştü. Bu durum başta vezir Reşîdüddîn olmak üzere devletin idaresinde bulunan Şafiileri rahatsız edince de uzun yıllardır süregelen Hânefi-Şafii, çatışması İlhanlılarda tekrar kendini gösterdi¹¹²⁵. Bütün bu çatışmaların ortasında kalan Olcaytu, bir süre sonra tercihini Şafiilerden yana kullanınca devlet içerisindeki Hânefilere güç kaybedeceklerini düşünüp, onun Şafiiliğe geçmesinde etkili olan Mevlânâ Nizâmüddîn'den şikâyetçi olurlar. 709/1309 yılında Olcaytu'nun Buhara'da konakladığı sırada bir Cuma namazından sonra katıldığı ilim meclisine gelen Hânefi âlimler bu mecliste Şafiiler ile tartışmaya başladı. Bu tartışma bir süre sonra çatışmaya ve karşılıklı hakaret etme seviyesine ulaştıkça Olcaytu sinirlenerek bu meclisi terk etti. Olcaytu'nun yanında bulunan Kutluğ Şâh Noyan da orda bulunan diğer Moğol zümresine hitaben “*Neden Cengiz yasasını ve atalarımızın dinini terk ederek kendi içinde bu kadar çok parçalara ayrılmış olan Arap dinini seçtik. Biz en iyisi Cengiz Yasalarına geri dönelim.*” diyerek bu iki mezhep arasındaki çatışmalardan duyulan rahatsızlığı gözler önüne sermiştir. Bununla da yetinmeyen bazı Müslüman olmayan hânedân üyeleri, bir süre Olcaytu Han da dâhil olmak üzere İslamiyet'i kabul eden Moğollar ile alay etmeye başladılar. Hatta görevlendirdikleri bazı bahşiler aracılığıyla da Müslüman olmanın Moğol geleneklerinin ağırlığını sarstığını söyleyerek Olcaytu'yu eski dinine dönmeye davet ettiler¹¹²⁶.

¹¹²⁴ Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 227.

¹¹²⁵ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 131; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 96-98; Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 227.

¹¹²⁶ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 132-133; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 169-170; Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 228; Spuler, *İran Moğolları*, 211.

Olcaytu'nun gerek Sünni Müslümanların kendi arasındaki çatışmaları ve gerekse Moğol idaresinin ileri gelenlerinin baskıları altında kurtuluş çaresi olarak gördüğü Şiiliğe yönelmesi ile ilgili birkaç farklı rivayet vardır. Bunlardan ilki, Kâşanî'ye göre bir grup Şii imam ile birlikte Olcaytu'nun kendisine sığınan Emîr Saduddîn Âvecî'nin telkinlerinin onun Şii olmasında çok etkili olduğudur. Bu Şii grup, Olcaytu'ya abisi Gazan Han'da da olan Hz. Ali ve Ehlibeyt sevgisiyle yanaşarak ona Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret etmesini tavsiye etmiştir. Mevlânâ Nizâmeddîn'in bütün engellemelerine rağmen bu tavsiyeye uyan Olcaytu, bu ziyareti sırasında gördüğü rüyanın etkisi ile Şii olmuştur¹¹²⁷.

İbn Battûta'nın aktardığı bir diğer rivayete göre ise Olcaytu, daha Müslüman olmadan önce tanıştığı ve Allame Hillî¹¹²⁸ adıyla meşhur olan Şii İmamiye âlimi Cemâleddîn Mutahhar ile dost olmuştur. Sultan bütün Moğol kavmiyle birlikte Müslüman olunca da bu âlime büyük saygı göstermeye başlamıştı. Cemâleddîn Mutahhar da her fırsatta ona Rafizileri överek Moğollar için daha tutarlı olduğunu anlatıyordu. Cemâleddîn Mutahhar, Olcaytu'ya hilafet konusunda Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in Peygamberimiz (SAV)'in veziri olduğunu, Hz. Ali'nin ise onun amcası oğlu ve damadı olduğu için hilafetin varisi olduğunu, mülkün Moğollarda olduğu gibi ata ve akrabalarından miras yoluyla, Hz. Ali'ye geçmiş olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konularda çok fazla bilgisi olmayan Olcaytu da kendisi Şiiliği kabul ettiği gibi bütün halkın da gerekirse zor kullanılarak Şiiliği kabul etmesi için fermânlar yazmıştır. Bu fermânların ilk ulaştığı yerler ise Bağdâd, Şîrâz ve Isfahân olmuştur¹¹²⁹.

Olcaytu'nun 709/1309 yılı itibariyle açık bir biçimde Şii olduğunu ilan etmesi, ülkedeki Şiiilerin bürokratik olarak devlet içerisinde ayrıcalıklı bir konuma gelmesine yol açtı. Bu tarihten itibaren Olcaytu da mezhep seçimi konusunda idareci kesimi serbest bırakmış fakat Şiiliği seçmeyenlerin idari görevlerini bırakmasını istemişti.

¹¹²⁷ el-Kâşanî, *Tarih-i Olcaytu*, 135; Spuler, *İran Moğolları*, 211-212; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiiilik*, 101-102; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 228; Şahin, "Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği", 118.

¹¹²⁸ 27 veya 29 Ramazan 648 (23 veya 25 Aralık 1250) tarihinde Hille'de doğdu. Şii İmamiye mezhebinin meşhur fakihlerinden olan İbn Mutahhar Hillî, Hoca Nasîruddîn Tûsî'nin talebelerinden olup mantık ve felsefede de ün yapmış bilginlerdendir. Nehcü'l-Hakk, Keşfü'l-Cumme ve Minhticü'l-Kerame en meşhur eserlerindedir. 726/132 yılında vefat etmiştir. Mustafa Öz, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18:37; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:307 (Dipnot: 43).

¹¹²⁹ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:285-286; Şahin, "Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği", 121; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiiilik*, 102.

Bunun üzerine onunla aynı mezhepte olmanın imkânlarından yararlanmak isteyen bir kısım devlet adamı da mezheplerini değişerek Şiiliği benimsediklerini bildirmiştir. Böyle bir beklentisi olmayan bir kısım devlet yöneticisi ise görevlerinden ayrılarak Sünni Müslüman kimliklerini korumaya devam etmişlerdir¹¹³⁰. Sahip oldukları imtiyazlar ve elde ettikleri konumlar ile Şiiler, bu dönemde Olcaytu'yu kendi yanlarına çekmenin verdiği cesaretle, kanaat önderleri vasıtasıyla Olcaytu'nun çıktığı Mekke seferinde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in türbelerinin yıkılmasını teklif edecek kadar ileri gitmişlerdi. Böyle bir teklifi genel devlet politikasına aykırı gören Olcaytu teklifi tereddütsüz bir şekilde reddetmiştir. Spuler'e göre Olcaytu erken ölmeseydi Sünni-Şii çatışması da eskisinden daha kötü bir şekilde tekrar gün yüzüne çıkabilir ve iki taraf arasında oldukça şiddetli çatışmalar ortaya çıkabilirdi¹¹³¹.

Olcaytu, Şiiliği devletin resmi mezhebi olarak ilan ettikten sonra İbn Battûta'nın naklettiğine göre; Bağdâd'ın Babü'l-Ezc semtinde yoğunlukta olan Sünni Hanbeli halk, bu karara karşı çıkmış ve silahlanarak bu fermânı getiren kişinin olduğu camiye gitmiştir. Kendilerini Bağdâd'ın ve İslam'ın koruyucusu cengâverler olarak adlandıran bu grup, yaklaşık on iki bin kişilik bir askeri güçle caminin etrafını sardılar. Ardından da eğer hatip hutbeyi değiştirir, bir şey ilave eder ya da eksik okursa onu ve sultanın elçisini öldüreceklerine dair yemin ettiler. Elçinin getirdiğı fermânda Hz. Ali dışındaki diğer üç halifenin isminin hutbeden çıkarılarak sadece Hz. Ali ve ona uyan diğer imamların isimlerinin anılmasını emredilmişti. Fakat öldürülmekten korkan hatip, hutbeyi her zamanki gibi okudu. İsfahân ve Şîrâz'da da durum Bağdâd'dakinden farksız olmamış ve bu şehirlerde de halk, Şiiliğe karşı çok güçlü bir direniş göstermiştir. Bu durum yaz mevsimini geçirmek üzere Karabağ'da bulunan Olcaytu'ya aktarılınca Olcaytu, bu üç şehrin kadısının derhal huzuruna getirilmesini emretti¹¹³².

Olcaytu'nun emri üzerine saraya ilk getirilen kadı Şîrâz Kadısı Mecdüddîn İsmail b. Muhammed b. Hudâdâd oldu. İbn Battûta'nın aktardığına göre sultan kadıyı görünce hemen sarayda günlerdir aç bekletilen köpeklerin önüne atılmasını emretti. Boğazından zincirle bağlı olan bu köpekler oldukça iriydi ve tek vazifeleri de insan

¹¹³⁰ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 184-185; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 86.

¹¹³¹ Spuler, *İran Moğolları*, 212; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 185-186; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 86.

¹¹³² İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:286-287; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 174.

parçalamaktı. Kadı Mecdüddîn geniş bir arazi üzerine bırakıldıktan sonra köpekler üzerine salındı. Fakat bu köpekler Kadı Mecdüddîn'e yaklaştıkça yavaşlayıp kuyruk sallamaya başladılar ve yanına gelince de saldırmadan yanında durdular. Olcaytu'nun bu olayı öğrenir öğrenmez yalın ayak koşarak Kadı Mecdüddîn'in önünde diz çökerek ve ayaklarını öperek, elinden tutup kendi üzerindeki elbiseleri ona giydirdiği söylenir¹¹³³. Hükümdar Kadı Mecdüddîn'e elbise giydirdikten sonra onun elinden tutarak saraya götürür. Olcaytu, Kadı Mecdüddîn ve ailesine hürmet edilerek maneviyatının bereketlendirilmesi için emirler verdikten sonra ona halkının Ehl-i Sünnette kalmaya devam edebileceğini söyleyerek onun Şîrâz'a dönmesini sağladı. Ardından da Kadı Mecdüddîn'e söz verdiği üzere ülkenin her tarafına fermânlar göndererek bu durumu resmileştirdi. Hatta İbn Battûta'ya göre bu tarihten itibaren Olcaytu'nun kendisi de Şiiliği ve Rafıziliği bırakarak tekrar Sünni olmuştur¹¹³⁴.

İran coğrafyasındaki Müslümanlar İlhanlı hâkimiyeti zamanında çoğunlukla Sünni olarak kalmışlardır. Aynı şekilde Fars eyaleti Şiilere oranla Sünni Müslümanların yoğunlukta olduğu bir eyalet olmuştur. Her ne kadar bu dönemde sayıları az olsa da Şiiler ile Sünni Müslümanların bir arada yaşadığı en önemli şehir ise, Bağdâd ve Isfahân'dan sonra Sünni İslam inancının İran'daki en önemli merkezi olduğu söylenen, Şîrâz şehridir. Şîrâz'da Sünni Müslümanların mezhep olarak

¹¹³³ Sultanın bir kişiye elbise giydirmesi bölge halkı tarafından ulaşılabilecek en yüksek makam olarak görülür ve sadece elbise giydirilen kişi değil evlatları ve torunları da bu saygıya layık olur. Bu elbisenin bir parçası ailede bulunduğu sürece asalet devam ederek babadan oğula geçerdi. İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:287; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 174.

¹¹³⁴ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:287.

çoğunlukla Hanbeli ve Şafiliği benimsediği söylenirken Şii grupların çoğunluğunun Rafizi¹¹³⁵ olduğu söylenmektedir¹¹³⁶.

Olcaytu Han'ın ölümünden sonra başa geçen Ebu Said Han, çocukluğundan itibaren Sünni âlimler ve müşavirlerin yanında yetişmişti. İslamiyet'in artık neredeyse kesin olarak bütün İlhanlı topraklarına yerleşmiş olduğu bir dönemde başa geçen Ebu Said Han, resmi mezhep olarak ise Sünniliği ilan etmiş ve devletin tüm uygulamalarının Sünni İslam çerçevesinde yapılacağını duyurmuştur. Diğer taraftan Şiilik de, kısa bir süreliğine de olsa, İlhanlıların verdiği destekle sıkıştığı dar kalıptan kurtularak İran coğrafyasına yayılma imkânı bulmuştur. Şiilik, İlhanlıların kendilerine sağladığı kurumsallaşma sayesinde her geçen gün güçlenerek Fars eyaletinde ve İran coğrafyasında İlhanlıların yıkılışının ardından Karakoyunlular ve Safevîler gibi güçlü devletlerin resmi dini olmuştur¹¹³⁷.

3.3.3. Gayri Müslimler

Fars bölgesi ve Şîrâz, sahip olduğu coğrâfi bölgenin jeopolitik konum ve köklü kültür zenginliği sayesinde, gerek etnik yapı gerekse dini inanış olarak birçok farklı grubu bünyesinde barındıran bir şehir olmuştur. Şîrâz'da Müslümanlar dışında bulunan dini gruplar arasında Mecusiler, Hıristiyanlar ve Yahudiler yer almaktaydı. Bu gayrimüslim gruplar arasında gerek Moğol istilasından önce gerekse Moğolların

¹¹³⁵ Sözlükte “terk etmek, bırakmak, ayrılmak” anlamındaki *Rafz* kökünden türeyen *Râfıza* “bir fikir veya bir gruptan ayrılan kişi yahut topluluk” demektir. Çoğulu *Revâfiz* olmakla birlikte *Râfıza* bazen “topluluk” manasında da kullanılır. Terim olarak Zeyd b. Ali'nin Emevîlere karşı başlattığı isyân esnasında Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i meşru halife kabul ettiği gerekçesiyle kendisini terk eden ilk İmâmîler'i, ardından ilk üç halifenin hilâfetini reddettikleri için bütün Şîi grupları, daha sonra da Şîi unsurları taşıyan bazı bâtinî grupları ifade eder. *Râfîzîlerin ortaya çıkışı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır Genel olarak erken devir Şîi fırkalarıyla ilgili ilk kullanılışı Muhammed el-Bakır'ın 114/733 yılında ölümünden sonraki devreye rastladığı düşünülmektedir. Onun ikiye ayrılan mensuplarından bir kısmı, Hasan b. Ali neslinden gelen Muhammed b. Abdullâh en-Nefsüzzekkiye'nin imametini ve mehdî olarak zuhur edeceğini iddia etmiş, diğerleri imametini Cafer es-Sâdık'a intikal ettiğini ileri sürerek ona tâbi olmuştur. İlk iddiayı ileri sürenler arasında bulunan ve bu düşüncüyü çevresinde yaymaya çalışan Muğire b. Said el-İclî diğer grup tarafından lânetlenerek dışlanmış, Muğire de bunları “terk edenler” anlamında *Râfıza* diye isimlendirmiştir. Mustafa Öz, “Râfîzîler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34:396.*

¹¹³⁶ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:285-286; Üstündağ, “İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İran Coğrafyasında Sosyal Yaşam”, 55; Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 227; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 174.

¹¹³⁷ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 87.

İran topraklarını hâkimiyet altına alıp İlhanlılar devletini kurduktan sonraki dönemde gayrimüslim halk olarak en kalabalık nüfus Hıristiyanlar olmuştur. Hıristiyanları Yahudiler ve Mecusiler takip etmekteydi¹¹³⁸. Moğol istilasından önce çoğunluğunu Sünni Müslümanların oluşturduğu İran toprakları gerek bölgesel gerekse merkezi güçlerin de etkisiyle Yakındoğu'da en çok İslamlaşan bölgelerden biri olarak gösteriliyordu. Bu durum İslamiyet dışındaki diğer dinlerin hem benimsenen çoğunluk hem de bölgede söz sahibi olma manasında ikinci hatta üçüncü plana düşmelerine yol açmıştır. Moğol istilasının başlaması ve devamında Bağdâd'da İslam hilafet merkezinin çökmesi, bir taraftan Müslümanların endişeye kapılmasına neden olurken diğer taraftan da İran toprakları İslamiyet'in bölgeye gelişinden sonra ilk defa gayrimüslim bir toplumun idaresine giriyordu. Moğolların İran topraklarında İlhanlılar devletini kurmasıyla beraber bölgede Şii zümreler ve gayrimüslim halklar da idari ve sosyal baskı manasında güçlenmeye başlamıştır¹¹³⁹.

Hristiyanlık ile Moğol dünyası arasındaki yakınlık Moğol devletinin ortaya çıkışından çok daha eski dönemlere dayanıyordu. Kereitler gibi nüfuz sahibi Moğol kabilelerinden bazıları Moğolların Cengiz Han tarafından tek çatı altına toplanmadan yüz yıllar önce Hristiyanlığı kabul etmiş ve Moğollar arasında yayılmasını sağlamıştı. Hristiyanlar Cengiz Han dönemi ve sonraki dönemlerde de devam eden bu yakınlık sayesinde, özellikle Güyük ve Mengü hanlar zamanında, devletin en üst kademelerinde yer almayı başarmış hatta büyük hanın çadırının önünde ibadetlerini özgürce yapabilecek kadar da imtiyaza sahip olmuşlardı¹¹⁴⁰. Bu sayede Budizm'den sonra en ayrıcalıklı din konumuna yükselen Hristiyanlık etkisiyle Moğol hânedân üyelerinin eşlerinden en az birinin Hıristiyan olma geleneği başlamış ve bu gelenek sonraları İran topraklarında hüküm süren İlhanlılar'da da aynı şekilde devam etmiştir¹¹⁴¹. İlhanlıların Hıristiyan dünyası ile iletişimindeki en önemli unsurlardan biri

¹¹³⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 136; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 224; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 87.

¹¹³⁹ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 33; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 224; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 79-82.

¹¹⁴⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 221-222; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 152; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 46-47.

¹¹⁴¹ Moğol idaresinde sayıları en fazla olan Hristiyan halk Nesturiler olmuştur. Nesturi inancı özellikle saray kadınları arasında çok yaygın bir haldeydi. Mengü Han'ın annesi ve hanımlarından bazıları, Hülâgû'nun bütün hanımları Nesturî inancına sahip olmasına rağmen bu hanımlar arsında da en aktif rol alan isim Dokuz Hatun olmuştur. Hülâgû Han'ın onun hatırı için ülkenin birçok yerinde kiliseler yaptırdığı ve bu kiliselerin ihtiyaçları için vakıflar tahsis ettiği söylenmektedir. Aynı şekilde Bizans

olan bu hanımlar, özellikle Hülâgu, Abaka ve Argun hanlar döneminde İran topraklarında Hıristiyanlığı yaymak ve korumak için büyük çaba göstermişlerdir. Argun Han'ın hanımı bu durumu daha da ileriye götürerek oğlu Olcaytu'nun adını Papa IV. Nikolaus'dan esinlenerek Nikolay koymuştu. Olcaytu Müslüman olduktan sonra bu ismi kullanmayı bırakmıştır¹¹⁴².

Hristiyan dünyasının İlhanlılar ile yakın ilişki içerisinde olmasının temelinde Müslümanlara karşı yanlarında olabilecek bir müttefik arayışı vardır. Müslümanlardan intikam alabilmek adına Moğollardan faydalanma politikası izleyen Hristiyanlar, bu doğrultuda İlhanlıların Bağdâd kuşatmasına Gürcüler ve Ermenîler üzerinden maddi manevi destek sağlamaktan geri kalmamışlardır. Hülâgu'nun karısı Dokuz Hatun'un da baskılarıyla Hristiyanlara verdiği destek, onları Bağdâd kuşatmasından sonra yapılan karşılama törenleri sırasında Müslümanların üzerine şarap dökerek alay edecek kadar cesaretlendirmişti. Hülâgu Han'ın Abbâsîler zamanına kadar bütün İslam topraklarında yasak olan Hristiyanların çan çalma geleneğini serbest bırakması ve Dokuz Hatun'un girişimleri sayesinde Şîrâz dâhil İran'ın pek çok yerine kiliseler inşâ edilmesi Hristiyanların dini lideri Papa'nın bile kendilerini tebrik etmesini sağlamıştı¹¹⁴³.

Abaka Han dönemi, Hristiyanların Moğollar tarafından en çok desteklendiği dönemlerden biri olmuştur. Abaka Han, yeni kiliseler açmakla yetinmemiş Müslümanlara ait birçok vakfın gelirini de ellerinden alarak Hristiyanlara ve Yahudilere tahsis etmiştir. İslamiyet'e karşı açık açık cephe aldığı bilinen Abaka Han, Hristiyanların yanı sıra ülke sınırlarında yaşayan zerdüştlük dâhil diğer bütün dinleri

İmparatoru VIII. Manuel'in kızı olan ve İlhanlılar arasında Despina Hatun olarak bilinen Prenses Maria da Nesturiliğin en önde gelen savunucularından biri olmuştur. Bu kadınlar yeni doğan çocuklarını Nesturi papazlara vaftiz ettirmişlerdir. Bu çocuklar arasında İlhanlı hükümdarlığı yapan Ahmed Teküdar ve Olcaytu da bulunmaktadır ki her iki hükümdar da çocukluk yıllarını Hristiyan olarak yaşamıştır. Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 4; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:570; Spuler, *İran Moğolları*, 215, 230-231,236-237; Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü", 125-126; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 48.

¹¹⁴²Spuler, *İran Moğolları*, 215-216; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 86; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 164, Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226; Hanifi Şahin, "Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği", 117; Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü", 125-126; A. Bausani, "Religion Under The Mongols", *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq And Mongol Periods*, Ed.. J. A. Boyle, (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 5:541.

¹¹⁴³ Spuler, *İran Moğolları*, 228-230; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 152; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 47.

desteklerken Müslümanları bütün olanaklardan yoksun bırakmaktan ve bulduğu her fırsatta eziyet etmekten geri kalmamıştır¹¹⁴⁴. Ayrıca bu dönemde Çin'in Şan-si vilayetindeki Tokto mıntikasında Nasturîlerin patriği olan Uygur asıllı Rabban Çau ma ile Hanbalık'daki Nasturî patriği ve yine Uygur asıllı olan Markus İran'a gelerek Abaka Han'ın izniyle Horasân'da Tûs yakınlarında bir manastır kurmuşlardır¹¹⁴⁵.

Argun Han'ın başa geçmesiyle birlikte han otağının yakınlarında kilise inşâ ederek ayin yapmaya devam eden Hristiyanların İlhanlılar zamanındaki son saadet günleri de başlıyordu. Argun Han da tıpkı babası Abaka Han gibi idaresi altındaki bütün topraklarda Zerdüş mabetleri, Budistler için tapınaklar ve Hristiyanlar için kiliseler inşâ ettirmeye devam etmiştir. Argun Han'ın kendisi de sadece Hristiyanları değil Müslüman olmayan bütün dini grupları destekleyen, birçok yazara göre İslam düşmanlığı noktasında politikalar uygulayan bir hükümdar olmuştur. Bunun için de İran'ın her yerinde olduğu gibi Şîrâz'da da diğer dinler için ibadethâneler açarken Müslümanları ötekileştiren uygulamalar yapmaktan geri kalmamıştır¹¹⁴⁶. Argun Han dönemindeki kadar şiddetli ve sistemli olmasa da Geyhatu ve Baydu Han dönemlerinde de devam eden İslamiyet karşıtı uygulamalarla Müslümanları ötekileştirme ve baskı altında tutma faaliyetlerinin Gazan Han'ın başa geçeceği döneme kadar devam edildiği anlaşılmaktadır.

Gazan Han, İran'da İslamiyet'in eski itibarını geri kazanması için bir takım uygulamalar ve kanunlar çıkarttıktan sonra ülke genelinde yaşayan gayrimüslimler için bir fermân yayınlarak bundan sonra giysilerine dinlerini belli edecek somut alametler takmasını emretti. Bunun üzerine Hristiyanlar, kendilerini diğer dinlerden ayırt edilmelerini sağlayacak olan kendilerine özgü bir kemeri kıyafetlerine eklediler¹¹⁴⁷. Gazan Han'ın bütün bu uygulamalarına rağmen onun ve ondan sonra başa geçen Müslüman hükümdarların Hristiyanları tamamen dışladığı ya da dini baskı ve sindirme yoluyla eziyet ettiği söylenemez. Çünkü Gazan Han ve ondan sonraki İlhanlı hükümdarları Hristiyan dünyasıyla diplomatik ilişkilerini devam ettirmekteydi.

¹¹⁴⁴ Spuler, *İran Moğolları*, 238,262-263; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 333; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 78-79,155

¹¹⁴⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 238; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 48.

¹¹⁴⁶ Spuler, *İran Moğolları*, 239-240; Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü", 111.

¹¹⁴⁷ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 333.

İlhanlılar Suriye-Mısır fetihleri için Memlûkler başta olmak üzere çeşitli İslam devletlerine karşı Hristiyan devletlerle ittifak kurmuşlar ya da bu ittifakın yollarını aramışlardır. Bundan dolayı Hristiyanlar İlhanlılara başkent olacak Sultaniye şehrinin 705/1306 yılında inşâsından sonra bu şehirde ikamet edebilme imkânına dahi sahip olmuşlardır¹¹⁴⁸.

Şîrâz'da bulunan diğer bir gayrimüslim halk grubu ise Yahudilerdir. Çok uzun zamandır bölgedeki varlığı bilinen Yahudiler, Sâsânîler döneminin sonlarına doğru Bizans topraklarında yaşayan dindaşlarının da İran'a gelmesiyle birlikte bölgedeki ticaret merkezlerine yerleşmeye başladılar. Özellikle Hint-Çin ticaret hattının en önemli kavşaklarından biri olan Fars bölgesini tercih eden Yahudilerin en kalabalık şekilde yaşadıkları şehir ise Kuhistân'dır. Kuhistân dışında Cürcan, Kabil, Isfahân gibi önemli ticaret merkezlerine yerleşen Yahudiler, buralarda "Cehudaneh/Yahudiye" adıyla bilinen kendi mahallelerinde bir arada yaşayarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Gerek Sâsânîler döneminde ve gerekse İslamiyet'in İran topraklarını hâkimiyetine aldığı dönemlerde Yahudiler, İran topraklarında egemen güçlerle ters düşecek faaliyetler içinde bulunmamış, bu yüzden de bölgedeki baskı ya da sınırlamalardan da neredeyse hiç etkilenmemişlerdir. Hatta İran'ın İslam topraklarına katılmasıyla beraber geniş Yahudi kitleleri gerek hukuki gerekse ekonomik bazı ayrıcalıklar elde edebilmek adına Müslüman olmayı tercih etmiştir¹¹⁴⁹.

Yahudiler, İran'daki önemli ticaret merkezlerine yerleşme ve kendi mahallerini kurma geleneğini Emevîlerin iktidarı zamanında kurulan Şîrâz şehrinde devam ettirmiştir. Şehrin kurulmasıyla beraber kendi mahallelerini kuran, hatta şehre giriş kapılarından birine adını veren Yahudiler, kısa sürede buradaki ticari hayatın canlanmasına büyük katkı sağlamışlardır. Yahudiler, daha önceki dönemlerde de olduğu gibi Şîrâz'a yerleştikten sonra da idare ile iyi geçinmiş, ne Müslümanlar ile ne de diğer dini gruplar ile bir çatışma yaşamamış, tamamen kendi ticaretleri ile uğraşmışlardır¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 205; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 153-154.

¹¹⁴⁹ Nimet Yıldırım, "Eski İran'da Dinsel İnanışlar-II", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, 6/2, (2010), 17.

¹¹⁵⁰ Hekikat, *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristânhâ-yı İran*, 351; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 51; Yıldırım, "Eski İran'da Dinsel İnanışlar-II", 17.

Fars eyaleti ve Şîrâz, Yahudi topluluğu için de yaşaması en güvenli yerlerden biri olmuştur. İlhanlı Devleti'nin bütün İran topraklarını hâkimiyet altına aldığı dönemde Fars eyaletinde İlhanlılara bağlı olarak varlığını sürdüren Salgurlular Devleti bir süre sonra çıkan iç karışıklıklar sebebiyle son bulmuştu. Böylelikle eyaletin ve Şîrâz'ın idaresi bir süreliğine doğrudan Tebriz'den gönderilen idareciler tarafından yapılmaya başlanmıştı. Fakat bu idarecilerin keyfi tutumları ve halkın üzerine yüklediği ağır vergiler Şîrâz halkının zor günler geçirmesine sebep olmuştu. Bu süreci lehine çevirerek bölge halkına nazaran oldukça zenginleşen ve Şîrâz halkının “*Yahudi Melik*” olarak adlandırdığı Şemseddîn Muhammed b. Melik, Fars'ın en büyük iktidarının sahibi olmuştu. Muhtemelen bölgedeki İslam hükümetlerinin iktidarı elinde bulundurduğu bir dönemde Müslümanlara tanınan ekonomik ve hukuki haklardan yararlanmak için Müslüman olan şahıslardan biri olan Şemseddîn Muhammed, 676/1277-1278 yılına gelindiğinde tek başına neredeyse Fars'ın tamamına yakın sayılabilecek kadar büyük bir iktidarın sahibi olmuştu. Kirmân Hâkimi Terken Hatun'un kardeşi Pâdişâh Hatun ile de evlenerek Şîrâz'da kendi hükümetini meşrulaştırmayı düşünen Şemseddîn Muhammed b. Melik, bir süre sonra bütün Fars'ın idaresini eline aldı. Fakat iki yıl sonra borçlarını ödeyemeyen köy ve nahiye sahiplerine verdiği borçlar ve Şîrâz şahnelerine kendisine yardım etmeleri için verdiği paraları geri alamayınca elinde tahsil edemediği borç senetlerinden başka bir şey kalmadı¹¹⁵¹.

Yahudiler, İlhanlılar Devleti'nde başta hekimlik olmak üzere birçok idari görevde aktif olarak bulunmuşlardır. Bir süre sonra da gerek yetenekleri ve gerekse zekâları ile saray içerisinde ağırlıklarını hissettirmeye başlayan Yahudiler için Argun Han'ın başa geçişi bölgedeki varlıkları için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Argun Han'ın başarısız gördüğü için görevden aldığı Emîr Buka'nın yerine Yahudi hekim Sa'düddeve'yi vezir olarak ataması, bir süreliğine de olsa, Yahudileri İran'daki en etkili dini zümre haline getirmiştir. Sa'düddeve hiç şüphesiz İlhanlılar zamanının sembolik Yahudi karakterlerinden biri olmuştur¹¹⁵². Başlangıçta adaleti ve iyi niyetiyle hem sarayın hem de halkın büyük takdirini kazanan Sa'düddeve, devlet içerisindeki

¹¹⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 167; Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 115; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:393; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 113.

¹¹⁵² Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 166; Spuler, *İran Moğolları*, 264; Uyar, “İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve”, 133; Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”, 226; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 158.

durumunu sağlama aldıktan sonra Argun Han'ın İslamiyet ve Müslümanlar için izlediği karşıt politikayı da kullanarak elindeki gücü ve yetkiyi Müslümanların aleyhine kullanmaya başladı. İlk olarak devletin önemli makamlarına önceliği kendi akrabalarından olmak üzere Yahudileri atadı¹¹⁵³. Sa'düddeve'nin bir sonraki adımını değerlendiren Uyar'ın, Vassâf'tan aktardığı bilgilere göre Sa'düddeve'nin Argun Han'dan aldığı destekle İslam düşmanlığındaki boyutunu Kâbe'nin inançsızlar tapınağına dönüştürülmesini önerecek kadar ileri taşıdığını söylemiştir. Yine aynı şekilde Bağdâd'da Abbâsîler zamanından kalma ağaçları keserek gemi yapmayı düşünen Sa'düddeve, askeri birlik ile Mekke'ye saldırmayı ve son olarak da Müslümanların İran bölgesindeki kanaat önderlerinin çoğunlukla yaşadığı Horasân ve Şîrâz'a ölüm listeleri göndererek bu bölgelerde yaşayan Müslümanların nüfuzunu tamamen kırmayı istemiştir. Bunun için de dindaşı ve yakın adamlarından Necibüddîn'i hazırladığı iki yüz kişilik bir liste ile Horasân'a, Şemsüddeve'yi de seksen kişilik bir liste ile Şîrâz'a göndermiştir¹¹⁵⁴. Sa'düddeve ve diğer Yahudilerin devlet içerisinde bu kadar etkin bir rol almaya başlaması haliyle devlet içerisindeki başta Müslümanlar olmak üzere birçok grubu rahatsız ediyordu. Bir süre sonra buna devlet içerisindeki nüfuzlarının azaldığına inanan bazı Moğol beyleri de dâhil olmuştur. Argun Han'ın amansız bir hastalığa yakalanmasını fırsat bilen bu gruplar, bunun Yahudilerin işi olduğunu ve onların Argun Han'ı gizlice zehirlediği iddiasını bütün ülkeye yayması Sa'düddeve'nin idam edilmesini ve onun nezdinde bütün Yahudilerin düşman ilan edilmesini sağlamıştır¹¹⁵⁵. Hâlbuki Argun Han'ın ölümünü en son isteyecek kişilerin Sa'düddeve ve diğer Yahudilerin olması gerekir. Çünkü onun döneminde elde ettikleri imtiyaz ve ayrıcalıkları şimdiye kadar başka hiçbir hükümdar zamanında elde edememişlerdi. Kendi istikbalinin Argun Han'ın hayatta kalmasına bağlı olduğunun farkında olan Sa'düddeve, bir anda halkın gönlünü almak ve tekrar güvenlerini kazanmak için kendini iyilik ve yardımseverliğe adamaya başladı. Suçsuz yere hapse atılanları serbest bırakmaya, halka sadaka dağıtmaya

¹¹⁵³ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 43; Spuler, *İran Moğolları*, 269; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:636; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226; Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü", 113; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 158; Bausani, "Religion Under The Mongols", 5:541.

¹¹⁵⁴ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 145-146; Uyar, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", 133; Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü", 113-114.

¹¹⁵⁵ Uyar, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", 138; Spuler, *İran Moğolları*, 270.

başlayan Sa'düddeve Argun Han'ın durumunun ağırlaştığını ve can çekiştiğini öğrendiği zaman ise bu hayır işlerini neredeyse iki katına çıkarmıştı. Hatta sadece başkente değil Bağdâd'a 30.000, Şîrâz'a 10.000 dinarlık bir sadaka tahsis ederek bu paranın fakirlere dağıtılmasını dahi emretmişti. Fakat onun bütün bu çabaları Argun Han'ın ölmesiyle sonuçsuz kalmış ve Han'ın ölümünden başta kendisi ve diğer Yahudiler sorumlu tutulmuş ve Yahudilere karşı topyekûn bir düşmanlık başlamıştı. Sa'düddeve'nin idam edilmesine rağmen dinmeyen bu düşmanlık neticesinde de birçok Yahudi yaşadığı yerleri terk ederek göç etmek zorunda kalmıştı. Bu göç dalgası sırasında Şîrâz'da Yahudilerin yaşadığı köylerden biri kundaklanarak yakılmak istenmiş olayların büyümesi üzerine Şîrâz yönetimi Lur Atabegliği'nden destek olarak çıkan olayları yatıştırmıştır¹¹⁵⁶.

İlhanlılar'da Sa'düddeve'den sonra en etkili Yahudi isim olarak vezir Reşîdüddîn gelir. Önceleri tıpkı Sa'düddeve gibi hekim kimliği ile ön plana çıkan Reşîdüddîn sonradan Müslüman olmuştur. Gazan Han'ın İlhanlı Devletini yeniden yapılandırmak için uygulamaya koyduğu reformlarda aktif görev alan Reşîdüddîn'in esas gücü ve şöhreti Gazan Han'dan sonra başa geçen oğlu Olcaytu zamanında olmuştur. Sa'düddeve'nin aksine hayatının her döneminde yapıcı bir politika izleyen Reşîdüddîn, uzun yıllar İlhanlı Devleti'nin en etkili yöneticilerinden biri olmuştur. Onun devlet içerisindeki gücünden rahatsız olan bir takım çevreler tıpkı Sa'düddeve'de olduğu gibi Olcaytu'nun ölümünden onu suçlayarak oğlu ile birlikte idam edilmesini sağlamıştır¹¹⁵⁷.

Yakındoğu'daki en fazla İslamlaşan ülkelerden biri olan İran, sayıları çok az da olsa, Mecusi azınlıkları barındırmaya devam ediyordu. İslamiyet'in İran topraklarına gelmesiyle birlikte ülkenin dini hayatında ancak ikinci-üçüncü derece bir rol oynamak zorunda kalan Mecusilik, sadece belli başlı bölgelerde ayakta kalan tapınaklar etrafında varlığını sürdürebiliyordu. Bu bölgelerin başında ise Fars bölgesi ve Şîrâz şehri gelmekteydi. İstahrî, Mukaddesi ve İbn Havkal gibi Ortaçağ seyyâhları, İran topraklarının İslam hâkimiyetine geçmesine rağmen Mecusilerin Fars bölgesinde

¹¹⁵⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Camiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, 172; Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 146-147; Spuler, *İran Moğolları*, 270-271; Uyar, "İlhanlı Devleti'nde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", 139.

¹¹⁵⁷ Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Cami'ü-Tevârih ve Fazlullâh Reşîdüddîn", 174-176; Spuler, *İran Moğolları*, 271-273; Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hamedânî", 35:19-21; Togan, "Reşîdüddîn", 9:706

ve özellikle Şîrâz'da kalabalık bir şekilde varlıklarını devam ettirdiklerini hatta mevcut tapınaklarında dini hayatlarını da sürdürdüklerini yazmışlardır¹¹⁵⁸. Aynı şekilde Mecusilerin Müslüman eyaletleri içerisinde en kalabalık şekilde yaşadığı bölge olarak Fars'ı gösteren Limbert, Mecusilerin özellikle Büveyhîler zamanında Şîrâz'ın iktisâdî ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olduklarını belirtmiştir¹¹⁵⁹. Mecusiler, bu dönemde Nevruz ve Mihrican (Mehregan)¹¹⁶⁰ gibi bayramlarını kutlamak için Şîrâz'ın bütün sokaklarını süsleyerek ışıklandırıyorlardı. Bu kutlamalar bu dönemden itibaren Şîrâz'da gelenek haline gelmiş ve şehirde Mecusilerin sayılarının ve etkinliklerinin azaldığı dönemlerde dahi devam etmiştir¹¹⁶¹.

İslami kimlik olarak genellikle göç yoluyla bölgeye gelen Arapların ve sonradan Müslüman olan Farslılardan oluşan bir şehir olan Şîrâz, bölgede yaşayan ve din değiştirmeyen Farslıların da etkisiyle Sâsânî geleneklerinin sürekli canlı tutulduğu bir kent olmuştur. Bu durum Moğol istilasıyla birlikte bölgenin İlhanlı hâkimiyetine geçtiği dönemde de aynı şekilde devam etmiştir. Hatta İlhanlıların Bağdâd'in işgali ile birlikte başlattıkları İslam karşıtı politikalar çerçevesinde Mecusiler için birçok yeni tapınağın yapılmasına müsaade edilmiştir. Abaka ve Argun Hanlar tarafından bizzat destek gören Mecusiler, başta Şîrâz olmak üzere Fars'ın ve İran'ın çeşitli şehirlerinde yeni Ateşgedeler inşâ etme imkânı bulmuştur. Mecusilerin İlhanlıların İslam karşıtı politikaları sayesinde elde ettiği bu imkânlar, Gazan Han'ın hükümdarlığı dönemine kadar devam etmiştir. Gazan Han'ın devletin resmi dinini İslamiyet olarak ilan etmesiyle birlikte yıllarca Müslümanlara karşı yapılan baskıcı ve ötekileştirici politikalar da son bulmuştur. Gazan Han, kendinden önceki dönemlerde İslamiyet'e

¹¹⁵⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 136-137; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 232; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 445-446.

¹¹⁵⁹ Şîrâz'da Mecusilerin faaliyetlerine karşı isyân çıkaran Müslüman halkı cezalandırmak için Azaduddevle tarafından askeri birliklerin gönderildiği dönemler de olmuştur. Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 11.

¹¹⁶⁰ Kışın ilk günü için kullanılan Mihrican güneşin kış başlangıcında yer altına inmesini, yani tabiatın uykuya dalmasını ifade eder. Fakat zamanla oluşan çeşitli efsaneler sebebiyle birtakım farklı anlamlar da kazanmıştır. Mihrican'ın ilk Sâsânî hükümdarı Erdeşir b. Bâbek'in taç giydiği gün olduğu da söylenir. İran takviminin iki büyük gününden biri olan Mihrican'ın, İran etkisiyle daha sonra Emevî ve Abbâsî dönemlerinde, özellikle ilk üç asırda Müslüman halk arasında ve saraylarda yeniden etkin bir şekilde kutlanmaya başlandığı görülmektedir. Nevruz ve Mihrican'ın daha yaygın biçimde kutlanmasını isteyen ve hediyeleri ilk defa resmîleştiren kişinin Haccâc b. Yusuf es-Sekafi olduğu söylenir. Mihrican bayramı büyük törenlerle kutlanır ve protokol mensupları hükümdara hediyeler sunar, hükümdar da onlara hilat giydirir. Halk da o gün büyük sofralar kurarak yer içer ve dans edip eğlenirdi. Günümüzde de halen her yıl 2 Ekim'de festival olarak kutlanmaya devam eder. Nebi Bozkurt, "Mihrican" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30:38-39.

¹¹⁶¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 232; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, 446.

verilen zararı gidermek, diğer dinlere karşı üstünlüğünü ortaya çıkarmak ve Müslümanların uğradığı zararları telafi etmek adına çok ciddi reformlar ve yasaklar getirdi. Fars bölgesinde ve Şîrâz'da bu yasaklardan en çok etkilenen dini gruplardan biri de Mecusiler olmuştur. Çünkü Gazan Han çıkardığı bir fermân ile ülke genelindeki bütün Zerdüş, Budist ve Hristiyan mabetlerinin yıkılmasını, bu karara uymayan ve yenilerini yapmaya girişenlerin ise şiddetli bir şekilde cezalandırılacağını ilan etmiştir. Gazan Han bu kararını uygularken içerisinde babasının resimlerinin bulunduğu mabetleri bile yıkarak bu konuda ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir¹¹⁶². Böylece Şîrâz'da vaktiyle en etkili gayrimüslim grubu olan Mecusilerin, İlhanlılar zamanına gelinceye kadar her geçen gün sayıları azalmış ve zamanla sadece Hâfız gibi zamanın büyük şairlerinin şiirlerinde Mecusi rahiplere yapılan atıflarda ve meyhâne gibi ifadelerle isimleri anılan bir topluluk haline gelmişlerdir¹¹⁶³.

¹¹⁶² Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II:656-657; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 333-334; Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 211; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 117.

¹¹⁶³ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 51.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLILAR ZAMANINDA ŞİRÂZ'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL GELİŞMELER

4.1. ŞİRÂZ'DA İLMÎ HAYAT

Moğol saldırılarının ortaya çıkardığı sarsıntı ve sebep olduğu katliamlara en çok maruz kalan bölgelerden biri de hiç şüphesiz İran toprakları olmuştur. Moğolların izlediği cihan hâkimiyeti politikası, İran'ı baştanbaşa ateşe vermiş, milyonlarca suçsuz insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuş, birçok şehir, kasaba ve köyün tamamen yıkılarak adeta dolu vurmuş bahçeye dönüşmesine sebep olmuştur. Moğolların istila hareketleri şehirlerle birlikte ilim ve edebiyat merkezlerini vurmuş, uzun yılların birikimi olan sanat ve kültürel miras depoları birer enkaza dönüşerek adeta karga ve baykuş yuvasına dönüşmüş, âlim ve fazıllar her yerde toplu olarak boğazlanmış, birçok önemli şehirdeki kütüphaneler ve okuyucuları ortadan kaybolmuştur. Mürsel Öztürk'e göre; bütün bunlara rağmen teselli olunabilecek tek nokta, Moğol istilasının etkisini en az gösterdiği ehveni şer olan husus, İran'da ilim ve edebiyatın tamamen yok olmayıp düşebileceği en alt seviyeye düşerek bu coğrafyanın ilmî ve kültürel hayatının sekteye uğramasıdır¹¹⁶⁴.

Haykıran'a göre Moğolların İran coğrafyasına gelişiyle birlikte özellikle istilanın başladığı ilk yıllarda İslam dünyasında sürdürülen eğitim faaliyetlerinde ve bilimsel çalışmalarda gözle görünür bir gerileme yaşandığı aşikârdır. Fakat bu gerilemenin tüm Moğol hâkimiyeti boyunca sürdüğünü ve ilmî faaliyetlerin tamamen durduğunu söylemenin mümkün olmadığını ifade etmiştir¹¹⁶⁵. İran'da istila sürecinin sona ermesinin ve İlhanlı yöneticilerinin idareyi tamamen ellerine almasının ardından bölgedeki ilim isteklileri ve âlimlerin çabalarıyla bölgedeki ilmî faaliyetler tekrar canlılık kazanmaya başladı. Bu yeniden canlanma hareketinin en önemli faktörleri ise

¹¹⁶⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 1; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi I-II*, çev. Hasan Almaz, 1. Baskı, (Ankara: Nüşa Yayınları, 2005), II:53.

¹¹⁶⁵ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 93.

Moğolların yıkıcı etkilerinden az hasarla ya da hiç hasar almadan ayakta kalmayı başaran köklü medrese ve mescitler olmuştur¹¹⁶⁶. Bu medrese ve mescitler, Moğolların bölgeye tamamen yerleştikten sonra Abbâsîler ve Selçuklular gibi köklü Müslüman devletlerce geliştirilen mevcut eğitim sistemi ve bilim anlayışının devam ettirilmesinde en önemli rolü üstlenmişlerdir. İlhanlı yönetiminde etkin olan Müslüman idarecilerin Bağdâd, Nişabûr, Buhara ve Semerkand gibi önemli merkezlerdeki zarar gören birçok medreseyi tamir ettirmesi ve yıkılanların yerine yenilerinin inşâ edilmesini teşvik etmesi bu süreçteki diğer bir önemli faktördür. İbn Battûta'nın Şîrâz'ı ziyareti sırasında bahsettiği medreseler ise İlhanlılar zamanında yapılan medreselerdir¹¹⁶⁷.

Şîrâz, Moğol istilası sırasında Fars hâkimi Atabeg Ebu Bekr ile Moğollar arasında yapılan antlaşma ile Moğol akınlarının etrafı harabeye çevirdiği bir dönemde Fars'ın bu durumdan etkilenmeyerek sakin bir hayat sürme imkânına sahip olmuştur. Bu sayede dini, edebî ve ilmî şahsiyetlerin toplanma merkezi haline gelen Şîrâz, bu devrede dönemin önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir¹¹⁶⁸. İran'da XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyılın başlarında sahip olduğu ilmî ve kültürel konumunu koruyan Şîrâz, Merâga, Tebriz, Sultaniye ve Kirmân gibi merkezler, İran kültür ve medeniyetinin kalıntılarını ve İranlıların İslami dönemdeki ilmî ve edebî geleneklerini devam ettiren yerler olmuştur. Bu merkezlerdeki ilmî ve edebî çalışmalar sayesinde bölgede çok sayıda âlim, edebiyatçı ve şair yetişmiştir. Ayrıca bu ilmî ve edebî topluluğun eserlerinden büyük bir kısmının günümüze kadar ulaşmasının da ayrıca sevindirici bir yanı vardır¹¹⁶⁹.

Ortaçağın birçok kaynaklarına göre *Dâru'l-İlm* (öğrenme yurdu) olarak bilinen Şîrâz, onlarca âlimin ve binlerce öğrencinin yetişmesinde pay sahibi olmuştur. İlmî ve edebî olarak böyle bir potansiyele sahip olan bir şehirde âlim ile talebe arasındaki ilişki, şehirdeki sosyal hayatından da temel öğelerinden biri olmuştur. XIV. yüzyılda da tıpkı günümüzde olduğu gibi toplum, sıklıkla bir insanı eğitiminin niteliği ve

¹¹⁶⁶ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:53.

¹¹⁶⁷ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 93.

¹¹⁶⁸ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, 91-92; Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû*, 2:171; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:386; Spuler, *İran Moğolları*, 157; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 121; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 88.

¹¹⁶⁹ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:56.

niceliği açısından tanımlardı. Biz bugün eğitimi devam edilen kurumlar ve alınan dereceler üzerinden tanımlarken XIV. yüzyıl Şîrâz'ında özellikle Hâfız-ı Şîrâzî ve çağdaşlarının döneminde bu durum eğitim alan kişinin hocaları ve çalıştığı kitapları üzerinden tanımlanırdı¹¹⁷⁰. Bir öğrenci belirli bir hocayla bir ya da birden fazla alanda çalışırdı ve hocası ne kadar iyi ve saygın biri olursa öğrencilerinin saygınlığı da o kadar büyük olurdu. Ayrıca öğrencinin neleri öğrendiğini gösteren ve zamanın tanınmış ve saygın hocalarından alınan bir diploma ya da icazet belgesi genç âlimler için en kıymetli belgedir. Bu belge sayesinde eğitimlerinde bir üst aşamaya geçerek dönemin şartlarında *Üstad-ı Buzurg* yani *Büyük Üstad* diye adlandırılan meşhur ve tecrübeli hocalardan ders almaya devam edebilirlerdi. Fakat büyük üstad ile birlikte eğitime devam edemeyecek olan öğrenciler ise ondan ders almış başka bir hoca ile çalışmak zorunda kalırlardı. Böylelikle aşamalı ve sürekli bir eğitim mekanizması sürdürülürdü¹¹⁷¹.

Sahip olduğu *Dâru'l-İlm* unvanını, öğrenmenin ötesinde, bünyesinde barındırdığı çok sayıdaki meşhur âlim, edip ve bilim insanının varlığından alan Şîrâz, gerek bireysel bilim çalışmaları gerekse eğitimi verilen bilimler konusunda oldukça geniş bir yelpazeye sahip olmuştur. Şîrâz'da bulunan medreselerde fıkıh, tefsir, hadis, kelam gibi şer'î bilimler ile birlikte astronomi, tıp, eczacılık ve geometri gibi fen bilimleri ve felsefe, mantık, matematik, musiki, tarih, coğrafya, gibi aklî ve beşerî ilimler devrin önde gelen şahsiyetleri tarafından okutulmaktaydı¹¹⁷². Bunun yanı sıra Lügat, Saf, Nahiv, Belagat, İnşa ve şiir gibi edebî ilimlerin önemli temsilcilerini bünyesinde barındıran Şîrâz, bu alanda Ortaçağ'ın en meşhur edip ve şairlerini yetiştirmeyi başarmıştır¹¹⁷³.

¹¹⁷⁰ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 110.

¹¹⁷¹ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 108.

¹¹⁷² Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 108. Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:56.

¹¹⁷³ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:56-57.

4.1.1. Şer'î İlimler

İlhanlılar zamanında şer'î ilimlerin gelişme sürecini etkileyen iki faktör dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki bütün Yakındoğu dünyasını derinden etkileyen Moğol istilasası, diğeri ise uzun yıllardır devam eden Sünni-Şii çatışmasıdır. Özellikle Sünni İslam dünyasındaki siyâsî ve fikri gelişmeleri derinden etkileyen bu faktörler hem şer'î hem de aklî ilimlerin durma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Moğol istilasası ve devamında hilafetin düşmesi ile birlikte şer'î ilimler ile uğraşan birçok âlim, ya Moğol mezaliminden canlı kurtulamamış ya da yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştı. Bu yüzden de istiladan etkilenen bölgelerin başında gelen İran'da pek çok âlim, hayatta kalmak ve kendilerine sığınacak güvenli bir yer bulma arayışına girmişti. Bu zorlu süreçte pek çok âlimin önceliğini ilim dışı faaliyetlere vermek zorunda kalması ilmî faaliyetin duraksamasına ve önceki dönemlerdeki yaygınlığını ve kuvvetini kaybetmeye başlamasına sebep oldu. Bununla birlikte İlhanlıların istila sonrası normalleşme sürecinde rasyonel bir dünya görüşüyle politika olarak daha çok pozitif ilimleri desteklemeleri de şer'î ilimlerin gerilmesinde önemli bir etken olmuştur¹¹⁷⁴.

İslam dünyasında hilafetin ortadan kalkması ile birlikte Sünni siyaseti destekleyecek ve İran topraklarında Moğollara karşı koyacak herhangi bir güçlü devletin kalmaması Şiiler için büyük bir fırsat olmuştur. Bu dönemden itibaren Sünni iktidarların denetiminden kurtulan Şiiler, daha rahat hareket etmeye başlamış ve Sünnilerden boşalan fikri boşluğu Şii inanışlarla doldurmaya başlamıştı. Haykıran'a göre bu fırsatı oldukça iyi değerlendiren Şiiler, sadece etki alanlarını genişletmekle kalmayıp aynı zamanda fikhi sistematiplerini de geliştirme ve kurumsallaştırma imkânına sahip oldular. Bu sayede gelişen Şii fikhî İlhanlı hâkimiyeti süresince ciddi gelişme göstermiş ve İran coğrafyasının ciddi manada Şiirleşmesinde önemli rol oynamıştır¹¹⁷⁵.

İlmi faaliyetler adına böylesine sıkıntılı zamanların yaşandığı bir dönemde Moğol etkisinin en az hissedildiği yerlerden biri olan Şîrâz, İran ilim dünyası için

¹¹⁷⁴ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:57; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 203; Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 125.

¹¹⁷⁵ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 204; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 48.

sığınılacak en güvenli limanlardan biri olmuştur. Gerek Moğol etkisinin azlığı gerekse şehrin yaşam şartlarının diğer birçok yere oranla daha iyi olması sayesinde burayı tercih eden âlimler, Şîrâz'ın şer'î ilimler konusunda İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri haline gelmesine büyük katkı sağlamıştır¹¹⁷⁶.

İlhanlıların Müslüman olmasıyla birlikte ilmî faaliyetler tekrardan devlet tarafından desteklenmeye başladı. Gazan Han ile başlayan bu süreçte birçok medrese imâr ve inşâ edilmeye başlandı. XIV. yüzyıla gelindiğinde İlhanlı sultanı Olcaytu Han zamanında da devam eden bu süreç sayesinde imâr edilen ve yeni inşâ ettirilen medrese sayısı istiladan önceki dönemin kat kat üzerine çıkmış ve bunun en açık örneği de yine Şîrâz'da görülmüştür. XIV. yüzyıl başlarında Şîrâz'da ilim yapılan medrese, mescid ve diğer hayır kurumlarının sayısını beş yüzü bulduğu söylenmektedir. Ayrıca bu kurumların ihtiyaçlarının karşılanması için tahsis edilen çok güçlü vakıflar da bulunmaktaydı¹¹⁷⁷.

İlhanlılar'da Gazan Han'dan sonra devlet desteğini alarak gelişme gösteren şer'î ilimlerin başında tefsir, kelam ve fıkıh konuları gelmektedir. Şîrâz'da bu ilimlerin gelişmesine en önemli katkıyı yapan kişi Kadı Nasîrüddîn Ebu'l Hayr Abdullâh b. Ömer Beyzâvî (ö. 685/1286) olmuştur. Şer'î ilimlerin hemen hemen her alanında eser yazarak *Allâme* unvanını kazanan Beyzâvî'nin asıl şöhreti tefsir ve kelam alanlarında kaleme aldığı eserleri sayesinde olmuştur. İlhanlılar zamanında Şîrâz'da yönetici sınıfla iyi ilişkiler içerisinde olan Beyzâvî, bu sayede ilmî açıdan rahat bir çalışma ortamına sahip olmuştur. Bir süreliğine Şîrâz'da İlhanlı devleti adına kadılık yaptığı için de isminin başındaki kadı lakabı ile anılmıştır¹¹⁷⁸. Şîrâz'da şer'î ilimlerin gelişmesinde katkı sahibi olan diğer bir isim ise Şîrâz yakınlarındaki Îc kasabasında dünyaya gelen ve soy olarak Hz. Ebu Bekir'in soyundan olduğu söylenen Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355)'dir. Beyzâvî gibi Şîrâz'da bir süre kadılık görevini yerine getirdikten sonra kendini tamamen ilme adanarak kendine özgü bir fıkıh usulü geliştirmiş ve bu alanda adından söz ettirmeyi

¹¹⁷⁶ Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:57; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6:100.

¹¹⁷⁷ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 122.

¹¹⁷⁸ Kadı Beyzâvî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgileri ayrı bir başlık altında verilecektir. Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:57-59; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 204; Yavuz, "Beyzâvî", 6:100-102; C. Brockelmann, "Beyzâvî *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 2:593-594.

başarmıştır. Birçok ilim sahasında söz sahibi olan el-Îcî, mudakkik, muhakkik ve meşhur bir âlim olup birçok eser sahibidir¹¹⁷⁹. Bu iki âlime ilaveten Kadı Cemâleddîn Ebu Bekr b. Yusuf b. Ebi Na'im el-Mısri (ö.653/1255), Şihâbeddîn Fazlullâh Tûrbiştî (661/1262-1263), el-İslamü's-Said İzzeddîn Mevdûd b. Muhammed b. Mu'ineddîn Mahmûd el-Müştehir Zerkûb el-Şîrâzî (ö.663/1264-1265), Fakîh Sâ'ineddîn Hüseyin b. Muhammed b. Selmân (ö.664/1265-1266), Kadı Mecdeddîn İsmail b. Sirâc Mûkerrem el-Fâlî (ö.666-/1268), Şeyh Necibüddîn Ali b. Bozkuş (ö.678/1279-1280), Emîr Asıleddîn Abdullâh b. Ali b. Ebi'l Mesâhin b. Sa'd b. Mehdî el-Alevî el-Muhammedî (ö.685/1286-1287), Mecd-i Hemger (ö.686/1287) Sadreddîn Ebu'l-Me'âlî el-Muzaffer b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Rûzbihân b. Tâhir el-'Umerî el-'Adavî (ö.688/1289) gibi isimler İlhanlılar zamanında Şîrâz'da şer'î ilimlerin yeniden canlanmasına büyük katkı sağlamıştır¹¹⁸⁰.

4.1.2. Aklî İlimler

XIII. ve XIV. yüzyıllar İnan'da aklî bilimler açısından birbirine zıt durumların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bir taraftan önceki dönemlerde yetişmiş olan büyük âlimlerin varlığı ile mevcut durumun korunması açısından sıkıntılı bir zaman olurken diğer taraftan sayıları az da olsa yeni âlimlerin yetişmesine imkân sağlayacak ortamların oluşmasına olanak sağlamıştır. Hilafetin yıkılması ile birlikte şer'î ilimlerde başlayan duraksama bir süre sonra şer'î ilimler ile aklî ilimlerin birbirinden ayrılması için esas olduysa da bu ayrılığın temelinde âlimlerin fakir düşmesi, öldürülmesi, yağma faaliyetleri ve oluşan güvensizlik ortamı aklî ilimlerin ve âlimlerin zayıflamasında temel faktörler oldu. İstila sürecinin tamamlanmasının ardından

¹¹⁷⁹ Hayatı ve eserleri hakkındaki bilgiler ayrı bir başlıkta anlatılacaktır. Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21:410-414; Halil Özcan, "Sa'deddîn Taftazânî ve İrşadu'l-Hâdi Adlı Eseri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/20, (Temmuz-Aralık 2008), 215; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:65.

¹¹⁸⁰ Bu âlimlerin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgiler ayrı başlık altında verileceği için burada sadece isimlerini zikretmek yeterli olacaktır.

İlhanlılar döneminde Merâga, Bağdâd, İsfahân ve Şîrâz gibi merkezler aklî ilimlerle uğraşan âlim ve ilim adamlarının merkezi haline geldi¹¹⁸¹.

İlhanlıların yaptığı yıkımların etkisiyle Bağdâd başta olmak üzere birçok şehirde yıkılan kütüphaneler ve buralarda yok edilen eserleri daha önceden okuyup inceleyenler tarafından özetler hazırlandı. Bu özetleri hazırlayanlar arasında Nasîrüddîn Tûsî, Kutbuddîn-i Şîrâzî, Kutbuddîn-i Razî, Allame-i Hillî, Allame-i Taftazânî, gibi dönemin meşhur âlim ve ilim adamları yer almaktadır. Hatta bu ilim adamı ve müelliflerden bazıları kendi eserlerini dahi çoğu kez önce kısa metin şeklinde yazıp sonra şerh ederek veya yazdıkları geniş eserleri ihtisar ederek yeni bir eser meydana getirmişlerdir. Medreselerdeki eğitimlerin tekrardan canlanması öğrencilerin bu eserlerin hiç olmazsa özetleri hakkında bilgi sahibi olmaları için yapılan bu çalışmalar, bir süre sonra amacından sapınca terk edilmek zorunda kalmıştır¹¹⁸².

Bu dönemin âlim ve ilim adamları ilmin hemen her alanıyla ilgili oldukları için birçok bilim dalında bilgi ve etki sahibiydiler. Bu da bazı ilim adamlarının değişik ilim dallarında kitaplar, şerhler ve haşiyeler yazmasının önünü açıyordu. Bu çerçeveden bakıldığı zamana Şîrâz'da yetişen ve bölgedeki birçok ilim adamının yetişmesine büyük katkı sağlayan en önemli isim hiç şüphesiz Kutbuddîn Mahmûd b. Ziyâüddîn Mesud b. Muhlis el-Farisî eş-Şîrâzî'dir. XIII. yüzyılda Şîrâz'ın yetiştirdiği en büyük âlim olarak gösterilen Kutbuddîn Şîrâzî, bir filozof ve din âlimi olmanın ötesinde İslam bilim tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak da hatırı sayılır bir şöhrete sahiptir. Matematik, optik, coğrafya, fizik ve özellikle de astronomi alanında yaptığı çalışmaları ile adından söz ettirmiştir¹¹⁸³.

İlhanlılar dönemi için İran topraklarında ilmî çalışmalar açısından genel olarak duraklama dönemi yaşandığı söylenirse de aklî ilimler alanında yapılan çalışmalar, bu genellemenin dışında kalmıştır. Zebîhullâh-i Safâ'ya göre aklî ilimler alanında yapılan bu çalışmalar, İran ilim dünyası için “*sönmek üzere olan bir lambanın son ışığı*” gibi olmuş ve bir noktada sonraki dönemde bu ışığın tekrardan parlaması için kaynak olmuştur. Özellikle mantık, felsefe, astronomi ve tarih alanında yapılan çalışmalar ve

¹¹⁸¹ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:63.

¹¹⁸² Özcan, “Sa’deddîn Taftazânî ve İrşadu’l-Hâdi Adlı Eseri”, 212; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:63.

¹¹⁸³ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:64-65.

yazılan eserler sayesinde İran topraklarındaki ilmî faaliyetler yeniden canlanmaya başlamıştır¹¹⁸⁴.

İlhanlılar zamanında medreselerde gelişen aklî ilim dallarının başında hiç şüphesiz astronomi gelmektedir. Astronomi faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte medreselerde verilen astronomi eğitiminde de önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Medreselerin yanı sıra İlhanlı sultanlarından Hülâgu, Gazan ve Olcaytu hanlar zamanında inşâ ettirilen rasathâneler de, başta astronomi ve felsefe olmak üzere diğer birçok aklî ilmin öğrenildiği ve öğretildiği yerler olmuştur. Bu ilerlemelere de en büyük katkıyı sağlayan isim ise Hâce Nasîrüddîn Tûsî olmuştur¹¹⁸⁵. Beyânî'ye göre Nâsîrüddîn Tûsî, gençken gerçekleştirmek istediği her şeyi Moğolların kendisine verdiği fırsat sayesinde yapma imkânı buldu. Bu fırsatı ve mevkii İsmailîler ve İslam halifesinin hazineleri ile İlhanlı sultanının nüfuzu ve desteği sayesinde gerçekleştirebilmiştir. Onun en eski ve en büyük arzusu Merâga şehrinde bir rasathâne yaptırmaktı. İlhanlı sultanı ona bu fırsatı verince o da Çin'den Anadolu'ya kadar en büyük ilim adamlarını bir merkeze topladı. Nasîrüddîn Tûsî'nin Merâga'da inşâ ettiği büyük rasathânenin 200.000 dinar harcanarak oluşturulan kütüphânesinde dört yüz bin ciltlik kitap arşivi muhafaza altına alınmıştır¹¹⁸⁶. İran'da yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen böyle bir kurumun varlığı sayesinde buraya gelerek ilmî çalışma yapanlar ve buradan aldığı eğitimlerle öğrenci yetiştiren âlimler sayesinde bölgedeki ilmî hayatın devamlılığı sağlanmıştır. Merâga rasathânesinde Nasîrüddîn Tûsî'den ders almış olan Kutbuddîn Şîrâzî ve Şeyh Kemâlüddîn İcî gibi isimler daha sonradan Şîrâz'a dönerek burada çok sayıda ilim adamının yetişmesine katkı sağlamıştır¹¹⁸⁷. Nasîrüddîn Tûsî'nin en ünlü öğrencilerinden olan Kutbuddîn Şîrâzî'nin matematik ve astronomi ile ilgili çok değerli eserleri bulunmaktadır¹¹⁸⁸.

İran'da felsefe ve ona bağlı ilimlerle uğraşan âlimlerin büyük bir kısmının Moğol saldırı ve yağmalarından uzak olan bölgelere kaçıışı ile birlikte o zamana kadar

¹¹⁸⁴ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:65-66.

¹¹⁸⁵ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:66,69.

¹¹⁸⁶ Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 169; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 191-192; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 91.

¹¹⁸⁷ Fuad Köprülü, "XIII. Asırda Merâga Rasathânesi Hakkında Bazı Notlar", *Bellekten*, VI/23-24, (Temmuz 1942), 213; Beyânî, *İran'da Moğollar ve İlhanlı Hükümeti*, 169; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 192, Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:69-70.

¹¹⁸⁸ Yine bu âlimin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi verileceği için burada sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

İslam ülkelerinin doğu taraflarında revaçta olan felsefe ve ona bağlı olan diğer akli ilimler İslam dünyasının batı tarafına özellikle de Şam ve Mısır'a taşındı¹¹⁸⁹. Bu yüzden de XIII.- XIV. yüzyıllar felsefe ve ona bağlı mantık, adab'ul-bahs, münazara, tartışma gibi ilim dallarındaki ders kitaplarının yeniden düzenlendiği bir dönem olmuştur. Bu ilimlerin en önemli temsilcisi olan Nasîrüddîn Tûsî, yazmış olduğu eserler ve onun eserlerine yazılan şerhler, bu dönemde felsefe ve mantık üzerine yazılan birçok esere de kaynaklık etmiştir. Hatta Farsça yazılan eserlerinden bazıları Arapçaya çevrilerek Arap dünyasındaki medreselerde okutulmuştur¹¹⁹⁰. Felsefe ve mantık ilminin bu dönemde gelişmesinde diğer bir önemli katkıyı da Şîrâzlı âlim ve ilim adamları yapmıştır. Şîrâz'da felsefe ve mantık ilmî ile uğraşanların başında gelen ve Nasîrüddîn Tûsî'den aldığı dersler sayesinde bu ilim alanında kendisini geliştiren Kutbuddîn-i Şîrâzî, 693/1294-705/1306 yılları arasında yazdığı *Durretü't-Tâc li-Ğürreti'd-Dîbâc* adlı eserinin bir bölümünde mantıkla ilgilenmiştir¹¹⁹¹. Yine Şîrâzlı Kadı Adudüddîn İcî'nin yazmış olduğu *Risâle-i Âdâb'ul-Bahs* adlı eser de mantık alanında yazılmış ve üzerine pek çok şerhler kaleme alınmıştır¹¹⁹².

Ortaçağ'ın her döneminde tıp ve eczacılık alanlarına gösterilen ilgi, her ne kadar bir süreliğine kesintiye uğrasa da, İlhânlılar zamanında da devam etmiştir. Reşîdüddîn'in oluşturduğu bir heyet ile birlikte Çince'den çevirttiği kitaplar ile başlayan tıp ve eczacılık çalışmaları sayesinde bu dönemde oldukça fazla eser kaleme alınmıştır. Oluşturduğu bu heyete başkanlık eden Reşîdüddîn'in kaleme aldığı *Tanksûkname-i İlhan der Funûn-i Ulum-i Hîta'i* adlı eserin de bu çeviri çalışmaları kapsamında Çince orijinalinden Farsça'ya yapılan bir çeviri olduğu tahmin edilmektedir¹¹⁹³. Ortaçağ'daki en önemli tıpçı olarak kabul edilen İbn Sina ve yazmış olduğu *Kânûn* adlı eseri temel alınarak yapılan çalışmalar, genelde bu eserin üzerine yazılan şerhlerden oluşmaktaydı. Bu şerhlerin en önemlilerinden biri olarak kabul

¹¹⁸⁹ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:66-67.

¹¹⁹⁰ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 210-211; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:70-71;

¹¹⁹¹ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 212; Zebîhullâh-i Safâ, 69-70 Azmi Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26:487-489; Resul Ertuğrul, *Kutbuddîn eş-Şîrâzî ve Tefsiri*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 99.

¹¹⁹² Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:70; Görgün, "İcî, Adudüddîn", 21:413.

¹¹⁹³ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 181; Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî", 35:21; Togan, "Reşîdüddîn", 9:709.

edilen eserde yine Şîrâzlı âlim Kutbuddîn Şîrâzî tarafından yazılmıştır. 710/1311 yılında *et-Tuhfet'us-Sa'diyye* adıyla bilinen eserin dışında kendisine nispet edilen ve yine tıp alanıyla ilgili olan diğer eseri ise üç fasıldan meydana gelen *Risâle fi Beyânî'l-Hâcet ile't-Tıp ve Âdâbu'l-Etibbâ ve Vesâyâhum*'dur¹¹⁹⁴.

İslam dünyasında köklü bir geleneğe sahip olan Coğrafya, İlhanlılar zamanında da öne çıkan bilim dallarından olmuştur. İlhanlıların hâkimiyet kurdukları bölgelere yabancı oluşu bu dönemdeki coğrafya çalışmalarının gelişme göstermesine sebep olmuştur. İlhanlılar döneminde yazılan coğrafya eserlerinin en önemlilerinin Kazvînlî coğrafyacılar tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Bu eserlerden ilki olan ve Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed Kazvîni-yi Rafî'nin *et-Tedvîn fi Ahbârî Kazvîn* adlı eseridir. Ardından da Zekeriya-yı Kazvîni tarafından yazılan *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd* adlı eser gelir. Arapça olarak kaleme alınan bu eserin en önemli özelliği coğrâfî bilgiler içermesinin yanı sıra İran'ın tarihi ve edebiyatı hakkında da önemli bilgiler içermesidir. Bu eserde İran şehirlerinden her biri tanıtıldıktan sonra dipnotunda o şehrin ileri gelen büyükleri ve meşhur şahsiyetlerin hayatları hakkında bilgiler verilmektedir. İlhanlılar döneminde yazılmış olan en ünlü coğrafya eseri ise hiç şüphesiz yine diğer bir Kazvînlî coğrafyacı olan Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni tarafından yazılan *Nuzhetü'l-Kulûb* adlı eserdir. Bir mukaddime, üç makale ve bir de hatim diye adlandırılan beş bölümden oluşan bu eser, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Anadolu, Diyarbakır ve Ruha (Urfa), Horasân, Fars, Mâzenderân, Taberistân ve Hemedân hakkında önemli bilgiler içermektedir¹¹⁹⁵.

Moğol istilasası ile birlikte ilmî alanda başlayan duraksama evresinin sona ermesinde ve ilmî hayatın yeniden canlanmasında büyük katkı sağlayan alanlardan biri de tarih yazıcılığı alanında yapılan çalışmalar olmuştur. Bu dönemde pek çok tarihçi yetişmiş ve kıymetli eserler neşredilmiştir. Haykıran'a göre İlhanlılar, tarih yazıcılığı konusunda kendi ekollerini geliştirmişlerdi. Bu ekol kendine has özellikleri ile kendilerinden önceki ve sonraki tarihçilik anlayışlarından ayrılmaktaydı. Yazar buna ek olarak İlhanlı hâkimiyetine kadar İran ve çevresinde baskın olan Hint ekolü etkisi ile yapılan tarih yazıcılığının İlhanlıların kendi ekollerini oluşturmasıyla birlikte ortadan kalktığını belirtmiştir. Ortaçağ tarih yazıcılığının genel karakteri olan sultanı

¹¹⁹⁴ Zebîhullâh-i Safa, 72-73; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 182-183.

¹¹⁹⁵ Zebîhullâh-i Safa, 73-74; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 185-186.

merkeze koyma anlayışı İlhanlı tarihçilik anlayışında da mevcuttur. Bununla birlikte İlhanlıları genel çerçeveden ayıran ve kendilerine özgü tarihçilik ekollerinin oluşmasını sağlayan faktör ise toplumun genelini ilgilendiren olgu ve olayları ince ayrıntıları ve değerlendirmeleri ile birlikte eserlere taşınmaları olmuştur. Ata Melik Cüveynî ile başlayan İlhanlı tarih yazıcılığı her geçen gün gelişerek Reşîdüddîn ile birlikte zirveye ulaşmıştır¹¹⁹⁶.

İlhanlı tarih yazıcılığına Şîrâz'da yetişen âlim, edip ve müverrihlerin de büyük katkısı olmuştur. Bu noktada en büyük katkıyı sağlayan isimlerin başında hiç şüphesiz Olcaytu Han'ın kendisine verdiği “*Vassâfî'l-Hazret*” lakabından dolayı “*Vassâf*” olarak bilinen Şerefüddîn Abdullâh b. İzzüddîn Fazlullâh-i Şîrâzî gelir¹¹⁹⁷. Salgurlu hânedânlığı zamanında Şîrâz'da doğan Vassâf'ın 699/1299 yılında Ata Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihânguşâ* adlı eserine zeyl olarak kaleme aldığı *Tecziyetu'l-Emsâr ve Tecziyetu'l-A'sâr* adlı eseri de tıpkı adında olduğu gibi lakabına uygun olarak “*Tarih-i Vassâf*” adıyla meşhur olmuştur¹¹⁹⁸. Şîrâz'da yetişen ve tarih yazıcılığı adına eser yazmış olan diğer bir önemli isim de, her ne kadar Vassâf 'ın eseri kadar meşhur ve kapsamlı bir eser olmasa da, *Tarihlerin Nizâmı* manasına gelen *Nizâmü't-Tevârih* adlı eserin yazarı olan Nâsireddîn el-Beyzâvî'dir. Beyzâvî, aynı zamanda dönemin sayılı tefsir âlimlerinden biri olduğu için adını daha çok tefsir alanında yazmış olduğu eserlerle duyurmuştur¹¹⁹⁹.

İlhanlılar dönemi genel tarih yazıcılığının yanı sıra bölgesel tarih yazıcılığının da revaçta olduğu bir dönem olmuştur. Bu alanda çalışan âlim, edip ve müverrihler yaşadıkları bölgenin tarihleri hakkında çok kıymetli eserler meydana getirmişlerdir. İran'da bölgesel tarih yazıcılığının yapıldığı ve bu alanda eser yazılan bölgelerin başında da Fars bölgesi ve Şîrâz şehri gelmektedir. Bu bölge için kaleme alınan en önemli eserlerin başında gelen ve bizim çalışmamızın da ana kaynaklarından olan

¹¹⁹⁶ Mustafa Demir, “İslam Ortaçağ'ında İran Bölgesinde Tarih Yazıcılığı”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34, (2007), 264-265; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 216-217.

¹¹⁹⁷ Bu yazar ve eserleri hakkındaki detaylı bilgiyi ilerleyen kısımlarda verilecektir.

¹¹⁹⁸ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 241-242; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:202; Demir, “İslam Ortaçağ'ında İran Bölgesinde Tarih Yazıcılığı”, 266; Özgüdenli, “Vassâf”, 42:558-559; Merçil, “Vassâf”, 13:232-234.

¹¹⁹⁹ Demir, “İslam Ortaçağ'ında İran Bölgesinde Tarih Yazıcılığı”, 262-263; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:57-59; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 204; Yavuz, “Beyzâvî”, 6:102; Brockelmann, “Beyzâvî”, 2:594.

Ahmed b. Ebu'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî ve *Şîrâznâme* adlı eseri gelir¹²⁰⁰. Yine bu dönemde yazılan ve bölgesel tarih yazıcılığına örnek olarak verebileceğimiz diğer bir eser de Cüneyd b. Mahmûd-i Şîrâzî tarafından Arapça olarak kaleme alınan *Şeddu'l-Îzâr fi Hatti'l-Evzâr an Zevâri'l-Mezâr* adlı eseridir. Bu eser daha sonra yazarın oğlu İsa tarafından Farsça'ya tercüme edilerek *Mezâr-i Şîrâz* diye adlandırılmıştır¹²⁰¹.

4.1.3. Edebî İlimler

Moğol istilasına kadar İran coğrafyasında terakki gösteren edebî ilimler, olarak diğer ilimler ile birlikte bu istilanın yıkıcı etkilerine maruz kalmıştır. Moğolların hâkimiyeti tamamen ele geçirdiği bu dönemde Buhara, Semerkand, Nişabûr, Merv, Hârezm ve son olarak Bağdâd gibi önemli ilim ve edebiyat merkezlerinin ortadan kalkması âlim, edip ve şairlerin yaşadıkları yerleri terk etmeleri veya hayatta kalabilmek adına gizlenmelerine sebep olmuştu. Bu durum gerek şer'î gerekse aklî ve edebî ilimlerin gerilemesine yol açmıştır. Bu süreçte Moğol istilasından çok fazla etkilenmeyen Fars bölgesi gibi yerler hayatta kalan ve kendilerine kalacak yeni bir yer arayan birçok âlim, edip ve şaire kucak açtı. Fars bölgesinde Şîrâz şehri sahip olduğu tarihi ve kültürel birikim seviyesi ile tercih edilen şehirlerin başında gelmiştir. Buradaki mevcut siyâsî otoritenin de ilmî ve edebî şahsiyetlere sahip çıkarak korumaya alması dönemin âlim, edip ve şair için büyük bir fırsat olmuştur. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da Salgurlu hânedânın reisi Atabeg Ebu Bekr zamanı Fars edebiyatının önemli ve parlak bir devresini oluşturmuştur¹²⁰².

¹²⁰⁰ Çalışmamızın ana kaynaklarından biri olan bu eser ve yazarı hakkında detaylı bilgi ilerleyen sayfalarda ayrı bir başlıkta ele alınacaktır.

¹²⁰¹ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:202.

¹²⁰² Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 141; Haykırın, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 130-131; Hourcade, "İran", 22:420.

Zebîhullâh'ı Safa, XIII.-XIV. yüzyıllarda Lügat¹²⁰³, Sarf¹²⁰⁴, Nahiv¹²⁰⁵, Belagat¹²⁰⁶ gibi edebî ilimler konusunda yapılan çalışmaların genelde önceki dönemlerde yazılan eserlerin telhisi, farklı derecelerdeki öğrenciler için ders kitabı hazırlama ve edebî ilim hocaları için şerh, haşiye ve ta'likaların yazılışı şeklinde geçtiğini söyler. Bundan dolayı da bu dönemde edebî ilimler alanında yapılan çalışmaların tekrara düşme ya da genelde özet kapsamında olmaktan kurtulamadığı için yenilik ve gelişme açısından yeterli olmadığını söylemiştir¹²⁰⁷. Diğer taraftan aynı yüzyıllarda şiir alanında yapılan çalışmalarda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde şiir, ilk istila sürecinden itibaren Moğol etkisinin diğer bölgelere oranla daha az görüldüğü Şîrâz ve Anadolu'da gelişme imkânı bulmaktaydı. Haykıran'a göre bu durumun sebebi, bu bölgelerin ilk istila sürecinde fazla tahrip olmadıkları gibi İlhanlıların imâr faaliyetlerinden de fazlasıyla faydalanmış yerler olmasıydı. Bu durumun bir sonucu olarak da şiir, İlhanlılar zamanında diğer ilmî ve edebî alanlara nazaran daha çok gelişme ve iyi örnekler sunma imkânı elde etmiştir. İlhanlılar zamanında köklü bir değişime uğrayan şiirdeki en büyük farklılık klasik İslam

¹²⁰³ Arapça karşılığı "söz söylemek, boş konuşmak; kuş ötmek" anlamlarındaki lağv kökünden türemiş bir isim olup "toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerin belirli bir sıraya ve düzene göre sıralanmasıyla meydana gelen eser" demektir. IV./X. yüzyılın sonlarına kadar yazılan lügat kitapları konularına göre değişik adlar taşıdığından sözlük kavramını karşılayan ortak bir terim henüz mevcut değildi. Bu dönemde ve daha sonraki süreçte lügat kelimesi "dil, lehçe" manasına geliyordu. "Sözlük bilimi" anlamında *İlmü'l-luga ve Mu'cemiyyat* terimleri kullanılıyordu. İsmail Durmuş, "Sözlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37:398.

¹²⁰⁴ Sözlükte "çevirmek, döndürmek" anlamındaki sarf, "i'rab ve bina dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim" diye tanımlanır. Yani Arapça'da kelime yapılarını ve kelimelerde oluşan harf değişikliklerini inceleyen edebî ilimdir. Müteahhir dilciler sarf ilmiyle tasrif ilmini eş anlamlı kabul ederken Sibeveyhî gibi eski dilciler tasrifî, nahiv ilminin bir bölümü olarak gördükleri sarf ilminin bir cüzü sayar. Hulusi Kılıç, "Sarf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36:136.

¹²⁰⁵ Arapça "yönelmek, izini takip etmek" anlamındaki nahiv kelimesi isim olarak "yön, taraf, yol" manasına gelir. Kelimelerin cümle içindeki görevlerini ve cümle yapılarını inceleyen edebî ilimdir. İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32:300.

¹²⁰⁶ "Sözün fasih ve açık seçik olması" anlamında masdardır. Bazı kaynaklar bunu "ulaşmak; olgunlaşmak, erginlik çağına varmak" manasındaki bulûğ kelimesiyle ilgili görüyorlarsa da bab ve masdar değişikliğinden dolayı bu anlamda kullanmak uygun değildir. Terim olarak ise biri "meleke", diğeri "ilim" olmak üzere iki manada kullanılmıştır. Meleke olarak belâgat, sözün fasih olmakla beraber yer ve zamana da uygun olmasıdır. Diğer bir söyleyişle bir fikrin sözlü veya yazılı olarak yerinde, yeterince ve zamanında ifade edilmesidir. İlim olarak ise düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen belâgat, meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç bölüme ayrılır. Arap edebiyatında belâgat çalışmaları önce edebî tenkit şeklinde başlamış, İslâmî dönemde ise hem Kur'ân-ı Kerim'in i'câzı, hem de edebî tenkit sebebiyle bu faaliyet daha hızlı bir şekilde devam etmiştir. Hulusi Kılıç, "Belagat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5:380.

¹²⁰⁷ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:74vd.

edebiyatında oldukça önemli bir yeri olan methiyeler yani övgü içerikli şiirlerde ciddi bir azalma görülürken bunun yerine gazel ve destan türü şiir yazma eğiliminin artması olmuştur. Haykıran, bu eğilimin sebebinin siyâsî ortamda yaşanan değişiklikler olduğunu savunmaktadır¹²⁰⁸.

İlhanlılar zamanında şiirin gelişmesinde en büyük katkıyı yapan bölge hiç şüphesiz Fars bölgesi ve Şîrâz şehri olmuştur. Şîrâz, kurulduğu günden itibaren ilmî, edebî ve kültürel faaliyetlerin yoğun bir şekilde yapıldığı bir şehir konumundaydı. Şehrin bu durumu hâkimiyetin Salgurlu hânedânlığına geçtiği dönemlerde de herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmekteydi. Hânedân üyeleri ilmî ve edebî faaliyetleri desteklemekle yetinmemiş kendileri de bizzat bu alanlarda kendilerini yetiştirmişlerdir¹²⁰⁹.

Atabeg Ebu Bekr b. Sa'd. dönemi Fars edebiyatının önemli ve parlak bir dönemini oluşturmuştur. Onun zamanında Şems-i Kays, Mecc-i Hemger, Şemseddîn Muhammed b. Kays Razî, Kemâleddîn Isfahânî, Humâm Tebrîzî ve Sa'dî-i Şîrâzî, gibi dönemin meşhur şairleri sarayda himaye altına alınmıştır¹²¹⁰. Hatta bu himayeden dolayı gerçek adı Abdullâh b. Müşerrefeddîn b. Muhlis eş-Şîrâzî olan Sa'dî-i Şîrâzî, Sa'dî mahlasını Atabeg Sa'd b. Ebu Bekr'e olan saygısından dolayı kullanmış ve bu mahlas ile büyük bir şöhrete kavuşarak İran edebiyatının en önemli şairlerinden biri olmayı başarmıştır. Sa'dî meşhur eserlerinden *Bustan*'ı 654-655/1257 yılında Atabeg Ebu Bekr, *Gülistân*'ı ise 655-656/1258 yılında oğlu II. Sa'd için yazmıştır¹²¹¹.

Limbirt'e göre Şîrâz'ın XIV. yüzyıldaki kültürel ve edebî kimliğinin oluşmasında en büyük katkıyı şiir alanında yapılan çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarda da şüphesiz adını sadece İran edebiyatında değil bütün dünya edebiyatına

¹²⁰⁸ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 131; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 117-119.

¹²⁰⁹ Atabeg Sa'd b. Ebu Bekr'in kendisine vaadini şiirle hatırlatan dönemin önemli şairlerinden olan Mecc-i Hemger'e aynı şekilde şiirle cevap vermiştir. Aynı zamanda iyi bir hattat olan Atabeg Salgur Şâh, sevgiliyi ve şarabı konu alan rubailer yazmıştır. Diğer bir Atabeg Selçuk Şâh İstahr kalesinde hapis olduğu sırada kardeşi Muhammed Şâh'a bir rubai yazarak kendisini serbest bırakmasını istemiştir. Bütün bu örnekler Salgurlu hânedân üyelerinin şiire ve edebiyata olan yakın ilgisini gözler önüne sermektedir. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 140-141.

¹²¹⁰ Bu şairler ilgili detaylı bilgiyi ayrı başlık altında anlatacağımızdan bu bölümde sadece isimlerini yazıyoruz.

¹²¹¹ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 141-142.

duyuran ve mısralarından defalarca alıntılar yapılan Hâfız-ı Şîrâzî¹²¹² (ö.792/1390)'nin adı en başta gelir. Ancak onun bu büyüklüğü, Şîrâz'da kendi şâheserlerini üretmiş olan yukarıda adını zikrettiğimiz isimler gibi önceki dönem şairlerini ve Ubeyd-i Zâkânî ve Hâcû-yi Kirmânî gibi Hâfız'ın kendi çağdaşı sayılabilecek diğer birinci sınıf şairlerin varlığını da gölgelememelidir¹²¹³.

4.2. ŞÎRÂZ'DA YETİŞEN ÂLİM, MUTASAVVIF VE EDEBİYATÇILAR

4.2.1. Kadı Cemâleddîn Ebu Bekr b. Yusuf b. Ebi Na'im el-Mısrî (?-ö.653/1255)

Salgurlu Hânedânlığında Atabeg Sa'd döneminin büyük âlimlerinden biri olarak anılan Kadı Cemâleddîn, vezir Amidüddîn aracılığı ile huzuruna çıktığı

¹²¹² Asıl adı Hâce Şemseddîn Muhammed b. Muhammed olan Hâfız-ı Şîrâzî, XIV. yüzyılda yaşamış klasik Fars şiirin hiç şüphesiz en büyük şairlerinden biridir. Fakat bu büyük şöhretine rağmen onun hayatı hakkında elimizde yok denecek kadar az bir bilgi vardır. “*Hâfız*” mahlasını kullanan şairin doğumu hakkında da net bir bilgi olmamakla birlikte muhtelif kaynaklar 717/1317 ile 726/1326 yılları arasında bir tarihi işaret etmektedir. Hâce unvanını kullandığı için seçkin bir aileden geldiği düşünülen Hâfız'ın babasının Kemâlüddîn ya da Bahâüddîn adında bir tüccar olduğu sanılmaktadır. Annesinin ise Kâzerûnlu olduğu ve evlerinin Şîrâz'daki Kâzerûn Kapısına yakın bir yerlerde olduğu söylenmektedir. Hâfız'ın ailesinin Salgurlular zamanında Isfahân Kuhpâye'sinden, Tuyseran'dan ya da Hemedân'dan göç ederek Şîrâz'a gelerek yerleştiği rivayet edilir. Şîrâz'da doğan Hâfız'ın babası öldükten sonra kardeşlerinin her biri bir yana dağılmış, ancak yaşı henüz çok küçük olduğu için kendisi Şîrâz'da annesi ile birlikte kalmıştır. Annesi ile birlikte zor günler geçiren Hâfız, ailesini geçindirebilmek adına bir süre fırınlarında çalışmış ve bu dönemde de okumaya ve ilim öğrenmeye karşı büyük bir ilgi duymuştur. Küçük yaşta almaya başladığı eğitimler sırasında Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği için Hâfız lakabını aldığı tahmin edilen şairin, dini ilimlerin yanı sıra başta Arap edebiyatı olmak üzere çok iyi bir edebiyat kültürüne sahip olacak dersler aldığı düşünülmektedir. Bunun dışında eserlerinde dönemin musiki ve çeşitli sanatları hakkında bilgi edindiğine iyi satranç oynadığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Hâfız, 1303-1357 yılları arasında Şîrâz'da hüküm süren İncü hânedânının son hükümdarı Ebu İshak'a intisap etti ve muhtemelen kendisine divanda maaş bağlandı. Bir süre sonra Ebu İshak ve veziri Hâce Kıvâmüddîn ile yakın ilişkiler kuran Hâfız, bu sayede ömrünün belki de en rahat dönemlerini yaşadı. Başta hükümdar ve veziri olmak üzere saray eşrafı ile arası gayet iyi olduğu için her istediğini rahatça söyleyebilen Hâfız'ın şiirlerinin ünü de her geçen gün artarak yayılıyordu. Bir süre sonra şiirleri elden ele hatta ülkenden ülkeye yayılan Hâfız'ın ünü Hindistan'dan Bengal'e kadar ulaştı. Hâfız, 790/1392 yılında vefat etmiş ve bugün türbesinin bulunduğu *Hâfiziye* semtine defnedilmiştir. Hâfız-ı Şîrâzî, *Hafiz Divanı*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, 1. Baskı, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 3-8; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:183-188; Tahsin, Yazıcı, “Hâfız-ı Şîrâzî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 15:103-106; H. Ritter, “Hâfız”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5/1:65-71; Gökhan, Deniz Erçavuş, “Hâfız-ı Şîrâzî ve Ab-ı Hayat”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1 (Mart 2018), 114-117.

¹²¹³ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 116-117.

Salgurlu Atabegi Sa'd'ın takdirini kazanarak Kadı'l-kudatlık görevine getirildi. Bu yüzdenden de bu tarihten itibaren Kadı Cemâleddîn olarak tanınmıştır. Hadis rivayeti konusunda eser yazan ve dersler veren Kadı Cemâleddîn'in bu konuda kendini yetiştirmesinde hocaları Ebu'l-Hasan el-Müeyyed et-Tûsî ve Kutbuddîn el-Mısrî'nin büyük katkısı olmuştur. Kadı Cemâleddîn'in eserleri genelde şerh şeklinde olmuştur. Onun eserlerinden en önemlileri ise *Şerh-i Makamat-ı Harîrî*, *Şerh-i Mesayih*, *Kitâb el-Muhassal fi Şerh el-Mufasssal* ve *Kitâb el-Menahic*'dir. 653/1255 yılında vefat eden Kadı Cemâleddîn, Şîrâz'da *Bazar-ı giyuh-düzân* civarında kendi adı ile meşhur olan medresesine defnedildi¹²¹⁴.

4.2.2. Şihâbeddîn Fazlullâh Tûrbiştî (?-ö.661/1262-1263)

Şîrâz'ın meşhur Şafîî fıkıh âlimi ve muhaddislerinden olan Şihâbeddîn Fazlullâh Tûrbiştî'nin doğum tarihi ve hayatı hakkında çok fazla bilgi yoktur¹²¹⁵. Atabeg Ebu Bekr zamanına kadar Şîrâz'da bulunan ve birçok âlimin yetişmesine katkı sağlayan Şihâbeddîn Fazlullâh, Atabeg Ebu Bekr tarafından bilinmeyen bir sebepten ötürü Şîrâz'dan uzaklaştırılınca Kirmân'a gitti. Burada Kirmân Karahitaylıları'ndan Terken Hatun'un kendi adına yaptırdığı Terkenî adlı meşhur medresede ders vermeye devam etti. Kirmân'da beş yıl kaldıktan sonra 661/1262-1263 yılında vefat etti¹²¹⁶.

4.2.3. el-İslamü's-Said İzzeddîn Mevdûd b. Muhammed b. Mu'ineddîn Mahmûd el-Müştehir Zerkûb el-Şîrâzî (d. 563/1167-ö.663/1264-1265)

Salgurlular döneminin meşhur mutasavvıflarından olan İzzeddîn Mevdûd, 563-1167/1168 yılında doğdu. 577/1181-1182 yılında on dört yaşında iken babası Hâce Ebu'l-Fazl ile birlikte Şîrâz'a gelen İzzeddîn, burada dönemin meşhur âlimi Rûzbihân

¹²¹⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 126-127; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 138-139.

¹²¹⁵ Erdoğan Merçil, Tûrbiştî ismini "Tûde-piştî" şeklinde aktarmasına rağmen aynı isim Şeddü'l-İzar'da "Tûrbiştî" şeklinde geçmektedir. Hatta bu ismin çeşitli yazım şekillerinden bahseden yazar, bazı yerlerde "Turniştî", "Turâniştî", "Turânbiştî", veya "Turânpiştî" şeklinde yazılan yerler olduğunu aktarmıştır. Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 190-191 (Dipnot: 5).

¹²¹⁶ Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 190-191(Dipnot: 5); Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 137.

el-Baklî'nin öğrencisi oldu ve otuz yıl boyunca ona hizmet etti. Hocasının ölümünün ardından Şîrâz'dan ayrılma kararı alan İzzeddîn, önce Hicaz bölgesine gitti ve Evhadeddîn Kirmânî ve Rükneddîn Sicistânî'nin sohbetlerine katıldı. Bir süre sonra da Hicaz'dan ayrılarak Bağdâd'a gitti. İzzeddîn'in burada Şihâbeddîn Sühreverdî ile olan arkadaşlığı Sühreverdîye'nin bir kolu olarak sayılan Zerkûbîye tarikatının kurulmasında etkili olmuştur. Daha sonra Bağdâd'dan ayrılarak Şîrâz'a dönen İzzeddîn, burada hocası Rûzbihân el-Baklî'nin kızı ile evlenerek Meşhed el-Hansî civarında kendisine bir zaviye kurdu. Salgurlu atabeglerinden Ebu Bekr'in hapis hayatı yaşadığı sırada kendisine bir mektup yazarak kurtulması için kendisine şefaati olmasını istediği İzzeddîn yüz bir yaşında iken 663/1264-1265 yılında vefat etti ve kendi zaviyesine defnedildi. Şîrâz'da yetişen ve Zerkûbî diye tanınan iki kişiden ilki olan İzzeddîn, Şîrâzlı meşhur tarihçi Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Mahmûd Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî'nin dedesidir¹²¹⁷.

4.2.4. Fakîh Sâ'ineddîn Hüseyin b. Muhammed b. Selmân (?-ö.664/1265-1266)

Şîrâz'ın meşhur fakîhlerinden olan Sâ'ineddîn Hüseyin'in dönemin önemli âlimlerinden biri olduğu ve kırk defa hacca gittiği söylenmektedir. Şafii mezhebinden olan ve Sühreverdîye tarikatının Şîrâz'daki en önemli temsilcilerinden biri olduğu söylenen Sâ'ineddîn, bütün ömrünü ilme ve eser yazmaya adanmıştır. Sâ'ineddîn'in bilinen en önemli eseri ise *Tarih-i Meşayih-i Fars* 'tır. 664/1264-1265 yılında Şîrâz'da vefat eden Sâ'ineddîn, Mahalletü'l-Cessâin denilen yerde bulunan kendi ribatına defnedilmiştir¹²¹⁸.

¹²¹⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 117-120; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 310-315 (Dipnot: 2); Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadîm-i Şîrâz*, 101; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:309; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 138; Reşat Öngören, "Sühreverdîye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38:44.

¹²¹⁸ Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 176-177 (Dipnot: 2); Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 139.

4.2.5. Kadı Mecededdîn İsmail b. Mükerrerem el-Fâlî (?-ö.666-/1268)

Şîrâz'da yetişen en tanınmış âlimlerinden biri olduğu söylenen Kadı Mecededdîn İsmail'in, hayatı hakkında elimizde çok fazla bilgi yoktur. Babasının ölümünden sonra onun yerine Fars Kadı'l-kudatlığına atanan Kadı Mecededdîn, bu görevi kırk yıl kadar yapmıştır. Vaktiyle Salgurlu Atabegi Sa'd b. Zengî tarafından Abbâsî Halifesi el-Mutasım Billâh'a gönderilen elçilerden biri olan Mecededdîn 666/1268 yılının Ramazan/Haziran ayında vefat etmiştir. Ölümünden sonra da Şîrâz'da *Musalla-yı Şîrâz* mezarlığına defnedilmiştir¹²¹⁹.

4.2.6. Şeyh Necibüddîn el-Mille ve'd-din Ali b. Bozkuş (d.594/1197-1198 – ö.678/1279-1280)

Salgurlu hânedânlığı zamanında Şîrâz'ın meşhur mutasavvıflarından olan Türk asıllı Necibüddîn Ali b. Bozkuş, 594/1197-1198 yılında Şîrâz'da doğdu. Babası zengin bir tüccardı ve vaktiyle Şam'dan göç ederek Şîrâz'a yerleşmişti. Necibüddîn Ali, babasının zenginliğine rağmen çocukluğundan itibaren sade bir hayat yaşamaktan hoşlanıyordu. Mutasavvıflara özel bir ilgisi olduğu içinde vaktinin çoğunu onlarla geçirirdi. Mutasavvıflığa olan ilgisi ve ilim öğrenme arzusu ile Şîrâz'ı ve ailesini terk ederek Hicaz'a gitti. Ardından da müridi olduğu Şihâbeddîn Sühreverdî'nin yanına giderek halifesi oldu ve uzun yıllar onun yanında kaldı. Sühreverdî'nin yanında eğitimini tamamlayarak hırka giydikten sonra da Şîrâz'a döndü. Şîrâz'da bir zaviye kurarak İrşâd'a başladı. Sühreverdî üslubunda yazılmış sözleri ve risaleleri bulunan Necibüddîn Ali'nin bilinen en önemli eseri '*Avârif el-Me'arif*' adlı kitabıdır. Necibüddîn Ali b. Bozkuş, 678/1279-1280 yılında Şîrâz'da vefat etti ve burada şehrin çok dışında olmayan *Bağ-ı Kutlu* adındaki mahallede bulunan kendi hankahına defnedildi¹²²⁰.

¹²¹⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 127-129; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 139.

¹²²⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 131-132; *Fars Atabegleri Salgurlular*, 139-140; Mahmut Recep Keleş, Kutbuddîn Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddîn Konevî İle İlişkisi, *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XIX, (Eylül 2014), 334 (Dipnot: 21).

4.2.7. Kadı Beyzâvî (?- ö.685/1286)

Asıl adı Nasîrüddîn Ebû Said Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî olan müellif, İstahr yakınlarındaki Beyzâ şehrinde dünyaya geldi. Beyzâvî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmese de yüz yıl yaşadığını bildiren rivayetler doğrultusunda doğum tarihi 585/1189 olarak tahmin edilmektedir. Çocukluğu Beyzâ şehrinde geçen Beyzâvî, babasının Salgurlu Atabegi Ebu Bekr b. Sa'd tarafından Şîrâz Kadılıkudatlığı'na atanmasının ardından ailesi ile birlikte Şîrâz'a geldi ve ömrünün büyük bir kısmını burada geçirdi. Beyzâvî, babasının ölümünün ardından bir süreliğine Fars Kadılıkudatlığı'na getirilmiş fakat bir süre sonra Fars Emîri'nin kendisini azletmesi üzerine Tebriz'e giderek İlhanlıların hizmetine girmiştir. Tebriz'de bulunduğu süre zarfında İlhanlı vezirleri ve devlet adamları ile iyi ilişkiler kuran Beyzâvî, eski görevi olan Fars Kadılıkudatlığı'na atanmayı talep etti. Onun bu isteğini geri çevirmeyen Soğuncak Noyan, Beyzâvî'yi tekrar bu göreve getirmiş ve Şîrâz'a dönmesine izin vermiştir. İkinci kez bu göreve atanan Beyzâvî, bir müddet daha kadılık yaptıktan sonra bu kez kendisi görevini bırakarak Tebriz'e yerleşti ve ömrünün sonuna kadar orada kaldı.

Beyzâvî, Tebriz'e yerleştirdikten sonra kendisini ilme, öğrenci yetiştirmeye ve tasavvufa adadı. Şer'î ilimlerin hemen hemen her alanıyla ilgilenen Beyzâvî, bu alanların birçoğunda da eserler yazarak *Allâme* unvanını kazandı. Güçlü bir ilim ve geniş bir kültüre sahip olan Beyzâvî özellikle tefsir, kelam, fıkıh, usûl-i fıkıh ve gramer alanlarında yazdığı eserler ile adından söz ettirdi. Bu ilimlerde Arapça olarak kaleme aldığı başlıca eserleri arasında, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil* (Tefsir), *Minhâcü'l-Vusûl ilâ ilmî'l-Usûl* (Usûl-i Fıkıh), *Tercumanû'l-Kur'an* (Tefsir), *Tuhfetü'l-Ebrar* (Hadis), *el-Gayetü'l-kûşva fi dirâyeti'l-fetvâ* (Fıkıh), *Tuhfetü'l-Ebrâr*, *Şerh-i Mesabihi's-Sünne* (Hadis) bulunmaktadır.

Bu eserlere ek olarak Farsça yazdığı *Nizâmü't-Tevârih* adlı genel dünya tarihini anlatan bir eseri daha bulunmaktadır. Beyzâvî, 674/1275 yılında klasik İslam tarihçiliği usulü ile kaleme aldığı *Nizâmü't-Tevârih* adlı eserine son halini 694/1294-1295 yılında yapmış olduğu eklemelerle vermiştir. Bu eserde Hz. Âdem'den başlayarak peygamberler tarihi, Raşid Halifelerden sonra Emevî, Abbâsî, Saffarî,

Sâmânî, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklu ve Salgurlular ile Hârezmşâh devletlerinin tarihlerini toplamış ve son olarak Moğollar hakkında topladığı bilgileri de ekleyerek yazarın yaşadığı döneme kadar olan olayları ele almıştır¹²²¹.

4.2.8. Emîr Asıleddîn Abdullâh b. Ali b. Ebi'l Mesâhin b. Sa'd b. Mehdî el-Alevî el-Muhammedî (?-ö.685/1286-1287)

Şîrâz'ın meşhur vaizlerinden ve hadis konusunda tanınmış âlimlerinden olan Emîr Asıleddîn, çocukluğundan itibaren Alâeddîn el-Hocendî ve Abdurrahmân b. Abdüllatif b. İsmail b. Ebi Sa'd en-Nişâbüri'den dersler almıştır. Daha sonradan katıldığı ilim meclislerinde Şihâbeddîn Fazlullâh, Tûrbiştî, Şemseddîn Muhammed b. es-Saffî ve Mu'ineddîn Ebu Zer el-Kîsekî gibi âlimlerden ders almaya devam etti. Çeşitli hadis kitaplarından derleyerek oluşturduğu hadis kitabı ve dini konularda yazılmış risalelerinin dışında Ahkâm ve hadis hakkına kaleme aldığı *Mefâtiḥ el-Hedî* adlı eseri vardır. Şîrâz'da mutezileye ait kitapların arttığı bir dönemde şehirden ayrılmak istemiş fakat Atabeg Ebu Bekr onu Şîrâz'da kalması ve halkı bu konuda bilinçlendirerek kötülüklerden koruması hususunda ikna edince Şîrâz'da kalmaya devam etmiş 685/1286-1287 yılında da vefat etmiştir¹²²².

4.2.9. Kutbuddîn-i Şîrâzî (d.634/1236-ö.710/1311)

İran'ın XIII.-XIV. yüzyıllardaki en büyük âlimlerinden biri olan Kutbuddîn Mahmûd b. Ziyâeddîn Mesud b. Muslih el-Farisî eş-Şîrâzî, 634/1236 yılında¹²²³

¹²²¹ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:240,57-59; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 204-205; Yavuz, "Beyzâvî", 6:101-102; Brockelmann, "Beyzâvî", 2:593-594. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 140; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, 169-171; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 169; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 73-74.

¹²²² Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 325(Dipnot: 2); Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 137-138.

¹²²³ Doğum yılı hakkında genel kanı 634/1236 yılı olmasına rağmen Resul Ertuğrul, Kutbuddîn Şîrâzî'nin en yakın arkadaşlarından biri olan İbnü'l-Füvâtî'nin onun doğum yılının 630/1232-1233 olduğunu ifade ettiğini söylemiştir. Ayrıca doğum yerinin de Şîrâz değil Kâzerûn olduğunu düşünen bir kısım yazarın bu yüzden isminin sonuna Şîrâzî yerine Kazerûnî'yi eklediğini fakat yaygın görüşün onun doğum yerinin Şîrâz olduğu belirtmiştir. Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 37.

Şîrâz'da doğdu. Sühreverdiyye tarikatının ileri gelenlerinden biri olan babası Ziyâeddîn Mesud el-Kâzerûnî Şîrâz hastanesinde hem tabip olarak görev yapmış hem de çeşitli tıp dersleri vermiştir¹²²⁴. Annesi ise İranlı meşhur şair Sa'dî-Şîrâzî'nin kız kardeşiydi ve dayısıyla ara sıra görüştükleri rivayet edilmiştir. Ertuğrul, onun zekâsının ve ilim konusundaki başarısının arkasında hem anne hem de baba tarafından seçkin ve zeki bir aileye sahip olmasının da etkisi olabileceğini düşünmektedir¹²²⁵. Çocukluğundan itibaren babasının yanında tıp dersleri alarak yetişen Kutbuddîn Şîrâzî, hukuk ve tasavvuf derslerini de ilk olarak babasından aldı. Henüz on yaşındaki iken babası tarafından tasavvuf hırkası giydirilen Şîrâzî, bir müddet sonra Sühreverdî'nin de öğrencisi olan dönemin meşhur mutasavvıflarından Şeyh Necibüddîn Ali b. Bozkuş eş-Şîrâzî 'ye intisap etti¹²²⁶.

Kutbuddîn Şîrâzî, babasının nezaretinde tıp eğitimi aldığı sırada kendi eserinde yazan ifadelerle göre gece uykusunu dahi kendisine yasaklayarak gece gündüz demeden tıp alanında yazılmış bütün eserleri okuyarak ezberlemiştir. Sonrasında ise bu kitaplardan öğrendiği bilgileri babasının gözetiminde gerçek hastalar üzerinde uygulayarak her geçen gün ilmini geliştirmiştir. Kısa sürede hastaları tedavi etmede ve mizaçlarını değiştirmede babası gibi hünerli bir tabip olan Kutbuddîn Şîrâzî, babasının 648/1250-1251 yılında ölümünün ardından daha on dört yaşında olmasına rağmen babasının yerine Şîrâz hastanesine tabip ve göz doktoru olarak atandı. Şîrâzî, burada görev yaptığı on yıllık bir süre içerisinde babası gibi hünerli bir hekim olan amcası Kemâleddîn Ebu'l-Hayr el-Kâzerûnî, Şemseddîn el-Keyşî (ö. 694/1294-1295) ve Şerefeddîn Zeki el-Bûşekânî (ö. 680/1281-1282) gibi hocalardan dersler almaya devam etti¹²²⁷. Şîrâzî, çalışmalarının merkezine koyduğu İbn Sina'nın el-Kânûn eserini yazılan bütün şerhleri ve haşiyeleri ile beraber okuyarak kendince karanlıkta kaldığını düşündüğü noktaları üzerine yoğunlaştı. On yıl sonra Şîrâz'da yararlanabileceği bütün

1224 Ertuğrul, Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı, 38; George Lane, "Qutb al-Dîn Shîrâzî (1236-1311)", Edited: İraj Afshâr, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 21/03, (July 2011), 393; Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", 26:487; Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, 140; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:223; E. Wiedemann, "Kutbuddîn el-Şîrâzî", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 6:1049.

1225 Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 38.

1226 Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:223; Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 38; Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", 26:487.

1227 Wiedemann, "Kutbuddîn el-Şîrâzî", 6:1049; Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", 26:487; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:72,223; Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 38-39; Keleş, Kutbuddîn Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddîn Konevî İle İlişkisi, 330.

hocalardan yararlandığını düşünen ve burada alabileceği bir eğitim kalmadığını düşünen Şîrâzî İbn Sina'nın eseri üzerinde kendince karanlıkta kalmış yerleri aydınlatabilmek ve kendini tamamen ilme adanmak amacıyla Şîrâz hastanesindeki görevinden ayrılarak 658/1260 yılında Merâğa'ya gitti ve Nâsîrüddîn Tûsî'nin öğrencisi oldu¹²²⁸. Merâğa Rasathânesi'nde Tûsî'nin ilk öğrencilerinden olan Şîrâzî, Tûsî'den matematik, astronomi ve felsefe dersleri aldı. Sahip olduğu zekâsı ve ilmî sayesinde kısa sürede Tûsî'nin de dikkatini çekmeyi başaran Şîrâzî, bir süre sonra onun sağ kolu oldu. Aynı zamanda yapımı henüz tamamlanamayan rasathânenin inşâsına büyük katkı sağlayarak Tûsî'nin en önemli eseri olan *Zic-i İlhanî*'nin ortaya çıkmasında önemli yardımları oldu¹²²⁹.

Kutbuddîn, Şîrâzî, Merâğa rasathânesinde sekiz yıl çalıştıktan sonra Tûsî ile birlikte gittiği Horasân'dan dönmeyerek burada Ali b. Ömer el-Kâtibî (ö. 675/1276)'den mantık dersleri almaya başladı. Sonrasında ise Isfahân'a giderek çalışmalarına devam etti. Tahsil hayatına ömrü boyunca devam eden Şîrâzî, devamlı araştırma ve yeni yerler keşfetme amacıyla Horasân, Irak-ı Acem ve Bağdâd'a çeşitli seyahatler yaptı. Bağdâd'da bir süre Nizâmîye Medresesi'nde kaldıktan sonra 670/1271 yılı civarında Anadolu'ya giderek Konya'ya yerleşti. Anadolu'da bulunduğu sırada Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile görüşüp Sadruddîn-i Konevî'nin derslerine katıldı. Bir dönem Sivas ve Malatya kadılığı ile Gök Medresede müderris olarak ders verdi¹²³⁰.

Şîrâzî, 681/1282 yılında Hülâgu Han'ın oğlu Ahmed Teküdar tarafından Memluk sultanı ile barış görüşmesi yapması için Mısır'a gönderildi. Burada el-Kânûn'a Arap âlimler tarafından yapılan ve daha önceden okumadığı şerhleri okuma imkânına sahip oldu. Mısır dönüşünde Şam'a yerleşerek bir süre de burada kaldıktan sonra 690/1291 yılında Tebriz'e döndü. Tebriz'e yerleştiği sıralarda devrin en büyük âlimi ve dâhisi olarak kabul edilen Kutbuddîn-i Şîrâzî, burada İlhanlı hükümdarları ve

¹²²⁸ Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 39-40; Keleş, “Kutbuddîn Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddîn Konevî İle İlişkisi”, 330; Wiedemann, “Kutbuddîn el-Şîrâzî”, 6:1049; Şerbetçi, “Kutbuddîn-i Şîrâzî”, 26:487; Lane, “Quṭb al-Dīn Shīrāzī (1236-1311)”, 393.

¹²²⁹ Köprülü, “XIII. Asırda Merâğa Rasathânesi Hakkında Bazı Notlar”, 221 (Dipnot: 20); Şerbetçi, “Kutbuddîn-i Şîrâzî”, 26:487; Keleş, “Kutbuddîn Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddîn Konevî İle İlişkisi”, 331; Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 40-41.

¹²³⁰ Keleş, “Kutbuddîn Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddîn Konevî İle İlişkisi”, 331-333; Şerbetçi, “Kutbuddîn-i Şîrâzî”, 26:487; Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 43-44; Wiedemann, “Kutbuddîn el-Şîrâzî”, 6:1049.

diğer yöneticileri ile sürekli irtibat halinde olmasına rağmen resmi hiçbir görevi kabul etmeyerek kendini tamamen ilme ve öğrencilerine adadı. Ömrünün son on dört yılını ise tamamen inzivaya çekilerek mutasavvıf hayatı yaşayarak geçirdi. Bu dönemde akli bilimlerde yarım kalan eserlerini tamamladıktan sonra daha çok Kur'an okumak, öğretmek ve hadis çalışmaları ile ilgilendi ve tefsir konusunda çeşitli eserler kaleme aldı¹²³¹.

İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb adlı eserine şerh yazmak için çıktığı ilim yolculuklarını dönemin en meşhur âlimi olarak tamamladıktan sonra Tebriz'e dönerek kendini tasavvufa ve Kur'an üzerine çalışmaya adayan Şîrâzî, burada da gittiği diğer yerlerde olduğu gibi birçok öğrenci yetiştirdi. Bütün gelirini öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için harcamaktan çekinmeyerek gelirinin yetmediği durumlarda ise İlhanlı hükümdarından ve idarecilerinden öğrencileri için destek istemekten de çekinmemiştir. Ömrünün sonlarına doğru el-Kânûn'a yazdığı üçüncü şerhi İlhanlı veziri Sa'düddîn Saveci'ye sunmuş oda bunun karşılığında kendisine 36.000 dirhem göndermişti. Fakat o bu paranın tamamını da öğrencilerine dağıttığı için 710/1311 yılında öldüğünde cenazesinin kaldırılmasına yetecek kadar bile parası kalmamıştı. Şîrâzî'nin öğrencileri arasında yer alan İran'ın en zengin ailelerinden birinin mensubu olan Hâce İzzüddîn Tayyibî tarafından 7.200 dirhem kadar tutan cenaze masrafları ve ihtiyaç sahibi öğrencileri için etraftan aldığı 36.000 dirhem civarındaki borçları ödenerek vasiyetinde belirttiği Çerendâp kabristânına, kendisi gibi Şîrâzlı olan Kadı Beyzâvî'nin yanına, defnedildi¹²³².

Kutbuddîn Şîrâzî, çok çeşitli alanlarda çalışma yaptığı için *Hekim*, *Müfessir*, *Sahibü't-Tesânîf*, *Muhakkik*, *Mudakkik el-Mütekellim*, *Fazıl* ve *arif* gibi birçok lakabı bünyesinde barındıran bir şahsiyet olmuştur. Hatta bir dönemde kadılık yaptığı için *el-Kadı* lakabını da taşımıştır. Fakat gerek Ortaçağ'da gerekse sonraki dönemlerdeki bütün ilim dünyası onun *Allame*, *Allame-i Şîrâz*, *Allame-i Kutb* ya da *Molla Allame* olarak adlandırmıştır. Şîrâzî, yaşadığı dönemde İslam dünyasında yeni yaygınlaşmaya başlayan Şerh yazma geleneğinin öncülerinden olmuştur. Bu sebeple de Şîrâzî'nin

¹²³¹ Wiedemann, "Kutbuddîn el-Şîrâzî", 6:1049-1050; Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 54; Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", 26:487; Keleş, "Kutbuddîn Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddîn Konevî İle İlişkisi", 343.

¹²³² Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:223; Ertuğrul, *Kutbuddîn Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 64-65; Wiedemann, "Kutbuddîn el-Şîrâzî", 6:1050; Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", 26:487.

çeşitli ilim alanlarında yazdığı Şerhleri genellikle alanlarında yazılan ilk şerhler olma özelliğine sahiptir Büyük bir kısmı şerh olan eserlerinden bazıları şunlardır: *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Tefsir), *Müşkilâtü-t-Tefâsîr* (Tefsir), *İntisâf 'ale'l-Keşşâf* (Tefsir), *Şerhu Muhtasari'l-Muntehâ* (Fıkıh), *Nihâyetü'l-İdrâk fî Dirâyeti'l-Eflâk* (Astronomi), *et-Tuhfetu's-Şâhiyye fî'l-Hey'e* (Astronomi) *İhtiyârât-ı Muzafferî* (Astronomi), *Kitâb Fe'altü felâ Te'lüm fî'l-Hey'e* (Astronomi) *el-Muhtasar fî'l-Hey'e* (Astronomi), *Şerhu Külliyyâti'l-Kânûn* (Tıp), *Risâle fî Beyânî'l-Hâce ile't-Tıbbi ve Âdâbi'l-Etubbâ* ve *Vesâyâhüm* (Tıp), *Dürretü't-Tâc li-Ğürreti'd-Dîbâc* (Felsefe), *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk* (felsefe), *Terceme-i Usûli Öklidis-i Hâce Nasîruddîn-i Tûsi* (Matematik), *Risâle der Tevhîd-i Kadâyâ-yı Öklidis* (Matematik), *Tahrîr-i Öklidis* (Matematik), *Şerhu Hareketi'd-Dahrace ve'n-Nisbe beyne'l-Müstevî ve'l-Münhanî* (Matematik)¹²³³.

4.2.10. Sadreddîn Ebu'l-Me'âlî el-Muzaffer b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Rûzbihân b. Tâhir el-'Umerî el-'Adavî (?-ö.688/1289)

Doğum tarihi hakkında bilgi bulunmayan Sadreddîn Ebu'l Me'âlî, ilim fetva ve takva bakımında kendi zamanın en önemli şahsiyetlerinden biridir. Eğitiminin ilk aşamasını babası Sadeddîn Muhammed'den ve amcası Şemseddîn Ebu'l-Mefâhîr'den alan Sadreddîn, hadis ve fıkıh ilimleri ile yakından ilgilenmiştir. Onun yetişmesine katkı sağlayan döneminin meşhur âlimleri arasında Şihâbeddîn Fazlullâh, Tûrbiştî, Şemseddîn Muhammed b. es-Safî, Safiyeddîn Ebu'l-Hayr Sîrâfî, Kadı Cemâleddîn b. Nîkruz el-Fâlî, Kadı Cemâleddîn el-Mısırî ve İmameddîn el-Beyzâvî bulunmaktadır. Sadreddîn Ebu'l Me'âlî'nin müridi olan ve en çok inanlardan kişilerin başında ise Salgurluların lideri Atabeg Ebu Bekr gelmektedir. Şer'î ilimler konusunda Arapça ve

¹²³³ Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:69-72, 224; Ertuğrul, *Kutbuddîn eş-Şîrâzî ve Tefsir Anlayışı*, 83vd.; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 212; Resul Ertuğrul, "Kutbuddîn Şîrâzî (ö.710/1311)'nin Fethu'l-Mennân Tefsiri'nin Özgün Yönleri" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, (2013); 136; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 140; Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî", 26:487-488; Wiedemann, "Kutbuddîn el-Şîrâzî", 6:1050.

Farsça olarak altmıştan fazla eser yazan Sadreddîn Ebu'l Me'âlî, 688/1289 yılında vefat etmiş ve Şîrâz'da Bâğ-ı Nev'de inşâ ettirdiği kendi ribatına defnedilmiştir¹²³⁴.

4.2.11. Mecd-i Hemger (d.607/1210-ö.686/1287)

İbn Hemger ve Mecd-i Hemger diye tanınan Hâce Mecdeddîn b. Ahmed Hemger, XIII. yüzyılın meşhur şairlerindedir. 607/1210 yılında Yezd'de doğan Mecdeddîn Hemger, şiir, inşâ ve güzel yazı konusunda ilk eğitimini burada aldıktan sonra Şîrâz'a gitti ve Salgurlulara intisap etti¹²³⁵. Bu yüzden de bazı tezkire yazarları onu Farsî ya da Şîrâzî olarak anmışlardır. Böyle anılmasının sebeplerinden biri de kendisini birkaç defa *Mecd-i Farsî* olarak tanıtmış olmasıdır. Şîrâz'da bulunduğu süre boyunca Salgurlu Atabeglerinin hizmetinde bulunarak onlara yakınlık sağladı. Bir süre sonra Salgurlu sarayında Hâcegânların arasına girerek “*Meliku's-Şu'arâ*”lık derecesine kadar ulaştı. Bu yüzden de bu dönemde yazmış olduğu şiirlerinde Atabeg Ebu Bekr b. Sa'd, oğlu II. Sa'd ve torunun Muhammed b. II. Sa'd'ı övmüştür. 633/1236 yılında Salgurlu Hânedânlığının resmen yıkılışından sonra Şîrâz'ı terk etti ve Kirmân Karahitaylılar'ına sığınmak amacıyla Kirmân'a gitti. Fakat Kirmân'da aradığı ortamı bulamayınca kısa bir süre sonra Şîrâz'a geri döndü. Şîrâz'da Fars'ın idaresini İlhanlılar adına eline alan Sahib-i Divan Şemseddîn Cüveynî'nin himayesine girerek onun ve ailesinin gölgesi altında yaşadı. İlhanlı hâkimiyetinin ilk zamanlarındaki sert tutumundan bölgedeki birçok âlim ve edibin zarar görmesine rağmen Hemger, Cüveynî ailesinin koruması altında olan sınırlı sayıdaki şahıslardan olmuştur. Hatta İlhanlılar Fars bölgesini ve Şîrâz'ı hâkimiyet altına aldıktan sonra Hemger'i pek çok kere suçlamış ve yargılamış fakat Hemger, her ne kadar şiirlerinde bu yargılanmalardan kurtuluş sebebini asil soyundan dolayı olduğunu söylese de, Fars valisi Bahaeddîn Cüveynî'nin desteği sayesinde her defasında bu yargılanmalardan kurtulmayı başarmıştır¹²³⁶.

¹²³⁴ Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 132-133; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 192-193; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 137.

¹²³⁵ Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 749; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, 1:537; Zebihullâh-i Safâ, *İnan Edebiyat Tarihi*, II:111; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 132; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 141.

¹²³⁶ Zebihullâh-i Safâ, *İnan Edebiyat Tarihi*, II:111-112.

İlhanlılar devletinde iç çekişmelere kurban olan Cüveynî ailesinin katledilmesi Hemger’i hem maddi hem de manevi anlamda derinden sarsmıştır. Cüveynî ailesinin idam edilmesinden dolayı yaşadığı hüznü şiirlerine yansıtan Hemger, özellikle en büyük destekçisi Şemseddîn Cüveynî için hüznü dolu rubailer kaleme almıştır. Diğer taraftan Cüveynî ailesinin desteğinin üzerinden kalkmasının ardından maddi anlamda da zor günler geçirmeye başlayan Hemger, Şîrâz’ı terk ederek İsfahân’a yerleşti. Burada fakirlik, perişanlık ve yaşlılık ile baş başa kalan Hemger, çekildiği inzivanın ardından bazı kaynaklara göre 683/1284 bazı kaynaklara göre ise 693/1293 yılında vefat etmiştir. İnzivaya çekildiği için yarım kalan birçok şiirinin torunu tarafından tamamlandığı söylenmektedir.

Mecd-i Hemger genel anlamda Horasân şairlerinin üslubuyla şiir yazan ve kendi zamanının en ünlü şairlerinden biri olmuştur. Aynı zamanda kendi döneminde edebî noktalardaki tartışmalarda çağdaşlarının danışma makamı olan Hemger’in kaside, gazel ve rubai türünde yazmış olduğu eserlerinin dili kolay, akıcı ve seçici olmuştur. Şiirlerinde ince düşünceler, derin hikmetli sosyal manzumlar oldukça fazla yer alır. Divanının nüshaları ise yaklaşık olarak üç bin beyti içermektedir¹²³⁷.

4.2.12. Sa’dî-i Şîrâzî (?-ö.691/1292)

Birçok kaynağının Firdevsî ve Hâfız ile birlikte İran edebiyatının en büyük üç şairinden biri olarak gösterdiği Sa’dî’nin doğum tarihi hakkında uzun süren araştırmalara ve tartışmalara rağmen kesin bir sonuca varılamamıştır. Çünkü onun doğum tarihi hakkında bilgi veren kaynakların kendi içerisinde tutarsızlığı ve aynı zaman dilimindeki olduğu söylenen olayların farklı zamanlarda olduğunun belirlenmesi bu konudaki tartışmanın sürmesinde büyük rol oynamıştır. Asıl adı Ebu Muhammed Müşerrefeddîn (Şerefeddîn) Muhlis b. Abdullâh b. Müşerref es-Sa’dî eş-Şîrâzî olan Sa’dî’nin doğumu gibi hayatı hakkındaki diğer bilgiler de kesin olmamakla birlikte yazmış olduğu eserlerinden hareketle varılan tahminlerden ibarettir. Netice

¹²³⁷ Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 749vd; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:537; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:111-112; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 132-133; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 141-142.

Sa'dî'nin “*Gülistân*” adlı eserinde bu eseri yazdığı sırada elli yaşında olduğunu belirten yazarın kendi verdiği bu bilgidен hareketle onun 610/1213 ile 615/1218 yılları arasında doğduğu kabul edilmiştir¹²³⁸.

Salgurlu Atabegi Sa'd b. Ebu Bekr'e bağlılığından dolayı *Sa'dî* mahlasını kullanan yazar için kaynaklar bazen doğduğu eyalete nispetle “*Farîsî*” nisbesini kullanmasına rağmen bütün ilim ve edebiyat dünyası onu doğduğu şehre nispet ederek “*Şîrâzî*” nisbesi ile tanımaktadır. Fakat kendisi hemen hemen bütün eserlerinde sadece Sa'dî mahlasını kullanmayı tercih etmiştir¹²³⁹.

Şîrâz'da din âlimlerinin çokça olduğu bir ailede dünyaya gelen Sa'dî, çocuk daha yaşta iken babasından dini ilimler konusunda dersler almaya başlamıştı. Fakat babasının ani ölümüyle yetim kalınca annesinin gözetiminde Şîrâzlı birçok âlimden Edebî ve Şer'î konularda dersler aldı. İlerleyen yaşlarında eğitimini tamamlamak isteyen Sa'dî, Şîrâz'dan ayrılarak Bağdâd'a gitti ve Nizâmîye Medresesi'nde ders almaya başladı. Bir süreliğine dönemin meşhur âlimi ve mutasavvıfı Sühreverdi'den ders alma imkânına sahip olan Sa'dî, Bağdâd gibi dönemin ilim ve kültür merkezi olan bir şehirde ulaşabildiği bütün üstatlardan yararlanma yoluna gitti. Diğer taraftan bazı kaynakların Sa'dî'yi bu dönemde Abdulkadir Geylani (ö.561/1166) müridi olarak göstermesi hem zamansal ve mekânsal açıdan hem de tarihi olaylar silsilesi bakımında yapılmış büyük bir hatadır¹²⁴⁰.

Sa'dî, Bağdâd'da uzun yıllar kalarak eğitimini tamamladıktan sonra devrin diğer önemli ilim ve kültür merkezlerinden Şam, Beyrut, Hicaz ve Anadolu'ya seyahatler yaptı. Bu merkezlerdeki âlimlerle bir araya gelerek neredeyse dönemin bütün önemli zatlarından faydalanma imkânına sahip oldu. Otuz yıla yakın doğduğu topraklardan uzak kalan Sa'dî, sonunda sahip olduğu bütün ilmî ve kültürel derinlikle birlikte 655/1257 yılında Şîrâz'a dönmeye karar verdi. Fakat döndüğünde bütün İran'da ve Şîrâz'da durumların çok değiştiği, ülkeyi hâkimiyetleri altına alan Moğolların bölgedeki etkinliğini her geçen gün arttırdığı bir manzara ile karşılaştı.

¹²³⁸ Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, 734; İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1:539; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:117; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 139; Tahsin Yazıcı, “Sa'dî”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 10:36; Mustafa Çiçekler, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35:405.

¹²³⁹ Yazıcı, “Sa'dî”, 10:36; Çiçekler, “Sa'dî-i Şîrâzî”, 35:405.

¹²⁴⁰ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 139-140; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:117-118; Çiçekler, “Sa'dî-i Şîrâzî”, 35:405; Yazıcı, “Sa'dî”, 10:37.

Şîrâz'a döndükten sonra Sa'd b. Zengî'nin yani Salgurlu Atabegliğinin himayesine katıldı. Fakat her ne kadar Salgurlu hânedânına intisap etse ve bu hânedânın atabeglerine methiyeler yazmış olsa da hiçbir zaman saray şairi olmadı. Aksine Şîrâz'daki hayatının tamamını özgürce irşad ve halka hizmet ederek geçirdi. Dini ve tasavvufî yönü ağır basan Sa'dî, ömrünü halka verdiği vaazlar ve sürdürdüğü dersler ile irşad etmekle tamamladı¹²⁴¹.

Sa'dî, her ne kadar edebî hayatının en verimli dönemini İlhanlılar zamanında yaşamış olsa da daha çok Salgurlu Atabeglerini, vezir ve valilerini, Fars'ın ileri gelen idarecilerini ve kendi zamanın diğer birkaç büyük şahsiyetini övmüştür. Salgurlu Atabegleri arasında en çok övdüğü kişi ise Moğollar ile yaptığı anlaşma sayesinde Fars eyaletinde ve Şîrâz'da sükûnet ortamının oluşmasını sağlayan Ebu Bekr b. Sa'd olmuştur. Sa'dî, *Bûstan* ya da *Sa'dînâme* diye bilinen eserini 655/1257 yılında onun adına yazarak kendisine sundu. Aynı şekilde bir yıl sonra 656/1258'de yazdığı *Gulistân* adlı eserini de kendisine büyük bir saygı ve sevgi gösteren Ebu Bekr'in oğlu veliaht II. Sa'd b. Ebu Bekr adına yazmış ve kendisine sunmuştur. Hatta onun sadece on iki gün süren saltanatının ardından ölümü üzerine duyduğu büyük üzüntüyü yazdığı iki dokunaklı mersiyede dile getirmiştir. Salgurlu hânedân üyeleri için şiirler, kasideler, gazeller ve mersiyeler yazmaya devam eden Sa'dî, bu geleneğini son Salgurlu Atabegi Abiş Hatun'un ölüp hânedânın son bulmasına kadar devam ettirmiştir¹²⁴².

Sa'dî, ömrünün sonuna doğru gittiği hac yolculuğunun dönüşünde Tebriz'de İlhanlı idaresinin güçlü isimlerinden Şemseddîn Cüveynî ve kardeşi Ata Melik Cüveynî ile görüşme imkânı buldu. Burada Ata Melik Cüveynî ile katıldığı sohbetlerden sonra kendisine olan hayranlığını belirtmek için adına methiyeler yazdı. Tebriz'de kaldığı süre boyunca Cüveynî ailesinden himaye gören Sa'dî, Sahib-i Divan olarak görev yapan Şemseddîn Cüveynî için de *Sahibbiye* adında bir şiir yazmıştır. Cüveynî ailesinin dolayısıyla İlhanlı devletinin himayesi altına giren Sa'dî, Tebriz'den döndükten sonra Şîrâz'da ve bütün Fars bölgesinde yerel halka İlhanlıların meşru hükümet olarak tanınması gerektiği ve onlara karşı herhangi bir isyân girişiminde

¹²⁴¹ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:118; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 140; Yazıcı, "Sa'dî", 10:37.

¹²⁴² Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:119; Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî", 35:405; Yazıcı, "Sa'dî", 10:37.

bulunulmaması gerektiği yönünde vaazlar vermeye başladı. Ömrünün son yıllarını Şîrâz'ın yarım fersah kuzeybatısında şimdi medfun bulunduğu hankahında riyazet ve ibadetle geçiren Sa'dî'nin ölümüne dair kaynaklar farklı tarihler vermişse de yapılan son araştırmalar neticesinde 27 Zilhicce/9 Aralık 691/1292'de öldüğü tespit edilmiştir. Zamanla tahrip olan mezarı Kerim Han tarafından 1180/1776-1777'de yeniden yaptırılmıştır¹²⁴³.

Sa'dî'nin hayatta iken kazanmış olduğu ün ölümünden sonra da eşsiz bir hızla artmaya devam etti ve çok kısa süre de Fars dilinin en büyüklerinden ve en iyilerinden biri olarak tanındı. Sa'dî'nin manzum ve mensur eserleri *Külliyât adı* altında bir araya toplanmış olmasına rağmen bu ilk olarak kimin ve ne zaman yaptığı hakkında bir bilgi yoktur. Bu Külliyât'ın mevcut tertibi ise Bistûn diye şöhret kazanan Ali b. Ahmed b. Ebu Bekr tarafından biri 726/1325-1326 diğeri 734/1334 yılında olmak üzere iki defa tertip edilmiştir. Bistûn'un ifadesine göre Külliyât, on altı kitap ve altı veya yedi risale olmak üzere yirmi üç eseri içerecek bir biçimde daha önceden derlenmiştir. Sa'dî'nin manzum eserleri arasında en çok bilineni olan Bûstan'ın dışında manzum olarak *Kasayid-i 'Arabî, Kasayid-i Farsî, Merâşî, Mülemmât ve Müsellesât, Terci'ât, Tayyibât, Bedâyî', Havâtim, Gazelliyât-ı Kadim, Sâhibiyye, Hubsıyyât, Ruba'ıyyât ve Müfredat* adlı eserleri vardır. Meşhur Gülistân'ın dışındaki mensur eserleri ise *Takrîr-i Dîbâce, Risâle-i 'Akl u 'Işık, Risâle-i Ekiyânû, Mecâlis-i Pencgâne ve Risâle-i Selâse(Su'âl-i Sahib-i Divan, Mülâkat-ı Şeyh ba Abaka Han, Risâle-i Şemseddîn Tazı-guy)* adlı eserleri bulunmaktadır¹²⁴⁴.

4.2.13. Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlullâh-i Şîrâzî (Vassâfü'l-Hadrâ) (d.663/1265-ö.734/1334)

663/1265 yılında Şîrâz'da dünyaya gelen Abdullâh b. İzziddîn Fazlullâh-i Şîrâzî, İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın kendisine verdiği "*Vassâfü'l-Hadrâ*" ve

¹²⁴³ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 140; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:119; Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî, 35:406.

¹²⁴⁴ Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 734 (Dipnot: 6); İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:309-310; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:119-122; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 140; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 138; Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî, 35:406-407; Yazıcı, "Sa'dî", 10:37-38.

bunun kısaltılmışı olan “*Vassâf*” lakabı ile tanınır. Babası Fazlullâh, İlhanlıların Fars bölgesi amillerinden biriydi. Gençliğini ve eğitim sürecini Moğol hâkimiyeti altında Şîrâz’da geçiren Vassâf, Moğol hâkimiyetini kanıksamış bir anlayış yapısı ile yetişmişti. Bu bağlamda Vassâf, eğitim sürecini tamamladıktan sonra Moğol emîri Tagacar’ın naibi Sadreddîn Ahmed Zencanî’nin hizmetine girerek babası gibi İlhanlı sarayında divan yöneticiliği yapmaya başladı¹²⁴⁵. Böylelikle artık bir Moğol bürokratu olan Vassâf, ilmî ve zekâsı sayesinde çok kısa bir süre içerisinde sarayda sivirmeyi ve Vezir Reşîdüddîn’in de dikkatini çekmeyi başarmıştır. Reşîdüddîn’in meşhur dünya tarihini yazarken yardım aldığı kişilerden biri olan Vassâf’ın tarihçilik anlayışı daha çok Ata Melik Cüveynî’nin anlayışına dayanıyordu. Vassâf’ın kendisi de Cüveynî’yi takdir ettiğini ve onu kendine rehber aldığını ifade etmektedir. Bunu da söylemiş olduğu “*daha bin tane kitap yazsam ben o buluta nazaran ancak bir damlayım*” sözleri ile ifade etmiştir¹²⁴⁶. 697/1298 yılından itibaren Cüveynî’nin meşhur eseri *Tarih-i Cihânguşâ*’ya bir zeyl yazmak amacıyla ünlü eseri olan ve *Arazilerin Pay Edilmesi ve Asırların Geri Sürülmesi* anlamına gelen *Tecziyetü’l-Emsâr ve Tecziyetü’l-A’sâr*’ı yazmaya başlayan Vassâf, bu durumu eserinin girişinde kendisi de belirtmektedir. Eserini otuz dört yaşındayken kaleme almaya başlayan Vassâf, eserini kademe kademe tamamlamıştır. 656/1258-728/1328 yılları arasında Moğolların İran ve Türkistân’daki faaliyetlerinden hakkında bilgi veren Vassâf, bu eserin ilk üç cildini Gazan Han’a 702/1303 yılında Fırat kenarında Ane şehrinde mola verdiği sırada takdim etti. Eserin dördüncü kısmını ise 712/1313 yılında Sultaniye’de Gazan Han’dan sonra İlhanlı tahtına geçen Olcaytu’ya takdim etti. Bu takdimden sonra da Olcaytu tarafından kendisine “*Vassâfü’l-Hadrâ*” unvanı verildi. Daha sonra eserini yazmaya devam eden Vassâf, eserinde 728/1328 yılına kadar geçen sürede İlhanlıların yaşadığı siyâsî olayları ekleyerek tamamladı. Toplamda beş cilt olarak tamamlanan *Tecziyetü’l-*

¹²⁴⁵ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, ٤, (Mukaddime Kısmı); Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:229; Özgüdenli, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf’ın Müellif Nüshası”, 501-502; Özgüdenli, “Vassâf”, 2:558; Merçil, “Vassâf”, *İslam Ansiklopedisi*, 13:232; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 16-17; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 241-242; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 238-239; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, 301; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, XI.

¹²⁴⁶ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, ٥; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 242-243; Özgüdenli, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf’ın Müellif Nüshası”, 504; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 239; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:229; Merçil, “Vassâf”, 13:232; Özgüdenli, “Vassâf”, 42:558.

Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr'ı adlı eseri daha çok “*Tarih-i Vassâf*” olarak anılan Vassâf, 734/1334 yılında vefat etti¹²⁴⁷.

Tarih-i Vassâf'ın ilk cildi Mengü Kağan'ın ölümü, Kubilay ve Timur Kağan'ın Çin'deki faaliyetleri, Hülâgu Han'ın Bağdâd'ı işgali, Abaka ve Ahmed Teküdar Hanların hükümdarlık dönemleri hakkında bilgiler içerir. Eserin ikinci cildinde Salgurlu Atabegleri, Argun Han döneminde yaşanan siyâsî olaylar, Yusufşâh ve Efrasiyab'ın Atabeglikleri anlatılırken üçüncü cildinde de Geyhatu Han ve Baydu Han dönemi siyâsî olayları, Kirmân Hâkimleri, Delhi Hâkimleri ve Gazan Han döneminin 700/1300-1301 yılı sonuna kadar gerçekleşen olayları hakkında bilgiler verir. Vassâf'ın Cüveynî'nin Tarih-i Cihânguşâsı'ndan alıntılar yaparak yazdığı eserinin dördüncü cildi Gazan Han'ın hükümdarlığının son yılları, Sultan Olcaytu'nun tahta çıkışı, Timur Kağan'ın halefleri, Hârezmşâhlar ve İsmailîler hakkında bilgiler içerir. Eserin bölümü olan beşinci ciltte de Sultan Olcaytu dönemi olayları ve onun hâkimiyetinin sonu, Ebu Said Bahadır Han'ın tahta çıkışı, Ebu Said Han ile Alaeddin Halacî ve haleflerinin tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır¹²⁴⁸.

Vassâf, kendisini İslam tarihçileri arasında çok önemli bir konuma yükseltecek olan eserinde İlhanlı siyâsî tarihinin yanı sıra Fars eyaletinin siyâsî, idari ve iktisâdî durumu hakkında da önemli bilgiler verir. Vassâf, her ne kadar İlhanlı sarayında bürokrat olarak görev yapmış olsa da Reşîdüddin gibi üst düzey bir görevde olmadığı için eserini yazarken daha tarafsız kalabilmiş ve bazı önemli noktalarda ondan farklı düşündüğünü ifade etmiştir. Bu açıdan eser gerek Reşîdüddin'in verdiği bilgilerin kontrolünün sağlanması ve gerekse ondaki eksiklik noktaların tamamlanması bakımından oldukça büyük önem taşıyan bir eserdir. Diğer taraftan Reşîdüddin'e ve diğer İran tarih yazıcılarına göre görülmemiş derecede süslü bir üslup ile kaleme alınan eserdeki Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca birçok terim metnin anlaşılmasını

¹²⁴⁷ Özgüdenli, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf'ın Müellif Nüshası”, 502-503; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 17; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 243; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 239; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 301; Merçil, “Vassâf”, 13:232; Özgüdenli, “Vassâf”, 42:558; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, XI-XII.

¹²⁴⁸ Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, ۴; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:229; Özgüdenli, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf'ın Müellif Nüshası”, 504; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 17; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 243; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 239; Merçil, “Vassâf”, 13:232; Özgüdenli, “Vassâf”, 42:558; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 301-302; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*; 76-77; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, XII.

oldukça güçleştirmektedir. Aynı şekilde Vassâf'ın Arapça-Farsça kıssa ve şiirlerle süslediği nesri yazım şekli olarak kendisinden sonraki birçok tarihçi tarafından da taklit edilmiştir¹²⁴⁹.

Tarih-i Vassâf'ın dışında müellife isnat edilen birkaç eserinin daha olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki Farsça olarak kaleme alınan ve Sultan Olcaytu'ya ithaf edildiği düşünülen *Ahlâk'us Saltana fi Ahvali'l-ezmine ve'l-dine* veya *Risâle-i Ahlâk el-Saltana* adlı eseridir. Bir diğer eseri de *Kalemiyye* ya da *el-Risâletu Munâza'tu's-Seyf ve'l-Kalem* ismiyle anılan ve yine Farsça kaleme alınmış bir risaledir. Bunların dışında Vassâf'ın Satranç ile ilgili Farsça yazdığı *Bedi'u'r-Rabi'a*, *Risale der-Muhâkeme-yi Satranç* ve *Ebyat der-hak-i Satranç* adında üç risalesi daha bulunmaktadır¹²⁵⁰.

4.2.14. Hâcû-yi Kirmânî (d.689/1290-ö.750/1349)

Kemâlüddîn Ebû'l-Atâ Mahmûd b. Ali b. Mahmûd Mürşîdî-yi Kirmânî, Ebu Said Bahadır Han döneminde yaşamış büyük mutasavvıflardan biridir. XIV. yüzyıl İran'ının büyük arifi ve usta şairlerinden olan Kimânî, şiirlerinde “Hâce” kelimesinin küçültülmüş hali olan *Hacû'* mahlasını kullanmıştır. 689/1290 yılında Kirmân'da doğan Hâcû-yi Kirmânî, *Nahlebend-i Şu'âra*, *Hallâku'l-Meânî* ve *Melikü'l-Fudalâ* lakapları ile beraber tabi olduğu Mürşîdiyye tarikatına bağlılığından dolayı Mürşîdî ve doğum yeri olan Kirmân'dan dolayı da Kimânî, nisbeleri ile anılır. Eserlerinden özellikle astronomi alanında iyi bir eğitim aldığı anlaşılan Hâcû-yi Kirmânî, çocukluk ve gençlik yıllarını Kirmân'da geçirdikten sonra bütün eyaleti etkileyen kıtlık ve sonrasında ortaya çıkan huzursuzluklar yüzünden Kirmân'dan ayrılarak Şîrâz'a gitti. Şîrâz'dan sonra önce Kâzerûn'a giderek Mürşîdiyye tarikatı şeyhlerinden

¹²⁴⁹ Özgüdenli, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf'ın Müellif Nüshası”, 504; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 17-18; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 243;-244 Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:229-230; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 239; Merçil, “Vassâf”, 13:232-233; Özgüdenli, “Vassâf”, 42:558; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 301-302; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, 76-77; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, XII.

¹²⁵⁰ Özgüdenli, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf'ın Müellif Nüshası”, 504; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 245; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 239; Merçil, “Vassâf”, 13:234; Özgüdenli, “Vassâf”, 42:559.

Muhammed-i Kazerûnî'ye intisap eden Hâcû-yi Kirmânî, ardından da Simnan'a giderek Alaüddevle Simnani'ye intisap etti¹²⁵¹.

718/1318-737/1336 yılları arasında Irak-ı Arap, Hûzistân, Azerbaycan, Bağdâd, Hicaz, Mısır, Suriye ve Filistin topraklarına seyahat eden Hâcû-yi Kirmânî, bu sayede ilgili olduğu ilmî alanlarda pek çok araştırma yapma imkânı da buldu. 732/1331-1332 yılında Bağdâd'da olduğu anlaşılan Hâcû-yi Kirmânî, İlhanlı sultanı Ebu Said Han ve veziri Gıyâseddîn Muhammed adına yazdığı *Humây u Humâyum* adlı mesnevisini tamamladıktan sonra Tebriz'e gitti. Ancak Tebriz'e vardığı zaman sultanın ve vezirinin öldüğünü öğrenince eseri onun yerine tahta geçen Arpa Han'a taktim etti. Bir süre sonra da Hâcû-yi Kirmânî'nin kendi tabiriyle “*Sultansız Sultaniye şehrinde ikamet etmenin anlamsız olduğu*” düşünerek Isfahân'a gitti. Burada da kısa bir süre kaldıktan sonra doğduğu topraklara dönmeye karar veren Hâcû-yi Kirmânî, Kirmân'a giderek bir süre kaldıktan sonra Şîrâz'da İncû hânedânından Şeyh Ebu İshak'ın himayesine sığındı. Bu tarihten itibaren ömrünün sonuna kadar Şîrâz'da kalan Hâcû-yi Kirmânî, 750/1349 yılında vefat etti ve Isfahân ve Şîrâz arasındaki Allâhû Ekber Boğazı'nda Dervaze-i Kur'an kapısı yakınlarında bir mezarlığa defnedildi¹²⁵².

Hâcû-yi Kirmânî, yazdığı şiirler karşılığında aldığı caizeler¹²⁵³ ile geçimini sağlayan bir şairdir. Bunun için de yazdığı şiirlerinde başta hükümdarlar ve diğer devlet adamları olmak üzere yüzden fazla kişiyi övmüştür. Devlet adamlarının yanı sıra Mürşîdiyye tarikatı kurucusu Ebu İshak el-Kâzerûnî, Şeyhü'l-İslam Eminüddîn Belyânî Şeyh Alaüddevle Simnânî ve Seyfeddîn el-Bâharzî gibi sufiler hakkında da kasideler yazmıştır. Diğer taraftan menfaatine dokunan kişiler hakkında hicivler

¹²⁵¹ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:158; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 245; A. Naci Tokmak, “Hâcû-yi Kirmânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14:520; M. Fuad Köprülü, “Hâcû-yi Kirmânî”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5/1:36; Esra Yalçıntaş, “Hâcû-yi Kirmânî'nin Bir Gazelinin Telmih Sanatı Açısından İncelenmesi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 58, (Haziran 2017), 105.

¹²⁵² Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 245-246; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:159; Köprülü, “Hâcû-yi Kirmânî”, 5/1:36-37; Tokmak, “Hâcû-yi Kirmânî”, 14:520-521; Yalçıntaş, “Hâcû-yi Kirmânî'nin Bir Gazelinin Telmih Sanatı Açısından İncelenmesi”, 106.

¹²⁵³ Arapça “geçip gitmek” anlamındaki cevâz mastarından türemiş bir kelime olan câize (çoğulu cevâiz), genel olarak beğenilen bir işi yapan kimseye, âlim ve sanatkârlara yazdırılan veya bunlar tarafından devlet adamlarına takdim edilen eserlere verilen mükâfat, hediye ve ihsan manalarına gelir. Ancak câize daha çok yazdıkları şiirler karşılığında şairlere verilen her türlü hediye için kullanılmış ve bu sebeple bir edebiyat terimi niteliği kazanmıştır. Mustafa Uzun, “Câize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 7:28-29.

yazmaktan da geri kalmamıştır. Eserlerinde tasavvufî ve felsefî meseleleri büyük bir maharetle bağdaştıran Hâcû-yi Kirmânî, gazel konusunda Sa'dî-Şîrâzî'nin etkisinde kalmakla birlikte kendine has özellikleri de oldukça ağır basar. Nitekim İran edebiyatında gazeli doruğa ulaştıran Hâfız-ı Şîrâzî'nin bile ondan etkilendiği söylenmektedir. Bunun için de Hâcû-yi Kirmânî'nin Sa'dî ile Hâfız arasında bir köprü görevi gördüğü kabul edilir. Humây u Humâyum'un dışında manzum olarak bilinen en önemli eseri ise kaside, gazel, kıta, terci-i bend, terki-i bend ve rubailerden oluşan 900 beyitlik *Divan*'ıdır. “*Sanâiyü'l-Kemâl*” ve “*Bedâiyü'l-Cemâl*” adlarıyla iki bölüme ayrılan bu eserin birinci bölümündeki gazeller “*Seferiyyât*” ve “*Hazeriyyât*” adlarıyla anılırken ikinci bölümdekiler ise “*Şevkiyyât*” adıyla bilinir. Hâcû-yi Kirmânî'nin diğer manzum eserleri arasında *Mesnevî-i Gül-ü Nevrûz*, *Ravzatü'l Envâr*, *Kemâlnâme*, *Gevhernâme*, *Sâmnâme* ve *Mefâtihu'l-kulûb* yer almaktadır. Hâcû-yi Kirmânî'nin mensur eserleri ise *Risâletü'l-Bâdiye*, *Risâle-i Seb'u'l-Meşânî* ve *Münâzara-i Şems ü Sehâb*'dir¹²⁵⁴.

4.2.15. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî (?-ö.789/1387-1388)

Muinüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Şeyhü'l-İslam Şihâbüddîn Ebi'l Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, XIII.-XIV. yüzyılın âlim ve yazarlarından. XIII. Yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyılın ortaları arasında yaşadığı tahmin edilir¹²⁵⁵. Zerkûb'un babası Şeyh Şihâbüddîn, Ali b. Bozkuş-i Şîrâzî'den dersler alarak kendisini yetiştirmiş zamanın şeyhlerinden biriydi. Aynı zamanda Sa'düddîn Muhammed b. Muzaffer Ruzbihân'ın kızı tarafından torunu olan Zerkûb, annesi tarafında da nesebi tasavvuf şeyhlerine ulaşan bir ailenin mensubudur. Yetişmesinde büyük katkısı olan dayısı

¹²⁵⁴ Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 117; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:159-161; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 246; Köprülü, “Hâcû-yi Kirmânî”, 5/1:37-40; Tokmak, “Hâcû-yi Kirmânî”, 14:521; Yalçıntaş, “Hâcû-yi Kirmânî'nin Bir Gazelinin Telmih Sanatı Açısından İncelenmesi”, 106.

¹²⁵⁵ Müellifin doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber ölüm tarihi Cüneyd-i Şîrâzî'nin kayıtlarına göre, 789/1387-1388 yılı olması muhtemeldir. Efser, Limbert ve Özgüdenli de Zerkûb'un ölüm yılı için bu tarihi kullanmışlardır. Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 317 (Dipnot: 1); Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 94; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 108; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 30.

Şeyh Hâce Rükneddîn Mansur Bağnavî (ö.733-734/1333)'nin dışında Şeyh Zahirüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Bozkuş, Mevlânâ Nûreddîn Muhammed b. Hâce Şerefüddîn Osman Horasânî (ö.741-742/1341) ve Kutbuddîn Muhammed Fâli Sîrâfi (ö.720-721/1321) gibi kendi zamanın en önemli âlim ve mutasavvıflarından Kur'an'ın yorumu, hadis, tasavvuf diğer şer'î ilimler ile beraber hukuk konusunda dersler aldı. Tasavvufî düşünce olarak da Şeyh Eminüddîn Belyânî (ö.744-745/1344)'nin müritlerinden olan Zerkûb, Şîrâz'da Bağdâdî Camisi'nde vaiz olarak görev yaptığı zamanlarda *Mevlânâ* unvanıyla Şîrâz'ın önde gelen âlim ve öğretmenlerinden biri oldu. Bir dönem Fars'ın çeşitli bölgelerine seyahatler yaptıktan sonra Bağdâd'a yerleşti ve bir süre orada yaşadı. Burada tanıştığı ve sonradan arkadaş olduğu kişilerden biri ile Bağdâd ve Şîrâz'ın üstünlüğü konusunda tartışmaya giren Zerkûb, arkadaşının Bağdâd'ı konu alan bir kitabı söylediklerinin ispatı için gösterince o da bu kitabın aynısını Şîrâz üzerine yazmaya karar verdi ve 744/1343-1344 yılında *Şîrâzname* adını verdiği eserini tamamladı¹²⁵⁶.

Zerkûb, Hâce Kıvâmüddîn Hasan Tamgaçî adına telif ettiği eserinde Büveyhîler zamanından kendi yaşadığı döneme kadar Şîrâz tarihinin yanı sıra Şîrâz'da türbeleri bulunan önemli zatlar hakkında bilgilere yer vermiştir. Bu zatlar arasında kendi ailesinden ve gençlik yıllarında ders aldığı pek çok âlim ve din adamı yer almaktadır. Şîrâznâme'nin mukaddimesi süslü ve ağır bir dille yazılmış olmasına rağmen kitabın diğer bölümleri sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Zerkûb-î Şîrâzî, Şîrâzname dışında Ebu İshak İncû'nun saltanatını konu alan fakat ismi belirlenemeyen bir kitap, *Umdetu't-Tevârih* adında bir kitabı ve şeyhi Eminüddîn Belyânî'nin sözlerinin açıklamalarının yer aldığı bir kitap daha telif etmiştir. Fakat bu eserler günümüze ulaşmadığı gibi akıbetleri hakkında da bir bilgi mevcut değildir¹²⁵⁷.

¹²⁵⁶ Zerkûb-î Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Mukaddime; Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 317 (Dipnot: 1); Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 94; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 108-109; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:238; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*; 93-94; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, XIII.

¹²⁵⁷ Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:238-239; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*; 93-94.

4.2.16. Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (d.680/1280-ö.756/1355)

Adudüddîn Îcî, 680/1280 yılında Şîrâz yakınlarındaki Îc kasabasında dünyaya geldi. Hz. Ebu Bekir'in soyundan geldiği söylenen varlıklı bir aileye mensup olan Îcî'nin babası aynı zamanda doğduğu şehrin kadılığına da yapmaktaydı. Çocukluk yıllarını doğduğu toraklarda geçiren Îcî kendini yetiştirmek üzere önce Şîrâz'a ardından da Sultaniye'ye giderek İlhanlı veziri Reşîdüddîn'in himayesine girdi¹²⁵⁸.

Olcaytu Han'ın tahta çıkışıyla beraber Sultaniye'de kadılık yapmaya başlayan Îcî, Olcaytu Han'ın yanında sefere katılan seyyar medresede de müderrislik görevi de yapıyordu. Ebu Said Han'ın başa geçtiği dönemlerde de kadılık görevine devam eden Îcî, Reşîdüddîn'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Gıyâseddîn Muhammed'in ricası 727/1327 yılında Şîrâz kadı olarak gitmeyi kabul etti. Şîrâz'da bulunduğu sırada kaleme aldığı *el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye ve Şerhü'l-Muhtasar* adlı eserini vezir Gıyâseddîn Muhammed'e ithaf etmiştir¹²⁵⁹. Şîrâz'daki görevinin ne zaman bittiği ve şehirden ne zaman ayrıldığı hakkında bilgi olmamasına rağmen onun Şebânkâre topraklarına gittiği ve bir süre de orda kaldığı tahmin edilmektedir. 736/1235-1236 yılında Ebu Said Han'ın ölümünden sonra veziri Gıyâseddîn Muhammed'in idam edilmesi üzerine Şîrâz'a dönen Îcî, şehrin ve eyaletin yeni hâkimi İncû hânedânına mensup Emîr Ebu İshak'ın himayesine girdi ve bir süre sonra da Şîrâz'da Kadı'l-kudatlık görevine getirildi¹²⁶⁰.

Îcî, Şîrâz'da bulunduğu yıllarda çağdaşı olan Hâfız-ı Şîrâzî ile de görüşme imkânı buldu ve ilmî bilgisi sayesinde onun şiirlerinde övgü ile bahsedilen şahsiyetlerden biri oldu. Ebu İshak ile sürekli mücadele içinde bulunan Muzafferîler hânedânının kurucusu Mübârizüddîn Muhammed b. Muzaffer, 750/1350 yılı civarında

¹²⁵⁸ Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddîn Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Rükneddîn b. Abdurrahmân (ö.756/1355)", *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddîn el-Îcî*, Editör: Eşref Altaş, (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 31-32; Özcan, "Sa'deddîn Taftazânî ve İrşadu'l-Hâdi Adlı Eseri", 215; Görgün, "Îcî, Adudüddîn", 21:410-411; Ahmed Ateş, "Îcî", *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5/2:921.

¹²⁵⁹ Görgün, "Îcî, Adudüddîn Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Rükneddîn b. Abdurrahmân (ö.756/1355)", 32-33; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:27-28,77; Görgün, "Îcî, Adudüddîn", 21:411; Ateş, "Îcî", 5/2:921-922.

¹²⁶⁰ Görgün, "Îcî, Adudüddîn Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Rükneddîn b. Abdurrahmân (ö.756/1355)", 33; Görgün, "Îcî, Adudüddîn", 21:411.

Şîrâz'ı almak için harekete geçince Ebu İshak, İcî'yi elçi olarak Muzafferîler'e gönderdi. İcî, Mübârizüddîn tarafından ilgi ile karşılanıp büyük bir saygı görmesine rağmen arabuluculuk gayretleri sonuçsuz kalınca Şîrâz'a dönmek zorunda kaldı. Muzafferîler İcî'nin dönmesinden bir süre sonra Şîrâz'ı kuşattı. İcî, kuşatma altındaki şehirden gizlice kaçarak doğduğu topraklara döndü. Bu olaylardan yaklaşık bir yıl sonra her ne kadar Muzafferîlerin lideri olan Şâh Şucâ tarafından himaye altına alınmışsa da bilinmeyen bir sebepten ötürü Kirmân valisi tarafından tutuklanarak Direymiyan'da hapsedildi. Ömrünün son günlerini bu hapisâhenede geçiren İcî 754/1355 yılında vefat etti¹²⁶¹.

İcî, önemli bir âlim olduğu kadar öğrencileri için de bir o kadar iyi bir hoca olmuştur. Yetiştirdiği öğrencileri arasında en az kendisi kadar ünlü olan pek çok âlim bulunmaktadır. Bunların arasında en meşhur olanları ise Şemseddîn Muhammed b. Yusuf el-Kirmânî, Sa'deddîn et-Taftazânî, Seyyid Şerif el-Cürcânî gibi isimler sayılabilir. Oldukça varlıklı bir aileye mensup olan İcî, servetinin büyük bir bölümünü de öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için harcamıştır. Yaşadığı dönemde ülkenin dört bir yanına yayılan ünüyle birlikte Hâfız-ı Şîrâzî, Hamdullâh Müstevfî gibi döneminin meşhur şair ve müverrihleri tarafından Gazzalî ve Fahreddîn er-Razî ile mukayese edilmiştir¹²⁶².

İcî'nin başlıca eserleri arasında *el-Mevâkıf fi ilmî'l-kelam* (kelam), *Risâle fi tahkiki'l-kelami'n-nefsi* (kelam), *el-'Akai'dü'l-Adudîyye* (kelam), *Cevahirü'l-Kelam* (kelam), *el-Fevaidü'l-Giyâssiye* (dilbilimi ve dil felsefesi), *el-Medhal fi ilmî'l-meâni ve'l-beyan ve'l-bedi'* (dilbilimi ve dil felsefesi), *er-Risaletü'l-vaz'îyye* (dilbilimi ve dil felsefesi), *Tahkiku't-Tefsir fi Tekşir'it-Tenvi* (tefsir), *Haşiyetü'l-Keşşaf* (tefsir), *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* (Fıkıh usulü), *Adabü'l-bahs* (Fıkıh usulü) yer almaktadır¹²⁶³.

¹²⁶¹ Görgün, "İcî, Adudüddîn Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Rükneddîn b. Abdurrahmân (ö.756/1355)", 33-34; Ateş, "İcî", 5/2:921-922; Özcan, "Sa'deddîn Taftazânî ve İrşadu'l-Hâdi Adlı Eseri", 215; Görgün, "İcî, Adudüddîn", 21:411;

¹²⁶² Görgün, "İcî, Adudüddîn Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Rükneddîn b. Abdurrahmân (ö.756/1355)", 35; Ateş, "İcî", 5/2:922; Özcan, "Sa'deddîn Taftazânî ve İrşadu'l-Hâdi Adlı Eseri", 215; Görgün, "İcî, Adudüddîn", 21:411;

¹²⁶³ Görgün, "İcî, Adudüddîn Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Rükneddîn b. Abdurrahmân (ö.756/1355)", 64-72; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 117; Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:65,77; Ateş, "İcî", 5/2:923-924; Özcan, "Sa'deddîn Taftazânî ve İrşadu'l-Hâdi Adlı Eseri", 215; Görgün, "İcî, Adudüddîn", 21:411-413.

4.2.17. Ubeyd-i Zâkânî (?-ö.772/1370)

Hâce Nizâmeddîn veya Necmeddîn lakaplarıyla bilinen ve gerçek adı Ubeydullâh-ı Zâkânî Kazvîni olan Ubeyd-i Zâkânî, daha çok hiciv ve fıkraları ile tanınmış bir İranlı şair ve edip olup Kazvin’de Zâkânîler¹²⁶⁴ adı verilen bir aileye mensuptur. Ubeyd-i Zâkânî’nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Tahsin Yazıcı, Hamdullâh Müstevfi’nin, 730/1330’da yazdığı Tarih-i Güzîde adlı eserinde Zâkânî’nin kendisinden ve 727/1327’de kaleme aldığı *Nevâdirü’l-Emsal* adlı bahsetmesinden yola çıkarak onun doğum tarihinin en fazla 700/1300 olabileceğini söylemiştir. Ubeyd-i Zâkânî’nin hayatının ilk yılları hakkında çok fazla bilgi olmamakla birlikte bazı kaynaklara göre eğitimini doğduğu yer olan Kazvin’de bazılarına göre ise Şîrâz’da aldı. Ardından da Tarih-i Güzîde’ye göre Tebriz’e giderek bir süreliğine vezirlik yapmıştır. Ancak onun hangi emîr veya hükümdarın emri altında çalıştığına dair herhangi bir kayıt yoktur¹²⁶⁵.

Ubeyd-i Zâkânî’nin 742/1342 yılında İncû hânedânından Şeyh Ebu İshak’ın Şîrâz’ı istila etmesinin ardından Şîrâz’a giderek onun himayesi altına girmeye çalışması onun Tebriz’de bulunduğu sırada vezirlik yaptığı konusundaki şüpheleri de beraberinde getirmektedir. Ebu İshak zamanından itibaren Şîrâz’da kalan Zâkânî, İncûlular’ın hizmetine girerek Şeyh Ebu İshak’ı ve faziletli veziri Rükneddîn Amîdu’l-Mülk’ü öven şiirler yazmak için çok uğraştıysa da bu konuda çok fazla başarılı olamadı. Zâkânî 751/1351 yılında kaleme aldığı ve övgü dolu olan *Uşşâknâme* adlı eserini Ebu İshak’a ithaf etmiştir. Yazdığı şiirlerin hükümdarın ve diğer devlet adamlarının hoşuna gitmemesi üzerine övgü şiiri yazmayı bırakan Zâkânî, güldürücü ve hicvedici şiirler yazmaya başladı. 754/1354 yılında Şeyh Ebu İshak İncû’nun yaptırdığı saray için ve 758/1357’de Ebu İshak’ın öldürülmesi dolayısıyla kaleme

¹²⁶⁴ Arapların *Ben-i Hafece* kabilesinden olup yetiştirdikleri âlim ve şairlerle tanınmışlardır. İki şubesi olan bu kabilenin birinci şubesinde âlimler ve şairler yer alırken en önemli temsilcileri İmam Sa’id Şerefeddin Ömer ve oğlu Rükneddin Muhammed’dir. İkinci şubede ise mal sahipleri ve devlet büyükleri yer almaktadır. Bu şubenin en tanınmış kişisi olan Hâce Nizâmeddîn-i Ubeydullâh’ın meşhur bir divanı ve güzel şiirleri vardır. Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:167-168. Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, 804-805.

¹²⁶⁵ Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:167-168; Hasan Çiftçi, “Ubeyd-i Zâkânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:16; Tahsin Yazıcı “Ubeyd-i Zâkânî Kazvîni”, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 13:1

aldığı şiirlerden bu tarihlerde halen daha Şîrâz'da olduğu anlaşılmaktadır. Ebu İshak'ın ölümünün ardından Şîrâz'dan ayrıldığı düşünülen Zâkânî'nin Muzafferîler'e intisap etmek yerine Bağdâd ve Tebriz'de hâkimiyet kuran Celâyirli Sultan Üveys'in himayesine girdiği tahmin edilmektedir. Tebriz'de bulunduğu süre zarfında Sultan Üveys için birkaç kaside ve bir terkebî bent yazarak onu övdü. Zâkânî, bir süre Bağdâd'da Selmân-Savecî'nin sohbetleri ile vakit geçirdikten sonra Şâh Şûca'nın 767/1366-1367 yılında Muzafferî tahtına oturmasının ardından Şîrâz'a döndü. Şîrâz'da Şâh Şûca'nın İsfahân'ı alması üzerine övgü dolu bir *Tebriknâme* yazarak kendisine sundu. 772/1370 yılında öldüğü düşünülen Zâkânî'nin ardından bıraktığı eserlerinden en önemlisi kaside, gazel, kıta, terci-i bend, terkebî-i bend ve rubailerden oluşan ve 3000 den fazla beyit ihtiva eden *Divan*'ıdır. Bunun yanı sıra *Nevâdirü'l-Emsal*, *Uşşâknâme*, *Şerhu'l-Çağmînî*, *Mûş ü Gürbe*, *Ahlâku'l-Eşrâf*, *Risale-i Dilgüşâ* *Şad Pend (Pendnâme)*, *Rişnâme (Nasihatnâme)*, *Risâle-i Ta'rifât*, *Fâlnâme-i Buruc (Talinâme)*, *Fâlnâme-i Vuhûş-u Tuyûr* adlı eserleri de mevcuttur¹²⁶⁶.

4.3. ŞÎRÂZ'DA İMAR FAALİYETLERİ

Şîrâz, kurulduğu günden itibaren imâr faaliyetleri bakımından günümüze kadar parlak bir dönem geçirmiştir. Şehri kuran bizzat Müslümanlar olduğu için de şehrin gerek tasarımı gerekse mimârî yapılanmasında öne çıkan unsur İslami gelenekler olmuştur. Emevîler'den itibaren süregelen bu anlayış, sonraki dönemlerde de kendini geliştirerek devam etmiştir. Bu gelişme sayesinde Fars eyaletinin başkenti ve idare merkezi olan Şîrâz, sahip olduğu jeopolitik konum itibarıyla üzerinde bulunduğu göç ve ticaret yolları sayesinde de kısa sürede İran coğrafyasının cazibe merkezlerinden biri haline gelerek bünyesinde kalabalık bir nüfusu barındıran dönemin metropollerinden biri olmuştur.

Moğolların güçlü bir imparatorluk kurup geniş coğrafyaları hâkimiyetleri altına almadan ve yerleşik medeniyetler ile temas etmeden önce mimârî bir

¹²⁶⁶ Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 804-808; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyat Tarihi*, II:167-172,232-233; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 117-119; Yazıcı "Ubeyd-i Zâkânî Kazvini", 13:1-2; Çiftçi, "Ubeyd-i Zâkânî", 42:16-17.

geleneklerinin olduğu pek söylenemez. Göçebe kültürün klasik temsilcilerinden biri olan Moğollar yaşam alanı olarak da mevsimsel şartlara göre belirlenen yaylak ve kışlak adı verilen bölgeleri tercih ettikleri için herhangi bir kalıcı mimâriye sahip olmamışlardır. Moğollar, Neredeyse bütün Orta Asya ve Yakındoğu coğrafyasını etkileyen istila hareketlerinden sonra yerleşik medeniyetlerin etkisine girdiler ve yerleşik mimâri ile tanışma imkânına sahip oldular. Bu süreçte ele geçirdikleri pek çok şehri adeta harabeye çeviren Moğollar, bir süre sonra bu yerlerdeki hâkimiyetlerini sürdürebilmek ve bölgeden ekonomik manada fayda sağlayabilmek adına yaptıkları yıkımın etkilerini ortadan kaldırmak ve bu yerleri tekrardan yaşanabilir yerler haline getirmek zorunda olduklarını anladılar. Bunun içinde yerel halkın ve idarecilerin desteğine ihtiyaçları olduğu için de Hâce Nâsırüddîn Tûsî gibi âlimler vasıtasıyla yerel yönetimlerle işbirliği yapma yoluna gittiler. Diğer taraftan Şîrâz gibi bazı şehirler de en başından Moğolların bütün isteklerini kabul edip kendiliğinden teslim olmuştu. Bu teslim olma şartlarının başında da idari ve mali işleri denetleyecek Moğol idarecilerinin şehre gelmesi ve şehrin gelirine göre yıllık olarak belirlenen haracın ödenmesi olmuştur. Bu şartları yerine getireceğinin taahhütlünü veren başta Şîrâz olmak üzere diğer bazı şehirler Moğol yıkımından en az zararla kurtulmayı başarmıştır.

Ortaçağ'da klasik İslam şehirlerinin mimâri yapısını iki ana gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta camiler, mescidler, medreseler, Hüseyinîyeler¹²⁶⁷, tekke ve türbeler, kabristânlar ve İslamiyet dışındaki dinlere mensup halkın ibadethânelerinin de dâhil olduğu dini yapılar yer alır. İkinci grup ise köprüler, saraylar, kervansaraylar, hamamlar, hastaneler, pazarlar ve su depoları dâhil olmak üzere dini işlevden çok toplumun maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşâ edilmiş yapılar yer alır. Şîrâz'ın idare merkezi olması ve kalabalık ve çeşitli dinlere mensup

¹²⁶⁷ Birçok İslam şehirlerinde özellikle muharrem, sefer ve ramazan aylarında matem merasimlerinin yapıldığı mekânların genel adıdır. İran'da Hüseyinîyye veya tekiye, Umman'da ve Bahreyn'de me'tem adıyla anılan bu yapılar, Hindistan'da İmambârâ, Azâhâne ve aşûrhâne diye bilinir. İran şehirlerinde hemen hemen her semtte bulunan Hüseyinîyelerin bir kısmı şehrin ileri gelen zengin aileleri tarafından inşâ ettirilirken, bir kısmı da merasimlerin yapılacağı yerdeki mahalle sakinleri ve esnafın yardımları ile yapılmıştır. Mustafa Öz, "Hüseyinîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19:28-29.

halkların bir arada yaşadığı yer olması her iki gruba ait mimâri yapıların bol miktarda görülmesine imkân sağlamıştır¹²⁶⁸.

Şîrâz, Salgurlu Atabeglerinden Ebu Bekr zamanında imâr ve kültür faaliyetleri bakımından en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Atabeg Ebu Bekr, gerek Şîrâz'da gerekse etrafındaki diğer köy ve kasabalarda medreseler, mescidler, hanlar ve köprüler yaptırmış Pazar yerleri kurdu muştur. Ayrıca bu eserlerin her biri içinde köyler, tarlalar, değirmenler ve bahçeler vakfetmişti. Şîrâz'ın Moğol istilasından diğer bölgelere oranla neredeyse hiç zarar görmemesi İran'ın her tarafından bölgeye göç edilmesine sebep oldu. Bu göçlerle birlikte Şîrâz'a gelen çok sayıda din adamı, âlim, edip ve şairler burayı ilim ve kültür merkezine çevirdi. Hatta bu göçler yüzünden kalabalıklaşan şehirde kalacak yer konusunda sıkıntı çekilmemesi ve gelen insanların ihtiyaçlarının karşılanması için Salgurlu Atabegi Ebu Bekr b. Sa'd tarafından yeni mahalleler, camiler, hamamlar, vb. binalar inşâ ettirmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Atabeg Ebu Bekr zamanında Çin-Hindistân ticaret ve göç yoluna hâkim bir bölgede bulunan Şîrâz'da ticaretin gelişmesi ve ulaşımın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi adına kervansaray ve ribat yapımına büyük önem verilmiştir. Onun zamanında yaptırılan kervansaraylar arasında ribat-ı Muzafferî-yi Eberkuh, Ribat-ı Muzafferî-yi Beyzâ, Ribat-ı Muzafferî-yi Bende-i 'Adudî, sahil yolu üzerinde bulunan Ribat-ı Muzafferî-yi Câbir, Ribat-ı Muzafferî-yi Serbend, Bend-i Emîr yolu üzerinde bulunan Ribat-ı 'Ali ve Bağdâd yolu üzerindeki Ribat-ı Rezban yer almaktadır¹²⁶⁹.

Atabeg Ebu Bekr dönemi yaptırılan mimâri eserlerin en önemlilerinden birisi de Şîrâz'ın kible tarafındaki *Dârü's-şifa*'sıdır. Zamanın en iyi tabiplerinin çalıştığı hastanelerinden biri olan bu mekânın bütün ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, hastaların tedavileri için gereken macun, ilaç ve ihtiyaç duyulabilecek her türlü tıbbi malzemeler hazır bulundurulmaktaydı. Şîrâz'ın en eski ve en ünlü camilerinden biri olan *Mescid-i Atik*'in kible tarafında bulunan çeşme de yine Atabeg Ebu Bekr tarafından

¹²⁶⁸ Muhammed Yusuf Keyanî, *İslam Döneminde İran Mimarisinin Özellikleri*, (Ankara: İraniyat Yayınları, 2018), 9.

¹²⁶⁹ Merçil'e göre bu ribatlar hakkında çok fazla bilgi olmadığı için tam olarak hangi amaçla kullanıldığı da bilinmemektedir. Hatta isimlerini saydığımız bu ribatlardan bazılarının tekke olarak da kullanılmış olma ihtimali vardır. Kesin olarak tekke olduğu düşünülenler ise Muzaffer-i Faruk Ribatı ile Beyzâ'daki Şeyh Cemâleddîn Hüseyin Dezkî Ribatı'dır. Tarih-i Güzîde'de ise bu ribatlardan Eberkuh'taki Muzafferî Ribatı tekke olarak geçmektedir, Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, 505-506; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 58-60; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 133-134.

yaptırılmıştır¹²⁷⁰. Şîrâz'da yaşamış ve defnedilmiş önemli zatların türbelerini de tamir ettiren Atabeg Ebu Bekr, ilk olarak Şîrâz'ın geçmiş zamandaki en meşhur âlimlerinden olan Şeyh Abdullâh Ebu İbn Hafif'in türbesini ve ribatını yeniden inşâ ettirmiştir¹²⁷¹. Ardından da Şiiler için çok önemli bir karakter olan Ahmed b. Musa Kazım'ın mezarını Şîrâz'a taşıtarak onun adına bir türbe yaptırmıştır. Bu türbe ilerleyen zamanlarda Safevî ve Kaçarlar dönemlerinde tamir ettirilerek günümüzde İran halkının en kutsal mekânlarından biri olan ve “Şâh Çerağ” adıyla bilinen mekâna dönüştürülmüştür¹²⁷².

Atabeg Ebu Bekr dönemi Şîrâz'da inşâ edilen diğer bir önemli mimâri ise *Mescid-i Seng-i Darebcird*'dir. Önceleri Ateşgede ya da Hıristiyan kilisesi olarak kullanılmış olma ihtimali yüksek olan bu binaya 652/1254 yılında Atabeg Ebu Bekr tarafından bir mihrap eklettirilerek camiye dönüştürülmüştür¹²⁷³. Atabeg Ebu Bekr'in vezirleri de en az kendisi kadar hayır işlerinde bulunarak Şîrâz'ın imâr faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. Atabegin en güvendiği iki vezirinden ilki olan Emîr Mukarrebüddîn Ebu'l-Mefahir Mesud, *Bazar-ı Buzurg* (Büyük Pazar)'da kendi adıyla meşhur olan *Medrese-i Aliyye-i Mukarrebî*'yi inşâ ettirdi. Daha sonra bu medresenin karşısına da bir ribat inşâ ederek Mescid-i Atik ile birleştirdi. Bu ribatın etrafına da darü'l-hadis, darü's-şifa ve bir de abdesthâne inşâ ettirmiştir. Emîr Mukarrebüddîn'in eserleri arasında Mescid-i Atik'in güney tarafına yaptırdığı ve Şîrâz'ın en büyük abdesthânesi olarak bilinen *Atabeg Abdesthânesi* de bulunmaktadır. Emîr Mukarrebüddîn, yaptırdığı bu eserlerin hepsine birçok vakıf tahsis ederek ihtiyaçlarının da karşılanmasını sağlamıştır¹²⁷⁴. Atabeg Ebu Bekr'in diğer bir güvendiği vezir olan Emîr Fahrüddîn Ebu Bekir de hayatının büyük bölümünü hayır işleri yapmaya adanmış biriydi. Emîr Fahrüddîn bazı kaynaklara göre Atabeg Ebu

¹²⁷⁰ Merçil'in çeşme olarak bahsettiği yapı Şîrâznâme'de abdesthâne olarak geçmektedir, Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 60; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 134.

¹²⁷¹ Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, 506; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 134.

¹²⁷² Ahmed b. Musa Kazım, rivayete göre kardeşinin yanına gitmek üzere Horasan'a yola çıktığı sırada Abbâsî halifesi Me'mun'un adamları tarafından 200/815 yılında şehit edilmiş ve orada gömülmüştü. Fakat mezarı Salgurlu Atabegi Ebu Bekr zamanına kadar bulunamamıştı. Bu mezar Ebu Bekr'in veziri Kıvâmüddîn tarafından bulunduktan sonra Atabegin emri ile Şîrâz'a getirilmiş ve adına bir türbe inşâ ettirilerek defnedilmiştir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 150, İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:308; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 134.

¹²⁷³ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 134.

¹²⁷⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 59-60; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 134-135; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 63.

Bekr'in evinin yanındaki bargâhın güneyine bazı kaynaklara göre de Atabeg Ebu Bekr'in evinin yerine bir cami inşâ ettirmişti. Bu caminin yanına yaptırdığı bir medreseye de ribat, darü'l-hadis ve darü'ş-şifa ve bir de abdesthâne ekleyerek külliye meydana getirmiştir¹²⁷⁵.

Atabeg Ebu Bekr ve vezirlerinin yaptırdığı bütün bu imâr faaliyetlerine baktığımız zaman Şîrâz için İlhanlılar zamanında Şîrâz'ın mimâri manada en parlak döneminin İlhanlılar adına Fars bölgesini idare eden Salgurlu Atabegi Ebu Bekr b. Sa'd zamanı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Atabeg Ebu Bekr'in otuz altı yıllık bir hükümlürlüğün vefat etmesiyle birlikte ortaya çıkan iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri, tabi oldukları İlhanlılar tarafından hoş karşılanmamış ve en sonunda Şîrâz'da hem idari hem de sosyal anlamda İlhanlı etkisinin ve baskısının artmasına sebep olmuştur. Bu durum Şîrâz'da imâr faaliyetlerine de büyük darbe vurmuş hatta büyük oranda durmasına yol açmıştır. Bu dönemde göze çarpan az sayıdaki eserler arasında Atabeg Sa'd b. Ebu Bekr (tarihi kayıtlarda II. Sa'd diye geçer)'in karısı Terken Hatun'un oğlu Atabeg Muhammed b. Sa'd adına yaptırdığı *Adudiye Medresesi* ve son Salgurlu hükümdarı olarak geçen Abiş Hatun'un kendi adıyla anılan *Ribat-ı Abiş* yer alır. Abiş Hatun'un kızı sonrada Kerduçin daha sonra da annesi için bu ribata bir de türbe inşâ ettirmiştir¹²⁷⁶. Bazı yerleri harap olsa da günümüze kadar gelmeyi başaran bu türbe, Şîrâz halkı tarafından *Makber-i Abiş Hatun* olarak bilinmektedir¹²⁷⁷.

Şîrâz, sahip olduğu coğrâfi bölgenin jeopolitik konumu ve köklü kültür zenginliği sayesinde, gerek etnik yapı gerekse dini inanış olarak birçok farklı grubu bünyesinde barındıran bir şehir olmuştur. Şîrâz'da Müslümanlar dışında bulunan dini gruplar arasında Mecusiler, Hıristiyanlar ve Yahudiler yer almaktaydı. Bu da Şîrâz'da Müslümanlara nazaran sayıları çok olmasa da gayrimüslim mimârisinin örneklerinin bulunması ihtimalini ortaya çıkarmıştır. İlhanlılar'da, her ne kadar ilk yıllarında açıkça kendini hissettirmese de, özellikle Abaka ve Argun hanlar dönemlerinde Müslüman idarecilerin tasfiye edilmesi ve yapılan İslam karşıtı uygulamalar birçok alanda olduğu

¹²⁷⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 60; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 135.

¹²⁷⁶ Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr*, 217-218 (Dipnot: 4); Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 71; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 123; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 63.

¹²⁷⁷ Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 135; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 123; Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlğ", 87; Sümer, "Abiş Hatun", 1:311.

gibi mimârî alanda da duraksamalar yaşanmasına sebep olmuştur. Hülâgu Han'ın hanımı Dokuz Hatun'un hatırı için ülkenin her tarafına kiliseler inşâ ettirmesi ile başlayan süreçte Argun ve Abaka Hanlar zamanında tamamıyla İslam karşıtı bir politikaya dönüştü. Müslümanları baskı ve şiddetle dinlerinden vazgeçiremeyeceklerinin farkında olan İlhanlılar, Müslümanları denetim altına alma ve diğer dini zümreleri destekleme yoluna gitmişlerdir. Bu durum Argun ve Abaka Hanlar dönemlerinde daha da farklı bir boyut kazanarak Hristiyanlar, Zerdüşter Yahudiler ve Budistler için yeni ibadethâneler açılmasına büyük destek verip İran topraklarında yer alan Cami, mescid, medrese, ribat ve hankahların da yıkılması için emirler verilmiştir¹²⁷⁸. Müslümanların içerisinde bulunduğu bu sıkıntılı dönem Müslüman olarak İlhanlı tahtına oturan Gazan Han'ın devletinin resmi dininin İslamiyet olduğunu açıkladığı zamana kadar devam etti. Gazan Han, idareyi eline alır almaz önceki dönemlerde babası ve dedesi tarafından itibarsızlaştırılmaya çalışılan İslamiyet'e itibarını geri kazandırmak için harekete geçti. Bunun için de çıkardığı kanunlarla ilk olarak diğer dinlere ait ibadethâneleri yıktırarak babası döneminde kapatılan veya yıktırılan cami, mescid, medrese ve ribatların tekrar faaliyete geçmesini sağladı. Gazan Han bir süre sonra hiçbir camisi ve hamamı olmayan bazı yerleşim yerleri olduğunu fark edince bu durumu ortadan kaldırmak için harekete geçti. Çünkü ona göre hamamı ve camisi olmayan yerlerde yaşayan halk, bedeni ve ruhani temizliğini yeterince yapmamış, Cuma namazlarını da hakkıyla kılmamıştır. Bu nedenle de çıkardığı bir kanun ile bütün yerleşim yerlerinde cami ve hamam yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. İki yıl içerisinde bu düşüncesini yerine getiren Gazan Han, yeni yapılan bu hamamların gelirlerinin ise o bölgedeki cami, mescid ve medreselerin tamir, aydınlatma ve çalışanlarının maaşlarının ödenmesi için tahsis edilmesini emretti¹²⁷⁹.

Gazan Han'ın mimârî mana da faaliyetlerinin en önemlilerinde bir diğeri de peygamber soyundan gelen Seyyidler için yaptırdığı konaklama yerleri olmuştur. *Daru's-Siyade* adı verilen bu mekânlar, yolculuk eden Seyyidlerin ağırlanarak bütün

¹²⁷⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 263; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 226; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 333; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, 88; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 47-48.

¹²⁷⁹ Şahin, "Câmiu't-Tevârîh'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 216.

ihtiyaçlarının karşılanması için yaptırılmıştır. Gazan Han çıkardığı bir kanun ile başta Tebriz, İsfahân ve Şîrâz olmak üzere pek çok yerleşim yerinde bu kurumların inşâ edilmesini ve ihtiyaçlarının da karşılanabilmesi için vakıflar tahsis edilmesini emretti¹²⁸⁰.

Gazan Han, Şîrâz'da ilk kez Büveyhîler zamanında yaptırılan fakat çok uzun zamandır harabe durumda olan surlarının yeniden inşâ edilmesi ve bir de hendek eklenmesi için 701-702/1302 yılında 5 tümen yani 50.000 dinarlık bir bütçe ayrılmasını emretti. Bu surlar daha sonradan şehrin idaresini ele geçiren İncû Hânedânı'nın ilk lideri Mahmûd Şâh tarafından 724-725/1325 yılında halktan gelen talep üzerine tamir edilmiştir. Ardından da İncû hânedânına son vererek Şîrâz'ı ele geçiren Muzafferîler'den Şâh Şuca 767-768/1366 yılında bu surları bir kez daha tamir ettirme gereği duymuştur¹²⁸¹.

Şîrâz'da son Salgurlu hükümdarı olarak gösterilen Abiş Hatun'un Hülâgu Han'ın oğlu Mengü Timur'dan olan kızı Kerduçin, Şîrâz'da irili ufaklı pek çok imâr faaliyetinde bulunmuştur. Onun yaptırdığı bilinen en önemli yapı, kaynaklarda tam olarak Şîrâz'ın neresinde olduğu kaynaklarda belirtilmese de, *Medrese-yi Şâhi*¹²⁸² dir. Kerduçin, 737/1336-1337 yılında Sultaniye'de vefat edince naaşı Ebu Said Han'ın izniyle Şîrâz'a getirilerek bu medreseye defnedilmiştir¹²⁸².

İlhanlılar zamanının sonlarına doğru iki kez Şîrâz'a giden İbn Battûta, şehrin fizikî yapısı ve mimârisi hakkında bilgiler vermektedir. İbn Battûta'ya göre Şîrâz, düz bir ovaya kurulu, etrafı bahçeler ile çevrili olan ve içerisinden beş tane ırmağın geçtiği çok güzel bir şehirdir. İbn Battûta, ilk olarak zamanın büyük âlimi ve şeyhi Mecdüddîn İsmail b. Muhammed Hudâdâd'ı ziyaret etmek için şeyhin kendisi tarafından yaptırılan *Mecdiye Medresesi*'ne gittiğini söyler¹²⁸³. Ardından da Şîrâz'da bulunduğu sırada şehrin hâkimi olan Ebu İshak İncû'nun *Ayvân-ı Kisrâ* denilen eski İran hükümdarları

¹²⁸⁰ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 335; Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din", 227; Şahin, "Câmiu't-Tevârîh'e göre Gazan Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları", 220-221.

¹²⁸¹ Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulüb*, 115; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 315; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 52.

¹²⁸² Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlğ", 88; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 64.

¹²⁸³ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:284-285; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 63.

sarayı gibi bir bina yaptırmak hevesinde olduğunu nakleder. Ebu İshak'ın Şîrâz halkından bu sarayın temelini kazılmasına yardım etmeleri için emir verdiğini, sanatkârların da bu binayı güzel inşâ etmek konusunda büyük çaba sarf ettiğini söyleyen İbn Battûta, toprak nakli için hayvan derilerinden sepetler örülüp üzerlerine ipek kılıflar geçirildiğini hatta yük hayvanlarının eyerlerinin bile süslendiğini anlatır. Kullanılacak ağaçların kesimi için gümüşten baltalar kullanılırken hafriyat çalışmasından bulunan işçiler de en güzel kıyafetlerini giyip bellerine ipek peştamal kuşanırlardı. Ebu İshak İncû'nun bütün bu çalışmaları köşkünden takip ettiğini söyleyen İbn Battûta, bu sarayın yerden üç arşın kadar yüksekte inşâ edildiğini ve temelleri atıldıktan sonra halkın hizmetine gerek kalmadığını ve onların yerine binlerce ücretli işçinin çalıştırıldığını söyler¹²⁸⁴.

İbn Battûta, Şîrâz'da ziyaret edilmesi gereken yerler hakkında bilgiler verirken genel itibari ile fizikî çevresi ve mimâri yapısı hakkında da bilgiler vermeye devam etmektedir. O, Şîrâz'ın ziyaretgâhlarını anlatmaya Salgurlu hükümdarı Ebu Berk b. Sa'd tarafından Mescid-i Atik'in hemen yanı başına yaptırılan Ebu Ahmed b. Musa Kazım'ın türbesinden başlar. Ardında da Şîrâz'da bulunduğu sırada Şîrâz'ın idaresini elinde bulunduran Ebu İshak İncû'nun annesi Taş Hatun tarafından 743-744/1343 yılında bu türbenin yanına yaptırılan "*Hatuniye Medresesi*"ni ve hemen bitişiğindeki zaviyesinden bahseder¹²⁸⁵. İbn Battûta, Şîrâz'da ziyaret ettiği bütün türbe ve mezarların şehrin içinde olduğunu söylerken bu haliyle şehrin umumi bir mezarlığın büyük bir kısmı gibi görüldüğünü söylemesi Müstevfi'nin 740-741/1340 kayıtlarında Şîrâz'da beş yüzden fazla cami, medrese, hankah ribat ve türbenin olduğu kaydını destekler niteliktedir¹²⁸⁶.

¹²⁸⁴ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:291.

¹²⁸⁵ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:293-294; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 63.

¹²⁸⁶ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:296; Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulûb*, 138; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I:293-294; Limbert, *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, 54; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, 122.

SONUÇ

Hz. Ömer döneminde başlayan İslam fetihleri, Hz. Ali döneminde çıkan iç karışıklılardan dolayı durma noktasına gelmişti. İslam tarihi adına sıkıntılı bir sürecin yaşanmasının ardından iktidarı eline alan Emevîler Hânedânlığı bir süre önce duran fetihlerin tekrar başlatılması sağladı. Bu fetih hareketlerinin düzenli bir şekilde yapılabilmesi için de önce fetih bölgelerinin belirli yerlerine askeri garnizonlar kurulmuş ardından da bu garnizonlar etrafında yeni şehirler inşâ edilmiştir. Emevîler, bu doğrultuda Fars bölgesinin fetihlerini tamamlamak adına da bölgenin merkezi sayılan ve çok önceden fethedilen İstahr şehri yakınlarında da yeni ordugâh kurma kararı almıştır. İstahr şehri, Emevîler zamanında Sâsâni kültürünün en yoğun şekilde yaşandığı yerlerden biri olmaya devam ediyordu. Bu da bölgedeki yaşam alanlarının Mecusiler için bir merkez konumuna gelmesine ve bölgedeki Müslüman-gayrimüslim dengesinin bozulmasına yol açıyordu. Bir süre sonra İstahr'da yaşayan Mecusilerin fazlalığını bölgede yaşayan Müslüman Arapların kendini güvende hissetmemesine yol açınca da Emevîler yeni bir şehir kurma kararı aldı. Bunun neticesinde ise dönemin Emevî halifesi tarafından Fars bölgesinin idaresi için görevlendirilen Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, kardeşi Muhammed'i İstahr'a göndererek bölgede yeni bir şehir kurmasını ve eyaletin idare merkezini de bu yeni kurulacak şehre taşımalarını emretti. Muhammed b. Yusuf, yaptığı incelemeler sonucunda ulaşım ve su kaynaklarına yakınlık gibi şartlara en uygun yer olarak İstahr yakınlarında antik kalıntıların da bulunduğu bir bölgeyi şehir alanı olarak belirledi. 74/693 yılında inşâsı tamamlanan şehir, Şîrâz ismiyle anılmaya ve Fars bölgesinin idare merkezi olmaya başladı.

Şîrâz şehri, Fars eyaletinin iklim ve yaşam şartları bakımından en yaşanılabilir bölgelerinden birinde kurulmuştu. Aynı zamanda konum olarak oldukça stratejik bir noktada bulunan Şîrâz, Emevîler tarafından Fars eyaletinin idare merkezi haline getirildikten sonra İran'daki bütün göç ve ticaret yolları kesiştiği bir kavşak noktası haline gelmiştir. Şehrin sahip olduğu bu imkânlar burayı tarihinin her döneminde ilgi odağı olmasını sağlamış ve bu yüzden de zaman zaman siyâsî çekişmelerin ve iktidar kavgalarının ortasında kalmasına sebep olmuştur. Emevîler'den sonra hilafet makamının başına geçen Abbâsîler zamanında da eyaletin idare merkezi olma

özelliğini devam ettiren Şîrâz, Emevîler döneminde de olduğu gibi merkezden gönderilen valiler aracılığı ile idare edilmeye devam etmiştir. Bununla birlikte Abbâsilerin hâkimiyet sürecinde merkezi otoritenin sarsıldığı dönemlere baktığımızda, Şîrâz'ın Fars bölgesinde kurulan birçok yerel hânedânlık ve devletin merkezi konumunda olduğunu görmekteyiz. Bu dönemden itibaren Fars bölgesi ve dolayısıyla Şîrâz'ın hâkimiyeti, 255/869 yılında Saffarî hânedânlığının, 322/934 yılında Büveyhîlerin, 454/1062 yılında ise Büyük Selçuklu İmparatorluğunun eline geçmiştir. Ayrıca bölgede iktidar boşluğunun yaşandığı dönemlerde, özellikle Fars'ın kuzey kesimlerinde yaşayan, bazı yerel kabilelerin bölgeyi yağmaladığı ve Şîrâz'ı kendi hâkimiyetleri altına almaya çalıştıkları da görülmüştür ki bu kabilelerden en aktif olanı Şebânkâreler'dir. Şîrâz, Büyük Selçukluların 543/1148 yılındaki inkırazının ardından Oğuzların Salur ya da Salgur adıyla bilinen boyunun hâkimiyetine geçti. İlk başlarda Irak Selçuklularına tabi olarak varlığını sürdüren Salgurlular, daha sonra kısa bir süreliğine de olsa Hârezmşâhların ve devamında Moğolların hâkimiyetine girdi.

İran'ın diğer bölgelerine oranla daha sakin bir hayatın yaşandığı Şîrâz, Moğolların neredeyse bütün Orta Asya ve Yakındoğu coğrafyasını derinden etkileyen, istila ve katliam hareketlerinin başladığı sırada Salgurluların idaresindeydi. Salgurluların bu dönemdeki liderleri olan Atabeg Ebu Bekr, yaklaşan Moğol tehlikesinin Fars bölgesini ve Şîrâz'ı etkilememsi için harekete geçerek kardeşi Tehemten'i Ögeday Han'a göndererek bağlılığını bildirdi. Moğolların bütün şartlarını kabul eden Atabeg Ebu Bekr, bu sayede Moğol zulmünün hâkimiyet bölgelerini etkilemesini engelledi. Atabeg Ebu Bekr, Moğollara olan bağlılığına Tebriz'de İlhanlılar devletinin kurulmasının ardından da devam etmiş hatta Hülâgu Han'ın İsmailîler ve Abbâsîler ile olan mücadelelerinde kendisinden istediği bütün desteği sağlamıştır. İki taraf arasındaki ilişkilerin sağlamlaştırılması adına Atabeg Ebu Bekr kızı Abiş Hatun'u Hülâgu Han'ın oğlu Mengü Timur ile evlendirmek istemiş ve onun bu isteği Hülâgu Han tarafından da uygun görülmüştür.

Salgurluların önce Ögeday Han'a ardından Hülâgu Han'a koşulsuz tabi olması Moğollar akınlarının etrafı yakıp yıktığı bir dönemde Fars bölgesi ve Şîrâz'da uzun süre sakin bir hayat yaşamasına imkân sağlamamıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da başta Şîrâz olmak üzere Fars bölgesinin diğer birçok şehrine göç dalgalarının başlaması bölgedeki şehirlerin nüfusunun artmasına hatta bir süre sonra şehirlerin

mevcut durumunun halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemesine sebep olmuştur. Diğer Şehirlerle oranla daha iyi imkânlarla sahip olan Şîrâz'da dahi bu göçler sonucu Şehre gelen insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına yeni mahalleler, camiler, hanlar, hamamlar vb. yapılar inşâ edilmişti. Şîrâz'a göçenler arasında yer alan zamanın önde gelen ilmî ve edebî Şahsiyetler ise bir süre sonra Şehrin ilim, kùltür ve sanat merkezi olmasını sağlamıştır. Atabeg Ebu Bekr sayesinde oluşturulan bu ortam Şîrâz'da Kadı Beyzâvî, Kutbuddîn-i Şîrâzî, Sa'dî Şîrâzî, Vassâf, Mecd-i Hemger ve Hâcû-yi Kirmânî gibi bütün dünyada tanınan onlarca âlim, mutasavvıf ve edebiyatının yetişmesine yardımcı olmuştur.

Moğolların varlığına rağmen devam eden Şîrâz'ın sakin ve huzurlu hayatı, Salgurlular'dan önce Atabeg Ebu Bekr'in ve ondan kısa bir süre sonrada oğlu Atabeg Sa'd'ın ölümüyle diğer hânedân üyeleri arasında çıkan iktidar mücadeleleri sonucunda bozulmuştur. Bu mücadeleler sırasında Moğollar adına Şehirden sorumlu olan Őahnelerin ve askerlerinin bir kısmının öldürölmesi İlhanlıların bölgeye askeri manada müdahale etmesine ve o zamana kadar yerel idareciler tarafından idare edilen bölge idaresinin tamamen İlhanlıların eline geçmesine sebep olmuştur. Bu döneme kadar sadece bir veya iki Şahne üzerinden Şehri idare eden İlhanlılar artık Şehrin bütün idareci kadrosunu kendileri belirleyerek yerel idareciler tamamen pasifize edilmiştir. Son Salgurlu Atabegi olarak gösterilen ve aynı zamanda Hülâgu Han'ın da gelini olan Atabeg Abiş'in 685/1286 yılında ölümü Şîrâz'ın ve Fars bölgesinin İlhanlılar devletinin yıkılacağı zamana kadar gerek siyâsî gerekse ekonomik ve sosyal manada çalkantılı ve hareketli günler geçirmesine sebep olmuştur. Şîrâz'ın İlhanlıların merkezine uzak oluşu da bu hareketliliklerin yaşandığı dönemde devletin zamanında ve etkili bir biçimde müdahale etmekte zaman zaman sıkıntılar yaşamasına yol açmıştır. Bunun en belirgin örneği ise daha önce Moğolların yıkıcı faaliyetlerinden neredeyse hiç etkilenmediğini söylediğimiz Fars bölgesi ve Şîrâz'ın ağatay Hanlığının bölgedeki siyâsî ve askeri zaafının farkında olarak yaptığı yağma seferlerini bir süre sonra gelenek haline getirmesi ve bunu uzun yıllar boyunca her yaz devam ettirmesi gösterilebilir. İlhanlılar onlara sadece küçük bir askeri birlikle karşı koymaya çalışmış fakat bunu başaramayıp her yıl Şîrâz'ın ve diğer Fars Şehirlerinin yağmalanması karşısında çaresiz kalmışlardır.

İlhanlılar'da Gazan Han'ın idareyi eline aldıktan sonra Müslüman olması ve devletin resmi dininin İslamiyet olduğunu ilan etmesinin ardından uygulamaya koyduğu reformlar ülke genelinde huzurlu ve diğer dönemlere oranla daha güvenli bir ortamın oluşmasını sağlamıştır. Gazan Han ve reformları sayesinde iyileşen hayat şartları Şîrâz'ı da özellikle ekonomik anlamda yakından etkilemiş ve gelirlerinin büyük oranda artmasına imkân sağlamıştır. Fakat bu artış halkın refah seviyesinin artmasından çok bölgedeki Moğol idarecilerinin ve büyük toprak sahiplerinin zenginleşmesine imkân sağlamıştır. Bu durumun en önemli sebepleri olarak ise Şîrâz'ın İlhanlı merkezinden uzak olduğu için zamanında ve gerektiği gibi müdahale edilememesi, idarecilerin rüşvet ve yolsuzluk gibi gayri meşru uygulamalarla halkın durumundan çok kendi çıkarlarını ön planda tutmuş olmaları gösterilebilir. Gazan Han'ın ölümünün ardından başa geçen kardeşi Olcaytu ve oğlu Ebu Said Han'ın yapılan reformlarının sürekliliğini ve işlerliğini sağlayamaması İlhanlıların yıkılış sürecine girmesini sağlamıştır. Bu durumun Fars bölgesine ve Şîrâz'a yansması ise vaktiyle bölgedeki gelirlerin düzenlenmesi ve vergilerin toplanması konusunda sıkıntılar yaşanmasına engel olunması için gönderilen bir İlhanlı idarecisinin devletin zayıflamaya başlamasıyla birlikte İlhanlılardan bağımsız hareket ederek oğulları ile birlikte Şîrâz'ı ve neredeyse bütün Fars bölgesini kendi hâkimiyetlerine alması şeklinde sonuçlanmıştır. İlhanlılar her ne kadar İncûlular adıyla bilinen bu ailenin etkisini kırmak için merkezden yöneticiler göndererek kendi nüfuzunu devam ettirmek istemişse de başarılı olamamıştır.

Sonuç olarak Şîrâz'ın İlhanlı hâkimiyetinde kaldığı dönemi siyâsî, iktisâdî, sosyal ve kültürel olarak dönemlere ayırabiliriz. Siyâsî olarak İlhanlı hâkimiyet dönemini; Salgurluların İlhanlılara tâbi olarak şehri idare ettiği dönem, İlhanlı merkezi otoritesinin hakim olduğu ve şehrin merkezden gönderilen valiler aracılığıyla idare edildiği dönem ve son olarak da İncûlu ailesinin İlhanlı iktidar boşluğundan yararlanarak idareyi tamamen eline aldığı dönemler şeklinde ayırabilir. İktisâdî, sosyal ve kültürel açıdan da sınıflandıracak olursak, İlhanlıların İslamiyet'i devlet dini olarak ilan ettiği Gazan Han'dan önceki ve sonraki dönem olarak ayırmak mümkündür. Bu sınıflandırmalar doğrultusunda Şîrâz'daki İlhanlı hâkimiyetinin 650/1253-661/1262 yılları arasındaki ilk zamanlarının, Salgurlular'dan aldığı yıllık haraç karşılığında idareye çok fazla müdahale etmeyip, sadece merkezden gönderdiği şahneler ve küçük

bir askeri birlik ile şehri denetim altında tutmaktan ibaret olduğu görülmektedir. 661/1262 yılına gelindiğinde ise Salgurluların kendi içerisinde düştüğü ve yaklaşık üç yıl süren iktidar mücadeleleri sırasında İlhanlı şahnelerini öldürmesi kendi tarihleri açısından adeta bir kırılma noktası olmuştur. Bu olaylardan sonra öldürülen idarecilerinin intikamını almak için Şîrâz'a büyük bir ordu gönderen Hülâgu Han, şehri tamamen kendi hâkimiyetine alarak Salgurlu yönetimini sembolik hale getirmiştir. 685/1286 yılına kadar devam eden bu durum aynı yıl son Salgurlu Atabegi olarak kabul edilen Abiş Hatun'un ölümüne kadar devam etmiştir. Abiş Hatun'un ölmesiyle Şîrâz'da sembolik de olsa hüküm süren Salgurlu varlığı tamamen son bulmuş ve Şîrâz'da doğrudan İlhanlı hâkimiyeti tesis edilmiştir. Bu tarihten itibaren Şîrâz'ın neredeyse tamamının da dahil edildiği Fars toprakları, İlhanlılar tarafından İncü topraklar kapsamına alınmış ve vergi düzeninin sağlanması için de ayrı bir yönetici grup belirlenmiştir. Şîrâz'a gelen bu yönetici grubun bir süre sonra bölge gelirlerinin büyük bölümünü çeşitli bahâneler ile merkeze göndermeyip kendi tasarrufuna almaya başlaması şehirde siyâsî, ekonomik ve sosyal olarak düzenin bozulmasına sebep olmuştur. Bozulan düzenle birlikte İlhanlı iktidarının sıkıntı günler yaşaması, Fars bölgesinde İlhanlı merkezi otoritesinin zayıflamasına sebep oldu. Bu süreç, İlhanlıların vaktiyle İncü topraklarını idare etmesi için Şîrâz'a gönderdiği Şerefeddîn Mahmûd Şâh ve oğullarının, 725/1325 yılından itibaren bölge hâkimiyetini büyük oranda ele geçirerek İlhanlılar'dan bağımsız hareket etmeye başlamasıyla sonuçlanmıştır. Ebu Said Bahadır Han'ın öldüğü 736/1335 yılından itibaren ise İlhanlılar, yıkılma sürecine girmiş ve Şîrâz'ın hâkimiyetini tamamen İncülu ailesinin hâkimiyetine bırakmak zorunda kalmıştır.

İlhanlıların Şîrâz'daki hâkimiyet yıllarında iktisâdî, sosyal ve kültürel bakımdan izlediği politikalarda belirleyici unsur, dinî tutumları olmuştur. Bu durumun doğal bir sonucu olarak İlhanlıların Şîrâz'da uyguladığı politikalarda, İslamiyet'in resmi devlet dini olarak kabulünden önceki dönem ile sonraki dönem arasında belirgin farklar olduğu görülmektedir. Ortaçağ İslam dünyasının iktisâdî, sosyal ve kültürel bakımdan en önemli merkezlerinden biri olan Şîrâz, İlhanlıların Gazan Han dönemine kadar (Ahmed Teküdar'ın iktidarda olduğu kısa süre hariç) diğer diğer bütün İslam şehirlerinde olduğu Müslüman halkın ötekileştirildiği bir yer olmuştur. Gazan Han'dan itibaren ise bütün politikalar ve yapılan reformlar İslami usullere göre

yeniden düzenlendiği için Şîrâz Müslüman halk açısından gerek iktisâdî ve gerekse sosyo-kültürel bakımdan iyileştirilmelerin yaşandığı bir yer olmuştur. Fakat Gazan Han ile birlikte başlayan bu iyileştirmeler sonraki dönemlerde devam ettirilemediği için uzun soluklu olmamıştır. Bunun sonucunda da Şîrâz, İlhanlıların Gazan Han'dan sonra yaşadığı sıkıntılı günlerin de etkisiyle iktisâdî, sosyal ve kültürel bakımdan zor günler geçirmiştir.

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Akkuş, Mustafa. *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Aknerli Grigor. *Moğol Tarihi*. çev. Hrand Andreasyan. İstanbul: İstanbul Yalçın Matbaası, 1954.

Aksu, Belgin Tezcan. "Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimlerimiz". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. 2/1 (2018): 382-413.

Aktan, Ali. "Mu'tazid-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 31:383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Algar, Hamid. "Ahmed Teküder". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 2:139. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Aliyev, Salih Muhammedoğlu. "Derbend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 9:164-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altungök, Ahmet - Yıldırım, Taner. "Erken Ortaçağlarda Sîrâf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi". *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*. 2/2 (2014): 14-31.

Anonim. *Moğolların Gizli Tarihi (Yazılış: 1240)*. Trc. Ahmet Temir. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.

Anonim. *Tarih-i Sistân*. Neşr ve Tash. Melik Şuara Bahar. Tahran: 1344.

Anonim. *Tarih-i Sistân*. Terc. Vural Öztürk. 1. Baskı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 1-4*. 15. Baskı. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Atalan, Mustafa. “Bir Muhalefet İttifakı, Abdullâh b. Muâviye (129/746-47) Hareketi”. *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXIII (2006): 41-63.

Athamina, Khalil. “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı”. çev. Saim Yılmaz. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2 (2000): 203-226.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Yusuf b. Ömer es-Sekafi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 44:22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ateş, Ahmed. “Deylem”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 3:567-573. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Ateş, Ahmed. “İcî”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5/2:921-925. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Avcı, Casim. “Medâin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 28:289-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebi Süfyan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 30:332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yusuf es-Sekafi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 14:427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Aycan, İrfan. “Ziyâd b. Ebih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 44:480-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aykut, Tuncay. “Moğol ve İlhanlı Para Tarihi”. *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*. Yay. Haz. Tuncay Aykut - Şennur Aydın. 24-37. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992.

Ayetî, Abdül Muhammed. *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*. Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i. 1346.

Azimli, Mehmet. “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîh Hânedân: Büveyhîler”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/2 (2005), 19-32.

Bakır, Abdulhalik. *Ali b. Ebî Talib (R.A)*. 1. Baskı. Elazığ: Çağ Ofset Matbaacılık. 1998.

Bakır, Abdulhalik. “Basra”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5:108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Bakır, Abdülhalik. “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”. *Belleten*. LXIV/241 (Aralık 2000): 749-826.

Bakır, Abdülhalik. *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.

Bakır, Abdülhalik. *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*. (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2002.

Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Barthold, W. “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”. çev. Abdülkadir İnan. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. 1 (1931): 135-159.

Barthold, W. “Mangışlak”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 7:283-284. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Barthold, W. “Tâhirîler”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 11:636-637. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Bausani, A. “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din”. çev. Mustafa Uyar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 32 (2002): 223-231.

Bausani, A. “Religion Under The Mongols”. *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq And Mongol Periods*. Ed. J. A. Boyle. 5:538-550. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Benli, Ali. *Sibeveyhî'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Beyânî, Şirin. *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*. çev. Mustafa Uyar. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Beyânî, Şirin. *Moğoliyân ve Hükümet-i İlhanî Der İrân*. Tahran: 1389.

Bilge, Mustafa L. "Ahvâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 2:192-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Bilgin, Orhan. "Cüneyd-i Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 8:125. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Bosworth, Clifford Edmund. "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)". *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq And Mongol Periods*. Ed. J. A. Boyle. 5:1-203. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Bosworth, Clifford Edmund. "The Tahirids And Saffarids". *The Cambridge History of Iran*. ed. R.N. Frye. 4:90-136. Newyork: Cambridge University Press, 2008.

Boyle, J. A. "Dynastic And Political History of The İlk-Hans". *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq And Mongol Periods*, Ed. J. A. Boyle. 5:303-442. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Bozkurt, Nebi. "Mihrican". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 30:38-39. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Brockelmann, C. “Beyzâvî”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 2:593-594. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Brockelmann, C. “Medâin”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 7:448-456. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Bulut, Ali. "Sîbeveyhî'nin Hayatı ve el-Kitab'a Bazı Yönelik Eleştiriler". *Doğu Araştırmaları Dergisi*. 1 (2008):115-138.

Busse, Heribert. “Iran Under The Buyids”. *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye. 4:250-305. Newyork: Cambridge University Press, 2008.

Büchner, V. F. “Şabânkâre”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 11:369-371. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Büchner, V. F. “Şâpûr”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı.11:335-343. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Can, Mesut. *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri*. 1. Baskı. Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2016.

Clauson, Gerard. *Studies in Turkic And Mongolic Linguistics*. London: Routledge Curzon Talor &Francis Group Press, 2005.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihângüşâ*. çev. Mürsel Öztürk. 1. Baskı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Cüneyd-i Şîrâzî, Muinüddîn Ebu'l-Kasım. *Şeddü'l-izâr fi Hatti'l-Evzâr an Zevari'l-Mezar*. Tahsis ve Tahşîye: Muhammed Kazvinî - Abbâs İkbâl. Tahran: İntişarat-ı Novîd, 1344.

Çelebi, İlyas. “Yıldızname”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 43:545-547. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çiçekler, Mustafa. “Sa’dî-i Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 35:405-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Çiftçi, Hasan. “Ubeyd-i Zâkânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 42:16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çubukcu, Asri. “Devatdâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 9:221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Demir, Mustafa. “İslam Ortaçağ’ında İran Bölgesinde Tarih Yazıcılığı”. *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 14/34 (2007): 255-273.

Demircan, Adnan. “Hz. Hasan ve Halifeliği”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1995): 81-111.

Demirci, Mustafa. “Sevad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 36:576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Doğan, İsa. “Hasan el-Utruş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 16:356-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Durmuş, Efe. *Siyâsî, İktisâdî ve Kültürel Açıdan İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*. Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Durmuş, İsmail. “Nahiv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 32:300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Durmuş, İsmail. “Sözlük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 37:398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî. *Şîrâznâme*. Neşr. Behmen Kerîmî. Tahran: 1305-1310.

Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî. *Şîrâznâme*. Neşr. Muhammed Cevâd Ciddi-İhsanullâh Şükrullâhî. Tahran: 1389.

Ebu'l Ferec, İbnü'l İbrî. *Tarihi Muhtasarüddüvel*. çev. Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası, 1941.

Efser, Kerametullâh. *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*. Tahran: İntişarat-ı Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1353.

Ekici, Kansu. *İlhanlı hükümdarı Geyhatu Han ve Zamanı*. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*. çev. Mustafa Fayda. 1. Baskı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

el-Cüzcânî, Minhâc-i Sirâc. *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*. Terc. Erkan Göksu. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

el-Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc. *Tabakât-ı Nâsirî Moğol (İstilasına Dair Kayıtlar)*. çev. Mustafa Uyar. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

el-Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan. 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. çev. Necati Lugal. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

el-Kâşanî, Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed. *Tarih-i Olcaytu*. çev. Derya Örs. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

el-Meliü'l-Müeyyed İmadeddîn Ebü'l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyübî. *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-büldan)*. çev. Ramazan Şeşen. 1. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

el-Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed. *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*. çev. ve notlar. D. Ahsen Batur. 1. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*. çev. Ahmed Ateş. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Erdem, İlhan. "İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 35 (2004): 103-111.

Erdem, İlhan "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 31 (2001): 1-35.

Ertuğrul, Resul. “Kutbuddîn Şîrâzî (ö.710/1311)’nin Fethu”l-Mennân Tefsiri’nin Özgün Yönleri”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 29 (2013): 133-182.

Ertuğrul, Resul. *Kutbuddîn eş-Şîrâzî ve Tefsiri*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I-V*. çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir. 1. Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1991.

et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi Tercemesi I-3*. İstanbul: Elif Ofset Tesisleri, 1983.

Fayda, Mustafa. “Atâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 4:33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fayda, Mustafa. “Cerib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 7:402. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Fayda, Mustafa. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 34:44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Fazlullâh, Reşîdüddîn. *Camiû't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Fazlullâh, Reşîdü'd-din. *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*. çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş. 2. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdullâh b. Muaviye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 1:118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 16:282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Gökhan, Asuman - Erçavuş, Deniz. “Hâfız-ı Şîrâzî ve Ab-ı Hayat”. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 1 (2018): 113-132.

Görgün, Tahsin. “Îcî, Adudüddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 21:410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Görgün, Tahsin. “Îcî, Adudüddîn Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Rükneddîn b. Abdurrahmân (ö.756/1355)”. *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddîn el-Îcî*. Editör: Eşref Altaş. 21-76. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.

Günaltay, Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*. 1. Baskı. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Günaltay, Şemseddin. “Türk Tarihinin Ana kaynaklarından Cami'ü-Tevârih ve Fazlullâh Reşîdüddîn”. *Bellekten*. 1/1 (1937): 165-179.

Grohmann, Adolf. “Yemâme”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 13:370-371. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Gül, Muammer. *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*. 1. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.

Hacıyev, Khanoğlan. "Samsâmüddeve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. EK-2:471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

Hâfız-ı Ebrû, Şehabeddîn Abdullâh b. Lutfullâh b. Abdürreşid. *Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû I-III*. Tahran: Ayine-i Miras, 1375/1999.

Hâfız-ı Şîrâzî. *Hafız Divanı*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı. 1. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992

Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı.12:412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Halife b. Hayyat (öl.240/855), *Tarih-u Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*. çev. Abdulhalik Bakır. 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.

Hartmann, Angelika. "Nâsır-Lidînillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 32:399-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Haykıran, Kemal Ramazan. *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

Hekikat (Ref'i), Abdu'r-Refi. *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristân-hâ-yı İran*. Tahran: 1376.

Hey'et, Cevâd. "Fars". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 12:174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Hinz, Walter. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. çev. Acar Sevim. 1. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.

Hizmetli, Mustafa. "Moğol İstilası Karşısında Abbâsî Halifelerinin İslam Birliği Siyaseti". *Uluslararası Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 3/2 (Aralık 2017): 353-359.

Hizmetli, Sabri. "Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 39/1 (1999): 28-54.

Hoca, Nazif. "Baklı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 4:545-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, Cilt II: Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*. Terc. Alp Eker vd. 1. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

Hourcade, Bernard. "İran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 22:392-394. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Huart, Cl. "Derabgird". *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 3:532. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Huart, C.L. "Fersah". *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 4:574. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Huart, Cl. “Fesa”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 4:575. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Huart, Cl. “Kerim Han”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 6:588-589. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Huart, Cl. “Şîrâz”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 11:562-563. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

İbn Battûta Tancî, Ebu Abdullâh Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II*. Çeviri-İnceleme ve Notlar. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

İbn Belhî. *Farsnâme*. Ed. G. Le Strange. R. A. Nicholson. London: Cambridge University Press, 1921.

İbn Havkal. *10. Asırda İslam Coğrafyası*. Tercüme: Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

İbnü'l-Esir. *el-Kâmil Fi't-Tarih I-XII*. çev. Abdülkerim Özaydın vd. 1. Baskı. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Ömer. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. çev. Mehmet Keskin. 1. Baskı. İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994.

İkbal, Abbâs. *Tarih-i Mufassal-ı İran Moğol İstilasından Meşrutiyet'in İlanına Kadar I-IV*. Tahran: İntişarat-ı Hayyam, 1312.

İstahrî. *Mesâlikü'l-Memalik Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*. çev. Murat Ağarı. 1. Baskı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.

Jahn, Karl. “İran’da Kâğıt Para”. çev. Mehmet Altay Köymen. *Belleten*. VI/23-24 (Temmuz 1942): 269-309.

Kafesoğlu, İbrahim. *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Kafesoğlu, İbrahim. “Kavurd”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 6:456-458. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşâh*, 1. Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.

Kafesoğlu, İbrahim. “Selçuklular”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 10:353-426. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Kallek, Cengiz. “Kafız”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 24:155-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kallek, Cengiz. “Kile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 25:568-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Kallek, Cengiz. “Men”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 29:105-107. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Kallek, Cengiz. “Miskal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 30:182-183. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kanar, Mehmet. *Büyük-Farsça-Türkçe Sözlük*. 1. Baskı. İstanbul: Birim Yayınları, 1998.

Kaya, Aytaç. “İlhanlıların Siyâsî İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/17 (Ekim 2018): 225-242.

Keleş, Mahmut Recep. Kutbuddîn Şîrâzî'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddîn Konevî ile İlişkisi. *Tarih Okulu Dergisi*. 7/XIX (Eylül 2014): 329-345.

Ketebî, Muhammed. *Tarih-i Âli Muzaffer*. Yay. Haz. Abdülhüseyin Nevayî. Tahran: Müessese-yi İntişarat-ı Emîr Kebir, 1364.

Keyhan, Mesud. *Cografyâ-yı Mufassal-ı İran*. Tahran: 1311.

Keyanî, Muhammed Yusuf. *İslam Döneminde İran Mimârisinin Özellikleri*. Ankara: İraniyat Yayınları, 2018.

Kılavuz, Ahmet Saim. “Ali er-Rızâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 2:436-438. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kılıç, Hulusi. “Belagat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5:380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kılıç, Hulusi “Sarf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 36:136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Komisyon. “Hâfız Ebrû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı.15:89-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Konukçu, Enver. “Bağdâd Hatun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1.Baskı. 4:444. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Konuş, Fazlı. *Selçuklular Bibliyografyası*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006.

Koyuncu, Mevlüd. “Yezid III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 43:516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Köprülü, M. Fuad. “Cengiz Han”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3:91-100.

Köprülü, M. Fuad. “Cüveynî”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 3:249-259. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Köprülü, M. Fuad “Hâcû-yi Kirmânî”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5/1:36-41. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Köprülü, M. Fuad. “XIII. Asırda Merâğa Rasathânesi Hakkında Bazı Notlar”. *Belleten*. VI/23-24 (Temmuz 1942): 207-227.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri*. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III: Alparslan ve Zamanı*. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. 1. Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.

Kurt, Hasan. “Tâhir b. Hüseyin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 39:399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kurt, Hasan. “Tâhirîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 39:403-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kurt, Hasan. “Mervân II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 29:227-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Kurtuluş, Rıza. “İncülular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 22:280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kurtuluş, Rıza. “Kerim Han Zend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 25:288. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kurtuluş, Rıza. “Keyânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 25:346. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Kurtuluş, Rıza. “Lur-ı Buzurg”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 27:225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Lammens, H. “Haccâc”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5/1:18-20. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Lane, George. “Quṭb al-Dīn Shīrāzī (1236-1311)”. Ed. Īraj Afshār. *Journal of the Royal Asiatic Society*. 21/03 (July 2011): 393-397.

Lewis, Bernard. *Alamut Kalesi ve Hasan Sabbah*. çev. Müberra Güney. 2. Baskı. İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 2012.

Limbirt, John. *Shiraz In The Age of Hafez The Glory of A Medieval Persian City*. Seattle: University of Washington Press, 2004.

Madelung, W. “The Minor Dynasties of Northern Iran”. *The Cambridge History of Iran*. Ed. R.N. Frye. 4:198-250. Newyork: Cambridge University Press, 2008.

Mc Evedy, Colin. *Ortaçağ Tarih Atlası*. çev. Ayşe Anadol. 1. Baskı. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2004.

Merçil, Erdoğan. “Bahâüddeve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 4:475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Merçil, Erdoğan. “Büveyhiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 6:496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Merçil, Erdoğan. *Fars Atabegleri Salgurlular*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Merçil, Erdoğan. *Kirmân Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Merçil, Erdoğan. “Saffar, Yakûb b. Leys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 35:463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Merçil, Erdoğan. “Saffarîler”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Ed. Kenan Seyithanoğlu. 5:417-449. İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.

Merçil, Erdoğan. “Salgurlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 36:29-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Merçil, Erdoğan. “Vassâf”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 13:232-234. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Minorsky, V. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*. çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı. 1. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

Minorsky, V. “Merâga”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 7:731-738. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Mobarak Abâd, Golnaz Mohsenpoor. *Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yönleriyle Bir İlhanlı Başkenti: Merâga*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Müstevfî-i Kazvînî, Hamdullâh. *Nuzhetü'l-Kulûb*. Ed. G. Le Strange. London: Cambridge University Press, 1915.

Müstevfî-i Kazvînî, Hamdullâh. *Tarih-i Güzîde*. Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevaî. Tahran: Emîr Kebir Yayınları, 1339.

Naskali, Esko. “Sâsânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 36:174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Naskali, Esko. “Şâpûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 38:346. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Odabaşı, Fatma. “Yezid b. Mühelleb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 43:522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Öngören, Reşat. “Sühreverdiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 38:42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Öz, Mustafa. “Hillî, İbnü'l- Mutahhar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 18:37-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Öz, Mustafa. “Hüseyinîye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 19:28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Öz, Mustafa. “Keysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 25:362-364. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Öz, Mustafa. “Râfizîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 34:396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özaydın, Abdülkerim. “Adududdevle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 1:392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Özaydın, Abdülkerim. “Amr b. Leys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 3:86-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özaydın, Abdülkerim. “Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 15:281-282. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim. “İbnü'l-İbrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 21:92-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. “Kavurd Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 25:73-74. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Özcan, Halil. “Sa’deddîn Taftazânî ve İrşadu'l-Hâdi Adlı Eseri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13/20 (Temmuz-Aralık 2008): 211-226.

Özdemir, H. Ahmet. *Moğol İstilasası Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz Han ve Hülâgu Dönemleri (612-656/1216-1258)*. 2. Baskı. İstanbul: İz Yayınları, 2011.

Özgüdenli, Osman Gazi. “İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlıg”. *Belleten*. LIXI/254 (Nisan, 2005): 65-115.

Özgüdenli, Osman Gazi. “İncü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 22:281. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özgüdenli, Osman Gazi. “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Vassâf'ın Müellif Nüshası”. *Belleten*. LXX/258 (Ağustos 2006): 501-522.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Merâga”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 29:162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Özgüdenli, Osman Gazi. *Moğol İran'ında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1205-1304)*. 1. Baskı. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Moğollar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 30:225-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Olçaytu Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33:345-347. 1.Baskı. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân”. *Name-i Aşina*, 6/17-18 (2004): 83-114.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1.Baskı. 35:19-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular Tarihi Cilt 1 Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157)*. 2. Baskı. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Şîrâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 39:182-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Vassâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 42:558-559. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Piyadeoğlu, Cihan. “Büyük Selçuklu Emîri Atabeg Çavlı Sakavu”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38 (2003): 37-60.

Rençber, Akif. “İlhanlı İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335)”. *İran Çalışmaları Dergisi*. 2/2 (Şubat 2019): 83-101.

Ritter, H. “Hâfız”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5/1:65-71. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Roux, Jean-Paul. *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket. 1. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.

Sarıçam, İbrahim. “Nihâvend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1.Baskı. 33:98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Savran, Ahmet. “Meyyâfârikîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1.Baskı. 29:511-512. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Schaeder, H.H. “Sevad”. *İslam Ansiklopedisi*. 1.Baskı. 10:522-523. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Selingsohn, M. “Adududdevle”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 1:142-143. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Serinsu, Ahmet Nedim. “Dülefiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1.Baskı. 10:21. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. “İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti’nin Çöküşü”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages. Literature And History of Turkish or Turkic*. 10/9 (Summer 2015): 389-428.

Sizes, “Kharvar”. Erişim: 07 Ağustos 2018. <https://sizes.com/units/kharvar.htm>

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Hz. Hasan’ın Hilafeti Muâviye’ye Devrinin Arka Planı”. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 14/3-4 (2001): 456-468.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Kitap Tahlili ”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XLIII/2 (2002): 489-496.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Vâsıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 42:541-544. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Spuler, Berthold. “İlhanlılar”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5/2:967-971. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Spuler, Berthold. *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Sümer, Faruk. “Abaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 1:8. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Sümer, Faruk. “Argun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 3:355-357. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Sümer, Faruk. “Abiş Hatun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 1:310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Sümer, Faruk. “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”. *Bellekten*. LIII/206 (1989): 175-197.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*. 5. Baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.

Strange, Guy Le. *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*. çev. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar, 1. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Streck, M. “İstahr”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5/2:1128-1134. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Streck, M. “Kale-i Sefid”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 6:125-127. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Strothmann, R. “Utruş”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 13:85-87. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Şahin, Hanifi. “Abbâsîlerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünni İlişkileri”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*. VI/2 (Güz 2013): 17-42.

Şahin, Hanifi. “Câmiu’t-Tevârîh’e Göre Gazan Han’ın Müslümanlığı ve Bunun İslam Toplumuna Yansımaları”. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 73, (Bahar 2015): 207-230.

Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. 1. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Şahin, Hanifi. “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*. 1/45. (2016): 109-138.

Şerbetçi, Azmi. “Kutbuddîn-i Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 26:487-489. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. 1. Baskı. İstanbul: İsar Yayınları, 1998.

Taneri, Aydın. “Celâleddîn Harizmşâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 7:248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Taşığıl, Ahmet. “Mangışlak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 27:569-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Taeschner, F. “Nâsır Li-dînillâh”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. İstanbul: 9:92-95. Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Togan, Zeki Velidi. “Reşîdüddîn”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 9:705-712. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Tokmak, A. Naci. “Hâcû-yi Kirmânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 14:520-521. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Tural, Murat. “Hülâgu Han’ın Bağdâd’ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi”. *Tarih Okulu Dergisi*. 10/XXX (Haziran 2017): 21-50.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. 3. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.

Uslu, Recep. “İstahr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 23:202-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Uyar, Mustafa. “İlhanlı Devleti’nde Yahudi Bir Vezir: Sa’düddeve”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXI/33 (2003): 125-142.

Uyar, Mustafa. *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Uyar, Mustafa. "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri". *Belleten*. LXXVI/275, (Nisan 2012): 7-30.

Uyar, Mustafa. "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 49/1 (2009): 33-47.

Uzun, Mustafa. "Câize". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 7:28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima". *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*. 1/5 (1931): 64-82.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet teşkilatında Medhal*. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Üçok, Bahriye. *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. 1. Baskı. Ankara: DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, 1981.

Üstündağ, Mehlika. "İbn Battûta Seyahatnâmesine Göre XIV. Yüzyıl İran Coğrafyasında Sosyal Yaşam". *İraniyat İran Araştırmaları Dergisi*. 1/2 (2017): 45-65.

Vajehyab. "شیراز". Erişim: 20 Aralık 2016. <https://www.vajehyab.com/dekhoda/4-شیراز>.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. Terc. Fikret Işıltan. 1. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Wellhausen, Julius. *İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyâsî- Muhalefet Partileri*. Terc. Fikret Işıltan. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989.

Wiedemann, E. "Kutbuddîn el-Şîrâzî". *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 6:1048-1051. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Yalçıntaş, Esra. "Hâcû-yi Kirmânî'nin Bir Gazelinin Telmih Sanatı Açısından İncelenmesi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 58 (Haziran 2017): 105-113.

Yaşaroğlu, Hasan. *Taberistan Zeydileri*. 1. Baskı. Ankara: Afşar Matbaası, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 6:100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yazıcı, Tahsin. "Cüveynî, Şemseddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8:144-146.

Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 9:263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yazıcı, Tahsin. "Hâfız-ı Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 15:103-106. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yazıcı, Tahsin. “İbn Hafif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 19:535-537. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yazıcı, Tahsin. “Sa’dî”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 10:35-41. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Yazıcı, Tahsin. “Ubeyd-i Zâkânî Kazvinî”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 13:1-2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Yıldırım, Nimet. “Eski İran’da Dinsel İnanışlar-II”. *Doğu Araştırmaları Dergisi*. 6/2 (2010): 5-26.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdullâh b. Zübeyr b. Avvâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 1:145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Bermekîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 5:517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 1. Baskı. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebu Müslim-i Horasânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 10:197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Fazl b. Sehl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 12:275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yılmaz, Saim. “Halife Mu’tazıd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffarî İlişkileri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9 (2004): 79-103

Yinanç, Mükrimin Halil. “Celâleddîn Hârezmşâh”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 3:49-53. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Yuvalı Abdulkadir. “Çağatay Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 8:177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yuvalı, Abdulkadir. “Ebu Said Bahadır Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10:218-219. 1.Baskı. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yuvalı, Abdulkadir. “Gazan Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 13:429-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Yuvalı, Abdulkadir. “Geyhatu Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 14:44-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Yuvalı, Abdulkadir. “Hasan-ı Buzurg”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1.Baskı. 16:311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yuvalı, Abdulkadir. “Hülâgu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 18:473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yuvalı, Abdulkadir “İlhanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 22:102-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yuvalı, Abdulkadir. “Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. YY.). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (1988): 63-74.

Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlı Tarihi*. 1. Baskı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

Yücesoy, Hayrettin. “Kadîsiye Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 24:136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yüksel, Ahmet Turan. “Ubeydullâh b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 42:29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Zebîhullâh-i Safâ. *İran Edebiyat Tarihi I-II*. çev. Hasan Almaz. 1. Baskı. Ankara: Nüsha Yayınları, 2005.

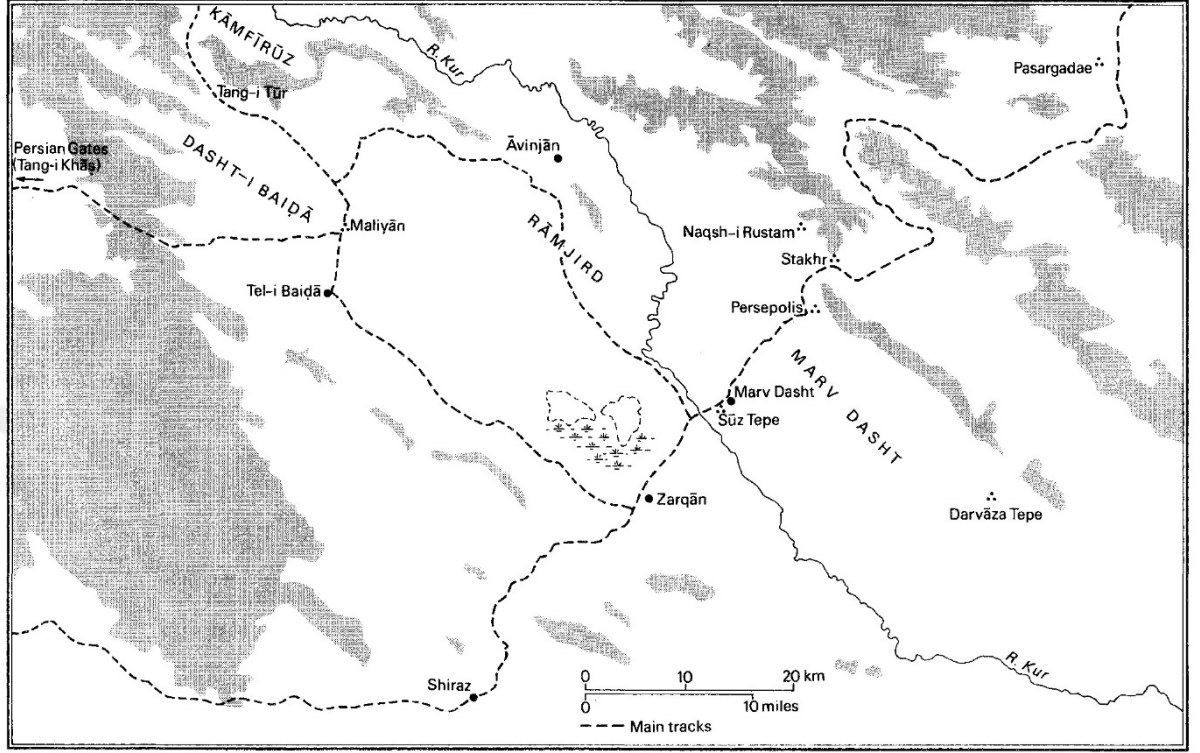
Zettersteen, K.V. “Büveyhîler”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 2:843-845. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Zettersteen, K.V. “Samsâmüddeve”. *İslam Ansiklopedisi*. 1. Baskı. 10:169-171. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

EKLER

EK-1. İran'ın en eski yerleşim birimi olarak gösterilen Fars bölgesi

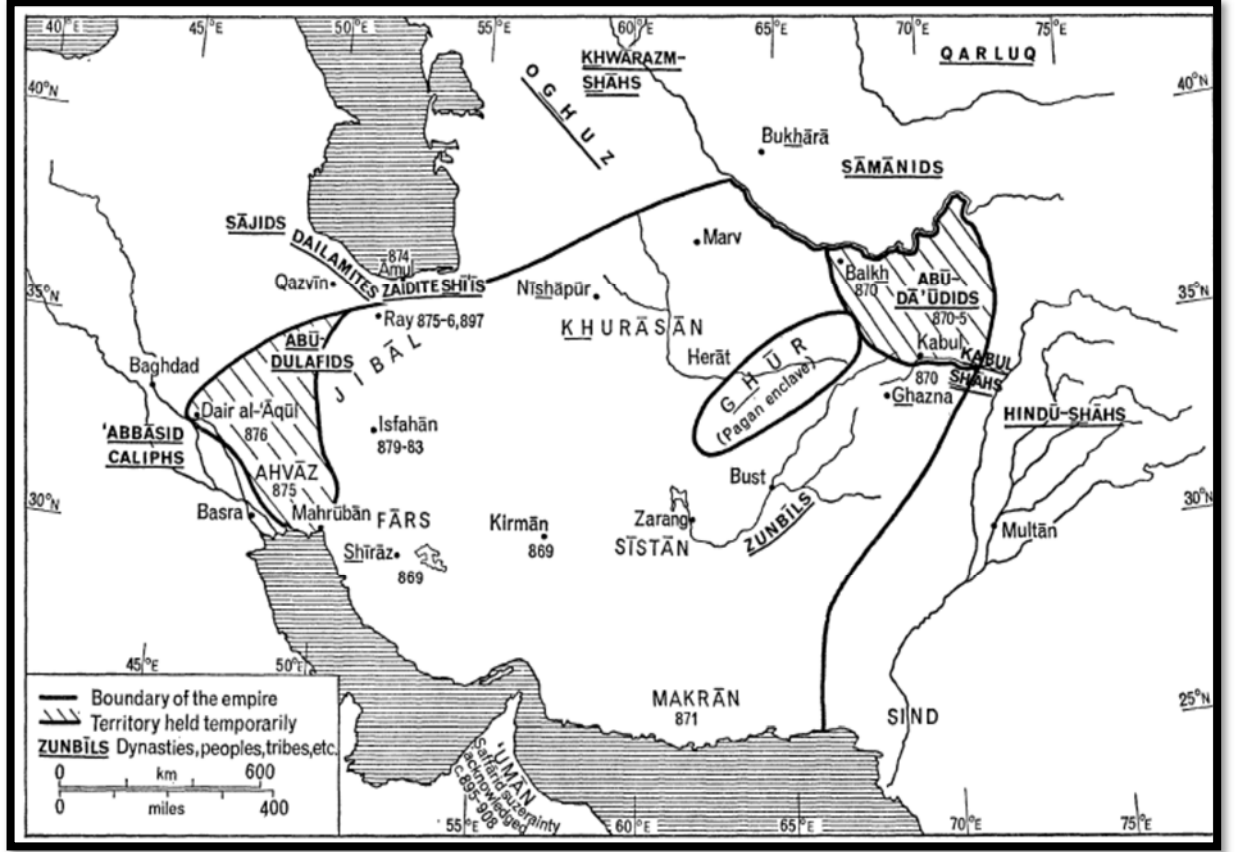
Kaynak: J. Hansman, "Anshan in Median and Achaemenian Periods", *The Cambridge History of Iran Volume 2 The Median and Achaemenian Periods*, Edit by, İlya Gershevitch, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 2:36.

EK-2. İslam Fetihlerinin başladığı dönemde İran toprakları ve Fars bölgesi

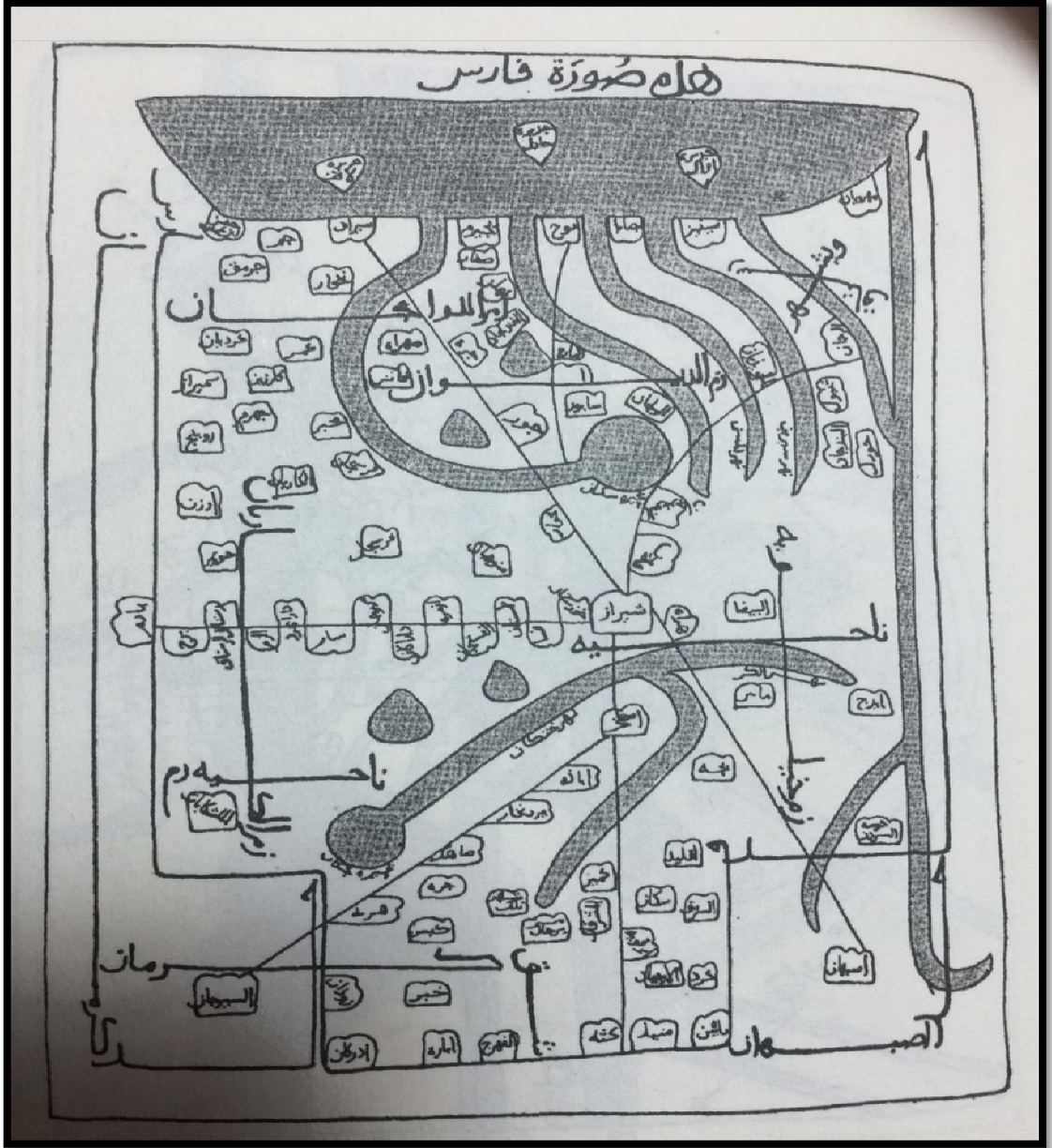
Kaynak: Sivrioğlu, "İlk İslam Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 406.

EK-3. Saffariler Zamanında Fars Bölgesi ve Şîrâz

Kaynak: Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:93

EK-4. X. yüzyılda Fars Bölgesi ve Şehirleri

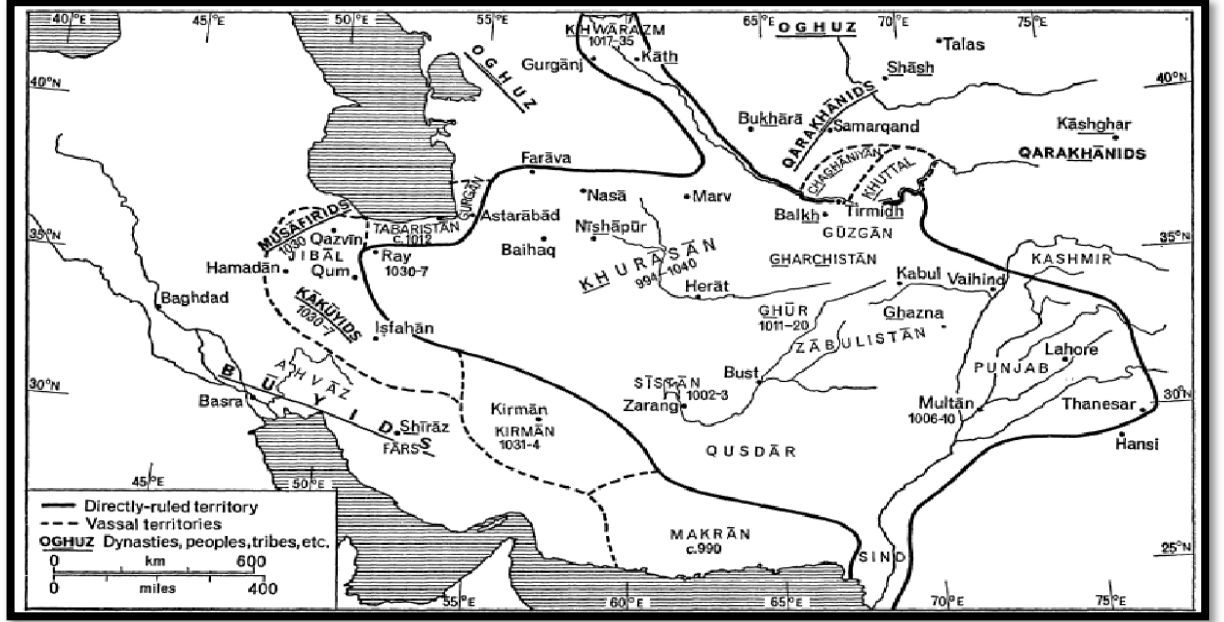
Kaynak: İbn Havkal. *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 438.

EK-6. Şîrâz'ın kuzeybatısında nehir kenarında bulunan bahçelerden bir manzara

Kaynak: Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 7.

EK-7. Būveyhîler Zamanında Fars Bölgesi ve Şîrâz

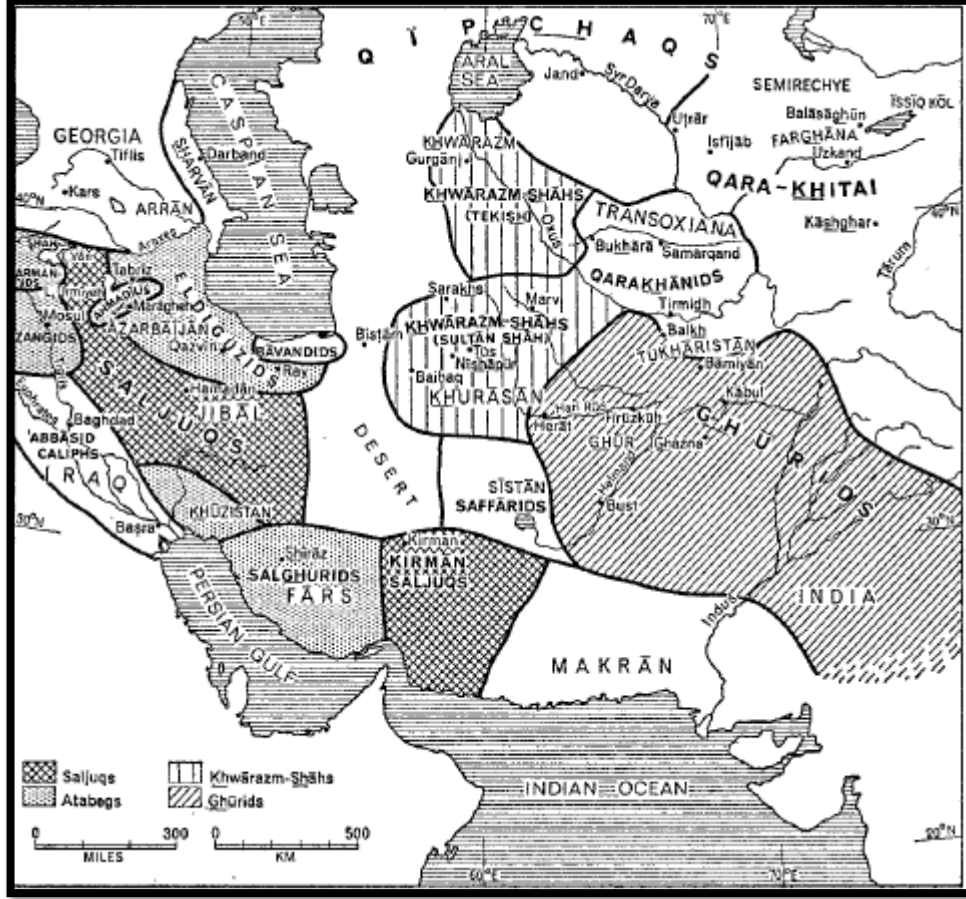
Kaynak: Bosworth, "The Tahirids And Saffarids", 4:167.

EK-8. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın öldüğü yıl (485-1092) Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları

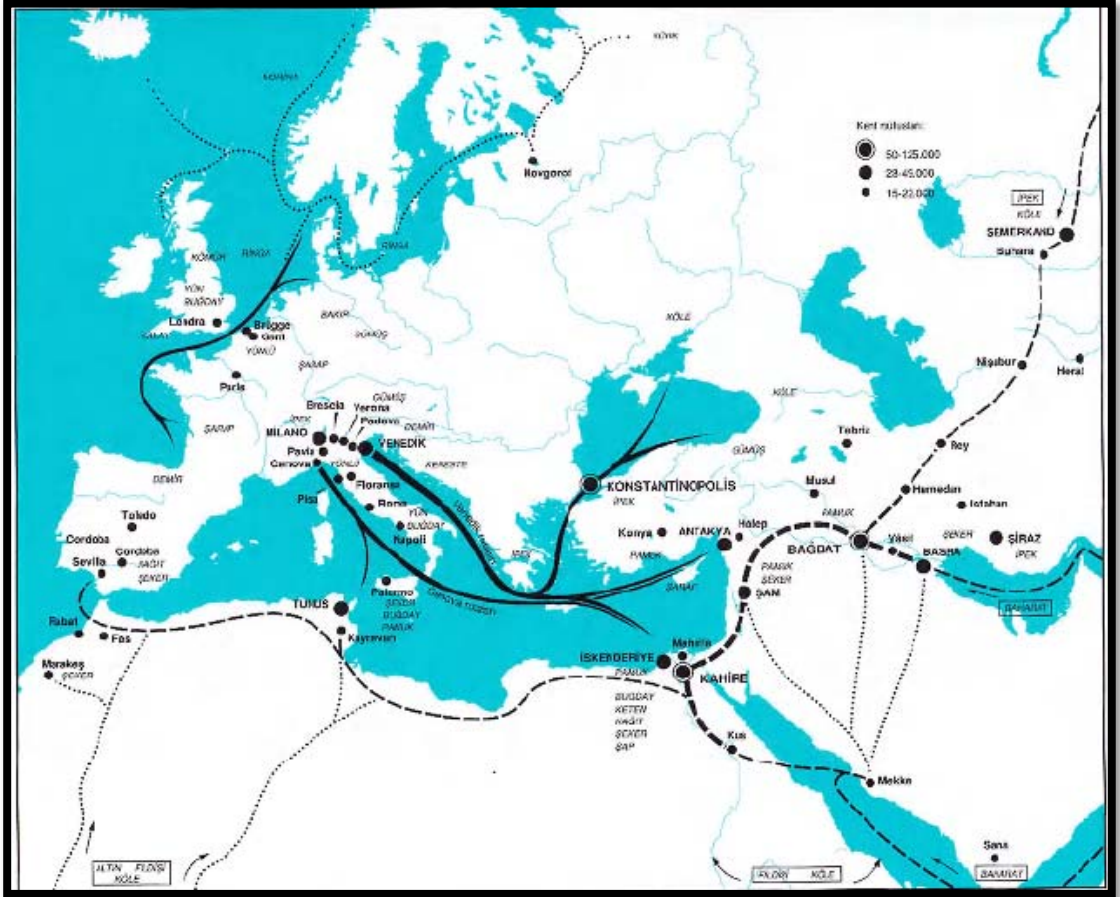
Kaynak: Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:104.

EK-9. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yıkılışının ardından İran toprakları ve Fars Bölgesi

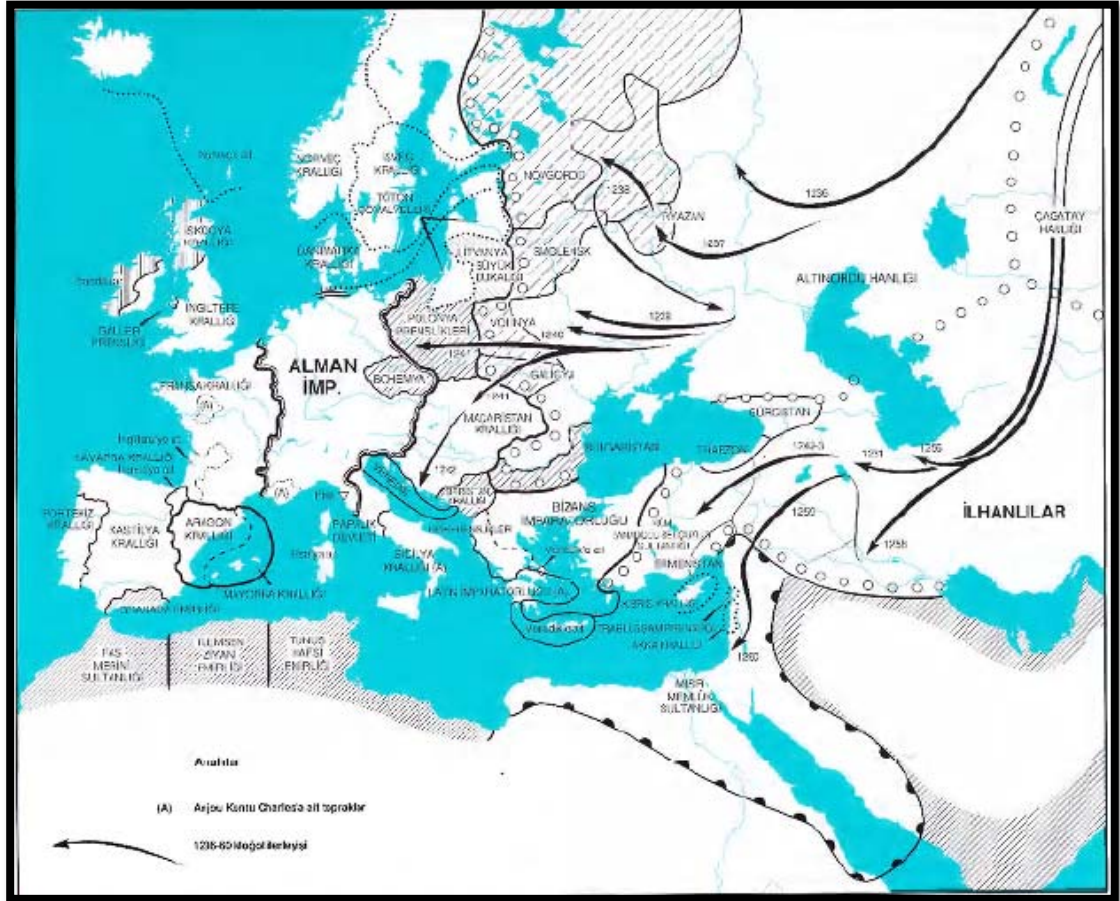
Kaynak: Bosworth, "The Political And Dynastic History of Iran World (A.D. 1000-1217)", 5:188.

EK-10. 608-609/1212 yılı itibariyle dünyanın önemli ticaret merkezleri ve ticaret yolları

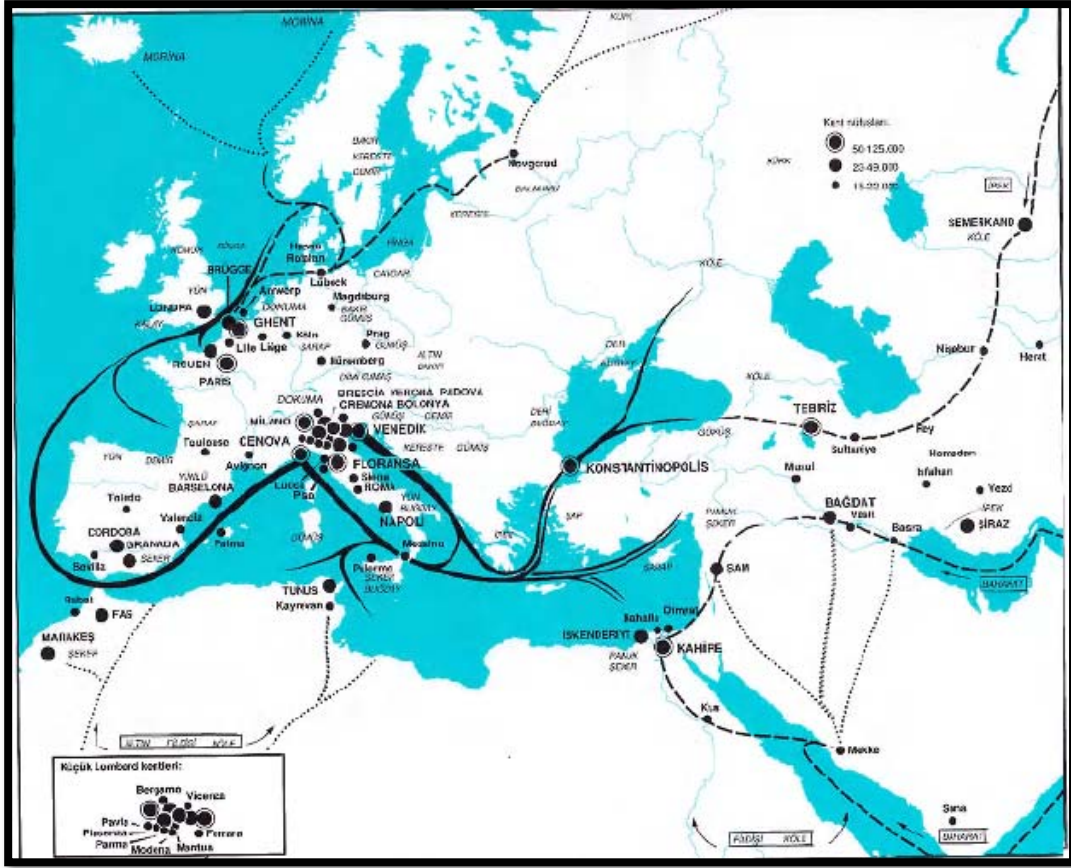
Kaynak: Colin Mc Evedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşe Anadol, 1. Baskı, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2004), 73

EK-11. Moğolların Batı Seferlerinin güzergâhlarını gösteren harita ve İlhanlı hâkimiyet bölgeleri

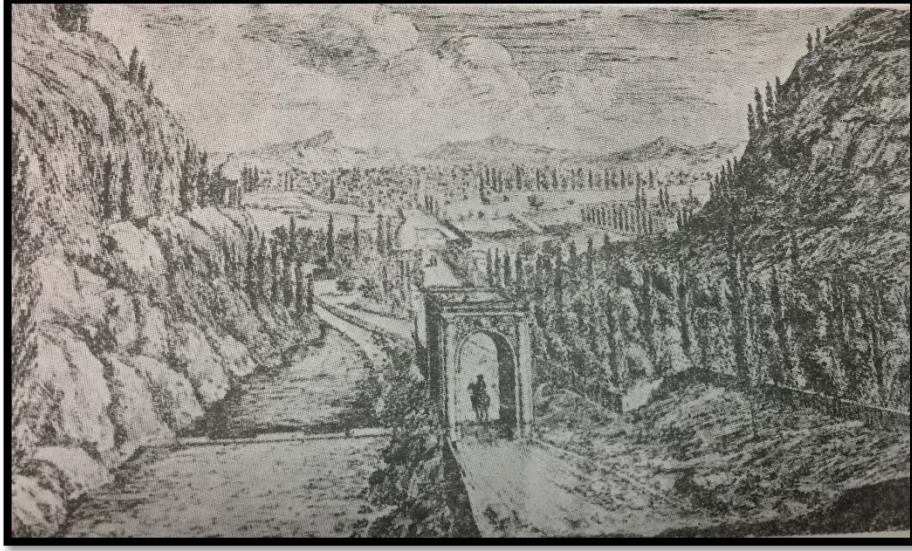
Kaynak: Mc Evedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, 77.

EK-12. 746-747/1346 yılı dünyanın önemli kentleri ve ticaret yolları

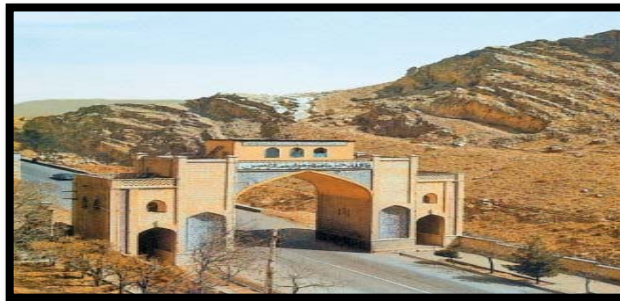
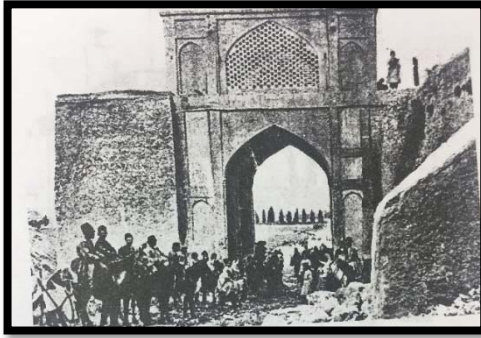

Kaynak: Mc Evedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, 85.

EK-13. Şîrâz'ın şehir kapılarına dair örnekler

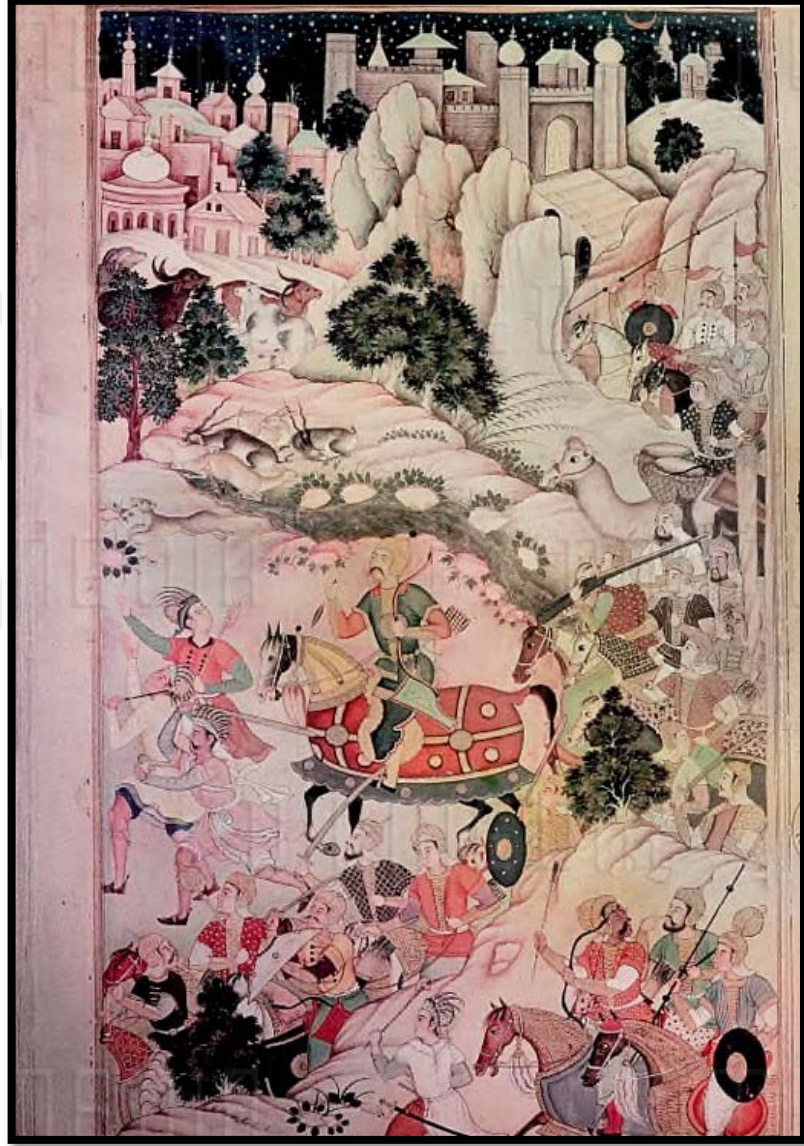

1600'lü yıllarda Safevîler zamanında tasvir edilen bu kapı Allâhû Ekber adı verilen geçidin sonuna inşâ edilmiştir Kaynak: Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 1.

Dervaze-i Kur'an yani Kur'an kapısını çeşitli dönemlerdeki görünüşleri Kaynak: Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâzname*, (Neşr. Cevâd Ciddi), 328, Özgüdenli, "Şîrâz", 182.

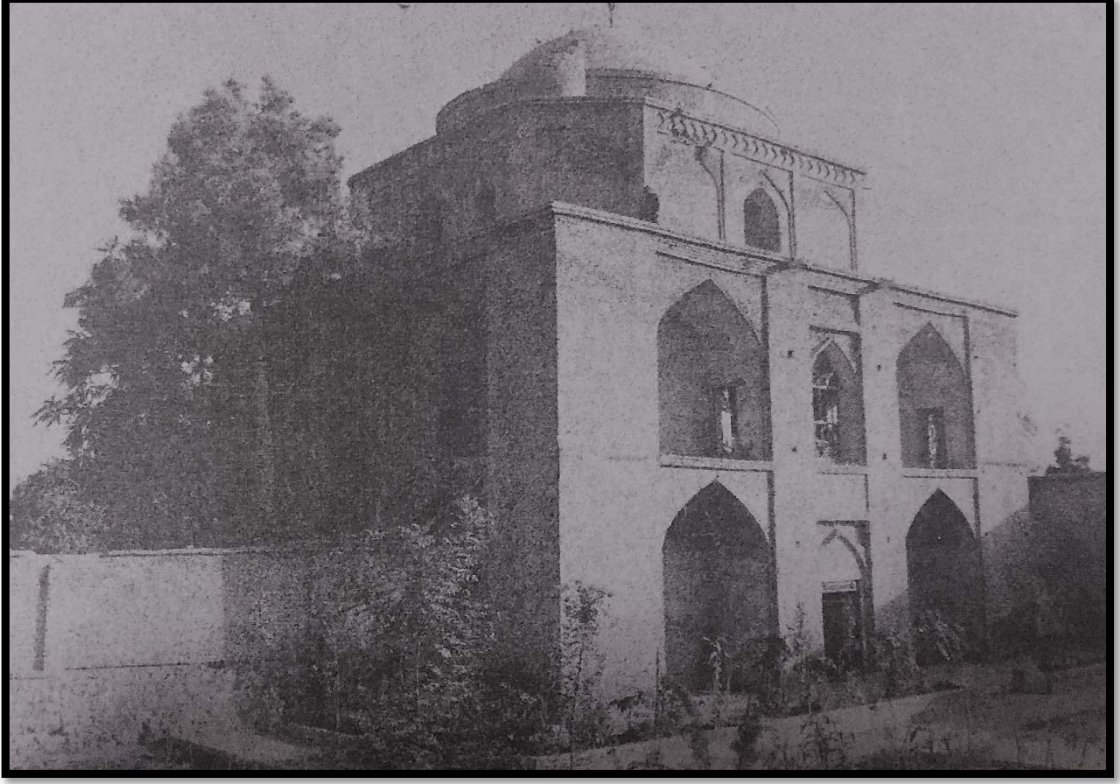
EK-14. Gazan Han tarafından Fars'ı idare etmesi için görevlendirilen Emîr Hurkudak'ın Şîrâz'a girişini anlatan minyatür.

Kaynak:

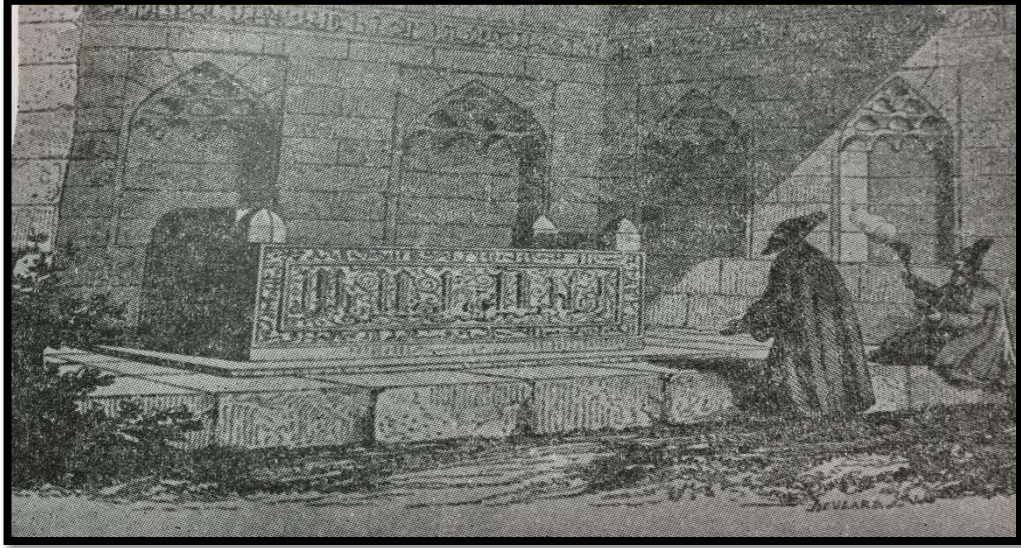
http://www.scalararchives.com/web/dettaglio_immagine.asp?numImmagini=32&posizione=27 Erişim Tarihi: 24.04.2018

EK-15. Salgurlu Atabegi Ebu Bekr b. Sa'd'ın kızı ve son Salgurlu Atabegi Abiş Hatun'un kardeşi Bibi Salgom'un mezarı

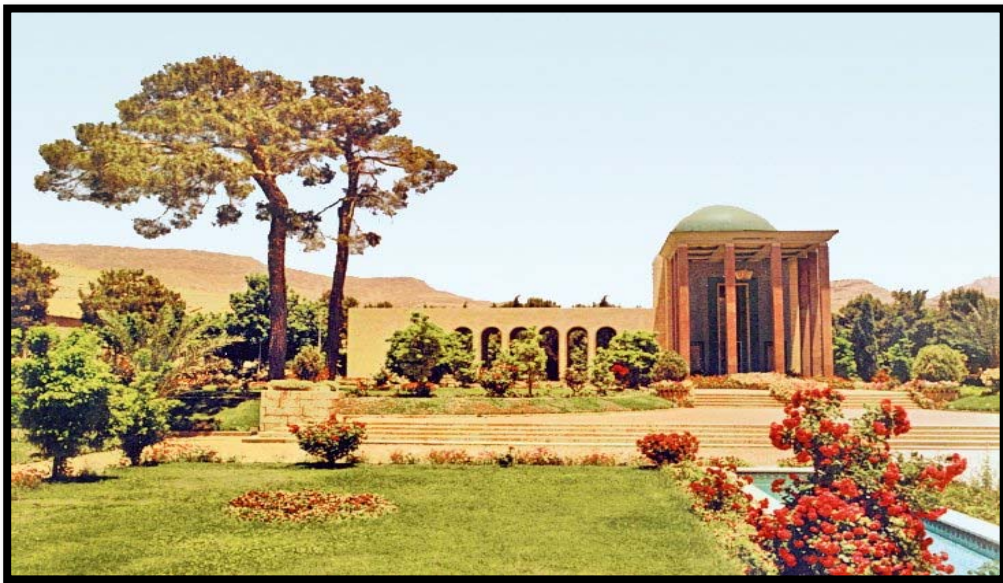

Kaynak: Zerkûb-i şîrâzî, şîrâzname, 330.

EK-16. Döneminin en meşhur şairi Sa'dî-î Şîrâzî'nin türbesinin çeşitli dönemlerdeki görünüşü

Sa'dî'nin mezarı ile ilgili Kaçarlar dönemine ait bir tasvir. Kaynak: Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, 102.

Sa'dî'nin günümüzdeki anıt mezarı Kaynak: Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî", 35:406.

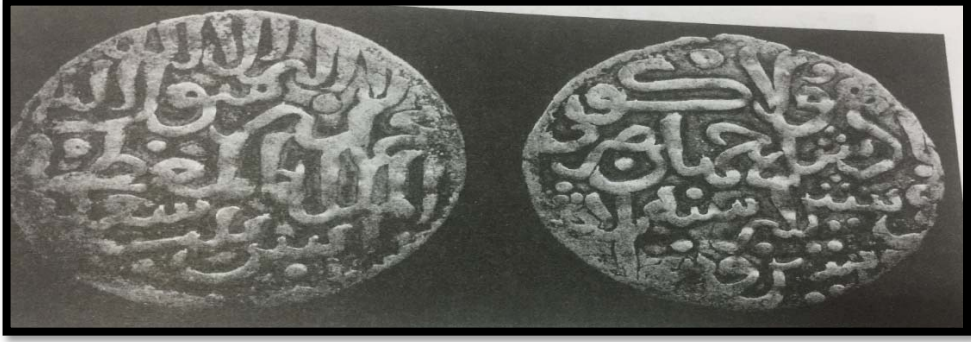
EK-17. Ebu Said Bahadır Han tarafından 730/1330 yılında Şîrâz'a gönderilen yarlđı

Ebu Said Bahadır Han tarafından 730/1330 yılında Şîrâz'a gönderilen bu yarlđı ile Abiş Hatun'un kızı Kerduçin'e Şîrâz'da vergi toplaması için yetki verildiği söylenmektedir. Belgenin orijinali Osman Gazi Özgüdenli tarafından yayınlanmıştır.

Kaynak: Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlđı", 117.

EK-18. İlhanlılar zamanına ait Şîrâz darphânesinde basılan para örnekleri

663/1264-1265 Atabeg Abiş tarafından yılında Hülâgu Han adına bastırılan gümüş sikke.
Kaynak: Zerkûb-i Şîrâzî, Şîrâzname, 332.

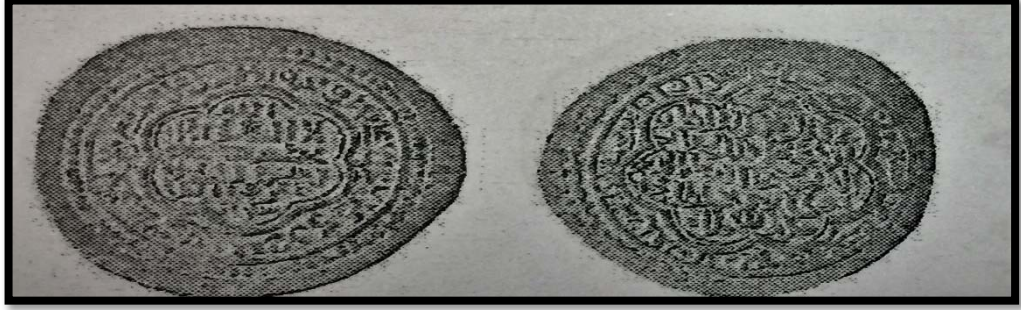
Abiş Hatun tarafından Abaka Han adına bastırılan altın sikke. Kaynak: Sümer, “Abiş Hatun”,
1:311.

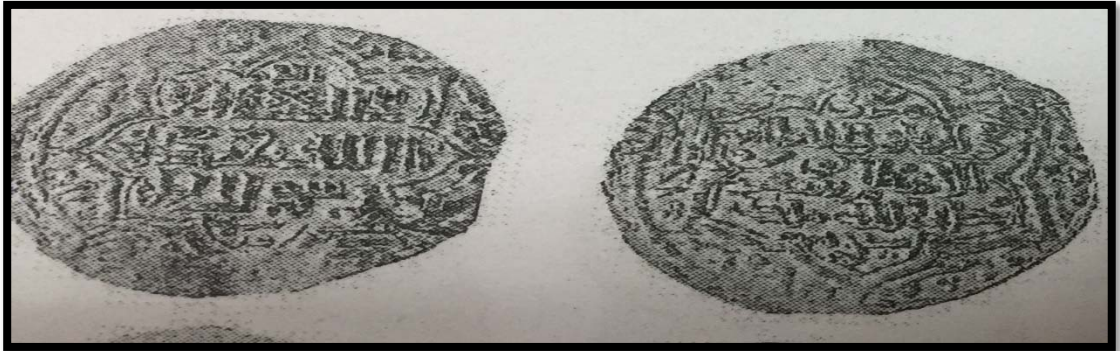
Abiş Hatun tarafından Abaka Han adına bastırılan gümüş sikke Kaynak: Zerkûb-i Şîrâzî,
Şîrâzname, 332.

Gazan Han zamanında 699/1299-1300 yılında Şîrâz'da çift dirhem olarak bastırılan gümüş sikkeler Kaynak: Tuncay, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi". *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, 150.

Olcaytu Han zamanında 714/1314-1315 yılı Muharrem/Nisan-Mayıs ayında çift dirhem olarak bastırılan gümüş sikkeler Kaynak: Tuncay, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, 171.

Ebu Said Bahadır Han zamanında 718/1318-1319 yılında bastırılan altın dinarlar Kaynak: Tuncay, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, 178.